

библиотека
**СВЕТОВНА
КЛАСИКА**

Жан-Жак Русо

ИЗПОВЕДИ

ЖАН-ЖАК РУСО ИЗПОВЕДИ

Превод: Лилия Сталева

chitanka.info

СИМЕОН ХАДЖИКОСЕВ

ЖАН-ЖАК РУСО

Жан-Жак Русо е една от най-ярките и своеобразни фигури на просветителския 18-и век. Представител на най-радикалното крило на френските енциклопедисти, подготвили духовете за очистителната буря на приближаващата революция, неговата съдба на философ, общественик и писател представлява един причудлив низ от противоречия и парадокси, които и досега не престават да бъдат удивление. По въздействието, което е упражнил върху умовете на съвременниците си и върху последвалото развитие на обществената и естетическата мисъл, той е сравним единствено с Волтер и с не по-малко основание от него може да претендира името му да служи за синоним на столетието. Макар че чувствата, които са обвързвали двамата титани на Просвещението, рядко са надхвърляли студената неприязън, френският народ заслужено им отреди място един до друг в Пантеона на националните си светини. И при все че пресметливото сибаритство и ироничният скептицизъм на Волтер имат твърде малко общо с плебейския демократизъм и сантименталната чувствителност на Русо, те останаха един до друг не само в Пантеона, но и в съзнанието на поколенията. Гаврош на Юго си тананика на барикадите на революционен Париж песничката, чийто рефрен започва с думите: „За това виновен е Волтер, за това виновен е Русо...“ Едва ли „гражданинът на свободната република Женева“, останал неизвестен почти до четиридесетата си година и мечтаещ за литературната слава на Волтер, е предполагал, че в перспективата на историята той ще се окаже с едно рамо напред в сравнение с него. В подкрепа на тази мисъл бихме могли да цитираме забележителната оценка на Херцен, който преди повече от сто години писа: „Волтер още се бори с невежеството заради цивилизацията — Русо вече заклеява с позор тази изкуствена цивилизация.“

Но това не е единственият парадокс, характерен за мисълта и делото на „мъдрия чудак“, както с основание го нарече Лион

Фойхтвангер. Мечтателният, богобоязлив, необикновено стеснителен и чистосърдечен женевец, прекарал целия си скитнически живот в търсене на усамотение и покой сред лоното на природата, се превърна в учител и бойно знаме на якобинците, които се опитаха да превъплътят в жива реалност триединния принцип на френската буржоазна революция. Мраморният лоб на мечтателния скитник из гората Монморанси бдеше над делата и думите на републиканците в заседателната зала на Конвента. Едни от най-забележителните дейци на революцията — Робеспьер, Марат, Сен-Жюст и др., го считат за свой духовен баща и наставник. В речта си, произнесена на 18 флореал (7.5.1794 г.), Максимилиан Робеспьер му въздава хвала, наричайки го „предтеча на революцията“. Така ехото от дръзките идеи на Жан-Жак Русо прекрачи прага на бурния 18-и век, без да заглъхне и до наше време.

Подобно на по-голямата част от енциклопедистите Русо е разностранен творчески гений. Едно от забележителните дела на тези титани, подготвили сгромоляването на отживелия феодален абсолютизъм — „Енциклопедията“, се превърна в ярък символ и на тяхната многостранност като личности. Факелът на 18-о столетие напомни за жизнерадостното слънце на Ренесанса, но езическото опиянение от пълнотата и величието на битието бяха отстъпили място на философски и практически неразрешимия в условията на абсолютизма въпрос за изковаване по-достойна участ за човека. Затова защитниците на поробеното човечество бяха едновременно мислители, писатели, учени и общественици. Русо също не прави изключение, макар че образованието, което получава, е твърде непълно и лишено от системност. Друг от съществените парадокси на неговата личност е в това, че той до преклонна възраст не е смятал литературата за свое призвание и общуването си с литературните кръгове е оценявал едва ли не като недоразумение. Необикновено интересни в този смисъл са страниците в „Изповеди“, в които Русо споделя съображенията си по повод отказа му да стане професионален литератор. Той искрено вярва, че това би накърнило независимостта на неговото литературно дело, и не се поколебава да употреби една остра и несправедлива фраза по отношение на ония, които „продават перото си“. Така синът на бедния женеВСКИ часовникар, лишен от пресметливия, спекулативен ум на своя по-възрастен съвременник Волтер, цял живот поддържа

несигурното си съществуване чрез скромния занаят на преписвач на ноти. Но това явно недостатъчно средство за препитание (допълвано впрочем от подаянията на „добронамерени“ аристократи), е много повече от любопитен биографичен детайл. От една страна, то символизира честните усилия на великия женевец да живее скромно, но независим живот на труженик, от друга, е израз на схващането му, че човек трябва да се занимава с онова, за което е най-пригоден. Когато през 1741 г. Русо заминава за Париж с няколко луидора в джоба, той има намерение да „превземе“ столицата на кралството като композитор. Младият човек предлага в Академията създадената от него опростена система на нотно записване, която била посрещната с интерес и одобрение, но не получава реално приложение. Дълго време Русо се подвизава като композитор и почти до началото на 60-те години е убеден, че неговото голямо призвание, е музиката. Той е принципиален противник на придворния композитор Рамо, макар че се учи от неговия „Трактат за хармонията“, композира кантати и дуети, работи съвместно с Волтер и Рамо върху представената в кралския двор опера „Наварската принцеса“ и сам е автор на две опери в характерния за тогавашната френска музика изискано-развлекателен жанр — „Любовни музи“ (1744 г.) и „Селският гадател“ (1752 г.). Последната опера е поставена на сцената във Фонтенбло и му донася известна популярност. Тя няма значение за историята на френската музика, но е свързана с един забележителен акт на гражданска доблест, проявен от Русо. С приятната си и достъпна мелодичност „Селският гадател“ се харесва на Луи XV, който кани композитора в покоите си, за да го удостои с пожизнена пенсия. Ала непримиримият републиканец поставя чистата си съвест над всичко и не приема поканата на монарха.

Писател сред музикантите и музикант сред философите, в Париж Русо попада в кръговете на енциклопедистите. Той се сприятелява с Дидро, Кондийак, Д'Аламбер, Холбах, Хелвеций, Грим, Сен-Ламбер, Мирабо и др. и взема участие във великото начинание, чийто логически завършек беше щурмът на Бастилията, Русо сътрудничи активно в „Енциклопедията“, там през 1753 г. той помещава статията си „За политическата икономия“, в която критиката на несправедливата данъчна система и на прогнилия обществен ред във Франция зазвучава с могъща революционна сила. Не случаен е и фактът, че същинското

начало на философската му и литературна дейност е свързано с приятелските напътствия на Дидро. Философът Русо се ражда — според собствените му признания — през един летен ден на 1749 г., когато отива да навести Дидро във Венсенската тъмница и погледът му случайно пада върху заглавието на конкурсната тема, обявена от Дижонската академия на науките. Тогава се заражда и идеята за написването на първото „Размишление върху науките и изкуствата“, получило пламенното одобрение на Дидро въпреки някои принципни несъгласия с постановките на Русо. Израснал като философ и творец в условията на предреволюционна Франция и под благотворното въздействие на енциклопедическата мисъл, чудатият женевец влиза обаче в известни разногласия с някои от най-ярките представители на философския и идеен кипеж. Твърде много е писано за тези спорове и несъгласия, самият Русо им посвещава десетки страници в последните книги на своите „Изповеди“, макар че хипертрофираният му егоцентризъм и изостреното болезнено чувство за преследване често деформират реалните контури на събитията. Наред с личните мотиви на неразбирателството не малък дял за недоразуменията между Русо и неговите съратници по идея имат и съображенията от социално-психологически порядък. Анекдотичен за поколенията е случаят с недоверието на Русо към барон Холбах, който е бил „твърде богат“, за да може скромният преписвач на ноти да го почувства като свой. Разбира се, в основата си разногласията между енциклопедистите са от принципаен характер, те отразяват различията не само във философските и обществено-политическите им концепции, но и различната степен на опозиционност и политически радикализъм, характерни за отделните слоеве на френската буржоазия в навечерието на сгромолясането на феодалното самодържавие. Плебейски настроеният Русо остава враждебно настроен спрямо изящносаркастичния потомък на парижкия нотариус, избрал аристократичния псевдоним дьо Волтер, а чувства големи симпатии към автора на „Духа на законите“ — надживелия аристократическите си илюзии Монтескьо. Волтер оценява жестоко язвително първото „Размишление“ на Русо, което той дръзва да му изпрати. От своя страна Русо реагира остро на статията на Д’Аламбер за Женева, поместена в „Енциклопедията“, и излива негодуванието си в прочутото „Писмо до Д’Аламбер“, което по своите размери наподобява солидна

научна студия. Борбата на мнения сред енциклопедистите се води с нерв и темперамент, които пораждат един от най-забележителните творби на философската и общественно-политическата мисъл на Просвещението, но тя се оказва твърде тежка за сантименталния дух и крехкия темперамент на великия женевец. Без съмнение нему е липсвала практическата деловитост и проникателността на Дидро и затова огорчен от разприте, той се е опитвал да се издигне над спорещите страни, търсейки опора в уединението на Монморанси, Мон-Луи или Ерменонвил. Несправедливо огорчаван или болезнено раздражителен в мнителността си, Русо никога обаче не е оставал безстрастен към големите проблеми на своята съвременност. Дори в „Писмо до Д'Аламбер“, в което той издига своята несъстоятелна, антипросветителска теза за обществената функция на театъра, гениалното му въображение е нахвърлило картини на патриотични народни празненства, които френските санкюлоти превърнаха в реалност през дните на революцията.

Трудно е да се обобщят само с няколко думи философските възгледи на Русо. И в това отношение той се разкрива пред очите ни като необикновено сложен конгломерат от сякаш непримирими противоположности. Наистина несъвместим е философският деизъм на Русо и вярата му в безсмъртието на душата с гениалните прозрения в областта на политическите и обществените науки в неговите трактати, въоръжили следващите поколения за щурма срещу бастияните на прогнилия феодализъм. Не леката одисея на безприютния женевец даде моралните основания на неговата „естествена религия“, „религията на сърцето“, в която елиминирането на външната обредност и на потискащата съзнанието църковна ритуалност подава ръка на метафизичната идея за неизменността на нравствено-етическите понятия и на абстрактно разбираното понятие съвест. Но примиреният и страдащ Русо от „Верую на савойския викарий“ преди това намери сили да викне гневно в лицето на църковната сган: „Вашият бог не е наш!“, а неговата „естествена религия“ залегна в основата на култа към висшето същество, въведен по време на революцията.

И ако философският деизъм на Русо не достига глъбините на тревожната и търсеща Волтерова мисъл, а нерядко носи белезите на незрелостта, в областта на обществената мисъл Русо изпревари далеч

всички свои съвременници, включително и Дидро. Още в първата си значителна философска творба в „Размишление за науките и изкуствата“, въпреки оспоримостта на съжденията, Русо изказва смели мисли, прозвучали кощунствено за неговите съвременници и за някои от съратниците му по идеи и борба. Женевският мислител обяснява идеалистически възникването на частните науки и на изкуствата и дълбоко грехи, когато ги обвинява за социалните язви на обществото, но още в тази незряла творба (по-късно Русо сам ще я нарече „най-слабата от гледна точка на съжденията“) неговата яростна критика не е абстрактна и метафизическа, а визира основни недъзи на обществото, изкуствено разделено от имотно и съсловно неравенство.

В отпечатаното през 1754 г. „Размишление за неравенството“ реторичният стил на Русо, изпъстрен с множество апострофи, антитези, хиперболи и перифрази, вече не е само прикритие за недостатъчността на аргументацията, а представлява естествено натрупване на огромни словесни периоди, хармониращо с мащабния поглед на философа, зареян в дълбините на историята. В противовес на възгледа, според който неравенството е предопределено от самата природа, Русо заявява, че то е дело на човека и е протиестествено. Наистина той не достига до идеята за премахването на частната собственост, чието възникване определя в исторически рамки, а възприема компромисния уравнителен принцип (никой да няма прекалено много, нито прекалено малко), но тези негови представи са съответствали на реалната зрелост на обществените отношения от оная епоха. Но във времето на неудържим предреволюционен кипнеж мисълта на женевския философ, че „противно на естествения ред на нещата е положението, когато шепа щастливци тънат в разкош, а гладните маси са лишени от най-необходимото“, несъмнено е звучала като мощен призив за борба срещу несправедливия обществен ред.

С още по-голяма актуалност и зрелост на обществено-политическото мислене се отличава трактатът на Русо „Обществен договор“ (1762 г.) Още встъпителният афоризъм — „Човек се ражда свободен, а навсякъде е окован във вериги“, е мобилизирал и настроил революционно съзнанието на читателя, търсил мъчително отговора на големите въпроси на своята епоха. В „Обществен договор“ се връща отново към любимата си тема за „естествения“ човек, непокуварен от придобивките на цивилизацията, но главната негова

заслуга е в утвърждаването на идеята за суверенността на народа. Мислителят от Женева доразвива идеите на Монтескьо, изложени в „Духът на законите“, за да достигне до дръзката идея за суверенното право на народа да разполага със свободата си и да отхвърля всяка тирания. Едва ли е чудно тогава, че в тревожните дни на революцията, когато се е решавала съдбата на сваления крал — гражданина Капе, якобинецът Марат е четял по улиците на Париж огнените филипики на Русо срещу тиранията и е възпламенявал бойния дух на сан кюлотите.

Не по-малко сложен и противоречив е пътят на Русо и в литературата. Успехите му на литературното поприще идват бавно и мъчително, славата го осенява едва в зряла възраст. От 1737 — 1738 датират първите опити на Жан-Жак в поезията. Първата му печатана творба е поемата „Градината на госпожа дьо Варан“, появила се през 1739 г. Жанрът, в който тогава опитва силите си начеващият поет, е дидактическото послание в духа на Хораций и Боало. В Сольор младият Русо обитава за кратко време стаята, в която живеел вреди това неговият именит съименник Жан-Батист Русо — най-известният френски поет по онова време, и литературните му амбиции се разпалват още повече. В поезията на Русо се долавят и навеи от Торквато Тасо, когото той опознава в оригинал по време на престоя си във Венеция като секретар на френското посолство (1743–1744). В ранния период от творчеството си Жан-Жак опитва силите си и в по-крупни жанрове. Между 1737 и 1740 той пише в Шамбери „опера-трагедия“ „Ифис и Анаксарет“, която изгаря. Все по това време създава и две комедии, в които се долавя влиянието на Мариво. Френските изследователи са единодушни в мнението си, че поезията и драматургията на Русо не притежават сериозни литературни достойнства. Те са само любопитен документ, който разкрива последователността във формирането му като писател. По-безспорни качества има само комедията „Нарцис“ (1741), която след единадесет години бива поставена на сцена благодарение на обработката на самия Мариво. Любопитен литературен факт представя и написаната в средата на 50-те години „източна новела“ „Фантастичната кралица“. Тя е още едно потвърждение на господстващото в просветителските кръгове увлечение по източната екзотика, използвана своеобразно за целите на идейната борба. В този опит на Русо не е трудно да се открие подражание на Волтер, майстора на екзотичната новела, а

диалогът издава сходство с „Жак фаталистът“ на Дидро. Най-главен подтик за написването на новелата обаче несъмнено е бил прочитът на Галановия превод на приказките от „Хиляда и една нощ“, една любима книга на Русо.

Сред литературните опити на Жан-Жак трябва да се споменат и недовършените повести „Любовта на Клер и Марсьолен“ и „Малкият савоец“, в които той си поставя новаторски задачи от жанров характер. Пред него възниква така нареченият „проблем за еклогата“, тоест възможно ли е да се опише трогателната и възвишена любов на обикновени селяци. Русо не успява да разреши поставената задача. В същото време върху аналогични проблеми работи в Англия Ричардсън, един от видните представители на английския сантиментализъм. За Русо това не е само жанров, а и стилистичен проблем. Още в „Размишление за произхода на езиците“ той стига до извода, че „не е възможно писменият език да запази дълго време непосредствеността на говоримия“. С най-голям успех той разрешава тази антиномия в „Изповеди“, но в ранните си опити не успява да съвмести сантиментално-трогателната тоналност и възвишения слог с преживяванията на обикновения човек от народа. По-късно в „Нова Елоиз“ той се отказва от своя ранен принцип, за да обрисова трогателната любов между потомствената аристократка Жюли д'Етанж и бедния учител Сен-Пртьо. „Нова Елоиз“ (1761) спечелва европейска слава на своя създател. Тя е и най-завършеният израз на идейноестетическия сантиментализъм на Русо, който създаде цяла епоха в европейската култура. Може би тук е уместно да противопоставим още веднъж двамата титани на просветителската епоха — апологета на свободния и донейде скептичен разум Волтер и пламенния защитник на правата на човешкото сърце Русо. За Волтер единствен критерий за стойността на нещата е безпощадната проверка на разума, жлъчният фернеец поставя на неговото безпогрешно блюдо всички предразсъдъци, наивни илюзии и измами, натрупани през хилядолетната история на човечеството, и саркастично доказва тяхната несъстоятелност. Русо, макар и да изхожда от философския деизъм на именития си предшественик, счита, че истинската същност на човека е в умението му да чувства. Така за него и понятието съвест се превръща в „божествен инстинкт“, „правец човека подобен на бога“. В „Нова Елоиз“ намират естетическо покритие идеите на Русо за „естествения

човек“ и „естествения морал“. Пламенната и чиста обич между Жюли и Сен-Прьо е синтез от добродетелите на „естествения“ човек, тъй като „истинската любов е най-целомъдреният от всички съюзи“. Същевременно драматичните препятствия, на които се натъква тя, са ярък плебейски протест срещу съсловните ограничения на изживялото себе си феодално общество. В устата на своя герой писателят влага слова, които ще зазвучат двадесет години по-късно в репликите на безсмъртния Фигаро на Бомарше. Успехът на „Нова Елоиз“ е сравним само с най-големите литературни събития на столетието. Само между 1770 и 1778 г. се появяват десет издания на романа. Особено силно е влиянието му върху немските писатели, представители на предромантичното направление „Буря и натиск“. Теоретичните концепции на Хердер са силно повлияни от възгледите на Русо, в ранния роман на Гьоте „Страданията на младия Вертер“ се долавят отгласи от „Нова Елоиз“, а младият Шилер пише „Ода на Русо“. Пламенната, макар и въображаема любов на Жюли, зачената по време на самотните разходки на Русо из Монморанси и подклаждана от платоничното му увлечение по Софи д'Урто, се превърна в траен източник за вдъхновение за немския романтизъм. Духовното отшелничество на женевския философ и своеобразният му пантеизъм, наречен справедливо по-късно на неговото име, дадоха образец за онова, което по-късно немските романтици определиха като „Wohnen der Wehmul“ („сладост на тъгата“).

С „Нова Елоиз“ и с романизования педагогически трактат „Емил“ (1762) са свързани най-щастливите и най-горчивите мигове в живота на Русо. Сантименталната „Нова Елоиз“, написана по подобие на Ричардсъновите романи във формата на епистоларни послания, носи слава и признание на Жан-Жак, който е смутен от това, че е прекрачил собствените си концепции, изложени в „Писмо до Д'Аламбер“. Белетризираният педагогически трактат „Емил“, подсказващ някои от основните принципи на буржоазното възпитание, навлича на Русо жестоките издевателства на все още силната феодално-католическа реакция. Само за един месец книгата бива осъдена и изгорена от палача в Хага, Париж, Женева, Берн и Ньошател, а за великия чудак започва последният период на безрадостно скитничество в търсене на сигурен подслон и сравнително спокойно съществуване. Враговете на прогреса са имали

основание за яростта си — в „Емил“ Жан-Жак не само рисува своето видение за човека на бъдещето, но и вещае приближаването на революцията.

Последният парадокс на Русо е в това, че той влезе във втората половина на двадесети век не с „Нова Елоиз“ и „Емил“, предизвикали толкова възторзи на времето, а със своите „Изповеди“. Ала и в това няма нищо удивително — днес и литературният багаж на Волтер е олекнал чувствително, най-четивни се оказаха неговите „Философски новели“. Една сравнително неотдавнашна анкета за Русо, проведена от едно белгийско списание, разкрива част от предпочитанията на неговите съвременни читатели. Мнозинството от запитаните отговорили, че оценяват най-високо „Изповеди“, но или не са чели „Нова Елоиз“, или нямат желание да препрочетат тази „реторична книга“. Без да анализирам това любопитно изявление, трябва да добавя, че първата творба на великия женевец, която се появява изцяло на български език, също е „Изповеди“. Този факт безспорно се нуждае от обяснение. Една от причините за непресъхващия интерес към „Изповеди“ се крие в предпочитанията на съвременния читател към мемоарната и документално-художествената литература. Това обяснение обаче е недостатъчно, тъй като мемоаристиката е жанр с вековни традиции във Франция, преломното осемнадесето столетие не прави изключение в тази насока, а спомените на Русо са сред малкото книги, които се радват на голяма популярност и днес. Той се изявява като своеобразен обновител на жанра и това е загатнато още в началото на книгата. Новият подход към жанра е загатнат достатъчно определено още в знаменитите думи на въведението към „Изповеди“: „Ето единствения правдив портрет на човешко същество, нарисуван точно по натура и в цялата му истинност, какъвто не е имало досега и едва ли някога ще има.“ Естествено в тази максималистичност на намерения и преценки, която се забелязва на не едно място в „Изповеди“, се оглеждат и особени психологически мотиви, но те не бива да заслвят от погледа принципната опозиционност на Русо спрямо традиционната мемоаристика. Той не влиза в нейните закостенели рамки, свързани обикновено със съловно-аристократични предразсъдъци, които налагат конвенционалност и на психологическия анализ. Русо е критично настроен дори към такъв оригинален мислител като Монтен и оспорва искреността на неговите „Опити“.

Съвременните френски изследователи споделят убеждението, че „Изповеди“ се поместват по-скоро в традициите на романистиката. И наистина романът на XVIII век (мадам дьо Ла Файет, Мариво, абат Прево, Ричардсън, отчасти Филдинг и Дефо) разкрива обикновено съдбата на един герой. „Изповеди“ също са един драматичен и вълнуващ разказ за живота и страданията на великия женевец и по стилистичния си строй и композиция (особено първите книги) се приближават до традициите на бурлескния роман. Със своята оригиналност те се превърнаха в образец за следващите литературни поколения, свързаха се с традициите на френския романтизъм и на психологическия реализъм („Ръоне“ на Шатобриан, „Адолф“ на Б. Констан).

Любопитно е да се проследи накратко историята на написването на „Изповеди“. Още по време на разходките си из имението Монморанси на маркиз дьо Люксамбур Русо замисля написването на „книга, която да запълни празнотата на самотността му“. Творческият си замисъл писателят започва да реализира в един изключително неблагоприятен за него момент, когато, преследван от църквата и инквизицията, той търси отчаяно сигурно убежище. Мненията за това кога Русо започва да пише спомените си са разделени. Според някои той подхваща първата книга още през 1765 г. в Мотие Травер, последното му несигурно убежище в Швейцария. Според други работата над „Изповеди“ е започнала през 1766 г. в Англия, където Жан-Жак отива по покана на английския философ Дейвид Хюм. Едно е безспорно — Русо описва своя живот от ранно детство до октомври 1765 г., когато напуска Швейцария. С известни прекъсвания той работи над „Изповеди“ до края на 1770 г., когато се установява след продължително скитничество отново в Париж, този път — почти до края на живота си.

Според изричното указание на Русо „Изповедите“ са писани за потомството и биват отпечатани едва след смъртта му — първите шест книги през 1782 г., а останалите — през революционната 1789 г. Оригиналният текст на Русо е запазен в два автентични ръкописа, единият от които е предаден на Конвента от вдовицата на писателя Тереза Льовасьор, а вторият — по-късен препис, се съхранява в Женевската библиотека.

Писани в продължение на пет години на различни места и в различно състояние на духа, дванадесетте книги на „Изповедите“ се различават не само по тоналност и композиция, но и по обща концепция и дори в стилово отношение. Важно е да се подчертае обаче, че Русо пише не хроника, а възсъздава духовната атмосфера на отминали събития. „Аз пиша по-малко история на събитията, отколкото на състоянията на душата ми“ — заявява той, а на друго място пише още по-определено: „Като се отдавам едновременно на спомена от полученото впечатление и на сегашното чувство, ще обрисувам двойственото състояние на моята душа“.

Особен чар и топлота излъчват първите пет книги, в които Русо пресъздава събитията от своето детство и юношество. Самият писател си припомня по-късно с носталгия подема и увлечението, с които ги е писал. Негово е и признанието, че в тях той се е стремил да разказва „колкото се може по-дълго, за да продължи удоволствието си“. Любопитна в този смисъл е аналогията, която прави френският изследовател на Русо — Жан Луи Льосеркл с „търсенето на изгубеното време“ от Пруст. Четвъртата книга представя своеобразен „роман за възпитанието“ и мнозина я свързват с по-сетнешния немски Bildungsroman. Оценявайки като цяло композицията на „Изповедите“, Андре Мороа предлага интересната и защитима теза, че първите книги са близки до традициите на плутовския роман. И наистина те са безизкуствен и сърдечен разказ за странстванията и приключенията на едно обикновено момче от народа, тласкано от капризните ветрове на случая ту към социалното дъно, ту в домовете и дворците на своенравни аристократи. При това този малък „пикаро“ е неутолим скитник по душа, който без този копнеж по пътищата на широкия свят би останал скромнен женевски занаятчия като баща си. Тази тема намира потвърждение в редица конкретни епизоди из първите книги. Така гротескното описание на пристигането на скитника Вантюр, с когото се сприятелява младият Русо, твърде много напомня за стилистиката на „Комически роман“ от Скарон, една блестяща творба на късния френски Ренесанс. А в краткия епизод за любовната авантюра на Жан-Жак с г-жа Ларнаж, изследователите откриват елементите на четири литературни първоизточника, свързани с любими автори на Русо: Скарон, Хамилтън, Мариво и „прециозника“ Д'Юрфе. Плутовско-авантюристичният елемент, характерен за

първите части на „Изповедите“, формира до голяма степен и техния стил, който се отличава с необикновено пъстър колорит и широк диапазон. Необремененият от реторика свободен повествователен тон варира от възвишения патетичен стил до грубия всекидневен език на простолюдието. Русо умее да оркестрира големи словесни маси, владее ритмомелодиката на фразата, построява дълги градационни периоди и обмислени контрасти, пронизани тук-там от афоризми и сентенции, които напомнят за Лабрюйер и Ларошфуко. Той употребява и много провинциализми, характерни за говора на родната му Женева, някои архаизми, а нерядко изковава и съвсем нови думи (такъв пример дава изречението „Аз се бях вантюризирал“, в което авторът резюмира влиянието на приятеля му Вантюр върху него, с непреводимата алюзия, произтичаща от близостта с френската дума „aventure“ (приключение, авантюра). Изковаването на нов белетристичен стил у Русо, различен от класицистичните щампи, които сковават повечето от неговите именити съвременници е процес колкото спонтанен, толкова и съзнателен. Програмно звучат думите на Русо: „За това, което имам да кажа, трябва да измисля език, толкова нов, колкото и моето начинание“. Във връзка с това възниква и въпросът за сатиричния стил в книгата, който може да бъде обект на самостоятелно изследване. Не по-малък интерес буди и специфичният диалог автор-читател, който пронизва цялата тъкан на „Изповедите“.

Но радостта, с която пише първите части на своите спомени, постепенно заглъхва и отстъпва място на трудна борба със словото. Колкото повече се приближава Русо към зрелите години на литературната си слава, толкова повече отстъпва и чезне очарованието от романтичния ореол на юношеските спомени. Естествено се усложнява и модифицира и творческата задача, която стои пред автора — той трябва да прави грижлив подбор на най-същественото от ония години, изпълнени с многобройни познанства и приятелства, с литературни и идейни борби, сантиментални вълнения и семейни неволи. На моменти разказът избледнява, превръща се в обяснителен коментар на познати събития. Наличието на известна суха информативност се обяснява до известна степен и с това, че повечето от лицата, за които пише Русо, тогава са били още живи и той предпочита да премълчи някои факти и събития, за които преди това е обещал, че ще пише. Въображението на писателя се подхранва по-

добре от неясното очарование на далечните спомени, отколкото от близки събития и това несъмнено подкрепя тезата за романистичния натюрел на Русо-мемоариста. Любопитна е и констатацията на специалистите, че срещу тридесетина разгърнати портрета в първата половина на „Изповедите“, във втората те са едва дванадесет, въпреки че там се споменават много по-голям брой лица. Девета и десета книга, в които разказва за своето пребиваване в Ермитажа, Русо е снабдил и с обилен документален материал, който подсилва впечатлението за хроникалност и сухота на повествованието. Това е предопределено обаче и от специфичната задача, която си поставя в последните части писателят — да оневини и оправдае пред поколенията Жан-Жак, който според него е станал жертва на един огромен организиран заговор. Така неусетно талантливият и остроумен разказвач от първите части започва да отстъпва място на морализатора и ипохондрика и това понижава до известна степен очарованието на спомените. Причините за тези промени са твърде сложни. Последните части на „Изповеди“ са писани от един физически болен и почти сломен от нравствени страдания човек, който изпитва и пристъпите на една болезнена мания за преследване. Наистина разстроеното съзнание на стареещия Русо е хипертрофирало действителните мащаби на организирания срещу него „комplot“, разраснал се във въображението му до всесилно божие наказание, но днес е съвсем ясно, че неговата свръхчувствителност и гневни изблици не са били лишени от сериозно основание. Белегът на дебнещото го душевно разстройство личи само в последните изречения на тази забележителна книга. И ако в първите части Русо противопоставя с майсторството на голям разказвач епизоди из митарства и страдания на изпълнени с ведрина и радостно опиянение сцени, в последните книги този основен драматизиращ похват, сполучливо наречен от Лъосеркл „игра на светлини и сенки“, се запазва сякаш независимо от волята на автора. И след раздялата с г-жа дьо Варан, и в седма, и в осма книга Русо отбелязва началото на „дългата верига на нещастията“, а в дванадесета книга този лайтмотив прозвучава още по-трагично: „Тук започва делото на мрака.“ Читателят обаче не остава с такова тягостно впечатление, защото самият Русо забравя своите уверения и рисува картини, облъхнати от ведрина и спокойствие — скромния уют на Мон-Луи или романтичната обстановка на островчето Сен-Пиер сред

Биенското езеро, последния подслон на великия женевец и негостоприемната към него родина.

Ако приемем изповедите на Русо за роман на неговия живот, трябва да изтъкнем още веднъж, че той обладава и чертите на плутовския роман, и авантюрния дъх на Лъосажовия „Жил Влас“ (една книга, към която Русо остава обаче безразличен), и сантиментално-възвишените акценти на написаната преди това „Нова Елоиз“. Но той е нещо много повече от всички тях, защото повествува простата истина за един велик и в подемите си, и в паденията си човешки живот, отдаден в служба на човечеството. Този непринуден разказ е едновременно автопортрет, хроника на една епоха и вълнуващ летопис на драматични човешки терзания. Светлината, която хвърля върху обществения и литературния живот на предреволюционна Франция, не без основание се сравнява от някои с титаническото дело на Балзак от „Човешка комедия“.

В центъра на „Изповеди“ се извишава самотната и неразбрана фигура на безсмъртния женеВСКИ философ, останал недооценен от съвременниците си. На него изследователите са посветили вече десетки томове, които навлизат в лабиринтите на душевността му и събират чертичка по чертичка противоречивия му образ. Любвеобилен и егоцентричен, свенлив и дързък, мнителен и добродушен, злопаметен и всеопрощаващ, благороден и мерзък едновременно, той се възправя пред очите ни в цялото си прекрасно единство на жив човек, който се стреми да познае и осмисли пълнотата на битието. Той е мъчително раздвоен между съзнанието за изключителността на своята личност и моралното изискване историята на неговите страдания и стремежи да послужи като нравствен пример за поколенията. В тази трудна битка между Русо-разказвача и Русо-моралиста побеждава художникът. Неговото тържество е превърнало „Изповеди“ в шедьовър, който вече двеста години не престава да вълнува читателя, защото прави земен и разбираем образа на философа, прекрачил сковаващите го рамки на своята епоха и поднесъл към нас, своите далечни потомци, вдъхновените си мисли, изтъкани от слънце и бъдеще.

Ето единствения напълно правдив портрет на човешко същество, нарисуван точно по натура и в цялата му истинност, какъвто не е имало досега и едва ли някога ще има. Който и да сте вие, отреден от съдбата или моето доверие за съдник на този дневник, заклевам ви в името на моите злочестини, в името на най-святото за вас и в името на целия човешки род, не унищожавайте едно полезно и единствено по рода си произведение, което може да послужи като пръв сравнителен документ за изучаването на хората — то е още в зачатъка си! — и запазете единственото достоверно, неизопачено от враговете ми свидетелство за моя характер, за да бъде свела паметта ми. Най-сетне, дори ако самият вие сте някой от моите непримирими врагове, не враждувайте с моя прах и нека жестоката ви несправедливост не ме преследва дори тогава, когато нито вие, нито аз ще бъдем живи: така ще имате възможност да си припишете поне веднъж благородната заслуга, че сте се показали великодушен и добър, макар че сте могли да бъдете зъл и отмъстителен. Ако изобщо злото, извършено спрямо човек, който никога не е правил, нито е замислял нещо лошо, може да се нарече отмъщение.

Жан-Жак Русо

ПЪРВА ЧАСТ

КНИГА ПЪРВА

1712–1719

Аз предприемам единствено по рода си дело, което едва ли някога ще има подражатели. Искам да покажа на себеподобните си един човек в цялата истинност на неговата природа; и този човек ще бъде аз.

Аз самия. Аз разбирам собственото си сърце и познавам хората. Не съм устроен като нито един от тези, които съм виждал; осмелявам се да мисля, че не приличам на никого в света. Ако не струвам повече от другите, най-малкото поне не съм като тях. Дали природата е сторила добре или зле, като е счупила калъпа, в който ме е отляла, ще можете да прецените само след като прочетете откровенията ми.

Когато и да проехти тръбата на Вечния съд, аз ще се явя с тази книга в ръка пред върховния съдник. Ще произнеса гръмко: „Ето какво съм вършил, какво съм мислил, какво съм бил. Признах еднакво откровено и доброто, и лошото. Не съм премълчал нищо осъдително, не съм прибавил нищо похвално и ако съм разкрасил тук-там някои незначителни случки, то е било само за да попълня някой пропуск на паметта си. Може би съм представил като вярно нещо, което съм смятал за вярно, но никога не съм поддържал истинността на нещо, което съм знаел, че е лъжа. Показах се такъв, какъвто съм бил; долен и презрян, когато съм бил долен и презрян, великодушен и благороден, когато съм се държал така; разбудих съкровеното си «аз» и го разкрих такава, каквото си го видял ти, всевечни. Събери около мен безчислената тълпа на подобните ми; нека те чуят моята изповед, нека стенат над моите пороци, нека се червят от моите слабости! Нека всеки от тях разкрие на свой ред със същата откровеност сърцето си в подножието на твоя престол. И после нека поне един от тях се осмели да ти каже: «Аз бях по-добър от този човек!»“

Роден съм в Женева през 1712 година от гражданина Исак Русо и гражданката Сюзан Бернар. Понеже на баща ми не се паднало почти нищо от незначителното наследство, поделено между петнадесет деца, той се издържал само от часовникарския си занаят, в който

действително се отличавал с голяма сръчност. Майка ми, дъщеря на пастора Бернар, била по-богатата. Тя била умна и красива. Баща ми мъчно получил ръката ѝ. Любовта между двамата се зародила едва ли не едновременно с живота им: още от осем-девет годишна възраст те се разхождали заедно всяка вечер по Трей. На десет години били вече неразделни. Взаимното привличане, душевното разбирателство укрепило създадените от навика чувства. И двамата родени нежни и чувствителни, те само чакали момента да съзрат у другия същото влечение и по-скоро този миг дебнел и двамата и щом единият разкрил чувствата си, другият тутакси излял сърцето си в неговото. Съдбата, която като че ли била против любовта им, всъщност само я разпалила. След отказа на родителите на любимата си младият влюбен изгарял от мъка; тя го посъветвала да предприеме пътешествие, за да я забрави. Той напразно пътувал, върнал се по-влюбен от когато и да било. Заварил любимата си все така влюбена и вярна. След това изпитание им оставало само едно — да се обичат цял живот. Те се заклели един другиму и небето благословило клетвата им.

Братът на майка ми, Габриел Бернар, се влюбил в една от сестрите на баща ми, но тя се съгласила да се ожени за него при условие брат ѝ да се ожени за неговата сестра. Любовта уредила благоприятно всичко и двете сватби станали в един и същ ден. Така вуйчо ми беше мъж на леля ми и техните деца бяха по две линии мои първи братовчеди. След една година на двете млади семейства се родило по едно дете. После се наложило да се разделят.

Вуйчо ми Бернар беше инженер. Той постъпи на служба в Империята и в Унгария по времето на принц Ойген. Отличи се при обсадата и битката за Белград. След раждането на единствения ми брат баща ми заминава за Цариград, където го викали, и става часовникар при сарая. Докато го нямало, красотата, остроумието и качествата на майка ми привлекли ухажори. Господин дьо ла Клозюр, резидент на Франция, бил един от най-усърдните. Сигурно е бил много силно увлечен по не, щом дори тридесет години по-късно се развълнува, говорейки с мен за майка ми. Тя разполагала с по-силно оръжие от добродетелта си, за да се запази от съблазън: обичала нежно мъжа си и го замолила по-скоро да се върне. Той изоставил всичко и се върнал. Аз съм бил безрадостният плод на това завръщане. Девет месеца по-

късно съм се родил недъгав и болнав. Струвал съм живота на майка си и моето раждане беше първото ми нещастие.

Не зная как баща ми е понесъл тази загуба, но зная, че никога не можа да се утеши. Той си въобразяваше, че намира майка ми отново в мене, но не забравяше нито за миг, че именно аз му я бях отнел. Когато ме прегръщаше, чувствах по въздишките и по трепетното притискане, че в ласките му се примесва горчиво съжаление. Затова те бяха още по-нежни. Кажеше ли ми: „Жан-Жак, да си поговорим за майка ти“, аз му отвърщах: „Добре, татко, значи, пак ще си поплачем?“ — и само при тия думи сълзи бликваха от очите му. „Ах — простенваше той. — Върни ми я, утеши ме за нейната загуба, запълни празнотата, която тя остави в сърцето ми. Щях ли да те обичам толкова, ако беше само мой син?“ Четиридесет години след като я бе загубил, той умря в ръцете на втора жена, но с името на първата на уста и с нейния образ дълбоко в сърцето си.

Такива бяха създателите на моите дни. От всички дарове, които ми бе отредило небето, те ми завещаха само един — чувствително сърце; на тях то бе донесло щастие, а на мене всичките нещастия в живота ми.

Родил съм се почти умиращ. Слаба била надеждата, че ще оцелея. Носех в себе си зародиша на физиологично страдание^[1], което се засили с годините, и ако ми дава понякога отдих сега, в замяна изпитвам по-жестоки страдания от друго естество. Една сестра на баща ми, мило и умно момиче, ме обсипа с толкова грижи, че спаси живота ми. Когато пиша тези редове, тя е още жива и осемдесетгодишна, се грижи за мъжа си, по-млад от нея, но разсипан от пиянство. Скъпа лельо, прощавам ви, че сте ме върнали към живота, и скърбя, че не мога да ви се отплати в края на вашите дни със същите грижи, които вие сте положили в началото на моите. И бавачката ми Жаклин е още жива и се радва на крепко здраве. Ръцете, които отвориха моите очи при раждането ми, ще ги затворят след смъртта ми.

Сърцето ми заговори преди мисълта — това е общата участ на цялото човечество. Но аз я изпитах по-силно от когото и да било. Нямам представа какво съм правил до пет-шестгодишна възраст. Не зная как се научих да чета, спомням си само първите четива и въздействието им върху мене. От това време започнах и не съм

преставал да имам ясно съзнание за себе си. От майка ми бяха останали романи. Ние почнахме да ги четем след вечеря, баща ми и аз. Целта в началото беше само да се упражнявам в четене чрез забавни книги, но скоро те събудиха толкова жив интерес у нас, че ние ги четяхме един след друг безспир и прекарвахме по цели нощи в това занимание. Никога не можехме да спрем, преди да сме завършили книгата. Понякога, чувайки сутрин чуруликането на лястовиците, баща ми казваше засрамен: „Хайде да си лягаме, аз съм по-голямо дете и от тебе.“ Благодарение на този опасен метод аз придобих за кратко време не само удивителна лекота в четенето и разбирането, но и изключителни за възрастта ми познания в областта на любовните преживявания. Нямах още никаква представа за реалния свят, а познавах всички чувства. Нямах нито едно ясно понятие, а бях изпитал всичко. Тези смътни вълнения, които чувствах едно след друго, не се отразиха зле на разсъдъка ми, който още не се беше събудил, но оформиха в мене една особена логика и ме въоръжиха със странни и романтични представи за човешкия живот, от които не можах да ме излекуват напълно нито опитът, нито трезвата мисъл.

Романите се свършиха, когато настъпи лятото на 1719 година. Следващата зима се нахвърлихме на друго. След като изчерпахме библиотеката на майка ми, нападнахме онази част от бащината ѝ библиотека, която се беше паднала на нас. За щастие в нея имаше много ценни книги. А и не би могло да бъде иначе. Тази библиотека наистина беше подбрана не само от пастор, и то учен — тогава това беше на мода, но от човек с тънък вкус и ясен ум. „История на църквата и империята“ от Лео Сюдор, речта на Босюе върху „Всемирната история“, „Прочути мъже“ от Плутарх, „История на Венеция“ от Нани, „Метаморфози“ от Овидий, Лабрюйер, „Световете“ от Фонтъонел, неговите „Диалози на мъртвите“ и няколко тома от Молиер бяха пренесени в кабинета на баща ми и аз му ги четях всеки ден, докато той работеше. Увлечението ми по тези книги беше изключително голямо и може би необичайно за дете на моята възраст. Особено Плутарх стана мое любимо четиво. Удоволствието, с което безспирно го четях и препрочитах, ме излекува донякъде от романите и скоро започнах да предпочитам Агезилас, Брут и Аристид пред Орондат, Артамен и Жюба. От тия интересни четива, от разговорите, които те пораждаха между баща ми и мене, се оформи моят

свободолюбив републикански дух, моят горд и непокорен нрав, нетърпящ робство и ярем, който ме е измъчвал цял живот при най-неподходящи за неговото разгръщане условия. Занимавайки се постоянно с Рим и Атина, живеейки, така да се каже, с техните велики мъже, по рождение самият аз гражданин на република и син на баща, чиято най-силна страст беше любовта към родината, аз бях възторжен като него. Въобразявах си, че съм грък или римлянин. Превъплътявах се в героя, за чийто живот четях. Под влияние на описанието на постоянството и неустрашимостта, които ми бяха направили силно впечатление очите ми искряха и гласът ми гърмеше. Когато разказвах веднъж на масата приключението на Сцевола, изплаших страшно много близките си, понеже в желанието да им го представя нагледно прострях ръка над нажежените въглища.

Имах брат, седем години по-голям от мене. Той изучаваше занаята на баща ми. Поради неестествената слабост, която проявявах в къщи към мене, той беше малко занемарен и не може да се каже, че аз одобрявам това. Тази липса на внимание се отрази на възпитанието му. Той започна да скита много отрано. Дадох го при друг майстор, но той бягаше и оттам, както от бащината къща. Не го виждах почти никак и едва ли мога да кажа, че го познавам. Но въпреки това нежно го обичах, а и той ме обичаше, доколкото един разпуснат младеж може да обича нещо. Спомням си, че когато веднъж баща ми го наказваше гневно и грубо, аз се хвърлих стремително между двамата и прегърнах силно брат си. По този начин го закрих с тялото си, понасяйки предназначенията за него удари. Така упорито се притисках до него, че баща ми беше принуден да му прости, обезоръжен донякъде от виковете и сълзите ми и, главно, за да не ме бие вместо него. В края на краищата брат ми съвсем се разхайти и изобщо изчезна от очите ни. След известно време научихме, че бил в Германия. Не ни писа нито веднъж. Оттогава не чухме нищо повече за него и така аз останах единствен син.

Ако това клето момче беше възпитавано много нехайно, не може да се каже същото за братчето му; едва ли царските деца са били отглеждани по-грижливо, отколкото аз през първите си години: всички околни ме обожаваха и, главно, нещо, което е още по-рядко, макар че ме обичаха, никога не ме разглезиха. Нито веднъж до излизането ми от бащината къща не ме пуснаха да тичам сам по улицата с другите деца,

нито веднъж не се наложи да обуздават или да задоволяват някои мои причудливи прищявки, които се отдават обикновено на детската природа, а всъщност се дължат само на възпитанието. Аз не бях лишен от недостатъците на моята възраст: бях бърлив, лаком, а понякога и послъгвах. Способен бях да открадна плодове, бонбони или нещо за ядене. Но никога не ми достави удоволствие да извърша нещо лошо, някоя пакост, да наклеветя друго, да изтезвам беззащитни животни. Спомням си обаче, че веднъж се изпиках в тенджерата на една наша съседка, госпожа Кло, докато тя беше на църква. Признавам си даже, че този спомен още ме размива, защото госпожа Кло, иначе добра жена, беше най-голямата мърморка, която съм срещал в живота си. Ето кратката и достоверна история на всичките ми детски злочинства. Как можех да стана зъл, когато пред очите си имах само примери на благост и бях обграден от възможно най-добросърдечните хора на света? Баща ми, леля ми, бавачката, роднините, приятелите ни, съседите, всички около мене не че се чудеха как да ме задоволят, но ме обичаха и аз също ги обичах. Тъй рядко бивах изкушен или лишен от нещо, че изобщо не ми идваше на ум да поискам каквото и да било. Мога да се закълна, че преди да постъпя като чирак при един майстор, не знаех какво значи пощявка. Извън времето, което прекарвах в четене и писане край баща ми или на разходка с бавачката ми, аз се навъртах край леля ми, наблюдавах я, когато бродираше, слушах я, когато пееше, седнал или прав край нея, и бях доволен. Нейното добро настроение и кротост, нейното приятно лице така дълбоко са се запечатали в сърцето ми, че още виждам изражението, погледа и стойката ѝ. Спомням си галювните ѝ думи. Мога да кажа как беше облечена и сресана, без да забравя дори двете лимби на черните ѝ коси при слепите очи според тогавашната мода.

Убеден съм, че именно на нея дължа своя усет или по-скоро влечението към музиката, което се разви истински у мене много по-късно. Тя знаеше невероятно много мелодии и песни, които пееше с тънкия си, много нежен глас. Душевното равновесие на тази прекрасна девойка отдалечаваше от нея и от всеки, който я приближеше, тъгата и празното бленуване. Нейното пеене упражняваше толкова силно очарование върху мене, че не само съм запомнил завинаги някои нейни песни, но днес, когато тя вече не е при мене, си припомним други, които, напълно забравени след годините на моето детство, изплуват с

неизразимо обаяние постепенно, колкото повече остарявам. Би ли повярвал човек, че аз, вдетиненият старец, разсипан от грижи и страдания, се изненадвам понякога, че плача като дете, тананикайки тия наивни мелодии с пресипналия си, треперещ глас. Особено една. Възстановил съм напълно мелодията ѝ, но втората строфа ми убягва постоянно, въпреки всичките ми усилия да си я припомня, макар че налущвам смътно римите. Ето началото ѝ и всичко, което си спомням на отделни места.

*Тирси, не смея
да слушам твоята свирка
под бряста.
Че вече ни одумват
в селцето*

*овчар
да се захване
без опасност
и под всяка роза се крие трън.*

Опитвам се да открия на какво се дължи затрогващото очарование, което изпълва сърцето ми при тази песен. Непонятен, трепетен копнеж. Но невъзможно ми е да я изпея докрай, без да се спра, задавен от сълзи. Стотици пъти съм решавал да пиша в Париж и да помоля да издирят другите думи, ако изобщо някой ги знае все още. Но почти сигурен съм, че удоволствието, което изпитвам, когато си припомням този напев, ще изчезне отчасти, ако зная със сигурност, че и други освен моята бедна леля Сюзан са го пели^[2].

Такива бяха първите ми чувства на прага на живота. Така започна да се изгражда или по-скоро да се проявява у мене моето толкова гордо и същевременно толкова нежно сърце, моят толкова женствен и същевременно необуздан характер, който, карайки ме да се люшкам вечно между малодушие и дързост, между мекушавост и твърдост, породи в душата ми постоянно мъчително противоречие и направи еднакво недостъпни за мене и въздържанието, и наслаждението, и забавлението, и благоразумието.

Този начин на възпитание беше прекъснат от едно произшествие, чиито последици повлияха на по-нататъшния ми живот. Баща ми влязъл в пререкание с никой си господин Кутии, френски капитан и роднина на член на Градския съвет, и му разкървавил носа. Този Готие, безочлив и подъл тип, за да си отмъсти, наклеветил баща ми, че е извадил сабята си в града. Когато заплашили баща ми със затвор, той упорито настоявал, че съгласно закона и клеветникът трябва да понесе същото наказание. Тъй като искането му не бе уважено, той предпочете да напусне Женева и да се самозаточи до края на живота си, вместо да отстъпи, защото според него това беше посегателство срещу честта и свободата.

Аз останах под опеката на чичо Бернар, който беше зает тогава със строеж на крепостните стени на Женева. Първородната му дъщеря беше умряла, но той имаше син на моята възраст. Дадоха ни и двамата на пансион в Босе у пастора Ламберсие, за да ни научи не само на латински, но и на всички други по-маловажни предмети, включени в понятието образование.

Двете години, прекарани на село, посмекчиха римската ми суровост и ме върнаха отново към детството. В Женева, където никой не ми налагаше нищо, аз обичах усърдието, четенето — то беше, кажи-речи, единственото ми забавление. В Босе трудът ме накара да обикна игрите, които идваха като отмора. Полската шир беше за мене откровение и аз ненаситно ѝ се любувах. Обикнах я така страстно, че никога вече не можах да я разлюбя. Споменът за щастливите дни, които прекарах сред нея, ме е изпълвал винаги със съжаление покъсно, чак до старини, когато се върнах отново сред природата. Господин Ламберсие беше твърде разумен човек, който, без да пренебрегва образованието ни, не ни товареше с непосилни задачи. Доказателство за неговия правилен подход е, че макар всяка принуда да ми е била винаги противна, никога не съм си спомнял с неудоволствие неговите учебни часове и че макар и да не научих кой знае колко, то поне научих всичко без усилие и още не съм го забравил.

Простотата на селския живот ми оказа неоценима услуга: тя отвори сърцето ми за приятелството. Дотогава живеях само с възвишени, но въображаеми чувства. Тихото ежедневие ме привърза нежно към братовчед ми Бернар. В кратко време го обикнах по-силно, отколкото бях обичал собствения си брат, и това чувство никога не

избледня. Той беше високо, мършаво момче, много слабо, прекалено кротко и прекалено крехко и почти не използваше предпочитанието, което му се оказваше в пасторския дом като син на настойника ми. И двамата имахме еднакви занимания, забавления, предпочитания. Бяхме сами, на една и съща възраст, всеки от нас чувстваше нужда от другар. Ако ни разделяха, щяха просто да ни унищожат. Макар и рядко ни се удаваше случай да докажем взаимната си привързаност, тя беше изключителна и ние не само не можехме да живеем нито за миг разделени, но и не можехме дори да си представим, че някога ще се разделим. И двамата лесно податливи на ласкаво отношение, готови да отстъпим, стига само някой да не упражнява над нас принуда, ние бяхме единопдушни за всичко. Ако поради благоразположението на нашите възпитатели той се ползваше с известно предимство, когато бяхме с тях, останехме ли сами, превъзходството минаваше на моя страна и равновесието биваше възстановено. По време на заниманията аз му подсказвах, щом той се запънеше. Свърших ли съчинението си, помагах му да напише своето. В игрите ни той се подчиняваше на моя по-деен темперамент. С една дума, нашите характери си подхождаха толкова добре и приятелството ни беше толкова искрено, че повече от пет години бяхме неразделни не само в Босе, но и в Женева. Често се спречквахме, вярно, но никога не стана нужда да ни разтърват, не си спомням да сме били скарани нито веднъж повече от четвърт час и нито веднъж не се наклеветихме взаимно. Може би тези подробности ще се сторят наивни, но все пак такива отношения между деца не са се срещали, откакто съществуват деца.

Този начин на живот много ми допаднаше и мога да съжалявам само, че не продължи повече, за да затвърди напълно характера ми. Той по начало беше изтъкан от нежни, топли и спокойни чувства. Струва ми се, че никога човешко същество не е било по природа по-малко тщеславно от мене. Аз се запалвах по възвишени стремежи, но много скоро изпадах отново в обичайната си вялост. Искрах от все сърце само едно: да бъда обичан от всички околни. Бях кротък, братовчед ми също; такива бяха и възпитателите ни. Цели две години не бях нито жертва, нито свидетел на каквато и да било грубост. Всичко подхранваше в сърцето ми наклонностите, вложени в мен от природата. Най-голямата ми радост беше всички да са доволни от мен и от живота си. Никога няма да забравя, че когато отговарях в черква

на въпросите по катехизис и ми се случваше да се запъна, най-много ме смущаваше неспокойното и нажалено изражение на госпожица Ламберсие. То ми тежеше много повече, отколкото срамът, че съм се изложил публично, макар и той да ме измъчваше извънредно много — при все че не бях особено чувствителен към похвалите, винаги ми беше особено неприятно, когато ме порицаваха, но в този случай мога да заявя, че мисълта за упреците на госпожица Ламберсие ме тормозеше по-малко, отколкото страхът, че съм я наскърбил.

А не може да се каже, че тя не проявяваше при нужда строгост, както и брат й. Но тъй като тяхната строгост, почти винаги справедлива, никога не стигаше до невъздържаност и гневни изблици, тя ме караше да съжалявам за провинението си, а не да се заинатявам. Беше ми по-скоро неприятно, че съм огорчил възпитателите си, а не че са ме наказали и тяхното недоволство ме измъчваше повече, отколкото наложеното наказание. Стеснително ми е да се изкажа по-ясно по този въпрос, но се налага. Не бихме ли променили възпитателните си методи, ако можехме да видим далечното въздействие на един от тях, който се прилага винаги безразборно и често без чувство за свян! Голямата поука, която може да се извлече от един съвсем обикновен, но затова пък съдбоносен пример, ме кара да се реша да го приведа.

Понеже госпожица Ламберсие ни обичаше като майка, тя проявяваше и майчинска власт, която понякога стигаше дотам, че ни налагаше обичайното за децата наказание, когато естествено го заслужавахме. Доста дълго тя само ни заплашваше и тази заплаха с непознато дотогава за мене наказание ми изглеждаше много страшна. Но след като изпитах самото наказание, то съвсем не ми се стори страшно, както очакването, а най-странното бе, че породи у мене още по-силна привързаност към жената, която ми го наложи. И ако не беше искрената ми обич към нея и вродената ми кротост, щях сигурно да потърси начин да го заслужа, за да ми бъде наложено повторно. Защото болката и дори срамът бяха предизвикали известно чувствено удоволствие, за което си спомнях не със страх, а по-скоро с желание да го изпитам повторно от същата ръка. Истината е, че понеже към това усещане несъмнено се примесваше преждевременно събуденият инстинкт, ако бях получил същото наказание от нейния брат, то едва ли щеше да ми се стори толкова приятно. Обаче, доколкото познавах неговия нрав, едва ли имаше опасност да ми го наложи вместо нея.

Затова аз се въздържах да заслужа наказанието само за да не разгневя госпожица Ламберсие. Хубавото чувство у мене, дори когато е породено от чувствеността, е толкова силно, че винаги взема връх над нея в сърцето ми.

Повторното провинение, което избягвах, без да се страхувам от него, все пак се случи не по моя вина, тоест не по моя воля, и трябва да си призная, че се възползвах с чиста съвест от него. Но този втори път беше и последен, защото госпожица Ламберсие, изглежда, забеляза по моето държане, че наказанието не постига целта си и заяви, че няма вече да го прилага, защото било уморително за нея. До този ден ние спяхме в стаята ѝ, а зиме понякога дори в леглото ѝ. Само два дни след този инцидент ни преместиха в отделна стая и оттогава нататък бях удостоен с честта, без която спокойно можех да мина, госпожица Ламберсие да се отнася към мене като към голямо момче.

Кой би повярвал, че това детско наказание, наложено на осемгодишна възраст от ръката на една тридесетгодишна мома, би могло да се окаже решаващо за моите вкусове, желания, чувства, за мене самия до края на живота ми, и то точно в обратен смисъл на това, което би могло естествено да се очаква? Едновременно със събуждането на моята чувственост плътското желание у мене се насочи така погрешно, че ограничен до изпитаното усещане, изобщо не ми мина през ум да търся нещо друго. Въпреки горещата кръв, която носех в себе си, кажи-речи, от рождение, аз се запазих чист от всякаква порочност до възраст, когато и най-студените, и най-бавно развиващите се темпераменти се изявяват. Измъчван дълго, без сам да зная от какво, аз разкъсвах с пламенни погледи хубавите жени и постоянно ги извиквах мислено, но не за друго, а за да ги накарам да се поизморят, както на мен ми се искаше, да се превърнат всичките в госпожица Ламберсие.

Дори след пубертета тази странна наклонност, която не ме бе напуснала и се бе изострила до извратеност, до лудост, ме запази непорочен, макар че би могло да се очаква обратното. Ако изобщо е имало някога скромно и чисто в нравствено отношение възпитание, то безспорно моето възпитание беше такова. Трите ми лели бяха не само извънредно благоразумни, но се отличаваха със сдържаност, която отдавна вече е чужда на жените. Баща ми, епикуреец, но галантен съгласно изискванията на старата мода, никога не произнасяше пред

жените, които най-много обичаше, думи, от които би се изчервило едно младо момиче, и едва ли в друго семейство е имало по-високо съзнание за отговорността спрямо децата в това отношение. Аз намерих същата съобразителност и в дома на господин Ламберсие, където една много добра прислужница беше изгонена само заради няколко малко по-волни приказки, изпуснати пред нас. До юношеската си възраст не само нямах ясна представа за общуването на половете, но дори когато смътно мислех за това, представях си го като нещо гнусно и противно. Ужасявах се от уличниците и това чувство още не се е притъпило у мене. Не можех да погледна развратник без презрение и дори страх, защото истински се отвращавах от разврата, особено откакто, отивайки един ден в Закони по издълбания селски път, бях видял по откосите от двете страни дупките, в които според хорските приказки правели срещите си развратните любовни двойки. Мислейки за тях, неволно ги сравнявах с кучетата, които бях виждал, и при тази представа просто ми се повдигаше.

Подобни предразсъдъци, втълпени от възпитанието, достатъчно силни сами по себе си, за да забавят първите проблясъци на пламенния ми темперамент, бяха подпомогнати, както казах, от погрешната насока на ранните трепети на моята чувственост. Понеже не можех да си представя нищо друго освен това, което бях изпитал лично, независимо от твърде неудобните, присъщи на възрастта смущения, аз успявах да огранича поривите си само до този вид сладострастие, което познавах, без да стигна до другото, което ми бяха внушили да презирам, макар че всъщност — без ни най-малко да подозирам — двата обекта бяха така близки един до друг!

В глупавите си бленувания, в еротичните си изстъпления, и чудноватите постъпки, към които те ме подтикваха понякога, аз прибягвах към въображаемата помощ на другия пол, но нито веднъж не си го представях способен да ми достави друга наслада освен тази, за която толкова копнеех.

И така, въпреки моя много пламенен, много страстен, много преждевременно събуден темперамент аз прекарах не само пубертета, без да пожелая жена и без да позная друго плътско наслаждение освен това, за което госпожица Ламберсие съвсем невинно ми беше дала представа, но дори когато с течение на годините възмъжах, същото преживяване, което би трябвало да ме погуби, всъщност ме запази.

Вместо да избледнее, старото детско влечение до такава степен се свърза с другото, че никога не можах да го разгранича от чисто чувствените ми пориви. Поради тази налудничава склонност, съчетана с вродената ми стеснителност, аз станах особено непредприемчив спрямо жените, тъй като не смеех да кажа всичко или не можех да стигна до желаня завършек. Истинското удоволствие за мене — другото беше само известен предел — беше от такова естество, че не може да бъде взето насила от мъжа, който копнее за него, нито отгатнато от жената, която може да го достави.

И аз прекарах живота си в безмълвен копнеж по жените, които най-много съм обичал. Понеже никога не посмях да призная странното си влечение, аз го залъгвах с отношения, които ми създаваха илюзия за него. Да падна на колене пред властна възлюблена, да се покоря на заповедите ѝ, да ѝ поискам прошка — бяха за мене сладки наслаждения и докато кръвта ми пламваше под въздействие на смелото въображение, аз изглеждах още по-безумно влюбен. Лесно е да се разбере, че при подобни любовни отношения не може да се очакват бързи успехи и добродетелта на ухажвания обект не е изложена на голяма опасност. Затова на пръсти се броят случаите, когато съм притежавал жена, но това не ми е пречило да се наслаждавам много по моему, тоест чрез въображението. Ето как плътското желание, съюзено със стеснителността ми и с богатото ми въображение, запази чувствата ми чисти и морала ми непокътнат именно поради това влечение, което при малко повече безочливост би ме тласнало към най-срамни пороци.

Аз направих вече първата най-мъчителна стъпка в тъмния и кален лабиринт на моите изповеди. Най-мъчно се признава не престъпното, а смешното и срамното. Отсега нататък съм уверен в себе си — нищо вече не може да ме спре, щом се осмелих да разкрия това. Колко много ми струват подобни признания, може да се съди по факта, че през целия си живот, колкото и лудо да съм бил влюбен в някоя жена, загубил способност да виждам и чувам, извън себе си от възбуда, разтърсван от конвулсивен трепет, нито веднъж не съм се осмелил да изкажа гласно безумието си и да измоля от нея в моменти на най-голяма близост единственото благоволение, което ми е липсвало. Това ми се случи само веднъж в детските години с едно момиченце на моя възраст, но не бива да се забравя, че то първо ми предложи.

Като се връщам по този начин към най-ранните прояви на моята чувственост, аз намирам в тях елементи, които, макар и да изглеждат понякога несъвместими, са се обединили и са оказали с по-голяма сила едно и също еднородно въздействие, докато други, макар и привидно еднакви, са образували поради стечението на обстоятелствата такива странни съчетания, че човек никога не би допуснал някаква връзка между тях. Кой би повярвал например, че един от най-мощните двигатели на душата ми е бил закален в същия източник, от който извира сладострастието и негата в моята кръв? Без да изоставям сюжета, за който преди малко говорих, ще видите колко различно може да бъде въздействието при други обстоятелства.

Един ден учех сам урока си в съседната до кухнята стая. Прислужницата беше оставила гребените на госпожица Ламберсие да съхнат върху плочата на печката. Когато дойде да ги вземе, тя установи, че зъбците на единия са счупени от едната страна. Кой виновник можеше да е извършил тази пакост? Никой освен мен не беше влизал в стаята. Разпитват ме в — отричам да съм пипал гребените. Господин и госпожица Ламберсие ме извикват при тях, увещават ме да призная, настояват, заплашват. Аз отричам упорито, но те бяха така твърдо убедени в своето, че всичките ми протести отидоха напразно, макар че за пръв път се случваше да ги лъжа в очите. Погледнаха сериозно на тази постъпка. Така и трябваше. Освен това сметнаха, че злостта, лъжата и упорството заслужават наказание. Но този път не госпожица Ламберсие ми го наложи. Писаха на чичо Бернар. Той дойде. И клетият ми братовчед се беше провинил в нещо не по-малко тежко. Бяхме подложени на едно и също наказание. То беше ужасно. Дори ако бяха решили да ме излекуват завинаги от порока ми чрез него самия, едва ли щяха да измислят по-сполучливо средство. И действително той ме остави на мира доста дълго време.

Не успяха да изтръгнат от мен признанието, което чакаха. Биха ме няколко пъти, доведоха ме до най-плачевно състояние, но аз останах непоклатим. Готов бях да отида дори на смърт и не ми липсваше нужната решителност. Но физическата сила бе принудена да отстъпи пред демоничното упорство на едно дете: моите възпитатели не виждаха нищо друго в твърдостта ми. Най-последно излязох от това жестоко изпитание смазан от бой, но победител.

Почти петдесет години са изминали вече от това произшествие и няма защо да се страхувам, че ще бъда наказан тепърва за онова провинение, затова с чиста съвест заявявам пред самото небе, че бях съвсем невинен. Нито бях счупил, нито бях докоснал гребена, не се бях дори приближил до плочата на печката и изобщо през ум не ми бе минало да го сторя. Не ме питайте как се бяха счупили зъбците му, не зная и не мога да проумея. Зная само едно съвсем сигурно: аз бях невинен.

Представете си едно стеснително и покорно в обикновения си живот, но пламенно, гордо и необуздано в чувствата си дете, възпитавано до този момент с много благоразумие, кротост, справедливост и нежност, което не е имало дори представа за несправедливостта и което за първи път става жертва на такава чудовищна неправда, и то точно от страна на хора, които най-много обича и тачи. Какво объркване на понятията, какъв смут в чувствата! Какъв хаос в сърцето, ума, в целия му мъничък интелектуален и морален мир! Въобразете си това си това, казвам, ако ви е възможно, защото лично аз не съм в състояние да разнищя, да проследя и да изясня какво ставаше тогава в мене.

Не бях още достатъчно зрял, за да преценя до каква степен външните обстоятелства ме обвиняваха и да се поставя на мястото на другите. Оставах на своето място и чувствах само едно: суровостта на жестокото наказание за провинение, което не бях извършил. Телесната болка, макар и остра, не беше най-тежкото. Изпитвах главно негодувание, озлобление, отчаяние. Братовчед ми, доведен до почти същото състояние, защото заради една неволна грешка бе наказан като за предумишлено престъпление, изпадна в ярост под мое влияние и възбуждението му растеше успоредно с моето. Легнали двамата в едно и също легло, ние се притискахме конвулсивно в прегръдките си, задушаваше се и когато нашите млади сърца поуспокоени бяха в състояние да излеят гнева си, ние сядахме в кревата и почвахме да крещим безспир с пълен глас: „Carnifex! Carnifex!”^[3]

И сега дори, само като описвам тази сцена, пулсът ми се ускорява; и сто хиляди години да живея, пак ще си спомням тия мигове. Това първо сблъскване с насилието и неправдата се запечата толкова дълбоко в душата ми, че всяка свързана с него представа извиква тогавашното вълнение и това чувство, възникнало

първоначално заради самия мене, придоби такова самостоятелно значение и толкова се освободи от всякакъв личен елемент, че сърцето ми пламва от възмущение, щом видя или чуя за несправедлива постъпка, независимо къде е извършена и кой е пострадалият, все едно, че тежестта ѝ пада върху самия мене. Ако чета за издевателствата на жесток тиранин или за извратените злочинства на измамник свещеник, с готовност бих заклал тия мизерници, ако ще стократно да загина в двубоя с тях. Често съм потъвал в пот, гонейки или замеряйки с камък петел, крава, куче, някое животно, което измъчва друго само защото се чувства по-силно. Може би този порив е вроден у мене, струва ми се, че е така. Но незаличимият спомен за първата понесена неправда бе дълго време здраво свързан с него и сигурно го е засилил.

Това събитие беляза края на безбурното ми детство. От този миг престанах да се радвам на чисто щастие и дои и днес ми се струва, че чаровните ми детски спомени спират дотук. Ние останахме в Босе още няколко месеца. Чувствахме се така, както ни описват първия човек, когато е бил все още в рая, но след като вече е престанал да му се наслаждава — привидно нищо не се бе променило, а всъщност отношенията ни бяха коренно различни. Обич, уважение, близост, доверие не свързваха вече питомци и възпитатели, възпитателите не бяха вече за нас богове, които четат в сърцата ни. Не се срамувахме много от лошите си постъпки, бояхме се по-скоро да не ни уловят. Започнахме да се прикриваме, да не се покоряваме, да лъжем. Всички, присъщи на възрастта ни пороци почнаха да покваряват невинността ни и да опорочават игрите ни. Дори полският декор загуби в очите ни своята затрогваща мекота и чаровна простота — изглеждаше ни безлюден и безрадостен, като че се бе забулил с воал, който прикриваше красотата му. Престанахме да садим градинки, трева, цветя. Не разравяхме леко пръстта и не викахме от радост при вида на покълналите семена. Животът на село ни опротивя; и ние опротивяхме на възпитателите ни. Чичо ни прибра и ние се разделихме с господин и госпожица Ламберсие, без да съжаляваме за раздялата, бяхме си омръзнали взаимно.

През първите тридесет години, след като бях напуснал Босе, спомените ми за дните, прекарани там, не бяха нито свързани, нито особено приятни. Но откакто превах зрялата възраст и клоня към

старост, същите тия спомени сякаш се възраждат, докато по-късните се заличават, и се връзват в паметта ми с всеки изминат ден все по-живи и обаятелни. Като че ли усещайки как животът ми се изплъзва, аз се мъча да го улова отново още от извора му. И най-дребните случки от тази епоха ми са мили само защото са частица от нея. Спомням си най-подробно местата, хората, часовете. Виждам мислено прислужницата или прислужника как шетат из стаята, лястовицата, стрелнала се през прозореца, мухата, кацнала на ръката ми, докато разказвам урока; виждам ясно наредбата на стаята, в която спяхме. Вдясно вратата на кабинета на господин Ламберсие, една гравюра, изобразяваща всички папи, барометър, голям календар, малините зад къщата, които понякога засенчваха прозореца или дори влизаха вътре в стаята, защото бяха насадени в горната част на неравния двор, зная, че всички тия подробности са съвсем излишни за читателя, но аз самият чувствам нужда да му ги изброя. Защо не смея да му разкажа и всички дребни случки от тази блажена възраст, които още ме изпълват с трепет, винаги когато си ги припомням! Особено пет-шест... Да се уговорим. Ще ви избавя от петте, но искам да възкреся поне една-единствена, стига да ми разрешите да я разкажа колкото се може по-бавно, за да продължа приятното усещане.

Ако имах за цел да доставя удоволствие само на вас, бих могъл да се спра на приключението с госпожица Ламберсие, която се подхлъзна злополучно по нанадолнището на ливадата и откри задните си части пред очите на сардинския крал, пребиваващ временно в Босе. Но за мене лично по-забавна е случката с ореха на площадката, защото в нея аз бях действащото лице, докато при подхлъзването бях само зрител. Освен това признавам, че споменатото приключение, макар и комично само по себе си, всъщност ми се стори трагично, защото аз обичах госпожица Ламберсие като майка, а може би дори повече от майка.

О вие, читатели, жадни да узнаете паметната случка с ореха на площадката, изслушайте тази страшна трагедия, без да се вълнувате, ако ви е възможно!

Извън двора, вляво от входа, имаше площадка, на която често седяхме следобед; там обаче нямаше сянка. Затова господин Ламберсие поръча да посадят орех. Посаждането на дръвчето беше извършено с подobaваща тържественост: ние, двамата пансионери,

бяхме кръстници и докато запълваха дупката с пръстта, крепяхме с ръка фиданката и пеехме победни песни. За да поливат дръвчето, направиха нещо като басейн около него. Наблюдавайки всеки ден възторжено поливането му, у мен и у братовчед ми все по-естествено укрепваше мисълта, че много по-хубаво е да се издигне дърво над площадка, отколкото знаме над крепостна стена, и решихме да си извоюваме същата слава, без да я разделяме с когото и да било.

За тази цел отрязяхме млада върбова клонка и я посадихме върху площадката на десетина стъпки от царствения орех. Не забравихме да изкопаем и малко коритце в основата. Трудно беше само пълненето му, защото водата беше далеч и не ни пускаха да ходим чак дотам. А водата беше абсолютно необходима за нашата върба. Първите няколко дни прибъгнахме до всевъзможни хитрини, за да я поливаме, и това ни се удаваше толкова добре, че пръчката пусна пъпки и дори се развиха мънички листенца. Ние непрекъснато го измервахме, убедени, че макар и засега само педя над земята, нашето дръвче скоро ще ни прави сянка.

Тъй като мисълта за върбовата фиданка изцяло ни поглъщаше и ни правеше негодни изобщо за прилежание или учене, ние съвсем пощръкляхме и възпитателите ни, недоумявайки какво става, ни държаха по-строго, отколкото по-рано. Разбрахме, че скоро ще настъпи съдбоносният час, когато няма да има вода, изпаднахме в отчаяние при мисълта, че фиданката ни ще изсъхне. Най-сетне нуждата, майка на изобретателността, ни подсказа един остроумен начин да спасим върбичката и себе си от сигурна гибел — трябваше да издълбаем под земята вада, която да отвежда тайно до върбата част от водата, предназначена за поливане на ореха. Това начинание, започнато с жар, отначало не ни се удаде, не бяхме направили достатъчен наклон и водата не течеше; пръстта се ронеше и запушваше вадата, отворието ѝ се задръстваше с боклуци. Всичко вървеше наопаки. Но ние не се отчайвахме. *Omnia vincit labor improbus*^[4]. Издълбахме още малко вадата и басейна около върбата, за да получим нужния наклон, разрязахме дъната на стари дървени кутии на тесни дъсчици, наредихме едните по дъното, а другите съединихме под ъгъл като покрив над тях и построихме триъгълен улей за нашия водопровод. При изхода забучихме малки преплетени тънки пръчици и те образуваха нещо като решетка, която задържаше тинята и камъчетата,

а пропускаше водата. Покрихме грижливо цялото съоръжение с пръст, отпкахме я хубаво и деня, когато всичко беше готово, зачакахме с тревожен трепет и надежда часа на поливането. Стори ни се, че чакаме векове. Най-сетне този миг настъпи. Господин Ламберсие дойде както друг път да присъства на тази операция, а ние застанахме зад него, старайки се да скрием от погледа му фиданката, към която за щастие той се бе обърнал гърбом.

Едва бяха изсипали първата кофа вода и ние видяхме, че тя потече в нашето басейнче. При тази гледка забравихме всяко благоразумие и нададохме ликуващи викове. Господин Ламберсие се обърна и това беше наистина злополучно, защото той много се радваше, че пръстта на ореха е рохкава и попива жадно водата. Като видя, че тя се дели между два басейна, той се смая, извика на свой ред, огледа се, забеляза хитрото ни изобретение, заповяда тутакси да му донесат една кирка, замахна веднъж, дъсчиците ни се разлетяха на трески, а той крещеше с цяло гърло: „Водопровод! Водопровод!“ и нанасяше безпощадни удари, всеки от които ни улучваше право в сърцето. Само за миг дъски, канал, басейн, върба — всичко бе разрушено, сринато, без да бъде произнесена нито една друга дума освен безспир повтаряният възклик: „Водопровод! Водопровод!“, придружен от унищожителния размах на кирката.

Може би си мислите, че приключението завърши зле за двамата малки строители. Лъжете се — нищо друго не последва. Господин Ламберсие не ни отправи нито един упрек, не даде вид да ни е сърдит, изобщо не спомена повече за случилото се. Чухме го дори малко покъсно, като се смееше с пълно гърло заедно със сестра си — смехът на господин Ламберсие се чуваше отдалеч, — но най-чудното беше, че след първото смайване и ние самите не бяхме много огорчени. Посадихме другаде друго дръвце и често си спомняхме злополуката с върбата, като си повтаряхме с театрален тон: „Водопровод! Водопровод!“ Дотогава бях изпитвал временно пристъпи на гордост, въобразявайки си, че съм Аристид или Брут. В този случай обаче явно проявих за първи път признаци на тщеславие. Да построиш собственоръчно водопровод, да посадиш гола пръчка, която да съперничи с голямо дърво ми се струваше връхната степен на славата. На десет години аз имах и по-ясно съзнание за нея, отколкото Цезар на тридесет.

Споменът за този орех и за свързаното с него произшествие така се бе запечатал или по-скоро така ясно бе изплувал в паметта ми, че един от най-лелеените ми проекти по време на пътуването ми до Женева през 1754 година беше да отскоча до Босе, за да видя повторно паметниците на детинските ми игри и главно скъпия орех, който тогава трябваше да бъде поне тридесетгодишен. Бях толкова зает през цялото време и толкова малко господар на себе си, че не можах да намеря време, за да осъществя желанието си. Малко изгледи има отново да ми се удаде да отида там. Но все пак не съм загубил нито надежда, нито желание и съм почти сигурен, че ако някога се върна по тия скъпи места и намеря милия орех все още здрав и читав, ще го поля със сълзите си.

Когато се прибирахте в Женева, прекарах още две-три години у чичо ми в очакване да решат какво да правят с мене. Понеже той искаше синът му да стане инженер, започна да го учи рисуване и му обясни „Елементите“ на Евклид. И аз учех същото, за да му правя компания, и особено се прирастих към рисуването. Междувременно близките ми се колебаеха дали да ме направят часовникар, прокурор или свещеник. Лично аз предпочитях да стана свещеник, защото проповедите ме привличаха. Но малкият доход от наследството на майка ми, което трябваше да бъде поделено между брат ми и мене, не беше достатъчен, за да мога да продължа образованието си. Понеже бях още малък, не беше необходимо да се бърза с избора на професия и аз продължавах да живея при чичо ми, без да върша почти нищо, и плащах, както впрочем бе редно, доста значителна сума за издръжката си.

Чичо ми, човек на лекия живот подобно на баща ми, също като него не беше способен да се жертва заради дълга и твърде малко се грижеше за нас. Леля ми беше много набожна и малко нещо пиетистка^[5] и предпочиташе да пее псалми, отколкото да бди над възпитанието ни. Оставяха ни пълна свобода, с която нито веднъж не злоупотребихме. Винаги неразделни, ние си стигахме един на друг и понеже не бяхме изкушени да дружим с уличниците на наша възраст, не усвоихме нито един порочен навик, какъвто би могло да ни внуши безделието. Може би греша, като казвам, че сме безделничели, защото през целия си живот едва ли сме били по-заети и благоприятното в нашия случай беше, че всички забавления, към които се

пристрастявахме едно след друго, ни задържаха в къщи и улицата не ни привличаше. Строяхме си клетки, правехме флейти, хвърчила, барабани, къщи, бойни лодки, арбалети. Разваляхме инструментите на горкия дядо, за да правим часовници, подражавайки му. Най-любимото ни занимание беше да хабим хартия — рисувахме, промивахме, оцветявахме, изразходвахме бои. В Женева дойде някакъв шарлатанин италианец на име Гамба-Корта. Ние отидохме да го видим веднъж и повече не стъпихме в бараката му. Но той имаше марионетки и ние започнахме също да си правим куклен театър. Неговите марионетки играеха всевъзможни комедии и ние също съчинихме комедии за нашите. Понеже ни липсваше опит, подражавахме с гърлен глас на Полишинел, разигравайки пленителни комедии, които клетите ни близки търпеливо гледаха и слушаха. Обаче, след като чичо Бернар прочете веднъж пред всички домашни една много красива проповед, която сам бе съчинил, ние изоставихме комедиите и се заловихме да съчиняваме проповеди. Признавам, че тия и подробности не са кой знае колко интересни. Но те показват колко правилна е била насоката на първоначалното ни възпитание, щом, представени напълно на себе си в една още тъй крехка възраст, никога не злоупотребихме със свободата си. Няхахме нужда от нови другари, така че дори когато ни се представяше възможност да имаме, не я използвахме. Когато ходехме на разходка, наблюдавахме пътем без капка завист игрите на другите деца и изобщо през ум не ни минаваше да се включим в тях. Приятелството така запълваше сърцата ни, че достатъчно беше да бъдем заедно, и най-скромното развлечение добиваше очарование.

Понеже бяхме постоянно неразделни, почнахме да привличаме вниманието, още повече, че моят братовчед беше много висок, а аз много дребен, така че представлявахме смешна двойка. Дългата му източена фигура, дребното му личице, подобно на печена ябълка, вялото му изражение, провлечената му походка предизвикваха подигравките на децата.

Дадоха му на местно наречие прякора Барна-Бредана^[6] и щом излезехме на улицата, всичко живо почваше да крещи около нас: „Барна-Бредана!“ Той понасяше тия подигравки по-равнодушно, но аз се сърдех и налитах де се бия. Малките разбойници това и чакаха. Аз се биех и излизах от боя бит. Клетият ми братовчед ми помагаше, доколкото можеше. Но той беше слаб и само с един юмрук го събаряха.

Тогава аз побеснявах. Но макар че се нахвърлях на нехранимайковците, тях ги беше яд не на мене, а на Барна-Бредана. Само че с моето твърдоглаво желание да отмъстя аз толкова влоших отношенията, че вече не смеехме да излизаме, освен когато другите деца бяха на училище, за да не ни погнат с дюдюканията си.

Виждате ме вече в ролята на защитник на оскърбените. За да бъда рицар съгласно правилата, липсваше ми само дама. Имах на свое разположение две. От време на време отивах да видя баща си в Нион, малко градче в кантона ВО, където той се беше настанил. Всички там обичаха баща ми и синът му се радваше на същите симпатии. През време на кратките ми посещения при него всички се чудеха как да ми угодят. Особено една жена, госпожа Вюлсон, ме отрупваше с ласки. Като връх на всичко нейната дъщеря ме избра за свой кавалер. Можеше да си представите какво означава единадесетгодишен кавалер, обожател на двадесет и две годишна девойка! Но тия хитреци толкова ги бива да поставят на преден план малки кукли, за да прикриват по-големите си ухажори или за да ги изкушават с подобна любовна игра, която умеят да направят особено привлекателна! За мене, който не виждах никакво несъответствие между двамата ни, работата имаше съвсем сериозен характер. Аз се отдадох на това чувство от все сърце или по-скоро с все глава, защото бях влюбен само с въображението си, макар и до безумие, и буйните ми изблици, вълнения и гневни сцени представляваха гледка, несъмнено достойна да примреш от смях.

За мене съществуват два вида истинска любов, съвсем ясно разграничени, реални, които нямат почти нищо общо помежду си, макар че са еднакво силни и се отличават от приятелството. Цял живот съм се раздвоявал между тези съвсем различни любовни чувства и дори съм ги изпитвал и двете в едно и също време. Така например в епохата, за която говоря, докато предявявах публично и тиранично правата си спрямо госпожица Вюлсон и не можех да понеса някой мъж да се приближи до нея, аз се срещах и с малката госпожица Готон — кратки, но пламенни срещи, при които тя благоволяваше да играе с мене на учителка. И това беше всичко. Само че това всичко беше действително всичко мене. То ми се струваше върховното щастие и чувствайки вече цената на тайната, макар и да я използвах съвсем по детски, аз си отмъщавах на госпожица Вюлсон, без тя ни най-малко да

се съмнява, използвайки ме като параван за другите си любовни връзки. Но за мое голямо съжаление тайната ми беше разкрита, може би не така добре пазена от малката ми учителка, както от мен, и незабавно ни разделиха. А когато след известно време се върнах в Женева, момиченцата от Кутанс викаха подире ми тихичко: „Готон-тик-так-Русо!“

Странно същество наистина беше това момиченце, госпожица Готон. Не беше красива, а мъчно можеше да се забрави лицето ѝ. Още си го спомням, понякога дори прекалено ясно за стар безумец като мене. Особено очите ѝ никак не отговаряха на възрастта ѝ, впрочем ръстът и държането ѝ също. Имаше такова едно внушително и надменно изражение, особено подходящо за ролята ѝ на учителка, което впрочем ѝ даде първата идея за нея. Но най-интересното в нея беше смесицата от дързост и сдържаност, която мъчно можеше да се проумее. Тя си позволяваше най-големи волности с мене, без да ми позволява нищо. Отнасяше се с мене като с дете и това ме кара да мисля, че тя или вече беше престанала да бъде дете, или, напротив, все още беше дете и виждаше само игра в опасността, на която се излагаше.

Аз принадлежах цял-целеничък, така да се каже, на всяко от тия две същества, и то така пълно, че когато оставах с която и да е от двете, никога не се сецах за другата. Впрочем чувствата, които те будеха в мене, нямаха нищо общо помежду си. Бих прекарал целия си живот с госпожица Вюлсон, без да ми мине през ум да я напусна, но когато я срещнех, радостта ми беше спокойна и аз не изпитвах вълнение. Обичах я главно в голяма компания; шегите, закачките, ревността дори ме привързваха и увличаха. Аз тържествувах, бях горд, че ме предпочита пред възрастните ми съперници, с които тя се отнасяше привидно лошо. Измъчвах се, но това мъчение ми беше приятно. Похвалите, насърченията, смеховете ме възбуждаха и възпламеняваха. Избухвах, остроумничех. Бях лудо влюбен, когато около нас имаше и други, насаме сигурно щях да бъда принуден, студен, а може би дори отегчен. Но независимо от това аз с нежност мислех за нея. Страдах, когато биваше болна, готов бях да дам собственото си здраве, за да възстановя нейното, а не бива да забравяте, че отлично знаех от опит какво значи болест и здраве. Далеч от нея, мислех за нея, тя ми липсваше; в нейно присъствие ласките ѝ

вълнуваха душата, а не плътта ви. Бях безопасно близък с нея. Въображението ми се задоволяваше с това, което тя ми даваше. Не бих понесъл обаче пред мене тя да окаже същите любезности другиму. Обичах я като брат, но я ревнувах като любовник.

А бих ревнувал като турчин, като тигър госпожица Готон само да ми минеше през ум мисълта, че тя би могла да се държи с друго както с мене, защото това беше благоволение, което трябваше да изпросвам на колене. Срецах госпожица Вюлсон с голямо удоволствие, но без смущение, докато само като зърнех госпожица Готон, ослепявах за всичко друго, в плен на необикновено вълнение. Чувствах се близък с първата, без между нас да има истинска близост. Напротив, с втората бях треперещ и неспокоен и в миговете на най-голяма близост. Мисля, че ако бих останал прекалено дълго насаме с нея, щях да умра. Сърцето ми щеше да се пръсне. Еднакво се боях да не би да ги разочаровам, но бях по-любезен с едната и по-покорен с другата. За нищо на света не бих искал да разсъдя госпожица Вюлсон, но ако госпожица Готон ми бе заповядала да скоча в пламъците, мисля, че мигом бих се подчинил.

Любовта ми или по-скоро срещите ми с госпожица Готон не продължиха много за нейно и мое щастие. Връзката ми с госпожица Вюлсон не криеше подобна опасност, но и тя завърши катастрофално, въпреки че не беше толкова кратка. Краят не можеше да не бъде романтичен и достоен за удивление. Макар че отношенията ми с госпожица Вюлсон не бяха така бурни, те бяха по-дълбоки. Никога не можехме да се разделим без сълзи и наистина странно е каква потискаща пустота чувствах, след като я оставех. Не можех нито да говоря, нито да мисля за нещо друго освен за нея. Съжалението ми беше искрено и силно. Но струва ми се, че тия романтични съжаления бяха не само за нея и че без да си давам сметка, голям дял в тях имаха и забавленията, чийто център беше тя. За да смекчим болката от раздялата, ние си пишехме патетични писма, които биха трогнали дори скалите. Най-сетне изпитах гордото удоволствие, че тя не можа да издържи раздялата и дойде при мене в Женева. Този път наистина се влюбих до уши и бях пиан и луд от радост двата дни, които тя прекара там. Когато си замина, понечих да се хвърля във водата след нея и дълго огласях въздуха с риданията си. Само седмица след това тя ми изпрати бонбони и ръкавици. Това би ми се сторило особено мило, ако

не научих същевременно, че се омъжила и че пътуването, с което бе ме почела, е имало за цел покупката на сватбена премяна. Няма да ви описвам яростта си, тя е разбираема от само себе си. Аз се заклекх в благородния си гняв да не видя коварната си приятелка, като не можех да си представя по-жестоко наказание за нея. Тя обаче го преживя. Двадесет години по-късно, когато бях отишъл да видя баща си и се разхождахме по езерото с лодка, зърнах близо до на няколко дами и го попитах кои са. „Как! — възкликна баща ми усмихнат. — Нима сърцето не ти подсказва? Ами че това е някогашната ти любов госпожа Кристен, по баща госпожица Вюлсон.“ Потреперах при това почти забравено име, но казах на лодкаря да промени посоката. Не смятах, че си заслужава да престъпя клетвата си — макар че бях в по-изгодна позиция и можех да се реванширам — като подновя след двадесетгодишно скарване връзките си с тази четиридесетгодишна жена.

(1723–1728) Така в наивни лудории летяха най-ценните години от детството ми, без някой да се замисли сериозно за бъдещето ми^[7]. След дълги умувания върху естествените ми наклонности близките ми избраха професия, която ми беше най-малко по сърце, и ме дадоха чирак при господин Масрон, секретар на съда, за да изуча при него, както се изразяваше чичо Бернар, полезния занаят на писарушка. Най-противен ми беше именно този прякор; надеждата да печеля доста пари по не особено благороден начин съвсем не ласкаеше високомерния ми нрав. Заниманието ми изглеждаше скучно и непоносимо. Прилежанието, подчинението още повече ме отвратиха. Винаги влизах в канцеларията с неохота, която от ден на ден растеше. Господин Масрон, от своя страна, се държеше презрително, упрекуваше ме ежедневно в несръчност, глупост и повтаряше безспир, че чичо ми го бил уверил, *че съм знаел, че съм знаел*, докато аз всъщност нищо не съм знаел; че му бил обещал свястно момче, а му дал магаре. Най-сетне бях изгонен позорно от канцеларията поради некадърност и помощниците на господин Масрон заявиха, че съм годен само за пилата.

След като призиванието ми беше предрешено по този начин, отново ме дадоха чирак, но все пак не при часовникар, а при гравьор. Презрението на писаря съвсем бе понижило самочувствието ми и аз се подчиних, без да роптая. Господарят ми, на име Дюкомьон, беше млад

грубиян и простак, който успя за много кратко време да затъмни целия блясък на детството ми, да загуби обичливия ми, жив характер и да ме сведе не само по участ, но и по дух до истинското ми чирашко положение. Моят латински, познанията ми за древността, историята, всичко бе за дълго забравено; не си спомнях вече, че е имало някога римляни на света. Когато отивах да видя баща си, той не намираще вече в мене предишния си идол, нито дамите — любезния Жан-Жак. Самият аз до такава степен съзнавах, че господин и госпожица Ламберсие не биха познали в мене възпитаника си, че се срамувах да се явя пред тях и оттогава вече не ги видях. Най-долни склонности, най-жалки лудории заместиха приятните ми забавления, като заличиха дори и спомена за тях. Изглежда, че въпреки най-благородното възпитание, което бях получил, аз съм имал склонност към нравствено падение, защото това стана много бързо, без никакво затруднение и едва ли някога се е виждало по-преждевременно развил се Цезар да се изроди така шеметно в Ларидон^[8].

Занаятът сам по себе си не ми беше неприятен. Имах силно влечение към рисуване, човъркането с длето ме забавляваше и понеже умението на гравьора в часовникарството има твърде ограничено приложение, аз се надявах, че ще го усъвършенствам. И сигурно щях да успея, ако грубостта на господаря ми, както и лишенията не бяха ме отвратили от работата. Аз крадах от работното време и го използвах за същите занимания, но те тогава имаха за мене очарованието на свободата. Гравирах всевъзможни медали, които ни служеха за рицарски ордени, на мене и другарите ми. Майсторът ме улови и ме преби от бой, твърдейки, че съм се упражнявал да правя фалшиви пари, защото на медадите ни беше изобразен гербът на републиката. Можех да се кълна колкото си искам, че нямам никаква представа за фалшиви пари, защото имах слаба представа и за истинските. По-добре знаех как се правят римски дребни монети, отколкото френски монети по три су.

Тиранията на майстора най-сетне ми направи непоносима и работата, която иначе бих обикнал, и разви у мене пороци, които иначе бих ненавиждал: лъжа, лентяйство, кражба. Нищо не ми е доказало по-красноречиво разликата между синовната зависимост и робската подчиненост, както споменът за промените, които предизвика у мене периодът на чиракуването ми. По природа плах и срамежлив, от

всички недостатъци най-далечно ми е било винаги нахалството. Но дотогава аз се бях радвал на свобода — в рамките на благоприличието, — която постепенно се беше стеснявала, докато най-сетне напълно изчезна. Бях дързък при баща ми, свободен у Ламберсие, сдържан при чичо ми, станах страхлив при майстора и в същия миг бях вече обречено на провал дете. Бях привикнал на свършено равенство с по-големите от мене в начина на живот: да не познавам удоволствие, което да ми е недостъпно, да не видя ядене, от което да не получа своя дял, да нямам желание, което да не мога да изявя, с една дума, всичко, което ми е на сърцето, да ми е на устата. Преценете тогава какво стана с мене в този дом, където не смеех да отворя уста, където бях длъжен да ставам от масата посред яденето и да напускам стаята, щом нямах работа там; постоянно обвързан със задължения в този дом, виждах около себе си само обекти за наслада, предназначени за други, докато лично аз бях лишен от тях; свободата, на която се радвах пред очите ми майсторът и калфата, засилваше чувството ми на заробеност, а в спорове по въпроси, по които бях по-добре осведомен, не смеех да кажа нито дума; там, накратко, ме блазнеше всичко, защото не ми се даваше нищо. Сбогом, приветливост, веселие, находчиви думи, които някога често ми спестяваха наказанието след провинение. Не мога да си спомня без смях как една вечер в бащиния ми дом ме бяха наказали да си легне, без да вечерям, заради някаква лудория. Минавайки тъжно през кухнята с парчето сух хляб, видях и подуших месото, което се печеше на шиш. Трябваше да им кажа лека ноц. Когато изредих всички, гледайки изпод око печеното, което изглеждаше така вкусно и миришеше така апетитно, не можах да се въздържа и му се поклоних дълбоко, като изрекох с жален глас: „Сбогом, печено!“ Това наивно хрумване се стори така забавно на домашните ми, че ме оставиха да вечерям. Може би то би имало същия успех и при майстора, но, разбира се, подобна мисъл не би ми минала даже през ума или в най-добрия случай никога не бих посмял да се отпусна толкова, че да я изкажа.

Ето как се научих да завиждам тайно, да се прикривам, да притворствам, да лъжа и най-сетне да крада, прегрешение, за което дотогава не се бях сещал и от което впоследствие не можах напълно да се отуча. Желанието да имаш нещо и липсата на възможност винаги водят дотам. Ето защо всички лакеи са измамници и защо всички

чираци стават насила непочтени. Поставени обаче на равни начала, при нормални отношения, чираците загубват тази срамна склонност, ако всичко, което видят, им стане достъпно. Понеже лично аз бях лишен от тия добри условия, не можах да извлека същата изгода.

В почти всички случая именно добрите, но неправилно насочени намерения тласкат децата към първата погрешна стъпка. Въпреки лишенията и постоянните изкушения аз останах повече от година при майстора, без да се реша да взема каквото и да било, дори нещо за ядене. Подтик за първата ми кражба беше желанието да угодя. Но тя отвори вратата за други, чиято цел не бе така похвална.

При същия майстор работеше един калфа на име Вера, чиято къща беше в съседство с голяма зеленчукова градина, насадена с чудесни аспержи. Господин Вера нямаше много пари и си науми да краде ранни аспержи от майка си и да ги продава, за да си осигури няколко угощения. Понеже не искаше да се излага самият той, а и не беше особено подвижен, той се спря на мене за тази операция. След няколко дни предварителни умилквания, с които ме спечели много лесно, защото целта им не ми беше ясна, той ми изложи плана си, преструвайки се, че тази мисъл му е хрумнала в момента. Аз дълго отказвах. Той настоя. Никога не съм могъл да устоявам, ако ме замолят нежно. Предадох се. Всяка сутрин ходех да обирам най-хубавите аспержи, занасях ги в Молар, където някоя стринка, отгатнала произхода им, ме изобличаваше, за да може да ги купи по-евтино, грабвах уплашен, колкото благоволяше да ми даде, и отнасях парите на господин Вера. Те бързо се превръщаха във вкусен обед, доставен от мене, който той изяждаше заедно с един свой другар. Колкото до мене, аз бях напълно доволен, ако ми подхвърляше нещичко, и дори не отпивах от виното им.

Това невинно тършуване продължи няколко дни, без и през ум да ми мине да оберга на свой ред крадеца и да си удържа известен процент от цената на аспержите. Извършвах най-почтено операцията. Единственият ми подтик беше да услужа на калфата, който ме бе накарал да я извърша. Обаче ако ме бяха уловили, какъв бой, какви ругатни, какви жестоки наказания ме очакваха, тъй като онзи негодник щеше да опровергае обвинението ми и всички щяха да му повярват само срещу честна дума, а аз щях да бъда наказан двойно по-сурово, задето съм се осмелил да го набеда — нали той беше калфа, а аз прост

чирак! Ето как при всички случаи силният виновник излиза чист за сметка на слабия невинен.

По този повод обаче ми стана ясно, че не е толкова страшно да се краде, колкото си мислех по-рано, и скоро така добре приложих на практика този опит, че пожелаех ли нещо, което ми беше под ръка, то вече не беше в безопасност. Не може да се каже, че не си дояждах напълно у майстора, а колкото до трезвеността, всъщност мъчително беше да я спазвам, откакто установих колко малко я съблюдаваше самият той. Обичаят младите хора да стават от масата точно когато се поднася това, което най-много ги изкушава, ми се струна много добре измислен, за да ги направи не само лакоми, но и крадливи. За кратко време станах и едното, и другото. И може да се каже, че, общо взето, се чувствах отлично, а само в отделни случаи — когато ме улавяха — много зле.

Един спомен и сега ме кара да изтръпвам и да се смея: ловитбата на ябълки, която ми излезе доста скъпа. Ябълките бяха складирани в един килер, който се осветяваше от прозорче с пречки откъм кухнята. Когато останах веднъж сам в къщата, се качих върху ноцвите, за да зърна в градината на Хесперидите скъпоценния плод, до който не можех да припаря. Взех шиша, за да опитам да стигна ябълките с него. Беше много къс. Снадох го с по-малкия шиш, който се използваше за дребен дивеч. Защото майсторът обичаше лова. Спуснах го няколко пъти безуспешно, Най-сетне усетих силно възбуден, че набодох нещо. Измъкнах внимателно шишовете. Ябълката вече опираше до пречките. Понечих да я хвана. Как да ви опиша мъката си? Тя беше много голяма и не можеше да мине през процепа. Каква ли изобретателност не проявих, за да я измъкна! Наложих се да търся подпори, за да закрепя неподвижно шишовете, достатъчно дълъг нож, за да разрежа ябълката, лост, за да я поддържам през това време отдолу. След много загуба на време и сръчност успях да разделя ябълката, надявайки се, че ще мога след това да измъкна двете половинки една след друга. Но едва ги разрязах и те паднаха и двете в килера. Състрадателни читателю, споделете огорчението ми.

Аз не се обезсърчих. Но бях загубил вече много време и се боях да не ме изненадат. Отложих за следващия ден по-успешните опити и се залових спокойно за работа, като че ли нищо не е било, забравил

напълно двамата издайници в килера, които щяха да свидетелстват против мене.

На другия ден, намирайки сгоден случай, правя нов опит. Качвам се на триножника, удължавам шиша, нагласям го, готов съм да го забия. За нещастие драконът не спеше. Вратата на килера се отваря внезапно, майсторът излиза оттам, кръстосва ръце на гърдите, измерва ме с поглед и подхвърля: „По-смело!...“ Перото пада от ръката ми.

Скоро, след като изтърпях много грубости, станах понечувствителен към тях. Стигнах дотам, че почнах да ги считам за един вид отплата за кражбата и това ми даваше моралното право да продължавам да крада. Вместо да обърна поглед назад и да си припомня наказанието, аз гледах напред и си представях отмъщението. Смятах, че щом ме бият като измамник, това ми дава право да бъда измамник. Намирах, че да крадеш и да те бият, са две неделими неща и съставляват нещо като двоен формуляр: попълвайки страницата, която зависи от мене, можех да оставя на майстора грижата за другата. Като стигнах до този извод, започнах да крада по-хладнокръвно от по-рано. Казвах си: „Какво толкова ще ми се случи? Най-многого да ме набият. Нека. Тъй и тъй съм създаден за бой...“

Обичам да ям, но не съм ненаситен: пощелив съм, но не съм лаком. Чувствителен съм към премного други удоволствия, за да се отдам само на чревоугодничество. Стомахът при мене взема преднина само когато сърцето бездейства, а това ми се е случвало толкова рядко през живота, че, кажи-речи, не съм имал време да мисля за лакомства. Ето защо моите кражби не се ограничиха за дълго само с храна и скоро се разпростряха върху всичко, което ме изкушаваше. И ако не станах истински крадец, то е, защото парите никога не са ме привличали особено много. В общата работилница майсторът си беше преградил малка стаичка, която държеше заключена. Аз намерих начин да отключвам вратата и пак да я заключвам, без да личи.

Вземах оттам най-добрите му инструменти, най-хубавите скици, отпечатъци, всичко, което ми харесваше и което той умишлено не оставяше на мое разположение. Всъщност тези кражби бяха съвсем невинни, тъй като работех за негова сметка, но бях луд от радост, че имам на разположение неговите неща. Въобразявах си, че чрез средствата за производство крада таланта му. Между другото там имаше кутии със златни и сребърни стърготини, дребни бижута, ценни

монети, лири. Рядко се случваше да имам четири-пет су в джоба си, но въпреки това, вместо да посегна на парите, не си спомням даже да съм ги поглеждал с желание. При вида им изпитвах по-скоро страх, отколкото влечение. Струва ми се, че това отвращение от кражбата на пари и тям подобни предмети бе насадено у мене до голяма степен от възпитанието ми. Това чувство беше примесено несъзнателно с представата за опозоряване, затвор, присъда, бесилка, които биха ме изпълнили с ужас, дори ако се изкушех. Докато моите невинни кражби ми изглеждаха детски лудории и всъщност не бяха нищо друго. В най-лошия случай майсторът щеше да ме нареди добре, а аз предварително бях готов на тази заплаха.

Но нека подчертая още веднъж: не се налагаше да се въздържам от кражба на пари, защото те не ме блазнаха достатъчно. Нямаше нужда да се боря с изкушението. Лист хубава рисувателна хартия ме привличаше повече, отколкото парите, с които бих си купил цял топ. Това привидно противоречие се дължи на една особеност в характера ми. Необходимо е да обясня, защото тя е оказала голямо влияние върху поведението ми.

Аз съм пламенна натура и когато съм в плен на някое страстно увлечение, ставам неударжим. В такива моменти забравям всяка деликатност, почит, страх, благоприличие, ставам циничен, безогледен, буен, дързък. Не ме спира срам, не ме плаши опасност. Извън предмета на моята страст вселената не съществува за мене. Но това трае само миг и веднага след това изпадам в пълно безразличие.

Ако ме видите спокоен, аз съм вял и невероятно стеснителен. Всичко ме плаши, всичко ме обезкуражава. Муха да бръмне, ще ме стресне. Мързи ме да направя един жест, да кажа една дума. Страх и свян ме сковават до такава степен, че бих желал да стана невидим за очите на всички смъртни. Ако трябва да действам, не зная как да постъпя; ако трябва да говоря, не зная какво да кажа; само да ме погледнат, губя самообладание. Разгорещя ли се, може би ще намеря думи да изкажа мисълта си, но в обикновен разговор не ми идва нищо на ум, абсолютно нищо. Затова обикновените разговори ми са непоносими само заради принудата да говоря.

Прибавете освен това, че основните ми влечения не се свеждат до вещи, които се купуват. Аз чувствам нужда от чисти наслади, а парите отравят всичко. Обичам например добрата трапеза. Но понеже

не мога, да търпя нито принудеността на доброто общество, нито измета на кръчмите, мога да вкуся това удоволствие само в компания на някой приятел. Ако съм сам, не мога да изпитам никаква наслада от яденето. Въображението ми се понася другаде. Ако пламналата ми кръв пожелае жена, развълнуваното ми сърце жадува още по-силно за любов. Жена, която бих купил с пари, няма да има за мене никакво очарование. Съмнявам се дори дали бих могъл да се възползвам от присъствието ѝ. Така е с всички удоволствия, които мога да си доставя. Ако не са безплатни, те ми се струват безвкусни. Обичам само блага без собственик, които стават притежание на първия, който съумее да ги вкуси.

Парите никога не са ми изглеждали така ценни, както ги намират някои други. Нещо повече: те дори не ми се струват удобни. Сами по себе си нямат стойност. За да изпиташ удоволствие от притежанието им трябва да ги превърнеш в нещо друго. Да купуваш, да се пазариш, в много случаи да те измамат, да заплатиш скъпо и прескъпо и да бъдеш зле обслужен. Търся доброкачествена стока, а съм сигурен, че с парите си ще купя нещо посредствено. Плащам скъпо за прясно яйце, то излиза развалено, зрял плод, оказва се зелен, момиче, то е покварено. Обичам хубаво вино, но откъде да го взема? От някой винопродавец? Каквото и да сторя, той ще ме отрови. Държа ли непременно да купя нещо сваятно? Колко грижи, колко неприятности; трябва да търся познати, да завързвам кореспонденция, да давам комисиони, да пиша, да тичам, да чакам и често в края на краищата пак да бъда измамен. Колко суетене със собствените ми пари? То ме плаши толкова, че предпочитам да не пия хубаво вино.

Стотици пъти по време на чиракуването ми съм излизал с намерение да си купя някакво лакомство. Приближавам се до сладкарницата, забелязвам през тезгяха жени и вече си представям как ще се кикотят и подиграват помежду си с малкия лакомец. Минавам край овощарката и спирам крадешком поглед на апетитните круши, които миришат толкова хубаво. Но наблизко са застанали двама-трима младежи и ме гледат. Един мой познат е излязъл пред магазинчето си, отдалеч се задава девойка. Не е ли нашата прислужница? Късогледите ми очи постоянно ме лъжат. Всички минавачи ми се струват познати, навсякъде се чувствам притеснен, на всяка крачка — пречка. Колкото повече се стеснявам, толкова повече ми иска, най-сетне се прибирам

като последен глупак, разкъсван от желаниа, без да съм посмял да купи каквото и да било, макар че съм имал достатъчно пари в джоба си.

Бих навлязъл в най-глупави подробности, ако се впусна да описвам какво смущение, срам, неудобство и неприятности съм изпитвал винаги когато се е налагало аз или някой друг да похарчи пари. С постепенното навлизане в живота ми, опознавайки по-добре характера ми, читателят ще почувства сам това, затова няма нужда от повече обяснения.

А веднъж разбрал тази моя черта, той ще разбере лесно и мнимото противоречие, в което ме набеждават — че съм съчетавал най-дребнаво скъперничество с най-голямо презрение към парите. Те представляват толкова неудобна ценност за мене, че когато ми липсват, изобщо не ми минава през ум да ги пожелаая, а когато ги имам, ги пазя дълго, без да ги изхарча, защото не мога да ги употребя по свой вкус. Но яви ли ми се приятен и удобен случай, аз ги пръскам с такава охота, че преди да се озърна, кесията ми е празна. Не бива, обаче да търсите у мене манията да харча само за показ, която е свойствена на скъперниците. Напротив; аз прахосвам парите си скришом, за мое лично удоволствие. Вместо да се перча с харченето, аз се спотайвам. До такава степен съзнавам, че парите не са създадени за мене, че едва ли не се срамувам, когато ги имам, а още повече, когато ги използвам. Ако някога бих имал достатъчен доход, за да мога да живея удобно, никога те бих се изкушавал да пестя, в това съм абсолютно сигурен. Бих харчил целия си приход, без да се стремя да го увеличавам, но несигурното ми материално положение ме държи в тревога. Обожавам свободата. Страшно мразя оскъдицата, лишението, зависимостта. Докато имам пари в кесията си, те обезпечават моята независимост. Освобождават ме от грижата да се мъча да ги намеря, необходимост, от която винаги съм се ужасявал. Но пред угрозата, че парите ми ще се свършат, аз треперя над тях. Парите, които притежаваме, са средство за свобода. Парите, които се мъчим да придобием, са средство за заробване. Затова аз пестя, но не ламтя.

Моето безкористие е всъщност леност. Удоволствието да имам пари не се равнява за мене на мъката да ги спечеля. И разточителството ми е пак леност. Когато ми се представи случай да изхарча приятно парите си, бързам да не го изпусна. Изкушават ме повече нещата, които бих желал да притежавам, а не парите, защото

между парите и желаната вещ има винаги посредник, докато между самия предмет и ползването му — няма. Виждам предмета, той ме блазни, но ако виждам само средството да го придобия, то не ме блазни. Така че аз съм посягал на чужди вещи и понякога още посягам на разни дреболии, които ме блазнят и които предпочитам да си взема сам, отколкото да ги поискам. Но невръстен или възмъжал, не си спомням да съм откраднал през живота си нито един лиар от когото и да било. Освен само веднъж, преди около петнадесет години, когато си присвоих седем ливри и десет су.

Струва си да ви разкажа това приключение, защото то представлява такова неповторимо съчетание на безочливост и несъобразителност, каквото мъчно бих могъл да си представя самият аз, ако се беше случило на някой друг, а не на мене.

Това стана в Париж. Разхождах се към пет часа следобед с господин дьо Франкьой в градината на Пале-Роаял. Той изважда часовника си, поглежда го и ми предлага: „Да отидем на опера!“ Нямам нищо против. Отиваме. Той взема два билета за партера, дава ми единия и минава пръв с другия. Аз вървя след него. Той влиза в операта. Когато се опитвам да го последвам, входът е задръстен от посетители. Всички около мене са прави. Решавам, че лесно мога да се загубя в тълпата или най-малкото да оставя такова впечатление у господин дьо Фрапкьой. Излизам, вземам обратно контролата на билета, осребрявам го на касата и си отивам, без да съобразя, че преди да стигна до изхода, хората ще насядат и господин дьо Франкьой не може да не види, че ме няма!

Тази постъпка е в такова противоречие с характера ми, че я отбелязвам, за да изтъкна как понякога човек просто не е на себе си и затова не трябва да съдим хората по техните постъпки. Всъщност не може да се каже, че аз откраднах самите пари. Откраднах по-скоро тяхната употреба. В случая бях извършил не толкова кражба, колкото измама.

Подробностите не биха имали край, ако река да проследя всички пътища, по които минах по време на чиракуването, за да стигна от възвишените сфери на героизма до блатото на нехранимайковщината. Но макар че придобих пороците, присъщи на съсловието ми, невъзможно ми беше все пак да усвоя напълно и вкусовете му. Забавленията на моите другари ми се виждаха скучни, а когато поради

грубата принуда върху мене и работата ми опротивя, всичко ми стана непоносимо. Това състояние ми възвърна отдавна загубения вкус към четенето. Четенето, за което крадах от работното време, се превърна в ново престъпление и ми навлече нови наказания.

Това увлечение, засилено от забраната, се превърна в страст, а скоро в същинска лудост. Известната Ла Трибю, която заемаше книги срещу пари, ми доставяше каква ли не литература. Аз гълтах всичко — и добро, и лошо. Четях наред, еднакво жадно. Четях на тезгяха, четях, докато разнасях поръчките, четях в клозета и се забравях там с часове. Виеше ми се свят от четене. Майсторът ме дебнеше, улавяше ме, биеше ме, вземаше ми книгите. Колко екземпляри бяха разкъсани, изгорени, хвърлени през прозореца! Колко издания на Ла Трибю останаха неплатени. Когато нямах с какво да ѝ платя, носех ѝ ризите си, връзките, дрипите. Трите су, които получавах всяка неделя, редовно отиваха у нея.

Ето, ще кажете вие, че парите са ми станали необходими. Вярно е, само че това са случаи, когато, пристрастен към четенето, аз бях вече негоден за каквато и да било друга дейност. Цял отдаден на новото си увлечение, аз само четях и престанах да крада. И това е още една моя характерна особеност. Точно когато някой навик изглежда напълно затвърден, нещо ново ме отклонява, променя, увелича ме и най-сетне ме пристрастява. Тогава всичко е забравено, аз мисля само за новото си увлечение. Сърцето ми се пръскаше от нетърпение да разгърна непрочетената книга, която стисках в джоба си. Измъквах я, щом останех сам, и вече през ум не ми минаваше да тършувам в стаичката на майстора. Не ми се вярва, че бих почнал да крада, дори да имах по-скъпи увлечения. Аз бях така устроен, че се ограничавах да живея с настоящето и не мислех за бъдещето. Ла Трибю ми даваше книгите на кредит, залогът беше незначителен, а пъхнех ли книгата в джоба си, нищо вече не ме интересуваше. Парите, които изкарвах, отиваха естествено у същата жена, а почнеш ли тя да проявява нетърпение, под ръка ми бяха собствените вещи. Да открадна предварително, изискваше преголяма предвидливост, а да открадна, за да платя, не представляваше никакво изкушение.

След много караници, побоища, скрито и безразборно четене станах мълчалив, див, почнах да полудявам и заживях като вълк-единак. Между това, ако собственият ми вкус не можа да ме предпази

от плоски и бездарно написани книги, провидението ме запази от мръсни и извратени четива. Не че Ла Трибю, безскрупулна във всяко отношение, се въздържаха да ми ги дава. Напротив, за да им вдигне цената, тя нарочно ми ги предлагаше с тайнствено изражение, но аз не смеех да ѝ ги поискам отчасти от отвращение, отчасти от срам.

И случаят така добре подпомогна вродената ми стеснителност, че прехвърлих тридесет години, преди да надникна в опасните произведения, които една хубава дама от доброто общество намираще за неудобни, защото трябвало, както казваше тя, да се четат само крадешком.

За по-малко от година изчерпах оскъдната библиотека на Ла Трибю и тогава почувствах в свободното си време пустота. Излекуван от детинските си и момчешки увлечения чрез четенето или по-право казано, чрез четивата, които, макар и безразборни и често долнопробни, все пак насочваха сърцето ми към по-благородни изживявания, отколкото можеше да развие у мене социалното ми положение, отвратен от всичко, което то ми предлагаше, лишен прекалено много от всичко, което ме блазнеше, аз не виждах нищо, което би могло да залъже душата ми. Отдавна пробудената ми чувственост жадуваше за удовлетворение, но аз дори не можех да си представя обекта ѝ. Бях толкова далеч от истинския, че бих могъл да изглеждам безполово същество. Минал вече пубертета, прекалено чувствителен, аз си мислех понякога за налудничавите си склонности, но по-далеч не виждах нищо друго. Неспокойното ми въображение намери изход от това необикновено състояние, като по този начин ме спаси от мене самия и уталожи зараждащата се чувственост. Почнах да се пренасям в различните ситуации, които ми се бяха понравили в книгите, да си ги припомням, да ги променям, да комбинирам, да се виждам дотолкова в тях, че се превръщах в някой от въображаемите ми герои, виждайки се винаги в най-приятните според мене положения, с една дума, въображаемото съществуване, което успях да си създам, ме накара да забравя така опротивялата ми действителност. Това увлечение по нереални обекти и способността ми да се вживявам лесно окончателно ме отчуждиха от всичко, което ме заобикаляше, и развиха в мене влечение към самотата, което запазих завинаги. Ще видим неведнъж впоследствие странните прояви на това привидно мизантропско и мрачно държане, което всъщност издава много

чувствително, много нежно и любвеобилно сърце, което по липса на себеподобни в действителността с принудено да се залъгва със създания на въображението си. Засега е достатъчно само да отбележа произхода и първопричината за тази моя склонност, която видоизмени всички мои чувства: тя ги обуздаваше чрез самите тях и не направи бездеен в осъществяването на желанието именно защото бяха много пламенни.

Така стигнах до шестнадесетгодишна възраст, неспокоен, недоволен от всичко и от себе си, без никакъв вкус към занаята си, чужд на забавленията, присъщи на връстниците ми, разкъсван от смътни и неопределени желаниа, избухващ без повод в сълзи, въздишащ, без сам да зная за какво, лелеещ нежно химерите си, понеже не виждах около себе си нищо равностойно на тях. В неделя другарите идваха да ме вземат след проповедта на пастора, за да играем. Ако можех, с удоволствие бих се отказал от компанията им, но веднъж въвлечен в игрите им, се разпалвах и пристрастявах към тях повече от всички. Мъчно се размърдвах, но и мъчно спирах. Това било открай време характерно за мен. Когато се разхождахме извън града, аз вървах винаги напред, без да мисля за връщане. Добре, че другите мислеха вместо мене. Два пъти загазих. Затвориха градските врати, преди да се прибера. Първия път майсторът ме подреди здравата, а втория — ме заплаши с такова посрещане, ако закъснея още веднъж, че се зарекох да не се излагам на подобна опасност. Но и трети път закъснях, макар че много внимавах. Бдителността ми бе измамена от един проклет капитан, някой си Минутоли, който винаги когато беше на пост, затваряше вратите половин час преди другите. Връщах се в града заедно с двама другари. Бяхме на половин левга от вратата, когато тръбачите засвириха. Ускорявам крачка. Чувам биенето на барабана. Затичвам се с все сили. Наближавам запъхтян, плувнал в пот, сърцето ми бие до спукване. Виждам отдалеч войниците от поста. Пристигам тичешком, викам им задавено. Много късно. Само на двадесет крачки от вратата вдигат първия мост. Изтръпнах, като видях страхотните му увиснали във въздуха рога — зловец и съдбоносен предвестник на неизбежната съдба, която ми отреждаше този миг.

В първия пристъп на отчаяние аз се хвърлих върху насипа и зарових глава в пръстта. Другарите ми посрещнаха със смях злополучното приключение и го приеха с леко сърце. И аз го приех,

само че по моему. Още в същия миг се заклех, че няма вече да се върна при майстора. И на сутринта, когато отвориха вратите, другите се прибраха в града, а аз се сбогувах завинаги с тях, като ги помолих само да предупредят тайно братовчед ми Бернар за решението, което съм взел, и къде може да ме види за последен път.

С постъпването си при майстора аз доста се отдалечих от Бернар и ние се виждахме по-рядко. Известно време прекарвахме заедно неделните дни. Но постепенно свикнахме да живеем различно и почти престанахме да се срещаме. Убеден съм, че майка му допринесе много за промяната в отношенията ни. Той беше вече младеж от горния край на града, а аз — прост чирак от Сен-Жерве, нищо повече^[9]. Въпреки еднаквия ни произход ние вече не бяхме равни помежду си и не беше редно той да общува с мене. Все пак връзката ни не се прекрати напълно и понеже беше добросърдечен, той слушаше от време на време гласа на сърцето си, а не внушенията на майка си. Уведомен за решението ми, Бернар тутакси дотича не за да ме разубеди или да тръгне заедно с мене, но за да направи бягството ми по-приятно чрез няколко дребни подаръка, защото собствените ми средства не можеха да ме отведат далеч. Той ми даде между другото и една малка шпага, която много обичах и която носих със себе си чак до Торино. Там, изпаднал в крайна нужда, се разделих от нея, но, както се казва, кръв ми капеше от сърцето. Колкото повече размислям върху неговото поведение в онзи критичен за мене момент, толкова повече се убеждавам, че той беше получил указания от майка си, а може би и от баща си. Защото не беше възможно по свой собствен почин да не направи опит да ме задържи или да не се изкуши да ме последва. Напротив. Той по-скоро ме насърчи в намерението ми, вместо да ме разколебае. После, когато се увери, че твърдо съм решил да си отида, се раздели с мене без особено огорчение. Никога оттогава не сме си писали, нито сме се виждали. Жалко, защото той беше много добър по природа и ние бяхме създадени, за да се обичаме.

Преди да проследи злополучната си участ, позволете ми да обърна поглед към съдбата, която щеше да ме очаква най-естествено, ако бях попаднал в ръцете на добър по сърце майстор. Спокойното и сиво съществуване на опитен занаятчия, особено в някои професии, каквато е категорията на гравьорите в Женева, беше най-подходящият занаят за мене и той единствен можеше да ме направи щастлив. Тази

професия, доста доходна, за да осигури едно охолно съществуване без изгледи за забогатяване, щеше да ограничи амбициите ми и оставяйки ми достатъчно време за умерени развлечения, щеше да ме задържи в моята среда, без да ми предложи начин да изляза от нея. Надарен с доста богато въображение, за да разкрася с мечтите си всяка професия, а и същевременно достатъчно крилато, за да ме пронесе по моя воля от една професия в друга, истинското ми положение нямаше да има голямо значение за мене. Колкото и далеч да беше първият въздушен замък от мястото, където се намирах, лесно можех да литна към него. Само от това следваше, че най-скромната професия, която създава най-малко главоболия и тревоги и дава най-голяма свобода на духа, ми подходеше най-много. А професията, за която се готвех, беше именно такава. Щях да прекарам в лоното на родната религия, на отечеството, на семейството и приятелите си мирен и приятен живот, който подходеше на характера ми, щях да живея погълнат от еднообразна работа, напълно по вкуса ми, в среда, допадаща на сърцето ми. Щях да бъда добър християнин, съзнателен гражданин, нежен съпруг и баща, честен приятел, добросъвестен работник, порядъчен във всяко отношение човек. Щях да обичам професията си, може би щях дори да се отлича в нея и след невзрачен и скромнен, но равен и приятен живот щях да умра спокойно сред близките си. Те щяха да ме забравят навярно скоро, но докато споменът за мен живееше, щяха да жалят за мене.

А вместо това. Каква картина ще ви нарисувам? Ах, нека не избързвам в разказа на злочестините си. И без това премного ще занимавам читателите с този нерадостен сюжет.

[1] Хронично задържане на урината. — Б.фр.изд. ↑

[2] Ето тази песничка с мелодията и думите ѝ, твърде известна по онова време в Париж:

*Тирси, не смея да слушам твоята свирка под бряста,
защото говорят вече за нас в селцето.
Моминското сърце се излага, когато се влюби в
овчар,
под розата винаги се крие трън и т.н. — Б.фр.изд.*

↑

[3] Палач! Палач! (лат.) — Б.пр. ↑

[4] С упорит труд всичко се преодолява (лат.). — Б.пр. ↑

[5] Последователка на протестантската секта на пиетистите от XVII в. — Б.пр. ↑

[6] Обуздало магаре. — Б.пр. ↑

[7] В своите „Бленувания“ Русо разказва две приключения, които действително правят чест на характера му и които се отнасят до същата епоха от живота му. Той заявява, че си е спомнил и двете, когато е писал „Изповеди“, но е отхвърлил и едното, и другото под въздействието на „една особеност на неговия нрав“, която го е накарала да разкрие в това произведение „по-често злото в цялата му грозота и по-рядко доброто, колкото и красиво да е то, и го е накарала «дори» да премълчи напълно някоя добра проява, защото го е представяла в много благоприятна светлина“ (Четвърта разходка). — Б.фр.изд. ↑

[8] Герой от басня на Лафонтен. — Б.пр. ↑

[9] Женева е разположена на склона на планината и горният ѝ край, където през XVIII век са застроили хубави къщи, се е превърнал в изтънчения квартал. Оттам и разграничението между хората от горе и от долу и укоряването на едните в суетност, а на другите в завист. На това се дължи и наивното обяснение, че ако градът бил построен на равно, никога нямало да има разногласия („История на Женева“ от Пико). Кварталът Сен-Жерве, разположен в долната част, е много голям и твърде гъсто населен. — Б.а. ↑

КНИГА ВТОРА

1728–1731

Колкото печален ми се бе сторил мигът, когато страхът ми внуши мисълта за бягство, толкова чаровен се оказа часът, когато я проведох на дело. Да напусна още съвсем невръстен родния край, близките си, да се лиша от морална и материална опора; да изоставя недовършеното си чиракуване, без да съм овладял достатъчно занаята си, за да мога да се изхранвам с него; да се изложа на ужасите на оскъдицата, без да виждам никакво средство да се измъкна от нея; в тази крехка и невинна възраст да бъда застрашен от всички съблазни на порока и отчаянието; да тръгна да търся далеч от отечеството си неволи, заблуди, измами, робуване и гибел под много по-неумолим ярем, отколкото насилието, което не бях могъл да изтърпя — ето какво се канех да извърша, ето как трябваше да виждам бъдещето си. А колко различно си го представях аз! Едно-единствено чувство ме въодушевяваше — независимостта, която си въобразявах, че съм извоювал. Свободен и господар на себе си, аз си мислех, че ще мога да направя всичко, да постигна всичко — само да се засиля, щях да се откъсна от земята и да литна във висините. Влизах уверено в необятния свят. Личните ми качества щяха да го преизпълнят. На всяка крачка ме чакаха угощения, съкровища, приключения, приятели, готови да ми служат, жени, копнеещи да ми харесат. Достатъчно беше само да се появя, за да завладея цялата вселена. Всъщност не цялата, не ми трябваше толкова. Едно приятно общество ми стигаше, нямаше защо да се занимавам с останалия свят. Умерен в желанията си, аз се виждах включен в тесен кръг хора, но възхитително подбрани, сред които бях сигурен, че ще царувам. Честолюбието ми се ограничаваше с един-единствен замък. Любимец на владетеля и владетелката, възлюбен на дъщерята, приятел на брата и закрилник на съседите, това ме задоволяваше. Нямах нужда от нищо повече.

В очакване на това скромно бъдеще аз скитах няколко дни в околностите на града, подслонен от селяни, които познавах и които ме приемаха много по-сърдечно, отколкото биха сторили на тяхно място

гражданите. Те ме посрещаха, приготвиха ми легло, хранеха ме, без с нищо да съм го заслужил. Това не можеше да се нарече подаяние, защото те не влагаха ни най-малко чувство за превъзходство.

След порядъчно скитане и обикаляне стигнах чак до Конфиньон, савойско владение на две левги от Женева. Кюрето се наричаше господин дьо Понвер. Това много известно в историята на Републиката име ми направи силно впечатление. Любопитно ми беше да видя как ли изглеждат потомците на рицарите на Лъжицата^[10]. Отидох на гости на кюрето. Той ме прие добре, заговори ми за женевската ерес, за авторитета на светата църква и ме задържа за вечеря. Не намирах какво да отговоря на доводи, които свършваха така приятно, и реших, че кюрета, при които може да се вечеря толкова хубаво, все струват колкото нашите пастори. Сигурно бях по-образован от господин дьо Понвер, макар че той беше благородник. Но доста много държах на добрата трапеза, за да бъда по-красноречив теолог от него. А виното му от Франжи, което ми се стори превъзходно, даваше толкова убедителни доводи в негова полза, че би ми било неудобно да затворя устата на милия домакин. И аз отстъпвах или най-малкото не се съпротивлявах открито. Ако някой видеше как го щадях, би ме сметнал неискрен. Но щеше да се излъже. Аз бях честен, безспорно. Ласкателството или по-скоро снизходителността не винаги е порок, в повечето случаи дори е добродетел, особено у младите. Доброто отношение на даден човек ни спечелва и ако му отстъпваме, ние правим това не за да го излъжем, а за да не го наскърбим, за да не отвърнем на доброто със зло. Какъв интерес имаше господин дьо Понвер да ме приема, да се държи любезно с мене, да се опитва да ме убеди в правотата на убежденията си? Никакъв, той вършеше това само в мой интерес. Така говореше младежкото ми сърце. Аз изпитвах признателност и уважение към добрия свещеник. Чувствах превъзходството си, но не желяех да сразя събеседника си като отплата за гостоприемството му. Това мое държане не беше предизвикано от лицемерие. През ум не ми минаваше да сменям религията си и не само бях съвсем далеч от тази мисъл, но тя ми вдъхваше такъв ужас, че навярно дълго нямаше да мога да свикна с нея. Аз исках само да не оскърбя хората, които ме убеждаваха с хубаво чувство. Исках да поддържам благоразположението им и да им оставя надеждата, че ще успеят, като се представя по-наивен, отколкото бях. Грешката ми в

случая напомняше кокетството на почтените жени, които понякога, за да постигнат целите си, умеят, без нищо да позволят, нито да обещаят, да събудят повече надежди, отколкото възнамеряват да осъществят.

Благодарумието, състраданието, порядъчността би трябвало, разбира се, да накарат всеки да не се подведе по моя ум, а да ме отдалечи от гибелната крачка, която правех, и да ме върне в семейството ми. Това би трябвало да стори или поне да се опита да стори всеки истински добродетелен човек. Обаче, макар и да беше добър човек, господин дьо Понвер решително не беше добродетелен. Напротив, той беше ограничен фанатик, за когото най-голямата добродетел се свеждаше до обожаване на иконите и бърбрене на молитви, отмятайки зърната на броеницата. Своего рода мисионер, за когото най-благородната дейност в името на преуспяването на вярата беше да крои интриги срещу пасторите от Женева. Далеч от мисълта да ме върне в дома ми, той се възползва от желанието ми да избягам, за да ме лиши от възможността да се върна, дори и да ми се прииска. По всичко можеше да се предвиди, че ме обрича да умра в оскъдица или да стана мошеник. Но това съвсем не го тревожеше. Той виждаше само една душа, откъсната от ереста и върната на църквата. Имаше ли значение дали щях да бъда порядъчен човек или мошеник, стига само да ходех на църковна служба? Не бива обаче да смятате, че този начин на мислене е свойствен на католиците. Той е характерен за всяка догматична религия, в която важно е не доброто, а голата вяра.

— Бог ви зове — ми каза господин дьо Понвер. — Идете в Анси. Там ще намерите една много милосърдна дама, която благодарение на щедростта на краля има възможност да спасява други души от заблуждението, от което се е спасила самата тя.

Той имаше предвид госпожа дьо Варан, новопокръстена, която действително беше принудена от католическите свещеници да споделя с нехранимайковците, продаващи вярата си, пенсията от две хиляди франка, отпусната ѝ от сардинския крал. Чувствах се много унижен, че ще трябва да прибягна до милосърдието на някаква дама. Съгласях се охотно да получа необходимото за препитанието ми, но не и да ми правят подаяния. Освен това набожните жени никак не ми се нравеха. Все пак обаче, подтикван от господин дьо Понвер, както и от глада, който вървеше по петите ми, привличан от пътуването, доволен, че имам някаква цел, аз вземам, макар и не без колебание, решение и

тръгвам за Анси. Не беше трудно да стигна за един ден, но понеже не бързах, пътувах три. Зърнех ли замък вдясно или вляво от пътя, не можех да не се опитам да изживея приключението, което бях сигурен, че ме чака там. Не смеех обаче да вляза в замъка, нито да потропам на вратата, понеже бях много стеснителен, но пеех под прозореца, който ми изглеждаше най-хубав, и много се изненадвах, след като си бях драл дълго гърдите, че не се появяват нито дами, нито госпожици, привлечени от хубавия ми глас или от духовитите ми песни — знаех много хубави, научил ги бях от другарите си и ги пеех прекрасно.

Най-сетне пристигам. Виждам госпожа дьо Варан, Тази епоха от живота ми определи характера ми. Не мога да се реша да я отмина набързо. Бях на петнадесет и половина години. Без да бъда хубавец, бях добре сложен, макар и дребен. Имах хубави крака, изящни глезени, открито изражение, одухотворено лице, нежна уста^[11], черни коси и вежди, малки, леко хлътнали очи, издаващи огъня, който пламтеше в кръвта ми. За съжаление няхах представа за всичко това и през живота ми се е случвало да мисля за външния си вид само когато беше вече късно да разчитам на него. И така, аз бях стеснителен не само поради възрастта си, но и поради обичливата си природа, защото винаги се притеснявах да не би да не се харесам. Впрочем, макар че бях чел много, понеже не се бях движил в обществото, липсваха ми напълно светски обноски и познанията ми, наместо да запълнят този пропуск, още повече ме смуцаваха и ме караха да се чувствам недодялан.

Затова, опасявайки се, че видът ми няма да предразположи госпожа дьо Варан в моя полза, аз използвах по друг начин предимствата си и написах едно красиво писмо в реторичен стил, в което, съшивайки готови изречения от книгите с чирашки жаргон, разгърнах цялото си красноречие, за да спечеля благоволенieto й. Сложих в плика и писмото на кюрето дьо Понвер и се отправих на тази страшна аудиенция. Не намерих госпожа дьо Варан. Казаха ми, че току-що излязла и отишла на църква. Беше Цветница 1728 година. Изтичах да я настигна — виждам я, спирам я, говоря й. Трябва да си спомня мястото. След това често съм го оросявал със сълзите си и обсипвал с целувките си. Защо не мога да оградя със златна решетка това блажено кътче? Защо не мога да привлека почитта на цялата земя? Който обича да тачи паметниците на спасението на хората, би трябвало да се приближи тук само на колене.

Това беше една пътечка зад къщата между поточето вдясно, което я делеше от градината, и зида на двора вляво. Тя водеше през задната вратичка в църквата на корделиерите.

Госпожа дьо Варан тъкмо се канеше да мине през вратичката. Тя се обърна при моя глас. Какво стана с мене, когато я зърнах? Аз си представях някоя начумерена набожна старица. Милосърдната дама на кюрето дьо Понвер не можеше според мене да изглежда иначе. А ето че виждам лице, невероятно миловидно, чудни сини очи, преливащи от нежност, ослепителен тен, пленително закръглена шия. Нищо не се изплъзна от бързия поглед на младия прозелит. Защото аз действително мигом станах неин прозелит, уверен, че религия, проповядвана от подобни мисионери, не може да не отвежда в рай. Тя поема усмихната писмото от треперещата ми ръка, отваря го, плъзва очи по препоръчителната бележка на господин дьо Понвер, връща се пак на моето писмо, прочита го цялото и сигурно щеше да го препрочете още веднъж, ако прислужникът ѝ не я беше предупредил, че е време да влезе в църквата.

— Ах, мило дете — ми каза тя с глас, който ме накара да изтръпна. — Много сте млад, за да водите скитнически живот. Твърде жалко наистина.

И без да дочака отговора ми, тя добави:

— Почакайте ме в къщи. Кажете да ви дадат обед. След службата ще дойда да поговоря с вас.

Луиз-Елеонор дьо Варан произхождаше от благородното старо семейство Тур дьо Пил от Веве, град от кантона Во. Много млада се бе омъжила за господин дьо Варан, първороден син на дьо Виларден от Лозана. Този брак, останал безплоден, не се оказал особено сполучлив и госпожа дьо Варан, подтикната от някаква семейна неприятност, се възползвала от посещението на крал Виктор-Амеде в Евиан, за да мине на другия бряг на езерото и да се хвърли в краката на този принц, напускайки съпруг, семейство и роден край. Лекомисленост, която доста напомняше собствената ми постъпка и за която също като мене тя имаше достатъчно време да се разкайва. Кралят, който много обичаше да минава за ревностен католик, я взел под свое покровителство, отпуснал ѝ пенсия хиляда и петстотин пиемонтски ливри, голяма сума за този не особено разточителен владетел, но понеже подразбрал, че поради гостоприемството, което ѝ е оказал, го

мислят влюбен в нея, я изпратил в Анси с охрана отряд гвардейци. Там под духовното ръководство на Мишел-Габриел дьо Верне, женевски епископ, тя се отказала тържествено във визитандинския манастир от предишната си вяра.

Бяха минали шест години оттогава и когато пристигнах в Анси, тя беше двадесет и осем годишна, понеже се беше родила заедно с века. Госпожа дьо Варан спадаше към жените, чиято хубост се запазва дълго, защото се крие не толкова в чертите, колкото в изражението. Затова хубостта ѝ беше още в ранния си блясък. Имаше ласкаво и нежно изражение, много кротък поглед, неземна усмивка, уста по мярката на моята, пепеляворуси, изключително красиви коси, сресани небрежно, което ѝ придаваше особен чар. Беше дребничка, може да се каже, дори прекалено дребна и с малко къса талия, но без да бъде грозно. Невъзможно беше обаче да видите по-хубава глава, по-хубави гърди, по-изящни ръце и по-изваяни рамене.

Беше получила доста объркано образование. Загубила като мене майка си още от рождение и обучавана безразборно според случая, тя беше научила малко от гувернантката си, малко от баща си, малко от учителите си и много от интимните си приятели, особено от някой си господин дьо Тавел, човек с изработен вкус и много познания, които той беше предал на любимата жена. Но толкова разнородни влияния си бяха навредили едно на друго и собствената ѝ несистемност в заниманията беше спънала естественото развитие и оформяне на ума ѝ в процеса на образованието. Така например, макар че имаше известна представа от философия и физика, тя все пак подобно на баща си се пристрасти към практическата медицина и алхимията. Правеше всевъзможни еликсири, тинктури, балсами, чародейни лекарства. Твърдеше, че притежавала тайните им. Различни шарлатани, използвайки слабостта ѝ, се вкопчиха в нея, впримчиха я в мрежите си, разориха я и превърнаха в пепел сред пещите и долнопробните лекарства ума ѝ, дарбите ѝ, прелестта ѝ, които биха могли да очароват най-отбраното общество.

Но ако долни мошеници злоупотребиха с небрежното ѝ възпитание, за да притъпят ума ѝ, нейното превъзходно сърце издържа изпитанията и остана непокътнато. Приветливият ѝ кротък нрав, отзивчивостта ѝ към страдащите, неизчерпаемата ѝ доброта, веселото ѝ настроение, прямотата ѝ останаха неизменни докрай. И дори пред

прага на старостта, затънала в нищета, болести и всевъзможни бедствия, душевното чистосърдечие ѝ осигури до края на живота безоблачното настроение от най-хубавите ѝ дни.

Нейните заблуждения се дължаха на неизчерпаемата ѝ активност, на потребността да бъде постоянно заета. Тя нямаше нужда от женски интриги, а от предприятия, които да създава и ръководи. Родена беше за крупни начинания. На нейно място госпожа дьо Лонгвил щеше да се превърне в обикновена досадница, на мястото на госпожа дьо Лонгвил тя щеше да управлява държавата. Дарбите ѝ бяха неподходящи за нея. Същите качества, които биха я прославили при по-високо обществено положение, я погубиха в нейните условия. За всичко, с което се залавяше и което беше по възможностите ѝ, тя съставяше винаги в главата си собствен план, и то винаги със замах. Затова, прилагайки средства, които съответстваха на намеренията ѝ, а не на възможностите ѝ, тя пропадеше по вина на другите и проектите ѝ се проваляха. Тя се разоряваше в случай, когато всеки друг на нейно място не би загубил почти нищо. Този вкус към всевъзможни начинания, който ѝ причини толкова страдания, се оказа благоприятен за нея само в едно отношение, като ѝ попречи да се затвори завинаги в монашеското убежище, както бе изкушена да постъпи. Еднообразният простичък живот на монахините, жалкото им бърбене в приемната не можеше да примами нейния вечно подвижен ум, който, раждайки всеки ден нови проекти, се нуждаеше от свобода, за да се отдаде на изпълнението им. Добродушният епископ дьо Берне, не така умен като Франсоа дьо Сал, приличаше на него в много отношения. И госпожа дьо Варан, която той наричаше своя дъщеря и която приличаше по много други неща на госпожа дьо Шантал, би могла да ѝ прилича още повече в оттеглянето си от света, ако природата ѝ не я бе отвърнала от безделното монашеско съществуване. Съвсем не от липса на религиозно усърдие тази мила жена не се отдаде на дребнавите набожни обреди, които привидно подхождаха на една новопокръстена, живееща под духовното попечителство на прелат. Каквито и да бяха подбудите, които я бяха накарали да смени религията си, тя бе искрена в новото си вероизповедание. Може би се е разкайвала за грешката, която бе извършила, но никога не бе пожелавала да се върне обратно в лоното на протестантизма. Тя не само умря като добра католичка, но и живя като католичка, и то напълно искрено, и аз смея да твърдя,

защото мисля, че съм чел тайните на душата ѝ, че само от отвращение към преструвките тя не излагаше на показ набожността си. Нейното благочестие беше много дълбоко, за да има нужда от външен израз. Но не тук е мястото да се разпростирам върху принципите ѝ. Ще имам други случаи да ви говоря за тях.

Нека тия, които отричат симпатията между душите, да обяснят, ако могат, как още от първата среща, от първата дума, от първия поглед госпожа дьо Варан ми вдъхна не само най-силна обич, но и пълно доверие, което никога не бе излъгано. Дори и да предположим, че чувството, което съм изпитвал към нея, е било действително любов, макар че това би се сторило в най-добрия случай съмнително на всеки, който би проследил историята на нашата връзка, как може да се обясни, че това влечение беше придружено още от зараждането му от чувства, обикновено най-неприсъщи на любовната страст — душевен покой, безбурност, ведрина, увереност, сигурност? Как, приближавайки се за първи път до една мила, любезна, ослепителна дама, с по-високо обществено положение от моето, каквато изобщо не бях срещал дотогава и от която до известна степен зависеше моята съдба, според това доколко щеше да се интересува от мене, как, повтарям, въпреки всичко това аз се почувствах мигом така свободен, така непринуден, като че ли бях сигурен, че на всяка цена ще ѝ се харесам? Как нито за момент не изпитах смущение, свян, неловкост? По природа срамежлив, неуверен, без да съм бил никога в обществото, как още от първия ден, още от първия миг можах да имам непринудено държание, нежен език, приятелски тон и това отношение си остана същото и десет години по-късно, когато голямата ни близост го направи напълно естествено? Съществува ли любов, не бих казал без желание, защото аз я желяех, но без безпокойство, без ревност? Не се ли стремим поне да узнаем от любимото същество дали сме обичани? Нито веднъж не ми хрумна да ѝ задам този въпрос, също както не бих питал самия себе си дали се обичам, а и тя нито веднъж не прояви такова любопитство спрямо мене. Явно, имаше нещо необяснимо в чувствата ми към тази пленителна жена и по-късно читателите ще се натъкнат на странности, които никак не очакват.

Стана въпрос за моето бъдеще и за да поговорим на воля, тя ме задържа за вечеря. Това беше първото ядене в живота ми, когато няхах апетит, и прислужницата ѝ, която ни сервираше, заяви между другото,

че съм бил първият гост на моята възраст и от моята порода, който е отказал да яде. Тази забележка никак не ми навреди в очите на господарката ѝ, но беше много уместна за дебелия простак, който вечеряше заедно с нас и погълна сам количества, които биха стигнали за шестима. Аз бях така очарован, че не можех да ям. Сърцето ми се хранеше богато с едно ново чувство, което изпълваше цялото ми същество. Не бях способен да мисля за нищо друго.

Госпожа дьо Варан пожела да се запознае подробно с кратката ми история. Аз успях да си възвърна, за да ѝ я разкажа, всичката си находчивост, която бях загубил при майстора. Колкото повече спечелвах благоразположението на тази прекрасна душа, толкова повече тя оплакваше участта, на която се канех да се изложа. Нежното ѝ съчувствие личеше в израза, в погледа, в жестовете ѝ. Тя не смееше да ме насърчи открито да се върна в Женева. В нейното положение това би означавало явно посегателство срещу католицизма, а тя знаеше, че я наблюдават и претеглят всяка нейна дума. Но ми говореше така трогателно за огорчението на баща ми, че беше съвсем ясно с какво одобрение би посрещнала решението ми да го утеша. Тя не знаеше до каква степен, без да съзнава, пледираше против самата себе си. Макар че, както, струва ми се, казах вече, решението ми беше взето, колкото по-красноречива и убедителна ми изглеждаше тя, колкото по-бързо думите ѝ стигаха до сърцето ми, толкова по-мъчно можех да се реша да се отдалеча от нея. Чувствах, че със завръщането си в Женева щях да изпреча едва ли не непреодолима преграда между нея и себе си, освен ако отново извършех същото, затова беше по-добре да го отстоявам в момента. И аз не отстъпих. Виждайки, че усилията ѝ са напразни, госпожа дьо Варан престана да настоява, за да не се изложи. По тя промълви, гледайки ме с дълбоко съчувствие:

— Клето дете, върви, където ти повелява бог. Но когато пораснеш, ще си спомняш за мене.

Мисля, че самата тя не подозираше колко жестоко ще се изпълни предсказанието ѝ.

Трудността обаче си оставаше. Как щях да живея така млад далеч от родния си край? Усвоил едва наполовина занаята си, аз още съвсем не го владеех. А и дори да го бях вече овладял, нямаше да мога да се препитавам от него, защото Савоя беше много бедна, за да поддържа художествени професии. Дебелакът, който ядеше и заради

нас двамата, подхвърли по време на една кратка пауза, която бе принуден да направи, за да даде отдих на челюстта си, един съвет, който според думите му бил пратен от небето, макар че ако съдя по последиците, той му беше внушен по-скоро точно от противоположната страна; да съм отидел в Торино в един приют, предназначен за оглашени; там съм щял да поживея временно и да се подготвя духовно, докато, влязъл вече в лоното на светата църква, намеря, с помощта на милосърдни души, мястото, което би ми подходило. Колкото до пътните разноски, продължи тоя приятел, негово преподобие епископът едва ли щял да откаже да ги отпусне милостиво, ако госпожата му предложи това свято дело, а освен това и госпожа баронесата — и той се поклони над чинията си, — която е така жалостива, сигурно също ще даде своята лепта.

Всички тия милосърдия ми се сториха много неприятни. Сърцето ми се сви, не отговорих нищо, а госпожа дьо Варан, без да сподели този проект със същия възторг, с който ѝ бе предложен, се задоволи да отговори, че е дълг на всекиго да върши добро по силите си и че щяла да говори по този въпрос с епископа. Но нашият проклетник, който се опасяваше, че тя няма да говори точно както му се щеше на него, и който имаше известна дребна изгода от цялата работа, побърза да постави в течение свещениците и така им наду главите с приказките си, че когато госпожа дьо Варан, която се страхуваше от това пътуване, реши да говори с епископа, разбра, че всичко вече е решено и той тутакси ѝ връчи парите, определени за целта. Тя не посмя да настоя да ме задържи при себе си. Наближавах възрастта, когато беше неприлично една жена на нейните години да държи край себе си млад мъж.

И така, пътуването ми беше решено от хората, които се грижеха за мене. Трябваше да се подчиня и аз сторих това не особено охотно. Макар че Торино беше по-далеч от Женева, аз смятах, че като столица на кралството, този град беше в по-тясна връзка с Анси, отколкото един град от чужда държава и религия. Освен това, заминавайки по поръчение на госпожа дьо Варан, смятах, че продължавам да живея под попечителството ѝ. Това беше повече, отколкото ако живеех в съседство с нея. Най-сетне мисълта за едно голямо пътешествие допадна на вкуса ми към скитничество, който беше почнал вече да се изявява. Струваше ми се прекрасно да прекося така млад планините и

да се издигна над другарите си с цялата височина на Алпите. Да видя нови страни, е изкушение, на което нито един женевец не може да устои. Аз се съгласих. Дебелакът трябваше да замине след два дни с жена си. Бях им поверен и препоръчан. Предадох им кесията ми, попълнена от госпожа дьо Варан, която освен това ми пъкна скришом и една дребна сума, придружена от обширни наставления, и ние тръгнахме във великата сряда.

На другия ден след заминаването ми от Анси баща ми пристигнал по следите ми заедно с господин Ривал, негов приятел, също часовникар, умен и дори надарен човек, който пишеше стихове по-талантливо от Ла Мот и говореше почти толкова красноречиво, колкото него. Напълно порядъчен човек освен това, чиито злополучни писания обаче имаха плачевен резултат: единият от синовете му стана актьор.

Тия господа видели госпожа дьо Варан и се задоволили да оплачат заедно с нея моята участ, вместо да тръгнат подире ми и да ме догонят, което щеше да им се удаде много лесно, тъй като те са били на коне, а аз вървах пеш. Същото беше сторил и чичо ми Бернар. Той дошъл в Конфиньон и макар да разбрал, че съм в Анси, се върнал в Женева. Изглежда, че моите близки заговорничеха с орисницата ми, за да ме предадат на съдбата, която ме очакваше. Брат ми беше пропаднал поради същата небрежност и до такава степен бяхме загубили дирите му, че никога не узнахме какво е станало с него.

Баща ми беше не само почтен човек, той се отличаваше с голяма добросъвестност и беше силен духом, способен на благородни постъпки. Освен това беше добър баща, особено към мене. Обичаше ме много нежно, но обичаше също така своите удоволствия и откакто живеех далеч от него, други увлечения постепенно бяха охладили бащинската му привързаност. Той се беше преженил в Нион и макар че жена му беше вече преминала възрастта, когато можеше да ми роди братя, тя имаше роднини. Баща ми беше намерил друго семейство, имаше други цели, ново домакинство, което притъпяваше спомена за мене. Баща ми старееше и нямаше никакви средства, за да се издържа на старини. Брат ми и аз притежавахме малко наследство от майка ни, доходът от което беше на баща ни в наше отсъствие. Тази мисъл едва ли стоеше ясно в съзнанието му и едва ли му пречеше да изпълни дълга си, но тя му въздействаше подсъзнателно, без самият той да си

дава сметка, и задържаше бащинския му порив, който без нея би се проявил по-ярко. Ето защо според мене, след като бе дошъл по дирите ми в Анси, той не ме последва в Шамбери, където можеше да бъде сигурен, че ще ме догони. Ето защо също така, когато по-късно отивах да го видя, той ме обсипваше щедро с бащински ласки, без да направи сериозни усилия да ме задържи.

Това държание на баща, чиято обич и добродушност познавах толкова добре, ме доведе до разсъждения, които допринесоха не малко, за да запазя сърцето си неопетнено. Аз извлякох това велико нравствено правило, единственото може би, което има практическо приложение: да избягвам положения, които противопоставят дълга и интереса ни и при които нашата облага е в ущърб на ближния ни, защото съм сигурен, че при такива условия, колкото и чистосърдечно да тачим честността, рано или късно се поддаваме и постъпваме лошо и несправедливо на дело, без да престанем да бъдем добри и справедливи в душата си.

Това правило, запечатано дълбоко в сърцето ми и приложено на практика, макар и късно, в цялото ми поведение, допринесе най-много, за да изглеждам прекалено чудат и налудничав в обществото и особено между познатите ми. Приписваха ми, че съм искал да бъда оригинален и да постъпвам различно от другите. Всъщност аз съвсем не мислех да постъпвам нито като другите, нито различно от тях. Стремях се най-искрено да постъпвам правилно. Пазех се с всички сили да не изпадна в положение, при което моят интерес би се противопоставил на интересите на някой друг и би породил следователно у мене тайното, макар и неволно желание да му навредя.

Преди две години милорд маршалът пожела да ме включи в завещанието си. Аз се възпротивих най-енергично. Заявих му, че за нищо на света не бих желал да бъда вписан в чието и да било завещание, а още по-малко в неговото. Той ме послуша. Сега иска да ми отпусне пожизнена пенсия и аз не се противопоставям. Ще кажат, че така ми отърва и може би имат право. Но, благодетелю мой и татко, ако имам нещастieto да ви преживея, ще знам поне, че загубвайки ви, губя всичко и не печеля нищо.

Това е според мене правилната философия, единствено съразмерна с човешкото сърце. Всеки ден се убеждавам все повече в нейната дълбока правдивост и я разглеждам от най-различни страни

във всичко, което пиша напоследък. Читателите обаче, които са твърде повърхностни, не са успели да я схванат. Ако надживея досегашното си творчество и започна ново, възнамерявам да дам в продължението на „Емил“ един толкова красноречив и интересен пример в потвърждение на същата максима, че читателят да бъде принуден да ѝ обърне внимание. Но толкова разсъждения не подхождат на пътник. Време е да продължа пътуването си.

То се оказа много по-приятно, отколкото можех да очаквам, и моят спътник не беше чак толкова мърморко, колкото изглеждаше. Той беше на средна възраст, черните му прошарени коси висяха на опашка, приличаше на гренадир, имаше гръден глас, беше доста весел, ходеше добре, ядеше още по-добре и се занимаваше с всевъзможни занаяти, защото не владееше нито един. Беше предложил, струва ми се, да основе някаква фабрика в Анси. Госпожа дьо Варан естествено се беше запалила от проекта и сега нашият човек пътуваше до Торино порядъчно добре възнаграден, не с друга цел, а за да се помъчи да накара министъра да даде съгласието си. Той имаше дарбата да интригантства, като се въртеше около свещениците и им се умилкваше. Беше усвоил благодарение на общуването си с тях един набожен жаргон, с който злоупотребяваше, въобразявайки си, че е едва ли не велик проповедник. Знаеше дори един пасаж от библията на латински, но все едно, че знаеше хиляда, защото го повтаряше по хиляда пъти на ден. Между другото рядко оставаше без пари, стига само да разбере, че някой друг има. Все пак беше по-скоро ловък, а не мошеник и дърдорейки изтърканите си проповеди с тон на агент, набиращ доброволци, той приличаше на отшелника Петър, проповядващ кръстоносен поход със сабя на кръста.

Колкото до госпожа Сабран, неговата съпруга, тя беше безобидна женица, по-спокойна денем, отколкото нощем. Понеже спях винаги в тяхната стая, шумните ѝ безсъници често ме разбуждаха и биха ме будили още по-често, ако знаех причината им. Но аз дори и не подозирах в какво се състои работата и бях толкова наивен по този въпрос, че природата едничка трябваше да се нагърби с просвещението ми.

Аз крачех весело с моя набожен водач и пъргавата му половинка. Никакво произшествие не смути пътуването ми. Бях във възможно най-щастливо телесно и душевно разположение. Млад, силен, кипящ

от здраве, увереност, доверие в себе си и в другите, аз изживявах този мимолетен, но ценен миг от живота, когато чувството на преливаща пълнота разширява, така да се каже, съществуването ни чрез всички усещания и разкроява цялата природа чрез очарованието на собственото ни съществуване. Сладостното ми възбуждение имаше обект, който го съсредоточаваше и занимаваше въображението ми. Аз гледах на себе си като на творение, питомец, приятел, едва ли не възлюблен на госпожа дьо Варан. Приятните неща, които ми бе казала, нежността, която бе проявила към мене, топлото участие, което ми беше засвидетелствала, очарователните ѝ погледи, които ми се бяха сторили изпълнени с любов, защото ми вдъхваха любов на мене самия, всичко подхранваше мечтата ми по време на пътуването и ме потапяше в блажено бленуване. Никакъв страх, никакво съмнение относно съдбата ми не смуцаваше бляновете ми. Изпращането ми в Торино означаваше според мене, че тя поема задължението да ме издържа там, да ме настани както подобава. Аз бях освободен от всяка грижа. Други трябваше да мислят вместо мене. И затова вървах безгрижно, облекчен от товара на отговорността. Младежки възделения, чаровна надежда, блестящи планове изпълваха душата ми. Всичко, което виждах, ми се струваше гаранция за близко щастие. И къщите край пътя си представях полски угощения. И ливадите — луди игри, край потоците — къпане, разходки, риболов. По дърветата — сочни плодове.

Под сенките им — сладни любовни срещи. По планините — бъчви с мляко и каймак, пленително безделие, простота и наслада да вървиш, без да знаеш накъде, с една дума, нищо не попадеше пред очите ми, без да достави на сърцето ми радост и наслада. Величието, разнообразието, действителната красота на гледката правеха това очарование достойно за човешкия разум. То не беше лишено и от известна нотка на тщеславие. Да отида толкова млад в Италия, да видя толкова места, да вървя по стъпките на Анибал през планините, ми се струваше слава, преждевременна за годините ми. Трябва да прибавим и честите и приятни почивки, хубавия апетит и пълната възможност да бъда задоволен, защото действително беше глупаво да се ограничавам, тъй като това, което изяждах, беше направо незначително по обем в сравнение с вечерята на господин Сабран.

Не си спомням през целия си живот да съм имал мигове, така напълно освободени от грижа и мъка, като тези седем-осем дни, през

които пътувахме. Темпото на госпожа Сабран, с която равнявахме крачките си, го превърна в продължителна разходка. Този спомен ми остави силна любов към всичко, свързано с него, особено към планините и екскурзиите пеш. Пътувал съм пеш само в хубавите си дни и винаги съм бил очарован. Скоро задълженията, работата, необходимостта да нося багаж ме принудиха да се държа като буржоа и да наемам кола. Разяждащите грижи, неприятностите, принудата се качваха заедно с мене и от този момент вместо предишното удоволствие от ходенето по време на моите пътувания чувствах само необходимостта да пристигна. Дълго търсих в Париж двама другари, които да споделят моето влечение и да посветят всеки по петдесет луидора от кесията си и една година от времето си, за да направим заедно пеш обиколката на Италия, без друг екипаж освен някой хлапак, който да носи заедно с нас пътната ни чанта. Явиха се много любители, привидно очаровани от този проект, но всъщност всички в душата си го приемаха като въздушна кула, за която разговаряме, без да възнамеряваме да я осъществим действително. Спомням си, че говорейки разпалено за този проект с Дидро и Грим, най-сетне успях да ги примамя. Този път работата ми се стори сигурна. Но всичко се сведе до желанието да извършат пътешествието писмено, при което най-забавното за Грим беше да припише на Дидро всякакви светотатства и да натика мене на негово място в обятията на Инквизицията.

Съжалението, че пристигнахме толкова бързо в Торино, беше уталожено от удоволствието при вида на един голям град и от надеждата, че скоро ще постигна издигане, достойно за мене, защото парите на честолюбието вече бяха заблудили разсъдъка ми. Виждах се безкрайно надрасъл бившето си положение на чирак. Съвсем не можех да предвидя, че не след дълго ще изпадна много по-ниско.

Преди да продължа, дължен съм да поискам от читателя извинение или оправдание както за малките подробности, в които току-що навлязох, така и за тия, в които ще навляза впоследствие и които не представляват никакъв интерес за него. Щом съм решил да се покажа в истинската си светлина пред обществото, налага ми се да не оставя нищо от моя живот неизяснено или скрито, да бъда постоянно под очите му, то трябва да следи всички лъкатушения на сърцето ми, всички най-потайни ходове на живота ми. Не бива да ме губи нито за

миг от погледа си, за да не би, ако намери и най-малкия пропуск в разказа ми, и най-малката празнина, да се запита: „Какво е правил през това време?“ и да ме обвини, че съм пожелал да премълча нещо. Аз давам достатъчно поводи на човешката злоба с това, което признавам, няма защо да ѝ ги доставям и с мълчанието си.

Малкият ми паричен запас се изчерпа. Разбъбрил се бях и моите спътници използваха невъздържаността ми. Госпожа Сабран намери начин да ми измъкне дори сребърната панделка, която госпожа дьо Варан ми беше подарила за малката ми шпага: съжалявам за нея повече, отколкото за всичко останало. И шпагата ми щеше да мине в техни ръце, ако не се бях възпротивил особено енергично. Те наистина честно ме бяха поддържали по време на пътуването, но затова пък не ми оставиха нищичко. Пристигнах в Торино без дрехи, без пари, без бельо, оставяйки действително единствено на личните си качества заслугата за предстоящото ми издигане.

Имах препоръчителни писма, които носех със себе си. И тутакси ме заведоха в приюта на оглашените, за да ме обучат в религията, срещу която ми продаваха препитанието ми. Влизайки, видях тежка врата с железни пръчки, която заключиха два пъти, щом прекрачих прага ѝ. Това начало не ми се стори приятно, но затова пък бе внушително и ме накара да се замисля; тъкмо в този момент ме въведоха в доста широка стая. Там вместо каквито и да било мебели видях един дървен олтар в дъното с голямо разпятие над него и наоколо пет-шест стола, също дървени, които изглеждаха полирани, но всъщност бяха излъскани от продължителна употреба. В тази зала се намираха четирима-петима ужасни бандити, мои другари по обучение, които изглеждаха по-скоро воители на дявола, отколкото кандидати за божии чада. Двама от тях нехранимайковци, които твърдяха ту че били евреи, ту че били маври, както ми признаха, прекарвали живота си в обиколки на Испания и Италия, като приемали християнската религия и се покръствали навсякъде, където това приключение си струвало труда. Отвориха друга желязна врата, която разделяше на две голям балкон, навесен над двора. През тази врата влязоха нашите сестри-оглашенки, които щяха подобно на мене да се възродят не чрез кръщенето, а чрез тържествено отричане от собствената си вяра. Това бяха най-големите развратници и долни уличници, които някога са омърсявали със зловонието си кошарата на Спасителя. Само една от

тях ми се стори хубавичка и доста интересна. Тя беше почти на моите години, може би една-две години по-голяма. Имаше лукави очи, които срещаха понякога погледа ми. Това събуди в мене желание да се запозная с нея. Но през почти двата месеца, които тя прекара в този приют, където беше от три месеца насам, ми беше абсолютно невъзможно да я заговоря, защото беше особено зорко наблюдавана от старата тъмничарка и завладяна от светия мисионер, който работеше над нейното преминаване към католицизма с много повече усърдие, отколкото успех. Трябва да беше изключително тъпа, макар че видът ѝ не беше такъв, защото никой друг не беше просвещаван така дълго. Светият човек все не я намираще готова да се отрече от вярата си. Но на нея ѝ омръзна отшелничеството и каза, че иска да си ходи, покръстена или не. Наложих се да изтълкуват буквално думите ѝ и да побързат, докато все още беше съгласна, за да не би да се заинати и да откаже изобщо.

Малката общност бе събрана в чест на новодошлия. Произнесоха ни кратко насърчително слово. Към мене, за да ми внушат да се поддам на божие благоволение, а към другите, за да ги подканят да се молят за мене и да ме назидават с примера си. След това девиците бяха вкарани обратно в кошарата и аз можах на воля да се дивя на моята.

На следващата сутрин пак ни събраха на поучение и тогава за първи път се замислих върху стъпката, която се канех да направя, и върху обстоятелствата, които ме бяха довели до нея.

Казах вече, сега повтарям и може би и по друг повод ще повторя това, в което се убеждавам все повече с всеки изминат ден — че ако някога някое дете е получило здраво и разумно възпитание, то това съм бил именно аз. Бях роден в семейство, чийто морал се различаваше от нравственото ниво на простолюдието, всички мои близки ме поучаваха в благоразумие и ми даваха личен пример за порядъчен живот. Макар и лекомислен, баща ми беше не само изключително честен, но искрено религиозен. Галантен в обществото и християнин дълбоко в себе си, той отрано ми бе внушил чувствата, от които сам бе проникнат. От трите ми лели, всичките умни и добродетелни, двете по-възрастни бяха много набожни, а третата, миловидна, духовита и чувствителна девойка, беше може би по-искрено вярваща и от тях, макар и без толкова показност. От това порядъчно семейство минах направо в дома

на пастора Ламберсие, който, макар че беше духовник и проповедник, беше дълбоко вярващ и почти такъв на дело, какъвто беше на думи. Сестра му и той развиха със своите кротки и целенасочени наставления благочестивите принципи, насадени вече в сърцето ми. Тези достойни хора си послужиха за тази цел с толкова правилни, тактични и разумни средства, че вместо да се отегчавам от проповедта, аз излизах винаги дълбоко развълнуван и се заричах да не върша нищо лошо, обещания, които рядко нарушавах, ако си спомнях за тях. При леля ми Бернар нейната набожност леко ме отегчаваше, защото тя я беше превърнала в професия. При майстора изобщо не мислех по тия въпроси, но възгледите ми не се бяха променили. Не срещнах младежи, които да ме развратят. Станах скитник, но не и свободомислещ.

Следователно аз бях религиозен дотолкова, доколкото можеше да бъде религиозен юноша на моята възраст. Бях дори по-набожен, има ли смисъл да го крия? Детството ми не беше истински детско. Аз винаги съм чувствал и мислил като голям човек. Чак когато пораснах, влязох в категорията на обикновените хора. При раждането си бях въвн от нея. Може би читателят ще се надсмее, че се представям скромно като дете-чудо. Нека! Но когато му омръзне да се смее, нека се опита да намери дете, което на шест години се увлича, интересува, пристрастява до такава степен от романите, че плаче с горещи сълзи. Тогава ще се убедя, че моето тщеславие е смешно и ще се съглася, че не съм прав.

Затова, когато съм казвал, че на децата не трябва да се говори за религия, ако искаме един ден те да станат вярващи, и че те са неспособни да опознаят бог дори по нашия начин, аз съм стигнал до това заключение от своите наблюдения, а не от собствения си опит. Знаех, че той не важи за другите. Намерете други шестгодишни жанжакрусовци, заговорете им за бога на седем години, гарантирам ви, че няма опасност да останете неразбран.

Струва ми се, че е ясно не само за едно дете, но и за един зрял човек какво значи да си религиозен. Това ще рече да останеш верен на религията, която си получил с раждането си. Понякога загубваш вярата си, но тя рядко става по-голяма. Догматичната вяра е плод на възпитанието. Освен този общочовешки принцип, който ме свързваше с вероизповеданието на дедите ми, аз споделях и свойствената за нашия град ненавист към католицизма; описвах я ни го като ужасно

идолопоклонничество и представяха свещенослужителите му в най-черни краски. Това отношение беше толкова силно втълпено у мене, че в началото не можех да видя вътрешността на католическа църква, свещеник в расо или да чуя звънче на религиозна процесия без тръпка на страх и отвращение, която скоро престанах да изпитвам в градовете, но често се явяваше отново в селските църквички, подобни на тия, където за пръв път я бях изпитал. Вярно е, че това впечатление особено противоречеше на спомена за ласкавото отношение на кюретата от околностите на Женева към децата от града. Докато звънчето, спохождащо умиращите, ме изпълваше с трепет, камбаната за утринна или вечерна служба извикваше у мене представата за обед или закуска с прясно масло, плодове, мляко. Вкусната вечеря у кюрето господин дьо Понвер също ми бе оказала силно въздействие. Така всички тия спомени лесно ме разсейваха. Схващайки папщината само в светлината на забавленията и чревоугодничеството, аз лесно свикнах с мисълта да живея в нейното лоно. Но все още си представях съвсем бегло и в далечно бъдеще възможността да я приема официално. Сега нямаше вече начин да се изплъзна. Видях с неописуем ужас какво задължение бях поел и какви щяха да бъдат неизбежните последици. Бъдещите неопфити, които виждах пред очите си, не бяха в състояние да ми вдъхнат смелост чрез примера си и аз не можех да се залъгвам, че свящото дело, което се канех да извърша, беше всъщност чисто и просто мошеничество. Макар и съвсем млад, почувствах, че която и да беше истинската религия, аз се готвех да продам моята и дори ако направех правилен избор, дълбоко в сърцето си щях да измамя светия дух и да заслужа презрението на хората. Колкото повече мислех, толкова повече се възмущавах от себе си. Оплаквах съдбата, която ме беше довела дотук, като че ли тя не беше мое собствено дело. Имаше мигове, когато тия мисли ставаха така нетърпими, че ако намерех вратата отворена, сигурно бих избягал. Но това не ми се удаде, а и решението за бягство скоро ме напусна.

Много тайни желаниа бяха против него, за да може то да победи. Впрочем упоритото намерение да не се завръщам в Женева, срамът, а и невъзможността да мина отново през планините, безпътицата, в която се бях озовал далеч от роден край, без приятели и без пари, всичко съдействаше да считам угризенията на съвестта си като закъсняло разкаяние. Упреквах се умишлено за това, което бях направил, за да

оправдая онова, което се канех да извърша. Придавайки по-голяма тежест на погрешните си стъпки в миналото, гледах на бъдещето като на необходима тяхна последица. Не си казвах: „Още нищо не е непоправимо и ти можеш да останеш невинен, ако пожелаеш“, но си внушавах: „Проклинай престъпното си лекомислие, което те доведе до тога престъпление, което сега си принуден да завършиш.“

Всъщност колко силен духом трябваше да бъда на моята възраст, за да се откажа от всичко, което бях обещал и което с право можеха да очакват от мене, за да разчупя нахлузените от самия мене вериги, за да заявя неустрашимо, че искам да остана в лоното на религията на моите бащи, каквото и да ми се случи. Подобна сила беше немислима на моята възраст и малко вероятно е дали щеше да се увенчае с успех. Беше вече много късно, за да допуснат моето опровержение и колкото повече би нараствало съпротивлението ми, с толкова повече основание щяха да го смажат.

Софизмът, които ме погуби, е присъщ на повечето хора, оплакващи се, че не им достига сила, когато е вече твърде късно, за да я използват. Добродетелта се превръща в ценност само по наша вина и ако сме благоразумни, едва ли ще ни се наложи да бъдем добродетелни. По всевъзможни наклонности, лесно преодолими, ни увличат, без да им се възпротивим. Поддаваме се на леки съблазни, подценявайки опасността, която те влекат. Неусетно изпадаме в опасни положения, от които бихме могли лесно да се предпазим, но от които не можем вече да се измъкнем без героични усилия, а усилията ни плашат и ние затъваме в бездната, обръщайки се към бога: „Защо си ме създал така слаб?“ Но той отговаря въпреки волята ни на нашата съвест: „Аз те създадох много слаб, за да излезеш от бездната, защото те създадох достатъчно силен, за да не паднеш в нея.“

Не може да се каже, че бях взел решението да стана католик. Но докато имах пред себе си още много време, свикнах с тази мисъл, като междуременно мечтаех за някакво непредвидено събитие, което да ме извади от затруднението. Реших, за да спечеля време, да защитя възможно най-добре бащината вяра. Скоро тщеславието освободи мисълта ми от това решение и щом забелязах, че понякога обърквам учителите си, това беше достатъчно, за да се опитам да ги сразя напълно. Аз вложих много смешно усърдие в този свой опит, защото, докато те въздействаха на мене, аз от своя страна исках да въздействам

на тях. Въобразявах си най-наивно, че беше достатъчно да ги убедя, за да ги принудя да станат протестанти.

И така, те не намериха в мое лице податливия ученик, който можеха да очакват нито по отношение на образованието, нито по отношение на волята. Общо взето, протестантите са по-образовани от католиците. Така и трябва да бъде. Тяхната теза изисква дискусии, а доктрината на католиците — подчинение. Католикът е длъжен да приеме решението, което му се предлага. Протестантът трябва да се научи да взема решение. Те знаеха това, но смятаха, че хора, опитни като тях, не можеха да очакват нито от общественото ми положение, нито от възрастта ми големи трудности. Между другото аз още не бях приел първото причастие, нито бях чул указанията преди него. Те знаеха и това, само че не знаеха, че в замяна бях солидно обучен у пастора Ламберсие и че освен това носех в себе си малък склад от аргументи, доста неудобен за тия господа — „Историята на Църквата и Империята“, която бях научил почти наизуст, докато живеях с баща ми. Бях я позабравил доста, но постепенно си я припомних, когато спорът се изостри.

Един стар, дребен, но достопочтен свещеник изнесе пред всички ни първата беседа. За другарите ми тя беше по-скоро урок по вероучение, отколкото спор, и неговата задача беше главно да ги научи на нещо, а не да отговаря на възраженията им. Съвсем не беше така с мене. Когато дойде моят ред, аз спирах свещеника на всяка дума. Не му спестих нито една трудност, която ми дойде на ум. Това удължи много беседата и страшно отегчи присъстващите. Нашият стар свещеник говореше много, разпалваше се, объркваше се и се измъкваше, заявявайки, че не разбираше добре френски. На другия ден, опасявайки се да не би моите дръзки възражения да скандализират другарите ми, ме отделиха в друга стая с друг свещеник, по-млад и по-слабодумен, тоест майстор на дълги изречения, и по-влюбен в себе си, отколкото най-самонадеяния доктор. Все пак аз не се поддадох на внушителния му вид и съзнавайки, че в края на краищата това беше моята задача, започнах да му отговарям доста уверено и да го притискам тук-там, доколкото ми се удаваше. Той си въобразяваше, че ще ме срази със свети Августин, свети Григорий и другите отци и откриваше с безкрайна изненада, че аз боравех с тях почти със същата лекота, както и самият той. Не че някога бях чел трудовете им, както

навярно и той, но бях запомнил много пасажи, цитирани от моя Льо Сюбор. И щом той ми цитираше нещо, без да оборвам неговия цитат, привеждах друг от същия отец и го поставях често съвсем натясно. Накрая обаче той побеждаваше по две причини: първо, беше по-силният и понеже се чувствах, така да се каже, в негова власт, аз съобразявах напълно разумно, колкото и млад да бях, че няма защо да го озлобявам. Ясно ми беше, че дребничкият стар свещеник не одобрява нито ерудицията ми, нито мене самия. Второ, младият свещеник беше получил известно образование, докато аз не бях получил никакво. Затова той влагаше в доводите си известен метод, който ми убягваше, и щом се почувствах притиснат от някое непредвидено възражение, той го отлагаше за следващия ден, като заявяваше, че се отклонявам от настоящия въпрос. Понякога отхвърляше всичките ми цитати под предлог, че били неверни, и предлагаше да ми донесе книгата, изказвайки съмнение, че ще ги намеря. Чувствах, че не рискува особено много, защото въпреки заимстваната ми ерудиция аз съвсем не бях свикнал да боравя с книги и знаех твърде малко латински, за да намеря отделен пасаж в една дебела книга, дори и да бях сигурен, че е от нея. Подозирам даже, че сам допускаше същата некоректност, в която обвиняваше пасторите, и измисляше понякога някои цитати, за да се измъкне от неудобните ми възражения.

Докато траеха тези жалки словесни турнири и дните се низеха в спорове, молитви и безделие, случи ми се едно много неприятно и недостойно приключение, което насмалко не завърши доста печално за мене.

Няма толкова долна душа и толкова грубо сърце, което да не е годно поне за малко привързаност. Един от двамата бандити, които се представяха за маври, ме обикна. Спираше ме с удоволствие, разговаряше с мене на своя откровен жаргон, правеше ми дребни услуги, разделяше понякога с мене яденето си на масата и главно често ме целуваше пламенно, което много ме смущаваше. Колкото и да ме отвращаваше неговото лице, напомнящо медена питка, разкрасено от дългия белег и пламтящия му поглед, който изглеждаше по-скоро разярен, отколкото нежен, аз изтърпявах целувките му: „Горкият младеж ме е обикнал много силно. Ще сгреша, ако го отблъсна.“ Постепенно неговото държане ставаше все по-свободно и той ми

разправяше такива странни неща, че ми се струваше, че нещо не е в ред. Една вечер поиска да легне заедно с мене. Аз му отказах под предлог, че леглото ми е много тясно. Той настоя да легнем в неговото. Отказах повторно. Този окаяник беше така нечистоплътен и така силно вонеше на тютюн, че ми се повдигаше.

На другия ден доста рано сутринта бяхме сами в салона за събрания. Той поднови ласките си, но толкова буйно, че беше направо страшен. Най-последно се опита да мине към най-мръсни волности и да ме принуди, улавяйки ръката ми, да направя същото и аз. Отскубнах се рязко, като извиках силно и отскочих назад, и без да проявя нито възмущение, нито гняв, защото нямах ни най-малка представа какво ставаше, аз показах така енергично изненадата и отвращението си, че той ме остави. Спуснах се към балкона поразвълнуван, по-смутен и по-уплашен, отколкото когато и да било през живота ми; едва не ми призля.

Не ми беше ясно какво му е на този нещастник. Помислих си, че има епилептичен припадък или някаква още по-страшна лудост и наистина не мога да си представя по-отвратителна гледка за трезвен човек от това гадно и мръсно държане, това ужасно лице, пламнало в най-груба похотливост. Никога не съм виждал друг мъж в подобно състояние, но ако ние изглеждаме така край жените, очите им трябва да са съвсем заслепени, за да не се ужасят от нас.

Първата ми работа беше да разкажа случилото се на всичко живо. Старата надзирателка ме посъветва да мълча, но аз видях, че тази случка ѝ направи много силно впечатление и я чух, като процеди през зъби: „Can maledet! Brutta bestia!“^[12] Понеже не разбирах защо трябва да мълча, въпреки забраната ѝ продължих в същия дух и разправях наляво и надясно случилото се, докато на другия ден един от администраторите дойде рано-рано да ми прочете едно конско, упреквайки ме, че вдигам много шум за нищо и че излагам честта на този свят дом.

Той прочете наставлението си, като ми обясни много неща, които не знаех, без да подозира, че ги чувам за първи път, убеден, че се бях защищавал, защото ми е било добре известно какво искат от мене и не съм желал да се съглася. Обясни ми важно, че това е нещо забранено, също както и развратът, но че намерението не било оскърбително за лицето, към което било отправено, затова нямало защо да се гневя

толкова много, ако някой ме е харесал. Каза ми без заобикалки, че самият той, когато бил млад, имал същата чест, бил нападнат внезапно, без да има възможност да се съпротиви, но не му се сторило особено страшно. В безочието си стигна дотам, че нарече нещата с истинските им имена и въобразявайки си, че съм се съпротивлявал, понеже съм се страхувал от болката, ме увери, че опасенията ми са напразни и че нямамо защо да се тревожа за такива дреболии.

Слушах безсрамника с растящо удивление, особено защото той явно говореше безкористно, като че ли ме поучаваше за мое добро. Това, което ми обясняваше, му се струваше толкова естествено, че дори не се бе погрижил да ми го каже насаме и на разговора ни присъстваше трето лице, един духовник, когото всичко това скандализираше точно толкова малко колкото и него. Тази непринуденост ми направи толкова силно впечатление, че започнах да си мисля дали това не е прието в обществото, а аз досега не съм имал случай да го науча. Затова го изслушах без възмущение, но не и без погнуса. Споменът за случилото се, и главно за видяното, беше така дълбоко запечатан в паметта ми, че само като си помислех за това, отново ми се повдигаше. Без да си давам сметка, отвращението от тази неприятна гледка се разпростря и върху апологета и аз не можах да се овладее достатъчно, за да не му дам да забележи какво лошо впечатление ми направиха поуките му. Той ми хвърли не особено дружелюбен поглед и от този миг не пожали нищо, за да направи престоя ми в приюта неприятен. Това му се удаде толкова добре, че като не виждах друг начин да го напусна, побързах да си тръгна — това беше единственият път, макар че дотогава се бях мъчил да отклоня този миг.

Това приключение ме предпази в бъдеще от домогванията на подобни мръсници и видът на мъже, които минаваха за такива, винаги ми е вдъхвал неприкрит ужас, напомняйки ми изражението и движението на моя страшен мавър. Напротив, жените много спечелиха в моите очи от това сравнение. Струваше ми се, че им дължа обезщетение за оскърбленията, нанесени им от моя пол, под формата на нежни чувства и почит и най-грозната дрипла ставаше за мене достоен за обожание обект само като си припомнех този мним африканец. Не зная какво казаха на самия него. Стори ми се, че само госпожа Лоренца го гледаше с по-лошо око от по-рано. Но той вече не

ме спря и не ме заговори. Една седмица по-късно беше кръстен много тържествено и облечен от краката до главата в бяло — символ на непорочието на неговата възродена душа. На другия ден напусна общежитието и вече не го видях.

Моят ред дойде един месец по-късно. Цялото това време беше необходимо на духовните ми наставници, за да се гордеят с трудното ми отказване от протестантството. Те ме накараха да повтора всички догми, за да се насладят на късно последвалото ми покорство.

Най-сетне, достатъчно обучен и достатъчно подготвен по мнението на учителите ми, бях отведен с шествие до катедралата „Сен-Жан“, за да се отрека тържествено от вероизповеданието си да приема привидно кръщението, макар че в действителност не бях кръстен. Но понеже церемонията е всъщност почти еднаква, това има за цел да се убеди простолюдието, че протестантите не са християни. Облякоха ме в някаква сива дреха с бели галони, предназначена за този род обреди. Двама мъже носеха пред и след мене медни купели, но които удряха с един ключ и в които, в зависимост от благочестието си или от заинтересоваността си по отношение на новопокръстения, всеки пускаше лептата си. С една дума, нищо от католическото великолепие не беше забравено, за да се направи тържеството по-назидателно за публиката и по-унизително за мене. Само бялата дреха щеше да ми бъде много полезна, но не ми я облякоха, както на мавъра, защото нямах честта да съм евреин.

Това не беше всичко. Трябваше да отида и в Инквизицията, за да получа опрощение за престъплението си, че съм бил еретик, и да вляза в лоното на светата църква със същата церемония, на която е бил подложен Анри IV в лицето на своя посланик. Изражението и държането на преподобния отец Инквизитор способстваха да засилят тайния ужас, който ме обзе, когато влязох в тази сграда. След няколко въпроса върху вярата ми, общественото положение, семейството ми той ме попита внезапно дали майка ми е осъдена на вечни мъки. Страхът потисна първия порив на възмущение и аз изразих надеждата си, че не е, тъй като бог може би я е просветил в последния й час. Монахът замълча, но сгърчи лице в гримаса, която съвсем не ми се стори одобрителна.

Когато всичко свърши и аз вече си мислех, че най-сетне ще ме настанят някъде, както се надявах, ме изгониха с малко повече от

двадесет франка в монети, колкото бяха събрали за мене в църквата^[13]. Препоръчаха ми да живея като добър християнин, да бъда верен на божията благодат. Пожелаха ми щастие, затвориха вратата зад гърба ми и всичко изчезна.

Така помръкнаха за миг всичките ми големи надежди и от користната постъпка, която току-що бях извършил, ми остана само споменът, че съм станал вероотстъпник и жертва на измама. Лесно е да си представите какъв внезапен преврат стана в мене, когато след всичките си блестящи проекти за бъдещето се видях изпаднал в най-пълна нищета. Същия ден сутринта бях избирал мислено двореца, в който щях да живея, а вечерта бях принуден да спя на улицата. Може би ще помислите, че съм изпаднал в отчаяние, още по-жестоко, защото съжалението ми се засилваше от съзнанието, че цялото ми нещастие беше мое собствено дело. Нищо подобно. За пръв път в живота си бях стоял затворен повече от два месеца и първото ми чувство беше насладата от свободата, която отново бях намерил. След дългото заробване, станал наново господар на себе си и на действията си, аз се озовах в сърцето на един голям град, изпълнен с всякакви възможности и с хора с добро обществено положение, които непременно щяха да ме приемат, щом ме опознаят, благодарение на моите заложи и качества. Освен това можех спокойно да изчакам удобния случай и двадесетте франка в джоба ми се струваха съкровище, което никога нямаше да се изчерпи. Можех да ги харча на воля, без да давам сметка никому. За първи път се виждах толкова богат. Вместо да се предам на отчаяние и сълзи, аз само смених надеждите си и честолюбието ми остана невредимо. Никога друг път не съм се чувствал така уверен и сигурен. Въобразявах си, че вече съм успял и ми беше особено приятно, че го дължа само на себе си.

Най-напред задоволих любопитството си, като обиколих целия град, ако не за друго, поне да докажа, че съм свободен. Отидох да погледам гвардейците, които сменяха поста. Много ми харесваше военната музика. Вървах след църковни процесии. Обичах монотонното пеене на свещениците. Отидох да видя кралския дворец. Приблжих се боязливо, но когато видях други хора да влизат, влязох и аз. Пуснаха ме. Може би дължах това благоволение на малкия пакет под мишницата ми. Както и да е, фактът, че се намирах в двореца, ми вдъхна голяма самоувереност. Бях готов, кажи-речи, да се смятам

негов обитател. Най-сетне от много скитане се уморих. Беше топло, огладнях. Отбих се при една млекарка. Дадох ми giunsa^[14], кисело мляко и две парчета от прекрасния piemontски хляб, който предпочитам пред всички други. За пет-шест су вечерях така сладко, както рядко се е случвало през живота ми.

Трябваше да потърся подслон. Понеже знаех вече достатъчно piemontски, за да се оправям, лесно намерих квартира и проявих благоразумието да я избира повече според кесията си, отколкото според вкуса си. Посочиха ми на улица По жената на един войник, която подслонявала срещу едно су на нощ останали без работа слуги. Намерих един празен одър при нея и се настаних в дома ѝ. Тя беше млада и омъжена наскоро, макар че имаше вече пет-шест деца. Спяхме всички в една и съща стая — майката, децата и наемателите. И така беше през цялото време, докато останах при нея. Иначе тя беше добра жена, псуваше като хамалин, вечно чорлава и раздърпана, но кротка и услужлива. Сприятели се с мене и дори ми беше полезна.

Прекарах няколко дни отдаден единствено на наслаждението, което ми доставяха независимостта и любознателността ми. Скитах вътре и вън от града, тършувах навсякъде, разглеждах всичко, което ми се струваше ново и интересно. А какво не беше ново и интересно на младеж, който за пръв път излиза от черупката си и не е виждал досега столица? Особено строго изпълнявах задълженията си към църквата и всяка сутрин присъствах на кралската служба. Много приятно ми беше, че се намирам в една и съща църква с владетеля и свитата му. Но увлечението ми по музиката, което беше почнало да се проявява, имаше по-голям дял, отколкото блясъка на двора; след като си го видял веднъж, той не може да задържи дълго вниманието, понеже не ти предлага нищо ново. Сардинският крал по онова време разполагаше с най-добрия симфоничен оркестър в цяла Европа. Негови светила по онова време бяха Соми, Дежарден, а по-късно двамата Безуци, но дори и без тях този оркестър би привлякъл един младеж, изпадащ в захлас, щом чуе какъвто и да било инструмент, стига само да свирят вярно. Впрочем аз се възхищавах съвсем простодушно и без капка завист от великолепието, което се разстилаше пред очите ми. Единственото нещо, което ме интересуваше сред блясъка на двора, беше някоя млада принцеса, достойна за моето ухажване, с която да мога евентуално да завържа любовен роман.

Насмалко не започнах подобно приключение, макар и не в тъй високи среди, където обаче щях да изпитам хиляди пъти по-сладки наслаждения, ако то се бе осъществило.

Макар че живеех много икономично, кесията ми чувствително отъняваше. Пестеливостта ми, между другото, не се дължеше толкова на благоразумие, колкото на скромните ми желания. Дори и днес, след като съм опитал най-пищни трапези, вкусът ми си остана непроменен. Както тогава, така и сега за мене няма по-вкусно ядене от простата селска трапеза. С малко мляко, яйца, зеленчуци, сирене, черен хляб и годно за пиене вино всеки може да бъде сигурен, че ще ме задоволи. Добрият ми апетит ще има грижа за останалото, стига само суетящи се около мене домоуправител и лакей да не го убият с досадното си присъствие. По онова време се хранех много по-вкусно за шест-седем су, отколкото по-късно за шест-седем франка. С една дума, бях скромнен сигурно защото не се изкушавах да бъда друг. А и не знам имам ли правото да употребявам думата „скромност“, защото яденето ми се услаждаше страшно много. Крушите, киселото мляко, сиренето, пиемонтският хляб и няколко чаши натурално вино от Монфера, толкова гъсто, просто с нож да го режеш, ме правеха най-щастливия от всички чревоугодници. Но даже и при такава храна двадесетте ми ливри бяха на привършване. С всеки ден все по-осезателно го установявах и въпреки безгрижието на моята възраст безпокойството ми пред бъдещето скоро се превърна в ужас. От всичките ми въздушни кули остана само една: да потърся някакво препитание, но и това не можеше да се осъществи лесно. Сетих се за предишния си занаят. Но не го бях овладял достатъчно, за да потърся работа при някой майстор, а и нямаше много такива майстори в Торино. В очакване на нещо подобро реших да предлагам услугите си от магазин на магазин, за да гравирам цифри или гербове по съдовете, като се надявах, че хората ще се изкушат от ниската цена, както и от обстоятелството, че им идвам на крака. Това хрумване не се оказа особено удачно. Отпращаха ме почти отвсякъде и това, което ми възлагаха, беше толкова незначително, че едва припечелих колкото да се нахраня няколко пъти. И все пак, когато минах един ден доста рано сутринта по Контра нова, видях през стъклата на един магазин такава миловидна и привлекателна продавачка, че въпреки стеснителността ми с жените не се поколебах да вляза и да ѝ предложа скромното си умение. Тя не ме

отпрати, покани ме да седна, да ѝ разкажа историята си, съжали ме, каза ми, че трябва да съм смел и че добрите християни няма да ме изоставят. После, докато ми донесат инструменти от един съседен златар, тя се качи в кухнята и лично ми донесе закуска. Това начало ми се стори добро знамение. По-нататъшното развитие не го опроверга. Тя хареса, изглежда, работата ми и особено забавното ми бъбрене, когато се поуспокоих. Защото тя беше блестяща и натруфена и въпреки миловидността ѝ този блясък ме беше смутил. Но добродушният ѝ прием, съчувственият ѝ тон, нежното и мило държане скоро ме предразположиха напълно. Видях, че ме харесва, и се постарах да ме хареса още повече. Но макар да беше италианка и премного хубава, за да не бъде поне малко кокетка, тя беше толкова благоденствена, а аз толкова свенлив, че беше много мъчно да стигнем скоро до по-голяма близост. Впрочем не ни оставиха да завършим приключението. Затова пък си спомням с още по-голямо очарование кратките мигове, които прекарах край нея, и мога да кажа, че вкусих в зародиш най-сладките и най-невинни любовни наслади.

Тя беше много пикантна брюнетка и в оживлението ѝ имаше нещо трогателно поради изключителното добросъсърдечие, изписано на лицето ѝ. Наричаше се госпожа Базил. Мъжът ѝ, по-възрастен от нея и порядъчно ревнив, я оставяше по време на отсъствията си под контрола на един свой служащ, прекалено начумерен, за да бъде съблазнителен, макар че дълбоко в себе си таеше известни претенции и ги издаваше с лошото си настроение. Той го проявяваше особено спрямо мене, при все че аз обичах да го слушам, когато свиреше на флейта, и то доста добре. Този втори Егист винаги мърмореше недоволено, когато ме видеше при дамата на сърцето му, и се отнасяше с презрение към мене, което тя от своя страна му връщаше. Изглежда дори, че на нея ѝ беше приятно да се държи ласкаво с мене, за да го измъчва, и този вид отмъщение, макар и напълно по вкуса ми, щеше да ми бъде още по-приятно, ако бяхме насаме. Останехме ли обаче сами, тя ставаше по-въздържана или най-малкото беше по-различна. Дали защото ме намираще много млад, или защото не умееше да дава аванси, или пък защото действително искаше да остане сериозна, тя проявяваше толкова особена сдържаност, която не беше неприятна, но ме смущаваше, без сам да зная това. Макар че не изпитвах към нея нежното и дълбоко уважение, което ми вдъхваше госпожа дьо Варан,

аз се чувствах по-боязлив и далече не така непринуден. Стоях смутен и треперещ. Не смеех да я погледна, не смеех да си поема дъх. Но въпреки това смътно се страхувах да се отдалеча от нея. Разкъсвах с жадните си погледи всичко, което можех да наблюдавам, без тя да ме забележи: цветята на роклята ѝ, крайчеца на хубавия ѝ крак, ивицата здрава бяла плът, което се подаваше между ръкавицата и ръкава ѝ или понякога между деколтето на роклята и шалчето на врата ѝ. Всяко отделно впечатление се прибавяше към другите. Толкова напрегнато гледах това, което можех да видя, а даже и отвъд него, че очите ми се замъгляваха, гърдите едва се повдигаха, дишането ми, все по-затруднено, се изплъзваше от властта на волята ми и бях в състояние да правя само едно — да стоя и да въздишам безгласно, което не беше особено удобно, тъй като често стояхме безмълвни. За щастие госпожа Базил, заета с ръкоделието си, като че ли не забелязваше нищо. И все пак понякога сякаш по силата на някаква своего рода симпатия и нейната гръд се повдигаше доста често под шалчето. Тази опасна гледка окончателно ме погубваше, но точно когато се канех да се отдам на порива си, тя ми казваше нещо със спокоен тон и аз тутакси се овладявах.

Аз останах няколко пъти сам с нея все по същия начин, без нито веднъж някоя дума, жест или малко по-изразителен поглед да издаде и най-малкото съучастничество между нас. Това състояние, твърде мъчително за мене, беше всъщност най-голямата ми наслада и в невероятното си простодушие едва ли си давах сметка на какво се дължи смущението ми. Изглежда, че тези кратки оставания насаме съвсем не ѝ бяха неприятни и на нея, защото сама доста често даваше повод за тях. Напразна грижа, ако се има предвид как ги използваше тя и каква възможност ми даваше да ги използвам аз.

Един ден, отегчена от глупавите брътвежи на помощника, тя се качи в стаята си. Аз побързах да довърша незначителната работа, с която бях зает в задната част на магазина, и я последвах. Вратата ѝ беше открената. Влязох, без да ме забележи. Тя бродираше до прозореца, обърната гърбом към вратата. Не можеше да ме види, нито да ме чуе, защото по улицата трополяха каруци. Тя винаги се обличаше хубаво. Този ден се беше нагиздила особено кокетно. И стойката ѝ беше изящна. Леко наведената ѝ глава позволяваше да се види снежнобялата ѝ шия. В красиво вдигнатите ѝ коси бяха затъкнати

цветя. От цялата нея лъхаше очарование, вкусвах го на воля и то ме подлуди. Паднах на колене пред прага на стаята и протегнах страстно ръце към нея, сигурен, че тя не може да ме е чула и че не може да ме види. Но върху камината имаше огледало, което ме издаде. Не знам какво въздействие оказа върху нея моят порив. Тя не ме погледна, нито ме заговори. Само извърна леко глава и ми посочи рогозката в краката си. Трепнах, възкликнах и се втурнах към мястото, което ми отреди. Какво от трите неща направих най-напред? Едва ли някой обаче ще повярва, че в това състояние аз не посмях да предприема нищо повече, не казах нито дума, не вдигнах очи към нея, не я докоснах дори и останах в тази неудобна поза, без дори да се опра за миг на коленете ѝ. Стоях ням и неподвижен. Но не и спокоен. Всичко у мене беше вълнение, радост, признателност, пламенно желание, непознаващо само своя обект и задържано от страха да не би да не се харесам, страх, който все още сковаваше младото ми сърце.

Тя не изглеждаше нито по-спокойна, нито по-уверена от мене. Смутена от присъствието ми, чувстваща се неловко, че ме е извикала, и осъзнавайки постепенно всички последици на своя жест, изплъзнал ѝ се навярно, преди да разсъди, тя не смееше нито да приеме ухажването ми, нито да ме отблъсне и не откъсваше поглед от ръкоделието си, като се мъчеше да си даде вид, че изобщо не ме вижда в краката си. Колкото и да бях глупав, можех да се закълна, че тя споделяше смущението ми, а може би и желанието ми и се въздържаше от свян, също както и аз, но независимо от това не можах да го преодоля. Според мене тя трябваше да бъде по-дръзката от двама ни, защото беше пет-шест години по-възрастна, затова си помислих, че щом тя не предприема нищо, за да ме насърчи, значи, не желае аз да си позволя нещо повече. Дори и днес ми се струва, че съм бил прав, а тя сигурно беше достатъчно умна, за да разбере, че човек като мене се нуждае не само от насърчение, но и от пример.

Не зная как щеше да завърши тази вълнуваща безмълвна сцена, нито колко време щях да остана замръзнал в тази смешна и пленителна поза, ако не ни бяха прекъснали. Тъкмо когато бях най-силно възбуден, вратата на кухнята, която беше в съседство със стаята, където стояхме ние, се отвори и госпожа Базил, разтревожена, ми каза живо, отправяйки ме с ръка: „Станете, идва Розина!“ Ставайки бързо, аз сграбчих ръката ѝ и залепих две горещи целувки. При втората

прелестните ѝ пръсти се притиснаха малко по-силно до устните ми. През целия си живот не съм преживял по-сладък миг. Но пропуснатият случай не се повтори и младежката ни любов не отиде по-далеч.

Може би именно затова образът на тази мила жена се запечата дълбоко в сърцето ми в най-чаровни краски. Той стана дори още по-хубав, след като по-добре опознах хората и жените. Ако имаше малко повече опитност, тя щеше да постъпи иначе, за да подтикне един хлапак. Но макар и податливо, сърцето ѝ беше почтено. Тя отстъпи неволно на увлечението. По всичко изглежда, че това беше първата ѝ измяна и сигурно щеше да ми бъде по-трудно да победя нейния свян, отколкото моя. Но без да има нужда да стигна дотам, аз изпитах край нея неповторими чувства. Нищо от цялата наслада, която съм изпитвал от притежанието на жените, не може да се сравни с двете минути, прекарани в краката ѝ, без даже да посмея да докосна роклята ѝ. Не, няма наслада, равна на насладата, която може да ви достави една почтена жена, в която сте влюбен. Всичко край нея ви се струва благоволение. Незабележимото помръдване на пръста, леко притиснатата до устните ми ръка са единствените прояви на близост, които съм получил от госпожа Базил, но споменът за тия невинни жестове все още ме изпълва с трепет.

Следващите два дни напразно дебнех случай да остана отново насаме с нея. Това не ми се удаде, а и от нейна страна не забелязах ни най-малък опит да създаде необходимите условия. Тя се държеше дори, не бих казал по-студено, но по-въздържано, отколкото обикновено, и ми се струваше, че избягва погледа ми, за да не би да не може да овладее достатъчно своя. Нейният проклет опекун беше по-противен от когато и да било. Той стана даже подигравателен и насмешлив. Каза ми, че съм щял да имам голям успех с жените. Уплаших се да не би с нещо да съм се издал и считайки се вече за неин съучастник, се опитах да забуля в тайна влечението, което досега нямаше нужда да крия. Започнах още по-внимателно да търся случай да го задоволя и не можах да намеря нито един, понеже исках да избягна какъвто и да било риск.

Ето още една романтична налудничавост, от която никога не можах да се излекувам. Съчетана с моята природна стеснителност, тя опроверга предсказанията на търговския служащ. Аз обичах много искрено, много свършено, ако смея така да се изразя, за да мога да

бъда ощастливен лесно. Едва ли е имало по-пламенна и същевременно по-чиста любов от моята, едва ли някога е съществувало по-нежно, по-истинско, по-безкористно чувство към жените. Хиляди пъти бих бил готов да пожертвам личното си щастие заради щастието на жената, която обичах. Нейното добро име ми беше по-скъпо от собствения ми живот и никога, за да си доставя някакво плътско наслаждение, не бих пожелал да смутя спокойствието ѝ. Това ме е карало да проявявам толкова загриженост, толкова дискретност, толкова предпазливост във всички начинания, че нито едно от тях не излезе успешно. Недостатъчният ми успех пред жените се дължеше винаги на моята прекалено голяма любов към тях.

Ще се върна на флейтиста Егист, за да обясня нещо много странно: вероломникът ставаше все по-непоносим, но външно проявяваше все по-голяма любезност. Още от първия ден, когато неговата дама се бе привързала към мене, тя си науми да ме използва в магазина. Знаех що-годе аритметика. Тя му предложи да ме научи да водя книгите. Но моят сърдитко посрещна много лошо предложението ѝ, страхувайки се може би, че ще го изместя. Затова цялата ми работа извън длетото се състоеше в това да пренеса някоя сметка или бележка, да препиша на чисто някоя книга, да преведа някое търговско писмо от италиански на френски. Изведнъж този приятел си науми да изпълни предложението, което беше отхвърлил, и каза, че щял да ме научи да водя двойно счетоводство и да ме направи годен да предлага услугите си на господин Базил, когато се завърне. В тона и изражението му имаше нещо изкуствено, вероломно, насмешливо, което никак не ми вдъхваше доверие. Без да дочака отговора ми, госпожа Базил му каза сухо, че аз съм му много признателен за предложението, но че тя се надява провидението да се окаже благоприятно най-сетне за моите качества и че ще бъде много жалко, ако при моя ум стана само търговски служащ.

Тя няколко пъти ми беше казвала, че иска да ме представи на някого, който би могъл да ми бъде полезен. Беше твърде благоразумна, за да почувства, че е време да ме отдалечи от себе си. Нашето безмълвно обяснение бе станало в четвъртък. В неделя тя даде вечеря, на която присъствах и аз. Беше поканен също един доминиканец с приятна външност, на когото тя ме представи. Монахът се държа много сърдечно с мене, поздрави ме с приемането на католическо

вероизповедание и ми намекна за някои неща от живота ми, от което разбрах, че тя му го беше разказала подробно. После, потупвайки ме леко по бузата, ме посъветва да бъда разумен, да не се отчайвам и да отида при него, за да поговорим по-спокойно. От уважението, с което всички се отнасяха към него, заключих, че е изтъкната личност, а от бащинския тон, с който говореше на госпожа Базил, че е неин изповедник. Спомням си също, че благопристойната му интимност беше примесена с отсенки на уважение и дори на почит към младата му довереница, които тогава ме учудиха много по-малко, отколкото днес. Ако бях малко по-опитен, колко горд трябваше да се почувствам, че съм събудил чувствата на млада жена, уважавана от своя изповедник!

Масата не беше достатъчно голяма за големия брой сътрапезници. Трябваше да присъединят още една по-малка, на която аз се оказах в приятната компания на господин търговския служащ. Не бях ни най-малко оцетен, ако става дума за вниманието и дела от хубавото ядене. Много блюда бяха поднесени на малката масичка и сигурно не бяха предназначени за него. До този момент всичко беше съвсем в ред: жените — много весели, мъжете — много галантни. Госпожа Базил изпълняваше домакинските си задължения по възможно най-очарователен начин. И ето тъкмо посред вечерята пред вратата спира пощенска кола. Някой се качва по стълбата. Господин Базил. Виждам го, сякаш влиза сега: с яркочервен сюртук със златни копчета, цвят, които намразих завинаги от този ден. Господин Базил беше едър и хубав мъж, много представителен. Влиза шумно, с вид на човек, който иска да изненада другите, макар че всички гости бяха негови приятели. Жена му се хвърля на шията му, хваща го за ръце и го обсипва с нежности, на които той не отвърща. Поздравява гостите, слагат още един прибор за него, почва да се храни. Едва започнал да разправя за пътуването си, той поглежда към малката масичка и пита строго кое е това момче там. Госпожа Базил му обяснява съвсем чистосърдечно. Той се осведомява дали спя в къщата. Казват му, че не. „Защо не? — подхваща той грубо. — Щом стои тук през деня, би могъл да стои и през нощта.“ Тогава монахът взема думата и след като възхвалява сериозно и справедливо добродетелта на госпожа Базил, се спира с няколко думи и на мене. Той прибавя, че вместо да осъжда благочестивата благотворителност на жена си, господин Базил би

трябвало да се постараете да вземе и той участие в това добро дело, което е напълно в рамките на приличието. Мъжът отговори начумерено, но сдържано, защото присъствието на монаха го респектирало. Това обаче ми даде достатъчно ясно да почувствам, че той беше осведомен за моята особа и че търговският служащ, ми бе оказал услуга по свой начин.

Едва станахме от масата и този приятел, изпратен от господаря си, дойде победоносно да ми съобщи да напусна моментално дома му и да не смея да се мярна повече. Той подправи поръчението с всичко, което можеше да го направи по-оскърбително и по-жестоко. Аз си тръгнах, без да възразя, съкрушен не толкова защото трябваше да напусна тази очарователна жена, колкото защото я оставях на издевателствата на нейния мъж. Естествено той имаше право да изисква от нея вяръност. Но макар и благоразумна и от добро семейство, тя беше италианка или, с други думи, темпераментна и отмъстителна, и той грешеше, струва ми се, като се държеше с нея точно така, че да си навлече нещастieto, от което се страхуваше.

Така неблагоприятно завърши моето първо приключение. Опитах се да мина два-три пъти по улицата, за да зърна поне още веднъж жената, за която сърцето ми постоянно тъжеше. Но вместо нея виждах само съпруга ѝ или бдителния му слуга, а той, щом ме съгледа един ден, ми се закани с аршина не особено насърчително. Като разбрах, че съм зорко наблюдаван, аз се отчаях и не минах повече оттам. Искан да посетя поне покровителя, който тя ми беше намерила. За съжаление не знаех името му. Обикалях напразно неведнъж около манастира, за да се опитам да го срещна случайно. Най-сетне други събития затъмниха пленителния спомен за госпожа Базил и не след дълго я забравих до такава степен, че все така неопитен и наивен както преди, дори не копнеех за хубави жени.

Между другото нейната щедрост беше подобрила малко моя гардероб, макар и доста скромно поради предвидливостта ѝ на разумна жена, която държи повече на спретнатостта, отколкото на лукса; тя искаше да не ми липсва необходимото, но не да блестя с външността си. Сюртукът, с който бях дошъл от Женева, беше още здрав и можеше да се носи. Тя прибави само една шапка и малко бельо. Нямах маншети. Тя не ми купи, макар много да ми се щеше да нося. Задоволи

се да ми набави нужните дрехи, за да бъде чист, но докато бях пред очите ѝ, беше излишно да ми препоръчва това.

Няколко дни след провала ми хазайката, която, както вече казах, се беше привързала към мене, ми каза, че като че ли ми е намерила място и една дама от добро общество пожелала да ме види. При тези думи аз тутакси си въобразих, че вече ме чакат във висшите сфери. Защото мечтите ми винаги се свеждаха до това. Дамата се оказа не толкова блестяща, колкото си я представях. Отидох при нея заедно със слугата, който ѝ беше говорил за мене. Тя ме разгледа и ме разпита. Хареса ме. И незабавно постъпих на работа при нея не съвсем в качеството на любимец, но като лакей. Облякоха ми ливреята на нейната прислуга. Разликата беше само в това, че моята нямаше галони и затова изглеждаше почти като обикновено цивилно облекло. Ето неочаквания край, до който ме изведоха всичките ми крилати надежди.

Графиня дьо Версьоли, при която постъпих на служба, беше бездетна вдовица. Мъжът ѝ бе от Пиемонт. Самата нея винаги съм считал за савойка, защото не можех да си представя, че една италианка може да говори толкова хубаво френски и главно с толкова чист акцент. Тя беше жена на средна възраст, с доста благородно лице, образована, влюбена във френската литература и добре запозната с нея. Пишеше много и винаги на френски. Писмата ѝ имаха шеговития тон и едва ли не изяществото на кореспонденцията на мадам дьо Севине. Някои особено мъчно биха могли да се различат. Главното ми задължение, съвсем не неприятно, бе да пиша под нейна диктовка, понеже беше болна от рак в гърдите, което ѝ причиняваше много болки, и не можеше да пише сама.

Госпожа до Версьоли беше не само много умна, но благородна и силна духом жена. Аз бях край нея през последното ѝ боледуване. Тя страда и умря пред очите ми, без нито веднъж да прояви слабост, без ни най-малко усилие да сподави болката, без да престане да бъде жена и без да се съмнява, че прилага на дело една философия, дума, която още не беше на мода и която тя сигурно не познаваше в сегашния ѝ смисъл. Тази сила на характера я правеше понякога малко суха. Тя винаги ми се струваше също така бездушна към другите, както и към себе си. И когато помагаше на клетниците, вършеше това, защото съзнаваше, че върши добро дело, а не от истинско състрадание. Аз

изпитах донякъде на свой гръб тази нейна безучастност по време на трите месеца, които прекарах в близост с нея. Естествено беше тя да се привърже към едно многообещаващо в известна степен момче, което ѝ беше постоянно пред очите, и да помисли, знаейки, че скоро ще умре, че след смъртта ѝ то ще има нужда от помощ и опора. Обаче дали защото ме е сметнала недостоеен за по-специално внимание, или защото хората, които я обсебваха, не ѝ дадоха възможност да се сети за някой друг, тя не направи нищо за мене.

А при това, доколкото си спомням, беше любопитствала да разбере какво представлявам. Понякога ме разпитваше за живота ми. С удоволствие четеше писмата, които пишех на госпожа дьо Варан, и се интересуваше от чувствата ми. Но явно ѝ липсваше подход, защото никога не ми показваше собственото си отношение. Моето сърце беше готово да се разкрие, стига само да почувства и другото сърце открито за него. Сухият и студен разпит, без никаква отсенка на одобрение или порицание, не ме предразполагаше. Когато не можех по нищо да отгатна дали бърбенето ми се харесва, или не, аз винаги се притеснявах и се стремях не толкова да изразя ясно какво мисля, колкото да не кажа нещо, което може да ми навреди. По-късно открих, че този бездушен начин да се разпитват хората с цел да се опознаят, е доста разпространена мания сред жените, които се мислят за умни. Те си въобразяват, че като не издават с нищо собственото си чувство, ще съумеят по-добре да вникнат във вашето, но не разбират, че по този начин не предразполагат другите да им го покажат. Само поради този разпит мъжът е вече нащрек и ако смята, че без да се интересуват истински от него, го карат просто да бърби, той лъже, мълчи или пък става двойно по-внимателен към думите си, като предпочита да мине за глупак, отколкото да стане жертва на тяхното любопитство. Изобщо мъчно можеш да четеш в сърцето на другия, като си даваш явно вид, че криеш грижливо своето.

Госпожа дьо Версьоли не ми каза нито веднъж нито дума, от която да проличи привързаност, състрадание, благосклонност. Тя ме разпитваше студено. Аз отговарях сдържано. Отговорите ми бяха така плахи, че навярно ѝ се струваха подлизурски, и тя се отегчи. Накрая вече изобщо не ме питаше нищо и ми говореше само по работа. Тя ме прецени не толкова според това, което действително бях, а според това,

което тя ме направи, и понеже не видя в мене нищо друго освен лакея, не ми даде възможност да ѝ се покажа в по-различна светлина.

Струва ми се, че още тогава изпитах на гърба си хитрата игра на подмолните интереси, на която съм се натъквал през целия си живот, именно тази игра ми вдъхна съвсем естествено отвращение към обществения порядък, който я подклажда. Тъй като госпожа дьо Версьоли нямаше деца, неин единствен наследник беше племенникът ѝ граф дьо ла Рок, който я ухажваше най-настойчиво. Освен това главните ѝ прислужници, които виждаха, че тя е към края си, също не забравяха интереса си и около нея се суетяха толкова хора, че тя мъчно можеше да намери време да се сети за мене. Домууправител на къщата ѝ беше някой си Лоренци, ловък човек, чиято още по-ловка жена до такава степен си беше извоювала благоволенieto на своята господарка, че се държеше с нея по-скоро като приятелка, отколкото като прислужница. Беше взела за камериерка една своя племенница, госпожица Понтал, голяма хитрица, която си даваше вид на компаньонка и подпомагаше леля си да омагьоса до такава степен графинята, че тя да вижда само с техните очи и да действа само с техните ръце. Нямах щастието да се харесам на тази тройка. Аз изпълнявах заповедите им, но не се държах раболепно с тях. Не мислех, че извън службата си при общата ни господарка трябва да бъда и слуга на слугите ѝ. Впрочем аз представлявах известна заплаха за тях. Виждаха, че не съм роден за лакей. Страхуваха се да не би и графинята да си даде сметка и да не би, ако се опита да подобри положението ми, да намали техния дял. Защото подобни хора, премного алчни, за да бъдат справедливи, считат всяко завещание, направено в полза на някой друг, като ощетяване на собственото им имущество. Те се обединиха, за да ме отстранят от очите ѝ. Тя обичаше да пише писма. При нейното състояние това бе едно забавление. Те ѝ го отнеха, като накараха лекаря да ѝ го забрани, внушавайки ѝ, че било уж уморително за нея. Под предлог, че не съм умеел да прислужвам, сервираха ѝ двама дебелаци, които носеха стола ѝ. И най-сетне направиха всичко възможно, когато тя седна да пише завещанието си, да не се мярна цяла седмица преди това в стаята ѝ. Вярно е, че после влизах там както преди и дори бях по-често при нея, отколкото другите, защото болките на тази нещастна жена раздираха сърцето ми от мъка. Твърдостта, с която тя ги изтърпяваше, я правеше

достойна за обич и уважение и аз пролях много искрени сълзи при нея, без нито тя, нито някой друг да забележи.

Най-сетне я загубихме. Тя издъхна пред очите ми. Бе живяла като жена, която има само ум и сетива. Умря като мъдрец. Мога да кажа, че благодарение на нея обикнах католическата религия заради душевната ведрина, с която тя изпълни предсмъртните си задължения без превземка и с искрена почит. Тя беше по темперамент сериозна. Но в последните дни на болестта си стана весела; доброто ѝ настроение беше премного равно, за да бъде престорено. То беше всъщност един вид реакция на мислещото начало у нея срещу безизходното ѝ състояние. Тя остана в леглото само последните два дни и през цялото време разговаря спокойно с всички. Най-сетне, когато не можеше вече да говори, в гърчовете на агонията, тя се изпусна високо. „Отлично! — промълви, като се обърна. — Жена, способна на това, още не е умряла!“ Това бяха последните ѝ думи.

Тя бе завещала едногодишна заплата на низшите си прислужници, но понеже не бях в списъка им, не получих нищо. Граф дьо ла Рок ми даде обаче тридесет ливри и ми остави новата ливрея, която ми бяха ушили, макар Лоренци да ме караше да я сваля. Графът обеща даже да ми потърси място и ми разреши да го посетя. Отидох няколко пъти, без да успея да говоря с него. Лесно се отчайвах, затова не се върнах вече там. Скоро ще видите, че сбърках.

Ех, ако разкажех всичко за престоая си у графиня дьо Версьоли! Макар че привидно нямаше никаква промяна, аз не излязох от нейния дом така чист, както влязох там. Отнесох за дълго спомена за едно престъпление и непоносимата тежест на угризението. То тежи все още след четиридесет години на съвестта ми и вместо да се смекчава, горчивото усещане се изостря все повече с приближаването на старостта. Кой би повярвал, че една детинска грешка може да има толкова жестоки последици? Именно поради тези напълно вероятни последици сърцето ми никога няма да се утеши. Аз може би погубих, като хвърлих в позор и нищета едно приятно, честно, порядъчно момиче, което без всяко съмнение струваше повече от мене.

Мъчно е да умре стопанинът, без домът да се разстрои и да не се загуби нещо. И все пак слугите бяха така верни и съпрузите Лоренци така бдителни, че нищо не липсваше в описа на вещите. Единствено госпожица Понтал не можа да намери някаква розовосребриста и при

това употребявана панделка. Много други далеч по-хубави предмети можех да взема, но само тази панделка ме изкуши. Аз я откраднах и понеже не я скрих, скоро я намериха у мене. Искаха да узнаят откъде съм я взел. Аз се обърквам, запъвам се и най-сетне промълвям цял изчервен, че ми я е дала Марион. Марион беше млада мориенчанка^[15], която госпожа дьо Версьоли беше взела за готвачка, след като отпрати бившата, защото имаше вече нужда от обикновени бульони, а не от фино печено. Марион беше не само хубава. Тя имаше свежо лице, каквото можем да зърнем само в планината, и главно изражението ѝ беше тъй скромно и благо, че всеки, който я видеше, не можеше да не я обикне. Освен това тя беше добросърдечна, разумна и крайно предана. Затова именно всички се изненадаха, когато я наклеветих. Аз се ползвах с не по-малко доверие и затова сметнаха, че трябва да разберат кой от двамата ни е измамник. Извикаха я. Бяха се събрали много хора, присъстваше и граф дьо ла Рок. Девойката идва, показват ѝ панделката, аз безочливо я обвинявам. Тя се озадачава, не казва нищо, поглежда ме само така, че би обезоръжила демон, но моето варварско сърце не се трогна. Най-сетне отрича уверено, но без гняв, заговорва ме, подканва ме да си припомня хубаво, да не опозорявам едно невинно момиче, което никога не ми е сторило нищо лошо. А аз с пъклено безсрамие повтарям клеветата си и поддържам в нейно присъствие, че тя ми е дала панделката. Бедното момиче се разплака и ми каза само това: „Ах, Русо, аз ви мислех добър. Вие ми нанасяте голямо зло, но не бих желала да бъда на вашето място.“ Това е всичко. Тя продължи да се защитава все така скромно и твърдо, без да отправя ни най-малък упрек към мене. Именно тази сдържаност, сравнена с моето нетърпящо възражение обвинение, я погуби. Изглеждаше неестествено да се допусне такава дяволска дързост от едната страна и такава ангелска безобидност от другата. Не се произнесоха окончателно, но всеобщото мнение беше в моя полза. В бъркотията не се постараха да разучат основно случая и граф дьо ла Рок се задоволи, освобождавайки ни и двамата, да каже, че съвестта на виновника ще бъде истинското отмъщение на невинния. Неговото предсказание не отиде напразно и не минава ден, то да не се сбъдва.

Не зная какво стана с тази жертва на моята клевета. Но едва ли след това е могла да намери лесно място. Тя отнасяше тъй или иначе от този дом едно мнимо обвинение, което безпощадно накърняваше

честта ѝ. Извършената кражба беше дреболия, но все пак кражба и нещо повече — нейната цел беше съблазняването на непълнолетно момче. Освен това тя бе лъгала упорито. Можеше ли да се очаква нещо добро от момиче, събрало в себе си всички пороци? Бедност и отритване не бяха най-големите беди, на които я бях изложил. Кой знае на нейната възраст къде е могло да я тласне отчаянието, че е била невинно поругана? И ако угризението, че съм причинил злощастията ѝ, е тъй непоносимо, то представете си колко по-жестоко е съжалението, че тя може би е паднала по-ниско от мене?

Този жесток спомен ме вълнува понякога и толкова ме разстройва, че в безсънните ми нощи това клето момиче се явява пред мене и ме упреква за престъплението ми, като че е било вчера. Докато животът ми беше спокоен, угризението ме терзаше по-малко. Но сред бурните преживелици то ми отнема най-сладката утеха на невинно преследваните — кара ме да чувствам това, което, струва ми се, съм казал вече в едно свое произведение, че угризението се уталожва, когато съдбата е милостива, и се разгаря, изпаднеш ли в неволя. Но аз нито веднъж не се осмелих да облекча сърцето си, като призная тази грозна постъпка на някой приятел. Дори при най-голяма близост, дори на госпожа дъо Варан не споменах за нея. Всичко, което се реших да призная, бе, че на сърцето ми тежи едно срамно провинение, без да казвам в какво се състои. Така това бреме до днес тегнеше на съвестта ми и трябва да призная, че желанието да се освободя по някакъв начин от него допринесе не малко за решението ми да напиша своите „Изповеди“.

Аз напълно откровено признах грешката си и едва ли някой може да твърди, че съм се опитал да смекча черната си постъпка. Но не бих изпълнил задачата си, ако не изложа същевременно дълбоките мотиви и ако се побоя да се защитя с доводи, които отговарят на истината. Никога жестоко сърдечие не е било по-далеч от мене, отколкото в онзи злополучен миг, и когато наклеветих клетата девойка, колкото и страшно да изглежда, аз го сторих всъщност от хубаво чувство към нея. Тя изпълваше в този миг мислите ми и аз се залових за първото нещо и стоварих собствената си вина върху първия човек, за когото се сетих. Всъщност я обвиних в кражба, защото лично аз бях откраднал, и казах, че ми е дала панделката, защото моето намерение беше да я дам именно на нея. Когато я извикаха после, сърцето ми се разкъса, но

присъствието на толкова много хора ми въздействаше по-силно от разкаянието. Не се боях толкова от наказанието, но изтръпвах пред срама. Боях се от него повече, отколкото от смъртта, повече, отколкото от престъплението, повече от всичко на света. Бих желал да потъна в дън земя, да изчезна. Непобедимият срам взе връх над всичко друго, само от срам станах безочлив. И колкото по-престъпно се държах, толкова повече ужасът да призная вината си ме правеше нагъл. Ужасяваше ме само вероятността да ме разобличат и обявят публично за крадец, лъжец, клеветник. Невъобразим душевен смут затъмняваше всяко друго чувство у мене. Ако ми бяха дали възможност да се опомня, непременно щях всичко да призная. Ако господин дьо ла Рок бе ме взел настрана и бе ми казал: „Не погубвайте това клето момиче. Признайте ми, ако сте виновен“, аз щях още в същия миг да се хвърля в краката му, абсолютно сигурен съм в това. Но те, вместо да ме насърчат, още повече ме сплашиха. Трябва да се обърне внимание и на възрастта. Току-що бях излязъл от детството или, по-право, все още бях дете. Истинските пороци в младежките години са по-опасни, отколкото в зряла възраст, но щом става дума за слабост е точно обратното, а моето провинение всъщност не е нищо друго освен слабост. Затова, когато си го спомням ме мъчи не толкова самата лоша постъпка, колкото последиците, които е могла да причини. Всъщност това дори оказа благотворно влияние върху самия мене, като в последствие успя да ме предпази от каквото и да било престъпление, защото едничкото, което допуснах, ми направи незаличимо впечатление. Струва ми се, че и голямото ми отвлечение към лъжата се дължи преди всичко на съжалението за онази толкова грозна измама. Ако това престъпление може да бъде изкупено, както ми се иска да вярвам, то навярно е било изкупено вече от безбройните злощастия, стоварили се върху мене в края на живота ми, от четиридесетте години прямота и честност в най-трудните моменти и бедната Марион намира толкова отмъстителни в този свят, че колкото и голяма да е вината ми спрямо нея, съмнявам се, че ще я отнеса със себе си. Ето какво трябваше да добавя по този въпрос. Позволете ми никога вече да не се връщам на него.

[10] Без Жакоб Спон името Понвер, така прочуто в историята на Републиката, би било известно само като име на водач на партия.

Същата участ щяха да имат и „рицарите на Лъжицата“, потънали в забвение. Според думите на Спон те са представлявали „братство, учредено в 1527 г. в един замък на Водоа, където няколко благородници, които ядели каша с дървени лъжици, се хвалели, че ще принудят женевците да гризат дървените лъжици. Всеки окачил своята на шията си като емблема. Избрали си за предводител Франсоа дьо Понвер, сийор дьо Терни, безстрашен воин. Тези поданици на Савойския херцог били във враждебни отношения с град Женева, на който причинили много пакости, като разорили селата наоколо и изтерзали търговците. През нощта на 25.03.1529 г., наричана впоследствие годината на стълбите, 700–800 души измежду тях намислили да прескочат стените на града, но опитът им пропаднал. На следващата година го подновили под покровителството на епископа. Замъците им били изгорени и повече не се чуло нищо за тях“ („История на Женева“, издание от 1730 г.). — Б.а. ↑

[11] Има и друг вариант „нежна уста с лоши зъби“. — Б.фр.изд. ↑

[12] Проклето куче? Мръсно животно? (ит.) — Б.пр. ↑

[13] По това време Русо е едва шестнадесетгодишен. На четиридесет години приема отново религията на дедите си, заявявайки, че всеки трябва да запази вярата си. — Б.фр.изд. ↑

[14] Вид извара, приготвена по особен начин (ит.). — Б.пр. ↑

[15] От областта Мориен в Горна Савоя — Алпите. — Б.пр. ↑

КНИГА ТРЕТА

1728–1731

След като напуснах дома на госпожа дьо Версьоли почти в същото положение, в каквото бях влязъл в него, аз се върнах при старата си хазайка и останах при нея пет-шест седмици, по време на които поради блестящото ми здраве, младост и безделие моят темперамент почна да не ми дава покой. Бях възбуден, разсеян, занесен. Плачех, въздишах, копнеех за щастие, което не си представях, макар че то ми липсваше. Това състояние не може да се опише. Малцина мъже могат дори да си го представят, защото повечето от тях не дочакват тази пълнота на развитие, смущаваща и пленителна едновременно, която, в опиянението на желанието, те кара да предвкушаваш насладата. Разпалената ми кръв непрекъснато изпълваше мозъка ми с образи на девойки и жени. Но понеже не знаех как точно да ги използвам, аз ги карах мислено да се занимават с чудатите ми прищявки, тъй като не умеех да измисля нищо друго. Тези мисли поддържаха в мене много неудобна постоянна възбуда, от която за щастие не ме научаваха как да се освободя. Бих дал живота си, за да намеря поне за четвърт час някоя нова госпожица Готон. Но минало беше времето, когато детските игри най-естествено стигаха до подобна развръзка. Срамът, неизбежен спътник на съзнанието, че вършиш нещо лошо, бе дошъл ведно с годините. Той засили толкова много природната ми стеснителност, че тя стана непреодолима. И никога, нито по онова време, нито по-късно, не ми се удаде да направя предложение за любовна връзка, без съответната жена да ме бе принудила със своите аванси, дори в случаите, когато знаех, че тя няма особени задръжки и бях почти сигурен, че ще приеме веднага.

Моето възбуждане нарасна толкова, че като не можех повече да владеея плътското си желание, аз го подклаждах чрез най-чудновати прояви. Избирах тъмни алеи, потайни кътчета, където можех да се излагам отдалеч на женските погледи в това състояние, в което бих желал да ме видят. Пред очите им се разкриваше не непристойно зрелище, затова дори не съм и помислял, а просто смешно. Глупавото

удоволствие, което изпитвах, като излагах пред очите им този обект, мъчно може да се опише. Само крачка ме делеше от истинската плътска наслада и не се съмнявам, че ако бях имал смелостта да изчакам, някоя по-решителна жена щеше да ми я достави. Тази лудост завърши с катастрофа, едва ли не комична, но не особено приятна за самия мене.

Един ден се настаних в дъното на някакъв двор, където имаше кладенец и момичетата от къщата идваха често да си наливат вода. На това място имаше малко нанадолнище, което водеше към избата през няколко входа. Разгледах в тъмното тия подземни входове и понеже ми се сториха дълги и потънали в мрак, реших, че изобщо нямат край и ако случайно ме видят и подгонят, ще намеря сигурно убежище в тях. Уверен в това, аз устроих пред идващите момичета същото по-скоро смешно, отколкото съблазнително зрелище. Най-благоразумните се престориха, че не виждат нищо, други се разсмяха, трети се почувстваха оскърбени и се развикаха. Аз побягнах в скривалището си. Последваха ме. Чух мъжки глас; не очаквах това и се разтревожих. Потънах в подземните галерии с риск да се загубя. Продължавах да чувам зад себе си глъч, мъжкия глас и стъпки. Разчитах на мрака, но стана светло. Изтръпнах и се промъкнах още по-навътре. Натъкнах се на някаква стена и понеже не можех да мина отвъд, зачаках грозящата ме участ. Само след миг ме настигнаха и едър мустакат мъж с огромна шапка и дълга сабя ме улови; заедно с него бяха дошли четири-пет бабички, въоръжени с дълги метли, а след тях зърнах и малката хубостница, която ме беше издала и искаше навярно да ми види лицето.

Мъжът със сабята, без да ме пуска, ме попита грубо какво търся там. Разбирате, нали, че аз съвсем не бях готов с отговора си. И все пак успях да скърпя нещо и като насилих мозъка си в този критичен миг, измислих един романтичен вариант, който си изигра ролята. Казах му умолително да се смили над възрастта и състоянието ми, че съм млад чужденец от благородно потекло, но главата ми не е в ред, че съм избягал от бащиния си дом, защото са искали да ме затворят в лудница, и че съм загубен, ако ме обади. Но ако ме пусне, може би някой ден ще съумея да му се отблагодаря. Противно на очакванията думите ми и външният ми вид оказаха желаното въздействие — страшният преследвач се трогна и след няколко кратки назидателни думи ме

пусна без много шум и без да ме разпитва повече. По израженията, с които ме изпратиха младото момиче и бабичките, реших, че мъжът, от когото толкова се бях уплашил, свърши всъщност хубава работа, защото, ако трябваше да се оправям само с тях, едва ли щях да се отърва толкова евтино. Те протестираха недоволно зад гърба ми, но аз пет пари не давах, защото, стига само да нямах работа със сабята и притежателя ѝ, както бях силен и пъргав, лесно щях да се измъкна и от укорите им, и от тях самите.

Няколко дни по-късно минавах по същата улица с един млад абат, мой съсед, и се срещнах очи с очи с моя познайник със сабята. Той ме позна и започна да се превзема, подражавайки интонацията ми: „Аз съм принц, аз съм принц. А пък аз съм глупак, само че дано ваше височество не ми падне втори път!“ Той не каза нищо повече, а аз се прокраднах с наведена глава, благодарейки му дълбоко в душата си за неговата дискретност. Реших, че ония проклети баби сигурно са се присмели на доверчивостта му. Както и да е, макар че беше чистокръвен пиемонтец, той беше славен човек и винаги, когато се сетя за него, изпитвам признателност. Защото случката беше толкова забавна, че само за да предизвика смях, всеки друг на негово място не би се поколебал да ме опозори. Това приключение, макар че краят му не беше толкова трагичен, колкото можеше да се очаква, ме вразуми все пак за доста дълго време.

Благодарение на няколкото месеца, прекарани у госпожа дьо Версьоли, бях направил познанства, които поддържах с надеждата, че биха могли да ми бъдат полезни. Отивах понякога да видя един савойски абат, господни Гем, възпитател на децата на граф дьо Меларед. Той беше още млад и не много известен, но извънредно умен, честен, образован и един от най-благородните хора, които съм познавал. Не можа да ми помогне за това, което първоначално ме тласна към него — не беше достатъчно влиятелен, за да ме настани някъде. Но край него намерих много по-ценни неща, които ми бяха полезни цял живот: уроци по здрав морал и правила за прямота. В последователната смяна на увлеченията и мислите си дотогава аз ту се чувствах много високо, ту много низко, ставах Ахил или Терсит, герои или нехранимайко. Господин Гем се погрижи да ме сложи точно на моето място и да ме покаже на самия мене, без да ме щади, но и без да ме обезсърчава. Той ми говореше съвсем сериозно за моя характер и за

моите дарби, по същевременно добавяше, че те пораждат задръжки, които ще ми попречат да ги използвам истински. Така че според него те трябвало да ми послужат не толкова за стъпала, които да ме отведат към благосъстоянието, но като средство да мога да живея и без него. Той ми нарисова правдива картина на човешкия живот, за който имах най-невярна представа. Показа ми как в случай на житейски превратности умният човек не престава да се стреми към щастие и следва попътния вятър, за да го догони, че няма истинско щастие без мъдрост и че мъдростта не зависи от общественото положение. Той разколеба възхищението ми пред величието, като ми доказа, че управляващите не са нито по-умни, нито по-щастливи от хората, на които заповядват. Каза ми нещо, което често съм си припомнял впоследствие, че ако можехме да четем в сърцата на другите, сигурно щеше да има повече хора, желаещи да бъдат долу, отколкото горе. Това разсъждение, което на пръв поглед изглежда напълно правдиво и ни най-малко пресилено, ми помагаше през целия ми живот, внушаваше ми да стоя спокойно на мястото си. Той ми даде първата истинска представа за честност, която аз не можех да доловя, тъй като поради вроденото ми високомерие бях чувствителен само за нейните крайни прояви. Той ме накара да почувствам, че възторгът от възвишените добродетели намира твърде слабо приложение в обществото, че когато ламтиш за бързо издигане, лесно си застрашен от падане; че постоянното добросъвестно изпълнение на дребните задължения не изисква по-малко душевна сила, отколкото героичните постъпки; че то осигурява по-честен и по-щастлив живот; и че е много по-важно да се радваш винаги на уважението на хората, отколкото в отделни моменти — на тяхното възхищение.

За да се установят истинските задължения на човека, трябва да търсим първоизточника им. Впрочем наскоро направената стъпка, чиято последица беше настоящото ми положение, ни водеше неизбежно до разговори за религията. Досещате се навярно вече, че уважаваният господин Гем е до голяма степен прототип на савойския викарий^[16]. Но тъй като от благоразумие беше принуден да говори по-сдържано, той обясни не така откровено становището си по някои въпроси. Иначе неговите принципи, чувства, мнения бяха винаги такива — включително и съветът му да се върна в родината си, — каквито по-късно ги разказах на читателите си. Затова, без да се

разпростирам върху тия разговори, с чиято същност всеки може да се запознае, аз ще кажа само, че неговите разумни уроци, макар и безрезултатни в началото, посяха кънове на добродетел и религия в моето сърце, които никога не заглъгнаха сред плевелите, за да дадат плодовете си, чакаха само грижата на една по-скъпа ръка.

Макар че отказването ми от протестантството не беше кой знае колко дълбоко, аз все пак се вълнувах. Не само че не се отегчавах от тия разговори, но се пристрастих към тях заради яснотата, достъпността и главно сърдечното участие, от които бяха проникнати. Аз съм сантиментален и винаги съм се привързвал към хората не толкова заради доброто, което са сторили за мене, колкото заради тяхното благоразположение. И в това отношение усетът ми никога не ме е лъгал. Затова искрено се привързах към господин Гем. Бях, така да се каже, вторият му питомец. В дадения момент това ми оказва неоценимо добро въздействие, като ме отклони от порочния наклон, по който ме тикаше безделието.

Един ден, когато най-малко мислех за това, дойдоха да ми кажат, че граф дьо ла Рок ме вика. Понеже ми беше омръзнало да ходя в дома му, без да успея да говоря с него, повече не бях стъпил там. Мислех си, че ме е забравил или че е запазил неприятно впечатление от мене. Лъжех се. Той неведнъж бе свидетел на удоволствието, с което изпълнявах задълженията си при неговата леля. Беше ѝ го казвал дори и ми го повтори, когато най-малко можех да очаквам. Прие ме любезно, каза ми, че без да ме залъгва с празни обещания, се беше опитал да ми намери работа и това му се удаде, че ми предлага възможност да постигна нещо и само от мене зависело дали ще успея, че домът, в който ме въвежда, е тачен и влиятелен, че няма да имам нужда от други покровители, за да си пробия път, и че макар и в началото да бъда приет като обикновен слуга, какъвто до неотдавна бях, можело да бъда сигурен, че ако сметнат, съдейки по държането и чувствата ми, че това положение е много низко за мене, няма да ме оставят така. Краят на неговата реч жестоко опроверга блестящите надежди, които бе подхранило началото ѝ. „Как? Пак лакей“ — казах си с горчиво разочарование, което скоро бе заличено от присъщата ми самоувереност. Съвсем не се чувствах създаден за подобна работа, за да се страхувам, че ще се задържа на нея.

Той ме заведе при граф дьо Гувон, пръв екюйе^[17] на кралицата и глава на блестящия род дьо Солар. Достолепната външност на този уважаван старец придаде нещо вълнуващо на любезния му прием. Той ме разпита с жив интерес и аз му отговорях искрено. Каза на граф дьо ла Рок, че имам приятно лице, обещаващо буден ум, който според него също не ми липсва, но че това не е достатъчно и трябва да се види останалото. После се обърна към мене.

— Мило дете — каза ми той, — почти във всяка служба началото е трудно. Но вашите задължения няма да бъдат тежки. Бъдете разумен и гледайте да се харесате на всички. Засега това е вашата единствена работа. И не се отчайвайте. Имаме най-доброто желание да се погрижим за вас.

И той веднага отиде при маркиза дьо Брьой, неговата снаха, за да ме представи, а после ме представи и на сина си абат Гувон. Това начало ми се видя многообещаващо. Знаех вече, че не се церемонят толкова, когато приемат обикновен лакей. И всъщност не се отнасяха с мене като със слуга. Ядях в сервизното помещение, но не ми дадоха ливрея. Когато граф дьо Фавриа, лекомислен младеж, пожела да се качвам зад каретата му, дядо му забрани да се качвам зад чиято и да било карета и изобщо да придружавам някого извън къщата. Обаче аз прислужвах на масата и изпълнявах в дома, кажи-речи, службата на лакей. Но я изпълнявах, така да се каже, свободно, без да бъда придаден специално към някого. Освен няколко писма, които пишех под диктовка, и картинките, които граф дьо Фавриа ме караше да му изрязвам, аз бях почти господар на времето си през целия ден. Това изпробване, което аз не забелязвах, криеше безспорно голяма опасност. То не беше дори много човешко, защото пълното безделие можеше да ме тикне към пороци, за които не бих се сетил иначе.

Но за щастие точно това не се случи. Уроците на господин Гем се бяха отпечатали дълбоко в сърцето ми и аз така се бях пристрастил към тях, че понякога се измъквах, за да ги послушам. Ако някой ме видеше, като се прокрадвам извън дома, едва ли би отгатнал къде отивам. Никой друг не би могъл да ме посъветва по-разумно от него как да се държа там. Началото беше възхитително. Бях изпълнителен, внимателен, прилежен и всички бяха очаровани. Абат Гем ме предупреди благоразумно да съдържам първоначалното си усърдие, да не би постепенно то да премине и да не би да свикнат с него.

„Началото ще определи изискванията към вас — ми казваше той. — Постарайте се да запазите нещо, с което да се отличите впоследствие, но гледайте никога да не се показвате по-малко усърден, отколкото сега.“

Понеже изобщо не ме бяха разпитвали какво умея и само можеха да правят догадки за природните ми заложби, въпреки думите на граф дьо Гувон като че ли нямаха намерение да ме използват за нещо по-добро. Други грижи излязоха на преден план и аз бях почти забравен. Маркиз дьо Брьой синът на граф дьо Гувон, беше тогава посланик във Виена. В двора станаха някакви промени, които засегнаха семейството. Няколко седмици минаха в такава тревога, че никой нямаше време да помисли за мене. Междувременно аз се бях поотпуснал. Едно обстоятелство ми оказа и добро, и лошо въздействие, като ме предпази от всякаква външна съблазън, но ме отвлече малко повече, отколкото беше необходимо, от задълженията ми.

Госпожица дьо Брьой беше почти на същата възраст като мене, добре сложена девойка, доста хубава, много бяла, с черни коси. Макар и тъмнокоса, лицето ѝ беше нежно като на русите жени, пред които сърцето ми никога не е могло да устои. Дворцовото облекло, така благоприятно за младите момичета, подчертаваше тънката ѝ талия, разкриваше гърдите и раменете ѝ, като ослепителният ѝ тен изпъкваше още повече на черния фон, защото по онова време дворът беше в траур. Ще кажете, че един слуга не бива да се заглежда в такива неща. Това беше грешка естествено, но независимо от всичко аз ги забелязах, а и не само аз. Домууправителят и лакеите я одумваха понякога на масата и тяхната вулгарност ме караше да страдам жестоко. Все пак не се бях толкова главозамаял, че да се влюбя истински. Не забравях кой съм. Знаех добре мястото си и не давах път на желанието си. Приятно ми беше да виждам госпожица дьо Брьой, да я слушам, защото разговорът с нея издаваше остър ум, здрав смисъл и порядъчност. Амбициите ми, ограничени до удоволствието да ѝ служа, не прекрочваха правата ми. На масата се стараех да намеря повод, за да ги изтъкна. Ако собственият ѝ лакей напуснеше за миг стола ѝ, аз мигом се настанявах зад него. Иначе стоях срещу нея, четях в очите ѝ какво ще поиска и дебнех момента да сменя чинията ѝ. Какво не бих сторил да благоволи да ми заповяда нещо, да ми каже поне една дума! Нищо подобно. Пареше ме оскърблението, че просто не съществувам за нея.

Тя дори не забелязваше присъствието ми. Обаче когато веднъж нейният брат, който понякога се обръщаше към мене, докато поднасях, ми каза нещо не особено любезно, аз му отговорих така тънко и изискано, че тя ме забеляза и вдигна очи към мене. От този кратък поглед изпаднах в захлас. На следващия ден се представи случай да ме погледне пак и аз не го пропуснах. В този ден давах голяма вечеря, на която за първи път видях с голямо учудване, че домоуправителят сервираше с шпага на кръста и с шапка на глава. Случайно се заговори за девиза на фамилията Солар, който беше написан върху гоблена на стената заедно с герба ѝ: „Tel fier, qui ne tue pas“ („Удря този, който не убива“). Понеже пиемонтците не са обикновено много силни във френския език, някой от гостите реши, че в девиза има правописна грешка и заяви, че думата „fier“ не трябва да има „t“ на края.

Старият граф дьо Гувон понечи да отговори, но като ме погледна, видя, че се усмихвам, без да се осмеля да кажа мнението си.

Той ми заповяда да взема думата. Тогава аз казах, че не смятам това „t“ за излишно, тъй като „fier“ е стара френска дума, която не произхожда от латинското „ferus“ — горд, заплашителен, а от глагола „ferit“ — удря, ранява. Така че според мене девизът не гласи: „Този заплашва“, но: „Този удря, който не убива“.

Всички ме наблюдаваха и се споглеждаха, без да промълвят нито дума. Никога не се е срещало подобно изумление. Но най-много ме поласка твърде очевидно изражение на задоволство по лицето на госпожица дьо Брьой. Тази така презрителна особа благоволи да ме погледне за втори път почти по същия начин, както първия. После, като извърна очи към дядо си, сякаш нетърпеливо го подкани да изкаже похвалата, която ми дължеше и която той действително ми отдаде, и то така — без задръжка, от все сърце, с толкова доволен вид, че всички сътрапезници побързаха да му пригласят. Това бе само кратък миг, но пленителен във всяко отношение. Един от ония редки мигове, които поставят нещата в техния естествен ред и отмъщават за личните качества, подценени от оскърбленията на богатството. След няколко минути госпожица дьо Брьой наново вдигна очи към мене и ме помоли с плах и мил глас да ѝ дам вода. Не е трудно да се отгатне, че не я оставих да чака, но приближавайки се до нея, аз бях обзет от такъв трепет, че препълних чашата и разлях част от водата върху чинията и даже върху роклята ѝ. Брат ѝ ме попита, без много да му

мисли, защо треперя толкова силно. Този въпрос още повече ме смути, а госпожица дьо Брьой се изчерви до корена на косите си.

С това завърши този кратък роман и читателят навярно съзнава, че както в случая с госпожа Базил, а така и през целия ми живот моите любовни увлечения нямат щастлив край. Напразно не мръдвах от преддверието на госпожа дьо Брьой. Дъщеря ѝ не ми обърна повече ни най-малко внимание. Тя влизаше и излизаше, без да ме погледне, а и самият аз не дръзвах да вдигна поглед към нея. Държах се дори толкова глупаво и несръчно, че когато веднъж, минавайки покрай мене, тя изпусна ръкавицата си, макар че бях изкушен да я обсипя с целувки, не посмях да изляза от ъгълчето си и вместо да се спусна към нея, оставих един дебел тъпак, когото с удоволствие бих пречукал, да я вдигне и да ѝ я подаде. Но най-много ме смути обстоятелството, че няхах щастието да се харесам на госпожа дьо Брьой. Тя не само не ми искаше нищо, но и не приемаше услугите ми и като ме завари два пъти пред стаята си, ме попита доста сухо дали нямам друга работа. Трябваше да се откажа от това място, което ми беше толкова скъпо. Отначало много съжалявах, но после се случиха други неща, които отвлякоха вниманието ми.

Лесно можах да се утеша заради презрението на госпожа дьо Брьой с благородноположението на нейния свекър, който най-сетне забеляза присъствието ми. Вечерта след споменатия прием, на който аз се бях обадил, той води половинчасов разговор с мене, от който, изглежда, остана доволен, а аз бях направо очарован. Този славен старец беше интелигентен, макар и не колкото госпожа дьо Версьоли, но за сметка на това пък имаше повече сърце и аз имах повече успех с него. Той ми нареди да се обърна към сина му абат Гувон, който ме беше обикнал, и ми каза, че ако съумея да използвам неговите симпатии и да придобия това, което все още ми липсваше, щях да оправдая техните намерения по отношение на мене. Още на другия ден изтичах при абата. Той съвсем не ме посрещна като слуга. Покани ме да седна край камината и като ме разпита най-любезно, скоро се убеди, че моето образование, насочено в много области, не бе завършено в нито една. Той установи главно, че не съм овладял достатъчно латински и се зае да ме учи. Уговорихме се, че ще отивам при него всяка сутрин и започнахме още на следващия ден. Така по една от тия странни прищевки на съдбата, каквито ще откриете неведнъж в моя

живот, аз се оказах едновременно над и под мястото, което ми се полагаше, като възпитаник и прислужник в един и същи дом, и изпълнявайки обязанности на лакей, разполагах с възпитател, чието благородно потекло бе достойно само за принцове.

Господин абат дьо Гувон като непървороден син беше предопределен за епископска кариера и за тази цел му бяха дали възможност да получи много по-широко образование, отколкото обикновено получават децата на благородниците. Бяха го пратили в университета в Сиена, където беше прекарал няколко години, и се беше завърнал с голяма доза пуризъм, която скоро му спечели в Торино почти същата слава, с каквата се ползваше абат Данжо някога в Париж. Отвращението от теологията го беше тласнало към литературата. Явление, често срещано в Италия сред младежите, избрали духовническото поприще. Познаваше добре поетите и умееше да съчинява доста сполучливи стихове на латински и италиански. С една дума, той имаше достатъчно усет, за да развие моя вкус към литературата и да сложи известен ред в безразборните литературни спомени, с които бях натъпкал главата си. Но дали защото, съдейки по брътвежите ми, моят абат си правеше известни илюзии относно истинските ми познания, или защото се отегчаваше от елементарния латински, той постави уроците ми още в самото начало на много високо ниво. Едва превели няколко басни от Федър, той ме потопи във Вергилий, от който аз не разбирах почти нищо. Съдено ми беше, както ще видите впоследствие, да се залавям много пъти с латински, без никога да го усвоя добре. Но аз работех много усърдно и абатът не щадеше усилията си; споменът за неговата доброта все още ме изпълва с умиление. Прекарвах с него голяма част от преди обедата в учене и труд. Не му оказвах никакви лични услуги, той не ги приемаше, но пишех под негова диктовка или преписвах и работата ми като секретар ми беше от по-голяма полза, отколкото учебните занимания. Аз не само научих литературния италиански език, но се прирастих към художествените произведения и придобих известен усет към ценните книги, какъвто не можа да ми създаде безразборното четене при Ла Трибю и който се оказа от голямо значение по-късно, когато започнах да работя сам.

През този период от живота ми, без да строя въздушни кули, можех с пълно право да се надявам, че ще се издигна. Абатът, много

доволен от мене, разправяше това наляво и надясно, а баща му толкова се привърза към мене, че както узнах от граф дьо Фавриа, говорил за мене на краля. Дори госпожа дьо Брьой не ме гледаше вече така презрително. С една дума, бях се превърнал едва ли не в любимец на дома и будех голяма завист у другите слуги, които, виждайки ме възпитаван от сина на господаря им, чувстваха, че тия грижи едва ли ще ме оставят дълго в тяхното положение.

Доколкото можех да съдя за намеренията им по отношение на мене по няколко случайно изпуснати думи, над които се замислих впоследствие, струва ми се, че семейство дьо Солар, което се домогваше до посланическа кариера, а може би искаше отдалеч да си подготви и пътя към министерски портфейл, нямаше нищо против да подготви предварително един способен и талантлив младеж, който, зависещ само от него, би могъл по-късно да спечели доверието му и да му служи вярно. Този план на граф дьо Гувон беше благороден, справедлив, великодушен и наистина достоен за предвидливия и благодетелен старец. Но независимо от обстоятелството, че аз не можех да прозра тогава широките възможности, които ми се разкриваха, този план беше прекалено мъдър за моята неразумна глава и изискваше прекалено дълго подчинение. Лудото ми тщеславие търсеше успеха само чрез приключения и понеже не съзирах намесата на жена в кариерата, за която ме готвеха, този начин на преуспяване ми се струваше бавен, мъчителен и безрадостен. Докато би трябвало всъщност да ми се стори много по-достоен и сигурен именно защото нямаше нужда да използвам благоволенieto на жените, тъй като то почива на способности, съвсем различни от качествата, които виждаха у мене покровителите ми.

Всичко се развиваше отлично. Бях си спечелил, бях изтръгнал почти с взлом уважението на всички. Изпитанието беше завършило и в дома вече гледаха на мене като на изключително надежден момък, в момента съвсем не на мястото си, който скоро ще заеме подобаващото му обществено положение. Но мястото, отредено ми от съдбата, не беше същото, което ми отреждаха хората, и аз трябваше да стигна до него по съвсем други пътища. Налага се да засегна една особеност на характера ми, която ще разкрия само пред читателите, без да се впускам в обяснения.

Макар че в Торино гъмжеше от новопокръстени в католицизма, подобни на мене, аз не ги обичах и никога не пожелах да се видя с нито един от тях. Но дружах с неколцина женевци, които не бяха сменили вероизповеданието си, и между другите с някой си Мюсар, по прякор Главореза, художник-миниатюрист и малко нещо мой роднина. Този приятел откри, че живея у граф дьо Гувон и дойде да ме посети заедно с един друг женевец, Бакл, мой другар от чирашките години. Бакл беше много весело и забавно момче, винаги готов за остроумни забележки, приятни на неговата възраст. И ето че внезапно изпаднах в плен на този господин Бакл, и то така, че не можех да се откъсна от него. Той се канеше да си замине скоро за Женева. Как щях да го загубя? Чувствах колко страшно щеше да ми липсва. За да използвам поне времето, с което разполагахме, аз вече не се разделях с него или по-право — той не се разделяше с мене, защото отначало не бях толкова полудял, за да изляза извън дома и да прекарам деня с него, без да искам разрешение. Но скоро, виждайки, че той ме обсебва напълно, му забраниха да идва при мене и аз така се разгорещих, че забравяйки всичко освен приятеля ми Бакл, не стъпих вече нито при абата, нито при графа и по цял ден ме нямаше в къщи. Направиха ми строга забележка, но аз не се вслушах. Заплашиха ме, че ще ме изгонят. И тази заплаха ме погуби — зърнах за миг възможността да замина заедно с Бакл. От този миг не можех да си представя друго удоволствие, друга участ, друго щастие освен едно подобно пътуване, като през всичкото време съзнавах само неизразимата наслада от пътешествието, в края на което свръх всичко щях да видя в безкрайната далечина госпожа дьо Варан. Естествено аз и не мислех да се завръщам в Женева. Планините, ливадите, горите, поточетата, селата се редуваха безспир с все по-ново и по-ново очарование. Този блажен преход щеше като че ли да погълне цялото ми съществуване. Спомнях си очарован колко красив бе пътят на идване. Колко ли приятен щеше да ми се стори, когато към наслаждението от независимостта щеше да се прибави радостта да пътувам с другар на моята възраст, с моите вкусове и настроение, и то без никаква принуда, задължение или ограничение, без необходимостта да отидем или да спрем някъде, освен ако ни харесва. Трябваше да съм луд, за да пожертвам подобен щастлив случай заради някакви честолюбиви планове, които щяха да се изпълнят кой знае кога и с кой знае какви

трудности, а засега тънеха в неизвестност, пък даже и да се осъществява някой ден, нима щяха въпреки целия си блясък да струват колкото четвърт час истинско удоволствие и свобода, докато съм млад?

Преизпълнен с тия мъдри размишления, аз направих всичко възможно, за да ме изгонят накрая, и трябва да призная, че това не ми се удаде много лесно. Когато се прибрах една вечер, домоуправителят ми събщи от името на господин графа, че съм уволнен. Точно това исках. Чувствайки обаче колко безразсъдно постъпвам, за да се оправдая пред себе си, се показах несправедлив и неблагодарен, та да хвърля вината другиму и да се самозалъжа, че съм избрал по необходимост този път. Предадох ми, че граф дьо Фавриа искал да говори с мене, преди да си отида на другата сутрин. Понеже виждаха, че съвсем съм пощръклял и се бояха да не би да не отида при него, домоуправителят заяви, че щял да ми даде известна сума, отредена за мене, след като го посетя. Аз не бях заслужил всъщност това възнаграждение, защото, като не исках да ме оставят лакей, изобщо не ми бяха определили заплата.

Колкото и млад и заваян да беше граф дьо Фавриа, той ми каза по този повод най-разумни и, бих казал, най-ласкави думи, като ми изложи трогателно и обстойно грижите на чичо си и намеренията на дядо си. Най-сетне, посочвайки ми убедително всичко, което щях да загубя, за да се обрека на гибел, той ми предложи да ме помири с тях, поставяйки ми едно-единствено условие — да не се виждам повече с младия нехранимайко, който ме бе подмамил.

Явно беше, че той не говори всичко това от свое име и въпреки глупавото ми заслепение аз почувствах неизчерпаемата доброта на моя стар господар и се развълнувах. Но това мечтано пътуване така се бе врязало в съзнанието ми, че нищо не можеше да затъмни обаянието му. Бях напълно обезумял. Овладях вълнението си, затворих сърцето си и извиквайки на помощ гордостта си, заявих нахално, че щом са ме уволнили веднъж, вече е свършено, късно е да вземат обратно думата си и каквото и да ми се случи отсега нататък, твърдо съм решил да не се оставя да ме изгонят два пъти от един и същ дом. Тогава младежът се разсърди напълно справедливо, хвърли в лицето ми укорите, които заслужавах, изтика ме вън от стаята си и затръшна вратата след мене. А аз си излязох тържествуващ, като че ли бях спечелил най-голямата

победа. Проявих дори низостта да си отида, без да благодаря на абата за грижите му, за да не би да трябва да водя втора подобна битка.

За да разберете моето безумие в оня миг, би трябвало да знаете колко силно съм склонен да се разгорещявам по най-дребни поводи и до каква степен се оставям да бъда завладян изцяло от обекта, който ме съблазнява, колкото и той да не го заслужава. Най-странни, най-наивни, най-налудничави доводи се явяват в подкрепа на любимата идея и ми внушават, че е разумно да ѝ се отдам. Кой би повярвал, че почти деветнадесетгодишен, ще разчитам да изградя бъдещето си чрез една празна стъкленица? Изслушайте ме впрочем.

Абат дьо Гувон ми беше подарил няколко седмици преди това една много интересна играчка — Хиероновия фонтан^[18], пред която просто изпаднах в захлас. Понеже много си играх с нея, докато разговаряхме за нашето пътуване, решихме, многознайникът Бакл и аз, че тя може да ни послужи, като покрием чрез нея разноските по него. Нима на този свят имаше нещо по-забавно от Хиероновия фонтан? Именно върху този физичен принцип ние построихме сградата на нашето преуспяване. Щяхме да събираме във всяко село жителите около нашия фонтан и вкусните храни щяха да се сипят около нас в изобилие, защото и двамата бяхме убедени, че хранителните продукти не струват нищо на хората, които ги произвеждат, и те не ги предлагат щедро на минавачите само от недостатъчно доброжелателство спрямо човешкия род. Ние си представяхме на всяка крачка сватби и пиршества, като разчитахме, че изразходвайки единствено въздуха от гърдите си и водата на фонтана, ще можем да се издържаме не само в Пиемонт, Савоя и Франция, но и в цял свят. Крояхме планове за безкрайни пътешествия, като най-напред щяхме да тръгнем на север повече за удоволствието да минем Алпите, отколкото защото ни минаваше през ум, че все някога ще се наложи да спрем някъде.

С този план в глава тръгнах на поход, изоставяйки без капка съжаление и покровител, и възпитател, и учение, и надежди, и перспективата на една почти сигурна блестяща кариера, за да започна живот на истински скитник. Сбогом, столица! Сбогом, кралски двор, амбиции, тщеславие, любов, хубавици, сбогом, завидни любовни приключения, за които мечтаех предишната година. Тръгвам с фонтана

и с моя приятел Бакл, с почти празна кесия, но с препълнено от радост сърце и мечтаейки само за едно: да се радвам на щастieto да пътувам, до което внезапно се бяха свели всичките ми блестящи блянове.

И все пак това странно пътуване мина почти така приятно, както очаквах, само че съвсем не както си го представяхме. Защото, макар и нашият фонтан да забавляваше за няколко мига ханджийките и прислужничките по странноприемниците, не можехме да си тръгнем, без да платим. Това обаче почти не ни тревожеше и ние възнамерявахме да използваме сериозно спасителното средство едва когато свършим парите. Една злополука ни спести тази грижа: фонтанът се счупи близо до Браман. Беше крайно време, защото, без да го кажем гласно, той бе започнал да ни омръзва. Нещастната случка още повече ни развесели и много се смяхме на наивността си — да се надяваме да подновим изтърканите си дрехи и обуца чрез струите на нашия фонтан. Продължихме пътуването си все така безгрижно, както го бяхме започнали, но без да се отклоняваме вече от целта, която с опразването на кесията ни се превръщаше в насъщна потребност.

В Шамбери за пръв път се замислих не за глупостта, която токущо бях извършил — едва ли някога човек е теглил по-прибързано и по-окончателно черта върху миналото, — но за приема, който щеше да ми окаже госпожа дьо Варан. Защото аз считах за бащин дом именно нейната къща. Бях ѝ писал, когато постъпих у граф дьо Гувон. Тя знаеше какво положение си бях извоювал там и ме поздрави, като ми даде ценни напътствия как да отговоря на проявената към мене доброта. Тя смяташе бъдещето ми осигурено, ако не го разруша по моя вина. Какво ли щеше да ми каже, като се появя пред очите ѝ? И през ум не ми мина, че може да ме изпъди. Но ме тревожеше мисълта, че дълбоко ще я наскърбя. Боях се от упреците ѝ, които бяха помъчителни за мене, отколкото вероятната оскъдица. Реших да понеса безмълвно всичко и да сторя всичко, за да я умилостивя. Не виждах нищо друго в цялата вселена освен нея. Невъзможно беше да живея лишен от благоволението ѝ.

Най-много ме плашеше моят спътник, защото не исках да ѝ го натрапя, а не знаех дали ще мога лесно да се отърва от него. Подготвих раздялата, като се държах много хладно с него последния ден. Този хубостник ме разбра. Той беше заваян, но не беше глупав. Помислих, че ще се засегне от изменчивите ми чувства. Излъгах се. Приятелят ми

Бакл не се засягаше от нищо. Едва влезли в Анси, още нестъпили в града, той ми заяви: „Ти пристигна вече у вас!“ Прегърна ме, сбогува се с мене, завъртя се на петите си и изчезна. Никога вече не чух нищо за него. Нашето познанство и приятелство продължиха само около месец и половина, но последиците им ще се чувстват до края на живота ми.

Колко силно се разтуптя сърцето ми, когато приближих до дома на госпожа дьо Варан! Краката ми се разтрепериха, очите ми се замъглиха, не бях в състояние да позная когото и да било. Принуден бях на няколко пъти да се спирам, за да си поема дъх и да дойда на себе си. Дали страхът, че няма да получа подкрепата, от която още се нуждаех, ме смущаваше до такава степен? Може ли на подобна възраст тревогата, че ще умра от глад, да ме разстрои толкова? Не, не. Заявявам с гордост и пълна искреност, че никога в живота ми нуждата или облагата не са били в състояние нито да свият, нито да разпуснат сърцето ми. През променливото ми и забележително с превратностите си съществуване, често гладен и без подслон, с едни и същи очи съм гледал и на охолството, и на мизерията. При нужда бих просил или откраднал като всеки друг, но не бих се разстроил, че съм стигнал дотам. Малко хора са ридали колкото мене, малко хора са пролели толкова сълзи, колкото мене, но никога бедността или страхът, че мога да изпадна в бедност, не са ми изтръгнали нито една въздишка и не са извикали нито една сълза в очите ми. Душата ми, подложена на голямо изпитание от богатството, е изпитала истинско щастие или истинско нещастие само независимо от него и точно когато нищо необходимо не ми липсваше, аз се чувствах най-злочестият смъртен.

Едва се появих пред очите на госпожа дьо Варан и нейното изражение ме успокои. Но щом чух гласа ѝ, изтръпнах. Падам в краката ѝ и в пристъп на буйна радост долепям устни до ръката ѝ. Не знам дали беше чула нещо за станалото, но по лицето ѝ не открих особена изненада.

— Милото ми момче — каза тя гальовно, — значи, ти се върна? Знаех, че си много млад за такова пътуване. Радвам се поне, че не се е случило нещо по-лошо, както се опасявах.

После тя ме накара да ѝ разкажа всичко; то не беше много и аз ѝ го предадох доста вярно, премълчавайки някои подробности, но, общо взето, без да се щадя или оправдавам.

Стана дума къде ще живея. Тя се посъветва с камериерката си. Докато обсъждаха, чаках ни жив, ни мъртъв. Но когато чух, че ще спя в къщата, с мъка се овладях и видях да отнасят малкия ми вързоп в предназначенията за мене стая почти със същото чувство, с което Сен-Прьо забелязва, че прибират колата му в дома на госпожа дьо Волмар^[19]. Свърх всичко узнах с голямо удоволствие, че тази милост нямаше да бъде временна и в даден момент, когато те двете смятаха, че вниманието ми е погълнато от нещо друго, чух как госпожа дьо Варан каза: „Да разправят каквото си щат. Щом провидението ми го върна, твърдо съм решила да не го изоставя отново.“

Ето че останах да живея у нея. Това настаняване не беше още епохата, от която датират щастливите ми дни, но то я подготви. Макар чувствителността на сърцето, което ни доставя истинските наслади, да е дело на природата или може би продукт на нашето устройство, тя се нуждае от съответни обстоятелства, за да се развие. Без тия случайни причини човек може да се роди много чувствителен и да не почувства нищо, да умре, без да е опознал сам себе си. Такъв горе-долу бях аз дотогава и такъв може би щях да остана завинаги, ако не бях познавал госпожа дьо Варан или дори да я познавах, ако не бях живял доста дълго край нея, за да придобия нежния навик на топлите чувства, които тя ми вдъхна. Смело мога да кажа, че който е само влюбен, не познава най-сладкото чувство в живота. Аз познавам друго чувство, не така бурно може би, но хиляди пъти по-пленително, то съпътства любовта, но често съществува и отделно. Това чувство не е и само чисто приятелство. То е по-чувствено, по-нежно. Не си представям, че може да се прояви към лице от същия пол. Аз поне съм имал повече от всеки друг истински приятели, но не съм изпитал това чувство с никой от тях. Не се изразявам много ясно, но впоследствие ще разберете. Чувствата се описват най-добре чрез техните прояви.

Тя живееше в стара, но доста обширна къща, в която естествено имаше хубава свободна стая, превърната от нея в гостна; там именно ме настаняха. Тази стая се намираще над задния вход, за който вече ви споменах, където се срещнахме за първи път. Отвъд потока и градините се виждаше полето. Гледката не беше безразлична за младия й обитател. След Босе за пръв път виждах зеленина през прозореца си. Вечно ограден от стени, погледът ми срещаше само покриви или сиви улици. Колко приятно откликвах на тази промяна! Тя разнежваше още

повече и без това затрогнатото ми сърце. Пленителната гледка ми се струваше още една милост на моята скъпа покровителка. Имах чувството, че тя нарочно ми я бе предоставила. И кротко намирах своето място в този пейзаж близо до нея. Виждах я навред, оградена от цветя и зеленина. Нейното очарование се сливаше с очарованието на пролетта. Сърцето ми, потиснато досега, се чувстваше съвсем свободно пред този необятен простор и въздишките ми се носеха по-волно над овощните градини.

Домът на госпожа дъо Варан не се отличаваше с великолепието, което бях видял в Торино. Но там цареше чистота, благопристойност и патриархално изобилие, което никога не се съчетаваше с пищността. Тя разполагаше с малко сребърни съдове, нямаше никакъв порцелан, никакъв дивеч в кухнята, нито чужди вина в избата си. Но и кухнята, и избата бяха достатъчно добре снабдени и всеки биваше добре нагостен, а освен това, макар и във фаянсови чаши, тя поднасяше отлично кафе. Всеки, който ѝ дойдеше на гости, биваше поканен на вечеря и нито един работник, куриер или странник не излизаше от дома ѝ, без да утоли глада и жаждата си. Прислугата ѝ се състоеше от една камериерка, родом от Фрибург, доста хубавичка, на име Мерсьоре, прислужник от същия край, на име Клод Ане, който ще играе известна роля по-късно, готвачка и двама носачи, които наемаше само когато отиваше на гости, нещо, което не се случваше често. Това не беше малко при нейните две хиляди ливри рента. Все пак този скромен доход, изразходван пестеливо, би могъл да стигне в област, където земята е много плодородна, а парите въобще са рядкост. За съжаление пестеливостта никога не бе нейна добродетел. Тя правеше дългове, изплащаше ги, парите се пилееха и се стопяваха.

Тя водеше домакинството си точно така, както бих живял самият аз. Лесно е да се отгатне, че охотно използвах това. Само едно не ми харесваше: много дълго стояхме на масата. Тя мъчно понасяше в първия миг миризмата на супата и яденетата. Почти ѝ призляваше от нея и дълго не можеше да преодолее отвращението си. Побеждаваше го постепенно, като разговаряше, без да се храни. Чак след половин час вкушаше първата хапка. Можех три пъти да се навечерям през това време. Винаги свършвах дълго преди тя да започне. Започвах отново, за да ѝ правя компания. По този начин ядях за двама и не можех да се оплача. Най-сетне аз се оставях изцяло на насладата, блаженството,

които изпитвах край нея, особено защото не беше примесено с ни най-малко безпокойство относно средствата за осигуряването му. Понеже не бях още отблизо запознат със сделките ѝ, предполагах, че те все ще се развиват в същото темпо. Впоследствие нейният дом ми предлагаше същите блага, но понеже познавах по-добре реалното положение, не можех да ги приемам така спокойно, знаейки, че те се отразяват на доходите ѝ. Предвидливостта винаги ми е отравяла удоволствието. И същевременно винаги напразно съм предвиждал бъдещето, защото никога не съм могъл да го предотвратя.

Още от първия ден между нас се установи нежна близост и тя се запази неизменна до края на живота ѝ. „Момчето ми“ — казваше ми тя, „мамо“ — казвах ѝ аз. И ние си останахме „момчето ми“ и „мамо“ дори когато числото на годините почти заличи разликата във възрастта ни. Намирам, че тия две обръщения дават прекрасна представа за отношенията ни, за естественото ни държане и главно за връзката на сърцата ни. Тя беше за мене най-нежната майка, която никога не помисли за лична изгода, а само за моето благо. И ако чувствеността имаше своя дял в привързаността ми към нея, тя не промени нейното естество, а само я направи още по-пленителна, опиянявайки ме с радостта, че имам толкова млада и красива майка, която милвам с наслада. Казвам „милвам“ в буквалния смисъл, защото никога не ѝ мина през ум да ме лиши от нежните майчини целувки и ласки, нито пък сърцето ми посмя да злоупотреби с тях. Ще кажете, че накрая стигнахме до друг вид отношения. Съгласен съм, но почакайте, не мога да разкажа всичко наведнъж.

Първият ми поглед при първата ни среща беше единственият истински страстен миг, който съм изживял край нея. При това този миг се дължеше главно на изненадата. Нескромният ми поглед никога не тършуваше под шалчето ѝ, макар че зле скритата закръгленост на деколтето ѝ можеше да го примами. Край нея не изпитвах нито бурни чувства, нито страстни желания. Плувах в пленително спокойствие, наслаждавах се, без сам да зная на какво. Бих прекарал целия си живот и дори вечността така, без да ми омръзне нито за миг. Тя е единственият човек, с когото никога не съм имал неприятното чувство, че разговорът пресъхва, което за мене е истинско изтезание, защото трябва да го поддържам. Нашите срещи насаме бяха не толкова разговори, колкото непресекуваемо бърбене, което не можеше да

свърши от само себе си, ако не бъде прекъснато. Вместо да си налагам да говоря, трябваше по-скоро да си налагам да мълча. Понеже постоянно обмисляше разни планове, тя често изпадеше в мечтателност. Какво от това! Аз я оставях да си бленува спокойно, мълчах, гледах я и се чувствах най-щастливият смъртен. Имах още една доста странна мания. Без да се стремя към благоволенията на срещите насаме, аз непрекъснато търсех тия случаи и им се наслаждавах така страстно, че стигах до ожесточение, ако някой натрапник ги смутеше. Щом дойдеше някой, все едно мъж или жена, аз излизах, мърморейки недоволно, понеже не можех да понасям да стоя като трети човек край нея. Отдръпвах се в преддверието и броях минутите, проклинайки хиляди пъти вечните посетители и чудейки се какво ли толкова има да ѝ казват, защото самият аз имах да ѝ казвам много повече.

Аз чувствах цялата сила на моята привързаност към нея главно когато не я виждах. Видех ли я, бях само доволен. По неспокойствието ми, когато бях далеч от нея, стигаше до болка. Потребността да живея с нея ме караше да се разнежвам до сълзи. Никога няма да забравя един празничен ден, когато, докато тя беше на вечерна служба, аз излязох да се поразходя извън градчето, преизпълнен от нейния образ и горещото желание да прекарам дните си край нея. Имах достатъчно ум в главата си, за да си дам сметка, че засега това е невъзможно и че щастиято, на което толкова се радвах, не може да не свърши. Тази мисъл хвърляше тъмна сянка върху мечтите ми, но тя не беше безпросветна и през нея проблясваха честолюбиви надежди. Камбанният звън, който винаги особено ме е вълнувал, птичите песни, безоблачният ден, ведрият пейзаж, пръснатите тук-таме полски къщи, в които мислено пренасях жилището, в което бихме живели двамата, всичко това така живо, нежно, печално и затрогващо откликваше в душата ми, че изпаднал в унес, аз се пренесох в тази щастлива епоха и този пленителен съвместен живот, когато сърцето ми, притежаващо цялото щастие, за което жадува, го вкушваше с неизразима наслада, забравяйки плътското сладострастие. Не си спомням да съм се пренасял друг път по-осезаемо в бъдещето и илюзията да е била попълна. Но спомняйки си за това бленуване, когато то се осъществи, аз бях най-поразен от обстоятелството, че то се сбъдна в най-малките подробности, които видях тогава мислено. Ако някога съм наяве е

напомнял пророческо бълнуване, то, разбира се, е моят случай тогава. Излъгах се само в продължителността на моя сбъднат блян. В него дните, годините, целият живот протичаха неизменно безметежни. А в действителността всичко това трая само едно мигновение. Уви! Най-трайното ми щастие бе само сън. Когато той се сбъдна, тутакси се събудих.

Ако се увлека да разказвам подробно всички безумия, които вършех далеч от моята скъпа мама, няма да има край. Колко пъти съм целувал леглото си при мисълта, че тя е спала в него. Завесата, мебелите в стаята, когато се сетех, че са нейни, че ги е докосвала с хубавата си ръка. Дори пода, върху който се просвах, защото тя бе стъпвала по него! Понякога дори в нейно присъствие ми се изплъзваха всевъзможни чудатости, които можеха да бъдат вдъхновени само от най-страстна любов. Веднъж на масата, когато тя се канеше да глътне една хапка, аз извиках, че има косъм. Тя хвърли залька в чинията си, а аз жадно го грабнах и го погълнах. С една дума, между мене и най-пламенния влюбен имаше една-единствена разлика, но твърде съществена, която прави състоянието ми почти непонятно за здравия разум.

Бях се върнал от Италия не съвсем същият, какъвто бях отишъл, но какъвто може би никой на моята възраст не се е връщал оттам. Върнах се не само девствен, но невинен. Бях почувствал хода на годините, неспокойният ми темперамент се беше проявил и първият му неволен изблик ме бе разтревожил много за здравето ми, което най-красноречиво показва колко непорочно бях живял дотогава. Скоро успокоен, аз узнах опасния заместител, който мами природата и спестява на младежи с буен темперамент много неприятности за сметка на здравето, енергията, а понякога и на живота им. Този порок, толкова удобен за свитите и за стеснителните, е при това особено привлекателен за едно живо въображение. Човек разполага, така да се каже, напълно по своя угода със своята плът и принуждава жената, която го изкушава, да ѝ достави наслада, без да има нужда от нейното съгласие. Примамен от това гибелно предимство, аз усилено рушах здравия организъм, който ми бе дарила природата и който бях оставил дотогава да се развива правилно. Да прибавим към това предразположение и мястото, което обитавах: настанен в дома на хубава жена, лелеещ безспир образа ѝ в сърцето си, виждайки я

непрекъснато през деня, обграден вечер от предмети, които ми напомнят за нея, легнал в легло, в което знам, че е спала тя! Колко подбудители! Ако някой читател може да си ги представи, навярно ме счита вече за полумъртъв. Напротив, това, което трябваше да ме погуби, всъщност ме спаси, поне за известно време. Опиянен от сладостта да живея край нея, от пламенното желание да остана там до края на дните си, и нейно присъствие или отсъствие, аз виждах винаги в нея нежна майка, любима сестра, прелестна приятелка и нищо повече. Виждах я винаги така, все същата и само нея. Образът ѝ, изпълващ постоянно сърцето ми, не оставяше място за нищо друго. Тя беше за мене единствената жена на света. И безкрайно нежните чувства, които ми вдъхваше, не позволяваха на плътското желание да се пробуди към друга жена и ме предпазваше не само от нея, но и от всички други. С една дума, живеях порядъчно, защото я обичах. Не зная дали по тези резултати, които описвам лошо, някой ще може да определи от какво естество беше моето чувство към нея. Аз мога да кажа само, че ако в тия първи мигове то изглежда необикновено, впоследствие ще изглежда още по-необикновено.

Прекарвах времето си по най-приятния начин на света, макар че се занимавах с неща, които никак не ми бяха по вкуса. Съставях проекти, преписвах на чисто разни бележки, рецепти; сортирах билки, стривах треви, наглеждах дестилатора. Междувременно пристигаха тълпи странници, просяци, гости. Трябваше да се разправам едновременно с войник, аптекар, монах, хубава дама, послушник. Проклинах, мърморех, ругаех, пращах по дяволите цялата тази проклета папач. За нея, която вземаше всичко откъм веселата му страна, моите гневни пристъпи бяха повод за луд смях. Най-смешно ѝ ставаше, когато аз побеснявах, че не мога да се въздържа да не се разсмея също. Малките промеждутъци от време, когато можех да мърморя недоволено, бяха прелестни и ако пристигнеше някой нов досадник, докато се разправяхме, тя умееше да го използва за развлечение, като лукаво удължаваше посещението му, хвърляйки ми дяволити погледи, за които с удоволствие бих я набил. Тя с мъка се въздържаше да не избухне в смях, докато аз, притеснен, но въздържащ се от благоприличие, я гледах като безумен, а дълбоко в себе си неволно намирах всичко това много комично.

Макар само по себе си всичко това да не ми допаднаше, то ме забавляваше, защото съставляваше част от един начин на живот, който ме очароваше. Нищо от това, което се вършеше около мене, нищо от това, което ме караха да върша самият аз, не беше по вкуса ми, но всичко ми беше присърце. Може би щях да успея да обикна дори медицината, ако отвращението ми към нея не беше предизвикало забавни сцени, които постоянно ни развеселяваха. Едва ли друг път това изкуство е имало подобен ефект. Аз претендирах, че познавам медицинските книги по миризмата и най-забавното беше, че рядко се лъжех. Тя ме караше да опитвам най-отвратителни лекарства. Напразно бягах и се бранех. Въпреки съпротивата и ужасните ми гримаси, насилвайки себе си, когато видех хубавите ѝ изпоцапани пръсти близо до устата си, не можех да не я отворя и да не ги оближа. Ако някой ни чуеше как се гоним и викаме, заливайки се в смях, когато цялото ѝ дребно производство беше събрано в една стая, сигурно щеше да помисли, че разиграваме фарс, а не че приготвяме опиати и еликсири.

Времето ми обаче не минаваше само в такива лудории. Бях намерил в стаята си няколко книги: „Зрителят“, Пуфендорф, Сент-Еврѐмон, „Хенриада“. Макар че бях загубил вече някогашната си страст към книгите, четях по малко отгук-оттам, понеже нямах какво друго да правя. „Зрителят“ ми хареса особено много и ми повлия добре. Абат дьо Гувон ме беше научил да чета не така жадно и по-съзнателно. Имах повече полза от четенето. Свикнах да разсъждавам върху стила, върху изящните образи. Упражнявах се да разграничавам литературния френски от провинциализмите. Така например поправих една своя правописна грешка, която правех, както всички женевици, благодарение на двата стиха от „Хенриада“:

*Било защото предишното уважение към кръвта на
техните господари
говореше още в негова полза в сърцата на тия
предатели.*

Думата „parlat“^[20] със своя правопис, който ме изненада, ме научи, че в трето лице на подчинително наклонение трябва да се пише

окончанието „t“, докато дотогава аз я пишех и произнасях без „t“ — като минало свършено време на изявително наклонение.

Понякога разговарях с мама за книгите, които четях. Друг път четях край нея. Беше ми особено приятно. Упражнявах се да чета хубаво и от това също имах полза. Казах, че тя беше образована. Точно тогава блестеше с културата си. Много писатели се бяха помъчили да ѝ харесат и я бяха научили да преценява правилно литературните произведения. Вкусът ѝ беше, ако мога да се изразя така, малко протестантски. Тя говореше само за дьо Бейл, ценеше много Сент-Еврѐмон, който беше умрял отдавна във Франция. Но това не ѝ пречеше да познава добрите литературни произведения и да говори с разбиране за тях. Беше възпитана в отбрани среди и дошла съвсем млада в Савоя, беше загубила при общуването си с местното благородничество предвзетия тон, характерен за жителите на Во, където жените смятат светското остроумие за истинска култура и говорят все с епиграми.

Макар че само мимоходом се беше запознала с двора, тя бе надникнала в живота му и имаше ясна представа за него. Запази няколко приятели в тези кръгове и въпреки тайните съперничества, въпреки клюките по повод държането ѝ и дълговете ѝ не загуби пенсията си. Имаше достатъчно светски опит, но и достатъчно здрав разум, за да извлече полза от този опит. Това беше любима тема на разговорите ѝ и именно това обучение, като имате предвид моите химери, ми беше най-нужно. Четяхме заедно Лабрюйер. Той ѝ харесваше повече от Ларошфуко, тъжен и отчайващ, главно на младини, когато не ни е приятно да видим човека в истинската му светлина. Когато морализираше, тя се носеше малко в облаците. Но аз я целувах от време на време по устата или ръцете и слушах търпеливо, без да се отегчавам от словоизлиянията ѝ.

Този вид съществуване беше много приятно, за да може да продължи. Аз го предчувствах и тревогата, че ще свърши, единствено смущаваше радостта ми. Докато лудувахме, мама ме проучваше, наблюдаваше, разпитваше и градеше множество проекти за моето бъдеще, без които чудесно можех да мина. За щастие не беше достатъчно да опознае склонностите, влеченията и дребните ми дарования. Трябваше да намери или да предизвика случай да ги проявя, а това не ставаше за ден-два. Ако щете, и заблужденията на

бедната жена относно моите способности отдалечаваха деня на използването им, като затрудняваха избора на средствата. С една дума, всичко се развиваше точно както ми се щеше благодарение на нейното добро мнение за мене. Но наложи се да го промени и от този миг — сбогом, спокойствие. Един неин роднина, някой си господин д'Обон, й дойде на гости. Той беше много умен интригант, майстор на проекти като нея, само че не се разоряваше. Своего рода авантюрист. Наскоро беше предложил на кардинал дьо Фльори своя много сложен план за лотария, който не беше одобрен. Беше дошъл да го представи в двора на Торино, където го приеха и приложиха в изпълнение. Той остана няколко дни в Анси и успя да се влюби в госпожа Интендантката, която беше много мила жена, съвсем по вкуса ми, единствената личност, която виждах с удоволствие в дома на мама. Господин д'Обон ме видя. Неговата роднина му говори за мене. Той предложи услугите си да ме изпита, за да види за какво съм годен, и ако ме одобри, да се опита да ми намери работа.

Госпожа дьо Варан ме изпрати при него две-три сутрини подред под предлог да му занеса нещо, без изобщо да ме предупреди. Той ме подхвана много добре, за да се разбъбря свободно, държа се свойски с мене, предразположи ме, доколкото бе възможно, говори с мене за всевъзможни глупости, без да даде вид, че ме разучава, без ни най-малка превземка, като че ли просто ей така, понеже му харесвам, му е приятно да разговаря непринудено с мене. Аз бях очарован. Резултатът от неговите наблюдения беше, че въпреки многообещаващата ми външност и одухотворено лице аз съм ако не напълно негоден, то най-малкото не особено умно момче, без собствена мисъл, почти без знания, много ограничено изобщо във всяко отношение и че най-високият пост, към който бих могъл да се стремя някой ден, било селски свещеник. Такъв отчет даде той на госпожа дьо Варан. За втори или трети път бях преценен по този начин. Това не беше за последен път и присъдата на господин Масьорон често биваше потвърждавана.

Причината за тези преценки се дължи преди всичко на моя характер, затова се налага специално обяснение. Защото, вярвам, с чиста съвест приемате, че аз не мога да преподпиша подобна присъда и че колкото и да съм безпристрастен, не бих могъл да се съглася напълно с мнението на масьороновци, обоновци и мнозина други.

Две почти непримирими качества са съчетани у мене, без сам да зная как: пламенен темперамент, силни бурни чувства и бавно оформящи се тромави мисли, които идват винаги със закъснение. Като че ли сърцето и умът ми не принадлежат на един и същ човек. Чувството, по-бързо от светкавица, изпълва душата ми, но вместо да ме освети, то ме заслепява и изгаря. Чувствам всичко, но не виждам нищо. Аз съм въодушевен, но глупав. Необходимо ми е хладнокръвие, за да мисля. Удивително е, че все пак имам доста верен усет, проницателност и дори тънка мисъл, стига само да ме изчакат. Когато разполагам с достатъчно време, правя прекрасни импровизации, но никога не съм казал или направил нещо ценно в дадения момент. Бих водил хубав разговор по пощата, както например казват, че испанците играели шах. Когато прочетох някъде анекдота за един савойски херцог, който се обърнал пътем, за да извика: „За гушата, парижки търговецо!“, аз си казах: „Ето ме!“

Тази бавна мисъл, съчетана със спонтанното чувство, е свойствена за мене не само при разговор, но и когато работя сам. Мислите ми се подреждат невъобразимо трудно в главата. Те избликуват тихо, ферментират подмолно, докато ме възбудят, възпламенят и ме превърнат цял в трепет. Посред това вълнение не виждам нищо ясно, не бих могъл да напиша нито дума, трябва да почакам. Неусетно това метежно вълнение се уталожва, хаосът се организира, всяко нещо заема мястото си, но бавно и след продължително смутно вълнение. Били ли сте някога на опера в Италия? При смяна на сцените в тези театри цари неприятно безредие, което трае доста дълго. Всички декори са размесени. Влачат ги на различни страни, струва ви се, че всичко ще се събори. Но малко по малко сцената се подрежда, нищо не липсва и зрителят е изненадан, че след продължителния смут започва пленителен спектакъл. Почти същият процес се извършва и в моя мозък, когато се накая да пиша. Ако можех да изчакам най-напред и чак след това да предам в пълната им красота оформилите се по този начин мисли, малко автори биха били по-добри от мене.

Ето защо писането представлява за мене трудност. Моите ръкописи, зачерквани, изпоцапани, разбъркани, неразгадаеми, свидетелстват за усилието, което са ми стрували. Няма нито един от

тях, който да не е трябвало да преписвам четири или пет пъти, преди да го дам за печат. Никога не съм бил в състояние да направя нищо с перо в ръка пред масата и хартията. Било по време на разходка, сред скали и гори, било нощем в леглото, по време на безсъниците, аз пиша мислено. Може да си представите колко е бавен този процес, особено за човек, абсолютно лишен от словесна памет, който цял живот не е могъл да запомни шест стиха наизуст! Има някои мои фрази, които съм обръщал и преобръщал пет-шест нощи в главата си, преди да добият достоен за записване вид. На това се дължи също, че на мен ми се удават по-добре произведения, които изискват системна работа, отколкото съчинения, които трябва да бъдат написани с известна лекота; като например писмата, жанр, чийто тон никога не можах да усвоя и който представлява за мене истинско мъчение. Не мога да напиша най-простото писмо, без да се измъчвам с часове, или пък ако искам да напиша веднага това, което ми е хрумнало, не зная нито как да започна, нито как да свърша. Писмото ми представлява дълго и объркано многоглаголстване. С мъка разбират какво искам да кажа, като го четат.

Идеите ми струват скъпо не само когато искам да ги предам, те ми струват скъпо дори когато трябва да ги възприема. Аз съм изучил хората и смятам, че съм доста добър наблюдател. И все пак не умея да виждам това, което е пред очите ми. Виждам ясно само онова, което си спомням, както съм остроумен само в спомените си. Всичко, което се прави, което се казва, което става в моето присъствие, е неосезаемо, непонятно за мене. Прави ми впечатление само външната отлика. После обаче всичко ми се възвръща: спомням си мястото, времето, тона, погледа, жеста, обстоятелствата. Нищо не ми се изплъзва. Едва тогава по това, което са направили или казали, отгатвам онова, което са мислили, и рядко се лъжа.

Тъй малко господар на ума си, сам със себе си, може да си представите какъв съм в разговор, когато, за да се каже нещо на място, трябва едновременно и незабавно да се мисли за хиляди неща. Само мисълта, че трябва да внимавам за толкова неща, от които съм сигурен, че ще забравя някое, е достатъчна, за да ме смути. Не разбирам дори как хората се осмеляват да говорят в компания: защото при всяка дума би трябвало да държиш сметка за всички присъстващи, би трябвало да познаваш характеристиките им, живота им, за да си сигурен, че няма да

кажеш нещо, което би могло да оскърби някого. В това отношение хората, водещи светски живот, имат голямо предимство. Понеже знаят по-добре какво трябва да премълчат, те са по-сигурни в това, което казват. И даже те често допускат нетактичности. А какво да кажем за човек, който пада от облаците. Не му е възможно да говори дори една минута безнаказано. В разговорите насаме има друго неудобство, което ми се струва още по-неприятно — необходимостта да се говори през цялото време. Когато ви говорят, трябва да отговаряте, а ако млъкнат, трябва да поемете разговора. Тази непоносима принуда единствено ме отврати от обществото. За мене няма по-ужасно притеснение от задължението да говоря незабавно и продължително. Не зная дали това се дължи на смъртната ми ненавист към всяко принуждение. Но трябва ли непременно да говоря, не мога да не кажа някоя глупост.

Най-трагичното е, че вместо да замълча, когато не намирам какво да кажа, именно тогава ме обхваща някакъв бяс да говоря, за да изпълня по-скоро задължението си. Бързам да смотолея несвързано множество думи, прещастлив, когато не означават абсолютно нищо. Искайки уж да скрия или да победя неспособността си, рядко пропускам случая да я покажа. Между хилядите примери, които бих могъл да цитирам, ще взема един, който не датира от младежките ми години, а от епохата, когато, след няколко години светски живот, бях придобил нужната свобода и тон, ако това изобщо беше възможно. Една вечер бях с две светски дами и един мъж, чието име не е неудобно да спомена — херцог дьо Гонто. В стаята нямаше никого друго и аз се стараех да вмъкна някоя дума — каква да е! — в този разговор между четирима, тримата от които надали имаха нужда от моята подкрепа. Домакинята поръча да ѝ донесат някакъв опият, който вземаше два пъти дневно заради стомаха си. Като видя с каква гримаса го погълна, гостенката ѝ забеляза смеешком:

— Да не би да е успокоителната отвара^[21] на Троншен?

— Не мисля — отвърна в същия тон домакинята.

А духовитият Жан-Жак добави галантно:

— А аз мисля, че самата тя е същата стока.

Всички се стъписаха. Никой не реагира нито с дума, нито с усмивка и миг след това промениха разговора. Спрямо коя да е друга жена тази нетактичност щеше да изглежда смешна, но отправена към жена, толкова любезна, че никога не бе дала повод за клюки и която

без никакво съмнение аз ни най-малко не възнамерявах да оскърбя, тя беше просто ужасна. Мисля, че двамата свидетели, мъжът и жената, с мъка сдържаха смеха си. Ето ви пример за моите остроумици, които ми се изплъзват само защото искам да говоря, без да имам да кажа нещо. Мъчно ще забравя горния случай, защото той не само е забележителен, но имам известно съмнение, че не остана без последици, които доста често ми го припомнят.

Струва ми се, че това достатъчно обяснява как, без да бъда глупак, често съм минавал за такъв дори пред хората, които са имали възможност да ме преценят правилно. Най-злополучното в случая е, че физиономията и очите ми обещават повече и измамни в очакванията си, хората още повече се шокират от моята тъпота. Тази подробност, която проличава в този специален случай, не е излишна за по-нататъшното ми изложение. Тя съдържа ключа за много необясними мои постъпки, които се отдават на саможивия ми нрав, а той всъщност съвсем не е такъв. Аз бих обичал обществото, както всеки друг, ако не бях сигурен, че ще се представя не само в лоша светлина, но съвсем различен от това, което съм. Решението ми да пиша и да се крия ми подходеше най-добре. Ако ме видеха лично, хората никога нямаше да имат представа какво струвам, не биха дори и подозирали това. Именно така се случи с госпожа Дюпен, макар че тя беше умна жена и аз живях в дома ѝ няколко години. Самата тя много пъти ми го е казвала впоследствие. Впрочем има и изключения в това отношение и по-късно ще се спра на тях.

След като по този начин бяха определени границите на моите способности и бе избрана професията, която най-добре ми подхожда, за втори път без никакво колебание бе решено да се посветя на призванието си. Възникна само една трудност: не бях завършил училище и дори не знаех достатъчно латински, за да стана свещеник. Госпожа дьо Варан си науми да ме запише в семинарията за известно време. Тя говори в този дух с директора. Той се казваше господин Гро, беше лазарист, дробен добряк, полусляп, слабичък, посивял, най-духовитият и най-малко педантичен лазарист, който съм познавал през живота си — това всъщност не означава кой знае какво.

Той идваше понякога при мама, която го приемаше, приласкаваше, закачаше и дори понякога го караше да ѝ стяга корсета, задължение, с което той охотно се нагърбваше. Докато изпълняваше

тази задача, тя тичаше насам-натам из стаята, вършейки едно-друго. А той, уловил шнура, я следваше, мърморейки недоволено, и я молеше непрекъснато:

— Спрете най-сетне за малко, госпожо!

Гледката беше особено живописна.

Господин Гро на драго сърце възприе проекта на мама. Той се задоволи с много скромно възнаграждение и се зае с обучението ми. Трябваше само да се получи съгласието на епископа, който не само го даде, но пожела да плати уроците. Той разреши също така да нося мирските си дрехи, докато преценят след съответен опит дали могат да се надяват на успех.

Каква промяна! Трябваше да се подчиня. Ходех в семинарията, като че ли отивам на изтезание. Колко тъжна сграда е семинарията, особено за младеж, който идва от дома на такава мила жена! Носех със себе си само една книга, която бях измолил от мама и която ми беше истинска опора. Никога не ще отгатнете каква беше тази книга — ноти. Между талантите, които беше развила госпожа дьо Варан, не беше забравена и музиката. Тя имаше хубав глас, не пееше лошо и свиреше малко на клавесин. Беше така добра да ми даде няколко урока по пеене; трябваше да се върнем много назад, защото аз не знаех дори мелодията на нашите псалми. Десетина урока от една жена, при това често прекъсвани, съвсем не бяха достатъчни, за да се науча да пея по ноти, още повече, че знаех само четвърт от музикалните знаци. Обаче аз имах такова страстно влечение към това изкуство, че пожелах да се опитам да се упражнявам сам. Освен това книгата, която носех със себе си, не беше много лесна — кантатите на Клерамбо. Можете да си представите колко прилежен и упорит съм бил, за да мога, без да познавам нито транспозиция, нито квантитет, да успея да дешифрирам и да изпея безпогрешно първия речитатив и първото соло от кантатата „Алфей и Аретуза“. Вярно е, че тази мелодия е скандирана така точно, че е достатъчно да се рецитират стиховете с техния такт, за да се улови тактът на музиката.

В семинарията имаше един проклет лазарист, който се залови с мене и ме накара да намразя смъртно латински език, а уж искаше да ми го преподава. Той имаше пригладени, мазни черни коси, тъмно лице, биволски глас, очи на кукумявка и вместо брада — четина. Усмивката му беше ехидна. Крайниците му се клатушкаха като крака и ръце на

манекен. Забравих омразното му име, но запомних мазното му отвратително лице и не мога да се сетя за него, без да потръпна от погнуса. Като че ли ей сега ще го срещна по коридорите, навеждайки снизходително кирливата си квадратна шапчица, за да ми кимне да вляза в стаята му, по-страшна за мене от затворническа килия. Можете да си представите какъв контраст представляваше този учител за ученика на един придворен абат!

Ако бях останал два месеца в ръцете на това чудовище, главата ми сигурно нямаше да устои. Но добрият господин Гро забеляза потиснатото ми настроение, видя, че не ям, че слабея и отгатна причината. Това не беше кой знае колко трудно. Той ме изтръгна из ноктите на този звяр и по силата на още по-очевиден контраст ме тикна в ръцете на най-благия човек — един млад абат от Фосини на име Гатие, който следваше в семинарията. За да угоди на господин Гро, а може би и от човеколюбие, той се съгласи да отдели от времето за собствената си подготовка, за да се занимава с мене. Никога не съм виждал по-затрогваща физиономия. Беше рус, а брадата му имаше червеникави отсенки. Държеше се като всички свои земляци, които под възпълната си физиономия крият много тънък ум. Но най-очевидното у него беше неговата чувствителна, отзивчива, топла душа. В големите му сини очи се таеше смесица от благост, нежност и печал и човек не можеше да го срещне, без да се интересува от него. В погледа и гласа на този беден младеж като че ли се долавяше, че той предугажда своята участ и че се чувствава роден, за да бъде нещастен.

Характерът му съответстваше на лицето му. Изпълнен с търпение, безкрайно услужлив, той по-скоро учеше заедно с мене, а не само ми преподаваше. И без това щях да го обикна: пътят беше проправен от предшественика му. Но въпреки цялото време, което ми отделяше, въпреки взаимната ни добра воля и въпреки неговото умение аз напредвах малко, при все че работех много. Странно е, че макар и да не ми липсва схватливост, никога не можах нищо да науча с учител, като се изключат баща ми и господин Ламберсие. Малкото, което успях да добавя, съм научил сам, както по-късно ще видите. Моят ум, нетърпящ никакво иго, не може да се превие под закона на дадения момент. Самият страх, че няма да успея да възприема урока, ми пречи да внимавам. За да не би да отегча учителя, аз се преструвам, че съм разбрал, той минава по-нататък и аз не разбирам вече нищо.

Умът ми иска да се движи по свой час, не може да се подчини на чуждо разписание.

Когато дойде време за ръкополагане, господин Гатие се върна в родния си край. Той отнесе със себе си моята обич, признателност и съжаление. Най-хубавите ми пожелания за него се сбъднаха толкова, колкото и това, което съм си пожелавал на мене самия. Няколко години по-късно узнах, че като викарий в една енория, едно момиче, единственото, в което се бе влюбил със своето толкова нежно сърце, забременяло от него. В тяхната много строго управлявана епархия това било небивал скандал. Според приетата традиция свещениците могат да имат деца само от женени жени. Понеже престъпил този закон на благоприличието, той бе хвърлен в затвор, опозорен, изгонен. Не зная дали по-късно е успял да се реабилитира. Но чувството за неговото нещастие, дълбоко отпечатано в сърцето ми, се пробуди отново, когато пишех „Емил“ и сливайки господин Гатие и господин Гем, аз създадох от тях двама достойни свещеници образа на савойския викарий. Смея да се надявам, че подражанието не стои много по-ниско от прототиповете.

Докато бях в семинарията, наложи се господин д'Обон да напусне Анси. Господин интендантът се сети, че не е особено прилично жена му да има любовник. В случая той постъпи както кучето на градинаря. Защото макар че госпожа Корвези беше мила жена, те живееха много лошо. Той нямаше нужда от нея поради презалпийските си наклонности и се държеше толкова грубо, че неведнъж ставаше дума за раздяла. Господин Корвези беше неприятен човек, черен като къртица, лъжлив като сврака. След като дълго тормози жена си, тя най-сетне го изпъди. Казват, че провансалците отмъщавали на враговете си с песни. Господин д'Обон отмъсти на съпруга с една комедия. Той я изпрати на госпожа дьо Варан и тя ми я показа. Пиесата ми хареса и ми хрумна да напиша и аз, за да проверя дали наистина съм толкова глупав, колкото се беше произнесъл авторът на комедията. Но изпълних този проект едва в Шамбери, където написах комедията „Влюбен в себе си“. Така че, когато в предговора на тази пиеса казвам, че съм я написал на осемнадесет години, съм излъгал с няколко години.

Горе-долу по това време стана едно твърде маловажно само по себе си събитие, но чиито последици почувствах, когато го бях

забравил. Веднъж седмично имах право да излизам. Не беше нужно да казвам с каква цел. Когато един неделен ден бях при мама, в съседство с нейната къща се подпали една сграда на корделиерите. В тази сграда се помещаваше фурната и тя беше пълна до покрива със сухи съчки. За кратко време пламна всичко. Нашата къща беше много застрашена, защото вятърът носеше пламъците към нея. Наложих се набързо да изнесем покъщнината и да я струпаме в градината срещу някогашните ми прозорци, отвъд поточето, за което споменах по-рано. Бях така объркан, че хвърлях безразборно през прозореца всичко, което ми беше подръка, дори едно голямо каменно чукало, което иначе с мъка бих повдигнал. Ако не ми бяха попречили, щях да хвърля дори едно голямо огледало. Добрият епископ, дошъл този ден на гости на мама, също не стоеше със скръстени ръце. Той я отведе в градината и започна да се моли с нея и с другите, така че когато след известно време отидох при тях и ги видях коленичили всичките, и аз коленичих. Докато светият мъж се молеше, вятърът се обърна, но така рязко и така навременно, че пламъците, които ближеха къщата и влизаха вече през прозорците, се понесоха към другата страна на двора и къщата изобщо не пострада. Когато две години по-късно господин дьо Берне умря, бившите му събрата, антонианците, започнаха да събират данни, които можеха да послужат за канонизирането му. По молба на отец Буда аз прибавих към другите факти описанието на горната сцена и това отговаряше на истината. Лошото беше само, че представих този факт като чудо. Бях видял как епископът се моли и как по време на молитвата му вятърът се обърна, и то съвсем навреме. Това можех да потвърдя и да свидетелствам, но че едното от тия неща е било причина за другото, ето какво не биваше да твърдя, защото не можех да го зная. Доколкото си спомням обаче тогавашното си отношение към случката, аз бях искрен, защото по онова време бях в душата си католик. Вкусът към свръхестественото, така присъщ на човешкото сърце, почитта ми към този добродетелен духовник, тайната гордост, че може би самият аз съм допринесъл за чудото, бяха допълнителните доводи, които ме съблазниха. Но едно е сигурно, че ако това чудо беше действително резултат на горещи молитви, то аз безспорно имах дял в него.

След повече от тридесет години, когато публикувах моите „Писма от планината“, господин Фрерон изрови не зная по какъв начин това мое показание и го използва в своите писания. Не мога да

отрека, че находката беше крайно сполучлива и толкова уместна, че и на мен самия ми се стори много забавна.

Беше ми предопределено да ме изхвърлят като негоден от всяка професия. Макар че господин Гатие даде колкото се може по-благоприятен отчет за моите успехи, явно беше, че те не съответстват на времето, което бях употребил, и че не са достатъчно насърчителни, за да продължавам заниманията си. Затова епископът и директорът се отказаха от мене и ме върнаха на госпожа дьо Варан като субект, негоден дори за свещеник, макар и не лошо момче, според думите им, и без никакви пороци. Затова въпреки всичките отрицателни преценки за моята личност, тя не ме изостави.

Аз върнах тържествено в дома ѝ нейните ноти, които бях използвал толкова хубаво. Моето соло от „Алфей и Аретуза“ беше горе-долу единствената ми придобивка от семинарията. Подчертаното ми влечение към това изкуство породило у нея мисълта да ме направи музикант. А и имаше удобен случай. У нея се устройваше поне веднъж в седмицата малък концерт и органистът от катедралата, който дирижираше, често ѝ идваше на гости. Той беше парижанин, на име господин Льо Метр, добър композитор, много жив, весел, още млад, доста добре сложен, не особено умен, но симпатичен. Мама ни запозна. Аз се привързах към него, а и той ме хареса. Заговорихме за пансион и се споразумяхме. С една дума, отидох при него и прекарах цялата зима много приятно, още повече, че училището за хористи беше на една крачка от къщата на мама, ние лесно отскачахме дотам и много често вечеряхме и двамата при нея.

Можете да си представите колко повече ми допаднаше животът в училището сред вечни песни и веселие между музикантите и децата от хора, в сравнение с живота в семинарията с отците лазаристи. Но макар и по-свободен, този живот беше също еднообразен и организиран. Аз бях така устроен, че обичах независимостта, без да злоупотребявам никога с нея. Цели шест месеца не отидох нито веднъж другаде освен при мама или в църква, а и не се изкушавах да го сторя. Този промеждутък е един период от живота ми, когато съм живял най-спокойно и който съм си спомнял с най-голямо удоволствие. Сред различните положения, в които съм изпадал, някои са осветени от такова чувство на благосъстояние, че когато си ги спомням, се вълнувам, като че ли сега ги изживявам. Спомням си не

само времето, мястото, лицата, но и всички околни предмети, температурата на въздуха, неговия дъх и цвят, някое типично впечатление оттам, чийто жив спомен ме пренася отново в същата обстановка. Например всичко, което репетирахме в клас, всичко, което пеехме в хора, всичко, което правехме, хубавата, благородна одежда на свещениците, техните филони, митрите на псалтите, лицата на музикантите, стария куц дърводелец, който свиреше на контрабас, малкия рус абат, който свиреше на цигулка, дрипавото расо, което навличаше Льо Метр върху мирските си дрехи, след като свалеше шпагата си, и финия стихар, с който покриваше скъсаните места, за да отиде в хора, гордостта, с която се отправях с малката си флейта в ръка да заема мястото си сред оркестъра на трибуната, за да изпълня краткия речитатив, който Льо Метр беше съчинил специално за мене, вкусната вечеря, която ни очакваше после, здравия ни апетит. Живата асоциация на всички тия представи многократно е очаровала спомените ми не по-малко, а може би и повече, отколкото самата действителност. Цял живот съм обичал нежно една мелодия от „Conditor alme siderum“, написана в ямби, понеже един неделен ден преди Коледа чух от леглото си този химн, изпълнен призори в преддверието на катедралата съгласно установения от тази църква ритуал. Госпожица Мерсьоре, камериерката на мама, разбираше малко от музика. Никога няма да забравя малката песничка „Afferte“, която Льо Метр ме накара да изпея заедно с нея и която господарката ѝ слушаше с такава наслада. Всичко, с една дума, дори славната слугиня Перин, която беше така добродушна, а децата от хора я довеждаха до изстъпление, всичко в спомените ми от онова блажено и невинно време се връща често, за да ме очарова и натъжи.

Живеех вече почти една година в Анси, без да заслужа и най-малък укор. Всички бяха доволни от мене. След заминаването си от Торино не бях извършил никаква глупост и не извърших нищо, докато бях пред очите на мама. Тя ме ръководеше, и то винаги добре. Моята привързаност към нея се беше превърнала в единствената ми страст. И доказателството, че това не беше безумна страст, е, че сърцето възпитаваше ума ми. Вярно е, че това единствено чувство, поглъщащо, така да се каже, всичките ми способности, ме правеше негоден да науча каквото и да било, дори музика, макар че полагах най-големи усилия. Но за това не бях виновен аз. Имах най-добра воля, не ми

липсваше и прилежание. Но бях разсеян, унесен, въздишах. Какво можех да направя? Всичко, което зависеше от мене, за да напредна, беше налице. Но достатъчен беше само един повод, който да ме вдъхнови, за да се поддам на нови безумия. Такъв повод се представи. Случаят подреди обстоятелствата и както ще видите впоследствие, моята дебела глава не пропусна да ги използва.

Една студена февруарска вечер, както бяхме насядали около огъня, някой потропа на пътната врата. Перин взема фенера, слиза, отваря. С нея влиза някакъв младеж, изкачва се по стълбата представя се свободно, обръща се към Льо Метр с кратка и остроумна фраза, като се представя за френски музикант, принуден, поради лошото си финансово положение, да предлага услугите си от църква на църква, за да може да се добере до Франция. При думите „френски музикант“ сърцето на добрия Льо Метр се обърна. Той обичаше страстно родната страна и музика. Прие младия странник, предложи му подслон, от какъвто той явно много се нуждаеше, затова никак не се подвоуми да го приеме. Аз го разгледах, докато се топлеше на огъня в очакване на вечерята. Беше нисък, но широкоплещест. Във фигурата му имаше нещо уродливо, без да има някакъв явен недъг. Той беше, ако мога така да се изразя, гърбав без гърбица, но струва ми се, че понакуцваше. Носеше черен сюртук, не толкова стар, колкото изтърган и съвсем дрипав. Ризата му беше фина, но много мръсна, хубавите му маншети бяха изтънели, гетрите му бяха толкова широки, че можеше да пъхне двата си крака в едната, и пазеше главата си от снега с малка шапка, която носеше под мишница. Но дори и така комично пременен, във външния му вид имаше известно благородство, което се потвърждаваше от държането му. Лицето му беше изтънчено и приятно. Той говореше хубаво, с лекота, но доста нескромно. Цялото му държане издаваше млад развратник, получил образование, който го е ударил на просия, но не като голтак, а като бохем. Обясни ни, че се казвал Вантюр дьо Вилньов, че идвал от Париж, че загубил пътя. Забравил ролята си на музикант, добави, че отивал в Гренобъл на гости при негов роднина, който бил съдия.

По време на вечерята разговаряхме за музика и той много се прояви. Познаваше всички големи виртуози, всички прочути произведения, всички актьори и актриси, всички хубави жени, всички видни благородници. Беше отлично осведомен по всичко, за което

ставаше дума. Но едва наченат известен въпрос, той прекъсваше разговора с някоя лудория, която размиваше всички, и те забравяха за какво са говорили. Беше събота. На следващия ден щяхме да свирим в катедралата. Господин Льо Метр му предложи да пее. „С удоволствие!“ Пита го коя партия ще изпълни. Заявява „Висок тенор...“ и заговорва за друго. Преди да отидем в църква, му предложиха да прегледа партията си. Той не я погледна дори. Тази самонадеяност изненада Льо Метр.

— Ще видите — пошепна ми той на ухото, — че не знае нито една нота.

— Страх ме е много, че ще излезе точно така — отвърнах аз.

Придружих ги много неспокоен. Когато започнаха, сърцето ми заби страшно силно, защото той ми беше много симпатичен.

Скоро се успокоих. Той изпя двата речитатива съвършено вярно и изискано, нещо повече дори, гласът му беше доста хубав. Рядко съм бивал по-приятно изненадан. След литургията господин Вантюр получи много похвали от свещениците и музикантите. Той им отговаряше гаменски, но любезно. Льо Метр го прегърна най-сърдечно. Аз също. Той забеляза, че се радвам много, и това, изглежда, му достави удоволствие.

Вярвам, ще се съгласите, че след като се бях влюбил в господин Бакл, който в крайна сметка беше обикновен простак, можех спокойно да се влюбя и в господин Вантюр, който беше образован, способен, остроумен, със светски обноски и можеше да мине за приятен гуляйджия. Именно това ми се случи, както би се случило, мисля, с всеки друг младеж на мое място, и то дори още по-лесно, ако би имал по-добър усет към личните качества и повече вкус. Защото Вантюр беше безспорно талантлив и притежаваше една особено рядка за възрастта си способност — да не бърза да покаже преимуществата си. Вярно е, че се хвалеше за много работи, които не знаеше. Но за това, което знаеше и което не беше малко, не казваше нито дума — чакаше случай да блесне. Проявяваше се тогава, все едно, че не е нищо, и това правеше още по-голямо впечатление. Понеже обикновено спираше в началото и не се доизказваше, никога не се знаеше дали е казал всичко, което знае по даден въпрос. Шеговит, лудетина, неизчерпаем в духовитостите, очарователен събеседник, вечно усмихнат, без никога да се смее, той умееше да казва най-изящно най-просташките шеги и

те ставаха приемливи. Дори най-скромните жени се удивляваха колко много неща търпят от него. Макар и да чувстваха, че трябва да се разсърдят, не им даваше сърце. Той се задоволяваше с паднали жени и ми се струва, че не беше създаден да бъде покорител на женските сърца, но безспорно беше създаден да доставя безкрайно удоволствие в общество от облагодетелствани от съдбата хора. Трудно можеше да си представи човек, че при тия запленаващи способности, особено в страна, където те се ценят и търсят, той ще остане за дълго в тесния кръг на музикантите.

Моята слабост към господин Вантюор имаше не само по-разумна основа, но също не така гибелни последици, макар че се оказа по-трайна от увлечението ми по господин Бакл. Обичах да го виждам и да го слушам. Всичко, което правеше, ми се струваше очарователно. Всичко, което казваше, ми изглеждаше откровение. Но все пак привързаността ми не стигаше дотам, че да не мога да се откъсна от него. В близко съседство разполагах с отлично предпазно средство срещу подобна крайност. Впрочем, макар и да намирах сентенциите му напълно подходящи за него, чувствах, че не мога да ги приложа за себе си. Аз имах нужда от друг вид наслада, за каквата той нямаше представа и за която не смеех дори да му говоря, защото бях сигурен, че ще ми се надсмее. И все пак с удоволствие бях готов да свържа новото си увлечение със страстта, на която бях пленник. Разказах възторжено на мама за него. Льо Метр също ѝ го похвали много. Тя се съгласи да ѝ го представим. Но срещата излезе съвсем несполучлива. Той я намери предвзета, а тя него — свободомислещ. И разтревожена за мене от това вредно познанство, тя не само ми забрани да ѝ го водя друг път, но ми обрисова така живо опасността, на която се излагам с този младеж, че станах по-предпазлив в отношенията си с него и за щастие скоро се разделихме, което бе особено благоприятно за умственото и нравственото ми развитие.

Господин Льо Метр имаше вкусове, свойствени на професията му. Той си поийваше. На масата беше трезвен, но когато работеше в студиото си, имаше нужда да пие. Слугинята му толкова беше свикнала с това, че щом той приготвеше нотните листове, за да композира, и вземеше виолончелото си, каната и чашата се появяваха тутакси и съдържанието им биваше подновявано непрекъснато. Без да бъде напълно пиян, той почти винаги беше леко замаян и това

наистина беше много жалко, защото всъщност беше добър и толкова весел човек, че мама го наричаше винаги „котенце“. За съжаление той много обичаше изкуството си, работеше усилено и пиеше в същото темпо. Това се отрази на здравето му, а в края на краищата и на настроението му. Той стана мрачен и лесно докачлив. Сам неспособен за непристойни приказки, неспособен да оскърби когото и да било, не каза никога обидна дума дори на някое дете от хора. Но и не търпеше да го оскърбяват и това беше справедливо. Едно само беше лошо. Понеже не беше много умен, не можеше да схване нюансите в тона и характера и често се засягаше от нищо и никакво.

Някогашният женевски съвет на канониците, в който по-рано толкова принцове и епископи считаха за чест да участват, беше загубил по време на изгнаничеството си предишния блясък, но беше запазил своя престиж. За да бъдеш приет в него, трябваше във всички случаи да бъдеш или благородник, или доктор в Сорбоната, а ако съществува гордост, която може да се извини освен гордостта, произтичаща от личните достойнства, това е гордостта, продиктувана от високото потекло. От друга страна, всички художници, които са взели на работа мирски лица, обикновено се отнасят с тях доста отвисоко. Такова беше обикновено отношението на канониците спрямо горкия Льо Метр. Особено псалтът, абат дьо Видон, който иначе беше любезен човек, но премного изпълнен със съзнанието за своя благороден произход, не винаги му оказваше уважение, дължимо на таланта му. Льо Метр от своя страна тежко понасяше неговото пренебрежение. През годината, за която разказвам, те се скараха по-остро, отколкото друг път, на една официална вечеря през страстната седмица, дадена от епископа на канониците, на която Льо Метр също беше поканен както винаги. Псалтът прояви незачитането си и му каза няколко по-остри приказки, които Льо Метр не можа да преглътне. Той взе начаса решение да избяга още следната нощ и нищо не можа да го разубеди, макар че госпожа дьо Варан, отивайки да се сбогува с него, опита всичко, за да го успокои. Той не можа да се откаже от удоволствието да отмъсти на мъчителите си, като ги остави в затруднение точно на Великден, когато имат най-голяма нужда от него. Той самият също беше много затруднен с нотите си, които искаше да вземе със себе си, а това не беше лесно. Те бяха цял сандък, доста обемист и тежък, който не можеше да се носи под мишница.

Мама стори това, което и аз бих направил, и то не само тогава, но и сега, ако бях на нейното място. Като видя, че всичките ѝ усилия да го задържи са напразни, реши да му помогне, доколкото бе по силите ѝ. Смея да заявя, че тя му дължеше това. Льо Метр, така да се каже, се беше посветил на нея. Не само с изкуството си, но и във всичките ѝ лични грижи той бе напълно на разпорежданията ѝ и ги изпълняваше така охотно, че това придаваше още по-голяма цена на услужливостта му. Всъщност в този случай тя връщаше на един приятел в решаващ за него момент онова, което той бе ѝ давал на дребно в продължение на три-четири години. Но тя имаше толкова отзивчиво сърце, че нямаше нужда да си припомня кое е нейно задължение. Тя ме извика, заповяда ми да придружа Льо Метр поне до Лион и да остана с него, докато той се нуждае от мене. По-късно ми призна, че това поръчение е било предизвикано до голяма степен от желанието ѝ да ме отдалечи от Вантюр. Тя се посъветва с верния си слуга Клод Ане как да се пренесе сандъкът с ноти. Той бе на мнение, че вместо да вземем от Анси товарно животно, по което неизбежно ще ни открият, трябва, щом се стъмни, да пренесем на ръце сандъка на известно разстояние и да наемем после от някое село магаре, за да го пренесем до Сесел, който се намира на френска територия, където вече не ни застрашаваше нищо.

Ние възприехме неговото мнение. Тръгнахме същата вечер в седем часа. Под предлог, че плаща разходите за мене, мама допълни щедро скромната кесия на бедното си „котенце“ с една добавка, която съвсем не му беше излишна. Клод Ане, градинарят и аз отнесохме с доста мъка сандъка до първото село, където ни смени едно магаре, и още същата нощ пристигнахме в Сесел.

Вече отбелязах, вярвам, че има моменти, когато толкова малко приличам на себе си, че биха ме взели за друг човек с противоположен характер. След малко ще ви дам пример за това. Кюрето на Сесел, господин Рейдле, беше свещеник в църквата „Сен-Пиер“ и естествено познаваше Льо Метр, затова трябваше да се крием от него. Аз обаче реших, че, напротив, трябва да му се представим и да помолим да ни подслони, уж че сме там със съгласието на съвета на канониците. Льо Метр хареса идеята ми, която придаваше още по-забавен и подигравателен характер на отмъщението му. Ние отидохме най-безочливо при Рейдле, който ни прие много любезно. Льо Метр му

каза, че отива в Беле по молба на епископа, за да дирижира музиката по празниците, че възнамерява да се върне по същия път след няколко дни, а пък аз в подкрепа на тази лъжа изтърсих още толкова естествени обяснения, че кюрето Рейдле ме намери много симпатично момче, обикна ме и се държа най-мило с мене. Гостиха ни добре, спяхме удобно. Господин Рейдле се чудеше какво да ни предложи. Разделихме се като най-добри приятели, като обещахме да останем по-дълго при него на връщане. Едва дочакахме да останем насаме, за да избухнем в смях, и признавам, че още ме надува смях, като си спомня за този случай, защото мъчно би могло да се измисли по-сполучлив и по-издържан номер. Щяхме да се забавляваме по целия път, ако Льо Метр, който продължаваше да пие и да скита, не би имал два-три пъти пристъпи, които започнаха да стават нещо обикновено и много напомняха епилепсия. Те ми създадоха големи затруднения и аз реших да се отърва, както мога.

Отидохме да прекараме Великден в Беле, както бяхме казали на господин Рейдле. И макар че не ни чакаха, бяхме посрещнати от местния диригент и приети с голямо удоволствие от всички. Льо Метр се ползваше с уважение в музикалните среди, и то напълно заслужено. Музикантът му изсвири най-добрите си произведения и се постара да получи одобрението на този вещ ценител. Защото Льо Метр не само че беше познавач, но беше и справедлив, без да бъде нито завистлив, нито ласкател. Той толкова много превъзхождаше всички тия провинциални музиканти и те имаха толкова ясно съзнание за това, че гледаха на него не като на колега, а по-скоро като на ръководител. След няколко много приятно прекарани дни в Беле ние си тръгнахме и продължихме пътуването без други инциденти освен споменатите пристъпи. В Лион ни настаняха в „Нотр-Дам-дьо Питие“ в очакване на сандъка, който посредством друга лъжа бяхме успели да натоварим по Рона пак с помощта на добрия ни покровител господин Рейдле. Льо Метр посети своите познати, между другите и корделиера отец Катон, за когото ще стане дума по-късно, и абат Дортан, лионски граф. И единият, и другият го приеха добре. Но му измениха, както ще видите след малко. Щастливата му звезда го съпътства само при Рейдле.

Два дни след пристигането ни в Лион, както минавахме по една малка уличка, недалеч от странноприемницата ни, Льо Метр внезапно получи епилептичен припадък, и то толкова силен, че аз се ужасих.

Развиках се, молах за помощ, казах в коя странноприемница сме отседнали и заклевах хората да го отнесат там. Докато тълпата се трупаше край падналия в безсъзнание с пяна на устата посред улицата човек, той бе изоставен от едничкия приятел, на когото би трябвало да разчита. Аз използвах един миг, когато никой не се занимаваше с мене, завих зад ъгъла на улицата и изчезнах. Благодаря на небето, че и третото мъчително признание е вече направено. Ако ми оставаха още много такива, сигурно бих изоставил започнатия труд.

От всичко, което разказах досега, са останали все още известни следи по местата, където съм живял. Но това, което ще кажа в следващата книга, е почти напълно неизвестно. Това са най-големите чудатости в живота ми и цяло щастие е, че не завършиха зле. Главата ми, настроена сякаш по някакъв чужд инструмент, беше извън своя диапазон. Тя сама се върна към него и чак тогава преустанових лудориите си или поне върших лудории, по-присъщи на темперамента ми. Тази епоха от моята младост е оставила най-смътна представа у мене. Сърцето ми не е преживяло през това време нищо достатъчно интересно, за да запази жив спомен, и много трудно е в цялото сноване и последователна смяна на местожителството ми да не объркам местата или времето. Пиша съвършено по памет, без никакви данни или материали, които биха могли да ме подпомогнат. Някои събития от живота ми са така живи пред мене, като че ли току-що са се случили. Но в паметта ми има пропуски и празноти, които мога да запълня само с разкази, също така смътни, както и споменът, който съм запазил за тях. Мога следователно да сбъркам понякога, особено за някои дребни подробности, до времето, когато разполагам с по-сигурни сведения за живота си. Но що се отнася до съществените неща, сигурен съм, че ги предавам вярно и точно, както ще се старая да го правя винаги и занапред. На това можете да разчитате.

Щом напуснах Льо Метр, решението ми беше вече взето и аз поех обратно за Анси. Причината и тайната на нашето заминаване бяха породили у мене живо любопитство дали сме успели да се укрием добре. Грижата за това ме поглъщаше изцяло и ме отвличаше от чувството, което ме теглеше назад. Но щом се поуспокоих и се почувствах сигурен, господстващото чувство зае отново мястото си. Нищо не ме радваше, нищо не ме изкушаваше, нищо не ме блазнеше освен мисълта да се върна при мама. Нежната ми, искрена

привързаност към нея беше изтръгнала от сърцето ми всички въображаеми проекти, всички безумни амбиции. Съзирах само едно щастие — да живея край нея, и с всяка крачка чувствах, че само се отдалечавам от това щастие. Върнах се веднага щом можах. Завръщането беше така бързо и аз бях така погълнат в себе си, че макар да си спомням с такова удоволствие всичките си други пътувания, не съм запазил никакъв спомен от това, не си спомням абсолютно нищо освен заминаването си от Лион и пристигането в Анси. Можете да си представите дали ще забравя някога този миг. Когато пристигнах там, не заварих госпожа дьо Варан. Тя беше заминала за Париж.

Никога не узнах действителната причина за това тайнствено пътуване. Сигурен съм, че тя щеше да ми я каже, ако бях настоял. Но едва ли има човек, по-малко любопитен за тайните на приятелите си от мене. Сърцето ми е заето изключително с настоящето, всичките му възможности, цялата му вместимост се свеждат до него и освен миналите наслаждения, които са занаят едничките ми радости, няма нито едно празно кътче за нищо друго. От малкото, което тя ми довери, можах да отгатна, че по време на преврата, извършен в Торино след абдикацията на сардинския крал, тя се уплашила да не би да я забравят и със съдействието и интригите на господин д'Обон се решила да потърси благоволенieto на френския двор, което предпочитала, както често ми бе казвала, защото там вниманието е заето с по-крупни въпроси и отделните хора не са така неприятно наблюдавани. Ако това е така, чудно наистина, че при завръщането ѝ не са я гледали с лошо око и че продължи да получава пенсията си без прекъсване. Мнозина помислиха тогава, че тя е била натоварена с тайно поръчение било от страна на епископа, който тогава бил зависим от френския двор, където бил принуден да отиде лично, било от страна на някоя още повлиятелна личност, която е съумяла да ѝ осигури безопасно завръщане. Едно е сигурно — ако има нещо вярно в това, пратеничката е била добре избрана. Млада и все още хубава, тя притежаваше всички необходими качества, за да се справи с подобна мисия.

[16] „Верую на савойския викарий“ е глава от педагогическия роман на Русо „Емил“. ↑

[17] Благородник, който още не е станал кавалер. — Б.пр. ↑

[18] Истинското име е Хиероновият фонтан, наречен така по името на своя изобретател Хиерон Александрийски и усъвършенстван от Нивенти. За този физически уред се споменава във всички учебници по физика. Чрез система от тръби и водни басейни сгъстеният въздух упражнява натиск върху повърхността на водата в един от горните басейни и я повдига без видима причина под форма на водна струя. — Б.фр.изд. ↑

[19] Главните герои от романа на Русо „Нова Елоиз“. — Б.пр. ↑

[20] — От глагола „parler“ — говоря (фр.). — Б.пр. ↑

[21] Авторът е употребил тук думата „опиат“, която на френски има два рода, но в речника на Академията се дава само в мъжки род. Опиатът или мармаладът на Троншен е съставен от сърцевината на антилския плод кас, мязга от манна и масло от сладки бадеми с леко разхлабителен ефект. Що се отнася до двете светски дами, които в този момент Русо намира, че не е удобно да назове, той споменава имената им малко по-нататък в книга десета. Това са госпожа дьо Люксамбур, която вземала опиата, и госпожа дьо Мирпоа. — Б.фр.изд. ↑

КНИГА ЧЕТВЪРТА

1731–1732

Пристигам и не я намирам! Можете да си представите изненадата и огорчението ми! Едва тогава почнах да изпитвам угризение, че съм изоставил така подло Льо Метр. То стана още по-горчиво, когато узнах какво нещастие го беше сполетяло. Сандъкът с ноти, който беше цялото му богатство, този скъпоценен сандък, спасен с толкова умора, бил задържан при пристигането му в Лион по нареждане на граф Дортан, който бил уведомен от съвета на канониците за нашето бягство. Льо Метр напразно настоявал да му върнат неговото имущество, неговата прехрана, труда на целия му живот. Собствеността над този сандък в най-лошия случай можеше да бъде оспорвана. Не станало изобщо нужда. Въпросът бил решен начаса по силата на закона на по-силния и клетият Льо Метр загубил по този начин плода на своите дарования, произведенията на своята младост и издръжката си на старини.

Нищо не липсваше на нанесения ми удар, за да го направи по-жесток. Но аз бях на възраст, когато човек се поддава малко на силната скръб и скоро си изобретявах утешения. Разчитах, че скоро ще получа вести от госпожа дьо Варан, макар да не знаех адреса ѝ, а и тя не знаеше, че съм се върнал. Колкото до моята вина, че бях изоставил Льо Метр, тя не ми се виждаше толкова голяма. Бях помогнал на Льо Метр да избяга, това всъщност беше единствената услуга, която беше по силите ми. Дори да бях останал с него във Франция, нямаше да го излекувам от болестта му, нито щях да спася сандъка му. Щях само да удвоя разходите му, без всъщност да мога да му помогна с нещо. Така виждах тогава положението. Днес го виждам иначе. Грозните постъпки ни измъчват не когато са още пресни, а когато си ги спомним дълго след това. Защото споменът за тях никога не угасва.

Единствената възможност да получа някакво известие от мама беше да чакам. Къде да я търся в Париж и как да стигна дотам? Най-сигурното място, за да узная рано или късно къде е, беше Анси. И аз останах там. Само че се държах много лошо. Не отидох при епископа,

който се беше застъпил за мене и който можеше още да ме покровителства. Понеже не можех да разчитам на подкрепата на моята закрилница, аз се боях, че той ще ме упрекне за бягството ни. Още по-малко отивах в семинарията. Господин Гро не беше вече там. Не виждах нито един от познатите си. С удоволствие бих отишъл на гости на госпожа интендантшата, но не смеех. Затова пък направих нещо още по-лошо. Срегнах се отново с Вантюр, за когото въпреки предишното си възхищение не се бях сетил, откакто бях заминал. Намерих го пак така блестящ, ухажван от всичко живо в Анси. Дамите просто си го оспорваха. Този успех окончателно ме замая. Нямах очи за нищо друго освен за господин Вантюр. Той ме накара да забравя едва ли не госпожа дьо Варан. За да се възползвам по-удобно от уроците му, предложих му да живея заедно с него. Той се съгласи. Беше на квартира у един обуцар, забавна и смешна личност, който наричаше жена си на своето наречие „мръсница“, име, което тя всъщност заслужаваше. Постоянно се караше с нея и Вантюр се стараяше да удължава разправиите им, макар че привидно правеше уж точно обратното. Казваше им хладно с провансалския си акцент няколко думи, които оказваха страшно въздействие. Тези сцени ни караха да примираме от смях. Утрините минаваха така, без да ги усетим. В два-три часа хапвахме нещо. Вантюр отиваше в своите компании, където вечеряше, а аз се разхождах сам, размишлявайки за големите му способности, възхищавайки се и завиждайки на редките му дарби, проклинайки злощастната си звезда, която не ме предопределя за такъв блажен живот. Ех, колко зле се познавах! Моята участ щеше да бъде сто пъти по-примамлива, ако не бях толкова глупав и ако умеех по-добре да я използвам.

Госпожа дьо Варан беше взела със себе си само Ане. Беше оставила в Анси своята камериерка Мерсьоре, за която вече споменах. Тя заемаше още апартамента на господарката си. Госпожица Мерсьоре беше малко по-голяма от мене, не особено хубава, но доста приятна. Добродушна, незлобива фрибургчанка, която имаше само един недостатък, че понякога се заинатяваше спрямо господарката си. Често ѝ ходех на гости. Тя беше стара моя познайница и нейният вид ми напомняше друго, по-скъпо същество, заради което я обичах. Тя имаше няколко приятелки, между които и една женевка, госпожица Жиро, която за мое нещастие си науми да се влюби в мене. Тя все

придумваше Мерсьоре да ме води у нея. Аз отивах, защото обичах Мерсьоре и защото там имаше други девойки, които срещах с удоволствие. Колкото до госпожица Жиро, която постоянно ме закачаше, към нея изпитвах непреодолимо отвращение. Когато приближеше до лицето ми сухата си черна муцунка, изплескана с испански тютюн, с мъка се въздържах да не я заплюя. Като се изключеше това, аз се чувствах много добре сред тия момичета и кой знае дали от любезност към госпожица Жиро или заради самия мене, но те бяха страшно мили. Не виждах в тяхното отношение нищо повече от дружба. По-късно съобразих, че само от мене зависеше да видя и нещо друго. Но тогава не се сетях, през ум не ми минаваше.

От друга страна, камериерки, шивачки, дребни търговки изобщо не ме съблазняваха. Трябваша ми изтънчени госпожици. Всеки с прищевките си. Аз винаги съм имал тази слабост и не споделям мнението на Хораций по този въпрос. И все пак не от тщеславие ме блазни високото обществено положение, мен ме привлича всъщност по-добре запазеният тен, по-хубавите ръце, по-изящните накити, известна изтънченост и спретнатост, която се чувства във всичко, повече вкус в начина на обличане и изразяване, по-фината и по-добре ушита рокля, по-мъничките обувки, по-добре нагласените панделки, дантели, коси. Винаги бих предпочел по-грозната, стига да притежава всичко това. Сам намирам това свое предпочитание глупаво, но сърцето ми го иска въпреки волята ми.

Е добре! И такава възможност ми се представи и пак само от мене зависеше дали да я използвам. Колко обичам да възкресявам от време на време някои приятни изживявания от младежките си години! Те бяха така сладостни! Бяха така редки, така мимолетни и съм ги вкусвал, без да ми струват нищо! Споменът за тях изпълва все още сърцето ми с чиста наслада, която ми е необходима, за да ме ободри и за да мога да понасям негодите от по-късните години.

Зората ми се стори толкова красива една сутрин, че се облякох пъргаво и побързах да изляза в полето, за да видя изгрева. Изживях това удоволствие в цялото му очарование. Беше веднага след Еньовден. Земята, в най-пищната си премяна, беше отрупана с треви и цветя. Славеите, които скоро щяха да млъкнат, пееха в упоение. Всички птички в своя прощален концерт, посветен на пролетта, празнуваха раждането на един хубав летен ден, един от тия слънчеви

дни, каквито човек вече не забелязва на моята възраст и каквито никога никога не е виждал в тъжния край, в който живея днес.

Неусетно се бях отдалечил от града, беше станало горещо и аз се разхождах край сенчестия бряг на един поток. Чувах зад себе си тропот от конски копита и момински гласове. Притежателките им изглеждаха объркани, но това не им пречеше да се смеят безгрижно. Обръщам се. Викат ме по име. Приближавам се и виждам две мои познати девойки, госпожица дьо Граферид и госпожица Гале; и двете неопитни ездачки, те се чудеха как да преведат конете си през потока. Госпожица дьо Графенрид, родом от Берн, беше много мила девойка, която поради младежки прегрешения била принудена да напусне родното си място и беше последвала примера на госпожа дьо Варан. Само че тя нямаше пенсия като нея и затова беше цяло щастие, че госпожица Гале я беше обикнала и бе измолила от майка си да я вземе като компаньонка, докато успее да я нареди някъде. Една година по-млада от нея, госпожица Гале беше още по-хубава. В нея имаше нещо по-нежно, по-изтънчено. Тя беше много крехка и в същото време добре сложена и освен това в разцвета на младостта. И двете се обичаха нежно и взаимният им добър характер щеше да поддържа дълго време връзката им, ако не се намесеше някой мъж. Те ми казаха, че отивали в Тун, стар замък, собственост на госпожица Гале. Помолиха ме да им помогна да преведат конете си през водата, понеже не можели да се справят сами. Посегнах за камшика им, но те се побояха да не би конете да ме ритнат или да ги хвърлят от седлата. Тогава прибягнах до друго средство. Хванах за юздата коня на госпожица Гале, поведох го след себе си и нагазих до колене в потока. Другият кон тръгна сам подире ни. След това възнамерявах да се сбогувам с госпожиците и да си отида като последен глупчо. Те си казаха нещо шепнешком и госпожица дьо Графенрид се обърна към мене:

— А, не, не! Не можете да се измъкнете така. Цял се измокрихте по наша вина. Ще имаме угризения, ако не ви изсушим. Няма как, трябва да дойдете с нас. Вие сте наш пленник.

Сърцето ми се разгуптя. Погледнах госпожица Гале.

— Точно така — каза тя, смеейки се на изплашеното ми изражение. Вие сте военнопленник. Яхнете коня зад моята спътница. Ще отговаряме за вас.

— Но, госпожице, аз нямам честта да познавам госпожа майка ви. Какво ще каже, като ме види?

— Майка ѝ не е в Тун — обади се госпожица дьо Графенрид. — Ние сме сами. Ще се върнем довечера и ще ви вземем с нас.

Електрически ток едва ли би ми оказал толкова бързо въздействие, както тия нейни думи. Скочих на коня на госпожица дьо Графенрид, цял треперещ от радостна възбуда, и когато я обхванах през кръста, за да не падна, тя почувства силните удари на сърцето ми. Каза, че и нейното сърце биело, защото се страхувала да не падне. При моето положение това беше почти подканване от нейна страна да проверя думите ѝ. Но аз не се осмелих и през целия път двете ми ръце я обвиваха като колан, доста стегнат, трябва да призная, но без да се плъзнат нито веднъж в друго направление. Ако някоя жена прочете горните редове, с удоволствие би ми зашлевила плесница и с пълно право.

Веселото яздене и безгрижното бърбене на двете девойки дотолкова изостриха и моя език, че чак до вечерта, докато бяхме заедно, не млъкнахме нито за миг. Те така ме предразположиха, че устата ми беше еднакво красноречива, както и очите ми, макар че не казваше същите неща. Само за няколко мига, когато оставах насаме с едната или другата девойка, разговорът леко замираще, но отсъстващата бързо се връщаше и не ни оставяше време да изясним настъпилото смущение. Когато стигнахме в Тун и аз изсуших дрехите си, седнахме да обядваме. После трябваше да пристъпим към важна задача — приготвяне на вечерята. Докато готвеха, двете госпожици целуваха от време на време децата на чифликчийката, а горкият помощник-готвач преглъщаше слюнките си. Бяха изпратили провизии от града и имаше всичко необходимо за богата вечеря — какви ли не лакомства! Но за съжаление бяха забравили виното. В този пропуск нямаше нищо чудно, защото девойките не пиеха. Но мен ме беше доста яд, защото разчитах на неговата подкрепа, за да стана малко подързък. И тях ги беше яд, може би поради същата причина, макар че не мога да твърдя това със сигурност. Буйната им пленителна жизнерадост беше съвсем невинна. Пък и какво биха правили с мене, както бяха две? Пратиха да търсят вино навсякъде в околностите. Не намериха. Селяните в този кантон са трезви и бедни. Понеже девойките ми изказаха много живо съжалението си, аз им заявих, че

няма защо да се огорчават, тъй като и без вино ще ме опиянят. Това беше единственият намек, който се осмелих да направя през целия ден. Но сигурно двете хитруши ясно разбраха, че това не е само любезност, а голата истина.

Вечеряхме в кухнята на чифликчийката, двете приятелки седнали на двете пейки от страни на масата, а гостенинът им на трикрако столче между тях. Каква вечеря. Какъв чаровен спомен! Трябва ли човек да търси други удоволствия, когато може да вкуси толкова чисти и истински наслади със съвсем малко средства? Никога вечеря в нощно заведение в Париж не е могла да се сравни с това ядене не само по отношение на хубавото настроение, на приятното оживление, но също и по отношение на чувствената наслада.

След вечеря направихме малка икономия. Вместо да изпием кафето, което беше останало от обета, ние го запазихме за по-късно заедно с каймака и пастите, които девойките бяха донесли. И за да не се убие апетитът ни, отидохме в овощната градина да довършим десерта с череши. Аз се покатерих на дървото и им хвърлях оттам цели клончета, а те ми връщаха кокичките през клоните. По едно време госпожица Гале застана така удобно под мене, с разперена престилка и отнетната назад глава, че аз се прицелих точно и хвърлих в деколтето ѝ цяло снопче череши. Разсмяхме се, а аз си казвах: „Защо устните ми не са череши? Бих ѝ ги хвърлил на драго сърце!“

Цял ден лудувахме така на воля, спазвайки пълно приличие. Нито една двусмислена дума, нито една дръзка шега. И при това ние съвсем не си налагахме това благоприличие, то идваше от само себе си, усвоявахме тона, който ни диктуваха нашите сърца. Най-сетне моята скромност, друг би казал моята глупост, стигна дотам, че най-голямата интимност, която си позволих, беше да целуна един-единствен път ръка на госпожица Гале. Вярно е, че обстоятелствата правеха особено ценно това малко благоволение от нейна страна. Бяхме сами, аз се задъхвах, тя бе навела очи. Не можах да намеря думи и прилепих уста до ръката ѝ. Тя я изтегли след това и бавно вдигна очи към мене — не изглеждаше сърдита. Не зная какво щях да ѝ кажа. Нейната приятелка влезе и в онзи миг ми се стори грозна.

Най-сетне те се сетиха, че не бива да чакаме нощта, за да се приберем в града. Имахме точно толкова време, за да се приберем по светло, побързахме да тръгнем, като яхнахме конете както на идване.

Ако бях посмял, щях да изменя реда. Защото погледът на госпожица Гале дълбоко бе развълнувал сърцето ми. Но не посмях да кажа нищо, а не беше редно тя да го предложи. На връщане решихме, че денят не е трябвало да свършва, но не можехме да се оплачем, че е бил къс, смятахме дори, че сме открили тайната да го удължим с разнообразните забавления, които бяхме измислили.

Аз се разделих с тях почти на същото място, където ги бях срещнал. С какво съжаление се сбогувахме! С какво удоволствие се уговорихме да се видим отново! Дванадесетте часа, прекарани заедно, струваха за нас повече от векове близост. Сладкият спомен за този ден не струваше нищо на тези мили момичета. Нежното разбирателство, което се беше породило между трима ни, беше равносилно на по-силните вълнения, но не би могло да оцелее при тях. Ние се обичахме без тайна, без срам и искахме да се обичаме все така. Непорочността на сърцата също носи наслада, която не е по-малка от другата, защото не е мигновена, а постоянна. Колкото до мене, аз зная, че споменът за един толкова приятен ден ме затрогва и очарова повече, допада ми повече, отколкото всички други наслади, които съм изживял. Не ми беше много ясно какво исках от тези две пленителни същества, но те и двете будеха живо любопитство у мене. Не казвам, че ако бях господар на положението, сърцето ми нямаше да се определи — чувствах известно предпочитание. Щях да бъда много щастлив, ако госпожица дьо Графенрид ми станеше любовница. Но ако имах избор, бих я предпочел за довереница. Както и да е, като ги гледах крадешком, струваше ми се, че не бих могъл да живея нито без едната, нито без другата. Кой би допуснал, че нямаше никога вече да ги видя и че нашата ефирерна любов ще свърши с това?

Ако някой прочете тези редове, сигурно ще се смее на моите любовни похождения, като обърне внимание, че след дълги предисловия и най-смелите стигат до целуване на ръка. О, мои читатели! Не се заблуждавайте! Може би аз съм изпитвал повече наслада в моите любовни връзки, като съм стигал до целуване на ръка, отколкото вие във вашите, макар че сте ги започвали най-малко с това.

Вантюр, който си беше легнал много късно предната вечер, се прибра малко след мене. Този път не му се зарадвах както обикновено и се въздържах да му разкажа как бях прекарал деня. Двете госпожици ми бяха говорили за него с не особено уважение и като че ли не им

хареса, че съм попаднал на такъв приятел. Това промени отношението ми към него. Впрочем всичко в този момент, което ме отвличаше от мисълта за тях, не можеше да не ми бъде неприятно. Той обаче скоро ме върна към нас двамата, като ми заговори за материалното ни положение. То беше много критично, за да може да продължава така. Макар че харчех много малко, имуществото ми се беше стопило. Бях без средства. Никакви вести от мама. Не знаех какво ще стане с мен и сърцето ми жестоко се свиваше при мисълта, че възлюбеният на госпожица Гале може да бъде принуден да проси.

Вантюр ми съобщи, че бил говорил за мене на господин заместник върховния съдия, че смятал да ме заведе на другия ден на вечеря у него, че той бил влиятелен човек, който можел да ми услужи с връзките си. С една дума, полезно познанство за мене, един духовит и образован човек, много приятен в компания, който имал най-различни таланти и обичал изкуството. После, вмъквайки по стар навик най-голямо лекомислие в най-сериозния разговор, той ми показва няколко стихчета, съчинени в Париж по мелодията на една опера от Муре, която се изпълняваше по онова време. Песничката толкова много се харесала на господин Симон (малкото име на съдията), че той пожелал да напише друга по същата мелодия като отговор на първата. Поръчал на Вантюр и той да съчини от своя страна, а на него пък му хрумна забавната идея да ме накара да напиша текст по тази мелодия. „По този начин — казваше той, — куплетите ще се появят на другия ден, също както носилките в «Комичен роман».“^[22]

През нощта, понеже не можах да заспя, съчиних криво-ляво моята песничка. Като първи стихове, бяха сносни. Може да се каже, че бяха по-добри, отколкото ако ги бях съчинил предния ден, защото сюжетът ми се въртеше около една галантна интрига, към която сърцето ми беше напълно предразположено. Показах сутринта песничката на Вантюр, който много я хареса и я пъкна в джоба си, без да ми каже дали и той е съчинил нещо. Отидохме на вечеря у господин Симон, който ни прие любезно. Завърза се приятен разговор. Не можеше и да бъде иначе между двама остроумни събеседници, които ненапразно бяха образовани. Аз изпълнявах обичайната си роля, слушах и мълчах. Те не заговориха за песничките, нито единият, нито другият. Аз също и доколкото зная, никога вече не стана изобщо дума за моето съчинение.

Господин Симон като че ли хареса държането ми. По време на тази среща той едва ли можеше да види нещо друго. Беше ме срещал вече няколко пъти у госпожа дьо Варан, без да ми обърне особено внимание. Затова всъщност моето познанство с него датира от тази вечеря, която съвсем не оправда поставената цел, но впоследствие ми беше полезна в друго отношение, затова с удоволствие си спомням за него.

Ще сгреша, ако не опиша външността му, която, съдейки по поста му и по цветистия ум, с който той се гордееше, не бихте могли да си представите, ако не ви кажа нищо. Заместник върховният съдия едва ли беше висок две стъпки. Правите му, тънки и дори доста дълги крака щяха да удължат ръста му, ако стъпваха вертикално. Но те бягаха встрани като широко отворен пергел. Гол сигурно изглеждаше като скакалец. Тялото му беше не само късо, но слабо и във всяко отношение невъобразимо дребно. Главата, нормално голяма, с добре оформено лице, благородно изражение и добродушни очи, изглеждаше изкуствена, като че набодена върху чуканче. Би могъл да си спести разходите за облекло, защото голямата му перука го обличаше прекрасно от глава до пети.

Имаше два съвсем различни гласа, които постепенно се преплитаха, когато говореше, и контрастът между тях, отначало доста приятен, скоро ставаше непоносим. Единият беше дълбок и звучен. Той беше, ако мога така да се изразя, гласът на главата му. Другият, тънък, остър и писклив, беше гласът на тялото му. Когато внимаваше и се вслушваше в тембъра си, когато говореше спокойно и сдържаше дъха си, той можеше да говори винаги с дебелия си глас. Но пооживеше ли се малко, вложеше ли повече жар, тутакси минаваше в другия регистър и за нищо на света не можеше да си възвърне нормалния бас.

С външността, която току-що ви обрисовах без никакъв шарж, господин Симон беше галантен, отличен разказвач на анекдоти и се обличаше грижливо, дори с известно кокетство. Понеже търсеше начин да изглежда добре, с удоволствие приемаше сутрин посетителите в леглото си. Защото всеки, който видеше на възглавницата хубавата му глава, не можеше да си представи, че освен нея няма нищо. Понякога това даваше повод за сцени, за които цял Анси още си спомня. Една сутрин, когато чакал в леглото или по-скоро

върху леглото тъжителите, с хубава нощна шапчица на глава, чисто бяла и много изящна, украсена с две огромни фльонги от розова панделка, пристига един селянин и чука на вратата. Слугинята била излязла. Заместник върховният съдия чул, че се чука повторно, и извикал: „Влезте!“ и понеже го казал малко по-високо, гласът му минал във фалцет. Селянинът влиза, оглежда се, за да види откъде идва този женски глас, и като вижда в леглото шапчицата, фльонгите, понечва да излезе, извинявайки се сконфузено пред госпожата. Господин Симон се разсърдва, почва да крещи с още по-тънък глас. Селянинът, убеден твърдо в своето, се чувства оскърбен, почва да го ругае, казва му, че както изглежда по всичко, е обикновена уличница и че заместник върховният съдия не дава добър пример, като я държи в дома си. Съдията, вбесен, понеже нямал никакво друго оръжие в ръка, тъкмо се канел да запрати по нещастника нощното си гърне, когато пристигнала икономката му.

Това джудже, така онеправдано телесно от природата, бе обезщетено в умствено отношение. Интелигентен по рождение, той се бе постарал да обогати и развие ума си. Макар че, както твърдяха, бил добър юрист, той не обичаше професията си. Беше се отдал на художествената литература и беше постигнал успехи в нея. Владееше главно умението да се изказва блестящо и цветисто, което създава толкова приятна атмосфера при общуване даже с жени. Знаеше наизуст всички духовитости от сборниците с анекдоти и всевъзможни мисли на знаменити хора. Умееше да разказва увлекателно, да предава интересно, тайнствено, като злободневка нещо, което се беше случило преди шестдесет години. Разбираше от музика и пееше приятно с плътния си мъжки глас. С една дума, притежаваше много чудесни таланти за един магистрат. Понеже много ухажваше жените в Анси, беше станал на мода сред тях. Влачеха го подире си като шут. Той твърдеше дори, че имал успех сред тях и те много се забавляваха. Госпожа д'Епани казваше, че за него най-голямото благоволение е да целуне коляното на някоя жена.

Понеже беше чел добрите автори и говореше охотно за тях, разговорът с него беше не само забавен, но и поучителен. По-късно, когато се пристрастих към литературата, аз поднових дружбата си с него и тя ми бе от полза. Идвах понякога на гости при него, след като се бях установил в Шамбери. Той ме хвалеше, възбуждаше

съревнование, съветваше ме за книгите, които трябва да чета, и аз следвах често съветите му. За нещастие в това тъй крехко тяло живееше чувствителна душа. Няколко години по-късно той се забърка в някаква неприятна история, която много го разстрои и скъси живота му. Беше жалко, защото той безспорно беше добродушно дребосъче, което най-напред човек взема на подбив, а после обиква. Макар че не бях много свързан с него, понеже той ми даде ценни съвети, сметнах, че мога, от признателност, да му посветя този малък спомен.

Щом се освободих, се затекох към дома на госпожица Гале, надявайки се, че ще видя някой да влиза, да излиза или поне да се отвори прозорец. Нищо. Не се мярна дори котка и през цялото време, докато се навъртах наоколо, къщата си остана все така плътно затворена, като че ли изобщо не бе обитавана. Улицата беше малка и безлюдна, присъствието на непознат мъж биеше на очи. От време на време от съседните къщи излизаха, влизаха. Не знаех къде да се дяна. Струваше ми се, че по лицето ми отгатват какво търся там и тази мисъл ме терзаше, защото винаги съм поставял над собствените си удоволствия честта и спокойствието на жените, които ми са били скъпи.

Най-сетне ми омръзна да си играя на испански влюбен, на всичко отгоре без китара, и реших да пиша на госпожица дьо Графенрид. Бих предпочел да пиша на приятелката ѝ, но не смеех и по-подходящо беше да започна с девойката, на която дължах запознанството с нея и с която бях по-близък. Когато написах писмото си, аз го занесох на госпожица Жиро, както се бях уговорил с двете госпожици при раздялата ни. Те именно ми я бяха посочили за посредница. Госпожица Жиро беше бродирачка и понеже работеше сегиз-тогиз в дома на госпожица Гале, имаше достъп там. Посредничката не ми се стори съвсем подходяща. Но се страхувах да не би, ако не я приема, да не ми посочат друга. Освен това не смеех да кажа, че тя ме харесва. Чувствах се унижен, че си е позволила да се счита в моите очи за представителка на същия пол като двете приятелки. С една дума, предпочетох все пак нейното посредничество, отколкото да се лиша изобщо от него, и поех риска.

Жиро отгатна още при първата дума чувствата ми — не беше особено трудно. Дори писмото, което трябваше да отнесе на двете момичета, да не беше достатъчно красноречиво, моят смутен и

глуповат вид щеше единствен да ме издаде. Обяснимо е, че това поръчение не й достави голямо удоволствие. Но тя все пак се нагърби с него и го изпълни точно. На следващата сутрин изтичах при нея и намерих отговора. С какво нетърпение дочаках мига да изтичам навън, за да го чета и целувам на воля! Няма нужда да ви го казвам. По-важно е отношението на госпожица Жиро, която прояви в случая повече дискретност и въздържаност, отколкото можех да очаквам от нея. Достатъчно разумна, за да разбере, че със своите тридесет и осем години, заешки очи, напомаден нос, остър глас, черна кожа тя не може да се мери с млади момичета, преливащи от очарование и в разцвета на красотата си, тя не пожела да бъде нито вероломна спрямо тях, нито да им услужи и предпочете да ме загуби, вместо да ме даде на тях.

От известно време Мерсьоре, понеже нямаше никакви известия от господарката си, си беше наумила да се върне във Фрибург. Жиро я убеди окончателно да го стори. Нещо повече, внуши й, че ще бъде по-добре някой да я придружи до бащиния й дом и й предложи да ме вземе със себе си. Младата Мерсьоре, която също ме харесваше, одобри напълно тази идея. Двете я споделиха още същия ден с мен, и то като нещо напълно решено. Понеже аз не видях нищо лошо в това, съгласих се, смятайки, че пътуването няма да ми отнеме повече от седмица. Жиро, която не беше на същото мнение, уреди всичко. Наложих се да призная лошото състояние на моите финанси. Въпросът беше уреден. Мерсьоре пое разноските по пътуването. И за да си навакса от другаде парите, които щеше да похарчи, решиха по моя молба да прати багажа си, а ние да отидем пеш, като се спираме да си почиваме. Така и направихме.

Чувствам се неудобно, защото излиза, че много момичета са били влюбени в мене. Но понеже нямам основание да се гордея с успехите си във всички тия любовни истории, смятам, че мога да кажа истината без задръжки. Мерсьоре, по-млада и не така обиграна като Жиро, не ме ухажваше така открито. Тя обаче подражаваше на моя тон, акцент, повтаряше думите ми, проявяваше към мене внимание, каквото аз би трябвало да проявя към нея, и не пропускаше под предлог, че е много страхлива, да ме моли да спим в една стая — общуване, което рядко се ограничаваше само до това, когато пътуват заедно двадесетгодишен младеж и двадесет и пет годишна девойка.

Този път обаче то действително се ограничи само с това. Аз бях толкова наивен, че макар Мерсьоре да беше приятна девойка, и през ум не ми мина през цялото пътуване не само да заплетат и най-малката любовна интрига, но дори и мисълта за това. А и дори тя да ми бе хрумнала, аз бях толкова глупав, че нямаше да мога да я приложа. Все още не успях да проумея как младеж и девойка спят заедно. Мислех, че са необходими цели векове, за да подготвят това страшно споразумение. Ако клетата Мерсьоре, поемайки разносните за пътуването ми, беше разчитала на някаква компенсация от подобно естество, тя горчиво се измами и ние пристигнахме във Фрибург в съвсем същите отношения, в каквито бяхме тръгнали от Анси.

Когато минахме през Женева, не се отбих при никого, но едва не ми стана лошо, когато прекосяхме мостовете. Никога не съм могъл да видя стените на този чуден град, никога не съм могъл да вляза в него, без сърцето ми да примре от умиление. От една страна, благородната представа за свободата възвишава душата ми, а от друга, равенството, единението, спокойната нравственост ме затрогваха до сълзи и ме караха да съжалявам горчиво, че съм загубил тия блага. В каква заблуда бях изпаднал, но колко обяснима бе тя! Въобразявах си, че виждам всичко това в моето отечество, защото го носех в сърцето си.

Трябваше да минем през Нион. Да минем оттам, без да видя баща си! Ако бях дръзнал да го сторя, щях да умра от разкаяние. Оставих Мерсьоре в странноприемницата и отидох да го видя, пък каквото ще да става. Ах, колко се лъжех, като се боях от него! Още щом ме зърна, душата му се разтвори за бащинските чувства, които я изпълваха. Колко сълзи проляхме, докато се прегръцахме един друг. Най-напред той сметна, че се връщам при него. Аз му разказах историята си и споделих с него решението, което бях взел. Той не се възпротиви решително. Изтъкна ми на какви опасности се излагам, каза ми, че най-кратките лудории са най-приемливите. Впрочем той въобще не се опита да ме задържи насила. И аз намирам, че беше прав. Но сигурно е също, че той не стори всичко необходимо, за да ме разубеди, било защото след стъпката, която бях направил, смяташе, че е късно да се връщам назад, било защото сам не знаеше какво да прави с мене на тази ми възраст. По-късно разбрах, че си е съставил за спътницата ми много несправедливо мнение и много далеч от

истината, но всъщност напълно обяснимо. Мащехата ми, не лоша, малко сладникава жена, ме покани само от приличие на вечеря. Аз не останах. Но им казах, че мисля да им гостувам по-продължително на връщане и им оставих малкия си вързоп, който бях пратил по корабчето и който ми пречеше. На другия ден сутринта тръгнах рано, много доволен, че бях видял баща си и се бях осмелил да изпълня своя дълг.

Пристигнахме благополучно във Фрибург. Към края на пътуването любезностите на госпожица Мерсьоре понамаляха. След пристигането ни тя се държа много хладно, а баща ѝ, който не тънеше в охолство, също не ме прие кой знае колко сърдечно. Останах в хана. Посетих ги на следващия ден, те ме поканиха на вечеря и аз приех. Разделихме се без сантименталности, аз се върнах в странноприемницата и два дни след пристигането си поех наново, без сам да зная накъде.

Ето още един случай в моя живот, когато провидението ми предлагаше точно това, което ми трябваше, за да изживея спокойно дните си. Мерсьоре беше много добра девойка. Не особено блестяща, нито хубава, но не и грозна. Не особено жива, много разумна, като се изключат някои дребни избухвания, които минаваха с малко сълзи и никога не завършваха бурно. Тя наистина имаше слабост към мене. Аз можех лесно да се оженя за нея и да се заловя със занаята на баща ѝ^[23]. Моето влечение към музиката щеше да ме накара да го обикна. Щях да се установя във Фрибург, малко, не особено хубаво градче, населено обаче от добри хорица. Щях да загубя навярно много големи удоволствия, но щях да живея в мир до последния си час. А аз знам по-добре от всеки друг дали бих се колебал, ако ми предложеха сега да избира.

Върнах се не в Нион, а в Лозана. Исках да се наситя на гледката на това дивно езеро, което оттам се вижда в цялата му широта. Повече от тайните подбуди, определящи поведението ми, не са били по-основателни. Далечните перспективи рядко притежават достатъчно сила, за да ме изведат от момент на инертност. Несигурността на бъдещето винаги ме е карала да гледам на дългосрочните проекти като на измамни миражи. Аз се отдавам на надежди подобно на всеки друг, стига само тяхното осъществяване да не ми струва нищо. Но ако трябва дълго да се мъча, това не е за мене. Най-дребното удоволствие,

което ми е подръка, ме блазни повече, отколкото прелестите на рая. Не приемам обаче удоволствие, последвано от мъка. То не ме блазни, защото обичам само чистите наслаждения, а човек не може да изпита такава наслада, ако знае, че после ще трябва да се разкайва.

Необходимо ми беше да се добера донякъде и най-добре щеше да бъде във възможно най-близкото населено място. Защото се бях заблудил по пътя и същата вечер се оказах в Мудон, където изхарчих малкото останали ми пари, с изключение на десет кройцера, които отидоха на другия ден за вечеря. Така че, когато привечер пристигнах в едно малко селце край Лозана, влязох в кръчмата без нито сантим в джоба, за да платя преспиването, и без да имам представа какво ще стане с мен. Бях много гладен. Придадох си самоуверено изражение и поръчах вечеря, като че ли можех богато да я платя. Легнах си, без да мисля за нищо, спях спокойно. И след като закусих сутринта и направих сметката с ханджията, му предложих срещу седемте баца^[24], колкото струваше всичко, да му оставя в залог дрехата си. Добрият човек не прие. Той каза, че, слава богу, още не бил ограбвал никого и нямало да го стори за никакви си седем баца — да си задържа дрехата и да му платя, когато мога. Трогнах се от добрината му, но не толкова, колкото би трябвало и колкото се умилявах по-късно, когато си спомнях за него. Побързах да му изпратя парите с благодарностите си по един сигурен човек. Но когато след петнадесет години минах повторно през Лозана, на връщане от Италия, за голямо съжаление бях забравил името на странноприемницата и на ханджията. Щях да отида да го видя. За мене щеше да бъде истинско удоволствие да му припомня доброто дело и да му докажа, че то не е отишло на вятъра. Много по-значителни услуги, но оказани ми по-показно, не ми са се стрували така достойни за признателност, както простото и безшумно човеколюбие на този честен човек.

Приближавайки до Лозана, аз размишлявах за плачевното си състояние и как да се измъкна от него, без да показвам бедността си пред мащехата си, като се сравнявах в това пешеходно поклонение с приятеля си Вантюр, когато пристигна в Анси. Така се запалих от тази мисъл, че без да съобразя, че не бях нито така приятен, нито така способен като него, аз си наумих да стана в Лозана втори Вантюр, да преподавам музика, макар че не я владеех, и да казвам, че съм от Париж, без да съм стъпвал там. В изпълнение на този прекрасен

проект, понеже там нямаше църковно училище, където да уча децата, пък и нямах намерение да се тикам при музикантите, аз най-напред се осведомих за някоя странноприемница, където да се настаня удобно и евтино. Посочиха ми някой си Порете, който имал пансион. Този Пероте се оказа най-добрият човек на света и ме прие много радушно. Аз му разказах дребните си лъжи, както ги бях скалъпил. Той ми обеща да ме препоръча тук-таме и да ми намери ученици. Каза ми, че няма да ми взема пари, преди да започна да печеля. Пансионът му струваше пет сребърни екю. Беше малко за това, което се предлагаше, но много за мене. Той ме посъветва да се запиша отначало на половин пансион, което значеше само супа без нищо друго на обед, но богата вечеря. Аз се съгласих. Бедният Пероте ме авансира най-сърдечно и не жалеше сили, за да ми бъде полезен.

Защо стана така, че след като през младежките си години бях срещнал толкова добри хора, ги срещам така рядко на старини? Изчерпа ли се тяхната порода? Не. Но съсловието, в което се налага да ги търся днес, не е същото, сред което ги намирах тогава. Сред народа силните чувства се проявяват рядко, а природните чувства заговорват по-често. В по-издигнатите среди те са напълно задушени и под маската на чувството стои винаги само интересът или тщеславието.

Писах от Лозана на баща си. Той ми изпрати вързопа и ми даде ценни напътствия, от които би трябвало по-добре да се възползвам. Споменах вече за моментите на необяснимо безумие, когато не се чувствам на себе си. Сега ще опиша още един такъв случай, и то ярък. За да разберете до каква степен се бях главозамаял, до каква степен се бях, така да се каже, „вантюризирал“, достатъчно е да видите колко нелепости струпях едно след друго. Ето ме учител по пеене, без да мога да разчета най-простата мелодия. Защото дори да имах известна полза от шестте месеца, прекарани с Льо Метр, те в никакъв случай не бяха достатъчни. Освен това учех при учител! Това беше достатъчно, за да се науча зле. Парижанин от Женева и католик в протестантска страна, аз сметнах, че трябва да сменя и името си, както бях сменил религията и отечеството си. Стараех се да се доближа колкото може повече до своя знаменит образец. Той се бе нарекъл Вантюр дьо Вилньов, а аз образувах от името Русо анаграмата Восор и се нарекох Восор дьо Вилньов. Вантюр умееше да композира, макар че не казваше нито дума за това. Аз пък, без да умея, се хвалех на всички и

без да мога да запиша с ноти и най-незначителния водевил, се представях за композитор. Но това не е всичко. Когато ме представиха на господин дьо Треторен, професор по право, който обичаше музиката и устройваше домашни концерти, аз реших да му покажа един образец от моя талант и се заех да композирам музикална пиеса за концерта в дома му така безочливо, като че ли действително знаех как се прави това. Проявих все пак постоянство и работих две седмици върху това ценно произведение, преписах го на чисто, подредих различните партии и ги разпределих така уверено, като че ли бях написал шедьовър на музикалното изкуство. Най-сетне, макар че мъчно бихте повярвали, при все че е вярно, за да увенчая достойно това възвишено творение, аз вмъкнах в края един красив менует, който се пееше тогава по улиците и от който навярно всички си спомнят още следните известни думи:

*Каква прищявка!
Каква неправда!
Как? Твоята Кларис
да ти измени!*

Вантюр ме бе научил на тази мелодия с басов акомпанимент към нея, но с друг неприличен текст, благодарение на който я бях запомнил. Така че сложих в края на творбата си този менует заедно с акомпанимента, само че без думите, и го представих за мой без капка колебание, като че ли имах пред себе си жители на луната.

Събират се, за да изпълнят произведението ми. Аз обяснявам на всекиго ритъма, духа на изпълнението, смяната на партиите. Бях много улисан. Настройват инструментите, пет-шест минути, които ми се сториха пет-шест века. Най-сетне, когато всичко бе готово, удрям с голям свитък хартия няколко пъти по диригентския пулт, което означава: „Готови“. Настава тишина. Започвам да отмервам такта. Те засвирват. Не, откакто съществуват френски опери, никога не се е чувала подобна какофония. Каквото и да си мислеха за моите дарования, ефектът беше по-лош от всичко, което можеше да се очаква. Музикантите се задавяха от смях. Слушателите се пулеха и на драго сърце биха си запушили ушите. Но нямаше как. Моите палачи

оркестранти, които искаха да се позабавляват, стържеха до пукване на тъпанчето. Аз имах самообладанието да продължа, плувнал в пот наистина, но спиран от срама, не смеейки да побягна и да зарежа всичко. За мое утешение чувах оркестрантите да споделят шепнешком, но не дотам тихо, за да мога да ги чуя: „Няма нито един поносим такт!“ или: „Каква бясна музика!“, или пък: „Дяволско сборище!“ Клетите Жан-Жак, в този жесток момент ти едва ли си мечтал, че един ден твоята музика, изпълнена пред френския крал и целия му двор, ще извика изненадани възклицания и аплодисменти и във всички ложи около тебе най-привлекателните жени ще си казват полугласно: „Какви дивни звуци! Каква чаровна музика! Стига право до сърцето.“

Но всичко живо се развесели, особено от моя менует. Едва прозвучаха първите тактове и от всички страни избухнаха смехове. Всеки ме поздравяваше за изискания ми вкус. Уверявах ме, че този менует ще прослави името ми, че заслужавам навред да пеят песните ми. Няма нужда да ви описвам състоянието си, нито да ви уверявам, че напълно го бях заслужил.

На другия ден един от оркестрантите, на име Лютол, ми дойде на гости; той беше добродушен човек и не ме поздрави за успеха ми. Дълбоко то съзнание за глупостта, срамът, съжалението, отчаянието, че бях изпаднал в такова положение, невъзможността да затворя сърцето си в мигове на голямо огорчение, ме накараха да му се доверя. Облях се в сълзи и вместо да се задоволя да му призная само невежеството си, аз му казах всичко, като го помолих да го запази в тайна. Той ми обеща и сдържа така добре обещанието си, както можеше да се очаква. Още същата вечер цяла Лозана знаеше кой съм. Интересно е обаче, че никой не даде вид да е осведомен, даже и добрият Пероте, който въпреки всичко не ми отказа подслон и храна.

Аз преживях, но доста тъжно. Последниците от подобен дебют превърнаха за мене Лозана в не особено приятен за обитаване град. Не се тълпяха ученици. Нямах нито една ученичка и нито един ученик от самия град. Имах всичко на всичко двама-трима немци, и то толкова тъпи, колкото аз бях неук. Те ме отегчаваха смъртно и не станаха кой знае какви познавачи на музиката в моите ръце. Извикаха ме само в един частен дом, където едно момиче-змийче се погаври с мене, като ми показва много ноти, от които аз не можах да разчета нищо, и след това с голямо задоволство ги изпя пред „господин учителя“, за да му

покаже как се изпълняват. Аз бях съвсем неспособен да разчета някоя мелодия от пръв поглед и по време на блестящия концерт, за който споменах, за миг дори не можех да проследя изпълнението, за да разбера дали свирят нотите, които имах пред очите си и които бях композирал лично аз.

Посред толкова унижения единственото ми нежно утешение бяха писмата, които получавах сегиз-тогиз от двете очарователни приятелки. Винаги съм намирал сред представителките на нежния пол големи качества на утешителни и нищо не е смекчавало така остро ми страдание в моменти на несгоди, както съзнанието, че една мила жена ми съчувства. Тази кореспонденция обаче скоро пресекна и никога не се поднови. И то по моя вина. Когато се преместих, не им дадох от небрежност новия си адрес и принуден от превратностите на живота да мисля постоянно за себе си, скоро ги забравих напълно.

Отдавна не съм говорил за моята клета мама. Но ако си мислите, че бях я забравил, много се лъжете. Не преставах да мисля за нея и копнеех да я намеря отново не само защото се нуждаех от подкрепата ѝ за прехраната си, но защото сърцето ми имаше нужда от нежността ѝ. Колкото силна и сърдечна да беше моята привързаност към нея, тя не ми пречеше да обичам други жени. Само че ги обичах по друг начин. Всички жени извикваха моята любов със своите физически прелести, но докато при тях любовта ми се пораждаше само поради тия прелести и не би ги надживяла, мама можеше да остарее и да погрознее, без да престана да я обичам по същия начин. Сърцето ми веднъж завинаги се беше преклонило пред нея, възхитено в началото от нейната хубост. Каквито и промени да претърпеше, стига само да си останеше тя, чувствата ми към нея не можеха да се променят. Вярно, че ѝ дължах признателност. Но всъщност аз не мислех за това. Каквото и да направи или да не направи за мене, щеше да бъде все същото. Аз не я обичах нито по задължение, нито от корист, нито от приличие, обичах я, защото бях роден да я обичам. Когато се влюбвах в друга жена, това, признавам си, ме отвличаше и тогава не мислех често за нея. Но мислех със същото удоволствие и никога, все едно дали съм влюбен в друга, или не, не съм помислял за нея, без да почувствам, че за мене не може да има истинско щастие в живота, докато сме разделени.

Макар че отдавна нямах вести от нея, нито веднъж не ми мина през ум, че съм я загубил завинаги или че тя ме е забравила. Казвах си:

„Тя рано или късно ще узнае, че аз бродя немил-недраг и ще ми се обади по някакъв начин. Ще я намеря, не се съмнявам в това!“ А междувременно за мене беше удоволствие да живея в нейния роден край, да минавам по улиците, по които тя бе минавала, пред къщите, които бе обитавала, задоволявайки се само с различни предположения, защото друга една моя глупава чудатост беше, че не смеех да се осведомя за нея, нито дори да произнеса името ѝ, ако това не се налагаше непременно. Струваше ми се, че само като я назова, ще издам чувствата, които тя ми вдъхваше, че устата ми ще разкрие тайната на сърцето ми, че ще я изложи по някакъв начин. Мисля, че в това мое държане имаше и малко страх да не би да ми кажат нещо лошо за нея. Бяха клюкарствали много върху постъпката ѝ, а отчасти и върху поведението ѝ. За да не ми кажат неща, които не исках да чуя, предпочитях изобщо да не говоря за нея.

Понеже не губех много време с учениците си, а нейният роден град беше само на четири левги от Лозана, аз отидох за два-три дни там и през цялото време бях в плен на най-нежно вълнение. Изгледът на Женевското езеро и великолепното му крайбрежие винаги са криели за мене особено очарование, което не бих могъл да обясня и което не се дължи само на красотата на гледката, но на нещо по-интересно, което ме вълнува и умилява. Всеки път, когато се приближавам до кантона Во, изпитвам едно сложно чувство, в което се примесва споменът за госпожа дьо Варан, която е родена там, за баща ми, който живееше в този край, за госпожица Вюлсон, на която отдадох първите пориви на сърцето си, за няколко приятни разходки дотам като дете и, струва ми се, още поради една тайнствена и по-съкровена от всичко това причина. Когато пламенният копнеж по тих, щастлив живот, който бяга от мене и за който бях роден, разпали въображението ми, то винаги се стреми към кантона Во, в прелестните селца край езерото. Искане ми се да имам овощна градина непременно на брега на това езеро, а не на друго. Искане ми се да имам верен приятел, мила жена, крава и лодка. Няма да се радвам на пълно щастие на земята, докато не се сдобия с това. Днес сам се смея на наивността си: няколко пъти съм посещавал този край с единствената цел да диря това въображаемо щастие. Винаги се изненадвах, че намирам там жители и главно жени, съвсем различни от тия, които се надявах да срещна. Какво несходство

установявах! Местността и хората, които я населяват, никога не са ми се стрували създадени едни за други.

По време на това пътуване до Веве аз бродех по красивото крайбрежие, изпълнен с нежна меланхолия. Сърцето ми пламенно се отдаваше на хиляди невинни блаженства. Вълнувах се, въздишах и плачех като дете. Колко пъти, спирайки се, за да се наплача на воля, седнал на някой голям камък, се забавлявах, като следях сълзите си, капещи във водата.

Във Веве се настаних в странноприемницата „Ла Кле“ и останах цели два дни там, без да видя никого. Влюбих се в това градче и то ме преследваше при всички мои пътувания, докато най-сетне го населих с героите на романа си. Много съм изкушен да кажа на всички, които имат вкус и чувствително сърце: „Идете във Веве, посетете градчето, местността, разходете се по езерото и кажете дали природата не е създала това кътче за моите Жюли, Клер или Сен-Прьо. Само че не ги търсете между тамошните жители.“ А сега се връщам към разказа си.

Понеже бях католик и се представях за такъв, изповядвах без прикриване и без задръжка култа, който бях приел. В неделните дни, когато времето беше хубаво, отивах да чуя службата в Асен, на две левги от Лозана. Обикновено правех тази разходка заедно с други католици, най-често с един парижки бродирач, чието име съм забравил. Той не беше парижанин като мене, но истински парижанин от Париж, божи архипарижанин, добър като жителите на Шампан. Той толкова обичаше своя роден град, че никога не пожела да се усъмни, че и аз съм оттам, за да не загуби повод да говори за него. Заместник кралският съдия дьо Круза имаше градинар, също парижанин, който обаче не беше толкова отстъпчив и смяташе, че е оскърбление за славата на родния му град, ако някой посмее да се представи за парижанин, без да има тази чест. Той ме разпитваше с вид на човек, който е сигурен, че ще ме улови в незнание, и после се усмихваше злорадо. Веднъж ме попита какво забележително имало на Новия пазар. Както можете да си представите, аз започнах да извъртам. След като живях двадесет години в Париж, днес би трябвало да познавам този град, но и сега да ми зададат подобен въпрос, ще бъда пак толкова затруднен да отговоря. И пак биха могли да заключат от объркването ми, че никога не съм бил в Париж. До такава степен ние хората сме

склонни, дори когато налице е истината, да основаваме съжденията си на измамни предпоставки.

Не бих могъл да кажа точно колко време останах в Лозана. От престоя си в този град нямам ярки спомени. Зная само, че понеже не можах да осигуря препитанието си там, преместих се в Ньошател, където прекарах зимата. В този град имах малко повече щастие. Намерих си ученички и припечелих достатъчно, за да мога да се издължа на моя добър приятел Пероте, който изпрати добросъвестно багажа ми, макар че му дължах още пари.

Научавах неусетно музика, докато я преподавах. Животът ми течеше доста безбурно. Всеки благоразумен човек би бил доволен. Но неспокойното ми сърце копнееше за нещо друго. В неделните дни, както и в дните, когато бях свободен, обикалях околните поля и гори, бродейки самотен, замечтан и въздишащ. Излезех ли от града, връщах се чак вечерта. Когато стигнах веднъж до Будри, отбих се да вечерям в една кръчма. Там видях някакъв мъж с дълга брада и виолетов сюртук в гръцки стил, кожен калпак, доста благороден по облекло и външен вид, който не можеше да се оправя, защото говореше на някакъв неразбираем жаргон, напомнящ италиански повече, отколкото кой да е друг език. Разбрах почти всичко, което казваше, но го разбрах само аз. Той си служеше със знаци, говорейки с ханджията и местните хора. Аз му казах няколко думи на италиански и той чудесно ги разбра. Стана и бурно ме прегърна. Връзката беше мигом установена и от този момент аз му служех за преводач. Вечерята му беше обилна, а моята по-лоша и от средна. Той ме покани на масата си. Приех без много церемонии. Докато пиехме и бърбехме, ние окончателно се сприятелихме и в края на яденето станахме неразделни. Той ми разказа, че бил гръцки прелат и архимандрит на Ерусалим, че бил натоварен да събира волни пожертвувания из Европа за възстановяването на Божи гроб. Показа ми височайши грамоти от царицата и императора. Имаше и от други владетели. Беше доста доволен от събраната досега сума. Но беше срещнал невъобразими трудности в Германия, понеже не знаеше нито дума немски, латински или френски и трябвало да се оправя на гръцки, турски и франкски^[25] И затова нищо не успял да събере в този край. Предложи ми да ме вземе със себе си като секретар и преводач. Въпреки неотдавна купения ми виолетов сюртук, подходящ за новия ми пост, аз изглеждах

с толкова тънка кесия, че той никак не се излъга, като реши, че лесно ще ме придума. Споразумяхме се бързо. Аз не исках нищо, той обещаваше много. Без ничие поръчителство, без да съм сигурен в него, без да го познавам, ето че се оставям да ме води и още на следния ден поемам за Ерусалим.

Започнахме обиколката от кантона Фрибург, където не успяхме да съберем кой знае колко. Епископското достойнство не позволяваше просията, нито подаянията на частни лица. Но ние представихме неговата просба пред Сената, който му отпусна една малка сума. Оттам отидохме в Бери. Тук се сблъскахме с повече формалности и обследването на пълномощията му ни отне не един ден.

Настанихме се във „Фокон“, хубава странноприемница за онова време, където се срещаха по-отбрани клиенти. Трапезата беше многолюдна и храната добра. Отдавна се хранех оскъдно. Чувствах нужда да се възстановя, случаят беше удобен и аз го използвах. Негово преосвещенство архимандритът беше общителен и весел човек, обичаше да гощава, говореше красноречиво, ако можеха да го разбират, имаше известни познания и доста изкусно вмъкваше гръцката си ерудиция. Един ден, като чупеше лешници, той си поряза доста надълбоко пръста. И понеже бликна изобилно кръв, показа смеешком пръста си на компанията и каза: „Mirate, signori, questo e sangue pelasga“.^[26]

В Бери моята помощ не му беше излишна и аз се справях по-добре, отколкото очаквах. Бях по-смел и по-красноречив, отколкото ако просех за себе си. Въпросът не се разреши така просто, както във Фрибург. Наложих се да водим дълги и чести разисквания с управниците на кантона и обследването на пълномощията се забави. Най-сетне, когато всичко беше проверено, Сенатът му насрочи аудиенция. Аз влязох с него като преводач и ми казаха да взема думата. Най-малко очаквах това, защото не можех да допусна, че след като бяхме преговаряли толкова дълго с отделни членове, трябваше да говоря пред законодателното тяло, като че ли изобщо не бе ставало дума за нищо. Можете да си представите колко се смутих! За стеснителен човек като мене да говоря не само публично, но пред Сената в Берн и да говоря импровизирано, без да разполагам нито с една минутка, за да се подготвя, беше наистина съкрушително. Но аз никак не се смутих. Изложих сбито и ясно задачата на архимандрита,

възхвалих благочестието на владетелите, които с щедростта си бяха допринесли за събиране на нужната сума. Възбудих съревнование у техни превъзходителства, като заявих, че очакваме същия жест и от тях, познавайки великодушието им. После, опитвайки се да докажа, че това благородно начинание е еднакво свято за всички християни, без разлика на изповеданието, завърших, призовавайки божията благословия за всички, които ще се притекат на помощ. Не мога да кажа, че моята реч оказа голямо въздействие, но тя безспорно бе оценена и след аудиенцията архимандритът получи порядъчна сума и доста комплименти относно интелигентността на секретаря си, които аз преведох с голямо удоволствие, без да посмея да му ги предам дословно. Това е единственият случай, когато съм говорил публично, и то пред държавен глава, и единственият случай може би, когато съм говорил добре и самоуверено. Каква разлика в държането на един и същ човек! Само преди три години, когато отидох в Ивердюн на гости на моя стар приятел Роген, приех една депутация, дошла да ми благодари за книгите, които бях подарил на библиотеката на този град. Швейцарците са много сладкодумни. Господата ме отрупаха с речи. Аз се сметнах задължен да им отговоря. Но така се оплетох в отговора си, главата ми така се обърка, че спрях по средата и станах за смях. Макар и стеснителен по природа, случвало ми се е да бъда понякога смел на младини, но нито веднъж в зрялата си възраст. Колкото повече опознавам обществото, толкова по-малко мога да се нагодя към неговия тон.

След като напуснахме Бери, отидохме в Сольор. Архимандритът възнамеряваше да обиколим отново Германия и да се върнем през Унгария или Полша, което представляваше огромен маршрут. Но понеже, докато пътувахме, кесията му се пълнеше порядъчно и не се изпразваше достатъчно, той не се плашеше от превратностите на съдбата. Колкото до мен, и на кон ми беше почти толкова приятно, колкото и пеша, и с удоволствие бих пътешествал така цял живот. Но беше писано да не отида много далеч.

Първата ни работа, щом пристигнахме в Сольор, беше да поднесем почитанията си на френския посланик. За зла чест на моя епископ посланикът се оказа маркиз дьо Бонак, който беше по-рано посланик при Портата и беше добре запознат с всичко, което се отнасяше до Божия гроб. Архимандритът се яви на аудиенция, която

продължи четвърт час и на която не бях допуснат, защото посланикът разбираше франкски и говореше италиански поне колкото мене. При излизането на моя грък аз тръгнах след него, но ме спряха. Сега беше мой ред. Понеже се бях представил за парижанин, бях под юрисдикцията на негово превъзходителство. Той ме попита кой съм, настоя да му кажа истината. Аз обещах да му кажа всичко, но в частна аудиенция. Посланикът ме отведе в кабинета си, затвори вратата зад нас и там, като се хвърлих в краката му, аз удържах думата си. И да не бях обещал, сигурно пак щях да си кажа всичко, защото поради постоянната нужда от излияние, каквото ми е на сърцето, това ми е и на устата. И след като се бях изповядал без каквато и да било задръжка пред музиканта Лютол, нямаше защо да се прикривам пред маркиз дьо Бонак. Той беше така доволен от моя разказ и от непринудеността ми, че ме хвана за ръка, влезе при госпожа маркизата и ме представи, като ѝ предаде накратко историята ми. Госпожа дьо Бонак ме прие дружелюбно и каза, че не трябва да ме оставят повече с този гръцки монах. Решено беше да остана в хотела, докато намислят какво да правят с мене. Аз исках да се сбогувам с горкия архимандрит, към когото се бях привързал. Не ми позволиха. Съобщиха му, че го напускам, и четвърт час по-късно получих чантата си. Господин дьо ла Мартипиер, секретар в посолството, беше натоварен да се занимае с мене. Той ме отведе в стаята, която ми беше определена, и ми каза:

— По времето на граф дю Люк в тази стая живееше един прочут мъж, който имаше същото име като вас. Само от вас зависи да го заместите във всяко отношение, та един ден да казват: „Русо Първи, Русо Втори“^[27]

Ако можех да предвидя на каква цена щях да добия един ден тази еднаква участ, за която не смеех и да мечтая тогава, тя щеше по-малко да ме блазни. Думите на господин дьо ла Мартиниер разпалиха любопитството ми. Прочетох произведенията на поета, чиято стая заемах, и поради похвалите, които бях получил, въобразявайки си, че имам влечение към поезията, и аз от своя страна написах една хвалебствена кантата, посветена на госпожа дьо Бонак. Това увлечение се оказа нетрайно. Съчинявал съм от време на време някое и друго посредствено стихотворение. Това е полезно упражнение, за да се обиграеш в изящните обрати и да се научиш да пишеш по-добре в

проза. Но аз никога не съм бил достатъчно очарован от френската поезия, за да ѝ се отдам напълно.

Господин дьо ла Мартиниер пожела да се запознае със стила ми и ме накара да предам писмено същите подробности, които бях разказал на посланика. Аз му написах дълго писмо, което, както научавам, е било запазено от господин дьо Мариан, дългогодишен аташе при маркиз дьо Бонак, който замести господин дьо ла Мартиниер при господин дьо Куртей. Помолих господин дьо Малерб да се постарее да ми набави копие от това писмо. Ако мога да го получа чрез него или чрез някой друг, читателят ще го намери в притурката към моите „Изповеди“.

Опитът, който вече бях натрупал, постепенно изстудяваше романтичните ми планове, затова не само не се влюбих в госпожа дьо Бонак например, но веднага почувствах, че не мога да си пробия път в дома на мъжа ѝ. Господин дьо ла Мартиниер на своя висок пост и господин дьо Мариан като евентуален негов приемник не ми даваха друга възможност, освен най-много длъжността на помощник-секретар, която не ме блазнеше особено. Затова, когато ме попитаха какво бих желал да правя, аз изказах силно желание да отида в Париж. Господин посланикът одобри тази идея, която поне щеше да го отърве от мене. Господин дьо Мервейьо, секретар и преводач при посолството, каза, че неговият приятел Годар, швейцарски полковник на френска служба, търсел някого за своя племенник, който встъпвал много млад в длъжност, и сметна, че аз съм подходящ. Без много-много обсъждане заминаването ми беше решено; пред възможността да извърша пътуване, чийто маршрут завършваше в Париж, не можех да си намеря място от радост. Дадох ми няколко препоръчителни писма, сто франка за път, заедно с множество ценни съвети, и аз тръгнах.

Пътуването ми продължи около две седмици, които мога да смятам измежду най-щастливите дни в живота си. Бях млад, здрав, имах доста пари, много надежди, пътувах, при това пеш и сам. Може би ще се учудите, че смятам това за предимство, ако не сте вече свикнали с моя нрав. Сладки химери ми правеха компания и никога друг път разпаленото ми въображение не е раждало по-примамливи. Когато ми предложеха да се кача в някоя кола или някой ме спреше по пътя, аз се чумерех, че събарят щастието ми, чиято сграда строях,

докато крачех самотен. Този път мечтите ми бяха с еполети. Щях да постъпя при някой военен и може би самият аз щях да стана военен. Защото бяха уредили да постъпя най-напред като кадет. Вече се виждах в офицерска униформа, с хубаво бяло перо. Сърцето ми се пръскаше от гордост при тази благородна гледка. Носех в кръвта си геометрия и понятия за строеж на укрепления. Чичо ми беше инженер. Бях до известна степен наследил занаята. Късогледството беше пречка, но аз не се смущавах от това. Разчитах, че с малко повече хладнокръвие и безстрашие ще преодолеем този недостатък. Бях чел, че маршал Шомберг бил много късоглед. Защо да няма и късоглед маршал Русо? Тези безумни мечти така ме запалиха, че си представях само войски, укрепления, батареи и сред огъня и пушека аз давам спокойно заповедите си с лорнет в ръка. Но минех ли през равните поля, видех ли горичките и потоците, тази вълнуваща гледка изтръгваше от гърдите ми въздишки на съжаление. Чувствах в разгара на славата си, че сърцето ми не е създадено за толкова трясък и скоро, без сам да разбере как, се озовавах при скъпите си овчарски колиби, отказал се завинаги от марсовите си възжелания.

Какъв контраст между първото ми впечатление от Париж и представата ми за него! Външната украса на сградите, които бях видял в Турينو, красивите улици, симетричното подреждане на къщите ме караха да търся в Париж нещо още по-величествено. Представях си един не само голям, но и много красив град, с най-внушителен изглед, с великолепни улици, с мраморни и златни дворци. Влизайки през предградията Сен-Марсо, аз видях само тесни, мръсни и зловонни улички, грозни черни къщи, мръсотия, нищета, просяци, колари, кърпачки, улични продавачки на билки и стари шапки. Тези първи впечатления ме поразиха толкова много, че колкото и истинско великолепие да видях по-късно в Париж, то не можа да ги заличи и аз запазих завинаги известно непризнато отвращение към живота в тази столица. Мога да заявя, че през цялото време, докато съм бил там, съм се старал да търся средства да мога да отида другаде. Такъв е плодът на едно прекалено активно въображение, което преувеличава преувеличените описания на хората и си представя винаги повече, отколкото са му казали. Толкова ми бяха хвалили Париж, че си го представях подобен на древния Вавилон, от който сигурно също щях да се разочаровам, ако го бях видял, защото щеше да се различава от

представата ми. Същото ми се случи и в операта, където побързах да отида веднага след пристигането си. Същото беше по-късно с Версай и още по-късно с морето, когато го видях за първи път. И същото нещо ще ми се случва винаги, когато видя прехвалени гледки. Защото невъзможно е за хората и трудно е за самата природа надмине по богатство моето въображение. Ако съдех по начина, по който ме приеха всички, до които имах препоръчителни писма, можех да смятам кариерата си осигурена. Най-хладно бях приет от господин дьо Сюрбек, комуто бях най-горещо препоръчан. Пенсионирани, живеещ във философско уединение в Баньо, той нито веднъж не ми предложи дори чаша вода, макар че му отидох няколко пъти на гости там. Имах повече успех пред госпожа дьо Мервейьо, снаха на преводача и неговия племенник, гвардейски офицер. Майката и синът не само ме приеха любезно, но ми предложиха трапезата си, от която се възползвах често по време на престоя си в Париж. Изглеждаше, че госпожа Мервейьо е била хубава на младини. Косите ѝ бяха чисто черни и завити на къдрици над ушите според старата мода. Беше ѝ останало това, което не повяхва заедно с хубостта — живата мисъл. Тя явно хареса моя начин на мислене и направи всичко, което ѝ бе по силите, за да ми помогне. Но никой не подкрепи усилията ѝ и аз скоро се разочаровах от живото участие, което уж бях предизвикал. Все пак нека не бъда несправедлив към французите. Те са по-щедри на обещания, отколкото се смята, и обещанията им почти винаги са искрени. Само че техният начин да проявяват отзивчивост лъже повече от думите им. Голословните любезности на швейцарците могат да се нравят само на глупците. Маниерите на французите са по-подмолни точно защото са по-скромни. Човек е склонен да смята, че те не му казват всичко, което са готови да сторят за него, за да го изненадат приятно. Ще кажа нещо повече дори. Те не са неискрени в своите проявления. По природа са услужливи, човечни, доброжелателни и дори, каквото и да се казва, по-откровени от която и да е друга нация, само че са лекомислени, разсеяни. Те действително изпитват чувството, което ви засвидетелстват, но това чувство си отива, както е дошло. Докато ви говорят, са изпълнени с вас. Не ви ли виждат, бързо ви забравят. Нищо не е постоянно в сърцето им. У тях всичко е мимолетно.

И така, аз срещнах много любезност, но малко загриженост. Полковник Годар, към чийто племенник бях аташиран, се оказа отвратителен старик, скъперник, който, макар и натъпкан с пари, като видя плачевното ми материално състояние, пожела да ме използва, без да ми дава нито сантим. Той твърдеше, че съм нещо като неплатен лакей на племенника му, а не истински възпитател. Придаден постоянно към него и затова освободен от служба, аз трябваше да се издържам с кадетската си заплата, равна на войнишката. Оспорваше ми дори униформата. Готов беше да ме накара да се задоволя с униформата на полка. Възмутена от предложенията му, госпожа дьо Мервейьо първа ме насърчи да ги отхвърля. Синът ѝ беше на същото мнение. Заеха се да търсят нещо друго, но не намериха нищо. Междувременно аз се чувствах вече притеснен, стоте франка, с които бях посрещнал и пътуването, не можеха да ми стигнат за дълго. За щастие получих още една малка сума от посланика, която беше добре дошла и той навярно нямаше да ме изостави, ако бях проявил повече търпение. Но да изнемогвам, да чакам, да моля, са за мене невъзможни неща. Аз се оскърбих, не се мярнах повече и всичко бе приключено. Не бях забравил клетата мама. Но как да я намеря? Къде да я търся? Госпожа дьо Мервейьо, която бе узнала биографията ми, ми помогна в търсенията ми, но дълго време без успех. Най-сетне тя ми съобщи, че госпожа дьо Варан била отпътувала преди два месеца от Париж, но не се знаело дали е отишла в Савоя или в Торино. Някои твърдели, че се била върнала в Швейцария. Не ми трябваше повече, за да се реша да я последвам, твърдо убеден, че където и да е, ще я намеря по-лесно в провинцията, отколкото в Париж.

Преди да замина, още веднъж прибях до поетическото си дарование в едно писмо в стихове до полковник Годар, в което хубаво го наредих. Показах съчинението си на госпожа дьо Мервейьо, която, вместо да ме порицае, както трябваше да направи, се смя много на сарказмите ми, а също и синът ѝ, който, струва ми се, не обичаше твърде полковника; впрочем той действително беше неприятен човек. Изкуши ме мисълта да му изпратя стиховете си. Те бяха на същото мнение. Аз ги сложих в плик, адресирах ги до него и понеже по онова време в Париж нямаше градска поща, пъхнах ги в джоба си и му ги изпратих от Оксер, минавайки оттам. Понякога още ми става смешно,

като си представя каква ли гримаса е направил, четейки тази панегирика, в която беше изобразен като жив. Тя започваше така:

*Ти си въобразяваше, дърт скръндза,
че умирах да възпитавам твоя племенник!*

Това късо стихотворение, да си призная, лошо написано, но не лишено от остроумие, свидетелстваше за сатирични заложби. То обаче е единствената сатира, излязла изпод перото ми. Сърцето ми е премного незлобиво, за да използва подобна дарба. Но все пак от няколко полемични произведения, писани сегиз-тогиз в моя защита, може да се заключи, че ако имах войнствен характер, противниците ми едва ли биха могли да ме поставят в смешно положение.

Много съжалявам, когато не мога да си припомня някои подробности от моя живот; така е, защото не съм си водил дневник по време на пътуванията. Никога не съм мислил толкова, не съм съществувал, не съм живял, не съм бил толкова самият аз, ако мога да се изразя така, както когато съм пътешествал сам пеш. Ходенето притежава способността да оживява и изостря мисълта ми. Почти съм негоден да мисля, когато стоя на едно място. Тялото ми трябва да се размърда, за да раздвижи и умът ми. Полският пейзаж, редуващите се приятни гледки, свежият въздух, здравата охота, доброто физическо състояние, на което се радвах, когато ходех пеш, непринудеността в кръчмите, отсъствието на всичко, което ме кара да се чувствам зависим, на всичко, което напомня положението ми, освобождава душата ми, дава по-голямо дръзновение на мисълта ми, потапя ме сред неизброимите живи същества и ми дава възможност да ги съпоставям, избирам и присвоявам на воля, без страх и принуда. Разполагам като пълновластен господар с цялата природа. Сърцето ми, бродещо от предмет на предмет, се слива, отъждествява се с тези, които ми допадат, обгражда се с пленителни образи, опиянява се от сладки чувства. Ако река на шега да ги опиша мислено, за да ги задържа, каква смела четка, какъв свеж колорит, каква мощна изразителност им предавам! Казват, че това личало в произведенията ми, макар и написани в преклонна възраст. О! Ако познавахте описанията от ранната ми младост, които правех по време на пътешествията си, които

съчинявах на ум и никога не написах! Защо, ще попитате, не съм ги написал? „А защо да ги пиша?“ — бих ви отвърнал аз. Имаше ли смисъл да накърнявам моментното очарование на насладата, за да кажа на другите хора, че съм я изпитал? Какво значение имаха за мене читателите, публиката и цялата земя, щом аз витаех сред облаците? А и нима носех със себе си пера, хартия? Ако трябваше да мисля за това, нищо нямаше да ми хрумне. Не предвиждах, че ще ми дойдат различни идеи. Те идват, когато им се ще, а не когато на мене ми се иска. Или изобщо не идват, или се тълпят и ме смазват със своята многочисленост и сила. Десет тома дневно не биха ми стигнали. Къде бих намерил време да ги напиша? Когато пристигнех някъде, имах само една грижа: да се навечерям добре. Когато тръгнах на път, мислех само за едно: да крача твърдо. Чувствах, че нов рай ме очаква зад прага. Единствената ми грижа беше да го намеря.

Никога не съм чувствал това толкова силно, както по време на връщането ми от Париж. Отивайки там, аз се бях ограничил до мечти за бъдещата си работа. Бях се впуснал смело в предстоящата си кариера и я бях изминал не без слава. Но тази кариера не отговаряше на зова на сърцето ми и живите същества пречеха на въображаемите. Полковник Годар и неговият племенник не подхождаха особено на герой като мене. Слава богу, сега се бях отървал от тия пречки. Можех да потъна на воля в царството на химерите, защото то единствено ми беше достъпно. И аз така се реех в него, че наистина загубвах неведнъж пътя. Всъщност щеше да ми бъде неприятно да вървя направо, защото, съзнавайки, че в Лион отново щях да сляза на земята, ако питаха мене, не бих желал никога да стигна там.

Веднъж например, след като нарочно се отклоних от пътя, за да разгледам една местност, която ми се стори много привлекателна, аз толкова скитах насам-натам, че напълно се обърках. След няколко часа напразно бродене, смазан от умора и премалял от глад и жажда, се отбих при един селянин, чиято къщичка изглеждаше съвсем неугледна, но беше единствената, която ми се мярна. Въобразявах си, че, както в Женева или в Швейцария, всички жители имат възможност да оказат гостоприемство. Помолих собственика да ми даде да ям нещо срещу заплащане. Той ми предложи суроватка и ръжен хляб. Нямаше нищо друго. И млякото, и парчето хляб, замесен дори със слама, много ми се усладиха. Само че тази храна беше много слаба за

човек, изтощен от умора. Селянинът, който ме гледаше внимателно, прецени достоверността на разказа ми по глада ми. Само след няколко минути, като ми каза, че явно съм порядъчен младеж, който няма да го издаде, той отвори един капак в съседство с кухнята, слезе и се върна с хубав чисто пшеничен хляб, апетитна, макар и начената шунка и бутилка вино, която възрадва сърцето ми повече от всичко друго. Освен това ми направи и един доста солиден омлет и аз вечерях, както рядко се е случвало на пешеходец. Когато дойде ред за плащане, моят човек пак се разтревожи и уплаши. Не искаше парите ми и ги отблъскваше с необяснимо смущение. Най-смешното беше, че аз изобщо не можех да си представя от какво се бои. Най-сетне цял треперещ, той произнесе страшните думи бирник и канцеларски плъх. Обясни ми, че криел хляба си заради данъка, виното заради извънредните такси и за него щяло да бъде истинско бедствие, ако узнаят, че не умира от глад. Тези негови думи за данъчната система, от която нямах никаква представа, ми направиха много силно впечатление и то никога не се заличи. Те посяха в сърцето ми кълна на неизмеримата, постепенно разраснала се омраза срещу принудата, угнетяваща нещастния народ, и срещу неговите потисници. Този селянин, макар и заможен, не смееше да яде хляба, който бе спечелил с пот на чело, и щеше да се разори, ако не симулираше оскъдицата, която цареше наоколо му. Излязох от дома му не само развълнуван, но и възмутен, оплаквайки съдбата на тази хубава страна, към която природата е била щедра само за да я превърне в плячка на хищни данъчни агенти.

Това е единственият ми ясен спомен от това пътешествие. Спомням си още само, че когато наближих Лион, бях изкушен да продължа пътуването си и да отида до бреговете на Линьон. Защото между романите, които бяхме чели с баща ми, разбира се, не бяхме пропуснали и „Астре“, който най-често си спомнях. Попитах накъде се намира Форе и докато разговарях с една ханджийка, тя ме осведоми, че там търсели работници, че имало много ковачници и произвеждали чудесни железни изделия. Нейните хвалебствени думи охладиха незабавно романтичното ми любопитство и сметнах, че не е особено уместно да търся диани и силвандри сред ковачи. Насърчавайки желанието ми да отида там, добрата женица неправилно ме беше взела за чирак-ключар.

Пътуването ми до Лион не беше съвсем безцелно. Още с пристигането си отидох в Шазот при госпожица дьо Шатле, приятелка на госпожа дьо Варан; тя ми беше дала препоръчително писмо за нея, когато за първи път идвах тук заедно с Льо Метр. Така че вече се познавах с нея. Госпожица дьо Шатле ми съобщи, че нейната приятелка наистина минала през Лион, но самата тя не знаела със сигурност дали е отишла след това до Пиемонт, защото се колебаела дали да не остане в Савоя. Каза ми също, че ако искам, ще ѝ пише, за да се осведоми, и че най-доброто, което мога да направя, е да изчакам отговора на писмото ѝ в Лион. Аз приех нейното предложение, но не посмях да ѝ призная, че нямам много време да чакам отговора, защото кесията ми съвсем се беше изпразнила. Въздържах се не защото ме посрещна зле. Напротив, тя беше много мила с мене и се държеше на равна нога и именно затова не намерих смелост да ѝ разкрия истинското си положение и да сляза от ролята на приятен събеседник до жалък просяк.

Струва ми се, че си спомням ясно реда на разказаните в тази книга случки. И все пак към същия промеждутък спада едно друго пътуване до Лион, не мога да си спомня кога точно, когато също бях много притеснен финансово. Една смешна случка от това пътуване, която мъчно може да се разкаже, се е запечатала завинаги в паметта ми. Седях една вечер в Белкур след съвсем постна вечеря, като размишлявах как да се сдобия с малко пари, и изведнъж някакъв мъж с калпак на глава седна до мене. Приличаше ми на работник от копринените работилници, производители на тафта, както ги наричат в Лион. Той ме заговаря, аз му отговарям — разговорът е завързан. Не бяхме разговаряли и четвърт час и все така спокойно, без да променя тона, той ми предлага да се забавляваме заедно. Почаках да ми обясни какво забавление има предвид. Но без да ми даде повече обяснения, той реши да ми покаже нагледно. Бяхме един до друг и не беше още достатъчно тъмно, за да не мога да видя какво се готвеше да прави. Той не искаше нищо от мене. Поне с нищо не издаваше подобно намерение, а и мястото не беше подходящо. Искаше чисто и просто, както ми беше казал, да се забавляваме и той, и аз, всеки за своя сметка. И това му се струваше толкова естествено, че изобщо не беше допуснал, че на мен може да ми изглежда иначе. Аз така се ужасих от безсрамието му, че, без да кажа нито дума, се спуснах да бягам, като си

въобразявах, че този жалък тип ме гони. Бях така смутен, че вместо да се прибера по улица Сен-Доминик, побягнах по кея и се спрях чак отатък дървения мост, цял треперещ, като че ли бях извършил престъпление. Самият аз се ужасявах от същия порок. Споменът от това приключение ми остана за дълго.

При второто ми пребиваване в Лион ми се случи друго произшествие от почти същото естество, което ме изложи обаче на по-голяма опасност. Понеже парите ми се стопяваха, пестях грижливо всяка стотинка. Все по-рядко се хранех в странноприемницата и скоро изобщо престанах, защото можех срещу пет-шест су в кръчмата да утоля също така добре глада си, както там за двадесет и пет. Тъй като вече не се хранех там, чудех се как да се прибирам да ношувам не защото бях задлъжнял много, а защото ми беше съвестно да заемам стая, без да докарвам печалба на ханджийката. Времето беше топло. Една вечер, когато беше особено меко, реших да пренощувам на площада и вече се бях изтегнал на една пейка, но някакъв абат ме видя, приближи се и ме попита дали съм без подслон. Аз му признах окаяното си положение; той като че ли се трогна. Седна до мене и ме заприказва. Говореше приятно. По думите му си съставих най-добро мнение за него. Когато ме предразположи достатъчно, той ми каза, че и неговото жилище не било много широко, защото имал само една стая, но решително не можел да ме остави да спя на площада. Било много късно да ми търси квартира, затова ми предлага да споделя за тази нощ леглото му. Приемам охотно предложението му, надявайки се вече да се сприятеля с човек, който може да ми бъде полезен. Отиваме. Щраква кремъка. Стаята му ми се стори спретната, макар и много малка. Той ме прие радушно. Извади от някакъв шкаф буркан с вишни, накиснати в ракия. Изядохме по две и си легнахме.

Този приятел имаше същите наклонности като евреина от приюта, само че не ги проявяваше така брутално. Дали защото знаеше, че могат да чуят виковете ми, той не посмя да ме насили, или защото се колебаеше самият той, но не ми предложи направо, а се опита да ме възбуди, без да ме подплаши. По-обигран от първия път, аз скоро разбрах намеренията му и изтръгнах. Понеже не знаех в каква къща и в чии ръце бях попаднал, страхувах се да не би, ако се развикам, да заплатя с живота си. Престорих се, че не разбирам какво иска от мене, но дадох вид, че ласките му не ми се приятни и така решително не

допуснах да отиде по-далеч, че той беше принуден да се въздържи. Тогава му заговорих колкото мога кротко и твърдо. Като че ли без да подозирам каквото и да било, аз му се извиних за уплахата, която съм проявил със случилото ми се по-рано, и му разказах за евреина с такова отвращение и ужас, че, струва ми се, на него самия му се повдигна и той напълно се отказа от мръсното си намерение. Прекарахме спокойно остатъка от нощта. И той ми каза дори много мъдри и смислени неща. Не беше лишен от способности, без съмнение, макар и да беше много покварен.

На сутринта, понеже не искаше да изглежда недоволен, господин абатът предложи да закусим заедно и помоли една от дъщерите на хазайката си, която беше доста хубава, да ни поднесе закуска. Тя му каза, че нямала време. Той се обърна към сестра ѝ, която въобще не благоволи да му отговори. Продължихме да чакаме. Никаква закуска. Тогава отидохме в тяхната стая. Те приеха абата доста недружелюбно. Аз още по-малко мога да се похваля от посрещането им. По-голямата се обърна и ме настъпи с острия си ток по пръстите на крака, точно където бях изрязал обувката си заради един много болезнен мазол. Другата внезапно дръпна зад мене стола тъкмо когато се канех да седна. Майка им плисна вода от прозореца и цял ме опръска. Където и да седнех, все ме караха да ставам, защото уж търсели нещо. Никога не съм бил посрещан така. В обидните им, подигравателни погледи четях скрито настървение, което не разбирах, защото бях наивен. Сащисан, смаян, готов да ги мисля и трите за побъркани, почнах сериозно да се опасявам, но абатът, който се преструваше, че нищо не вижда и не чува, като разбра, че няма да получим закуска, ми предложи да излезем и аз побързах да го последвам, щастлив, че ще се отърва от тези три фурии. По пътя той ми предложи да закусим в някое кафене. Макар че бях много гладен, аз отклоних поканата му. Той не настоя и ние се разделихме на няколко крачки от къщата му — аз, предоволен, че никога вече няма да видя обитателите на този прокълнат дом, той, щастлив, струва ми се, че сме се отдалечили достатъчно, за да не мога лесно да я разпозная. Понеже нито в Париж, нито където и да било другаде никога не ми се е случвало подобно приключение, запазих не особено завидно впечатление от жителите на Лион и винаги съм считал този град за най-развратен в цяла Европа.

Споменът за лишенията, които изтърпях там, също допринесе за неприятната ми представа за този град. Ако бях като мнозина други, ако имах дарбата да вземам пари назаем и да задлъжнявам в странноприемниците, щях лесно да се оправя. Но аз не само бях негоден за това, но то ме и отвращаваше. И за да си съставите представа до каква степен мразех дълговете, достатъчно е да знаете, че след като прекарах почти целия си живот в несгоди и често едва ли не без кора хляб, нито веднъж не ми се е случвало да поискам пари назаем, без начаса да ги върна. Никога не съм имал крупни дългове и винаги съм предпочитал да живея в оскъдица, отколкото да имам да давам някому.

Без съмнение мъчително е да бъдеш принуден да нощуваш на улицата, а това ми се е случвало неведнъж в Лион. Предпочитах да изхарча няколкото су, които ми оставаха, за хляб, отколкото за легло. Понеже все пак имаше по-голяма опасност да умра от глад, отколкото от безсъние. Удивителното е, че в това жалко положение аз нито се тревожех, нито се измъчвах. Бях напълно безгрижен за бъдещето си и чаках отговор на писмото на госпожица дьо Шатле, като спях под звездите, проснат на земята или на някоя пейка, също така сладко, както върху легло от рози. Спомням си даже, че прекарах една незабравима нощ извън града по пътя край Рона или Сона, не си спомням коя от двете. Високи терасовидни градини ограждаха пътя от другата страна. През деня беше много горещо, вечерта беше приказна. Роса овлажняваше посърналата трева. Ни лъх от вятър, ведра нощ. Беше прохладно, но не студено. След залеза на слънцето по небето се влачеха червени изпарения, които се отразяваха във водата. Дърветата по терасите бяха пълни със славеи, които се обаждаха един другиму. Разхождах се изпаднал в унес, разтворил широко сърцето си и изострил сетивата си за тази наслада, изпълнен само с леко съжаление, че я вкусвам сам. Потънал в мечти, аз се разхождах до късно в нощта, без да съзнавам умората. Най-сетне я почувствах. Легнах сладостно върху една плоча на малка ниша в зида на терасите. Короните на дърветата образуваха балдахин над главата ми. Един славей бе кацнал точно над мене. Той ме приспа с песните си. Спах приятно, но още по-приятно беше събуждането ми. Беше вече светло. Отваряйки очи, видях вода, зеленина, дивен простор. Станах, разкърших се, почувствах глад. Запътих се весело към града, реших да похарча за

богата закуска двете си последни монети. Бях в толкова хубаво настроение, че по целия път пеех, спомням си даже какво: една кантата на Батистен, озаглавена „Томерийски бани“, която знаех наизуст. Да бъдат благословени славният Батистен и неговата кантата, които ми докараха много по-добра закуска, отколкото се надявах, и още по-хубав обед, на който изобщо не се надявах! Както най-безгрижно си вървах и пеех, чувам стъпки подире си, обръщам се и виждам монах от ордена на антонините, който вървеше зад мене и явно ме слушаше с удоволствие. Той ме настига, поздравява ме, пита ме дали разбирам от музика. Отговарям: „Малко“, но така, че да се подразбере: „Много“. Той продължава да ме разпитва. Аз му разказвам част от историята си. Пита ме преписвал ли съм досега ноти „Често“ отговарям аз. И това беше вярно. Най-добрият начин за мене да науча някоя мелодия беше да я препиша. „Добре! — казва той. — Елате с мене. Ще ви дам работа за няколко дни и нищо няма да ви липсва, стига само да не излизате от стаята.“

Аз кимнах, че съм съгласен, и го последвах.

Монахът се наричаше Ролишон. Обичаше музиката, разбираше я и пееше в малки концерти, които устройваше заедно с приятелите си. В това нямаше нищо лошо, нито непочтено, но неговото увлечение се израждаше в същински бяс и той беше принуден да го крие отчасти. Заведе ме в малката стая, която заемаше, и аз намерих там много преписани от него ноти. Даде ми да преписвам други, по-специално кантатата, която пеех и която и той трябваше да изпее няколко дни по-късно. Останах при него три-четири дена, като през цялото време ядях или преписвах. Никога през живота си не съм чувствал такъв глад и не съм бил така добре хранен. Той ми носеше сам яденето от кухнята им и тя очевидно беше добра, ако се хранеха винаги така. Не си спомням да съм ял друг път с такова удоволствие и трябва да призная, че това безплатно хранене бе дошло точно навреме, защото бях измършавял като върлина. И в работата влагах същата охота, както при яденето, а това не е малко. Вярно е, че преписвах по-скоро усърдно, отколкото точно. След няколко дни срещнах Ролишон на улицата и той ми каза, че преписаните от мене партии били неизпълними, защото били пълни с пропуски, повторения и транспозиции. Трябва да призная, че избирайки впоследствие този занаят, избрах най-неподходящата за мене работа. Не че нотите ми не бяха ясни и добре изписани. Но

досадата от продължителната работа така ме разсейва, че през повечето време аз стържа, а не нотирам и ако не внимавам при сверяването на партиите, те винаги провалят изпълнението. Така въпреки доброто си желание аз свърших зле работата и от много бързана обърках всичко. Независимо от това Ролишон запази докрай доброто си отношение към мене и като се разделихме, ми даде едно екю, което никак не заслужавах и което оправи финансите ми. След няколко дни получих новини от мама — била в Шамбери — и пари за път. Тръгнах луд от радост. От онези дни насам материалното ми състояние често е бивало доста разклатено, но никога толкова, че да трябва да гладувам. Отбелязвам тази епоха с признателно сърце към грижите на провидението. Тогава за последен път в живота си съм страдал от оскъдица и глад.

Останах още седем-осем дни в Лион, за да изчакам поръчките, с които мама беше натоварила госпожица дьо Шатле и през това я време виждах по-редовно и разговарях с удоволствие с нея за приятелката ѝ, понеже сега вече не бях записан с грижите за препитанието си, които исках да скрия от нея. Госпожица дьо Шатле не беше нито млада, нито хубава, но не ѝ липсваше миловидност. Тя беше общителна и сърдечна и умът ѝ правеше близостта с нея особено ценна. Беше склонна към нравствени наблюдения и обичаше да изучава хората. Тя първа ми предаде тази страст. Обичаше романите на Лъосаж и особено „Жил Блас“. Говори ми за този роман, даде ми го и аз го прочетох с удоволствие. Но още не бях достатъчно зрял за подобни четива. Трябваша ми романи за силни чувства. Така прекарвах времето си край камината на госпожица дьо Шатле не само приятно, но и полезно за мене и безспорно мъдрите и интересни разговори с умна жена по-добре оформят един младеж, отколкото цялата педантична философия на книгите. Аз се запознах в Шазот с други пансионери и техните приятелки, между другото и с една млада четиринадесетгодишна особа, на име госпожица Сер, на която не обърнах толкова голямо внимание, но в която се влюбих осем-девет години по-късно и с пълно основание, защото тя беше очарователно момиче.

Погълнат от очакването да видя скоро моята мила мама, аз се откъснах за малко от химерите си и действителното щастие, което ме чакаше, ми спестяваше грижата да го търся във виденията си. Не само щях да я намеря, но щях да намеря край нея и чрез нея приятно

занимание. Защото тя намекваше в писмото си, че ми е намерила работа, която се надява да ми подхожда и която ще ме задържи близо до нея. Губех се в догадки какво ли може да е това занимание и наистина можех само да гадая, ако исках да налучкам точно. Имах достатъчно пари, за да пътувам удобно. Госпожица дьо Шатле ме посъветва да взема кон. Аз не се съгласих и с право. Щях да изпусна удоволствието от последното пътуване пеш в живота си. Защото не мога да нарека с това име екскурзиите, които правех често из околностите, докато живеех в Мотие.

Много е странно, че моето въображение се възбужда винаги най-приятно, когато състоянието ми е плачевно, а, напротив, то е по-вяло, когато всичко около мене се смее. Моята своенравна глава не може да се нагоди към материалния свят. Тя не умее да разкрасява, иска да твори. Реалните предмети оживяват в нея в най-добрия случай такива, каквито са. Тя умее да претворява само въображаемите. Ако искам да опиша пролетта, трябва да го сторя зиме. Ако искам да нарисувам хубав пейзаж, трябва да съм ограден от стени. Неведнъж съм казвал, че ако бяха ме затворили в Бастилията, щях да възпея там свободата. Тръгвайки от Лион, пред мен се очертаваше най-светло бъдеще. Настроението ми беше толкова мажорно, и то с пълно основание, колкото бе минорно, когато напусках Париж. И все пак през време на това пътуване не ме съпътстваха пленителните блънувания от предишното. Сърцето ми преливаше от ведрина и това бе всичко. Приближавах се развълнуван до прекрасната приятелка, която отново щях да видя. Вкусвах предварително, но без опиянение, радостта да живея край нея. Винаги се бях надявал на това. Като че ли нищо неочаквано не се бе случило. Тревожеше ме мисълта за предстоящата ми работа, като че ли имаше нужда да се безпокоя. Мислите ми бяха приятни и безбурни, а не възвишени и чаровни. Всички предмети, край които минавах, се запечатваха в съзнанието ми. Обръщах внимание на гледките, забелязвах дърветата, къщите, потоците. Спирах се по кръстопътищата, опасявах се да не загубя пътя, но нито веднъж не ми се случи да сбъркам. С една дума, не бях в облаците, там, където отивах, или там, където бях, но не по-далеч.

Когато описвам моите пътувания, ставам същият, какъвто бях, докато пътувах не мога да спра. Сърцето ми радостно биеше, докато се приближавах до милата мама, но не ускорявах крачка. Обичам да вървя

без припряност и да се спирам, когато ми се ще. Скитническият живот най-много ми подхожда. Да вървя пеш при хубаво време през живописна местност, без да бързам, и накрая на пътя да ме чака нещо приятно, ето кой от всички начини на живот ми е най-присърце. Впрочем знаете вече какво разбирам под хубава местност. Никога равният пейзаж, колкото и да е хубав, не ме задоволява напълно. Трябват ми буйни потоци, скали, борове, тъмни гори, планини, стръмни пътеки, пропасти от двете ми страни, от които да ми се завива свят. Испитах това удоволствие и вкусих цялото му очарование, когато приближих до Шамбери. Недалеч от една отсечена планина, наречена Па-дьо-л'Еше, под широк път, издялан в скалата в местността Шай, бяга и се пени в страхотни бездни малка рекичка, която като че ли ги е дълбала хиляди векове. Оградили са пътя с парапет, за да се избягнат злополуките. Затова можех да гледам дъното и да ми се вие свят до насита, защото именно това е най-забавно в моята слабост към стръмните места: те предизвикват у мене шемет и това ми е много приятно, стига само да съм в безопасност. Добре облегат на парапета, аз се надвесвах и стоях така с часове, зървайки сегиз-тогиз пяната и синята вода, чието бучене долавях сред крясъците на гарваните и хищните птици, прелитащи от скала на скала и от храст на храст на сто тоаза под мене. На места, където стръмнината беше по-гладка и храстите по-редки, за да могат да се търкалят камъни, аз носех отдалеч колкото можех по-големи камъни и ги натрупвах на купчина върху парапета. После, хвърляйки ги един след друг, гледах с наслада как се търкалят, скачат и се пръсват на хиляди парчета, преди да стигнат дъното на пропастта.

По-близо до Шамбери можах да се люблювам на подобна гледка, само че отдолу нагоре. Пътят минава в подножието на най-красивия водопад, който съм виждал. Планината е толкова стръмна, че водата се откъсва от нея и пада доста надалеч, образувайки свод, така че може да се мине между водопада и скалата, понякога дори без човек да се измокри. Само че ако не се пазиш, можеш лесно да се излъжеш, както сторих аз. Понеже поради много голямата височина водата се разбива и пада на прах, когато се приближиш малко повече до този облак, без да си дадеш сметка, за миг се измокряш до кости.

Най-сетне пристигам. Виждам я отново. Тя не беше сама. Главният интендант беше при нея, когато влязох в стаята ѝ. Без да

проговори, тя ме улови за ръка и ме представи с прелестната си усмивка, която отваря всички сърца:

— Ето го, господине, този нещастен младеж. Вземете го под ваша закрила, докато заслужава, и аз ще бъда спокойна за неговото бъдеще занапред. — После се обърна към мене: — Мило дете, вие принадлежите на краля. Благодарете на господин интенданта, който осигурява препитанието ви.

Аз гледах с широко отворени очи, без да мога да проумея нещо. Насмалко не се главозамаях от зараждащите се в сърцето ми амбиции и не се видях вече като заместник-интендант. Кариерата ми се оказа не тъй блестяща, както си я бях представил според това начало. Но за момента стигаше, за да се издържам, а това беше много за мене. Ето в какво се състоеше длъжността ми.

Крал Виктор-Амедей, съдейки по нерадостния завършек на предишните войни и по стопяването на някогашното наследство на дедите му, че то непременно ще се изплъзне от ръцете му, гледаше да го изчерпи, докато е жив. Преди няколко само години, решавайки да обложи с данък благородниците, той бе заповядал да се направи кадастрален опис на земите, за да може данъкът да се разпредели справедливо. Тази работа, започната по време на бащата, беше завършена при сина^[28]. Двеста-триста души, било земемери, наричани геометри, било писари, наричани секретари, бяха използвани за тази работа и мама ме беше записала във втората категория. Тази длъжност, без да бъде особено доходна, осигуряваше охолно съществуване в този край. Лошото беше, че работата беше временна, но тя даваше възможност да се търси и изчака нещо по-добро, затова от предвидливост мама се мъчеше да издейства покровителството на интенданта, за да ме прехвърли на друга по-сигурна работа, когато изтече срокът на кадастрирането.

Няколко дни след пристигането си постъпих на служба. В тази работа нямаше нищо трудно и аз скоро я усвоих. Така за първи път след четири-пет години скитане, грешки и страдания, откакто бях напуснал родния си град, почнах с чест да печеля хляба си.

Тези големи подробности за най-ранните ми години може би ви са се сторили наивни, съжалявам. Макар че се родих мъж в известно отношение, дълго останах дете и все още съм дете в друго отношение. Не съм обещавал на читателите да им представя велика личност, а да

се обрисувам такъв, какъвто съм. А за да ме познаете в зрялата ми възраст, трябва да сте ме опознали добре като младеж. Понеже обикновено не самите неща, а спомените за тях ми правят по-силно впечатление и понеже всички мои идеи са представи, първите черти, врязали се в паметта ми, са останали, а тези, които са се отпечатали по-късно, са се съчетали по-скоро с първите, без да ги заличат. Съществува известна последователност в чувствата и мислите, които видоизменят следващите, затова е необходимо да се знаят, за да бъде правилна преценката за тях. Аз се старая да изясня добре първопричините, за да се разбере връзката с последиците им. Бих желал да направя душата си някак прозрачна за читателя и затова се стремя да я осветля от различни страни, в различни светлини. Да направя така, че той да забележи всеки неин трепет, за да може сам да прецени какво го е породило.

Ако бях се представил в завършения си вид и му кажех: „Такъв е характерът ми“, той би могъл да помисли, ако не че го лъжа, то най-малкото, че аз се лъжа. Но разкривайки пред него подробно и безизкуствено всичко, което ми се е случило, всичко, което съм направил, което съм мислил, чувствал, мога да го въведа в заблуждение само умишлено. Но ако вървя по този път, и това мъчно би ми се удало. Той ще трябва да обедини елементите и да определи какво е съществуването, съставено от тях. Резултатът трябва да бъде негово дело и ако той се излъже, грешката ще си бъде чисто негова. Следователно не е достатъчно за тази цел разказите ми да бъдат верни, те трябва да бъдат и точни. Не аз ще преценя значението на отделните факти. Аз трябва само да ги кажа, като оставя нему грижата да ги пресеете. Именно към това бяха насочени героичните ми усилия досега, а и по-нататък ще остана верен на този принцип. Но спомените от средната възраст винаги са по-бледи от младежките. Аз съумях да използвам възможно най-добре възпоминанията от ранната си младост. Ако и по-късните възкръснат със същата сила, може би ще отегча нетърпеливите читатели, но самият аз няма да бъда недоволен от работата си. Само едно нещо ме плаши в това начинание: не че ще кажа прекалено много или нещо невярно, а да не би да не кажа всичко и да премълча някои истини.

[22] Най-хубавото във всяко отношение произведение на Скарон, сатиричен писател от XVII век. — Б.а. ↑

[23] Русо не обяснява какъв е бил занаятът на баща ѝ, но следващата фраза показва, че бащата е бил навярно музикант. — Б.фр.изд. ↑

[24] Дребна швейцарска монета, равна на една десета франка. ↑

[25] Смесица от френски, испански и италиански, говорим в Ливан. — Б.пр. ↑

[26] Това е кръв на потомец на пелазгите (древен народ, населяващ Пелопонес). — Б.пр. ↑

[27] Жан-Батист Русо, поет (1670–1741). Б.пр. ↑

[28] Русо бива временно назначен по време на сина, Шарл-Емануел III. Виктор-Амедей II абдикира на 30 септември 1730 година и умира на 13 октомври 1733 година. — Б.фр.изд. ↑

КНИГА ПЕТА

1732–1736

Струпа ми се, че пристигнах в Шамбери през 1732 година, както вече казах, и постъпих на служба при краля по установяване на кадастъра. Бях вече навършил двадесет години и приближавах двадесет и една. Бях доста умен за възрастта си, но не и достатъчно разумен, и имах голяма нужда от помощта на тези, в чиито ръце попаднах, за да науча да се държа правилно. Няколкогодишният опит не беше успял да ме излекува от романтичните ми видения и въпреки всички превратности на съдбата все още познавах толкова малко света и хората, като че ли не бях платил скъпо, за да ги опозная.

Живеех в къщи, тоест при мама. Но тук няха такава стая, както в Анси. Нито градина, нито поток, нито хубав изглед. Къщата, която тя заемаше, беше мрачна и тъжна, а моята стая беше най-мрачната и най-тъжната в цялата къща. Гола стена вместо гледка, задънен сокак вместо улица, без въздух, без светлина, без простор, пълна с щурци, плъхове, гнили дъски. Неприятно за живеене. Но бях при нея, до нея. Прекарвайки повече време в службата или в нейната стая, не забелязвах неуютността на моята. Няхах време да мечтая там. Ще ви се стори странно, че тя се бе установила в Шамбери нарочно, за да живее в тази грозна къща. Това беше много ловък ход от нейна страна и аз не бива да го премълчавам. Тя отиваше неохотно в Торино, чувствайки, че след неотдашните революции, при вълнението, което още цареше в двора, не беше дошъл моментът да се представи. Интересите ѝ обаче ѝ налагаха да се покаже. Страхуваше се да не би да я забравят или онеправдаят. Знаеше главно, че граф дьо Сен-Лоран, главен интендант на финансите, не я гледаше с добро око. Той притежаваше стара, нескопосано построена къща в Шамбери, с толкова лошо изложение, че беше вечно празна. Мама я нае и се настани в нея. Този ход излезе по-резултатен, отколкото евентуалното пътуване до Торино. Пенсията ѝ не беше отнета и оттогава граф дьо Сен-Лоран стана един от приятелите ѝ.

Заварих домакинството ѝ подредено почти както по-рано и верния Клод Ане при нея. Както вече казах, той беше родом от село Мутрю и като дете събирал треви в Юра, за да прави швейцарски чай. Тя го беше взела на работа заради близките си, още повече, че ѝ се видяло удобно да има в негово лице и прислужник, и билкар. Той се беше пристрастил към изучаването на растенията, тя от своя страна бе насърчила влечението му и го бе превърнала в истински ботаник: ако не беше умрял така млад, той навярно щеше да си създаде име в тази наука, както си бе извоювал с право добро име между порядъчните хора. Понеже беше сериозен, едва ли не строг, а аз бях по-млад от него, той стана за мене един вид възпитател и ме предпази от много глупости. Защото ми внушаваше уважение и аз не смеех да се самозабравям пред него. Той допадаше и на господарката си, която знаеше благоразумието, честността и неотклонната му привързаност към нея и му отвръщаше със същото. Клод Ане беше безспорно рядък човек и не съм срещал втори като него. Бавен, улегнал, разсъдлив, сдържан в поведението си, студен в отношенията си, лаконичен и мъдър в приказките си, той беше извънредно поривист в чувствата си, без с нищо да се издаде, и само изгаряше дълбоко в себе си. Тази именно импулсивност стана причина за единствената, но непоправима грешка в неговия живот — отравянето му. Това трагично събитие се случи наскоро след пристигането ми и ми разкри близостта на този младеж с господарката му. Ако тя сама не ми бе признала това, никога не бих се усъмнил. Не ще съмнение, че ако усърдието и верността заслужават подобна награда, той действително я бе извоювал и фактът, че нито веднъж не злоупотреби с благоволенieto ѝ, доказва, че бе напълно достоен за него. Те рядко се спречкваха и винаги се сдобряваха. Само един техен спор завърши зле. Госпожа дьо Варан му каза в раздражението си нещо оскърбително, което той не можа да преглътне. Послуша само гласа на отчаянието си и тъй като имаше подръка шишенце лауданум, той го изпи и си легна спокойно, надявайки се, че никога няма да се събуди. За щастие госпожа дьо Варан, също неспокойна и разтревожена, докато сновеше из къщата, намери празното шишенце и отгатна станалото. Тя се затече при него и ме стресна с виковете си. Призна ми близостта им, замоли ме горещо да ѝ помогна и с големи усилия го принудихме да повърне лауданума. Докато наблюдавах тази сцена, аз се дивях на глупостта си, че дотогава

не се бях усъмнил ни най-малко в тяхната връзка. Но Клод Ане беше така дискретен, че и по-прозорливи от мене биха могли да се заблудят. Помиряването беше извънредно топло, самият аз дори се развълнувах. От този ден моята почит и уважение към него нараснаха и аз станах един вид негов ученик, което беше благоприятно за мене.

И все пак не без болка узнах, че някой друг ѝ е по-близък от мене. Не бях и помислял да се домогвам лично аз към такива отношения, но ми беше тежко, че има друг. В това нямаше нищо чудно. Но вместо да намразя мъжа, който ми я отнемаше, моята обич към нея се прехвърли и върху него. Аз исках преди всичко нейното щастие. И понеже тя се нуждаеше от него, за да се чувства щастлива, няхах нищо против да бъде щастлив и той. Самият Клод Ане от своя страна споделяше чувствата на господарката си към мене и се привърза искрено към приятеля, който тя бе избрала. Без да проявява нито сянка от превъзходство, поради връзката си с нея, той ме караше да чувствам само умственото му превъзходство. Аз не смеех да сторя нищо, което той би могъл да не одобри, а той умееше да разграничава доброто от лошото. Така ние живеехме в пълно разбирателство, което само смъртта можа да унищожи. Едно доказателство за прекрасния характер на госпожа дьо Варан е, че всички, които я обичаха, се обичаха помежду си. Дори ревността и съперничеството отстъпваха пред хубавото чувство, което тя вдъхваше, и никога не съм бил свидетел на зложелателство между хората, които я обкръжаваха. Нека този, който чете изповедта ми, спре за миг при тези хвалебствени думи и ако се сети за някоя друга жена, за която би могъл да каже същото, препоръчвам му да се свърже с нея, дори тя да е последната уличница, ако иска да прекара спокойно дните си.

От пристигането ми в Шамбери до заминаването ми за Париж 1741 година се разстила един период от осем-девет години, доста беден на приключения, защото живях просто и спокойно, като този еднообразен живот бе необходим за мене, за да изгради характера ми, все още неустановен поради постоянните сътресения. През този ценен период обърканото ми и непоследователно образование стана по-съдържателно и оформи моята духовна същност, на която останах верен занапред през бурите, които ме очакваха. Това усъвършенстване се извърши бавно и неусетно, без вълнуващи събития. Но въпреки това заслужава да бъде проследено и описано.

В началото се занимавах само с работата си. Служебните задължения не ми оставяха време да мисля за друго. Малкото свободни мигове прекарвах край добрата мама и тъй като няхах възможност да чета, дори не се сещах за книги. Но когато свикнах с работата си, когато тя се превърна в своего рода рутина и по-малко заемаше мисълта ми, тя отново затърси друга храна. Книгите пак се превърнаха в необходимост за мене и понеже това мое увлечение като че ли винаги се разраства, когато е възпрепятствано, то сигурно щеше да се превърне в истинска страст, както при женевския майстор, ако не беше възпирано от други увлечения, възникнали по това време.

Макар че за нашите изчисления не беше нужна кой знае колко сложна аритметика, те все пак бяха понякога доста трудни за мене. За да мога да се справя, накупих учебници по аритметика и я усвоих добре, защото се занимавах сам. Практическата аритметика има по-широко поле на приложение, отколкото се предполага, особено ако човек иска да постигне голяма точност в изчисленията. Има много дълги операции, сред които дори и много добри геометри се оплитат. Когато логиката се съчетае с опита, мисълта се избистря и човек намира по-кратки способности, задоволяващи, от една страна, честолюбието му със самия факт, че ги е открил, а, от друга — ума му със своята точност и превръщащи в удоволствие неблагоприятната сама по себе си работа. Аз си дадох толкова труд, че нито един проблем, който можеше да се разреши само с изчисление, не представляваше вече пречка за мене и дори сега, когато познанията се заличават с всеки изминат ден от паметта ми, наученото тогава все още е запазено отчасти, макар че тридесет години не съм го използвал. Само преди няколко дни, когато отидох на гости в Дейвънпорт, присъствайки на урока по аритметика на децата на домакина, аз реших без грешка, с невъобразимо удоволствие една най-сложна задача. Докато пишех цифрите, имах чувството, че съм все още в Шамбери по време на щастливите дни. Бях се върнал по стъпките си в далечното минало.

Тушът и картите на нашите земемери ми възвърнаха също влечението към рисуването. Купих си бои и започнах да рисувам цветя и пейзажи. Жалко беше, че не бях особено надарен за живопис, защото тя страшно ми допаднаше. Бих прекарал с месеци сред моливите и четките, без да се сетя да изляза. Така се прирастих към това занимание, че трябваше насила да ме отклонят. Така е с всичко, по

което се увлека. Увлечението нараства, превръща се в страст и скоро за мене не съществува нищо извън него. И възрастта не ме излекува от този порок. Тя дори не го намали и ето че и сега, когато пиша тия редове, вече изветрял старик, съм погълнат всецяло от едно друго излишно занимание, макар че съм съвсем бос в тази област и макар че хората, които на младини са я изучавали, я изоставят, когато стигнат възрастта, на която аз съм решил да я усвоявам.

В онези години подобни научни занимания щяха да бъдат напълно уместни. Случаят беше много удобен и аз се чувствах донякъде изкушен да се заловя с тях. Задоволството, което четях в очите на Ане, когато се връщаше с купища нови растения, два-три пъти едва ли не ме примамва да отида да събирам билки с него. Почти съм сигурен, че ако бях отишъл само веднъж, щях да се запаля и може би днес щях да бъда прочут ботаник: не познавам наука, която така добре да подхожда на вродените ми склонности, и животът, който водя от десет години далеч от столицата, е всъщност посветен на непрекъснато безцелно и безсмислено хербаризиране. Но понеже тогава няха никаква представа от ботаниката, аз се отнасях към тази наука с пренебрежение и даже отвращение, виждайки в нея само аптекарство. Мама, макар че я обичаше, я използваше всъщност единствено с аптекарски цели. Тя търсеше само билки, за да приготвя лекарствата си. Затова ботаниката, химията и анатомията, свързани в съзнанието ми под името медицина, бяха за мене само извор на забавни сарказми и повод за някоя и друга плесница. Впрочем у мене постепенно се разви противоположно влечение, което скоро погълна всички останали. Имам предвид музиката. Сигурно съм предопределен за това изкуство, защото го обикнах още от детинство и то е единственото, което съм обичал неотклонно през целия си живот. Най-удивителното е, че това изкуство, за което бях роден, ми е струвало толкова усилия, преди да го овладее, и толкова бавно съм напредвал в него, че след като цял живот съм се занимавал с музика, нито веднъж не ми се удаде да изпея уверено нещо по ноти. Уроците по музика ми бяха по онова време особено приятни главно защото ги провеждах с мама. Понеже иначе имахме доста различни вкусове, музиката беше за нас обединителното звено и аз често прибягвах до нея. Мама не отказваше. Тогава бях почти на същото ниво като нея. Успяхме да

разчетем на два-три пъти някоя песен. Понякога, докато тя се суетеше край пещта, аз ѝ подхвърлях:

— Мамо, намерих един прекрасен дует, който според мене ще придаде на билките ви аромат на изгоряло.

— А, бога ми! — възкликваше тя. — Ако ги изгоря заради тебе, ще те накарам да ги изядеш като поп!

Продължавайки да спорим, аз я повличах към клавесина. Забравяхме се там. Екстрактът от хвойна или абсент се овъгляваше, тя нашарваше лицето ми и всичко това беше толкова приятно!

Виждате, че макар и да разполагах с малко свободно време, имах много възможности да го използвам. Междувременно възникна още една, която се отрази благоприятно и на останалите.

Ние живеехме в такова задушно жилище, че понякога се налагаше да подишаме чист въздух на открито. Ане посъветва мама да наеме градина в околностите, за да я засадим с билки. Към градината имаше и една доста хубава къщурка, която мебелирахме подходящо. Сложихме и едно легло. Често отивахме да вечеряме там, а понякога аз оставах и да нощувам. Неусетно се пристрастих към това малко убежище. Пренесох няколко книги и много репродукции. Прекарвах част от свободното си време, като го разкрасявах и подготвях някоя приятна изненада за мама, когато тя дойдеше да се разходи. Аз я оставях, за да мисля с по-голямо удоволствие за нея там, да си мечтая. Още една моя прищявка, която не се опитвам нито да извиня, нито да обясня, а просто си я признавам, защото беше така. Спомням си, че веднъж госпожа дьо Люксамбур ми разказа смеешком за някакъв мъж, който се разделял с любовницата си, за да ѝ пише писмо. Аз ѝ казах, че съм в състояние да постъпя като този мъж. Бих могъл да прибавя, че съм го правил понякога. Но всъщност, когато бях с мама, никога не чувствах нужда да се отдалеча от нея, за да я обичам повече. Насаме с нея аз се чувствах толкова свободен, както и когато бях сам, и това не ми се е случвало с никого друго, било мъж или жена, колкото и да съм ги обичал. Но тя често беше обкръжена от хора, които толкова малко ми допадаха, че от яд и скука бягах в моето убежище, където тя беше такава, каквато я желаех, без да се страхувам, че досадниците ще ни последват.

Докато си живеех най-спокойно, отдаден на работа, развлечения и учене, Европа съвсем не беше така безбурна. Наскоро беше обявена

войната между Франция и Императора. Сардинският крал се беше намесил и френската армия нахлу в Пиемонт на път за Миланската област. И през Шамбери мина една част, между другото и полкът от Шампан, командван от херцог дьо Ла Тримуй, комуто бях представен: той ми обеща звездите и луната и навярно вече не се сети за мене. Нашата градина се намираше точно в горната част на предградието, откъдето влязоха войските, така че успях да задоволя желанието си да ги видя и се запалих от тази война, като че ли бях кой знае колко заинтересуван от изхода ѝ. Дотогава и на ум не ми беше идвало да мисля за политика, а изведнъж почнах да чета вестници, за първи път, но с такова пристрастие към Франция, че сърцето ми се разтуптяваше при най-малките ѝ успехи, а неудачите ѝ ме натъжаваха, сякаш се изсипваха на собствената ми глава. Ако тази лудост беше временна, нямаше да се занимавам с нея, но тя пусна напълно неоснователно такива дълбоки корени в душата ми, че когато впоследствие в Париж се изправих срещу деспотизма като горд републиканец, неволно чувствах тайно предпочитание към същата нация, макар и да я считах раболепна, и към правителството, при все че привидно го атакувах. Най-забавното беше, че понеже се срамувах от тази слабост, така противоречаща на убежденията ми, че не смеех да я призная пред никого и се подигравах с французите заради пораженията им, докато сърцето ми се обливаше в кръв повече, отколкото на тях. Аз навярно съм единственият, който, живеейки сред народ, отнасящ се добре с него и който той обожаваше, си е давал външно вид, че го ненавижда. Това хубаво чувство от моя страна беше толкова безкористно, толкова силно, толкова неизменно, толкова непобедимо, че дори след като напуснах Франция, след като правителството, сановниците, писателите се развихриха срещу мене, след като отрупването ми с клевети и обиди стана признак на благонадеждност, аз не можах да се излекувам от безумната си любов. Обичам французите въпреки волята си, макар че те ме преследват. Като виждам наченките на упадъка на Англия, който предсказах сред възхода ѝ, ще ми се да лелея безумната надежда, че френският народ, на свой ред победител, ще ме освободи някой ден от безрадостното ми пленничество.

Дълго търсих причината за това мое пристрастие и я намерих само в повода, по който то се появи. Нарастващото ми влечение към литературата ме тласкаше към френските книги, към техните автори,

към родината на тия автори. Точно когато пред очите ми минаваха френските войски, аз четях за великите пълководци от Брантом. Главата ми беше пълна с имената на Клисон, Байар, Лотрек, Колини, Монморанси, Ла Тримуй и аз се привързах към техните потомци като към наследници на тяхната доблест и смелост. Във всеки минаващ полк ми се струваше, че разпознавам прословутите черни отреди, извършили на времето толкова подвизи в Пиемонт. С една дума, прикачвах към хората, които виждах, представите, почерпени от книгите. Непрекъснатото четене на произведения от една и съща нация подхранваше възторга ми към нея и го превърна в крайна сметка в сляпа страст, която нищо не можа да изкорени. Впоследствие имах случай да забележа по време на пътуванията си, че това отношение не беше свойствено само на мене и че въздействайки във всички страни в по-голяма или по-малка степен върху тази част от нацията, която обичаше книгите и се занимаваше с литература, френската култура смекчаваше общата омраза, породена от високомерния вид на французите. Романите повече от мъжете спечелват жените от всички страни, драматичните шедьоври пристрастяват младежта към френския театър. Известността на Комеди Франсез привлича в Париж тълпи чужденци, които се връщат възхитени оттам. С една дума, превъзходният вкус, господстващ в тяхната литература, покорява всички, които я обичат, и по време на завършилата тъй злополучно война видях как техните писатели и философи поддържаха славата на френското име, затъмнена от техните войни.

И така, аз бях пламенен французин и това ме пристрасти към новините. Вървах с тълпата зяпачи и чаках на площада куриерите. Поглунав от магарето от баснята, страшно се безпокоях да узная седлото на чий господар щях да имам честта да нося. Защото тогава предполагаша, че ще принадлежим на Франция, а Савоя ще бъде разменна монета за сметка на Миланската област. Трябва да се признае, че имах основание да се опасявам. Ако войната свършеше зле за съюзниците, пенсията на мама щеше да бъде сериозно застрашена. Но аз бях преизпълнен с доверие спрямо моите добри приятели и този път, въпреки изненадата на господин дьо Броли, моето доверие не остана излъгано благодарение на краля на Сардиния, за когото изобщо не бях помислял.

Докато в Италия се биеха, във Франция пееха. Оперите на Рамо бяха вече нашумели и бяха привлекли вниманието към теоретичните му произведения, които поради своята неразбираемост бяха недостъпни за широките маси. Чух случайно за неговия „Трактат по хармония“ и не се успокоих, докато не си набавих тази книга. Пак по една случайност се разболях. Някакъв възпалителен процес. Той протече остро и краткотрайно, но възстановяването беше продължително и се наложи цял месец да пазя стаята. През това време се нахвърлих и жадно зачетох моя „Трактат по хармония“, но той беше толкова дълъг, разплут, лошо подреден, че си дадох сметка — необходимо е много време, за да го изуча и разбера. Прекъсвах усърдното четене и се отморях с музика. Кантатите на Барние, над които се упражнявах, не ми излизаха от ума. Научих наизуст четирипет, между другото кантатата „Спящи амури“, която оттогава не съм виждал, но я помня почти цялата, също както и „Амур, ужилен от пчела“, много хубава кантата от Клерамбо, която научих почти по същото време.

Като връх на всичко от Вал д’Ост пристигна млад органист на име абат Пале, добър музикант и човек, който много добре акомпанираше на клавесин. Запознахме се и ето ни неразделни. Той беше ученик на един италиански монах, отличен органист. Запозна ме с неговата теория. Аз я сравних с теорията на Рамо. Тъпчех главата си с акомпанименти, акорди, хармония. Трябваше да развия слуха си. Предложих на мама да устройваме по един концерт всеки месец. Тя се съгласи. Тези концерти така ме погълнаха, че нито денем, нито нощем можех да правя нещо друго. А и действително бях зает, и то много, защото издирвах ноти, търсех оркестранти и инструменти, разпределях различните партии и пр. Мама пееше, отец Катон, за когото вече споменах и за когото пак ще говоря, също пееше. Един учител по танци на име Рош и неговият син свиреха на цигулка. Пиемонтският музикант Канакас, който работеше по кадастъра и се ожени по-късно в Париж, свиреше на виолончело. Абат Пале акомпанираше на клавесин. Аз имах честта да дирижирам, без да забравя дървената палка. Можете да си представите колко беше хубаво! Не съвсем като при господин дьо Треторан, но не и по-лошо.

Малките концерти у госпожа дьо Варан, новопокръстена католичка, която се изхранваше, както се говореше, от милосърдието

на краля, даваха повод за недоволство сред кликата на лъженабожниците. Но за много порядъчни хора те бяха приятно забавление. Не бихте отгатнали кого поставям начело между тях. Един монах, но монах с много лични качества, при това приятен: неговата зла участ впоследствие ме развълнува дълбоко и споменът за него, свързан с щастливите ми дни, още ми е скъп. Става дума за корделиера отец Катон, който заедно с граф Дортан беше конфискувал в Лион нотите на клетото „котенце“. Той не можеше да се гордее с тази своя постъпка. Беше бакалавър на Сорбоната, дълго беше живял в Париж, в най-висшето общество, и се беше промъквал особено в дома на маркиз д'Антръомон, сардински посланик по онова време. Беше едър, добре сложен мъж, с пълно лице и изпъкнали очи, с черни коси, които естествено падаха над челото му, едновременно благороден, прям и скромнен на вид, правеше добро впечатление и се обличаше просто, но с вкус. Не се държеше нито лицемерно или безочливо като повечето монаси, нито галантно като светски човек, макар че беше такъв, но уверено, като порядъчен човек, който, без да се срамува от расото си, го чувства като чест и е винаги на мястото си между порядъчните люде. Макар че отец Катон не беше учил достатъчно, за да стане доктор, той беше много образован за светски човек. Освен това не бързаше да покаже начетеността си и я проявяваше толкова на място, че тя изглеждаше още по-голяма. Понеже беше водил дълго светски живот, беше развил у себе си по-скоро приятни умения, отколкото солидни познания. Беше остроумен, съчиняваше стихове, говореше хубаво, пееше още по-хубаво, имаше приятен глас, умееше да свири на орган и клавесин. Притежаваше повече качества, отколкото беше необходимо, за да има успех. Затова доста го ухажваха. Но той не пренебрегна за сметка на това монашеските си задължения и успя въпреки завистта на съперниците си да бъде избран за представител на неговата провинция в съвета на канониците или, с други думи, стана важна личност в своя орден.

Отец Катон се запозна с мама у маркиз д'Антръомон. Той чу за нашите концерти, изказа желание да участва в тях и благодарение на него те станаха блестящи. Ние скоро се сприятелихме поради общото ни влечение към музиката, което беше истинска страст и на двамата ни, с тази разлика, че той беше действително музикант, а аз — сополанко. Отивахме с Канакас и абат Пале да свирим и пеем в неговата стая и

понякога на неговия орган в празнични дни. Често вечеряхме насаме у него, защото той притежаваше и тази удивителна за един монах черта, че беше щедър, великодушен и сластолюбив, но не по просташки начин. В дните на концертите ни той вечеряше у мама. Тези вечери протичаха много весело и приятно. Говорехме без заобикалки, пеехме дуети, аз се чувствах свободен, духовит, находчив. Отец Катон беше очарователен, мама пленителна, абат Пале с волския си глас беше прицел на шегите ни. Сладки мигове на безгрижна младост, колко отдавна отлетяхте!

Понеже няма да имам вече случай да говоря за отец Катон, нека завърша с две думи неговата тъжна история. Другите монаси от завист или по-скоро вбесени от достойнствата му, от изящното му държане, което нямаше нищо общо с монашеската занемареност, го намразиха само защото не беше така противен като тях. По-високопоставените се съюзиха срещу него и насъскаха разни монахчета, които искаха да заемат мястото му и по-рано не смееха да вдигнат очи към него. Нанесоха му хиляди оскърбления, свалиха го от поста му, отнеха му стаята, която бе подредил с вкус, макар и скромно, заточиха го бог знае къде. Най-сетне тия мизерници го обсипаха с толкова обиди, че гордата му и честна душа с право не можа да издържи и след като бе очаровал най-отбрани общества, той умря от мъка на мръсен одър в някаква килия или карцер, съжеляван и оплакван от всички порядъчни хора, които го познаваха и в чиито очи той имаше само един недостатък — че беше монах.

Докато живеехме леко и безгрижно, за кратко време аз бях така изцяло погълнат от музиката, че не можех да мисля за нищо друго. Отивах насила на работа. Принудата и еднообразието в службата ми се превърнаха в непоносимо изтезание и стигнах дотам, че започнах да копнея да я напусна, за да се отдам напълно на музиката. Можете да си представите, че тази безумна мисъл беше посрещната с възражения. Да напусна една порядъчна работа с постоянен доход, за да гоня случайни ученици, беше прекалено неразумно решение, за да хареса на мама. Дори да предположехме, че в бъдеще ще напредна толкова, колкото си въобразявах; амбициите ми всъщност бяха много скромни, защото исках да остана цял живот обикновен музикант. Замисляща блестящи проекти и имайки малко по-високо мнение за мене въпреки преценката на господин д'Обон, тя с болка на душа ме виждаше как се отдавам на

увлечение, което ѝ се струваше несериозно, затова често ми повтаряше провинциалната поговорка, която не се отнася за Париж: „Който пее и танцува, малко добрува“. От друга страна, тя виждаше, че увлечението ми е непобедимо. Страстта ми към музиката се превръщаше в истинска лудост и имаше опасност да загубя службата си поради разсеяността си. Затова беше много по-добре сам да си подам оставка. Аз ѝ изтъкнах също така, че тази служба и без това е временна, че ми е необходима специалност, за да живея, и че беше по-сигурно да овладея достатъчно чрез практика професията, която ме влече и която тя ми беше избрала, отколкото да завися от протекции или да правя нови опити, които могат да излязат неуспешни, и минал вече възрастта, когато се учи, да остана негоден да си изкарвам прехраната. Най-сетне аз изтръгнах съгласието ѝ не толкова с разумни доводи, колкото с досаждане и умилкване и тутакси изтичах да благодаря гордо на господин Кочели, главен директор на кадастъра, за досегашната ми служба при него и напуснах доброволно работата си без повод, без основание, без предлог, като че ли бях извършил най-героичната постъпка, със същата, ако не и по-голяма радост, с каквато бях постъпил преди малко по-малко от две години.

Колкото и неразумна да беше тази постъпка, тя ми спечели известно уважение сред населението и това не беше излишно. Едни се усъмниха, че имам материални средства, каквито всъщност нямах, други, виждайки ме отдаден напълно на музиката, съдеха за таланта по жертвата ми и сметнаха, че щом съм така луд по това изкуство, трябва действително да го владее. В царството на слепите еднооките са царе. Аз минавах за добър учител по музика, понеже другите бяха още по-лоши. От друга страна, не ми липсваше и известен усет към пеенето, подсилен от благоприятното въздействие на възрастта и външността ми, така че скоро се сдобих с повече ученици, отколкото ми бяха необходими, за да достигна секретарската си заплата.

Безспорно, ако става дума за приятен живот, не можеше по-бързо да се мине от едната към другата крайност. В кадастъра, зает осем часа дневно с най-скупна работа, в компания на още по-скупни хора, затворен в мрачна канцелария, отровена от дишането и потта на ония простаци, повечето чорлави и нечистоплътни, понякога чувствах виене на свят от напрежение, задуха, принуда и скука. Вместо всичко това ето ме внезапно попаднал в най-отбрано общество, приеман, търсен в

най-богатите домове. Навсякъде мило, любезно, празнично посрещане. Приветливи госпожици, прелестно нагиздени, ме чакат и приемат гостоприемно. Виждам само изящни предмети, вдъхвам само рози и портокалов цвят. Пеем, разговаряме, смеем се, забавляваме се. Излизам от едно място, за да отида на друго и да правя същото. Ще се съгласите, че след като по този начин изкарвах колкото и в кадастъра, нямаше място за колебание. Така че аз бях толкова доволен от решението си, че никога не съм се разкайвал за него и дори сега, когато правя равносметка на делата си, освободен от не особено разумните подбуди, които са ги предизвикали, пак не се разкайвам.

Това едва ли не е единственият случай, когато, следвайки само наклонностите си, не съм бил излъган в очакванията си. Поради непринудеността, общителността, лекия характер на жителите на този край аз общувах приятно с тях и фактът, че се чувствах добре в тяхната среда, доказва, че ако не обичам да живея между хората, това е не толкова по моя вина, колкото по тяхна.

Жалко, че савойците не са богати. Или може би щеше да бъде жалко, ако бяха по-заможни. Защото такива, каквито са, те са най-симпатичните и най-дружелюбни хора, които познавам. Ако съществува на света градче, в което човек най-добре вкухва сладостта на живота в приятно и безопасно общуване, това е Шамбери. Провинциалните благородници, които се събират там, притежават само толкова блага, колкото са необходими за преживяване. Те нямат достатъчно, за да направят кариера. И не можейки да удовлетворят честолюбието си, те по неволя следват съвета на Киней. Посвещават младежките си години на военната служба, после се връщат да прекарват спокойно старините си в родния край. Честта и мъдростта повеляват това разпределение. Жените са хубави, но биха могли да минат и без хубост. Те притежават всичко, което може да се сравни с хубостта и дори да я замести. Странно е, че принуден от работата си да виждам много момичета, не си спомням да съм срещнал ни едно в Шамбери, което да не бе очарователно. Ще кажете, че съм бил настроен да ги виждам хубави и може би имате право. Но нямаше нужда да преувеличавам. Истината е, че не мога да си спомня без удоволствие моите млади ученички. Защо не мога, назовавайки най-милите измежду тях, да ги върна, а и себе си заедно с тях, в онази щастлива възраст, когато изживявах край тях сладостни и невинни

мигове? Първата беше госпожица дьо Меларед, моя съседка, сестра на ученика на господин Гем. Тя беше жива брюнетка, но гальовна, изпълнена с изящество и съвсем не вятърничава. Беше по-скоро слаба, както повечето момичета на нейната възраст. Но блестящите ѝ очи, тънката ѝ талия и привлекателното ѝ изражение не се нуждаеха от закръгленост, за да се харесат. Отивах у тях сутрин и тя беше още по пенъоар, без специална прическа, повдигнала небрежно коси с втъкнати в тях цветя, които слагаше при пристигането ми и махаше, когато си отивах, за да се вчеше. От нищо не се боя толкова, както от хубаво младо момиче по пенъоар. Сто пъти по-малко щях да се страхувам от нея, ако беше пременена. Госпожица Мантон, у която отивах следобед, ме приемаше винаги напълно нагласена и ми правеше също така приятно впечатление, но по-различно. Нейните коси бяха пепеляворуси. Тя беше много дребничка, много стеснителна и много бяла. Чист, верен и звучен глас, който обаче не смееше да се разгърне. На гърдите си имаше белег от изгаряне с вряла вода, което синьото ѝ копринено шалче не скриваше напълно. Този белег привличаше понякога вниманието ми, което скоро се отклоняваше от него и плъзваше другаде. Госпожица дьо Шал, друга моя съседка, беше вече съвсем развита девойка. Едра, снажна, възпълна. Малко по-рано е била съвсем както трябва. По онова време не беше вече хубавица, но се отличаваше с миловидността си, с равното си настроение и добрия нрав. Сестра ѝ, госпожа дьо Шарли, най-красивата жена в Шамбери, не учеше вече пеене самата тя, но държеше дъщеря ѝ да учи. Тя беше съвсем млада и по хубост обещаваше да бъде равна на майка си, само че за съжаление беше червенокоса. В манастира „Визитасион“ имах една малка францужойка, чието име съм забравил, но която заслужава своето място в списъка на любимките ми. Тя беше усвоила бавния и провлечен говор на монахините и казваше с този тон всевъзможни духовитости, които явно не съответстваха на държането ѝ. Между другото беше мързелива, не си даваше труд да проявява остроумието си и го смяташе за благоволение, което не оказваше кому да е. Едва след месец-два нередовни уроци тя се сети за това средство, за да ме накара да стана по-точен. Защото никога не можах да си наложа да пристигам навреме. Приятно ми беше, докато давах уроците си, но не ми беше приятно, че съм принуден да отивам там, нито да завися от определен час. Принудата и подчинението ми са непоносими при

каквито и да било обстоятелства. Заради това съм в състояние да намразя и самото удоволствие. Казват, че при мохамеданите един глашатай минава призори по улиците и приканва съпрузите да изпълнят задължението си спрямо жените си. В подобни часове аз бих бил непокорен турчин.

Имах няколко ученички и сред еснафските среди и особено една, която стана косвена причина за промяна в отношенията към мене; и без това трябва да спомена за нея, щом съм решил да казвам всичко. Тя беше дъщеря на бакалин и се наричаше госпожица Лар, истински образец за гръцка статуя, която бих обявил за най-хубавото момиче, което съм виждал някога, ако съществува истинска красота без живот и без душа. Нейната леност, студенина и безчувственост стигаха невероятни размери, Беше еднакво невъзможно както да ѝ харесаш, така и да я ядосаш, и сигурен съм, че ако някой се опиташе да я изнасили, тя щеше да се остави не от желание, а от тъпота. Майка ѝ, която не искаше да я излага на такава опасност, не се делеше от нея. Тя я караше да учи пеене и ѝ беше взела млад учител единствено за да я оживи. Но опитът се провали. Докато учителят ухажваше дъщерята, майката ухажваше учителя все със същия неуспех. Госпожа Лар прибавяше към вродената си живост и цялата живост, която би трябвало да притежава дъщеря ѝ. Тя имаше малка, будна и смачкана муцунка, надупчена от дребна шарка. Очите ѝ, малки, но пламенни, бяха леко зачервени, понеже почти винаги бяха възпалени. Всяка сутрин, щом пристигнех, ме чакаше обичайното кафе с каймак, а майката не пропускаше случая да ме посрещне с целувка по устата, която от любопитство ми се искаше да върна на дъщерята, за да видя как ще реагира. Впрочем тази малка игра се вършеше така естествено и без никакви последици, че дори когато господин Лар беше там, закачките и целувките си бяха в реда на нещата. Той беше омесен от добро тесто, истински баща на дъщеря си, и жена му не го лъжеше само защото беше излишно.

Аз приемах нейните любезности с обичайната си недодяланост, като ги считах чисто и просто за проява на приятелски чувства. И все пак понякога те ми досаждаха, защото темпераментната госпожа Лар изискваше все пак нещо в замяна и ако минех през деня пред бакалницата им, без да се отбия, после си имах неприятности. Затова,

когато бързах, трябваше да заобикалям и да минавам по друга улица, знаейки, че при нея можех лесно да вляза, но не и да си изляза.

Госпожа Лар се занимаваше предимно с мене, за да не ѝ отвърна и аз със същото. Нейното внимание ме трогваше. Аз разказах за нея на мама, защото не виждах в това нищо тайно, а и дори да виждах, пак щях да ѝ разкажа, защото беше невъзможно да скрия от нея каквото и да било. Сърцето ми беше отворено пред нея, както пред бога. Тя не сметна обаче работата толкова невинна. В държането на госпожа Лар, в което аз виждах само приятелско разположение, тя видя предложение. И реши, че госпожа Лар смята за въпрос на чест да ме остави не така наивен, както ме е срещнала, и по един или друг начин сигурно ще успее. Освен че не беше справедливо друга жена да се нагърбва с просвещението на нейния питомец, мама имаше подостойни за нея съображения да ме предпази от клопките, на които ме излагаше ранната ми възраст и общественото ми положение. В същото време и друга жена, много по-опасна, се опита да ме улови на въдицата си и аз се изплъзнах, но мама си даде сметка, че надвисналата над мене заплаха изискваше предпазни мерки от нейна страна.

Графиня дьо Мантон, майка на една моя ученичка, беше много умна жена и се славеше с не по-малко злостния си нрав. Ако се вярва на хорските приказки, тя беше причина на много скарвания и между другото и на едно спречкване, чиито последици се оказаха гибелни за семейство д'Антръомон. Мама беше доста близка с нея, познаваше характера ѝ. Понеже мама съвсем невинно бе събудила чувства у дадено лице, от което се интересувала графинята, тя започна да я счита отговорна за това предпочитание, макар че госпожа дьо Варан нито го беше търсила, нито го беше приела. И от този миг графинята само търсеше удобен случай да играе на съперницата си лоши номера, всичките неуспешни. За пример ще приведа един от най-комичните. Те били веднъж заедно извън града с неколцина местни благородници, между които и въпросният обожател. Госпожа дьо Мантон казва на един от тия господа, че госпожа дьо Варан е най-обикновена преструвана, че няма никакъв вкус, че се облича лошо и че покрива гърдите си като търговка.

— Колкото до това — възразява ѝ мъжът, който бил шегобиец, — тя си има основания. Знаем, че има на гърдите петно, прилично на отвратителен плъх, така ясно очертан, сякаш тича.

Омразата, както и любовта, прави хората лековерни. Госпожа дьо Мантон решила да използва това откритие и един ден, когато мама играела на карти с неблагоприятния любимец на графинята, тя издебнала съперницата си, минала зад нея, изтеглила назад стола ѝ и ловко дръпнала шалчето. Само че вместо огромния плъх господинът съзрял нещо съвсем друго, което мъчно можеше да се види, а камо ли да се забрави, а това не влизало в сметките на дамата.

Аз съвсем не бях достоен да привлека вниманието на госпожа дьо Мантон, която търпеше около себе си само блестящи личности. Но въпреки това тя се интересува от мене не толкова заради външния ми вид, който сигурно никак не я вълнуваше, а заради мнението, което хората си бяха създали за моето остроумие, надявайки се да го използва според вкуса си. Тя имаше голяма склонност към сатирата и обичаше да съчинява песнички и стихове по адрес на неприятни ней личности. Ако беше открила у мене достатъчно дарование, за да ѝ помогна в стиховете, и достатъчно добра воля, за да ги напиша, ние двамата за кратко време щяхме да обърнем Шамбери с главата надолу. Щяха да издирят източника на пасквилите. Госпожа дьо Мантон щеше да се измъкне, като пожертва мене, и щяха да ме тикнат навярно в затвора до края на дните ми, за да ми дадат да разбере как се играе ролята на Феб сред дамите.

За щастие нищо такова не се случи. Госпожа дьо Мантон ме задържа на вечеря два-три пъти, за да ме чуе как говоря, и реши, че съм обикновен глупак. И аз самият се чувствах така и се измъчвах, завиждайки на способностите на моя приятел Вантюр, докато трябваше да благославям глупостта си, която ме избавя от опасност. Аз останах за госпожа дьо Мантон учителят по пеене на дъщеря ѝ и нищо повече. Но си живях спокойно и обичан от всички в Шамбери. А това беше по-хубаво, отколкото да бъда блестящ ум за нея измия за всички други.

Както и да е, мама видя, че за да ме изтръгне от опасностите, произтичащи от моята младост, беше време да се държи с мене като с мъж и направи именно това, но по най-необикновения начин, който би избрала жена в подобни обстоятелства. Забелязах, че стана по-сериозна, че започна да ми говори по-наставнически, отколкото друг път. Палавата веселост, с която обикновено бяха примесени поученията ѝ, отстъпи внезапно място на постоянно съдържан тон, нито

интимен, нито строг, който сякаш подготвяше някакво обяснение. След като напразно потърсих у себе си причината за тази промяна, аз я попитах — тя това и чакаше. Предложи ми да се разходим до малката ни градина на другия ден. Отидохме там рано сутринта. Тя се бе разпоредила да останем сами целия ден. Използва това време, за да ме подготви за благоволенieto, което се канеше да прояви спрямо мене, но не като другите жени със стратегия или закачки, а с прочувствени и съдържателни думи, които целяха не толкова да ме съблазнят, колкото да ме просветят, и говореха по-скоро на сърцето, а не на плътта. Но колкото и прекрасни, и полезни да бяха съветите ѝ и с колкото и топъл и весел глас да бяха изказани, аз не им отдадох заслуженото внимание и те не се отпечатаха в паметта ми както в други случаи. Начинът, по който започна разговорът, предварителната подготовка ме хвърлиха в тревога. Докато тя ми говореше, замислен и разсеян неволно, аз се стараех не толкова да вникна в думите ѝ, колкото да доловя какво цели с тях; щом разбрах, което не беше много лесно, нова мисъл, която, откакто живеех с нея, нито веднъж не ми бе минала през ум, така ме завладя, че вече не бях господар на себе си да възприемам словата ѝ. Мислех само за нея и не я слушах.

Желанието да накарате младите хора да слушат внимателно думите ви, като им покажете нещо много интересно в края на урока, е обичайно недомислие от страна на учителите, което и аз не можах да избягна в „Емил“. Завладян изцяло от привлекателния обект, който му показвате, ученикът прескача вашата предварителна реч, за да отиде веднага там, където вие го водите твърде бавно според него. Ако искате да ви слуша внимателно, не трябва да му позволите да отгатне предварително мисълта ви и именно това не се удаде на мама. Поради една особеност на своя систематичен ум, тя прояви напразна предвидливост, като постави условия. Но щом видях цената, аз изобщо не ги изслушах и побързах да се съглася с всичко. Пък и съмнявам се, че в подобен случай ще се намери на цялата земя един-единствен мъж, достатъчно откровен или смел, за да се пазари, и жена, която да му прости, ако той направи това. С присъщата си чудатост тя прояви по време на нашето споразумение най-строга формалност и ми даде една седмица, за да размисля, макар да я уверих неискрено, че нямам нужда от този срок. Най-странното в случая бе, че аз всъщност се радвах на отлагането, защото бях така смаян от неочакваното предложение и в

главата ми цареше такъв хаос, че имах нужда от време, за да се окопитя.

Може би ще си помислите, че тия осем дни ми са се сторили осем века. Напротив. Нямах нищо против те да продължат толкова. Не зная как да опиша тогавашното си състояние: обзет от страх, примесен с нетърпение, аз се плашех така силно от това, което желяех, че имаше моменти, когато действително търсех почти начин да избягам от подобно щастие. Представете си само моя страстен и пламенен темперамент, кипналата ми кръв, опияненото ми от любов сърце, моята възраст, сили, цветущо здраве. Помислете си, че изжаднял за жени, аз още не се бях докосвал до нито една; че въображението, физическата нужда, тщеславието, любопитството се съревноваваха и горещото желание да стана мъж и да изглеждам мъж ме разкъсваше. Прибавете главно, защото това не бива да се забравя, че моята силна и нежна обич към нея не само не беше охладняла, а се беше разпалвала с всеки изминат ден; че се чувствах добре само край нея, че я напусках само за да мисля за нея; че сърцето ми беше изпълнено не само с нейната доброта към мене, с нейния мил характер, но и с нейната плът, с нейното лице, с нейната личност, с цялата нея. С една дума, и всичко, с което тя би могла да ми бъде скъпа. И не си въобразявайте, че заради десетте или дванадесетте години, с които бях по-млад от нея, тя беше по-стара или ми изглеждаше така. През тия пет-шест години, откогато я бях видял за първи път и бях изпитал такова нежно възхищение, тя наистина се беше променила съвсем малко, а аз изобщо не виждах промяна. За мене, а и за всички други, тя беше винаги очарователна. Само талията ѝ се беше позакръглила. Иначе беше запазила същия поглед, същия тен, същите гърди, същите черти, същите чудни руси коси, същата жизнерадост, всичко, дори гласа, звънливия си младежки глас, който ми е въздействал винаги толкова силно, че дори и днес не мога да чуя без вълнение чист момински глас.

Естествено единственото нещо, от което можех да се опасявам в очакването да притежавам едно толкова скъпо същество, беше да не би да избързам и да не мога да овладя достатъчно желанието и въображението си, да не би да не остана господар на себе си. Ще видите, че вече като зрял мъж, само при мисълта за някои малки благоволения, очакващи ме при любима жена, кръвта ми се разпалваше толкова силно, че ми беше невъзможно да извървя

безнаказано краткото разстояние, което ме делеше от нея. Как, по какво чудо в цвета на моята младост не проявявах нетърпение за първата наслада? Как можах да очаквам този час по-скоро с притеснение, отколкото с радост? Как вместо чаровно опиянение изпитвах по-скоро отвращение и страх? Без никакво съмнение, ако имаше благопристоен начин да се измъкна от това щастие, щях да го сторя на драго сърце. Обещах да ви разкажа за чудатостите в моята любов към нея. Ето ви безспорно една от тях, каквато навярно не сте очаквали.

Читателят, вече възмутен, заключава, че принадлежейки на друг мъж, тя пада в очите ми с решението си да се дели между двама ни и че известно неуважение охлажда чувството ми към нея. Той се лъже. Тази подялба, вярно, ми причиняваше жестока мъка както поради вродената ми деликатност, така и защото действително я намирах недостойна и за нея, и за мене. Но колкото до чувствата ми към нея, те никога не са се променяли и мога да се закълна, че никога не съм я обичал по-нежно, отколкото в ония мигове, когато най-малко копнеех да я притежавам. Аз прекалено добре познавам непорочното ѝ сърце и студеният ѝ темперамент, за да допусна за миг, че плътската наслада е имала известен дял в нейното отдаване. Бях абсолютно сигурен, че тя се грижи само да ме изтръгне от неизбежните иначе опасности и да ме запази изцяло за мене и за задълженията ми, затова пристъпваше едно свое задължение, на което не гледаше по същия начин, както другите жени; ще обясня по-нататък това. Жалех и нея, и себе си. Щеше ми се да ѝ кажа: „Не, мамо, не е необходимо. Отговарям за себе си и без тази връзка.“ Но не смеех. Първо, защото такава нещца не можеше да се каже, и, второ, защото дълбоко в себе си чувствах, че не беше така и всъщност тя единствена можеше да ме предпази от другите жени и да ме закали срещу изкушенията. Без да желая да я притежавам, няха нищо против тя да ме освободи от желанието да притежавам друга жена, защото всичко, което можеше да ме отдалечи от нея, ми се струваше нещастие.

Дългият навик да живеем заедно в целомъдрие не само не беше притъпил чувствата ми към нея, но ги беше засилил, като същевременно им беше придал друга отсенка и те бяха станали по-топли, по-нежни може би, но не толкова плътски. Понеже я наричах „мама“ и постоянно се държах синовно с нея, бях свикнал да се

чувствам неин син. Струва ми се, че именно това бе причината за нежеланието ми да я притежавам, макар че толкова държах на нея. Спомням си, че в началото чувството ми към нея, макар че не беше така силно, беше по-плътско. В Анси бях опиянен. В Шамбери не. Обичах я възможно най-страстно. Но я обичах повече заради нея самата, а не заради себе си или най-малкото търсех щастие, а не наслада край нея. Тя беше за мене повече от сестра, повече от майка, повече от приятелка, повече от любима и именно за това не беше само любима. С една дума, аз я обичах много силно, за да я желая. Ето, това е най-ясното обяснение.

Този ден, по-скоро тревожен, отколкото желан, най-сетне настъпи. Аз обещах всичко и не излъгах. Сърцето ми потвърждаваше поетите задължения, без да се домогва до възнаграждение. При все това то ми бе дадено. За първи път бях в обятията на жена, и то жена, която обичах. Щастлив ли бях? Не, изпитах физическа наслада. Някаква непобедима печал отравяше очарованието. Чувствах се така, сякаш бях извършил кръвосмешение. Два-три пъти, притискайки я бурно в обятията си, облях гърдите ѝ със сълзи. Самата тя не беше нито тъжна, нито весела. Беше гальовна и спокойна. Понеже не беше много чувствена и съвсем не беше търсила физическата наслада, тя не изпита никога с мене нито опиянение, нито угризение.

Пак ще повторя. Всички нейни грешки се дължаха на заблуждения, но не и на любовни връзки. Тя беше от добро семейство, сърцето ѝ беше непорочно, обичаше почтените отношения, имаше изтънчен вкус, здрави и добродетелни наклонности. Беше създадена за изтънчен начин на живот, какъвто винаги бе обичала, но никога не можа да води, защото, вместо да слуша сърцето си, тя се вслушваше в разума си, а той я ръководеше лошо. Когато неверни принципи я довеждаха до заблуда, истинските ѝ чувства винаги ги опровергаваха, но за нещастие тя си въобразяваше, че е философ, и моралът, който си бе изградила, опорочи морала, който ѝ диктуваше нейното сърце.

Нейният учител по философия господин дьо Тавел бил първият ѝ любим и принципите, които ѝ внушил, му са били полезни, за да я съблазни. Понеже видял, че тя е привързана към мъжа си, върна на задълженията си, винаги хладнокръвна, разсъдлива и недостъпна чувствено, той я атакувал със софизми и успял да ѝ представи задълженията, които тя тачела, като празен брътвеж по вероучение,

създаден за забавление на децата, половото общуване като най-безразличен акт, съпругеската вярност като задължителна условност, чиято моралност важи само за общественото мнение, спокойствието на съпруга като единствено правило за дълга на жената, така че тайната измяна не представлява нищо не само за оскърбения, но и за съвестта на извършилия я. Най-сетне той я убедил, че прелюбодеянието само по себе си не означава нищо, че само ако се разчуе, е осъдително и че всяка жена, стига да изглежда добродетелна, действително е добродетелна. По този начин нещастникът постигнал своята цел, развъртавайки ума на едно дете, понеже не беше успял да разврати сърцето му. Той беше наказан от най-жестоката ревност, дълбоко убеден, че тя се отнася към него така, както той я бе научил да се отнася с мъжа си. Не зная дали се е лъгал в това отношение. Според мълвата наследил го пасторът Пере. Аз знам само едно. Леденият темперамент на тази жена, който би трябвало да я предпази от подобни възгледи, ѝ попречи всъщност впоследствие да се откаже от тях. Тя не схващаше защо се отдава такова значение на нещо, което нямаше никакво значение за нея. И никога не почете с името „добродетел“ въздържанието, което ѝ костваше толкова малко усилие.

Така че тя никога не би злоупотребила с този неверен принцип лично за свое удоволствие. Но злоупотреби с него заради другите, следвайки второ, почти също толкова невярно правило, което обаче съответстваше повече на доброто ѝ сърце. Тя винаги бе смятала, че нищо не привързва повече един мъж към една жена, както притежанието, и макар че обичаше приятелите си с чисто приятелство, то беше така нежно, че тя си служеше с всички средства, които зависеха от нея, за да ги привърже по-силно към себе си. Необикновеното в случая е, че това почти винаги ѝ се удаваше. Тя наистина беше толкова мила, че колкото по-близък ставаше човек с нея, толкова повече нови причини за обич откриваше. Друго достойно за отбелязване обстоятелство е, че след първото си прегрешение беше благосклонна само към нещастници. Хора с блестящо положение напразно си губеха времето с нея. Но ако съжалеше някого, той трябваше наистина да е много неприятен, за да не го обикне накрая. Когато си избираше съвсем недостойни за нея любовници, тя не го вършеше от порочни наклонности, чужди на благородното ѝ сърце — а само поради великодушното си, човечно, състрадателно и много

чувствително сърце, което не винаги умееше да направлява достатъчно разумно.

Ако погрешни възгледи я бяха отбили от правия път, колко други прекрасни имаше тя, от които нито веднъж не се отклони. С колко много добродетели изкупи своите слабости, ако може да се нарекат така заблуденията, в които чувствеността имаше толкова малък дял. Същият човек, който бе я заблудил по една точка, бе оформил у нея превъзходни становища по хиляди други въпроси. И тъй като поради своята не особено бурна чувственост тя бе имала възможност да овладява неговите познания, умът ѝ се бе развил добре освен в случаите, когато е била заблудена от софизмите му. Дори когато грешеше, подбудите ѝ бяха похвални. Тя можеше да постъпи неправилно, ако се заблудеше, но не беше в състояние да пожелае нищо лошо. Ужасяваше се от двуличието и лъжата. Беше справедлива, честна, човечна, безкористна, вярна на думата си, на приятелите си, на задълженията, които признаваше, неспособна за отмъщение и омраза, неவிждаща ни най-малка заслуга в прошката. Най-сетне, за да се върна на това, което бе най-малко осъдително, трябва да кажа, че макар и да не придаваше голямо значение на благоволенията, което оказваше, тя никога не търгуваше с него, щедро се раздаваше, но не се продаваше, макар че постоянно търсеше какви ли не средства, за да се сдобие с пари. Затова, осмелявам се да кажа, че ако Сократ е уважавал Аспазия, той дълбоко би тачил госпожа дьо Варан.

Предварително зная, че като ѝ приписвам чувствително сърце и хладен темперамент, ще бъда обвинен както обикновено в противоречие, и то напълно основателно. Възможно е природата да е сбъркала и такова съчетание не е трябвало да съществува. Зная само, че то съществуваше. Всички, които познаваха госпожа дьо Варан — мнозина от тях още живи, — знаеха, че тя беше такава. Осмелявам се даже да добавя, че тя изпита само едно удоволствие на този свят: удоволствието да доставя наслада на хората, които обичаше. Естествено всекиму е позволено да спори на воля по този въпрос и да доказва научно, че това не е вярно. Мой дълг е да кажа истината, а не да накарам да повярват в нея.

Аз я опознах постепенно в това отношение по време на разговорите, последвали първата ни връзка, и именно с това тя ми стана изключително мила. Мама имаше право, като се надяваше, че

нейната любвеобилност ще ми бъде полезна. Аз много научих от нея. Дотогава тя ми говореше само за мене, както се говори на дете. От този момент почна да се държи с мене като с мъж и ми заговори за себе си. Всичко, което ми казваше, ме вълнуваше живо, аз се чувствах така покъртен, че вглеждайки се в себе си, прилагах нейните изповеди с повече успех, отколкото по-рано поуките ѝ. Когато чувстваш, че говорят с тебе от сърце и твоето сърце се отваря, за да приеме чуждото излияние, и всичките нравоучения на някой педагог никога няма да струват толкова, колкото топлото и нежно бърбрене на умна жена, която обичаш.

Благодарение на новосъздадената близост помежду ни тя можа да ме прецени по-благоприятно, отколкото дотогава, и реши, че въпреки невзрачния ми вид си заслужаваше да бъде възпитан светски и ако отбележа някой ден известен напредък, ще мога да си пробия път в обществото. Водена от тази мисъл, тя се зае не само да развие ума ми, но да изтънчи и моята външност, маниери, да ме направи приятен, а не само достоен за уважение; и ако е вярно, че успехите в обществото могат да се съчетаят с добродетелта, нещо, в което лично аз не вярвам, сигурен съм поне, че тя бе избрала единствения правилен път и искаше да ме изведе на него. Защото госпожа дьо Варан познаваше мъжете и владееше превъзходно изкуството да общува с тях без лъжа и неблагоприятие, без да ги мами и без да ги озлобява. Но това изкуство се криеше по-скоро в характера ѝ, а не в уроците, които ми даваше. Тя умееше по-добре да го приложи, отколкото да го предаде, а аз бях възможно най-малко годен да го възприема. Затова всичките ѝ усилия в това направление останаха с малко изключение съвсем напразни, също както и грижата ѝ да ми наеме учители по танц и фехтовка. Макар сръчен и строен, не можах да се науча да танцувам дори един менует. Поради мазолите си така бях свикнал да стъпвам на пети, че Рош не можа да ме отучи и макар да изглеждам пъргав, никога не съм могъл да прескоча и най-малкия ров. Още по-зле беше във фехтовалната зала. След три месеца учение все още отстъпвах, не бях в състояние да нападна и китката ми никога не стана достатъчно гъвкава или ръката ми достатъчно твърда, за да задържа шпагата, когато на учителя ми по фехтовка му хрумнеше да я избие. Не бива да забравяте, че изпитвах смъртно отвращение към този спорт и към учителя, който се опитваше да ме въведе в него. Никога не можах да проумея как човек може да

бъде горд, че е овладял изкуството да убива. За да ми направи достъпни обширните си познания, учителят ми постоянно си служеше със сравнения от областта на музиката, макар да беше съвсем невежа. Намираше поразителни аналогии между „tierce“ и „quarto“^[29] и музикалните интервали със същото име. Когато искаше да приложи „feinte“, ми казваше да внимавам при този „диез“, защото някога диезите се наричаха по същия начин. Когато избиваше от ръката ми шпагата, заявяваше смеешком, че това било пауза. С една дума, през целия си живот не съм срещал по-непоносим педант от този жалък тип с перо на шапката и колосан нагръдник.

И така, аз твърде малко напреднах в тия упражнения и скоро ги изоставих само от отвращение. Но затова пък постигнах много повече в друго едно по-полезно изкуство — да бъда доволен от съдбата си и да не желая по-блестяща участ, понеже започнах да чувствам, че ме съм родом за нея. Отдаден всецяло на стремежа да ощастливя мама, аз се чувствах винаги добре край нея и когато трябваше, да я оставя, за да тичам по уроци, въпреки увлечението ми по музиката те започнаха да ми тежат.

Не знаех дали Клод Ане забеляза създадената между нас близост. Имам основание да смятам, че тя не остана тайна за него. Той беше много прозорлив, но сдържан, не говореше никога, без да мисли, а и не винаги казваше това, което мислеше. Без с нищо да се издаде пред мене, че знае за тази връзка, той го показва с държането си. Това поведение не се дължеше на подлост: познавайки схващанията на своята господарка, той не можеше да порицае нейната последователност. Макар и неин връстник, той беше толкова зрял и сериозен, че гледаше на нас двамата почти като на две деца, достойни за снизхождение, а ние гледахме на него като на заслужаващ уважение човек и се стараехме да не паднем в очите му. Едва след като му измени с мене, аз разбрах истинските граници на обичта ѝ към него. Понеже знаеше, че аз мисля, чувствам, дишам само чрез нея, тя ми показваше колко държи на него, за да го обикна и аз, и подчертаваше не толкова своята привързаност към него, колкото своето уважение, защото именно това чувство можех да споделя напълно. Колко пъти тя ни доведе до умиление и ни накара да се хвърлим със сълзи на очи в прегръдките си един на друг, казвайки ни, че и двамата сме необходими за нейното щастие. Нека жените, които ще прочетат тия

редове, не се усмихват лукаво. При нейния темперамент в тази необходимост нямаше нищо двусмислено: сърцето ѝ единствено я изискваше.

Така ние тримата образувахме една малка общност, каквато може би никога не е съществувала на земята. Стременията ни, грижите ни, сърцата ни представляваха едно. Нищо не излизаше извън този тесен кръг. Навикът да живеем заедно и само заедно стана толкова силен, че ако някой от нас липсваше на масата или дойдеше четвърти човек, хармонията се нарушаваше и въпреки връзката на мама с всеки от нас, беше много по-приятно да се храним тримата заедно, отколкото насаме с нея. Безкрайното взаимно доверие премахваше всяка принуда помежду ни, а постоянната ни заетост с нещо прогонваше всяка скука. Винаги в плен на своите проекти и начинания, мама не ни оставяше без работа нито единия, нито другия, а и всеки от нас си имаше достатъчно лични задължения, за да запълни времето. Според мене безделието е бич за човека не само в усамотение, но и в компания. Нищо не ограничава повече ума, нищо не поражда повече дребнавости, клюки, злословия, главоболия, лъжи, както необходимостта да стоиш вечно затворен с едни и същи събеседници в стаята, без никаква друга работа освен необходимостта непрестанно да бърбиш. Ако всеки е зает с нещо, той говори само когато има нещо да каже. Но когато никой не прави нищо, трябва непременно да се говори непрестанно и това е най-неприятното и най-опасното задължение. Осмелявам се дори да отида още по-далеч и поддържам, че за да бъде една компания действително приятна, не само всеки трябва да прави нещо, но и заниманието му би трябвало да изисква известно внимание. Да завързваш възли например, не е никаква работа, а да забавляваш жена, заета с подобна работа, е точно толкова трудно, колкото и да забавляваш жена със скръстени ръце. Но ако тя бродира, това е вече друго. Достатъчно заета е, за да запълни интервалите на разговора. Най-възмутително и смешно в компаниите е, че през цялото време дванадесетима двукраки върлини стават, сядат, сноват насам-натам, завъртат се на токовете си, сто пъти преместват дреболиите върху камината и изморяват своята Минерва с непресъхващ поток от думи. Каквото и да сторят тия хора, те винаги ще бъдат в тежест на другите и на самите себе си. Когато бях в Мотие, плетях мрежи у съседите. Ако някога се върна в обществото, ще нося винаги в джоба си билбоке и ще

играя по цял ден, за да не съм задължен да говоря, когато нямам какво да кажа. Ако и другите правеха същото, хората щяха да станат подобри, общуването с тях щеше да бъде по-безопасно и, струва ми се, по-приятно. Най-сетне нека шегобийците се смеят, ако искат, но аз поддържам, че единственият морал, който подхожда на нашия век, е моралът на билбокето.

Впрочем почти не ни даваха възможност сами да бягаме от скуката. Досадниците я изчерпваха всичката и не ни оставяха ни капка, когато бяхме насаме. Нетърпението, което изпитвах в тяхно присъствие някога, си беше останало същото с единствената разлика, че сега имах по-малко време, за да се ядосвам от тях. Бедната мама никак не беше загубила своята мания за предприятия и начинания. Напротив, колкото по-трудно успяваше да посреща домакинските си разходи, толкова повече се отдаваше на фантазии. Колкото по-малко действителни доходи имаше в настоящето, толкова повече въображаеми виждаше в бъдеще. Тази нейна мания се засилваше с годините. Губейки постепенно вкус към светските и младежки развлечения, тя ги заместваше с тайнствени проекти. Къщата гъмжеше от шарлатани, фабриканти, духачи на стъкло, всевъзможни предприемачи, които, обещавайки милиони, в края на краищата опираха до едно екю. Никой не излизаше от дома ѝ с празни ръце и най-удивително ми се вижда, че тя толкова дълго намираще средства за такова разхищение, без да ги изчерпи напълно и без да изкара из търпение кредиторите си.

Проектът, който най-много я занимаваше по време на епохата, за която разказвам, и който не беше най-неразумният, се състоеше в следното: да открие в Шамбери кралска ботаническа градина с щатен уредник. Предварително можете да се досетите за кого беше предназначен този пост. Разположението на градчето в сърцето на Алпите беше много благоприятно за растенията и мама, която винаги използваше един проект в подкрепа на друг, замисли също така основаването на колеж по фармация, който наистина изглеждаше необходим в този беден край, където аптекарите са почти единствените лекари. Оттеглянето на главния лекар Гроси в Шамбери след смъртта на крал Виктор ѝ се стори много благоприятно за осъществяването на идеята ѝ и може би именно то ѝ я внуши. Както и да е, тя започна да ухажва Гроси, който между другото никак не се поддаваше на

ухажване. Защото той наистина беше най-язвителният и най-груб господин, когото познавам. Можете да прецените сами от два-три примера, с които ще го илюстрирам.

Един ден го повикаха на консулт с други лекари, между които бе и лекарят, извикан от Анси като домашен лекар на болния. Този млад лекар, още доста неопитен, се осмели да не сподели мнението на главния лекар. Гроси, вместо отговор, го попита откъде ще мине на връщане и с какво превозно средство. След като задоволи любопитството му, младежът го попита на свой ред дали има нужда от нещо.

— Не, не — отвърна Гроси, — искам само да застана на прозореца, когато минавате, за да видя как магаре язди кон.

Той беше толкова скъперник, колкото и богат и коравосърдечен. Веднъж негов приятел го помолил да му даде известна сума назаем срещу сигурни гаранции.

— Драги приятелю — заявил Гроси, като му стиснал ръка и скръцнал със зъби, — и свети Петър да слезе от небето и да ми поиска десет пистола, със светата Троица за поръчител, пак няма да му ги заема.

Поканен на вечеря у граф Пикон, губернатор на Савоя и твърде набожен католик, той пристига по-рано и го заварва да чете молитвите си с броеница в ръка. Графът му предлага да стори същото. Чудейки се какво да отговори, той сгърчва лице в грозна гримаса и коленичи. Но още недоизрекъл две „Ave“, не се стърпял, скочил бързо, грабнал бастуна си и си отишъл, без да каже нито дума. Граф Пикон изтичал след него и се развикал:

— Господин Гроси! Господин Гроси! Върнете се! Долу ви печем прекрасна яребица!

А докторът се извърнал и му отговорил:

— И печен ангел да ми поднесете, пак няма да остана!

Ето какъв беше кралският лекар Гроси, когото мама си науми да опитоми и успя накрая! Макар извънредно зает, той свикна да идва често при нея, сприятели се с Ане, оцени познанията му, изказваше се с уважение за тях, което мъчно можеше да се очаква от подобен мечок, и явно се държеше почтително с него, за да заличи впечатленията от миналото. Защото макар че Ане не беше вече прислужник, знаеше се, че доскоро е бил такъв и именно примерът и авторитетът на главния

лекар, а не на някой друг, бяха необходими, за да наложат ново отношение към него. С черен сюртук, добре пригладена перука, сериозно и пристойно държане, разумно и внимателно поведение, с обширните си познания в областта на медицината и ботаниката и благоволенията на бъдещия декан на факултета, Клод Ане основателно можеше да се надява, че ще изпълни с чест функцията на кралски уредник на ботаническата градина, ако се осъществеше този план, и Гроси наистина беше одобрил проекта, беше го възприел и чакаше само да се склучи мир, за да го предложи на двора в обстановка, която дава възможност да се мисли за такива полезни начинания и поставя на разположение необходимите суми.

Но този проект, чието изпълнение навярно щеше да ме тласне към ботаниката, за която, струва ми се, бях предопределен, пропадна поради едно нещастно стечение на обстоятелствата. Често най-добре замислените начинания се провалят така. Писано ми беше да стана постепенно образец на злочастна човешка участ. Като че ли провидението, което ме бе призовало за тежки изпитания, отстраняваше с ръка всичко, което би могло да ми ги спести. След една разходка горе в планината, където Ане беше отишъл да търси по поръчение на господни Гроси дребен хилядолистник^[30], рядко растение, намиращо се само в Алпите, бедното момче толкова се изпоти, че се разболя от плеврит; дори тази билка не можа да го излекува, макар че я използваха специално за тази цел; въпреки цялото изкуство на Гроси — той безспорно беше добър лекар, — въпреки преданите грижи, които положихме за него, добрата му господарка и аз, той умря в ръцете ни на петия ден след жестока агония, по време на която можех да го подкрепя само с насърчителни думи. Аз щедро ги леех над него в пристъпи на скръб и гореща молитва и ако той беше в състояние да ме чуе, навярно щеше да изпита известно облекчение. Ето как загубих най-верния си приятел, достоен и рядък човек, чиято вродена интелигентност беше заместила образованието и който макар и бивш слуга, притежаваше всички добродетели на великите хора, но не успя да живее достатъчно, за да се издигне в обществото и да ги покаже на всички.

На другия ден говорих за него с мама, обзет от най-силна и искрена скръб; внезапно през ум ми мина грозната и недостойна мисъл, че ще наследя дрехите му и особено хубавия черен сюртук, в

който бяха останали очите ми. Щом си го помислих и го казах. Защото пред мама мисъл и изричане беше едно и също нещо. Едва ли нещо друго би могло по-силно да я накара да почувства загубата му, както тия мои мерзки и противни думи, тъй като безкористието и душевното благородство бяха най-характерните качества на покойника. Без да ми отговори, клетата жена се извърна и се разплака. Скъпи, драгоценни сълзи! Сърцето ми ги разбра, то ги попи до една и те измиха последните следи на едно грозно и нечестно чувство. То никога вече не намери достъп в него.

Тази загуба причини на мама не само болка, но и материални щети. От този миг всичко тръгна към провал. Ане беше точен и изпълнителен младеж, който поддържаше ред в дома на любовницата си. Страхуваха се от неговата бдителност и парите се пилееха по-малко. Самата тя се боеше от контрола му и се въздържаше в харченето. Не ѝ стигаше неговата привързаност, тя искаше да си запази и уважението му и се опасяваше да не би той справедливо да я упрекне, както не се свенеше да го прави понякога, че пилее не само свои, но и чужди пари. И аз мислех като него и дори го казвах, само че нямах същото влияние над нея и моите думи нямаха същата тежест. Когато той си отиде завинаги, аз се видях принуден да поема неговата роля, но нямах нито вкус, нито необходимите способности за нея. Затова я изпълних лошо. Бях небрежен, много стеснителен. Докато вътрешно в себе си се ядосвах, външно я оставях да върши всичко, без да се намесвам. Впрочем аз се ползвах със същото доверие, но не и със същия авторитет. Виждах безредието, притеснявах се, протестирах, но не ме слушаха. Бях много млад и импулсивен, за да имам правото да бъда разумен, и когато се опитвах да ѝ се меся и да я контролирам, мама ме пляскаше на шега, наричаше ме свой малък ментор и ме принуждаваше да се върна на старото си място, което ми подходеше.

Дълбокото съзнание за бедственото положение, в което непременно рано или късно щяха да я хвърлят неограничените ѝ разходи, се затвърди още повече у мене, когато, в качеството си на домоуправител на нейния дом, можах лично да установя голямото неравновесие между прихода и разхода. От тази епоха се прояви моята склонност към скъперничество, която винаги съм проявявал оттогава. И по-рано не съм бивал неразумно разточителен, освен в редки пристъпи, но дотогава рядко се бях замислял дали имам малко или

много пари. Започнах да обръщам внимание на материалното си състояние и да се грижа за кесията си. Станах дребнав, воден от най-благородни съображения. Защото всъщност се стремях да осигуря известни доходи на мама в разорението, което я очакваше. Опасявах се да не би кредиторите ѝ да сложат ръка на пенсията ѝ, да не би напълно да ѝ я отнемат и си въобразявах с моята ограниченост, че дребното ми имущество ще ѝ бъде тогава много полезно. Но за да се сдобия с много пари и главно за да ги опазя, трябваше да се крия от нея. Защото щеше да бъде грозно да узнае, че имам някаква дребна сума, докато тя се чудеше откъде да намери пари. И аз търсех тук-таме малки скривалища и пъхвах по някой луидор, разчитайки да увелича постепенно този влог до момента, когато ще мога да го сложа в краката ѝ. Но избирах така несръчно скривалищата си, че тя винаги ги откриваше. И за да ми даде да разбере, че ги е открила, прибираше златото, което бях оставил, и го заменяше с по-голяма сума, но в други монети. Съвсем засрамен, аз връщах в общата кесия малкото си съкровище и тя не пропускаше да го изхарчи за дрехи или вещи за мене самия, например сребърна шпага, часовник или нещо подобно. Убеден, че никога няма да успея да натрупам пари и че за това моята подкрепа щеше да бъде незначителна, аз най-сетне осъзнах, че единственото средство срещу застрашаващото ни бедствие беше да се науча сам да я издържам в деня, когато, преставайки да се грижи за мене, тя щеше да остане без парче хляб. За нещастие, насочвайки се все натам, където ме теглеше влечението ми, аз продължавах да търся упорито преуспяването си в музиката и чувствайки, че в главата ми се зараждат идеи и песни, сметнах веднага, че съумея ли да ги възсъздам, ще се прочуя и ще се превърна в нов Орфей, чиито звуци ще привлекат несметните богатства на Перу. Понеже бях започнал вече да разчитам криво-ляво ноти, важното беше сега да науча композиция. Кой обаче щеше да ми преподава? Не се надявах да се справя само с моя Рамо, а след заминаването на Льо Метр в Савоя нямаше никой, който да разбира от хармония.

Сега ще откриете още една непоследователност, с каквито е пълен животът ми. Благодарение на тази моя черта често съм се движил обратно на преследваната цел, дори когато съм си въобразявал, че вървя право към нея. Вантюр ми беше говорил много за абат Бланшар, своя учител по композиция, способен и талантлив човек, по

онова време капелмайстор в катедралата на Безансон, а сега във Версайската капела. Наумих си да отида в Безансон да вземам уроци от абат Бланшар и тази идея ми се стори толкова разумна, че я внуших и на мама. Ето че тя ме стяга за път със същата щедрост, която проявяваше по всеки повод. Така, изпълнен уж от грижата да предотвратя разорението и да поправа в бъдеще щетите от нейното разсипничество, в същия миг аз я вкарвах в ненужен разход, възлизащ на осемстотин франка. Ускорявах разорението ѝ, уж за да се подготвя да го избегнем. Колкото и налудничаво да беше моето поведение, аз действительно лелеех тази мечта, а и тя я споделяше. Бяхме твърдо убедени и аз, и тя, аз — че върша нещо полезно за нея, а тя — че действа в мой интерес.

Разчитах, че ще намеря Вантюр в Анси, за да му поискам препоръчително писмо за Бланшар. Него обаче го нямаше вече там. Трябваше вместо писмо да се задоволя с една меса в четири части, композирана от него и написана собственоръчно, която той ми бе оставил. Снабден с тази препоръка, отивам в Безансон, като се отбивам в Женева да видя роднините си и в Нион при баща ми, който ме посреща както обикновено и се натоварва да ми препрати багажа: той щеше да пристигне след мене, тъй като пътувах на кон. Пристигам в Безансон. Абат Бланшар ме приема добре, обещава ми да ме подготви, предлага ми помощта си. Каним се вече да започнем, но ето че получавам писмо от баща ми, че багажът ми бил конфискуван в Рус, френски граничен пост с Швейцария. Изплашен от тази новина, използвам връзките си в Безансон, за да разбере причините за конфискацията. Сигурен, че не правя контрабанда, не можех да проумея какви са били съображенията. Най-сетне научавам в какво се състои работата, заслужава си да ви го разкажа, защото е интересно.

В Шамбери се срещам с един стар лиончанин, много порядъчен човек на име господин Дювивие, който беше работил в паспортното отделение по време на регентството и останал без работа, беше постъпил в кадастъра. Беше водил светски живот, имаше различни дарования, не малко познания, беше благ и добре възпитан. Разбираше от музика и понеже работехме в една стая, изпитвахме взаимна симпатии един към друг сред недодяланите мечоци, които ни заобикаляха. Имаше познати в Париж, с които си пишеше, и те му съобщаваха всевъзможните злободневни историйки, които се

разпространяват, кой знае защо, умират от само себе си и се забравят неусетно, щом човек престане да говори за тях. Понеже няколко пъти го водих на вечеря у мама, той, така да се каже, ме уважаваше и за да ми направи удоволствие, ми доставяше тия безвкусици, от които аз цял живот съм се отвращавал и които никога не съм прочел по свой почин. За да не го обидя, аз вземах тия скъпи тоалетни хартии, пъхах ги в джоба си и не се сещах вече за тях, освен за единствената употреба, която заслужаваха. За нещастие една от тия хартии бе останала в джоба на новия ми сюртук, който бях обличал няколко пъти, за да не остана по-назад от другите служаци. Книжлето представляваше плоска янсенистка пародия на красивата сцена от пиесата „Митридат“ на Расин. Не бях чел и десет стиха от нея и я бях забравил в джоба си. Ето защо багажът ми бе конфискуван. Митничарите съставиха начело на списъка на вещите ми великолепен протокол, с който, предполагайки, че това произведение е писано в Женева с цел да бъде отпечатано и разпространено във Франция, сипеха обилно нападки срещу враговете на църквата ѝ изтъкваха благочестивата си бдителност, която е спряла изпълнението на този пъклен замисъл. Те вероятно намериха, че и ризите ми миришат на ерес. Защото заради това злополучно книжле целият ми багаж бе конфискуван и въпреки всичките ми усилия нито чух, нито видях вече клетия си куфар. Финансовите органи, към които се обърнах, искаха толкова молби, сведения, свидетелства, докладни записки, че аз се загубих многократно в този лабиринт и се принудих да вдигна ръце. Съжалявам само, че не запазих протокола на митничарите от Рус. Този особено ценен документ заслужаваше да фигурира в притурката към изповедите ми.

Тази загуба ме принуди да се върна в Шамбери, без изобщо да съм работил с абат Бланшар, и като размислих добре, убеден, че всички мои начинания са обречени на неуспех, реших да остана неотлъчно край мама, да споделя съдбата ѝ и да не се тревожа излишно за бъдещето, след като не можех да го променя. Тя ме посрещна, като че ли ѝ бях донесъл съкровища, възстанови постепенно гардероба ми и злополучното произшествие, доста скъпо и за мене, и за нея, бе скоро забравено.

Макар че то поохлади музикалните ми планове, аз продължавах да изучавам Рамо и след неимоверни усилия най-сетне го разбрах и

успях да направя няколко пробни пиески, чийто успех ме насърчи. Граф дьо Белгард, син на маркиз д'Антръомон, се беше завърнал от Дрезден след смъртта на крал Август. Той бе живял дълго в Париж. Лудо обичаше музиката и по-специално Рамо. Брат му граф дьо Нанжи свиреше на цигулка. Сестра им графиня дьо ла Тур пееше малко. Благодарение на тях музиката стана мода в Шамбери, организираха се един вид публични концерти и отначало искаха да поверят ръководството на мене. Но скоро забелязаха, че то надхвърля възможностите ми и го пое друг. Аз все пак прокарах няколко малки собствени композиции и между другото една кантата, която много се хареса. Тя страдаше в композиционно отношение, но беше изпълнена с нови мелодии и ефектни пасажи, каквито не очаквах от мене. Споменатите господа не можах да повярват, че разчитайки толкова слабо нотите, мога да композирам сносна музика и се усъмниха, че се перча с чужди композиции. За да проверят възможностите ми, граф дьо Нанжи дойде една сутрин при мене с една кантата на Клерамбо, която той бил транспонирал уж за да се пее по-леко и било необходимо да се напише нова басова партия, понеже при транспозицията не можело да се използва басът на Клерамбо. Аз му отговорих, че това е значителна работа, която не може да се извърши веднага. Той си въобрази, че гледам да изклинча, и настоя да напиша поне акомпанимента на един речитатив. Аз го съчиних, сигурно не много хубаво, защото за всяко нещо, което правя, ми е необходимо да разполагам с време и свобода. Но все пак го написах според правилата и понеже той присъстваше, не можеше да се усъмни, че не зная елементите на композицията. Така аз не загубих ученичките си, но интересът ми към музиката понамаля поради факта, че се даваха концерти и минаваха без мене.

Почти по същото време беше сключен мир, френската армия премина отново Алпите. Няколко офицери се отбиха да видят мама, между другите и граф дьо Лотрек, командващ Орлеанския полк, а покъсно пълномощен министър в Женева и маршал на Франция. Мама ме представи. Нейните думи го накараха да се заинтересува от мене, той ме отрупа с обещания, за които си спомни едва през последната година от живота си, когато вече няха нужда от него. Младият маркиз дьо Сенегалка, чийто баща тогава беше посланик в Торино, мина по същото време през Шамбери. Той вечеря у госпожа дьо Мантон. Аз

също бях поканен. След вечеря заговорихме за музика. Той беше добър познавач. Операта „Йевтай“ беше съвсем наскоро поставена. Той се изказа за нея, поръча да донесат нотите, изтръпнах, като ми предложи да изпеем само двамата цялата опера. Като отвори партитурата, той попадна на прочутото място за два хора:

*Земята, адът, самото небе,
всичко пред бога трепери.*

Запита ме:

— Колко партии ще вземете вие? Аз ще взема тия шест.

Не бях още свикнал с френската буйност. И макар че неведнъж бях пял как да е, не проумявах как един и същи човек може едновременно да изпълни шест партии, пък и дори само две. При работата ми върху нотите най-трудно ми беше да скачам така лекичко от една партия на друга и да обхвана едновременно с поглед цялата партитура. По начина, по който аз се измъкнах от неговото предложение, господин дьо Сенектер заключи навярно, че не разбирам нищо от музика. Може би за да провери това свое предположение, той ме помоли да нотирам една песен, която искаше да подари на госпожа дьо Мантон. Не можах да откажа. Той изпя песента. Аз я написах, без да го карам да ми я повтаря много пъти. Той я прочете после и намери, което беше истина, че е нотирана съвсем вярно. Понеже видя смущението ми, той похвали много успешното записване на песента. Обяснението беше съвсем просто. Всъщност аз владеех отлично теорията, липсваше ми само умението да разчитам бързо от пръв поглед, то ми е липсвало във всички области, а в музиката се придобива само с продължителна практика. Както и да е, бях трогнат от добросъвестното му старание да заличи в съзнанието на другите, както и в моето, невинното ми излагане. Дванадесет или петнадесет години по-късно, когато го срещях из парижките салони, неведнъж се изкушавах от мисълта да му напомня този случай и да му покажа, че не съм го забравил. Но той бе ослепял междувременно и аз се опасявах да не го наскърбя, като му припомня как е използвал на времето зрението си, затова не го заговорих.

Приближавам се към този момент, който свързва някогашното ми съществуване със сегашното. Няколко приятелства от онова време, които съм запазил и досега, ми са особено скъпи. Те често ме карат да съжалявам за годините на щастлива неизвестност, когато хората, които се наричаха мои приятели, действително ми бяха приятели и ме обичаха заради мене самия от чисто доброжелателство, а не от тщеславие, че са близки с известна личност, или от тайното желание да намерят така повече случаи, за да ми навредят. От това време е първото ми познанство с моя стар приятел Гофкур, който въпреки усилията да ни разделят ми остана винаги верен. Верен завинаги. Уви, не. Аз го загубих наскоро. Но той престана да ме обича, когато престана да живее, и нашето приятелство умря заедно с него. Гофкур беше един от най-приятните хора на света. Невъзможно беше да го видиш и да не го обикнеш, да живееш с него, без да се привържеш от все сърце. Не съм виждал пооткрито, по-приветливо, по-ведро лице, което да издава повече чувствителност и интелигентност, което да вдъхва повече доверие. Колкото и да бе сдържан, човек не можеше още при запознанството си да не се държи така свойски с него, като че ли го знае от двадесет години, и аз, който толкова мъчно се отпускам пред нови хора, се почувствах свободен с него още от първия миг. Неговият тон, тембър, думи съответстваха напълно на лицето му. Гласът му беше ясен, плътен, с приятен тембър, хубав нисък глас, богат и звучен, който изпълваше ухото и отекуваше в сърцето. Невъзможно беше да се срещне човек с по-равно и по-спокойно добро настроение, с по-непресторено и просто държане, с по-непринудени дарби, развити с повече вкус. Прибавете и отзивчивото му сърце, готово да обича обаче всичко живо, услужливия му характер, неподбиращ приятелите, поставящ се усърдно в тяхна услуга или по-скоро сприятеляващ се с хора, на които можеше да послужи. Той умееше да оправи ловко собствените си работи, застъпвайки се усърдно за чуждите. Гофкур беше син на прост часовникар и на времето самият той беше часовникар. Но неговото лице и неговите способности го призоваваха в друга сфера, където той не захъсна да навлезе. Той се запозна с дьо Ла Клозюр, резидент на Франция в Женева, който се сприятели с него. Той му осигури в Париж други връзки, които му бяха много полезни, и благодарение на тях можа да получи доставката на сол от Вале и се сдобил с двадесет хиляди ливри рента. Успехите му сред мъжете бяха

големи и се ограничиха с това. Но жените наистина се тълпяха около него. Имаше богат избор и си поживя приятно. Най-удивителното и най-достойното за него е, че макар и да имаше връзки в най-различни среди и навсякъде да го обичаха и търсеха, никой не му завиждаше и не го мразеше и мисля, че умря, без да е имал през целия си живот нито един неприятел. Щастлив човек! Той идваше всяка година на курорт в Екс, където се събира отбрано общество от съседните области. Свързан с всички благородни семейства от Савоя, той отскочаше до Шамбери на гости при граф дьо Белгард и баща му маркиз д'Антръомон, при когото мама се запозна с него, а после запозна и мене. Нашето познанство, което на пръв поглед като че ли нямаше да изведе доникъде и бе прекъснато дълги години, бе подновено при обстоятелства, които ще имам случай да разкажа; и то се превърна в искрена привързаност. Това ми дава достатъчно основание да говоря за един приятел, с когото съм бил така тясно свързан. Но дори и да нямах лични спомени за него, той беше толкова приятен и роден под такава щастлива звезда, че за честта на човешкия род смятам, че споменът за него трябва да се запази. Този така чаровен човек имаше все пак своите недостатъци, както всеки друг, и вие ще ги видите по-късно. Но без тях може би нямаше да бъде толкова приятен. За да остане така интересен, както той можеше да бъде, необходимо беше да има известни прегрешения.

Още една връзка от същата епоха не се е прекратила и ме залъгва с упованието за временно щастие, което тъй мъчно умира в човешкото сърце. Савойският благородник господин дьо Конзие, тогава приятен младеж, си науми да учи музика или по-скоро да се запознае с учителя по музика. Надарен с достатъчно ум и усет за литература и изкуство, господин дьо Конзие се отличаваше с извънредно благ характер, който го правеше много обичлив, а и аз от своя страна бивах много приветлив с хора от неговия тип. Зародишът на литература и философия, който беше почнал да покълва в главата ми и чакаше само малко култура и съревнование, за да се развие напълно, ги срещна у него. Господин дьо Конзие нямаше особено музикално дарование и това беше благоприятно за него. Уроците ни минаваха във всичко друго, само не и в солфежиране. Ние закусвахме заедно, разговаряхме, четяхме някоя новоизлязла книга и нито дума за музика. Тогава беше нашумяла кореспонденцията на Волтер и пруския престолонаследник;

ние разговаряхме често за двамата прочути мъже, единият от които, наскоро коронясан, се проявяваше вече такъв, какъвто щеше да бъде малко по-късно, а другият, толкова отричан, колкото и тачен днес, будеше искрените ни съжаления, защото бе преследван като че ли от нещастieto, което често съпътства големите дарования. Пруският монарх не беше особено щастлив на младини, а Волтер като че ли бе обречен да бъде вечно нещастен. Интересът ни спрямо единия и другия се разпростираше върху всичко, което се отнасяше до тях. Не пропускахме нито ред, написан от Волтер. Неговите произведения ми доставяха такова удоволствие, че у мене се породиха желание да се науча да пиша елегантно и да се опитам да подражавам на прекрасния език на този автор, който ме очароваше. Известно време след това се появиха неговите „Философски писма“. Макар че те в никакъв случай не са най-доброто му произведение, именно те събудиха у мене жива любознателност и това влечение не угасна занапред.

Само че не беше дошло времето да се отдам всецяло на сериозни занимания. Не бях се освободил още от лекомисления си нрав, от желанието да не се застоювам на едно място, желание, временно ограничено, но все още живо и подхранвано от начина на живот в дома на госпожа дьо Варан, много шумен за саможивия ми характер. Тълпите непознати, които ежедневно прииждаха от всички страни, убеждението ми, че тези хора се опитваха само да я измамат всеки посвоему, превръщаха жилището ми в истинско мъчилище. Откакто, наследявайки Клод Ане като довереник на неговата любовница, следях по-отблизо състоянието на сметките ѝ, видях с ужас как те постоянно се влошават. Стотици пъти порицавах, умолявах, настоявах, заклевах, но винаги напразно. Падах в краката ѝ, показвах ѝ убедително разорението, което я застрашаваше, поканвах я енергично да преустрои разходите си, като почне с мене, да се лиши малко, докато е млада, за да не би, умножавайки непрестанно дълговете и кредиторите си, да се изложи на старини на техните преследвания и на оскъдица. Откликваща на искрените ми усилия, тя се затрогваше заедно с мене и ми обещаваха всичко, каквото пожелаех. Но дойдеше ли някой нехранимайко, тутакси забравяше всичко. След като хиляди пъти изпитах безплодността на предупрежденията си, какво друго ми оставаше да правя, освен да извърна очи от бедствието, което не можех да предотвратя? Отдалечавах се от дома, чиято врата не умеех да пазя.

Пътувах за няколко дни до Нион, Женева, Лион и тези пътувания разсейваха тайната ми грижа, но увеличаваха същевременно причините ѝ с новия разход. Готов съм да се закълна, че с удоволствие бих изтърпял всички лишения, ако мама щеше да използва спестената сума. Но сигурен, че това, от което аз се отказвах, отиваше в ръцете на измамници, аз също злоупотребявах с нейната щедрост, споделяйки я с тях, и подобно на кучето, което идва от месарницата, отнасях парчето месо, което не бях успял да опазя. За всички тия пътувания не липсваха поводи, а и мама сама би изнамерила, защото постоянно се нуждаеше от сигурен човек за всевъзможните си връзки, преговори, сделки и поръчки. За нея бе добре дошло да ме изпрати някъде, за мен пък бе добре дошло да замина. Така че по необходимост водех много скитнически живот. Благодарение на тия пътувания направих няколко добри познанства, които впоследствие се оказаха приятни или полезни. Запознах се между другото в Лион с господин Перишон и съжалявам, че не поддържах връзки с него, защото той беше много мил с мене. Запознах се и с добрия Паризо, за когото ще ви разкажа по-късно. В Гренобъл — с госпожа Дебен и госпожа Бардонанш, жена на председателя на съда, много умна личност, с която бих се сблизил, ако можех да я виждам по-често. В Женева срещнах господин дьо Ла Козюр, френски резидент, който ми говореше често за майка ми. Въпреки изминалото време и преждевременната ѝ смърт споменът за нея не се бе заличил в сърцето му. Пак в Женева завързах познанство с двамата Барийо. Бащата ме наричаше свой внук и беше отличен събеседник и извънредно достоен човек. По време на безредиците в републиката тези двама граждани се увлякоха в две противоположни партии: синът — в буржоазната партия, бащата — в правителствената, и когато се стигна до оръжие през 1737 година, бях свидетел, понеже се намирах по това време в Женева, как бащата и синът излязоха въоръжени от същата къща, единият, за да заеме мястото си в общината, другият, за да отиде в своята главна квартира с дълбокото вътрешно убеждение, че ще се срещнат след два часа с риск да се убият взаимно. Тази ужасна гледка ми направи такова потресаващо впечатление, че се заклет да не участвам никога в гражданска война и да не подкрепям никога свободата вътре в страната нито с ръка, нито с идеи, ако някога си възвърна правата на гражданин. Мога да свидетелствам, че удържах тази клетва при много деликатни

обстоятелства и ще признаете, вярвам, че умереността ми заслужава да бъде оценена.

Но тогава аз не бях стигнал още до първия порив на патриотизъм, който предизвика у мене вдигналата се на оръжие Женева. Сами можете да прецените колко далеч бях поради една моя постъпка, която сериозно тежи на съвестта ми. Забравих да спомена за нея на съответното място, а тя не бива да бъде пропусната.

От няколко години чичо ми Бернар беше в Каролина, където строеше Чарлстоун по изработените от него планове. Той умря скоро след това там. И братовчед ми бе също умрял, служейки на пруския крал. Така леля ми загуби почти по едно и също време и сина си, и мъжа си. Тези загуби съживиха малко чувството ѝ към най-близкия роднина, който ѝ оставаше, тоест към мене. Когато отивах в Женева, спях у нея и ми беше забавно да се ровя и прелиствам книгите и книжата на чичо. Между тях намерих много интересни документи и писма, каквито едва ли някой би предположил, че съществуват. Леля ми, която малко се интересуваше от тия хартии, би ми разрешила да отнеса всичко, ако пожелаех. Аз се задоволих с две-три книги, коментирани собственоръчно от дядо ми Бернар, пастора, между които „Посмъртни произведения“ на Рюо, in-quarto, чиито полета бяха изпълнени с прекрасни бележки, заради които обикнах математиката. Тази книга остана в библиотеката на госпожа дьо Варан. Винаги съм съжалявал, че не я запазих. Взех също пет-шест ръкописни доклади и един напечатан, чийто автор беше прочутият Мишел Дюкре, много талантлив и просветен, но доста непокорен учен, жестоко наказан от женевските магистрати, който умря неотдавна в крепостта Арберг, където беше затворен от дълги години, набеден в съучастничество в бернския заговор.

Този доклад представляваше доста обоснована критика на крупния и смешен план за крепостна стена, изпълнен отчасти в Женева за присмех на специалистите, които не познават тайната цел, преследвана от градския съвет с това великолепно съоръжение. След като бил изключен от комитета на укрепленията, понеже бламирал този план, Мишел сметнал, че като член на Съвета на двестата и дори само като гражданин, има право да каже по-обстойно своето мнение. Той беше направил именно това с доклада си, но беше проявил неблагоприятното да го напечата, без да го обнародва. Той отпечата

толкова екземпляра, колкото му били необходими, за да ги разпрати на Съвета на двестате, но по заповед на малкия състав на съвета те били иззети от пощата. Аз намерих този доклад между книгата на чичо ми заедно с отговора, който той бил натоварен да изготви, и ги прибрах и двата. Това стана малко след като бях напуснал кадастъра и все още поддържах връзка с шефа, адвоката Кочели. След известно време директорът на митницата ме помоли да стана кръстник на едното му дете, като госпожа Кочели беше кръстницата. Почестите ме главозамаяха. Горд, че съм се сблизил толкова с адвоката, аз се постарях да си придам важност, за да се покажа достоен за подобна чест.

Обзет от тази мисъл, сметнах, че най-доброто, което можех да сторя, беше да покажа напечатания доклад на Мишели. Този доклад действително представляваше рядък документ и аз исках да му докажа, че спадам към първенците на Женева, които са посветени в държавните тайни. Все пак, воден от известна предпазливост, която мъчно бих могъл да обясня, аз не му показах отговора на чичо, защото той беше написан на ръка, а на господин адвоката подхождаше само печатан текст. Той обаче така добре си даде сметка за стойността на документа, който имах глупостта да му поверя, че никога вече не успях не само да го взема обратно, но дори да го видя, и като се убедих, че усилията ми ще останат безплодни, реших да изляза с достойнство от тази история, превръщайки кражбата в подарък. Нито за миг не се съмнявах, че той е използвал този документ пред двора в Торино, макар че беше по-скоро интересен, отколкото полезен и че се е погрижил да му заплатят по един или друг начин парите, които би трябвало да плати, за да си го набави. За щастие от всички бъдещи възможности най-невероятната е, че сардинският крал ще обсади някога Женева. Но понеже това не е изключено, винаги ще се разкайвам за глупавото си тщеславие, което ме накара да покажа най-големите недостатъци на укрепленията на Женева на най-стария ѝ враг.

Прекарах така две-три години между музика, билки, проекти, пътувания, люшкайки се постоянно от едно на друго, опитвайки се да се спра на нещо, без да зная на какво; все пак малко по малко започнах да чувствам все по-голяма склонност към сериозни занимания, срещах се с писатели, слушах разговори за литература, осмелявах се понякога

да вземам и аз думата, като усвоявах по-скоро езика на книгите, а не съдържанието им. По време на пътуванията ми до Женева се отбивах понякога пътем при моя добър стар приятел господин Симон, който разпалваше моето зараждащо се влечение със съвсем пресни новини от литературния свят, извлечени от Байе или Коломие. В Шамбери се срещах също доста често с един якобинец, учител по физика, славен монах, не си спомням името му, който често провеждаше малки, страшно забавни опити. По негов пример реших да получа симпатично мастило. За тази цел, след като налях до половината в едно шише гасена вар, двуарсенов трисулфид и вода, аз плътно го запуших. Сместа започна да кипи много силно почти в същия момент. Изтичах да отпуша шишето, но не успях да го сторя навреме и сместа ме плисна по лицето като бомба. Погълнах вар и двуарсенов трисулфид. Едва не умрях. Бях сляп повече от месец и половина и това ми беше за урок да не се занимавам с опити по физика, без да имам елементарни познания.

Това произшествие се оказа съвсем ненавременно за здравословното ми състояние, което напоследък чувствително се бе влошило. Не знам на какво се дължеше, но въпреки широкия ми гръден кош и умерения във всяко отношение живот видимо слабеех. Аз съм добре сложен, широкоплещест, дробовете ми навярно са разположени както трябва и все пак се задъхвах, чувствах тежест в гърдите, неволно въздишах, имах сърцебиене, храчех кръв. Започнах да правя ниска температура, от която никога напълно не се отървах. Как може човек да изпадне в такова състояние в разцвета на младостта без никаква органична повреда, без да е сторил нищо, за да разруши здравето си?

„Сабята изхабява ножницата“ — казват понякога. Такъв е и моят случай. Живях чрез чувствата си и чувствата ми ме убиха. Какви чувства, ще попитате. Най-обикновени дреболии, прости житейски произшествия, които обаче ме вълнуваха, като че ли ставаше дума за притежанието на Елена или за световно господство. На първо място жените. Когато притежавах някоя жена, плътта ми беше спокойна, но сърцето никога. Нуждата от любов ме раздираше в разгара на наслаждението. Имах нежна майка, скъпа приятелка, но ми трябваше възлюблена. Представях си я на нейно място. Създавах я по хиляди начини, за да излъжа сам себе си. Ако си дадох сметка, че държа мама

в обятията си, когато я прегръщах, сигурно прегръдката ми нямаше да е по-слаба, но цялото ми желание щеше да угасне, щях да хълцам от обич, но нямаше да изпитам наслада. Наслада! Дали тази участ е отредена за човека? О! Ако само веднъж бях изпитал абсолютно напълно цялото опиянение на любовта, мисля, че крехкото ми същество нямаше да оцелее — бих умрял в момента.

Изгарях от любов, без да имам обект, и това може би най-много изтощава. Бях неспокоен, тормозех се от лошото състояние на работите на мама и от нейното неразумно поведение, което непременно щеше да я разори за кратко време. Моето жестоко въображение, което винаги изпреварва нещастията, ми показваше разрухата в най-черни краски, с всичките й последици. Предварително се виждах откъснат насила поради мизерията от жената, на която бях посветил живота си и без която не можех да му се радвам. Ето как се терзаех постоянно. Копнежи и страхове ме разяждаха едно след друго.

Музиката беше моята втора страст, не така бурна, но също толкова изтощителна поради пламенното увлечение, което влагах в нея, упорито изучавайки неясните трудове на Рамо, мъчителна и непобедима настойчивост да ги натрупам в паметта си, която не ми се поддаваше, тичайки от урок на урок, съставяйки огромните компилации, за които прекарвах понякога цели нощи в преписване. Но защо да се спирам само на постоянните причини, след като всички налудничави мисли, които минаваха през вятърничавата ми глава, беглите мимолетни увлечения, пътуване, концерт, вечеря, предстояща разходка, роман, пиеса, всичко, което ни най-малко не бях обмислил предварително като развлечение или забавление, се превръщаше за мене в бурна страст, която ме измъчваше със смешната си необузданост. Измислените злочестини на Клевлан, които ме довеждаха до такава ярост, че не можех да продължа четенето, разстроиха повече нервите ми от собствените ми нещастия.

Имаше един женевец, на име господин Багре, който бил чиновник в царския двор по времето на Петър Велики. Един от най-грозните и най-безумните хора, които съм виждал, винаги изпълнен с проекти, също така налудничави като него — за него милионите падаха от небето, той прибавяше нулите, без да му мигне окото! Дошъл в Шамбери по някакъв процес в Сената, този човек влезе под кожата на мама, както можеше да се очаква, и срещу обещаните съкровища с

много нули, които щедро ѝ предлагаше, започна да ѝ измъква париците екю по екю. Аз не можех да го търпя, той го виждаше. С мене това не беше трудно. Как ли не се подмазваше, за да ме спечели. Науми си да ме научи да играя шах. Опитах против волята си и като понаучих криво-ляво ходовете, така бързо напреднах, че още преди края на първия сеанс му дадох тура, който той ми беше дал в началото. Това само ми трябваше — ето че се запалих по шаха. Купувам шахматна дъска, купувам ръководството на Калабре. Затварям се в стаята си. Прекарвам дни и ноци, мъчейки се да науча наизуст всички партии, да ги натъпча насила в главата си, играейки сам без отдих и без край. След два-три месеца упорита работа и невъобразими усилия отивам в кафенето отслабнал, прежълтял и почти видиотен. Опитвам се отново, играя пак с Багре. Той ме бие веднъж, два пъти, двадесет пъти. Толкова комбинации се бяха объркали в главата ми, въображението ми беше така притъпено, че пред очите ми сякаш се беше спуснала мъгла. Всеки път, когато се опитвах да изучавам партии с книгата на Филидор или Стама, ми се случваше същото нещо и след като капвах от умора, се оказвах по-слаб от по-рано. Впрочем и когато изоставях шаха, и когато след известно упражнение си възвръщах уменията да играя, никога не съм имал по-голям успех от първия път и винаги съм се оказвал на същото ниво, на каквото бях, когато завърших първия сеанс. И хиляди векове да се упражнявам, пак в края на краищата ще мога да дам тура си на Багре и нищо повече. „Полезно употребено време!“ — ще кажете вие. И то не малко време. Аз преустанових този пръв опит едва когато останах съвсем без сили. Когато се появих на прага на стаята си, изглеждах като изровен мъртвец и ако бях продължил в същия дух, сигурно нямаше да остана дълго време между живите. Ще се съгласите, че не е лесно, особено във възторжените младежки години, с подобна глава тялото да остане здраво!

Влошеното ми здраве се отрази и на настроението ми и уталожилудешките ми прищевки. Чувствайки се слаб, аз се успокоих и загубих манията да пътувам. Заседналият живот ме изпълни не със скука, но с меланхолия. Истеричните припадъци заместиха бурните чувства. Отпадналостта ми се превърна в тъга. Плачех и въздишах с повод и без повод. Имах усещането, че животът ми се изплъзва, без да съм го вкусил. Горчиво оплаквах състоянието, в което щях да оставя моята клета мама, предвиждайки бъдещото ѝ разорение. Мога да кажа, че

скърбях единствено за това, че ще я напусна, и то в плачевно състояние. Най-сетне се разболях не на шега. Тя се грижи за мене, както никога майка не се е грижила за детето си, и това беше благоприятно и за нея самата, защото я отклони от проектите и проектантите. Колко сладка щеше да ми бъде смъртта, ако бе настъпила тогава! Аз бях вкусил малко от сладостите на живота, но бях изпитал и неговите несгоди. Умиротворената ми душа можеше да отлети без жестокото съзнание за човешката неправда, която отравя живота и смъртта. Имах тогава утехата, че най-добрата част от мене ще остане жива. А това почти не беше смърт. Без тревогата за нейната съдба аз щях да умра, както се заспива, а и самите безпокойства се отнасяха до нежно любим обект, който смекчаваше горчивината им. Аз ѝ казвах: „Сега вие разполагате с цялото ми същество. Направете ме щастлив.“

Два-три пъти, когато ми беше най-зле, ставах нощем от леглото и се домъквах до стаята ѝ, за да ѝ предам моите напътствия за държането ѝ. Те бяха благоразумни и правилни, но в тях личеше главно моето участие към нейната съдба. Изглежда, че сълзите бяха за мене най-добра храна и лекарство. Аз укрепвах, проливайки ги край нея и с нея, седнал на леглото ѝ, уловил ръцете ѝ. Часовете течаха неусетно в тези нощни разговори и аз се връщах в стаята си поободрен, от колкото бях отишъл. Доволен и успокоен от обещанията ѝ, от надеждата, която ми бе вдъхнала, аз заспивах с умиротворено сърце, примирен с провидението. Дано бог даде след толкова причини да ненавиждам живота, след толкова бури, които изтерзаха съществуването ми и го превърнаха в бреме, смъртта, която трябва да му сложи край, да бъде за мене толкова приемлива, колкото ми се струваше в онези мигове.

След много грижи, бдения и невероятни усилия мама ме спаси и безспорно само тя можеше да ме спаси. Аз имам малко вяра на медицината и лекарите, но затова пък вярвам много в лечебните възможности на истинските приятели. Ако нашето щастие зависи от нещо, ние го вършим по-добре от всичко друго. Едва ли съществува по-пленително чувство от това, което изпитахме, когато бяхме върнати един на друг. Взаимната ни привързаност не се увеличи, това беше невъзможно, но тя стана още по-задушевна, по-трогателна поради голямата си непринуденост. Аз бях станал напълно нейно дело,

напълно нейна рожба, повече, отколкото ако тя беше истинска моя майка. Без да си даваме сметка, ние вече изобщо не се делихме един от друг, нашето съществуване стана като едно и чувствайки, че сме си не само необходими един на друг, но и достатъчни, ние свикнахме да не мислим вече за нищо извън нас двамата, да ограничаваме абсолютно щастието и всичките ни желаня до това взаимно притежание, единствено може би по рода си сред смъртните; то не беше, както вече казах, любов, но по-съществено притежание, което, без да се основава на пола, чувствеността, възрастта, се градеше върху всичко онова, чрез което човек е дадена личност, и не може да го загуби, освен като престане да съществува.

Коя беше причината, поради която този благотворен прелом не донесе щастието през останалите мои и нейни дни? Не беше по моя вина, това поне мога да си го кажа за утешение. Не беше и по нейна или най-малкото не беше по нейна воля. Писано беше непобедимите природни наклонности да предявят отново правата си. Но това гибелно възвръщане не стана изведнъж. Благодарение на небето имаше известен промеждутък от време, кратък и благодатен период, който не свърши по моя вина, и не мога да се упрекна, че съм го използвал зле.

Макар и оздравял от тежкото заболяване, аз не бях възстановил силите си. Гърдите ми бяха още слаби. Продължавах да правя температура и се чувствах изтощен. Нямах никакви желаня, освен да свърша дните си край любимата жена, да поддържам разумните ѝ решения, да я накарам да почувства в какво се състои истинското очарование на щастливия живот, да направя съществуването ѝ щастливо, доколкото зависеше от мене. Но аз виждах и чувствах, че в мрачната и тъжна къща постоянното ни усамотение щеше само да се помрачи. Спасителното средство се яви от само себе си. Мама смяташе, че трябва да пия мляко и пожела да отида на село. Аз се съгласих при условие, че и тя ще дойде с мене. Това ѝ стигаше, за да се реши. Въпросът беше само къде да отидем. Градината в покрайнините на града не беше истински курорт. Оградена от други градини и къщи, тя не притежаваше очарованието на полско убежище. От друга страна, след смъртта на Ане ние бяхме изоставили тази градина от икономически съображения, понеже не ни даваше сърце да сеем там билки, и други планове ни бяха накарали да не съжаляваме за нея.

Използвайки в този момент отвращението ѝ от града, аз ѝ предложих да го напуснем въобще и да се установим в приятно самотно място, в малка отдалечена къщичка, където досадниците да не могат да ни намерят. Тя беше готова да го стори и това разрешение, внушено ми от нейния и моя добър ангел, щеше по всяка вероятност да ни осигури щастливи и спокойни дни до момента, когато щеше да ни раздели смъртта. Но не за такова съществуване бяхме призовани. Мама трябваше да изпита всички мъки на бедността и несгодите, след като беше прекарала живота си сред изобилие, за да съжалява по-малко за него. Аз пък със струпалите ми се беди от всякакво естество трябваше един ден да послужи за пример на всеки, който, воден единствено от любов към общественото благо и справедливостта, се осмели, силен в невинността си, да каже открито истината на хората, без да разчита на клики, без да си е създал привърженици, които да го закрилят.

Едно злополучно опасение я въздържа. Тя не посмя да напусне грозната къща, за да не би да настрои против себе си собственика.

— Твоят проект за уединение е прекрасен — каза ми тя — и много ми допада. Само че ще трябва да живеем от нещо в нашето убежище. Като напусна този затвор, рискувам да загубя хляба си, а останем ли без хляб в горите, ще трябва скоро да се върнем да го дирим в града. За да нямаме кой знае колко нужда да идваме тук, по-добре да не напускаме напълно къщата. Да плащаме малката сума на граф дьо Сен-Лоран, за да не ми вземат по-голямата. Да потърсим някое кътче далеч от града, за да можем да си живеем мирно и тихо и все пак близо, за да можем да си идваме, когато се наложи.

Така и направихме. След като потърсихме, се спряхме на Шармет, имение на господин дьо Конзие, в съседство с Шамбери, но закътано и усамотено, сякаш се намираше на сто левги. Между два доста високи хълма от север към юг се простира малка долина, където между камъчета и дървета ромоли бистра вода. По двата склона са пръснати няколко къщи, много приятни за човек, който обича дивите и усамотени кътчета. Огледахме две-три от тях и избрахме накрая най-хубавата. Тя принадлежеше на един благородник на военна служба — господин Ноаре. Къщицата беше напълно обитаема. Отпред градина на тераси, отгоре лозе, долу зеленчукова градина, отсреща малка кестенова горичка и наблизо чешма. По-горе в планината ливади за паша на добитъка. С една дума, всичко необходимо за малкото

полско домакинство, което искахме да организираме. Доколкото мога да си спомня епохата и точната дата, ние се пренесохме там през лятото на 1736 година^[31]. Първата вечер, когато преспахме в къщата, бях луд от радост.

— О, мамо! — възкликнах, прегръщайки любимата си приятелка с бликнали сълзи на радост и умиление. — Това място е убежище на щастие и невинност. Ако не намерим тук съчетани тези две неща, няма защо да ги търсим никъде другаде!^[32]

[29] Позиции при фехтовка. — Б.пр. ↑

[30] Achilea papa. — Б.пр. ↑

[31] Всъщност на 24 юни 1738 година, — Б.изд. „Арман Обре“, Париж, 1829 ↑

[32] Къщата в Шармет, в която е живял Русо с госпожа дьо Варан, принадлежи сега на господин Реймон, познат със своето „Есе върху възпитанието“, „Възхвала на Паскал“ и други литературни и философски съчинения. Той публикува „Няколко думи за Шармет“ (Шамбери, 1817 г.), където описва подробно къщата, чиято вътрешна обстановка и сервизни помещения са запазени такива, каквито са били по времето на Русо. Туристите често я посещават, привлечени както от красивия пейзаж на околността, така и от спомена, свързан с нея. До входната врата има бял камък, взидан в стената, поставен по нареждане на Еро дьо Сешел в 1792 г., когато бил комисар на Конвента в департамента Мон-Блан. На камъка стои следният надпис:

*... хижа, где Жан-Жак живя,
духа му ти напомняш днес,
гордата самотност, лудостта
и жребия му толкова злочест.
За чест и правда се бори,
без да намери миг покой,
терзан от себе си дори,
не само от завистници безброй.*

Б. изд. „Арман Обре“, Париж, 1829. ↑

КНИГА ШЕСТА

1736–1740

*Hoc erat in votis: modus agri non ita magnus,
Hortus ubi, et tecto vicinus jugis aquae tons,
Et paulum sylvae super his foret...*^[33]

Не мога да прибавя:

*Auctius atque
Di melius fecere*^[34],

но няма значение, не ми трябваше нищо повече. Не ми беше необходимо дори да владее тази земя, стигаше ми да я ползвам. Преди много години още казах и разбрах, че собственик и притежател често са два различни индивида, дори да оставим настрана съпрузите и близките.

Тук започва краткотрайното щастие в моя живот. Тук идват спокойните, бързо отлетели мигновения, заради които с право мога да кажа, че съм живял. Скъпи мигове, по които толкова съм тъгувал! Ах! Заредете се отново за мене, течете по-бавно в спомените ми, отколкото в бързия поток на миналото. Какво да сторя, за да удължа по моя воля този толкова вълнуващ и толкова простичък разказ, за да повтарям безспир все същите неща и да не отегчавам същевременно читателите си, както няма да се отегчавам самият аз? И ако поне този разказ съдържаше случки, действия, думи, все някак би ми се удало да го предам, но как да разкажа това, което нито се е казвало, нито се е вършило, нито дори се е мислило, а само се е вкушвало и чувствало, без да мога да посоча друг източник на щастие освен чувството, че съм щастлив? Ставах със слънцето и се чувствах щастлив. Разхождах се и бях щастлив. Виждах мама, бях щастлив. Разделях се с нея, бях

щастлив. Обхождах горичката и хълмовете, бродех по деретата, четях, не правех нищо. Работех в градината, берях плодове, помагах в домакинството и щастиято вървеше по стъпките ми. То не беше заключено в нищо определено, аз го носех цялото в себе си, то не ме напускаше нито за миг.

Нищо от това, през този скъп промеждутък от време, нищо от това, което правех, казвах и мислех, докато той траеше, не се е заличило от паметта ми. Събитията преди и след престоя ми там изплуват от време на време в паметта ми, разпокъсани и неясни. Но спомените за целия този период са непокътнати, като че ли той продължава още. Въображението ми, докато бях млад, се стремеше винаги напред, сега се връща назад и замества с тия сладки възпоминания загубената навеки надежда. Но виждам вече нищо примамливо в бъдещето. Само връщането към миналото може да ме блазни и тези така живи и така реални възвръщания в епохата, за която говоря, често ме карат да се чувствам щастлив въпреки злочестините си.

Ще дам само един пример от тия спомени, по който ще можете да прецените тяхната сила и истинност. Първия ден, когато се отправихме да нощуваме в Шармет, мама седеше в носилка, а аз вървах след нея. Пътят се виеше нагоре. Мама не беше много лека и се опасяваше да не умори носачите. Почти насред пътя тя пожела да слезе и да продължи пеш. Както вървеше, съзря в живия плет нещо синьо и ми каза:

— Зелениката още не е прецъфтяла.

Не бях виждал още зеленика и не се наведох да я разгледам, а съм твърде късоглед, за да мога да различа някое растение на земята. Хвърлих само разсеян поглед надолу и над тридесет години минаха, без да видя отново зеленика или да ѝ обърна внимание. Когато през 1764 година отидох в Кресие с моя приятел господин дю Перу, ние се качихме на една височина, където имаше хубаво заведение, с право наречено „Бел-Вю“. По онова време бях почнал да събирам растения. Докато се катерех, надзъртайки из храстите, нададох радостен вик: „А! Ето зеленика!“

Това беше действително зеленика. Дю Перу забеляза вълнението ми, но не разбра причината. Ще я узнае, надявам се, като прочете някой ден тия редове. По впечатлението, което ми бе направило това

незначително растение, можете да съдите колко дълбоко се е отпечатвало в съзнанието ми всичко, което ставаше по това време.

И все пак чистият въздух не ми възвърна предишното здраве. Бях отслабнал, залинях още повече. Не понасях млякото. Трябваше да се откажа от него. Тогава беше на мода да се използва водата като лекарство за щяло и не щяло. Подложих се на воден режим, и то така без мярка, че водата насмалко не ме отърва не от болестта, а от живота. Всяка сутрин още със ставането си отивах на чешмата с голямо канче и изпивах постепенно, докато се разхождах, около две шишета. Престанах почти напълно да пия вино по време на ядене. Водата, която поглъщах, беше варовита и мъчно смилаема, както повечето планински води. С една дума, така се наредих, че за по-малко от два месеца напълно си разруших стомаха, който дотогава беше в отлично състояние. Когато престанах да смилам храната, разбрах, че няма вече надежда за изцеление. По същото време ми се случи нещо много странно, както само по себе си, така и с последиците му, които ще се чувстват, докато живея.

Една сутрин, без да съм по-зле, отколкото друг път, изправяйки една масичка, усетих внезапно по цялото си тяло необяснимо и мигновено сътресение. Най-хубавото сравнение, което мога да намеря, е, че в кръвта ми забушува буря и за миг се разпротря чак до крайниците ми. Артериите ми забиха така силно, че не само усещах, но чувах туптенето им, особено на каротидата. Заедно с това усетих страшно бучене в ушите си, и то на три или даже на четири гласа: глухо сподавено бръмчене, по-ясно клокочене, сякаш на текуща вода, остро свирене плюс сърцебиенето, което вече описах и чиито удари можах да преброя без усилие, без да си напипвам пулса или да докосвам тялото си с ръце. Вътрешният шум беше толкова силен, че загубих предишния си тънък слух и макар че не оглушах напълно, почнах да недочувам и този недостатък ми остана завинаги.

Можете да си представите изненадата и ужаса ми. Помислих, че умирам. Легнах на легло. Извикахме лекар. Разказах му треперещ какво ми се бе случило, смятайки го неизлечимо. Струва ми се, че и той беше на същото мнение, но изпълни професионалния си дълг. Държа ми безконечна реч, от която нищо не разбрах. После в приложение на възвишената си теория започна *in anima vili*^[35] експерименталното лечение, което му хрумна да опита. То беше така

мъчително и отвратително и имаше толкова слабо въздействие, че аз скоро се уморих от него. Когато след няколко седмици се уверих, че състоянието ми нито се влошава, нито се подобрява, аз се дигнах от леглото и заживях нормално с бученето в ушите и с биенето на артериите, които оттогава, тоест от тридесет години, не са преставали нито една минута.

Дотогава спях дълбоко, без сънища. Пълното безсъние, което се присъедини към другите симптоми и продължава да ги съпътства, окончателно ме убеди, че не ми оставаше много да живея. Това убеждение успокои за известно време тревогите ми относно здравето. Понеже не можех да продължа живота си, реших да използвам поне възможно най-добре малкото дни, които ми оставаха. Можех да сторя това поради невероятното благоволение на съдбата, която в това мое плачевно състояние ми беше спестила поне болките, които на пръв поглед изглеждаха неизбежни. Този шум ми пречеше, но не ми причиняваше страдания. Не беше придружен от друго постоянно неудобство освен безсънието нощем и постоянното задъхване, което, без да стига до пристъпи на задух, се чувстваше главно когато се затичвах или се раздвижвах по-енергично.

Това страдание, което трябваше да погуби тялото ми, се оказва всъщност гибелно само за сетивата ми и аз всеки ден благославям небето за щастливото му въздействие върху душата ми. Мога да кажа смело, че започнах да живея едва когато се считах за загубен. Осъзнавайки истинската цена на всичко, което щях да напусна, аз започнах да се занимавам с по-благородни задачи, сякаш исках да се подготвя предварително за онези, които ми предстоеше скоро да изпълня и които бях много занемарил дотогава. Често изопачавах религията, както ми хрумне, но никога не съм живял съвсем без религия. Затова лесно се върнах на тия въпроси, толкова тъжни за някои хора и толкова приятни за човек, който вижда в тях утеха и упование. В този случай мама ми беше много по-полезна, отколкото всички теолози.

Понеже тя умееше да систематизира всичко, не беше пропуснала да стори същото и с религията. И нейната система беше съставена от най-разнородни представи, едните напълно святи, другите налудничави, от чувства, произтичащи от природата ѝ, и предразсъдъци, насадени от възпитанието ѝ. Изобщо вярващите

уподобяват бог на себе си. Добрите го правят добър, злите — зъл, набожните — отмъстителни и злъчни — виждат само ада, защото биха желали да пратят там всичко живо. Обичливите и кротки хора изобщо не вярват, че има ад, и винаги съм се чудил, че добросърдечният Фенелон говори за него в своя „Телемах“, сякаш действително вярва в съществуването му. Но аз се надявам, че не е бил искрен, защото, колкото и правдив да е човек, понякога се налага да излъже, особено когато е епископ. Мама беше напълно откровена с мене. Тази незлобива душа, която не можеше да си представи един отмъстителен и вечно разгневен бог, виждаше само милосърдие и състрадание там, където лъженабожниците виждат единствено справедливост и възмездие. Тя често казваше, че не би било справедливо бог да ни съди, понеже, след като не ни е създал достатъчно силни, за да не грешим, това би означавало да иска от нас повече, отколкото ни е дал. Най-странното беше, че макар и да не вярваше в ада, тя все пак вярваше в чистилището. Вероятно защото се чудеше къде да дене душите на злите хора; не можеше нито да ги осъди, нито да ги постави наедно с праведните, преди да изкупят греховете си, и трябва да си признаем, че както на този свят, така и на оня злите хора създават най-много затруднения.

Още една особеност. Виждате вече, че нейната система разрушава цялата догма за първородния грях и изкуплението, основата на елементарното християнство е разклатена и особено католицизмът не може да съществува при нея. Но въпреки всичко мама беше добра католичка или поне твърдеше, че е добра, и сигурно беше искрено убедена в това. На нея ѝ се струваше, че обясняват много буквално и сурово светото писание. Описанията на вечните мъки ѝ изглеждаше гола заплаха или художествен похват. Смъртта на Исус Христос ѝ се струваше пример на чисто божествено милосърдие, пример, който да внуши на хората да обичат бога и да се обичат помежду си. С една дума, вярна на религията, която беше приела, тя искрено приемаше нейното общоприето изповядване. Но дойдеше ли ред за разискване на отделните догми, оказваше се, че макар и подчинявайки се на църквата, тя се отклоняваше от нея в убежденията си.

По тези въпроси тя проявяваше простодушие и прямота, много по-красноречиви от празните увъртания, и често затрудняваше изповедника си, пред когото нищо не скриваше. „Аз съм добра

католичка — му заявяваше тя — и искам да си остана винаги такава. Приемам от все сърце решенията на светата църква. Не мога да заповядвам на вярата си, но мога да заповядвам на волята си и я подчинявам без уговорки. Имам най-доброто желание да вярвам всичко. Какво повече искате от мене?“

Дори изобщо да не съществуваше християнски морал, убеден съм, че тя щеше да го следва, защото той подходеше много на характера ѝ. Тя изпълняваше всичките му предписания. Но щеше да стори същото дори те да не съществуваха. Тя обичаше да се подчинява в незначителните неща. И ако не ѝ беше разрешено и дори заповядано да яде блажно, щеше да пости на четири очи с бога, без да примесва някаква сметка в това. Но целият ѝ морал беше подчинен на принципите на господин дьо Тавел или по-скоро тя твърдеше, че не вижда в тях нищо противоречиво. Тя би спала всеки ден с двадесет мъже с напълно чиста съвест, без угризение, както и без желание. Познавам множество строго набожни жени, които далеч не са по-скрупулни по този въпрос. Но разликата е, че в този случай те са изкушени от плътските си желания, а тя само от софизмите си. Сред най-вълнуващите и най-дълбоко нравствени разговори тя беше в състояние да заговори по този въпрос, без да промени нито изражението, нито тона си, без да вижда каквото и да било противоречие със себе си. Тя би прекъснала дори подобен разговор, ако се наложи, без да се замисли, и после би го подновила, като че ли нищо не е било: до такава степен беше убедена, че това е само правило на обществената нравственост, което всеки разумен човек може да тълкува, прилага, нарушава според случая, без ни най-малко да оскърбява бога. Макар че по този въпрос аз в никакъв случай не бях съгласен с нея, признавам, че не смеех да я оборвам, смутен от не особено завидната роля, която щях да поема. Щеше да ми се наложи да се опитам да наложя това правило за другите, стараяйки се да изключа себе си. Но, от една страна, нейният хладен темперамент я въздържаше от прекаляване в това отношение, а, от друга, знаех, че мъчно мога да я заблудя и ако се опитам да ѝ поискам да направи изключение за мене, това щеше да означава да ѝ развържа ръцете за всички други. Впрочем аз само допускам тук възможността за подобно безразсъдство с други мъже, макар че то винаги съвсем слабо е влияело на поведението ѝ и точно тогава изобщо не се проявяваше, но обещах да изложя

принципите ѝ, без да скривам нищо, и искам да удържа думата си. Връщам се пак към себе си.

Намирайки у нея всички правила, от които се нуждаех, за да предпазя душата си от ужаса от смъртта и последиците ѝ, аз черпех с доверие от този извор на вяра. Привързах се към нея повече от когато и да било. Щеше ми се да ѝ предам всичките си физически сили, готови да ме напуснат. От тази двойно по-голяма привързаност към нея, от убеждението, че ми остава още малко да живея, от дълбоката вяра в бъдещата ми участ произтичаше едно, общо взето, много ведро и дори сладострастно състояние, при което всички бъдещи опасения и възжелания бяха притъпени и аз можех спокойно и безметежно да се наслаждавам на малкото дни, които ми бяха отредени. Още едно нещо допринасяше за тяхното очарование: старанието ми да развивам нейната любов към селския живот с всички възможни удоволствия, които той предлага. Карайки я да обикне градината, птичия двор, гълъбите, кравите, аз сам ги обиквах и тези дребни занимания, които изпълваха деня, без да нарушат спокойствието ми, се оказаха по-благоотворни от млякото и всички лекарства, за укрепване на моя разстроен организъм и дори за възстановяването му, доколкото беше възможно.

Гроздоберът, прибирането на плодовете ни забавляваха в края на първата година и ни свързваха все по-силно със селския живот и простите хорица, които ни обграждаха. Посрещнахме приближаването на зимата с голямо съжаление и се прибрахме в града, като че ли отивахме на заточение. Особено аз — съмнявайки се, че ще видя отново пролетта, аз си въобразявах, че се сбогувам завинаги с Шармет. Не можех да се разделя, без да целуна земята и дърветата, обръщайки се много пъти назад, докато се отдалечавахме. Понеже отдавна бях прекъснал уроците с ученичките си и бях загубил вкус към светските удоволствия, аз вече не излизах и не виждах никого освен мама и господин Саломон, който отскоро беше неин и мой домашен лекар. Честен и умен, убеден картезианец^[36], той говореше сладкодумно за мирозданието и приятните и поучителни разговори с него ми бяха по-полезни от рецептите му. Никога не съм могъл да понасям глупавия и празен брътвеж на обичайните разговори. Но съдържателните и дълбоки разговори винаги са ми доставяли голяма наслада и не съм бягал от тях. Разговорите с господин Саломон много ми харесваха.

Струваше ми се, че преждевременно литвах заедно с него към върховете на познанието, които душата ми щеше да изкачи, когато бъде освободена от оковите си. Слабостта ми към него се разпростря и върху въпросите, с които той се занимаваше, и аз почнах да търся книгите, които можеха да ми помогнат да го разбирам по-добре. Най-подходящи ми се струваха произведенията, в които религията се преплиташе с науката. Такива бяха по-специално книгите на Ораторията и Пор-Роаял. Заех се да ги чета или, по-право казано, да ги поглъщам жадно. В ръцете ми попадна трудът на отец Лами, озаглавен: „Беседи върху науката“. Това беше всъщност въведение към книгите, които разглеждат тези проблеми. Аз го прочетох и препрочетох многократно. Реших, че ще стане моя настолна книга. Най-сетне, постепенно, въпреки лошото ми здраве или може би именно заради него почувствах непреодолимо влечение към учението и макар и да смятах, че мога да умра всеки ден, учех с такова настървение, като че ли щях да живея вечно. Казвах, че това било вредно за мене. А аз, напротив, мисля, че то беше благотворно не само за духа ми, но и за тялото ми. Защото прилежното учене, към което се бях пристрастил, ми доставяше такава наслада, че престанах да мисля за болестта си и започнах по-малко да страдам от нея. Истина е обаче, че нищо не можеше действително да я облекчи. Но понеже нямах силни болки, свикнах със слабостта, безсънието, свикнах да мисля, вместо да действам с една дума, да гледам на постепенното, бавно тлеене на тялото си като на неизбежен процес, който единствено смъртта ще спре.

Това убеждение не само ме откъсна от всички суетни житейски грижи, но ме освободи и от досадните лекарства, на които ме подлагаха дотогава въпреки волята ми. Убедил се, че сиропите му не могат да ме спасят, Саломон ми спести тази неприятност и се задоволи да залъгва мъката на клетата мама с разни невинни рецепти, които поддържат измамни надежди у болния и запазват авторитета на лекаря. Изоставих строгия режим. Почнах пак да пия вино и да водя нормалния живот на здрав човек, доколкото позволяваха силите ми, напълно умерен във всичко, но без да се въздържа от нищо. Започнах дори да излизам и да се срещам с познатите си, особено с господин дьо Конзие, с когото общувах с голямо удоволствие. Най-сетне било защото ми се струваше възвишено да уча до последния си час, било

защото известна минимална надежда все още се беше запазила в сърцето ми, очакването на смъртта не само не спираше увлечението ми по книгите, но като че ли го усилваше и аз бързах да натрупам познания за оня свят, сякаш мислех, че там няма да придобия нови. Влюбих се в книжарничката на Бушар, където се събираха неколцина писатели. И тъй като приближаваше пролетта, която не се надявах да дочакам, аз се снабдих с няколко книги за Шармет, в случай че имам щастието да се върна там. Тази щастлива възможност ми се удаде и аз я използвах възможно най-пълноценно. Радостта, която изпитах при вида на първите пъпки, бе неописуема. Да видя отново пролетта, беше за мене равнозначно на възкръсване в рая. Снегът едва беше почнал да се топи и ние напуснахме тъмницата си и отидохме доста рано в Шармет, за да се порадваме на първите славееви песни. От този момент престанах да мисля за смъртта и действително, колкото и странно да е това, вече не съм боледувал тежко сред природата. Често съм бил неразположен, но никога не съм лягал на легло. Много пъти съм казвал, чувствайки се по-зле от обикновено: „Ако видите, че умирам, занесете ме под сянката на някой дъб, обещавам ви, че ще се съживя!“

Макар и изтощен, поднових полската работа, само че доколкото ми позволяваха силите. Истински ми тежеше, че не мога да обработвам градината сам, но само след няколко копвания с мотиката не можех да си поема дъх, обливах се в пот и губех сили. Когато стоях наведен, пулсът ми се удвояваше, кръвта ми се качваше така силно в главата, че трябваше веднага да се изправа. Принуден да се ограничи с най-лека работа, аз се грижех за гълъбарника и така се пристрастих към него, че прекарвах там с часове, без да ми омръзне. Гълъбът е плах и мъчно се опитомява. Но аз успях да внуша такова доверие на моите гълъби, че те ме следваха навсякъде и се оставяха да ги улавям, щом пожелаех. Не можех да се появя в градината, без тутакси два-три гълъба да накацат по раменете и главата ми и в края на краищата, въпреки че ми беше приятно, тази свита стана толкова неудобна, че се наложи да ги отуча от фамилиарността им. Винаги съм изпитвал необяснимо удоволствие от опитомяването на животни, особено когато са плахи и диви. Страшно приятно ми се виждаше да им вдъхна доверие, което никога не съм измамвал. Искях да ме обичат без принуда.

Вече казах, че бях си донесъл книги. Четях ги, но така, че те по-скоро ме изтощаваха, вместо да ме образуват. Погрешната ми представа за нещата ми внушаваше, че за да прочета ползотворно някоя книга, трябва да притежавам всички познания, за които се говори в нея. През ум не ми минаваше, че често самият автор няма тези познания и ги черпи от други книги, когато му дотрябват. В плен на тази глупава мисъл, аз непрекъснато се спирах, хвърлях се от книга на книга и понякога още преди да съм стигнал до десетата страница на една книга, се налагаше да изчета цяла библиотека. Но аз така упорито следвах тази оригинална метода, че загубих безкрайно много време и едва не се обърках, като вече не проумявах нищо и не научавах нищо. За щастие дадох си сметка, че вървя по погрешен път, като се заплитам в необятен лабиринт, и успях да се измъкна, преди да се заблудя напълно.

Колкото и малък усет към наука да има човек, първото нещо, което чувства, когато почне да се занимава сериозно, е връзката между различните науки. Те са свързани една с друга, помагат си, изясняват се взаимно и едната не може да мине без другата. Макар че човешкият ум е недостатъчен да ги обхване всичките и винаги се налага да предпочете на първо място една, ако няма известно понятие от другите, дори и в своята тясна област той ще се окаже често в мрак. Аз почувствах, че задачата, с която се бях нагърбил, беше правилна и полезна, само че трябваше да сменя метода. Когато най-напред се бях заловил с „Енциклопедията“, аз тръгнах от общото към отделните клонове. Видях, че трябва да постъпя точно по обратен начин, да се заема с всеки клон поотделно и да го проследя до момента, когато всичките клонове се съединяват. Така стигнах до обикновен синтез, но стигнах като човек, който съзнава какво прави. Размишлението в този случай заместваше познанието и едно напълно обяснимо разсъждение ми помагаше да се насоча правилно. Независимо дали щях да живея, или да умра, аз нямах време за губене. Да не знаеш нищо на двадесет и пет години и да искаш всичко да научиш, те задължава да използваш добре времето. Понеже не знаех кога съдбата или смъртта ще прекъсне усърдието ми, аз исках за всеки случай да придобия познания във всички области, както за да следвам вродените си способности, така и за да мога сам да преценя коя от тях най-много заслужава да бъде развита.

В изпълнение на този план открих още едно предимство, за което не се бях сетил по-рано — че ще спестя много време. Изглежда, не съм създаден за упорито учене, защото дългото прилежание толкова уморява, че ми е невъзможно да работя напрегнато половин час върху една и съща тема, особено когато следя чужди мисли. Защото случвало ми се е понякога да се задълбочавам по-дълго в моите собствени мисли, и при това с голям успех. Прочета ли обаче няколко страници от автор, който изисква внимание, мисълта ми го напуска и се зарейва в облаците. Ако упорствам, само излишно се уморявам. Причернява ми пред очите и не виждам вече нищо. Но ако се редуват различни сюжети, макар и без прекъсване, единият ме отморява от другия и аз ги следя по-лесно, без да чувствам нужда от почивка. Приложих това наблюдение в плана на заниманията си и така ги размесих, че четях по цял ден, без да се изморявам. Вярно е, че полските и домакински занимания бяха полезен отдих от четенето. Но увлечен все повече и повече, аз скоро намерих начин да чета и по време на тях и да правя едновременно, и двете неща, без да се замисля, че не върша нито едното, нито другото както трябва. Изреждайки всички тия дребни подробности, които са очарователни за мене и навярно често отегчават читателя, аз все пак проявявам известна сдържаност, която той едва ли би открил, ако сам аз не му обърна внимание. По горния повод например си спомням с рядко удоволствие различните опити да разпределя така времето си, че да извлека колкото може повече наслада и полза. И мога да заявя, че дните, които съм прекарал в усамотение, постоянно болен, са именно този период от живота ми, когато най-малко съм бездействал и скучал. Два-три месеца изминаха така — да опипвам собствените си способности и да се наслаждавам през най-хубавия сезон на годината сред прекрасната природа на прелестите на живота, чиято цена чувствах много добре, на свободното и нежно общуване, ако може да се даде това име на нашето съвършено единение и на ценните познания, които възнамерявах да придобия. Защото аз им се радвах, като че ли ги бях вече придобил и дори още повече, тъй като удоволствието от учението имаше голям дял за моето щастие.

Няма да се спирам на тия опити, които до един бяха за мене истински наслаждения, много непосредствени, за да мога да ги обясня. Още веднъж ще повторя, истинското щастие не се описва, то се

изживява и се изживява толкова по-пълно, колкото по-малко се поддава на описание, защото не се дължи на съвкупност от външни факти, а представлява постоянно душевно състояние. Аз често се повтарям, но бих се повтарял още по-често, ако говорех за това, толкова пъти, колкото ми минава през ума. Когато най-сетне често променяният ми начин на живот прие малко по-еднообразен ход, ето как в общи черти беше разпределено времето ми.

Всяка сутрин ставах преди изгрев-слънце. Изкачвах се до съседната овощна градина по много живописна пътека над лозето, която вървеше по хребета чак до Шамбери. Докато се разхождах, казвах молитвата си — не празно мърморене, а искрено устремяване на сърцето към създателя на дивната природа, чиито красоти се разстилаха пред очите ми. Никога не ми е било приятно да се моля в затворена стая. Струва ми се, че стените и жалките неща, сътворени от хората, се изпречват между бог и мене. Обичам да съзерцавам господ в неговите творения, докато сърцето ми се възмогва към него. Молитвите ми бяха чисти, смее да заявя това, и достойни да бъдат чути. Исках за себе си и за жената, която винаги беше неразделна от мене в пожеланията ми, само невинен и спокоен живот, без пороци и скърби, без тежки грижи, да умрем като праведници и да имаме тяхната участ на оня свят. Впрочем молитвата ми протичаше по-скоро в съзерцание и възхищение, отколкото в словесни излияния. Аз знаех, че най-доброто средство да получим необходимите блага от всевишния, който разполага с тях, е не толкова да ги искаме, колкото да ги заслужим. На връщане правех голяма обиколка, като наблюдавах с любопитство и наслаждение заобикалящите ме природни красоти, единствените, на които окото и сърцето никога не се насищат. Гледах отдалеч дали светеше при мама. Ако капакът на прозореца ѝ бе открянат, изтръпвах от радост и изтичвах при нея. Ако беше още затворен, оставах навън, докато тя се събуди, и се забавлявах да повтарям наученото предния ден или да работя в градината. Капакът на прозореца се отваряше, аз бързах да я целуна в леглото, често още неразсъннена, и моята нежна и чиста прегръдка придобиваше именно поради своята невинност очарование, което остава винаги чуждо на плътската наслада.

Обикновено закусвахме кафе и мляко. В този момент на деня бяхме най-спокойни и разговаряхме най-непринудено. Заради тези

понякога доста продължителни разговори обикнах много сутрешната закуска и винаги съм предпочитал обичая в Англия и Швейцария, където закуската е истинско ядене, което събира цялото семейство, пред френския начин на живот, където всеки закусва сам в стаята си или най-често изобщо не закусва. След като си побъбряхме един-два часа, аз се залавях с книгите си чак до обед. Започвах с някое философско съчинение като например „Логиката“ на Пор-Роаял, „Есета“ на Лок, Малбранш, Лайбниц, Декарт и пр. Скоро забелязах, че тия автори бяха в почти постоянно противоречие помежду си и замислих химеричния план да ги съгласувам, което много ме изтощи и ми отне много време. Обърках си главата и не постигнах нищо. Най-сетне, отказвайки се и от този метод, избрах нов, по-добър, на който дължа всичките си постигнати успехи, въпреки липсата на схватливост, защото безспорно винаги съм имал много слаба способност да уча. Превърнах в правило, докато чета един автор, да възприема и да проследя идеите му, без да ги смесвам нито с моите, нито с тези на някой друг и без да му ги оспорвам. Казах си: „Нека най-напред натрупам запас от мисли, верни или погрешни, но ясни, за да бъда достатъчно осведомен, та после да мога да ги сравнявам и да избирам.“ И този метод има своите недостатъци, зная, но той ми се удаде по отношение на обучаването. След няколко години мислене точно по чужд образец, без, така да се каже, да разсъждавам, аз натрупах достатъчно познания, за да се справям сам и да мисля без чужда помощ. Когато пътуванията и работата ме лишиха от възможността да се допитвам до книгите, аз охотно си припомнях и сравнявах прочетеното по-рано, претеглях всяко нещо с везните на собствения си разум и съдех понякога учителите си. Не мисля, че започвайки по-късно да използвам способността си да преценявам, тя е останала недоразвита. Затова пък, когато публикувах собствените си идеи, никой не ме обвини, че съм сляп роб на учителите си и че се кълна *in verba magistri*^[37] От философията преминах към елементарната геометрия. Никога не отидох по-далеч в тази област, понеже упорствах да преодоля слабата си памет и стотици пъти се връщах назад и започвах отначало все едно и също. Но ми допадна Евклидовата геометрия, която търси по-скоро свързаността на доказателствата, а не връзката между идеите. Предпочитах геометрията на отец Лами, който оттогава стана мой любим автор и все

още препрочитам с удоволствие трудовете му. После дойде ред на алгебрата и избрах пак отец Лами за ръководител. Когато напреднах малко повече, пристъпих към „Наука за изчислението“ от отец Рено, после към неговия „Нагледен анализ“, който само прелистих. Никога не успях да напредна достатъчно, за да почувствам приложението на алгебрата в геометрията. Не ми допадаше този начин на работа, без да виждам какво правя, и ми се струваше, че да се решава геометрична задача с уравнения, е все едно да се свири песен на латерна. Първия път, когато намерих чрез изчисления, че квадратът на един бином е равен на квадратите от членовете му и на удвоеното им произведение, въпреки точно извършеното умножение не можах да повярвам, докато не начертая фигурата. Алгебрата не ми харесваше не защото в нея има само абстрактни величини, а защото, приложена към пространството, ми се щеше да видя съответния чертеж, иначе не проумявах нищо.

После дойде латинският. Това беше най-трудната материя, която съм изучавал, и никога не успях да постигна много нещо в нея. Най-напред прибягнах до учебниците по латински на Пор-Роаял, но безрезултатно. Повдигаше ми се от варварски стихове и слухът ми не ги възприемаше. Губех се в лабиринта на правила и научавайки последното, забравях всички предишни. Зубренето на думи съвсем не е за човек, който няма памет и именно за да я развия, аз упорствах в тия занимания. Накрая се наложи да ги изоставя. Достатъчно ми беше ясна конструкцията на латинската фраза, за да мога да чета с речник по-леките автори. Тръгнах по този път и това ми се удаде по-добре. Задоволих се с превод, не писмен, а устен и дотам и спрях. След много загубено време и усилия започнах да чета доста свободно латинските писатели, но не и да говоря или да пиша на този език. Това доста ме смущаваше, когато се озовах, без сам да зная как, между литератори. Друг мой недостатък, последица от този начин на учене, е, че не можах да науча прозодията, а още по-малко правилата за писане на стихове. В желанието си да почувствам хармонията на езика и в стихове, и в проза, положих големи усилия в това направление. Но се убедих, че без учител това е почти невъзможно. След като разбрах строежа на най-лесния стих, хекзаметъра, най-търпеливо скандирах почти целия Вергилий, отбелязвайки стъпките и дължината на гласните. Когато впоследствие се съмнявах дали някоя сричка е дълга или кратка, винаги се справях с моя Вергилий. Давате си сметка в колко грешки ме

въвеждаше тази система поради допустимите от правилата на стихосложението изменения. Но ако има известни предимства, когато човек учи сам, има и доста неудобства и на първо място невероятното усилие. Аз зная по-добре това от всички.

Преди обед оставях книгите и ако яденето не беше готово, отивах при моите приятели, гълъбите, или работех в градината.

Щом ме извикваха, изтичвах, много доволен и много огладнял. Защото заслужава да се отбележи, че колкото и болен да съм, апетит никога не ми липсва. Обедните часове минаваха много приятно, разговаряхме за работите си и чакахме мама да може да започне да яде. Два-три пъти седмично, когато времето беше хубаво, отивахме да прием кафе зад къщата в кичеста и прохладна беседка, около която се виеше посаденият от мене хмел. Там беше много прохладно в горещи дни. Прекарвахме така още горе-долу един час, разглеждайки зеленчуците и цветята и разговаряйки за нашия живот, като по този начин още по-добре вкусвахме неговото очарование. Аз имах и едно друго малко семейство в дъното на градината — пчелите. Почти не пропусках, а и мама покрай мене, да ги споходя. Интересувах се много от работата им и ми беше страшно забавно, като се връщаха от паша с така натезжали крачка, че едва се придвижваха. В първите дни любопитството ми ме наказва и те ме ужилиха два-три пъти. Но после така добре се опознахме, че колкото и да се доближавах, не ме закачаха и дори когато кошерите бяха пълни и готови да изхвърлят рояка, аз бивах понякога обкръжен от пчели, те кацаха по ръцете, по лицето ми, без ни една да ме ужили. Всички животни са недоверчиви спрямо човека и с право. Но уверят ли се веднъж, че той не иска да им навреди, тяхното доверие става толкова неограничено, че трябва да си истински варварин, за да злоупотребиш с него.

Връщах се при книгите си. Но следобедните ми занимания мъчно можеха да се нарекат работа и учене, а по-скоро почивка и развлечение. Никога не съм могъл да работя прилежно в кабинета си следобед и изобщо всяко усилие ми е много трудно през горещите часове. И все пак аз се занимавах, но не насила и не системно, а само четях, без да уча. Най-редовно изучавах история и география. Понеже те не изискват напрежение на ума, напреднах, доколкото ми позволяваше слабата памет. Реших да изуча отец Пето и потънах в тъмнините на хронологията. Но се отървах от критичната част,

бездънна и безбрежна, и предпочетох точното измерване на времето и движението на небесните тела. Може би щях да се пристрастя към астрономията, ако имах уреди, но разполагах само с елементарните познания, почерпени от книгите, и няколко груби наблюдения, извършени с обикновен бинокъл, колкото да узная общото разположение на звездите. Защото късогледството не ми позволява да ги различа ясно с просто око. Спомням си по този повод едно приключение, над което много пъти съм се смял. Бях купил небесна планисфера, за да изучавам съзвездията. Сложих я в рамка и през нощите, когато небето беше ясно, отивах в градината, закрепвах рамката върху четири кола на височина на главата си и за да осветя обърнатата надолу планисфера, без вятърът да духне свещта, я слагах в една кофа върху земята, между четирите кола. После, гледайки последователно ту планисферата с просто око, ту звездите с бинокъла, аз се опитвах да разпозная звездите и да открия съзвездията. Вече казах, мисля, че градината на господин Ноаре беше терасовидна. От пътя се виждаше всичко, което правехме там. Една вечер прибиращите се доста късно селяни ме видяха зает с тази операция в най-комично одеяние. Светлината, която огряваше моята планисфера, без да се вижда източникът ѝ, понеже свещта беше скрита в кофата, четирите колчета, широката картина, нашарена с фигури, рамката, вдигането и свалянето на бинокъла, всичко това им се сторило така загадъчно, че те се уплашиха. А и моята външност мъчно можеше да ги успокои: клепналата шапка върху нощното боне и ватираният пеньоар на мама, който тя ме беше накарала да облека, ме превръщаха в техните очи в истински магьосник. И понеже приближаваше полунощ, те нито за миг не се усъмниха, че започва дяволска оргия. Без да дочакат да видят нещо повече, избягаха доста разтревожени, събудиха съседите си, за да им разкажат видението, и новината се разпръсна така бързо, че още на следващия ден цялата околност знаеше, че у Ноаре е имало сабат. Не зная какъв щеше да бъде резултатът от тази мълва, ако един от селяните, свидетели на заклинанията ми, не се беше оплакал пред двама йезуити, които ни идваха на гости. Без да знаят за какво точно става дума, те го успокоили за всеки случай. После ни разказаха какво се говори. Аз им обясних повода на тези слухове и много се смяхме. Все пак решихме, за да не би да се повтори произшествието, да наблюдавам занапред небесния свод без свещ, а после да проверявам в

къщи наблюденията си по планисферата. Тези, които са чели в „Писма от планината“ за моята магия във Венеция, ще решат, че открай време съм имал призвание към магьосническата професия.

Така протичаше животът ми в Шармет, когато не бях зает с полска работа. Защото винаги съм обичал да се занимавам с нея и стига тя да не надхвърля силите ми, работех като истински селянин. Вярно е обаче, че поради изключителната си слабост по онова време имах една-единствена заслуга в това направление — моята воля. Впрочем аз исках да правя едновременно две неща и поради тази причина не правех добре нито едно от тях. Все още се насилвах упорито да уча големи пасажи наизуст. Затова носех винаги със себе си някоя книга, която преповтарях с невероятна мъка, докато работех. Не знам как не оглуях напълно от тия толкова упорити, напълно безплодни и постоянни усилия. Най-малко двадесет пъти учих наизуст еклогите на Вергилий и пак не знам нито една дума. Загубих и осакатих много пълни издания с този си навик да ги влача навред със себе си — в гълъбарника, в градината, при овошките, на лозето. Залисан с нещо друго, слагах книгата било под някое дърво, било върху живия плет. Забравях естествено да я прибера и често чак след две седмици я намирах изгнила или изпоядена от мравки и плужеци. Страстта да уча наизуст се превърна в същинска мания, поради която придобих съвсем заваян вид, защото вечно си мърморех нещо през зъби.

Понеже най-често четях съчиненията на Пор-Роаял и Ораторията, бях станал полуянсенист и въпреки цялата ми самоувереност тяхната сурова теология понякога ме ужасяваше. Страхът от ада, който дотогава много малко ме безпокоеше, постепенно почна да смуцава душевния ми покой и ако мама не успокояваше сърцето ми, тази страшна доктрина съвсем щеше да ме разстрои. Изповедникът ми, който беше същевременно и неин, също допринасяше за душевното ми равновесие. Той беше йезуит, отец Еме, добър и мъдър старец, винаги ще тача спомена за него. Макар и йезуит, той беше простодушен, като дете и моралът му беше по-скоро благ, отколкото снизходителен, а аз се нуждаех именно от това, за да се уравничат мрачните впечатления от янсенистите. Този добряк и неговият приятел отец Копие често ни идваха на гости в Шармет, макар че пътят беше стръмен и доста дълъг за хора на тяхната възраст.

Посещенията им ми се отразяваха много благотворно. Нека бог го върне на душата им! Защото още по онова време те бяха много стари, за да предполагам, че са още живи. Аз също ги посещавах в Шамбери. Постепенно свикнах с дома им. Библиотеката им беше на мое разположение. Споменът за този щастлив период от живота ми е свързан така силно с йезуитите, че ги обичам заради него и макар тяхната доктрина винаги да ми се е струвала опасна, не можах да намеря сили у себе си да ги намразя истински.

Какво не бих дал да зная дали и в сърцата на другите хора се пораждат такива детински чувства, подобни на тези, които спохождат моето. Посред научните ми занимания и възможно най-невинния живот, въпреки всичко, което бях чувал, все още доста често ме тревожеше мисълта за ада. Аз се питах: „Какво е положението ми? Ако умра в този същия миг, ще бъда ли прокълнат?“ Според моите янсенисти това беше абсолютно сигурно, но разсъждавайки по съвест, то ми се струваше невъзможно. Вечно подплашен, люшкащ се в тази жестока неизвестност, за да се изтръгна от нея, прибягвах до най-смешни способности, заради които бих хвърлил в затвора всеки друг. Един ден, мислейки по този тъжен въпрос, аз се упражнявах машинално да замервам дърветата с камъни, при това с обичайната ми сръчност, тоест без да улучвам почти нито едно. Посред това приятно занимание внезапно ми хрумна да се обзаложа един вид за успокоение на вълнението ми. Казах си: „Ще замеря с камъка дървото отсреща. Ако го улуча, това ще бъде знак, че съм спасен, ако не успея, ще бъда осъден на вечни мъки.“ Едва изрекъл заклинанието, хвърлям камъка с разтреперана ръка и ужасно сърцебиене, но толкова точно, че той удря дървото тъкмо по средата. Това действително не беше особено трудно, защото аз се бях постарал да избира едно доста дебело и близко дърво. От този миг не се съмнявах вече в спасението си. Не знам, като си спомням тази своя черта, дали трябва да се смея, или да плача. Всички други вие, зрели мъже, които навярно се смеете, може те да се поздравите, но не се подигравайте на моята слабост, защото самият аз я съзнавам напълно, кълна ви се.

Впрочем тия смущения и тревоги, неизбежно свързани може би с набожността, не бяха постоянното ми състояние. Общо взето, аз бях доста спокоен и мисълта за близка смърт изпълваше душата ми не с тъга, а по-скоро с кротко униние, което не беше лишено от известна

сладост. Неотдавна намерих между разни стари ръкописи един своего рода призив към самия мене, в който се поздравявах, че ще умра във възрастта, когато човек има достатъчно смелост, за да погледне смъртта в очите, без да съм изпитал през живота си истински душевни или физически страдания. Колко бях прав! Някакво предчувствие ме караше да се страхувам от живота, който носи страдания. Като че ли предвиждах участва си на старини. Никога не съм бил по-близо до мъдростта, както през оная толкова щастлива епоха. Без жестоки угризения за миналото, освободен от грижата за бъдещето, господстващото чувство в душата ми беше насладата от настоящето. Набожните хора обикновено имат изострена чувственост и тя им дава възможност да вкусят сладостта на невинните удоволствия, които им са разрешени. Светските хора ги обвиняват за това, не зная защо или по-точно, зная ги отлично. Завиждат им, че умеят да се радват на скромни удоволствия, чийто вкус самите те са загубили. Аз не го бях загубил и ми беше приятно да го задоволявам с чиста съвест. Сърцето ми, още неизхабено, се отдаваше на всичко с детинска радост или по-скоро, ако смея да се изразя така, с ангелско сладострастие, защото всъщност тия кротки наслади са безоблачни като райските радости. Обеди на тревата в Монтаньол, вечери в беседката, беритба на плодове, гроздобер, седенките за чукане на конопа с нашите прислужници, ние превръщахме всичко това в същински празници, на които мама се радваше не по-малко от мене. Нашите самотни разходки бяха още по-пленителни, защото сърцата ни се изливаха по-свободно. Една особено остана паметна за мене. Беше в деня на Сен-Луи, чието име носи мама. Тръгнахме сами двамата рано сутринта след утринната служба, прочетена призори от един кармелит в параклиса ни. Предложих да обиколим отсрещния склон, където още не бяхме ходили. Изпратихме напред провизиите, защото разходката щеше да бъде за дял ден. Макар и закръглена и възпълна, мама ходеше добре. Вървахме от хълм на хълм, от горичка на горичка, понякога на слънце, по-често на сянка, почивайки си от време на време, забравяйки се с часове. Разговаряхме за нас, за нашата връзка, за сладостния ни живот, пожелавайки си да трае още дълго, нещо, което не се сбъдна. Всичко сякаш съучастничеше за щастливото прекарване на този ден. Наскоро бе валило. Нито следа от прах, буйни потоци. Свеж ветрец разклащаше листата, въздухът беше чист, небето безоблачно, на небесния свод,

както и в сърцата ни цареше ведрина. Обядвахме у един селянин и споделихме провизиите си с неговото семейство, което ни благославяше от все сърце. Тези бедни савойци са толкова добродушни! Следобед се оттеглихме на сянка под големите дървета и докато аз събирах сухи съчки, за да сварим кафето, мама търсеше билки из храстите. Показвайки ми цветята от букета, който ѝ бях набрал пътем, тя ми обясни хиляди любопитни подробности за техния строеж, които ми се сториха много интересни и би трябвало да събудят у мене влечение към ботаниката. Но още не бе дошъл подходящият момент, много други интереси ме разсейваха. Внезапно ме порази една мисъл, която ме отвлече от цветята и растенията. Душевното ми разположение, всичко, което си бяхме казали и направили през този ден, всичко, което бях видял, ми напомни съня, който бях преживял буден в Анси седем-осем години по-рано и който разказах, където му беше мястото.^[38] В изблик на умиление прегърнах скъпата си приятелка. „Мамо — възкликнах страстно, — този ден ми бе обещан отдавна и не мога да си представя нищо по-хубаво от него. Благодарение на вас изпитах върховно щастие. Дано никога то не бъде засенчено! Дано трае дотогава, докато милея за него! То ще свърши, когато свърши животът ми.“

Така протичаха моите щастливи дни, толкова по-щастливи, защото, не виждайки нищо, което би могло да ги смути, аз действително си представях края им само със собствената си кончина. Това не означава, че изворът на грижите ми напълно бе пресекнал, но той сега течеше в друга насока и аз го направлявах доколкото ми бе възможно върху полезни обекти, за да носи в себе си изцеление. Мама сама обичаше природата и аз поддържах това чувство. Постепенно тя обикна и селската работа. Обичаше да разработва запустели терени. Не ѝ липсваха и познания в тази област и тя охотно ги прилагаше. Понеже не ѝ стигаше земята, която спадаше към нашата къщичка, тя наемаше ту нива, ту ливада. С една дума, насочвайки предприемчивия си дух към земеделски обекти, вместо да стои без работа в къщи, по всичко личеше, че скоро ще стане едра фермерка. Не ми беше приятно, че се увлича в това направление, и се противопоставях, доколкото можех, сигурен, че непременно ще сбърка и че щедростта и разточителността ѝ във всички случаи ще доведат до повече разходи, отколкото добиви. Утешавах се обаче, че все пак тия добиви ще бъдат нещо реално, което

ще осигури прехраната ѝ. От всички проекти, които можеха да ѝ хрумнат, този ми се струваше най-неразорителен и без да виждам, както и тя, източник на печалби, виждах поне едно постоянно занимание, което ще я предпази от неудачни сделки и измамници. За тази цел желях горещо да си възвърна необходимата сила и здраве, за да бдя над мероприятията ѝ, да надзиравам работниците ѝ или да бъда главен работник; и естествено упражненията, които правех, за да заякна, ме отскубваха често от книгите, отвличаха вниманието ми от състоянието ми и неизбежно го подобряваха.

През следната зима Барийо се завърна от Италия и ми донесе няколко книги, между които и „Bontempi“ и „Cartella per musica“ от отец Банкиери, които ме запалиха по история на музиката и по теоретичните изследвания в областта на това изкуство. Барийо остана известно време с нас и понеже от няколко месеца бях станал пълнолетен, уговорихме се през идната пролет да отида в Женева, за да поискам майчиното си наследство или поне дела, който ми се падаше, докато узнаем със сигурност какво е станало с брат ми. Постъпих, както решихме. Отидох в Женева, баща ми също дойде. Той отдавна ходеше там, без някой да го безпокои, макар че не беше излежал присъдата си. Понеже го уважаваха за доблестта и честността му, преструваха се, че не си спомнят за процеса, а и управниците, заети с важен проект, който бе осъществен малко по-късно, не искаха да подплашат преждевременно буржоазията, като ѝ напомнят неуместно предишното си пристрастие.

Опасявах се, че ще ми направят спънки заради смяната на вероизповеданието. Не стана и дума за това. Законите в Женева са по-меки в това отношение, отколкото в Берн, където, ако някой смени религията си, загубва не само поданството, но и имуществото си. Така че наследството ми не бе оспорено, но се оказа, сам не зная как, съвсем нищожно. Макар че бяхме почти сигурни в смъртта на брат ми, липсваше юридическо доказателство за това. Нямах достатъчно основание да искам и неговия дял и на драго сърце го оставих, за да облекча положението на баща ми, който го използва до края на живота си. Щом завършиха съдебните формалности и получих парите, вложих част от тях в книги и литнах да сложа останалите в краката на мама. Сърцето ми туптеше от радост по целия път, а моментът, когато връчих в ръцете ѝ тези пари, ми беше хиляди пъти по-сладък, отколкото когато

ги взех в своите. Тя ги прие най-естествено като всички великодушни хора, които, правейки без усилие подобни жестове, ги посрещат без удивление. Употребил почти цялата сума пак така естествено за мои нужди. Похарчи ги точно така, както ако ѝ бяха дошли от другаде.

Междувременно здравето ми си оставаше разклатено. Явно се топях. Бях блед като мъртвец и слаб като скелет. Сърцебиенето беше страшно, шумът в артериите — непоносим. Чувствах постоянно тежест и толкова изнемогах, че едва се движех. Не можех да ускоря крачка, без да се задъхам, не можех да се наведа, без да ми се завие свят, не можех да вдигна дори най-малкия товар. Бях принуден да бездействам — особено мъчително за човек, подвижен като мене. Във всички тия смущения имаше известна доза нерви. Нервите са болест на щастливите хора. Сълзите, които проливах често, без никакво основание, стряскането ми от шумоленето на лист или птичка, неравното ми настроение въпреки възможно най-спокойния и приятен живот, всичко издаваше отегчението от щастието, което кара чувствителността да прелее, така да се каже, сърцето. Ние сме така малко създадени да бъдем щастливи долу на земята, че непременно трябва да страда било душата, било тялото, ако не и двете, и доброто състояние на едното вреди на другото. Когато можех със сладост да се радвам на живота, разстроеният ми организъм ми пречеше, без някой да може да определи какво точно е страданието ми. Впоследствие, въпреки напредналата възраст и премного осезаемите и мъчителни неразположения, тялото ми като че ли укрепна, за да мога по-добре да почувствам нещастията си; и сега, когато пиша тия редове, недъгав и почти шестдесетгодишен, измъчван от всевъзможни страдания, аз чувствам у себе си повече жизнена сила да страдам, отколкото на времето в цветущата възраст, когато бях истински щастлив, за да се наслаждавам.

За да се унищожа окончателно — залових се да изучавам анатомия — бях включил и малко физиология в плана на заниманията си и докато преглеждах множеството части, от които се състоеше моята машина, а също и техните функции, аз всеки миг очаквах как тя ще се разгуби и ще рухне. Не само не се чудех, че съм умиращ, а дори се удивлявах, че още живея и не можех да прочета описанието на някоя болест, без да си въобразя, че съм болен от нея. Сигурен съм, че и да не бях болен, това пагубно четиво щеше да ме разболее. Откривайки

във всяка болест симптомите на моето заболяване, аз мислех, че съм болен от всичките заедно, и се заразявах освен това от най-опасната, от която смятах, че съм се отървал — желанието да оздравея. Мъчно е да се избегне тази болест, когато човек се залови с медицински книги. След много издирване, размишляване, сравняване, аз си въобразих, че в основата на заболяването ми е един полип в сърцето. И цар Саломон е бил жертва на подобна мисъл. Ако разсъждавах логично, това предположение щеше да затвърди у мене първото ми решение. Но аз не разсъждавах. Напрегнах всички пружини на ума си, за да търся как може да се излекува сърдечен полип, готов да предприема чудотворното лечение. При едно свое пътуване до Монпелие, за да разгледа Ботаническата градина и да се срещне с уредника господин Соваж, Ане беше чул, че господин Физ бил излекувал някого от сърдечен полип. Мама си спомни и ме подсети. Това беше достатъчно, за да си наумя да се консултирам с Физ. Надеждата за изцеление ми възвърна смелост и сили, за да предприема това пътуване. Парите от Женева набавиха нужните средства. Вместо да ме разубеди, мама ме насърчи и ето ме на път за Монпелие.

Нямаше нужда да отивам толкова далеч, за да намеря лекаря, който ми трябваше. Понеже язденето беше много уморително за мене, в Гренобъл взех носилка. В Моаран зад мене се наредиха още петшест. Този път наистина беше истинско приключение с носилки. Повечето бяха сватбено шествие на една младоженка — госпожа дю Коломбие. Заедно с нея имаше още една жена, госпожа дьо Ларнаж, не толкова хубава и не толкова млада колкото нея, но много мила, която от Роман, където щеше да спре приятелката ѝ, щеше да продължи до Бур-Сент-Андиол, близо до Пон-Сент-Еспри. Вече знаете колко съм стеснителен и сигурно предполагате, че не се запознах начаса с тия блестящи дами и тяхната свита. Но в края на краищата, понеже вървахме по същия път, отсядахме в същите странноприемници и тъй като бях принуден да сядам на същата маса, за да не мина за човекомразец, трябваше най-сетне да се запозная с тях. Това стана дори по-рано, отколкото бих желал. Защото всички тия главоболия не са за болен човек и особено за болник с моя нрав. Но любопитството прави така подмолни тия хитруши, жените, че за да се запознаят с някой мъж, те най-напред му завъртват главата. Така стана и с мене. Госпожа дю Коломбие, отблизо охранявана от своите палета, почти

нямаше време да се занимава с мене. Пък и не си струваше трудът, защото скоро щяхме да се разделим. Но госпожа дьо Ларнаж, не толкова ухажвана, трябваше да се подсигури за из пътя. И ето че госпожа дьо Ларнаж се залавя с мен и сбогом, клети Жан-Жак, или по-скоро сбогом, треска, нерви, полип. Всичко се изпари край нея освен известен трепет, който ми остана и от който тя не пожела да ме излекува. Лошото ми здравословно състояние беше първият предлог за запознаването ни. Виждаха, че съм болен, знаеха, че отивам в Монпелие, и навярно външният ми вид и маниерите ми не са издавали покварен тип, защото впоследствие стана ясно, че са били далеч от мисълта, че отивам там, за да се забавлявам. Макар крехкото здраве да не е добра препоръка за един мъж пред жени, този път именно то ме направи по-интересен за двете дами. Сутрин пращаха да питат как съм и ме канеха да пия шоколад с тях. Осведомявах се как съм прекарал нощта. Веднъж, верен на похвалния си навик да говоря, без да мисля, изтърсих, че и аз не зная как съм. Този отговор ги накара да ме сметнат за побъркан. Погледнаха ме по-внимателно и този оглед не ми напакости. Чух веднъж госпожа дю Коломбие да казва на приятелката си: „Липсват му маниери, но е миличък.“ Тези нейни думи ме освободиха от стеснението ми и аз действително станах много мил.

Когато се сблизихме, трябваше да говорим за себе си, да кажем откъде идваме, кои сме. Това ме смущаваше. Съзнавах ясно, че в една добра компания, особено с мили жени, думата новопокръстен щеше да ме погуби. Не знам как ми хрумна да се представя за англичанин. Казах, че съм привърженик на Яков и ми повярваха. Нарекох се господин Дадинг и те ме наричаха така. Но за проклетия там се случи някакъв си маркиз дьо Торинян, също болен, а отгоре на това стар и доста начумерен; той си науми да завърже разговор с господин Дадинг. Заговори ми за крал Яков, за претендента, за бившия двор на Сен-Жермен. Стоях като на тръни. Всичките ми познания по този въпрос се свеждаха до малкото, което бях прочел от граф Хамилтън и във вестниците, но толкова добре го използвах, че успях да се измъкна с чест, особено доволен, че не му хрумна да ме пита за английски език, от който не знаех нито дума.

Цялата компания се разбираше много добре и със съжаление чакаше раздялата. Движехме се като охлюви. Една неделя спряхме в Сен-Марслен. Госпожа дьо Ларнаж пожела да отиде на църква.

Придружих я. Това насмалко не развали всичко. Аз стоях там както всеки друг път. По скромното ми и сдържано държане тя ме сметна за лъженабожник и си състави най-лошо мнение за мене, както ми призна два дни по-късно. Трябваше после да проявя безкрайна любезност, за да залича лошото впечатление. По-право казано, госпожа дьо Ларнаж, като опитна жена, която не се отчайваше лесно, пожела да рискува и да направи първата стъпка, за да види как ще изляза от това положение. Тя отиде още по-далеч и беше толкова нападателна, че тъй като не си въобразявах, че съм привлекателен, реших, че се подиграва с мене. Обзет от тази налудничав мисъл, извърших какви ли не глупости, повече дори от маркиза от „Завещанието“^[39]. Госпожа дьо Ларнаж обаче упорстваше, тя ми отправяше толкова закачки и ми говореше такива нежни думи, че дори не толкова голям глупак като мене мъчно би взел всичко това за сериозно. Колкото повече ме ухажваше, толкова повече затвърдяваше това убеждение у мене. Но най-много се измъчвах, защото в края на краищата аз се влюбих сериозно в нея. Казвах си и й казах, въздишайки: „Ех! Ако беше вярно! Щях да бъда най-щастливият мъж.“ Мисля, че моето простодушие на новак още повече засили прищявката й. Тя реши на всяка цена да я задоволи.

Бяхме оставили в Роман госпожа дю Коломбие и свитата й. Продължавахме колкото се може по-бавно и по-приятно пътя си тримата; госпожа дьо Ларнаж, маркиз дьо Торинян и аз. Болен и сърдитко, маркизът все пак беше доста добър човек, но не обичаше да яде сух хляб, докато му мирише на печено. Госпожа дьо Ларнаж така малко криеше слабостта си към мене, че той пръв я забеляза. Неговите зловни насмешки поне можеха да ми вдъхнат увереност в благоволението на дамата, нещо, което не смеех да си позволя, ако поради една болезненост в хода на мислите ми, присъща само на мене, не си бях въобразил, че те двамата са се наговорили да ме вземат на присмех. Тази глупава мисъл напълно ме обърка и ме накара да играя най-незавидна роля, макар че, както бях действително влюбен, напълно основателно можех да се държа блестящо. Не проумявам как госпожа дьо Ларнаж не се отчая от лошото ми настроение и не ме отпрати с презрение. Тя беше умна жена и умееше да разпознава хората. Виждаше, че държанието ми е продиктувано от глупост, а не от безразличие.

Най-сетне успя да ме накара да я разбера, но не без мъка. Пристигнахме във Валанс по обед и според похвалния ни навик прекарахме там до вечерта. Бяхме се настанили извън града, в „Сен-Жак“. Никога няма да забравя тази странноприемница и стаята на госпожа дьо Ларнаж. Следобед тя пожела да се поразходи. Знаеше, че дьо Торинян не е много подвижен. Това беше удобен случай да останем насаме и тя бе решила да не го пропуска, защото нямахме вече време за губене, ако искахме да оползотворим останалите часове. Разхождахме се около града край рововете. Там аз пак почнах да се оплаквам, а тя ми отговаряше тъй нежно, притискайки понякога до сърцето си ръката ми, че трябваше човек да е глупав колкото мене, за да не провери на дело дали говори сериозно. Най-смешното беше, че самият аз бях извънредно развълнуван. Казах вече, че тя беше приятна. Любовта я правеше очарователна. Връщаше ѝ целия блясък на първата младост и тя така изкусно кокетничеше, че би съблазнила и съвсем обигран мъж. Чувствах се много неловко, готов всеки миг да изляза от съдържаността си. Но страхът, че мога да я оскърбя или да не ѝ се харесам, още по-силното опасение, че мога да бъда осмян, подигран, опозорен, че ще дам повод да се приказва на масата и безпощадният Торинян да ме поздрави за похожденията ми, ме въздържаха, макар че се възмущавах от глупавото си, непреодолимо стеснение, макар че се упреквах за това. Измъчвах се жестоко. Отказал се бях вече от приказките на Селадон, защото чувствах колко са смешни при толкова благоприятни обстоятелства. Понеже не знаех нито как да се държа, нито какво да казвам, мълчах. Изглеждах намусен, правех, с една дума, всичко, което можеше да ми навлече такова държане от нейна страна, от което най-много се плашех. За щастие госпожа дьо Ларнаж избра по-човечно разрешение. Тя прекъсна внезапно мълчанието, като обви шията ми с ръце и в същия миг устата ѝ заговори премного ясно, за да мога още да се заблуждавам. Обратът дойде тъкмо навреме. Аз станах приветлив. Крайно време беше. Тя ми бе вдъхнала увереността, без която не мога да бъда това, което съм. Но тогава се проявява истинското ми аз. Никога очите ми, плътта ми, сърцето ми и устата ми не са говорили толкова красноречиво. Никога не съм поправял вината си така напълно. И ако тази малка победа бе струвала усилия на госпожа дьо Ларнаж, имам основание да смятам, че тя не съжали, че ги е положила.

И сто години да живея, винаги ще си спомням с удоволствие тази прекрасна жена. Казвам прекрасна, макар че не беше нито хубава, нито млада. Но понеже в същото време не беше нито грозна, нито стара, в лицето ѝ нямаше нищо, което да намали въздействието на нейния ум и мило държане. Точно обратно на другите жени, най-повехнало беше лицето ѝ, мисля, че червилото го беше повредило. Тя имаше основания да бъде достъпна: това беше най-добрият начин да покаже истинската си цена.

Човек можеше да я види, без да се влюби в нея, но не и да бъде негова, без да я обожава. И това доказва, струва ми се, че тя не винаги раздаваше така щедро благоволение си, както с мене. Тя се беше увлякла много бързо и много бурно и това беше осъдително, но сърцето ѝ участваше поне толкова, колкото и плътта. През кратките и пленителни мигове, които прекарах край нея, си дадох сметка по ограниченията, които ми налагаше, че макар и много темпераментна и сладострастна, тя поставяше здравето ми над удоволствието си.

Нашето сближаване не убягна на маркиз дьо Торинян. Той не престана да ме отрупва със стрелите си. Напротив, повече от когато и да било се държеше с мене като със скован от страх влюбен, измъчван от непристъпността на дамата си. Не му се изплъзна нито дума, нито усмивка, нито поглед, с които да издаде, че е отгатнал връзката ни, и аз щях да смятам, че сме го заблудили, ако госпожа дьо Ларнаж, понаблюдателна от мене, не ми каза, че той не е наивен, но просто добре възпитан. И наистина никой не би могъл да има по-честни намерения и да се държи по-учтиво, отколкото той, дори и спрямо мене, като се изключат шегите му, особено след успеха ми. Може би дори приписваше тази чест на мене и смяташе, че не съм толкова глупав, колкото изглеждам. Той се лъжеше, както видяхте. Но няма значение. Аз се възползвах от неговата грешка и понеже в този случай не се чувствах смешен, подлагах най-драговошно и дори любезно гръб на неговите епиграми и отговарях понякога, дори доста находчиво, горд, че мога да се проявя пред госпожа дьо Ларнаж с остроумието, което тя ми бе дарила. Не бях вече същият човек.

Намирахме се в плодородна страна и в сезон на изобилие. Навсякъде се хранехме отлично благодарение на господин дьо Торинян. С удоволствие обаче бих приел да не разпростира загрижеността си чак до стаите ни, но той изпращаше напред

прислужника си да ги запази и онзи обесник, било на своя глава, било по нареждане на господаря си, винаги го настаняваше до госпожа дьо Ларнаж. Това обаче много малко ме смущаваше и придаваше само по-голяма пикантност на срещите ни. Този пленителен живот продължи четири-пет дни, аз се пресицах и опиянявах от най-прелестна наслада. Това беше чисто и буйно сладострастие, непримесено с никакво мъчително чувство. Първото и единственото, което съм изпитал така пълно, и мога да кажа, че съм задължен на госпожа дьо Ларнаж, че не умрях, без да съм опознал удоволствие.

Ако чувството ми към нея не беше истинска любов, то все пак беше нежен отклик на нейната любов, гореща чувственост в обладанието и такава задушевност в разговорите, че ми доставяше същото очарование, както и бурната страст, без да ме довежда до безумие, което затъмнява разсъдъка и унищожава насладата. Аз съм изпитал истинска любов веднъж в живота си, но не с нея. Нея обичах, както бях обичал и както продължавах да обичам госпожа дьо Варан. Но затова пък я притежавах стотици пъти по-пълно. До мама насладението ми винаги беше помрачено от странна печал, от дълбоко свиване на сърцето, което с мъка преодолявах. Вместо да се гордея, че я притежавам, аз се упреквах, че я принизявам. Край госпожа дьо Ларнаж, напротив, горд, че съм мъж и че съм ощастливен, аз се отдавах с радост и самоувереност на чувствеността си. Споделях нейната възбуда, но и бях достатъчно трезв, за да наблюдавам с тщеславие и наслаждение тържеството си, което именно поради това ставаше двойно по-голямо.

Не си спомням къде точно господин дьо Торинян се раздели с нас. Той беше от този край, но знам, че останахме сами, преди да стигнем в Монтелимар, и от този миг госпожа дьо Ларнаж настани камериерката си в моята носилка, а аз минах в нейната. Мога да ви уверя, че пътят никак не ни се стори скучен при такава обстановка и мъчно бих могъл да кажа как изглеждаше местността, през която минавахме. Тя имаше работа в Монтелимар и останахме там три дни, през които се разделихме само за четвърт час, колкото да направи едно посещение: то й навлече отчайващи неприятности и всевъзможни покани, които естествено тя не прие. Извини се с неразположението си, което обаче не ни попречи да се разхождаме всеки ден насаме в най-живописната местност под най-хубавото небе на света. Ах, тези

три дни! Доста често ми се е случвало да жая за тях, те вече никога не се върнаха.

На любовни връзки, започнати на път, не е отредено да продължават много. Наложил се да се разделим и беше крайно време не защото ѝ се бях наситил или скоро щях да се наситя, напротив, с всеки ден се привързвах все повече към нея. Но въпреки пълната готовност на двамата, аз бях останал вече само с доброто си желание и преди да се разделим, изразходвах без остатък всичките си възможности и тя ги понесе, за да ме предпази от девойките в Монпелие. Залъгнахме съжалението си от раздялата с планове за бъдещата ни среща. Решихме, че понеже този начин на живот ми се отразява благотворно, ще го възприема и ще прекарам зимата в Бур-Сент-Андиол под наставленията на госпожа дьо Ларнаж. Трябваше да остана в Монпелие само пет-шест седмици, за да ѝ дам възможност да уреди така нещата, че да предотвратим клюките. Тя ми даде подробни указания какво трябва да зная, какво трябва да кажа и как да се държа. Междувременно щяхме да си пишем. Надълго и сериозно ми говори за здравето ми. Настоя да се посъветвам с добри лекари, да внимавам в предписанията им и се нагърби да изпълни режима им, колкото и строг да е, когато бъда при нея. Мисля, че говореше искрено, защото ме обичаше. Даде ми хиляди доказателства, по-сигурни от благоволенieto, което ми оказваше. По дрехите ми прецени, че не плувам в охолство. Макар да не беше богата, при раздялата се опита да ме принуди да приема половината от нейните пари, защото се беше снабдила в Гренобъл с доста крупна сума; с голяма мъка отклоних предложението ѝ. Най-сетне се разделих с изпълнено с нея сърце, а и тя, вярвам, отнесе със себе си искрена обич към мене.

Довърших пътуването си, като мислено се връщах към началото му, и този път наистина ми беше много приятно, че пътувах в удобна кола, за да си мечтая на воля за удоволствията, които наскоро бях изпитал и които ми бяха обещани. Мислех само за Бур-Сент-Андиол и за пленителния живот, който ме чакаше там. Виждах само госпожа дьо Ларнаж и това, което я заобикаляше, цялата останала вселена не означаваше нищо за мене — и мама дори беше забравена. Приятно ми беше да прехвърлям мислено всички подробности, в които беше навлязла госпожа дьо Ларнаж, за да ми даде предварително представа за своето жилище, за съседите си, за близките си, за целия си начин на

живот. Тя имаше дъщеря, за която често ми бе говорила като влюбена в детето си майка. Дъщеря ѝ беше навършила петнадесет години. Била жива, очарователна и с много приятен характер. Майката ме увери, че тя ще ме обикне. Аз не забравях това обещание и бях любопитен да видя как ли госпожица дьо Ларнаж ще се държи с приятеля на майка си. С такива мечти изминах разстоянието от Пон-Сент-Еспри до Рьомулен. Бяха ми препоръчали да отида до моста на реката Гар. Това беше първият римски мост, който видях. Очаквах паметник, достоен за ръцете, които го бяха изградили. Но този път обектът надмина очакванията ми. Това се случи за пръв и последен път в живота ми. Само римляните са владеели изкуството да предизвикват такова въздействие. Простият и благороден изглед на моста ми направи още по-силно впечатление, главно защото е построен сред пустош. Безмълвието и уединеността допринасят за внушителния вид и засилват възхищението, защото този мним мост е всъщност акведукт. Човек се пита каква ли сила е пренесла тук тия камъни, толкова далеч от всякаква каменоломна, и е събрала ръцете на толкова хиляди хора в това ненаселено място. Качих се на трите етажа на тази величествена постройка. Струваше ми се светотатство да я тъпча с краката си. Стъпките ми отекваха под огромните сводове и сякаш чувах мощния глас на строителите. Губех се като насекомо сред тия огромни размери. Макар че се чувствах съвсем малък, бях в плен на някакво възвишено усещане и си казвах, въздишайки: „Защо не съм се родил римлянин!“ Останах няколко часа потънал в очаровано съзерцание. Върнах се разсеян и замечтан и мислите ми не бяха благоприятни за госпожа дьо Ларнаж. Тя се беше погрижила да ме предварди от момичетата в Монпелие, но не и от моста на Гар. Човек никога не може да предвиди всичко.

В Нем отидох да разгледам арените. Те са още по-величествени, отколкото моста, но ми направиха по-слабо впечатление било защото първият обект изчерпи всичките ми запаси от възхищение, било защото арената, разположена в центъра на града, не беше в състояние да възбуди възторг. Този обширен и великолепен цирк е заобиколен от грозни къщурки, а и самата арена е покрита с други още по-малки и още по-грозни постройки, така че общото впечатление е обратно и разнородно и съжалението и възмущението задушават удоволствието и изненадата. По-късно видях цирка във Верона, много по-малък и не

толкова хубав, колкото в Ним, но поддържан и запазен във възможно най-приличен и чист вид; само затова той прави далеч по-силно и по-приятно впечатление. Французите не се грижат за нищо и не тачат никакви паметници. Те започват с жар, но не довършват и не запазват нищо^[40].

Толкова се бях променил и сластолюбието ми така се беше пробудило, че се спрях за един ден в „Пон-дьо-Люнел“, за да си похапна добре със случайната компания, която срещнах там. Тази кръчма, най-известната в цяла Европа, заслужаваше тогава славата си. Съдържателите бяха съумели да използват удобното и местоположение и поддържаха винаги добре подбрани и изобилни провизии. Наистина беше изненадващо да намериш в една усамотена къща сред полето трапеза с морска и сладководна риба, прекрасен дивеч, фини вина, поднесени така внимателно и грижливо, както не можете да бъдете обслужени дори в домовете на благородниците и богатите, и всичко това само за тридесет и пет су. Но „Пон-дьо-Люнел“ не остана за дълго на същото ниво и след като доста подрони репутацията си, в края на краищата напълно я загуби.

По време на пътуването бях забравил, че съм болен. Спомних си чак в Монпелие. Нервните ми припадъци бяха излекувани, но всички други оплаквания бяха останали и макар че бях свикнал с тях и помалко ги чувствах, всеки друг, който би ги изпитал за първи път, би помислил, че умира.

Всъщност те не бяха толкова болезнени, колкото страшни, и терзаеха повече ума, отколкото тялото, защото предизвестяваха сякаш неговото разрушение. Когато ме разсейваше някоя силна страст, аз не мислех вече за състоянието си. Но понеже смущенията ми не бяха плод на въображението ми, щом си възвърнех хладнокръвието, веднага почвах да ги усещам. Затова се замислих сериозно за наставленията на госпожа дьо Ларнаж, както и за целта на пътуването си. Отидох да се консултирам с най-известните лекари, на първо място господин Физ, и като връх на предпазливостта останах на пансион при един лекар. Той беше ирландец, казваше се Фиц-Морис и държеше на пансион много студенти по медицина. Удобството за болните беше, че Фиц-Морис се задоволяваше с порядъчна сума за пансион, но не вземаше нищо на пансионерите си за своите лекарски грижи. Той се зае да изпълни предписанията на господин Физ и да се грижи за здравето ми. Тази

задача му се отдаде отлично, колкото се отнася до режима. В този пансион никой не преяждаше и макар че не съм особено чувствителен към лишенията от храна, поради възможността ми да сравнявам със съвсем близкото минало, не можех да се въздържа понякога да не констатирам, че господин Торинян беше по-добър снабдител от Фиц-Морис. Понеже все пак не умирахме от глад и младежите бяха много весели, този начин на живот действително ми подейства добре и спря влошаването на състоянието ми. Цяла сутрин вземах всевъзможни лекарства, особено някакви води, струва ми се от Вал, и пишех писма на госпожа дьо Ларнаж. Защото кореспонденцията не спираше и Русо беше натоварен да получава писмата на своя приятел Дадинг. По обед отивах да се разходя до Канург с някои от моите млади сътрапезници, всички славни момчета. Събирахме се и отивахме да обядваме. След това повечето от нас сериозно се занимаваха чак до вечерта: да проиграем извън града следобедната закуска в две-три партии май^[41]. Аз не играех: няхах нито нужната сила, нито необходимата ловкост, но се обзалагах и следейки заинтересуван от облога играчите и топките им по каменистите и стръмни пътеки, също се упражнявах приятно и самотно, което беше напълно по вкуса ми. Хапвахме в една кръчмичка извън града. Излишно е да ви казвам, че закуските ни бяха весели. Но ще прибавя, че бяха съвсем благоприлични, макар че момичетата от кръчмата бяха хубавички. Господин Фиц-Морис, страстен играч на май, ни предвождаше и трябва да ви кажа, че въпреки лошата репутация на студентите аз наблюдавах между всички тия младежи повече морал и почтеност, отколкото в компания от зрели мъже. Те бяха шумни, но не и цинични, весели, но не разпуснати, и аз така лесно се нагаждам към даден начин на живот, стига само да съм го избрал доброволно, че няхах нищо против да живея още дълго така. Между студентите имаше неколцина ирландци, от които се опитах да понауча английски от предвидливост, с оглед на Бур-Сент-Андиол, защото приближаваше да отида там. Госпожа дьо Ларнаж настояваше във всяко свое писмо и аз възнамерявах да се отзова на поканите ѝ. Ясно беше, че лекарите, понеже не можеха да открият болестта ми, ме смятаха за мним болен и ме лекуваха така с техните билки, минерални води и суроватка. Обратно на теолозите, лекарите и философите приемат за истина само това, което могат да обяснят, и превръщат границите на собствения си ум в граници на възможното. Те не можеха

да познаят нищо от болестта ми, следователно не бях болен. Защото как може да се предположи, че един доктор не знае? Разбрах, че те гледат само да ме залъгват и да ми обират парите и разсъдих, че заместникът им в Бур-Сент-Андиол нямаше да върши това по-лошо от тях, но поне щеше да го върши по-приятно, затова реших да предпочета него и напуснах Монпелие с това благоразумно намерение.

Тръгнах към края на ноември след месец и половина или два, прекарани в този град, където оставих дванадесетина луидора без никаква полза за здравето си, нито за образованието си, като се изключи курсът по анатомия, който започнах при господин Фиц-Морис, но скоро се принудих да го напусна поради отвратителната и непоносима миризма на труповете в дисекционната зала.

Понеже дълбоко в душата си се чувствах неловко от взетото решение, аз бях раздвоен, докато вървах към Пон-Сент-Еспри, който е в посока не само на Бур-Сент-Андиол, но и на Шамбери. Спомените за мама и нейните писма, макар и не така чести, както писмата на госпожа дьо Ларнаж, будеха в сърцето ми угризения, които бях потиснал на идване. На връщане те толкова се засилиха, че разколебаха желанието за удоволствие и ме накараха да се вслушам в гласа на разума. Преди всичко щях ли да бъда така щастлив, както първия път в авантюристичната роля, която се канех да играя? Достатъчно беше да се намери в целия Бур-Сент-Андиол само един човек, който да е ходил в Англия, да познава англичани или да знае езика им, за да ме разобличи. Семейството на госпожа дьо Ларнаж можеше да се настрои зле към мене и да не се държи особено любезно. И дъщеря й, за която мислех повече, отколкото беше редно, също ме тревожеше: опасявах се да не би да се влюбя в нея и този страх беше вече наполовина любов. Нима като отплата за добрините на майката щях да се опитам да прелъстя дъщерята, за да почна най-отвратителна връзка, да внеса раздор, позор, скандал в нейния дом, да го превърна в ад? Тази мисъл ме ужаси. Взех твърдото решение да се боря и да превъзмогна себе си, ако у мене се появеше подобна наклонност. Но трябваше ли да се излагам на тази борба? Какво жалко положение — да живея с майката, на която съм се наситил, и да изгарям от страст по дъщерята, без да смея да й разкрия чувствата си. Нима беше необходимо да си навличам насила тези неприятности, да се излагам на нещастие, оскърбления, угризения заради наслаждения, чието най-голямо очарование бях вече

изчерпал? Защото несъмнено тази моя прищявка беше загубила вече първоначалния си жар. Вкусът към наслаждението си оставаше, но страстта беше вече угаснала. Към всичко това се преплитаха и мисли за моите задължения, за моето положение, за мама, така добра, така великодушна, която, макар и много задължняла, се бе натоварила с нови дългове заради моите луди разходи, за това, че тя се разоряваше заради мене, а аз я мамех така недостойно. Този укор стана толкова непоносим, че надделя над всичко друго. Приближавайки до Пон-Сент-Еспри реших да отмина Бур-Сент-Андиол и да продължа направо. Смело изпълних решението си, като се отървах само с няколко въздишки, но с дълбоко вътрешно задоволство, което изпитвах за първи път; казвах си: „Заслужавам собственото си уважение. Способен съм да предпочета дълга пред развлечението.“ Това е първият истински принос на сериозните занимания. Те ме бяха научили да разсъждавам, да сравнявам. След като неотдавна бях усвоил такива чисти принципи, след като бях така горд да следвам повелите на мъдростта и добродетелта, срамът, че ще се окажа непоследователен, че ще изменя така скоро и така явно на собствените си възгледи, излезе по-силен от сладострастието. Гордостта имаше може би равен дял с почтеността в моето решение. Но макар и гордостта да не се покрива с почтеността, нейното въздействие е толкова сродно, че е простимо човек да се заблуди.

Едно предимство на добрите постъпки е, че възвисяват душата и я предразполагат към още по-добри дела. Човешката слабост е толкова голяма, че в числото на добрите постъпки трябва да включим и въздържанието от злото, което сме изкушени да извършим. Щом взех решението си, почувствах се съвсем друг човек или по-скоро станах същият, какъвто бях по-рано, преди любовното опиянение да ме преобрази. Изпълнен с най-добри чувства и намерения, продължих пътя си, твърдо решен да изкупя вината си, да съобразя занаят поведението си със законите на добродетелта, да се посветя безрезервно на най-добрата майка, да ѝ отдам не само привързаността, но и верността си и да не слушам повече гласа на друга любов освен любовта към своя дълг. Уви! Искреното ми завръщане в лоното на доброто ми приготвяше като че ли друга съдба, но моята участ беше вече написана и беше ударил часът, когато, изпълнен с любов към всичко честно и добро и виждайки в живота само непорочност и

блаженство, аз наближавах до гибелния миг, който повлече зад себе си безкрайната верига на моите злощастия.

Нетърпението да пристигна по-скоро скъси пътуването ми повече, отколкото предполагах. От Валанс бях съобщил на мама деня и часа на пристигането си. Понеже спестих половин ден, спрях се в Шапариян, за да пристигна точно в уречения час. Искях да изпитам цялото очарование на удоволствието да я видя отново. Предпочитах да отложам малко този час, за да имам и удоволствието да ме посрещне. Тази предвидливост винаги досега се беше оказвала удачна. Пристигането ми винаги се честваше като малък празник. Очаквах същото и този път. Бях чувствителен към това внимание и затова си струваше да го подготвя.

И така, пристигнах точно в уречения час. Взирах се отдалеч дали няма да я зърна на пътя. Сърцето ми биеше все по-силно, докато се приближавах. Пристигам задъхан, защото бях оставил колата в града. Но не виждам никого нито в двора, нито на вратата, нито на прозореца. Започвам да се безпокоя. Влизам, всичко е спокойно. Работници закусуваха в кухнята. Никакви специални приготовления. Слугинята като че ли се изненада, като ме видя. Не знаеше, че се връщам. Качвам се, виждам я най-сетне скъпата мама, така нежно, така силно, така чисто обичана. Спускам се, хвърлям се в краката ѝ.

— А, ти ли си, моето момче? — мълви тя, като ме прегръща. — Добре ли пътува? Как си?

Това посрещане ме смути. Попитах я получила ли е писмото ми. Тя каза „да“.

А аз бях помислил, че не го е получила. С това обяснението ни свърши. При нея имаше някакъв младеж. Аз го познавах, защото бях го виждал вече в къщата преди заминаването си. Само че сега той като че ли беше настанен у нас. Действително живееше у нас. С една дума, намерих мястото си заето.

Този младеж беше от кантона Во. Баща му, на име Винцеприд, беше вратар или така нареченият управител на Шилъонския замък. Синът му беше чирак при един майстор на перуки и обикаляше по къщите; той се представи в дома на госпожа дьо Варан и тя го прие добре, както правеше с всички посетители, особено от родния ѝ край. Той беше едър, безцветен рус момък, доста добре сложен, с плоско лице и още по-плосък ум; говореше като хубавия Лиандр, смесвайки

всички тонове и вкусове, присъщи на професията му, с нескончаемата върволица на успехите си пред жените. Споменаваше само половината маркизи, с които беше имал връзки, твърдеше, че не му се е случвало да направи прическата на някоя хубава жена, без да разкраси и главата на мъжа ѝ с рога. Празен, глупав, невежа, нахален, но в същото време прекрасно момче. Ето какъв заместник бяха намерили по време на моето отсъствие и какъв съдружник ми предложиха при моето връщане.

О! Ако душите, освободени от земните си окови, още могат да виждат от селенията на вечната светлина това, което остава при смъртните, простете ми, любима и почитана сянка, че се отнасям еднакво безпощадно и към вашите грешки, както към моите, че разбулвам еднакво и едните, и другите пред очите на читателите. Аз съм длъжен и искам да бъда така правдив по отношение на вас, както и към самия себе си. При всички обстоятелства това ще ви навреди много по-малко, отколкото на мене. Нима вашият приятен и благ характер, нашето неизчерпаемо добросърдечие, вашата искреност и всичките ви прекрасни качества не изкупват слабостите, ако мога да дам това име на заблудите на ума. Вие допуснахте грешки, но нямахте никакви пороци. Вашето поведение беше осъдително, но сърцето ви остана винаги чисто. Нека сложат на везните доброто и лошото и нека измерят справедливо: коя друга жена, ако излезе наяве интимният ѝ живот, би посмяла да се сравни с вас?

Новодошлият беше проявил усърдие, внимание и точност в дребните ѝ поръчения, които винаги бяха многобройни. Беше станал надзирател на работниците ѝ. Противоположно на мене той беше шумен и подчертаваше присъствието си при ралото, при сеното, в горичката, в конюшнията, в птичия двор. Само градината беше пренебрегната, защото работата там е безмълвна и не привлича ничие внимание. Най-голямото му удоволствие беше да товари и разтоварва, да реже и да цепи дърва. Ходеше все с брадва или мотика в ръка. Вечно ехтяха бързите му стъпки, ударите на брадвата, виковете му с цяло гърло. Не знам за колко души работеше, но вдигаше шум за цяла дузина. Цялата тази врява взе ума на клетата мама. Тя сметна, че този младеж е истинско съкровище за нейните начинания. Понеже искаше да го привърже към себе си, послужи си с всички средства, които ѝ се

сториха подходящи, като не забрави и последното, на което разчиташе най-много.

Вие вече сте опознали моето сърце, моите чувства, най-трайни, най-искрени, които ме връщаха в този момент при нея. Какъв бърз и пълен прелом в цялото ми същество. Поставете се на мястото ми, за да прецените сами. За миг се разпръсна цялото щастливо бъдеще, което си рисувах. Всички примамливи мечти, които лелеех така нежно, изчезнаха и след като, още невръстен, не можех да отделя съществуването си от нейното, за пръв път се видях сам. Този миг беше ужасен. И следващите бяха все така мрачни. Бях млад още, но сладкото усещане на радост и надежда, което окриля младостта, бе отлетяло завинаги. От този ден чувствителното същество в мене наполовина умря. Животът занапред ми се виждаше безрадостен и безцелен и ако понякога все още лъх на щастие докосваше желанията ми, това не беше вече щастиято, което ми бе присъщо. Чувствах, че дори да го постигна, няма да бъда истински щастлив.

Бях толкова наивен и доверчив, че въпреки фамилиарния тон на новодошлия, който ми се струваше резултат на лекия характер на мама, улесняващ достъпа на всички до нея, нямаше да се сетя да заподозра истинската причина, ако тя не ми я бе казала сама. Но тя побърза да ми признае истината толкова непринудено, че можеше да ме вбеси, ако въобще сърцето ми беше годно за подобно чувство. На самата нея това ѝ се струваше съвсем просто и тя ме упрекна, че съм бил небрежен за домакинските работи, че съм отсъствал често, като че ли имаше много буен темперамент, та трябваше непременно някой да ме замести.

— О, мамо! — извиках аз със свито от болка сърце. — Как посмяхте да ми кажете това! Това ли е наградата за цялата ми привързаност? Нима за това ми спасихте толкова пъти живота, за да ми отнемете сега всичко, което ми го правеше скъп? Аз ще умра, но вие ще съжалявате за мене!

Тя ми отговори до полуда спокойно, че от такива неща не се умира, че съм бил дете, че не губя нищо, че сме щели да си останем добри приятели и пак така близки във всяко отношение, че нежната ѝ обич към мене можела да се намали и да умре само с нея. Накара ме, с една дума, да разбере, че запазвам същите права и че делейки ги с друг, ни най-малко не бива да се чувствам онеправдан.

Никога досега не бях усещал така силно чистотата, искреността и силата на чувството си към нея, както и правдивостта и честността на душата си. Хвърлих се в краката ѝ, обвих с ръце коленете ѝ и се облях в сълзи.

— Не, мамо — казах ѝ дълбоко развълнуван, обичам ви премного, за да ви унижа. Притежанието ви ми е много скъпо, за да ви деля с когото и да било. Угризението на съвестта, което го съпровождаше по времето, когато го постигнах, се усили с любовта ми. Не мога да го запазя на същата цена. Винаги ще ви боготворя, бъдете достойна за обожанието ми. За мене е по-необходимо да ви уважавам, отколкото да ви притежавам. Аз ви отстъпвам на вас самата. Жертвам наладата заради единението на сърцата ни. По-добре хиляди пъти да загина, отколкото да вкуся налада, принизяваща жената, която обичам!

Удържах решението си с твърдост, достойна за чувството, което ми я бе продиктувало. От този момент гледах на милата мама само с очи на син. Трябва да отбележа, че макар тайно и да не одобряваше решението ми, както можах да схвана, тя нито веднъж не си послужи нито с намеци, нито с ласки, нито с каквито и да било ловки закачки, които жените умеят да използват, без да се изложат, и които много рядко не постигат целта си. Принуден да търся за себе си независима от нея участ и не можейки дори да си представя нещо подобно, минах скоро в другата крайност и виждах цялата си съдба в нея. Търсех толкова упорито, че почти забравих самия себе си. Горещото ми желание да я видя щастлива, на каквато и да е цена, поглъщаше всичките ми чувства. Тя напразно бе разделила щастието си от моето, то беше мое въпреки волята ѝ.

Така ведно със злочестините започнаха да покълват и добродетелите, чието семе бе хвърлено дълбоко в душата ми. Заниманията ми ги бяха развили и те чакаха само фермента на злополучието, за да разцъфнат. Първият плод на това толкова безкористно душевно разположение беше да отстраня от сърцето си всяко чувство на омраза и ревност срещу човека, който бе ме изместил. Напротив, пожелах, и то напълно искрено, да се привържа към този младеж, да го образувам, да работя над възпитанието му, да го накарам да почувства щастието си, да го направя достоен за него, ако беше възможно; с една дума, да направя за него всичко, което Ане беше

сторил за мене при подобни обстоятелства. Но хората в случая не бяха еднакви. Макар и по-благ и по-образован, аз не притежавах хладнокръвието и твърдостта на Ане, нито силния характер, който будеше уважение и беше необходим за успеха на подобно начинание. А и у младежа намирах още по-малко качествата, които Ане беше открил у мене: покорство, привързаност, признателност и главно съзнанието, че се нуждая от грижите му и горещото желание да ги оползотворя. Всичко това му липсваше. Младежът, когото исках да възпитам, виждаше в мене само досаден педант, който от сутрин до вечер бърби. От себе си, напротив, се възхищаваше, считаше се важна личност в дома и измервайки услугите, които вършеше, по шума, който вдигаше, смяташе своите брадви и кирки за далеч по-полезни от моите книги. В известно отношение беше прав, но дълбоко убеден в правотата си, той си придаваше толкова важност, че просто да се пръснеш от смях. Държеше се със селяните като провинциален благородник. Скоро започна да се държи по същия начин и с мене, а дори и с мама. Понеже името му Винцприд не му се струваше достатъчно изтънчено, той го смени с дьо Куртий и именно под това име беше известен в Шамбери и Мориен, където се ожени.

Най-сетне тази бележита личност направи така, че стана всичко в къщата, а аз нищо. Понеже, когато имах нещастieto да не му угодя в нещо, се караше не с мене, а с мама, за да не я изложи на грубостите му, аз се подчинявах на всичките му желания и всеки път, когато цепеше дърва — дейност, която той извършваше с несравнима гордост, аз трябваше да стоя без работа — да го гледам и да се възхищавам търпеливо на неговите подвизи. Всъщност това момче не беше съвсем зло по природа. То обичаше мама, понеже беше невъзможно човек да не я обича, а и мен не ме мразеше; когато между буйствата му ставаше възможно да му се каже нещо, той ни слушаше доста покорно и се съгласяваше простодушие, че е глупак. Но след това пак подновяваше глупостите си. Впрочем той имаше толкова ограничен ум и толкова просташки наклонности, че беше мъчно да се разговаря разумно с него и почти невъзможно да се изпита удоволствие от компанията му. Към притежанието на тази чаровна жена той избра за подправка една стара, червенокоса, беззъба камериерка, чието отвратително прислужване мама понасяше търпеливо, макар че ѝ ставаше лошо от нея. Аз забелязах връзката им и се възмутих до дън душа. Но забелязах и нещо

друго, което ме хвърли в по-дълбоко униние, отколкото всичко, което се бе случило досега — мама беше охладняла към мене.

Въздържанието, което си бях наложил и което тя привидно одобри, е нещо, което жените никога не прощават, независимо как го посрещат. Не толкова заради въздържанието, което им е наложено на самите тях, но защото виждат в него равнодушие към себе си. Вземете и най-разумната, най-мъдрата, най-нетемпераментната жена — най-непростимото престъпление, което може да извърши спрямо нея мъж, от когото между другото тя не се интересува, е да има възможност да я обладава, а да не желае. Изглежда, че това правило няма изключения, след като нейната толкова силна и искрена привързаност към мене отслабна само поради моето въздържание, продиктувано изключително от съображения за почтеност, обич и уважение. От този момент аз не намирах вече у нея сърдечната близост, която винаги ми е доставяла най-голяма наслада. Тя вече не разговаряше интимно с мене, освен за да се оплаче от натрапника. Но когато двамата бяха в добри отношения, тя преставаше да ми доверява каквото и да било. Изобщо постепенно като че ли започна да ме изключва от съществуването си. Присъствието ми все още ѝ доставяше удоволствие, но то не ѝ беше вече необходимо и аз можех дял ден да не се вестя при нея, без да се сети за мене.

Неусетно се почувствах изолиран и самотен в този дом, чиято душа бях по-рано и където водех двойно съществуване, така да се каже. Свикнах постепенно да се откъсвам от всичко, което ставаше в него, дори и от хората, които живееха там, и за да си спестя постоянните терзания, затварях се с книгите си или пък въздишах и плачех на воля в горичките. Скоро този живот ми стана непоносим. Почувствахме телесната близост и сърдечното отношение на жена, която ми е била тъй близка, развреждат болката ми и че ако престана да я виждам, няма да се чувствам толкова жестоко отделен от нея. Реших да напусна дома ѝ. Казах ѝ го и вместо да се противопостави, тя улесни плана ми. Имаше приятелка в Гренобъл, госпожа Дебен, чийто мъж беше близък с главния съдия в Лион, господин дьо Мабли. Господин Дебен ми предложи да стана възпитател на децата на господин дьо Мабли. Аз заминах за Лион, без да оставя и дори без да почувствам съжаление от раздялата, докато по-рано само мисълта за раздяла щеше да ни разтревожи до смърт.

Имах, кажи-речи, познанията, необходими за възпитател, и смятах, че имам и необходимата дарба. През годината, която прекарах у господин дьо Мабли, имах предостатъчно време, за да разбера, че се лъжа. Благият ми нрав би ме направил годен за тази професия, ако не бяха буриите ми избухвания. Докато всичко беше наред и виждах плодовете на грижите и усилията си, които никак не жалех, бях ангел. Но тръгнаше ли наопаки работата, ставах дявол. Когато учениците ми не ме разбираха, излизах вън от себе си, а когато се заинатяха, бях готов да ги убия. По този начин обаче не можах нито да ги науча нещо, нито да ги вразумя. Те бяха двама, твърде различни по нрав. Единият, осем-деветгодишен, на име Сент-Мари, имаше хубаво лице, беше доста умен, жив, разсеян, шеговит, лукав, но весел. По-малкият, който се казваше Кондийак, изглеждаше почти тъп, страшно заплеснат, упорит като муле и абсолютно неспособен да възприема. Сами можете да прецените, че задачата ми не беше лека между тези двама питомци. С търпение и самообладание може би щях да успея, но понеже и едното, и другото ми липсваше, не можах да направя нищо свястно и учениците ми взеха лоша насока. Бях усърден, но не бях овладян и главно не бях благоразумен. Умеех да си служа пред тях само с три средства, винаги безполезни и често дори вредни, когато имаш работа с деца: чувство, убеждаване и гняв. Ту се разнежвах до сълзи със Сент-Мари и исках да затрогна и него, като че ли детето беше способно за истинско чувство. Ту се разсипвах да го съветвам, като че ли можеше да ме разбере. И понеже понякога то ми привеждаше много тънки доводи, аз най-наивно го мислех за разумно, защото умуваше. Малкият Кондийак беше още по-мъчен, защото, като не разбираше нищо, не отговаряше нищо, не се вълнуваше от нищо и се държеше упорито като магаре, успяваше да възтържествува над мене, вбесявайки ме. Тогава той изглеждаше разумен, а аз се превръщах на дете. Виждах всичките си грешки, давах си сметка за тях. Изучавах наклонностите на учениците си, вниквах в тях и мисля, че нито веднъж не се хванах на хитрините им. Но каква полза, че виждах злото, щом не умеех да го лекувам. Разбирах всичко, но не можех да попреча на нищо, не успявах в нищо и правех винаги точно това, което не трябваше да правя.

И със себе си имах същия успех, както с учениците си. Госпожа Дебен ме бе препоръчала на госпожа дьо Мабли. Беше я помолила да ме научи на добри маниери и светско държане. Тя се погрижи и се

опита да ме научи да посрещам гостите. Но аз го правех така неловко, толкова много се стеснявах, държах се толкова глупаво, че тя се отчая от мене и ме заряза. Това не ми попречи по стар навик да се влюбя в нея. Какво ли не направих, за да забележи чувствата ми, но нито веднъж не посмях да ѝ се обясня в любов. Тя не беше склонна да направи първата крачка и аз си останах с погледите и въздишките, от които самият аз скоро се отегчих, понеже не водеха до нищо.

Докато живеех у мама, бях загубил напълно склонността си към дребни кражби, понеже всичко беше мое и нямаше защо да крада. От друга страна, възвишените принципи, които бях възпитал у себе си, трябваше да ме издигнат занаят над подобни низки постъпки и няма съмнение, че оттогава обикновено не ги извършвах. Но това беше не толкова защото бях успял да победи изкушението, колкото защото бях отсякъл корена му, и имаше голяма опасност да започна да крада както в детските си години, ако бъда изложен на същите изкушения. Убедих се в това у господин дьо Мабли. Заобиколен от всевъзможни дреболии, които могат да се задигнат, изобщо не ги поглеждах; изкуши ме само едно хубаво бяло винце от Арбоа, което много ми се беше усладило от няколко чаши, испити сегиз-тогиз на масата. То беше малко мътно. Аз си въобразявах, че умея да избистрям виното и се хвалех с това. Повериха ми го. Избистрих го и го развалих, но само външно. Пак си остана приятно за пиене и случайно се снабдих с няколко бутилки, които пиех на свобода в моята бърлога. За нещастие никога не съм могъл да пия, без да ям. Но как да се сдобия с хляб? Беше ми невъзможно да се запаса. Да пратя някой лакей да ми купи, значеше да се издам и едва ли не да оскъря домакина. А никога не бих посмял да си купя сам. Важен господин с шпага на кръста да ходи да купува парче хляб, това не бе прието. Спомних си най-сетне крайното средство, измислено от една принцеса, когато ѝ казали, че селяните нямат къшей хляб — „Нека да ядат кифли!“ И аз си купих кифла. Но колко превземки, докато се сдобия с нея! Излязъл сам за тази цел, понякога обикалях целия град и минавах край тридесет сладкарници, без да се отбия в нито една. Трябваше вътре да има най-много един човек и лицето му да ми е особено симпатично, за да се осмеля да прекрача прага. Но снабдил се със скъпоценната малка кифла и затворен плътно в стаята си, аз измъквах бутилката от шкафа и колко сладко си пийвах съвсем сам, зачетен в някой роман. Защото винаги

съм обичал да чета, докато ям, щом нямам друга компания. Така замествам обществото, което ми липсва. Поглъщам последователно страниците и хапките. Все едно, че книгата обядва заедно с мене.

Никога не съм бил нито порочен, нито циничен и не съм се напивал нито веднъж в живота си. Затова малките ми кражби бяха съвсем безобидни. И все пак ги откриха: празните бутилки ме издадоха. Не показаха с нищо, че знаят, но не разполагах вече с избата. В цялата тази работа господин дьо Мабли се държа много почтено и благородно. Той беше истински джентълмен и под суровата си външност, която съответстваше на службата му, криеше благ нрав и рядко добросърдечие. Беше разсъдлив, справедлив, дори твърде човечен, нещо, което не би могло да се предполага за офицер от жандармерията. След като изпитах на гърба си неговата снизходителност, аз още повече се привързах към него и се задържах в дома по-дълго, отколкото бих останал иначе. Отегчен в края на краищата обаче от тази работа, която не беше за мене, и от зависимото положение, твърде унижително след едногодишен опит, през време на който не жалех усилията си, реших да напусна учениците си, убеден, че няма да успея да ги науча на нищо. И господин дьо Мабли си даваше отлично сметка за това. Но струва ми се, че никога не би ме освободил по свой почин, ако аз не му спестих тази неприятност. Безспорно аз не одобрявам тази прекалена снизходителност в подобен случай.

Най-непоносимо ми беше постоянното сравнение с предишното ми положение — спомена за Шармет, така скъп на сърцето ми, за моята градина, за дърветата, за чешмата, за овощната градина и главно за жената, за която бях създаден и която одухотворяваше цялата обстановка там. Спомняйки си за нея, за нашите развлечения, за невинния ни живот, сърцето ми се свиваше, задушавях се и губех охота за каквото и да било. Стотици пъти ме обземаше лудо желание да тръгна начаса пеш, да се върна при нея. Да я зърна още веднъж, ако ще и да умра в същия миг. Най-сетне не можах да устоя на тия тъй нежни възпоминания, които ме зовяха край нея на каквато и да е цена. Казвах си, че не съм бил достатъчно търпелив, достатъчно услужлив, достатъчно мил, че можех все още да живея щастлив с това топло приятелство, ако дам повече от своя страна. Изпълнен с най-добри намерения, копнея да ги осъществя. Напускам всичко, отказвам се от

всичко, заминавам, литвам, пристигам възторжен, както в най-ранната си младост, падам в краката ѝ. Ах! Щях да умра от радост, ако бях открил в посрещането ѝ, в прегръдките ѝ, с една дума, в сърцето ѝ и четвърт от чувството, което тя изпитваше някога и което аз носех още в себе си!

Жестока измамност на човешките отношения! Тя ме посрещна пак мило благодарение на прекрасното си сърце, което щеше да си остане едно и също до последния ѝ ден. Но аз идвах да търся миналото, което вече не съществуваше и не можеше да се възроди. Не стоях и четвърт час с нея и разбрах, че някогашното ми щастие е мъртво завинаги. Оказах се в същото отчайващо положение, от което се бях видял принуден да избягам, без да мога да кажа по чия вина. Защото всъщност и Куртий не беше лош и ме прие привидно по-скоро любезно, отколкото неприязнено. Но можех ли да понеса да се чувствам излишен край жената, за която по-рано бях всичко и която все още беше всичко за мене? Как да живея като чужденец в дома, където се бях чувствал роден син? Видът на предметите, които бяха свидетели на щастието ми, правеше сравнението още по-непоносимо. По-малко бих страдал в друга обстановка. Но изникващите по всеки повод спомени разпалваха скръбта по загубеното. Терзан от напразни съжаления, отдаден на най-черна меланхолия, поднових навика си да стоя сам в стаята си извън часовете за хранене. Затворен с книгите, аз търсех в тях полезни развлечения и съзнавайки надвисналата опасност от разорение, от която толкова се бях измъчвал някога, пак се мъчех да измисля средства за препитание, когато мама се разори напълно. Бях задържал горе-долу положението така, че да не се влошава допълнително. Но откакто бях напуснал къщата, всичко беше тръгнало наопаки. Домоуправителят беше прахосник. Той искаше да блести: хубав кон, скъп костюм, обичаше да се показва пред съседите. Постоянно се залавяше с неща, които не разбираше. Мамината пенсия се изяждаше предварително, тримесечията се вземаха в аванс, наемите се просрочваха, дълговете се трупаха. Предвиждах, че скоро ще наложат заповед за пенсията ѝ и може дори да ѝ я отнемат. Изобщо виждах само бедствия и разорение и ми се струваше, че те ще настъпят много скоро, затова предварително изживявах целия ужас.

Скъпата ми библиотека беше единствената ми разтуха. Понеже непрестанно дирех начини да разсея душевния си смут, заех се да

измислям предпазни мерки срещу грозящото ни нещастие и връщайки се към някогашните си мечти, да строя въздушни кули, за да измъкна злочестата мама от безизходната несрета, която я дебнеше. Не се чувствах достатъчно начетен и не си въобразявах, че съм достатъчно умен, за да блестя в републиката на литературата и да забогатяя по този път. Хрумна ми нова мисъл и тя ми внуши повече самонадеяност, отколкото съзнанието за посредствените ми заложби. Макар и да бях престанал да преподавам пеене, продължавах да се занимавам с музика. Бях изучил достатъчно теорията, за да мога с основание да се считам специалист поне в тази област. Разсъждавайки колко мъчно се бях научил да разчитам ноти и колко мъчно пеех от пръв поглед, стигнах до мисълта, че трудността се дължи на самата материя, а не на мене — знаех, че всички овладяват трудно това изкуство. Изучавайки системата на нотните знаци, често намирах, че не е много сполучливо измислена. Отдавна исках да направя нотната стълбица с цифри, линии и петолия, когато трябва да се нотира най-късата мелодия. Бях срещнал затруднение при отбелязване на октавите, тактовете и стойностите. Тази стара мисъл ми хрумна отново и като я обмислих повторно, разбрах, че трудностите не бяха непреодолими. Усилията ми не отидоха напразно и стигнах дотам, че можех да нотирам най-точно всякаква музика с измислените от мен цифри, при това съвсем просто. От този момент сметнах, че благосъстоянието ми е осигурено и горящ от желание да го споделя с жената, на която дължах всичко, мислех вече само за едно: да замина за Париж, защото не се съмнявах, че като представя проекта си в Академията, ще предизвикам революция. Бях припечелил в Лион известна сума, продадох и книгите си. За петнадесет дни намерението ми беше окончателно затвърдено и осъществено. Изпълнен с грандиозни блянове, непоправим както винаги, напуснах Савоя с новата система по музика, както някога бях тръгнал от Торино с Хероновия фонтан.

Това са грешките и заблужденията на моята младост. Разказах ги точно и вярно и това ме изпълва със задоволство. Впоследствие може би ще украся зрялата си възраст с някои добродетели, дано да ги опиша със същата откровеност. Но трябва да се спра тук. Времето може да повдигне много воали. Ако потомството тачи паметта ми, то може би ще узнае един ден какво съм имал да разкажа. Тогава ще разбере защо съм замълчал.

[33] За това с години бях копнял: парче земя, градина, извор чист, а свръх това и малка горичка (Хорацій — „Сатири“, кн. II, сат. VI). ↑

[34] Боговете надхвърлиха възделенията ми. ↑

[35] Като върху животно (лат.). — Б.пр. ↑

[36] Последовател на Декарт. — Б.пр. ↑

[37] В думите на учителя (лат.). — Б.пр. ↑

[38] В книга трета. ↑

[39] — Комедия от Мариво. — Б.пр. ↑

[40] Поне за цирка в Ним вече не заслужаваме упрека на Русо. Около 1810 година правителството заповяда с декрет да се разрушат всички „грозни къщурки“, които загрозяваха хубавия паметник. — Б.фр.изд. ↑

[41] Чукче с гъвкава дръжка за изтласкване на дървени топки и едноименна игра. Б.пр. ↑

ВТОРА ЧАСТ

КНИГА СЕДМА

1741–1747

След двегодишно търпеливо мълчание, въпреки решението си, вземам отново перото. Читателю, не бързайте да се произнасяте върху причините, които ме принуждават да сторя това. Можете да съдите за тях едва когато прочетете изложението ми.

Видяхте вече как моята безбурна младост протече равно и сравнително приятно, без големи неслуки, нито големи успехи. Това посредствено съществуване бе дело до голяма степен на моята пламенна, но слаба природа, която мъчно предприема нещо, а лесно се отчайва. Напускайки на пристъпи спокойния живот и връщайки се отново към него от умора и естествено влечение, моят темперамент ме отвеждаше винаги далеч от високите добродетели и още по-далеч от долните пороци към безделното и мирно съществуване, за което ми се струваше, че съм роден, и не ми позволи да стигна до крайност нито в доброто, нито в злото.

Колко различна от предишната картина след малко ще се разгърне пред вас! Съдбата, така благосклонна първите тридесет години към вродените ми влечения, им се противопостави враждебно през другите тридесет и постоянното противоречие между начинът на живот и наклонностите ми породиха, както ще видите, огромни грешки, нечувани злочестини и всички добродетели, с изключение на силата, които красят несретата.

Първата част беше написана изцяло по памет и в нея сигурно има много грешки. Принуден да пиша и втората по памет, сигурно ще допусна в нея още повече. Скъпите спомени от хубавите ми години, преминали така спокойно и невинно, оставиха в мен хиляди пленителни впечатления, които обичам да извиквам безспир. Скоро ще видите колко различни са спомените от останалия ми живот. Припомням ли си ги, само съживявам огорчението. Вместо да изострям тежкото си положение чрез тия тъжни връщания в миналото, аз ги отстранявам, доколкото ми е възможно, и често това ми се удава толкова добре, че и да искам, не мога да ги намеря. Тази лекота, с която

забравям лошото, е една утеха, дарена ми от небето сред злочестините, които един ден съдбата щеше да струпа върху ми. Паметта ми, извикваща на живот само приятни представи, щастливо се противопоставя на подплашеното ми въображение, рисуващо ми вечно най-мрачно бъдеще.

Всички данни, събрани в помощ на паметта ми като ръководна нишка в това начинание и попаднали в чужди ръце, никога няма да се върнат в моите.

Имам само един верен пътеводител, на който мога да разчитам — веригата на спомените за чувствата, белязали постепенния развой на моята личност, и чрез тях — веригата на събитията, които са ги породили или последвали. Лесно забравям неволите, но не мога да забравя грешките си, а още по-малко хубавите изживявания. Споменът за тях ми е много скъп, за да се заличи някога в сърцето ми. Мога да направя някои пропуски във фактите, размествания, грешки в датите, но не мога да се излъжа за това, което съм изпитал, нито за това, което чувствата са ме накарали да извърша. А и всъщност тук става въпрос именно за това. Истинската задача на моите „Изповеди“ е да ви създам правдива представа за моя вътрешен живот при всички обстоятелства на съществуването ми. Обещах да дам историята на душата си и за да я напиша вярно, не се нуждая от други документи. Достатъчно е, както досега, да се вгледам в съкровеното си „аз“.

И все пак за щастие има един период от шест-седем години, за който разполагам със сигурни сведения от един сборник от преписи на писма, чиито оригинали са у д-р Перу. Този сборник свършва през 1760 година и обхваща целия ми престой в Ермитажа и шумното ми скарване с всичките ми тъй наречени приятели. Паметна епоха в живота ми, от която произтичат всичките ми други нещастия. Колкото до по-късните оригинални писма, които може би са ми останали и не са много на брой, вместо да ги преписвам като притурка към този сборник, тъй като са много обемисти, за да мога да ги скрия от бдителността на моите аргусовци, ще ги препиша в самите „Изповеди“, ако ми се стори, че дават известно обяснение било в моя полза, било в моя вреда. Не се страхувам да не би читателят да забрави, че пиша изповедите си и да си въобрази, че правя собствената си апология. Но все пак той не бива да очаква, че ще премълча истината, когато тя говори в моя полза.

Именно тази истина е общото звено между двете части и единственото предимство на втората е в значителността на събитията. Като се изключи това, тя сигурно във всяко отношение е по-лоша от първата. Аз писах първата част с удоволствие, с радост, без принуда, ту в Уотън, ту в замъка Три. Всеки събуден спомен беше ново наслаждение. Връщах се постоянно с нова радост към миналото и преработвах описанията си на воля, докато ме задоволят. Днес отслабналата ми памет и уморената ми глава ме правят, кажи-речи, негоден за каквато и да било работа. Залавям се насила с тази задача и със свито от отчаяние сърце. Тя ми предлага само неудачи, измени, коварства, само печални и мъчителни спомени. Какво не бих дал да погребя в мощта на времето това, което трябва да разкажа! Принуден да говоря пряко волята си, аз трябва освен това и да се крия, да хитрувам, да се мъча да заблуждавам, да се принизявам до постъпки, които са съвършено чужди на природата ми. Подовете над мене имат очи, стените наоколо ми имат уши. Заобиколен от шпиони и от злонамерени и бдителни надзорници, тревожен и разсеян, аз нахвърлям набързо върху хартията по няколко откъслечни думи, които едва смогвам да препрочета, а камо ли да поправя. Зная, че въпреки непреодолимите препятствия, които издигат непрестанно около мене, враговете ми постоянно се страхуват да не би истината да се промъкне през някоя пролука. Ще успея ли да ѝ проправя път? Ще се опитам, макар че малко разчитам на успех. Представете си дали това се поддава на приятно описание и жива окраска. Затова предупреждавам всички, които биха пожелали да се заловят с тази книга, че през цялото време само едно нещо може да ги предпази от скука — желанието да опознаят напълно един човек и искрената им привързаност към правдата и истината.

В първата част спрях до момента, когато заминавах печален за Париж, оставил сърцето си в Шармет, и градях последната си въздушна кула — мечтата да донеса един ден в краката на мама, станала отново предишната, съкровищата, които щях да натрупам; гледах на моята музикална система като на обезпечено вече благосъстояние.

Спрях се за известно време в Лион, за да се видя с познатите си и да си набавя няколко препоръчителни писма за Париж, както и да продам донесените с мене книги по геометрия. Всички ме посрещнаха

радушно. Съпрузите дьо Мабли изпитаха удоволствие, че ме виждат отново и ме поканиха няколко пъти на обед. У тях се запознах с абат дьо Мабли, пак там по-рано ме бяха представили на абат дьо Кондийак, и двамата бяха дошли да видят брат си. Абат дьо Мабли ми даде писма за Париж, между които едно за господин дьо Фонтъонел и едно за граф дьо Кайлю. И единият, и другият бяха ценни познанства за мене, особено господин дьо Фонтъонел, който до края на живота си не престана да изпитва приятелски чувства към мене и да ми дава, когато оставахме насаме, разумни съвети, от които би трябвало по-добре да се възползвам.

Срещнах се отново с господин Борд, когото познавах отдавна. Често ми беше услужвал най-сърдечно и най-охотно. И този път го намерих същия. Той ми помогна да продам книгите си и ми даде лично той или чрез свои познати добри препоръки за Париж.

Видях и господин интенданта, с когото ме бе запознал господни Борд. Той от своя страна ме запозна с херцог дьо Ришельо, който дойде в Лион по същото време. Господин Палю ме представи. Херцогът ме прие любезно и ми каза да отида при него в Париж. Аз отидох няколко пъти, но нито веднъж този високопоставен познат, за когото често ще говоря по-нататък, не направи каквото и да било за мене.

Видях отново музиканта Давид; той ми се беше притекъл на помощ при едно мое предишно пътуване, когато бях изпаднал много. Даде ми назаем шапка и чорапи. Никога не му ги върнах, а и той никога не ми ги поиска обратно, макар че често се срещрахме оттогава. Впоследствие обаче му направих почти равностоен подарък. Бих казал, че той струваше повече от това, което дължах; но въпросът тук е за това, което бях направил, а за съжаление не е едно и също.

Срещнах се пак и с благородния и щедър Перишон и изпитах обичайното му великодушие. Той направи и за мене същото, което беше направил за Жантий Бернар и ми плати мястото в дилижанса. Видях се повторно и с хирурга Паризо, най-добрия и най-благодетелния човек, когото познавам, както и с неговата мила Годфроа, която той поддържаше от десет години. Нейният благ характер и златно сърце бяха едва ли не едничките й качества, но човек не можеше да се запознае с нея безучастно, нито да я напусне безразлично: защото тя беше в последния стадий на постепенно слабеене, което скоро я отведе в гроба. Нищо не разкрива по-добре

истинската природа на един мъж от жената, с която се е свързал^[42]. Когато някой видеше кротката Годфроа, опознаваше и добрия Паризо.

Аз бях задължен на всички тия достойни хора. Впоследствие не бях достатъчно внимателен към всички тях, естествено не от неблагодарност, а поради непреодолимата ми леност, заради която често изглеждам непризнателен. Никога съзнанието за техните услуги не ме е напускало. Но много по-малко би ми коствало да им докажа на дело своята благодарност, отколкото да им я засвидетелствам писмено. Редовната кореспонденция е била винаги свръх силите ми. Пропуснали веднъж от срам и неудобство да поправа грешката си, още повече я утежнявам и вече изобщо не пиша. Аз не им пишех и изглеждаше, че съм ги забравил. Паризо и Перишон не обръщаха внимание на това и аз ги намирах все същите, но ще видите двадесет години по-късно в случая с господин Борд до каква отмъстителност може да доведе един умен човек честолюбието, когато се е почувствал пренебрегнат.

Преди да напусна Лион, трябваше да спомена една приятна личност, с която се срещнах отново с още по-голямо удоволствие, отколкото друг път. Тя остави в сърцето ми най-нежни спомени. Това бе госпожа Сер, за която споменах в първата част и с която бях подновил запознанството си, докато бях у господин дьо Мабли. Понеже бях по-свободен при това си пътуване, аз я виждах по-често. Влюбих се в нея, и то много силно. Имах известни основания да предполагам, че и тя не беше безразлична към мене, но ми довери нещо, което пресече у мене всяко изкушение да злоупотребя с откровеността ѝ. Тя нямаше нищо, аз също. Бяхме прекалено бедни и двамата, за да можем да се свържем, а и поради плановете, които кроях тогава, бях твърде далеч от мисълта за брак. Тя ми призна, че някакъв млад търговец на име Жьонев като че ли искал да се ожени за нея. Срещнах го у тях един-два пъти. Той ми се стори порядъчен човек, а и се ползваше с добро име. Убеден, че тя ще бъде щастлива с него, аз искрено исках да се оженят, което впрочем стана впоследствие, и за да не смуцавам чистите им отношения, побързах да замина, пожелавайки горещо щастие на тази прекрасна девойка. Уви, моите пожелания се сбъднаха за кратко време, защото, както узнах по-късно, тя умряла две-три години след сватбата си. Погълнат от нежни съжаления по нея през цялото ми пътуване, аз си дадох сметка, а и неведнъж, когато съм си спомнял, съм си давал сметка, че ако жертвите, които правим в името

на дълга и честта, струват скъпо, ние сме щедро възнаградени от приятните спомени, които те оставят в сърцата ни.

Колкото при предишното ми пътуване бях видял Париж от непривлекателната му страна, толкова блестящ ми се стори сега. Не и жилището ми обаче. Защото по адреса, който ми беше дал господин Борд, се настаних в хотел „Сен-Кентен“ на улица Кордие, близо до Сорбоната. Грозна улица, грозен хотел, грозна стая, но там бяха живели способни хора като Гресе, Борд, абатите дьо Мабли, дьо Кондийак и още някои, които обаче за съжаление вече не съществуваха. Но аз намерих там някой си дьо Бонфон, куц провинциален благородник, вечен ищец, представящ се за пурист, на когото дължа познанството си с господин Роген, сега най-старият ми приятел, а чрез него — на философа Дидро, за когото много ще говоря впоследствие.

През есента на 1741 година пристигнах в Париж с петнадесет луидора в джоба, с комедията си „Нарцис“ и музикалния проект вместо други средства, затова нямах много време за губене, ако исках да ги използвам. Побързах да пусна в ход препоръките. Млад човек с примамлива външност, който пристига в Париж и комуто приписват всевъзможни таланти, е винаги сигурен, че ще го приемат. Така стана и с мене. Това ми осигури приятно прекарване на времето, но не доведе до нищо сериозно. От всички хора, до които имах препоръка, само трима се оказаха полезни: Дамзен, савойски благородник, по онова време само екнуйе и любимец, доколкото зная, на принцеса Каринян, дьо Боз, секретар на Академията за надписите и пазител на колекцията медали в кралския кабинет, и отец Кастел, йезуит, автор на „Зрителен клавесин“. На всички, с изключение на Дамзен, бях препоръчан от абат дьо Мабли.

Господин Дамзен се погрижи за най-неотложното, като ме запозна с двама души: господин дьо Гаск, председател на съда в Бордо, който свиреше много хубаво на цигулка, и господин абат дьо Леон, млад, много приятен благородник, който тогава живееше в Сорбоната; той умря в разцвета на младостта си, след като блесна само за миг в обществото под името кавалера дьо Роан. И единият, и другият си наумиха да изучават композиция. Аз им давах уроци няколко месеца и това посъживи малко пресъхналата ми кесия. Абат дьо Леон ме обикна и искаше да му стана секретар, но той не беше богат и можеше да ми

предложи само осемстотин франка. Аз отказах със съжаление, но таква възнаграждение не можеше да ми стигне за храна, квартира и издръжка.

Господин дьо Боз ме прие любезно. Той обичаше науката и сам беше начетен, но малко педант. Госпожа дьо Боз можеше да му бъде дъщеря — мъничка, но блестяща дама. Обядвах няколко пъти у тях. Мъчно някой би могъл да има по-недодялан и по-загубен вид, отколкото аз пред нея. Свободното ѝ държане ме смущаваше и подчертаваше още повече смешната ми несръчност. Когато ми подадеше чиния, аз посягах с вилицата си да бодна скромно само една хапка от това, което ми предлагаше, така че тя оставяше настрана чинията, предназначена за мене, и се извръщаше, за да не видя, че се смее. Тя и не подозираше, че в главата на този селяндур има все пак малко ум. Господин дьо Боз ме представи на приятеля си господин дьо Реомюр, който идваше на обед у тях всеки петък, деня на заседанията на Академията на науките. Той го запозна с моя проект и с желанието ми да го дам на проучване в Академията. Господин дьо Реомюр се нагърби с предложението и то бе прието. В определения ден им бях представен от дьо Реомюр и същия ден, 22 август 1742 година, имах честта да прочета в Академията на науките доклада, който бях приготвил за тази цел.^[43] Макар че това бележито събрание беше безспорно много внушително, аз не се чувствах толкова притеснен, колкото пред госпожа дьо Боз, и се справих доста добре с прочитането и с отговорите. Докладът ми има успех и спечели похвалите на присъстващите, които не само ме поласкаха, но ме и изненадаха, защото не можех да си представя, че без да бъда член на Академията, ще получа всеобщо одобрение. Рецензенти ми бяха господин дьо Меран, Ело и дьо Фуши, и тримата безспорно заслужили хора, но нито един от тях не разбираше от музика или поне не разбираше толкова, че да прецени моя проект.

По време на разискванията ми с тия господа се убедих с известна изненада, но без никакво съмнение, че ако понякога учените имат по-малко предразсъдъци от другите хора, те за сметка на това държат много по-упорито на тези, които имат. Колкото и слаби и неверни да бяха повечето им възражения и колкото и аз да привеждах, макар плахо и ме особено красноречиво, убедителни доводи, признавам, нито веднъж не успях да ги накарам да ме разберат или да ги задоволя.

Оставах винаги смаян колко лесно, само с няколко звучни фрази, ме оборваха, без изобщо да разбират мисълта ми. Изровиха не знам откъде, че някакъв монах, отец Суети, бил измислил някога цифровата гама. Това беше достатъчно, за да твърдят, че моята система не е нова. Да приемем дори, че беше така. Макар изобщо да ме бях чувал името му и макар неговият начин да записва седемте ноти на църковното пеене, без изобщо да помисли за октавите, в никакъв случай да не можеше да се сравни с моето просто и удобно изобретение — да се записва с цифри всяко музикално произведение ведно с ключовете, паузите, октавите, тактовете, темпото и дължината на нотите, неща, за които Суети дори не бе помислил. Все пак не можеше да се отрече, че колкото до елементарното изразяване на седемте ноти с цифри, той се беше сетил пръв. Те не само че приписаха на това примитивно изобретение много по-голямо значение, отколкото заслужаваше, но се заеха и да анализират същината на моята система, като по този повод вече наговориха цял куп безсмислици. Най-голямото предимство на моята система беше, че премахвах транспозициите и ключовете, така че едно и също парче се оказваше нотирано и транспонирано по желание с евентуална смяна само на една начална буква пред съответната мелодия. Тия господа бяха чули от някои некадърни музиканти в Париж, че методът за изпълнение чрез транспозиция не струвал нищо. Послужиха си с този довод, за да превърнат в неопровержимо възражение срещу системата ми най-явното ѝ предимство, и решиха, че нотирането ми било добро при гласово, но не и при инструментално изпълнение, вместо да се произнесат, както бе логично, че то е добро при гласовото и още по-добро при инструменталното. Въз основа на доклада им Академията ми издаде едно удостоверение с много хвалебствия, сред които обаче се долавяше, че по същество системата ми не е нито нова, нито ефикасна. Не сметнах, че трябва да украся с подобен документ произведението, озаглавено „Дисертация върху модерната музика“, с което се обръщах към широката публика.

Този случай ми даде възможност да разбера как, дори когато човек не е достатъчно образован, тясното, но задълбочено познаване на дадена материя е за предпочитане, щом става дума за преценка в тази област, пред познанията, които дава изучаването на много науки, но не и точно на областта, за която става дума. Единственото сериозно

възражение срещу моята система беше направено от Рамо. Още неуспял да завърши обясненията си, той съзря слабата страна.

— Вашите знаци са отлични — заяви той, — доколкото определят просто и ясно дължината, доколкото отбелязват отчетливо интервалите и показват винаги простото в удвоено, нещо, което не става при обикновения нотен знак; но техният недостатък е, че изискват умствено напрежение, което не винаги може да следва бързината на изпълнението. Разположението на обикновените ноти — продължи той — е очевидно за окото и подпомага изпълнението. Ако две ноти, едната много висока, другата много ниска, са свързани с поредица от междинни ноти, аз виждам от пръв поглед постепенното преминаване от едната към другата, докато, за да се уверя в това при вашето нотиране, ще трябва непременно да разчета една след друга всичките ви цифри. Зрителното възприятие няма да служи за нищо.

Неговото възражение ми се стори необоримо и аз го приех веднага; макар че беше толкова просто и очебийно, само продължителната практика в това изкуство можеше да му го подсказе и не е чудно, че нито един академик не се сети за него; чудно, че всички тия големи учени, знаещи толкова много неща, всъщност не знаят, че всеки би трябвало да се произнася само в своята област.

Честите ми посещения при моите рецензенти и други академици ми даде възможност да се запозная с най-изтъкнатите личности от литературните среди в Париж и когато по-късно се озовах в техните редове, аз вече ги познавах. В оня момент, зает всецяло с моята музикална система, аз все още упорито исках да прокарам чрез нея истинска революция в музиката и да постигна известност, а в Париж, прочуеш ли се в областта на изящните изкуства, и материалното ти благосъстояние е обезпечено. Аз се затворих в стаята си и работих два-три месеца с неописуемо настървение, за да претворя в произведение, предназначено за широката публика, доклада, който прочетох пред Академията. Най-трудно беше да намеря издател, който да се нагърби с ръкописа, защото новите знаци налагаха известни разходи, а издателите не раздават екютата си даром на начинаещите автори. От друга страна, струваше ми се напълно справедливо това съчинение да ми върне обратно хляба, който бях изял, докато го пишех.

Бонфон ми намери Кийо-баща; той сключи с мене договор за половината печалба, без да се смята правото за издаване, което

трябваше да платя сам. Споменатият Кийо направи каквото можа, за да получа само колкото да покрия разходите по издаването, без да взема нито един лиар допълнително. Впрочем книгата сигурно се разпродаваше малко, макар че абат Дефонтен ми беше обещал да я пласира, а и другите журналисти се изказаха ласкаво за нея.

Най-голямата пречка за изпробването на моята система беше опасението, че ако не се приеме официално, времето, употребено за усвояването ѝ, ще отиде на вятъра. Аз възразявах, че с моята нотна система така добре се разяснява материята, че дори ако се изучава музика с обикновени ноти, човек би спестил време, ако започне най-напред с нея. За да докажа на практика твърдението си, аз преподавах безплатно уроци на една млада американка на име госпожица Дерулен, с която ме беше запознал господин Роген. За три месеца тя започна да разчита всякакви ноти по моята система и даже да пее направо по ноти по-добре от мене някои не особено трудни песни. Този успех беше удивителен, но остана неизвестен. Друг щеше да го опише надълго и нашироко във вестниците. Но макар и да не ми липсва известно дарование, за да изнамирам полезни неща, то никога не съм притежавал уменията да ги използвам.

Така моят Херонов фонтан още веднъж бе счупен. Но втория път бях на тридесет години и се намирах без работа в Париж, където не се живее даром. Решението ми в това безизходно положение ще учуди само тия, които лошо са чели първата част на моите „Изповеди“. Бях предприел най-енергични, макар и напълно безполезни действия. Трябваше да си отдъхна. Вместо да изпадна в отчаяние, оставих се преспокойно на обичайната си леност и на грижите на провидението. За да му дам време да извърши своето дело, аз се захарча, без да бързам много, няколкото луидора, които ми оставаха още, като ограничавах безгрижните си развлечения, но без да ги преустановя напълно: отивах в кафенето само през ден, а на театър само два пъти седмично. Колкото до разхода за жени, не бяха необходими промени, понеже през целия си живот не съм изхарчил нито петак за тази цел освен един-единствен път, за който скоро ще разкажа.

Самонадеяността, насладата, нехайството, с които се отдавах на този безгрижен и самотен живот, макар че не можех да преживея така дори три месеца, е една от странностите на моя живот и една от чудатостите на моя нрав. Належащата нужда от поддръжка ми

отнемаше смелостта да се покажа пред познатите си, а принуждението да им отивам на гости, направи това задължение непоносимо, така че престанах да се виждам дори с академиците и с другите литератори, с които се бях запознал. Мариво, абат дьо Мабли, Фонтъонел бяха почти единствените хора, при които продължавах да ходя от време на време. Показах даже на първия моята комедия „Нарцис“. Тя му хареса и той има любезността да нанесе известни подобрения. Дидро, по-млад от тях, беше приблизително на моята възраст. Той обичаше музиката. Владееше теорията. Често разговаряхме върху това изкуство. Той ми говореше също за литературните си планове. Това установи скоро между нас по-близки връзки, които продължиха петнадесет години и вероятно щяха да продължат още, ако за нещастие — и то главно по негова вина — не бях се заловил с неговия занаят.

Не бихте могли да си представите за какво използвах този кратък и ценен интервал, с който разполагах, преди да бъда принуден да прося парче хляб. Учех наизуст пасажи от поети, които бях чел и забравял стотици пъти. Всяка сутрин към десет часа отивах да се разходя в Люксембургската градина с томче от Вергилий или Русо^[44] в джоба и там, докато настане време за обед, учех наизуст ту някоя свещена ода, ту някоя буколика, без да се отчайвам, че преговаряйки днешната, непременно забравях вчерашната. Спомнях си, че след поражението на Никий в Сиракуза пленените атиняни изкарвали прехраната си, рецитирайки поемите на Омир. Ползата, която извлякох от тези културни занимания, за да се предвардя от оскъдицата, беше да упражнявам злополучната си памет, учейки наизуст всички поети.

Разполагах с още едно не толкова сигурно средство — шаха, на който посвещавах редовно, у Можи, следобедите си през дните, когато не ходех на театър. Там се запознах с господин дьо Легал, с господин Юсон и Филидор, с всички най-добри играчи на тази епоха, но от това не станах по-опитен. Аз обаче не се съмнявах, че мога в края на краищата да стана по-силен от тях и това ми се виждаше достатъчно, за да забогатя. По каквато и дивотия да се запалех, винаги прилагах едно и също разсъждение: ако някой е пръв в дадена област, непременно ще го търсят. Следователно да бъдем между първите, все едно в коя област. Ще ме търсят, случаи няма да липсват, а способностите ми ще сторят останалото. Тези детинщини не бяха софизми, плод на разума ми, а на безгрижието ми. Плашейки се от

големите и незабавни усилия, които трябваше да положи, за да преуспее, аз се отдавах на леността си и прикривах срама си от нея зад също така несъстоятелни доводи.

И така, аз чаках спокойно да свърша парите си и сигурно щях да стигна до последното петаче, без да се развълнувам много, ако не беше отец Каstel, когото виждах от време на време в кафенето. Той ме изтръгна от летаргията ми. Отец Каstel беше налудничав, но иначе много добросърдечен. Ядосваше се, че прахосвам така време и пари, без да върша нищо.

— Щом музикантите и учените не пеят на един глас с вас, сменете тактиката и се обърнете към жените. Може би ще ви потръгне повече при тях. Аз говорих вече за вас на госпожа дьо Безанвал. Идете ѝ на гости от мое име. Тя е мила жена и с удоволствие ще види един съгражданин на сина и на мъжа си. Ще срещнете в салона ѝ дъщеря ѝ, госпожа дьо Броли, която е умна жена. Друга също така интелигентна дама е госпожа Дюпен, на която също съм говорил за вас. Занесете ѝ произведението си. Тя има желание да се запознае с вас и ще ви приеме любезно. В Париж всичко става чрез жените. Те са кривите, чиито асимптоми са мъдреците. Те се приближават постоянно към тях, без да ги докоснат.

Известно време отлагах тези неприятни задължения, но най-сетне един ден се осмелих и отидох при госпожа дьо Безанвал. Тя ме прие любезно. По едно време в стаята влезе госпожа дьо Броли и тя ѝ каза:

— Дъще, ето господин Русо, за когото ни говори отец Каstel.

Госпожа дьо Броли ми изказа възхищението си от моята книга, отведе ме до клавесина си и ми показа, че работи по моята система. Когато видях на стенния часовник, че приближава един часът, аз понечих да се сбогувам. Госпожа дьо Безанвал ме задържа:

— Останете на обед, много сте далеч от вашия квартал.

Аз приех с готовност. Четвърт час по-късно разбрах от няколкото разменени между тях думи, че тя ме канеше да обядвам с прислугата. Госпожа дьо Безанвал беше много добра жена, но ограничена и премного изпълнена със съзнанието за блестящия си благороден произход. Нямаше представа, че способностите заслужават уважение. Дори в този случай тя ме преценяваше по държането, а не по дрехите, които, макар и скромни, бяха много спретнати и не ме представяха

като човек, чието място е в стаята на прислугата. Отдавна бях забравил пътя, водещ нагам, за да го поема отново. Без да покажа, че съм дълбоко оскърбен, аз казах на госпожа дьо Безапвал, че съм се сетил за едно дребно мое задължение, което ми налага да се върна в къщи, и понечих да си тръгна. Госпожа дьо Броли се приближи до майка си и ѝ каза на ухото нещо, което ѝ оказа въздействие. Госпожа дьо Безанвал стана и се опита да ме задържи с думите:

— Надявам се, че ще ни направите честта да обядвате с нас.

Аз сметнах, че ще бъде глупаво да проявявам излишна гордост и останах. Впрочем благородството на госпожа дьо Броли ме беше затрогнало и тя ми стана интересна. Беше ми много приятно да обядвам до нея и се надявах, че като ме опознае по-добре, тя няма да съжaliaва, че ми е оказала тази чест. Председателят дьо Ламоаньон, интимен приятел на семейството, обядва също с нас. И той, както госпожа дьо Броли, си служеше с парижкия жаргон, съставен от недомлъвки и тънки намеци. Никаква възможност за клетия Жан-Жак да блесне. Имах благоразумието да не искам да се проявя като приятен събеседник въпреки липсата на подобно дарование, затова мълчах. Колко щастлив щях да бъда, ако винаги проявявах такова благоразумие! Нямах да изпадна в бездната, в която се намирам днес.

Бях отчаян от неловкостта си главно защото не можех да оправдая в очите на госпожа дьо Броли нейното застъпничество. След вечеря се сетих за обичайното средство, с което разполагах за подобни случаи. Носех със себе си едно писмо в стихове до Паризо, писано, докато бях в Лион. Не му липсваше топлота. Издекламирах го прочувствено и разплаках и тримата. Кой знае дали от тцеславие или беше истина, но ми се стори, че погледите на госпожа дьо Броли казват на майка ѝ: „Е, мамо? Нямах ли право, че този човек е по-достоеен да обядва с нас, отколкото с прислужничките ви?“ До този момент се чувствах малко потиснат, но след като си отмъстих, бях доволен. Отивайки много далеч в положителната си оценка спрямо мене, госпожа дьо Броли реши, че ще направя сензация в Париж и че ще имам големи успехи сред жените. За да ме направи малко по-опитен, тя ми даде „Изповедите на граф дьо...“^[45].

— Тази книга — ми каза тя — е ментор, от който ще се нуждаете в светския живот. Добре ще направите, ако се допитвате до нея от време на време. Аз запазих повече от двадесет години този екземпляр

от признателност към ръката, която ми го подари, смеейки се често на мнението на тази дама за моите способности на любовник. Още щом прочетох произведението, ми се прииска да се сприятеля с автора. Интуицията не ме измами: това е единственият истински приятел, който съм имал сред писателите.^[46]

В резултат на това посещение можех вече да разчитам, че баронеса дьо Безанвал и маркиза дьо Броли няма да ме оставят да мизерствам дълго, след като веднъж са се заинтересували от мене; не се излъгах. Ще ви разкажа сега за запознанството си с госпожа Дюпен, което има по-продължителни последици.

Както е общоизвестно, госпожа Дюпен беше дъщеря на Самюел Бернар и на госпожа Фонтен. Те бяха три сестри и можеха да се нарекат трите грации: госпожа дьо ла Туш, която избяга в Англия с херцог дьо Кингстън, госпожа д'Арти, любовница и нещо повече, единствената искрена приятелка на принц дьо Конти, рядка жена не само с прекрасния си характер, с нежността и добросърдечието си, но и със своята интелигентност и неизменно веселия си нрав. Най-сетне госпожа Дюпен, най-красива от трите и единствената, която не можеше да бъде упреknата в нарушение на морала. Тя бе отплатата за гостоприемството на господин Дюпен: майка ѝ му я бе дала заедно с дължността главен изкупчия и огромна зестра заради сърдечния прием, който той ѝ бе оказал в своя край. Когато за пръв път я видях, госпожа Дюпен все още беше една от най-хубавите жени в Париж. Прие ме в будоара си. Беше с голи ръце, неприбрани коси и небрежно загърнат пеньоар. Подобно посещение бе съвсем ново за мене. Смуствам се, обърквам се, с една дума, влюбвам се в госпожа Дюпен.

Смущението ми като че ли не ми навреди в нейните очи, тя изобщо не го забеляза. Прие и книгата, и автора, заговори ми за моя проект като образована жена, пъ, акомпанира си на клавесин, задържа ме на обед. И без да беше направила всичко това, щях да полудея. И наистина полудях. Тя ми разреши да я посещавам. Аз се възползвах, дори злоупотребих с разрешението. Ходех почти всеки ден у нея и обядвах в дома ѝ два-три пъти седмично. Умирах от желание да ѝ се обясня в любов, но все не се осмелявах. Няколко съображения засилваха вродената ми срамежливост. Достъпът в един богат дом беше отворена врата към преуспяването. Не исках в окаяното си положение да се изложя на риска да ми я затворят. Колкото и мила да

беше госпожа Дюпен, тя се държеше сериозно и студено. В поведението ѝ нямаше нищо предизвикателно, което да ми вдъхне смелост. Къщата ѝ, една от най-блестящите по онова време в Париж, събираше хора, които щяха да бъдат елитът на всички среди, ако не бяха толкова многобройни. Тя обичаше да вижда всички хора, които хвърляха блясък — високопоставени личности, писатели, красиви жени. У нея можеха да се срещнат само херцози, посланици, висши духовници. Принцеса дьо Роан, графиня дьо Форкалкие, госпожа дьо Мирпоа, госпожа дьо Бриньол, милейди Хърви можеха да минат за нейни приятелки, господин дьо Фонтъонел, абат дьо Сен-Пиер, абат Салие, господин дьо Фурмон, господин дьо Берни, господин дьо Волтер бяха редовни гости в салона и на масата ѝ. Ако сдържаното ѝ държане не привличаше много млади мъже, обществото, посещаващо дома ѝ, беше избрано и толкова внушително, че клетият Жан-Жак не можеше да се надява да блесне сред подобна компания. Не смеех да ѝ се обясня в любов, но понеже не можех вече да мълча, осмелих се да ѝ пиша. Тя задържа два дни писмото ми, без да ми каже нищо, на третия ми го върна, като ми каза няколко насърчителни думи, чийто хладен тон ме вледени. Понечих да кажа нещо, но гласът ми се схвана. Внезапното ми увлечение угасна ведно с надеждата и след формалното обяснение продължих да ходя на гости у нея както по-рано, без да ѝ казвам вече нищо, дори с поглед.

Въобразил си бих, че глупостта ми е забравена, но се лъжех. Господин дьо Франкьой, син на господин Дюпен и завареник на жена му, беше почти на нейна и на моя възраст. Беше духовит, имаше приятна външност. Можеше да разчита на успех и разправяха, че имал и пред нея, може би само защото тя му бе избрала една доста грозна, кротка женица и се разбираше отлично и с двамата. Господин дьо Франкьой обичаше изящните изкуства и се занимаваше с тях. Музиката, която познаваше твърде добре, беше средство за сближаване между нас. Внезапно той ми даде да разбера, че госпожа Дюпен намира, че ѝ ходя твърде често на гости и ме моли да преустановя посещенията си. Това предупреждение щеше да бъде напълно уместно, ако ми бе направено, когато тя ми върна писмото. Но цяла седмица или десет дни по-късно, без никаква друга причина, то ми се струваше съвсем необосновано. Най-странното беше, че бях все така любезно приеман в дома на господин и госпожа дьо Франкьой. Но аз ходех и

там по-рядко и сигурно изобщо щях да престана да ги посещавам, ако по някаква нова и неочаквана прищявка госпожа Дюпен не ме бе помолила да надзиравам една седмица или десетина дни сина ѝ, който оставаше сам, защото сменяха досегашния му възпитател. Тази седмица беше за мене страшно изпитание и само удоволствието да угодя на госпожа Дюпен можа да ме накара да я изтърпя. Защото горкият Шьононсо още тогава си беше така своеволен — недостатък, заради който едва не опозори семейството си и който го погуби на остров Бурбон. Докато се занимавах с него, само можех да го възпирам да не вреди на себе си и на другите и нищо повече. Но и това не беше малко. Не бих се нагърбил да го пазя още една седмица, дори госпожа Дюпен да станеше моя за награда.

Господин дьо Франкьой постепенно се привързваше към мене. Аз работех с него. Започнахме заедно един курс по химия при Руел. За да бъде по-близо до него, напуснах хотела „Сен-Кентен“ и се настаних в сградата за игра на топка на улица Вердьоле, която извежда на улица Платриер, където живееше господин Дюпен. Там вследствие на една простуда, на която не обърнах внимание, получих белодробно възпаление, от което едва не умрях. Докато бях млад, често страдах от подобни белодробни възпаления, плеврити и особено ангини, на които бях много податлив. Не мога да ги изброя всичките тук, но при всяка една от тях виждах смъртта съвсем отблизо и свикнах с нейния лик. Докато се възстановявах, имах достатъчно време да размишлявам върху положението си и да проклинам стеснителността, малодушието и нехайството си, които, дори когато чувствах в себе си плам, ме принуждаваха да тлея в духовно бездействие вечно пред прага на оскъдицата. Точно преди да се разболея, бях отишъл на една опера на Руайе, която се даваше тогава. Забравил съм заглавието ѝ. Въпреки предубеждението ми по отношение таланта на другите хора, което винаги ме е карало да подценявам собствените си способности, не можах да не намеря музиката слаба, без топлота, без изобретателност. От време на време се осмелявах да си кажа: „Струва ми се, че бих написал по-хубава опера от тази.“ Но ужасяващата представа за съчиняването на една опера и значението, което хората на изкуството му отдават, ме отчаяха още в същия миг и аз се засрамах дори, че ми е хрумнала подобна мисъл. Пък и кой би ми написал либретото и би го нагласил по моя воля? Тези мечти за музика и опера се върнаха по

време на боледуването ми и докато бълнувах, съчинявах арии, дуети, хорове. Сигурен съм, че измислих няколко откъса *di prima intenzione*^[47], достойни навярно за възхищението на майсторите, ако биха могли да ги чуят изпълнени. О, ако можеше да се води дневник за трескавите сънища на някои болни, колко величествени и възвишени произведения биха се родили понякога от тяхното бълнуване!

Тези проблеми за композиции и опера ме занимаваха и по време на възстановяването ми, но вече по-спокойно. Понеже много мислех за това, дори против волята си, реших да освободя съзнанието си и да се опитам да съчиня сам една опера, текст и музика. Не може да се каже, че беше съвсем пръв опит. Бях написал в Шамбери една опера-трагедия, озаглавена „Ифис и Анаксарет“, но здравият ми усет надделя и я хвърлих в огъня. В Лион съчиних втора, „Откритието на новия свят“. След като я прочетох на господин Борд, на абат Мабли, абат Трюбле и други и с нея постъпих, както с първата, макар че бях написал вече музиката на пролога и първия акт, а Давид ми бе казал, хвърляйки ѝ поглед, че има откъси, достойни за Буонончини.

Този път, преди да се заловя с операта си, обмислих на воля плана. Замислях героичен балет с три различни сюжета в три отделни акта, посветен всеки на любовните приключения на някой поет, и озаглавих операта си „Любовни музи“. Първият акт, много енергичен, беше посветен на Тасо, вторият, много важен, на Овидий, а третият, озаглавен „Анакреон“, трябваше да излъчва безгрижието на дитирамбите. Най-напред разработих първия акт и той така ме увлече, че за първи път вкусих насладата на вдъхновението при композиране. Една вечер, тъкмо когато се каня да вляза в операта, чувствам, че нещо ме мъчи, че съм обсебен от идеята си, слагам обратно парите в джоба си изтичвам бързо в къщи, затварям се в стаята си, лягам, след като дръпвам плътно завесите, за да не прониква никаква светлина, и отдаден изцяло на поетичното си и музикално изстъпление, композирах на един дъх за седем-осем часа най-хубавата част от този акт. Мога да кажа, че любовта ми с принцеса дьо Фераре (защото тогава бях Тасо) и благородните ми и горди чувства към несправедливия ѝ брат ми дариха една сто пъти по-сладостна нощ, отколкото ако я бях прекарал в обятията на самата принцеса. Сутринта в главата ми беше останала само малка част от съчиненото през нощта.

Но и тази малка отломка, почти заличена от умората и съня, свидетелстваше за силата на пасажите, от които бе оцеляла.

Този път спрях дотук работата си, защото ме отвлякоха други занимания. Докато посещавах все по-често семейство Дюпен, госпожа дьо Безанвал и дьо Броли, при които ходех от време на време, не бяха ме забравили. Граф дьо Монтегю, гвардейски капитан, беше назначен наскоро посланик във Венеция. Той беше дипломат от рода на Баржак, когото упорито ухажваше. Брат му, кавалерът дьо Монтегю, благородник от свитата на престолонаследника, познаваше тия две дами и абат Алари от Френската академия, с когото също се виждах понякога. Знаейки, че посланикът търси секретар, госпожа дьо Броли му предложи да ме вземе. Започнахме преговори. Поисках петдесет луидора заплата, доста незначителна за служба, на която човек е принуден да живее представително. Той искаше да ми даде само сто пистола и да пътувам на мои разноски. Предложението му беше смешно. Не можахме да се споразумеем. Господин дьо Франкьой, който гледаше да ме задържи, спечели. Аз останах в Париж, а дьо Монтегю замина с друг секретар, Фоло, когото му бяха дали от външното министерство. Едва пристигнали във Венеция, те се скарали. Виждайки, че има работа с ненормален, Фоло го зарязал, а господин дьо Монтегю, останал само с един млад абат, дьо Бини, който изпълнявал службата писар при секретаря и не бил в състояние да върши неговата работа, пак се обърна към мене. Брат му, умен човек, така добре ме придума, давайки ми да подразбера, че секретарското място предполага известни права, че ме убеди да приема хилядата франка. Дадох ми още двадесет луидора за пътни разноски и аз поех.

В Лион много се изкушавах да тръгна в посока към Мон-Сьони, за да се отбия пътем при моята клета мама. Но слязох по течението на Рона и взех парахода в Тулон не само поради войната и по икономични съображения, но и за да си извадя паспорт от господин дьо Мирпоа, който управляваше тогава Прованс. Понеже господин дьо Монтегю не можеше да се справи без мене, той ме обсипваше с писма да ускоря пътуването си. Един неочакван инцидент го забави.

По това време в Месина върлуваше чума. Английската флота се беше отбивала там. Английски офицери посетиха нашето корабче. Това тяхно посещение ни навлече, когато пристигнахме в Генуа след продължително и мъчително пътуване, двадесет и един дена

карантина. Предоставиха на пътниците правото да я прекарат на борда на кораба или в лазарета, където ни предупредиха, че ще имаме само четири голи стени, защото още не били смогнали да го мебелират. Всички избраха гемията. Непоносимата жега, теснотията, липсата на възможност за движение, въшките ме прогониха оттам и предпочетох лазарета с всичките му неизвестности. Заведоха ме в голяма двуетажна, абсолютно гола сграда, където нямаше нито прозорец, нито легло, нито маса, нито дори трикрако столче, за да седна, нито стиска слама, за да легна. Донесоха ми палтото, пътната чанта, двата ми куфара. Затвориха зад мене тежката врата с големи ключалки и ме оставиха да се разхождам на воля от стая в стая и от етаж на етаж, срещайки на всяка крачка същата самота и голота.

Това съвсем не ме накара да се разкайвам, че съм избрал лазарета вместо гемията и подобно на съвременен Робинзон се заех да се настаня там за двадесет и един дена, като че ли щях да остана дял живот. Отначало се забавлявах с лов на въшки, които бях завъдил в гемията. Когато след многократно сменяне на бельо и дрехи се очистих най-сетне от тях, пристъпих към мебелирането на избраната стая. Направих си удобен дюшек от дрехите и ризите, чаршафи от няколко собственоръчно съшити кърпи за лице, одеяло от домашната роба и възглавница от навитата на руло наметка. Направих си стол от единия куфар, като го сложих легнал, и маса от другия, който изправих. Измъкнах листове, несесер за писане, наредих под форма на библиотека дванадесетината книги, които носех със себе си. С една дума, обзаведох се толкова добре, че с изключение на пердетата и прозорци в абсолютно голия лазарет ми беше почти толкова удобно, както в игралната зала на улица Вердьоле. Яденетата ми бяха поднасяни много тържествено. Двама гренадири, с набучен на пушката щик, ги придружаваха. Стълбището беше трапезарията ми, площадката — маса, стъпалото стол и след като сложеха яденето, служителите се оттегляха, известявайки ми със звънчето си, че мога да седна на масата. Между яденетата, когато не четях, не пишех или не се занимавах с обзавеждане, отивах да се поразходя в протестантското гробище, което ми служеше за двор, или се качвах на куличката към пристанището, откъдето можех да виждам пристигащите и заминаващи кораби. Така прекарах четиринадесет дни и щях да прекарам целия предвиден срок, без нито за миг да се отегча, ако

господин дьо Жоанвил, френски представител в Генуа, комуто пратих едно остро, парфюмирано и полуобгорено писмо, не бе съкратил карантината ми с една седмица. Аз я прекарах в дома му и не отричам, че под неговия покрив ми беше по-приятно, отколкото в лазарета. Той беше много мил с мене. Секретарят му Дюпон, славно момче, ме заведе както в града, така и извън града на гости в няколко приятни дома и аз завързах дружба и кореспонденция с него, която продължихме доста дълго време. Продължих приятно пътя си през Ломбардия. Видях Милано, Верона, Бреша, Падуа и най-сетне пристигнах във Венеция, нетърпеливо очакван от господин посланика^[48].

Намерих купове официални писма както от двора, така и от други посланици, чиято шифрована част той не бе успял да разчете, макар че разполагаше с всички шифри. Понеже никога в живота си не бях работил в канцелария, нито бях виждал министерски шифър, отначало се уплаших да не се объркам. Но после открих, че няма нищо по-просто от това и за по-малко от седмица дешифрирах целия куп, който безспорно не си струваше труда. Защото не само че посолството във Венеция по начало е бездейно, но и едва ли някой би поверил на подобен човек и най-малката отговорна задача. Той се беше страшно объркал преди идването ми, понеже не умееше да диктува, а и не можеше да пише четливо. Аз му бях много полезен. Той го съзнаваше и се държа добре с мене. Още едно съображение обясняваше поведението му. След напускането на неговия предшественик, дьо Фруле, който се беше разстроил душевно, френският консул Льо Блон беше останал като управляващ посолството и дори след пристигането на дьо Монтегю той продължаваше да изпълнява тази функция, докато го постави в течение на работите. Дьо Монтегю, изпълнен със завист, че някой друг върши неговата работа, макар и сам да бе неспособен да се справи с нея, намрази консула и щом пристигнах, му отне задълженията на секретар на посолството, като ги прехвърли на мене. Те бяха неделими от титлата. Той ми разреши да я нося. И докато работех при него, изпращаше само мене в Сената и при своя конферент^[49] в качеството на посолски секретар. Всъщност напълно естествено беше той да предпочете да има свой човек на този пост, отколкото някой консул или назначен от двора чиновник от външното министерство.

Това направи положението ми много приятно и попречи на приближените му благородници, всичките италианци, както и на пажовете и прислугата му, да ми оспорват първото място в неговия дом. Аз успешно използвах авторитета, който придобих автоматично, за да поддържам правото му на гражданска листа, тоест неприкосновеността на неговия дом срещу домогванията, на които венецианските му офицери и не мислеха да се съпротивяват. Но не допусках също да се приютяват бандити, макар че бих имал материални изгоди, от които и негово превъзходителство с удоволствие би получил своя дял.

Той дори се осмели да поиска правата на секретариата, наречени канцеларски разходи. Имаше война. Постоянно се издаваха паспорти. За всеки паспорт се плащаше по един дзехин на секретаря, който го издава и подписва. Всички мои предшественици бяха изисквали тази такса без разлика и от французи, и от чужденци. Аз намерих, че това не е справедливо и без самият аз да съм французин, премахнах таксата за французите, но така строго я изисквах от другите, че когато маркиз Скоти, брат на любимеца на испанската кралица, ми поиска паспорт, без да изпрати дължимата сума, аз му я поисках, дързост, която отмъстителният италианец не забрави. Щом стана известна реформата, която бях направил в таксата за паспортите, започнаха да се явяват вече само лъжефранцузи, които на отвратителни смесици от езици се представяха кой за провансалец, кой за пикардец, кой за бургундец. Понеже имам тънко ухо, не можеха да ме измамат и не вярвам нито един италианец да ме е завлякъл с дължимия дзехин или някой французин да го е платил, без да има нужда. Имах обаче глупостта да осведомя господин дьо Монтегю за стореното, при все че той не знаеше абсолютно нищо. При думата „дзехин“ той наостри уши и без да ме упреква, че съм освободил от такса французите, заяви, че трябва да делим дохода от чужденците, като той ще ми осигури други равностойни придобивки. По-скоро възмутен от низостта му, отколкото засегнат в собствените си интереси, аз отхвърлих гордо предложението му. Той настоя, аз кипнах.

— Не, господине — заявих възбудено, — нека ваше превъзходителство задържи това, което е негово, и ми остави това, което е мое. Аз няма да ви отстъпя никога нито едно су!

Като видя, че по този начин няма да спечели нищо, той опита по друг път и не се посвени да ми каже, че щом вземам таксите от канцеларията, трябва да поема и разходите по нея. Не исках да проявявам дребнавост и от този ден набавях с мои средства мастило, хартия, восък, свещи и пр., та дори и печата, който поднових, без да получа нито лиар. Независимо от това обаче отделих малка част от паспортните такси за абат дьо Бини, порядъчен момък, който изобщо не предявяваше никакви изисквания в този дух. Ако той гледаше да ми угоди, и аз от своя страна се държах много добре с него, затова винаги бяхме в добри отношения.

След като придобих известен опит в работата, тя започна да не ми се вижда така сложна, както се опасявах, докато никак не я познавах, и работейки при посланик, който я познаваше още по-малко и освен това поради невежество и инат се противопоставяше като че ли нарочно на всички мои внушения, продиктувани от благоразумие или известно познаване на нещата, макар че те щяха да бъдат от полза било лично за него, било за краля. Най-разумната му постъпка бе, че се свърза с маркиз Мари, ловкия и хитър испански посланик, който би го водил за носа, както пожелае, но поради общите интереси на двете корони го съветваше в повечето случаи доста правилно; дьо Монтегю обаче опропастваше съветите му, защото винаги вмъкваше нещо свое в изпълнението им. Единствената акция, която успяха да проведат съгласувано, беше, че убедиха венецианците да запазят неутралитет, а те от своя страна постоянно тръбяха, че го спазват точно, докато явно набавяха муниции на австрийските войски и даже доброволци под предлог, че били дезертъори. Господин дьо Монтегю, който, струва ми се, искаше да угоди на Венецианската република, въпреки възраженията ми ме караше да твърдя във всичките му официални писма, че тя никога няма да наруши неутралитета. Упорството и глупостта на този нещастник ме принуждаваха непрекъснато да пиша и да върша чудатости, чийто проводник бях длъжен да стана, защото той искаше така, но които правеха понякога работата ми непоносима и дори невъзможна. Той изискваше например непременно по-голямата част от писмото му до краля и до министъра на външните работи да бъде шифрована, макар че нито едното, нито другото съдържаха нещо, което да оправдава тази предпазливост. Обяснявах му, че между петък, когато пристигаха кралските писма, и събота, когато тръгваха нашите,

няма достатъчно време, за да успея да ги шифровам извън обемистата кореспонденция, която трябваше да приготвя за същата поща. Той изнамери отлично средство: приготвяше още в четвъртък отговора на писмата, които щяха да се получат в петък! Тази идея му се стори дори толкова сполучлива, въпреки възраженията ми, че е невъзможно и абсурдно да се процедира така, че трябваше да се подчиня и през цялото време, докато останах при него, аз трябваше да си водя бележки за подхвърлените от него случайни думи през седмицата, за някои съвсем глупави новини, които дочувах оттук-оттам, и снабден с тия оскъдни материали, не пропусках да му представя в четвъртък сутринта черновата на писмата, които щяха да тръгнат в събота, с изключение на някои добавки или поправки, които нанасях набързо с оглед на получените в петък депешни, на които ние уж отговаряхме. Той имаше друга много забавна мания, която правеше кореспонденцията ми неимоверно смешна. Препращаше всяка новина към източника ѝ. Така например той осведомяваше Амло за дворцовите събития, дьо Морпа — за случилото се в Париж, д'Аврэнкур — за Швеция, дьо ла Шьотарди — за Петербург, а понякога всеки от тях за собствените му измишльотини, които аз префасонирвах. Понеже, когато му поднасях писмата за подпис, той хвърляше поглед само на депешите за двора и подписваше писмата до посланиците, без да ги чете, това ми даваше възможност да ги изменям, както намеря за добре, и поне да изпращам сведенията, както подобава. Но ми беше невъзможно да редактирам по-умно най-важните писма. Цяло щастие беше все пак, когато не му хрумваше да вмъкна импровизирано няколко свои думи, защото тогава бях принуден да връщам за преписване цялото писмо, разкрасено от това ново празнодумство, което трябваше да има честта да бъде шифровано, иначе той нямаше да сложи подписа си. Стотици пъти се изкушавах, заради неговото добро име, да шифровам друго, а не това, което е казал, но съзнавайки, че нищо не може да оправдае подобно своеволие, оставях го да безумства на собствен риск, като се задоволявах да бъда откровен с него и да изпълнявам на мой риск задължението си пред него.

А това правех винаги честно, старателно и смело и заслужавах друга отплата, а не тази, която получих накрая. Беше вече време да стана такъв, какъвто ми беше предопределило небето, което ме бе дарило с щастлива природа, възпитанието, което ми бе дала най-

добрата жена, образованието, което бях придобил сам. И аз станах. Оставен сам на себе си, без приятел, без съветник, без опит, в чужда страна, служейки на чужда нация, сред сборище измамници, които в техен интерес и за да избягнат скандалния добър пример, ме подстрекаваха да постъпвам като тях, вместо да им подражавам, аз служих вярно на Франция, макар че не ѝ дължах нищо, и още по-вярно на посланика, както беше редно, доколкото зависеше от мене. Безупречен на един доста изтъкнат пост, аз заслужавах и си извоювах уважението на Венецианската република, на всички посланици, с които бяхме във връзка, и обичта на всички французи, живеещи във Венеция, без да изключваме и самия консул, когото със съжаление изместих от пълномощията, които бяха негово право и които ми създаваха повече грижи, отколкото удоволствие.

Всецяло отдаден на маркиз Мари, който не беше запознат подробно с неговите задължения, дьо Монтегю сам ги пренебрегваше до такава степен, че ако не бях аз, французите, установени във Венеция, не биха забелязали дори, че има посланик от тяхната страна. Винаги ги отпращаше, без да пожелае да ги изслуша, когато се нуждаеха от неговото застъпничество, и те, отчаяни, вече не се мяркаха нито сред приближените му, нито на масата му, където никога не ги покани. Аз правех често на своя глава това, което би трябвало той да направи: оказвах на французите, които се обръщаха към него или към мене, услугите, които бяха по силите ми. Във всяка друга страна бих направил много повече, но нямайки възможност да видя нито едно влиятелно длъжностно лице поради собственото ми служебно положение, бях принуден да прибъгвам често до консула, а консултът, установен във Венеция заедно със семейството си, трябваше да се съобразява с много неща и не можеше да направи всичко, което би желал. Понякога обаче, когато виждах, че проявява малодушие и не смее да се застъпи, аз си позволявах смели постъпки, някои от които ми се удадоха. Още се смее, като си спомня един такъв случай. Едва ли някой би се усъмнил, че любителите на театъра в Париж дължат на мене Коралин и сестра ѝ Камий. Но все пак това е точно така. Баща им Веронезе беше ангажиран с децата си в италианската труппа и след като му бяха броили две хиляди франка за пътуването, вместо да замине, постъпи преспокойно в театър „Сан Лука“^[50] във Венеция, където дъщеря му Коралин, макар и още дете, привличаше много зрители.

Херцог дьо Жевр, в качеството си на пръв благородник от камарата, писа на посланика, за да изиска бащата и дъщерята. Вместо каквото и да било указание дьо Монтегю ми подаде писмото с думите: „Вижте какво пише тук!“ Аз отидох при господин Льо Блон и го помолих да говори с патриция, на когото принадлежеше театър „Сан Лука“, някой си Джустиниани, за да освободи Веронезе, понеже е приет на служба при френския крал. Льо Блон, който не беше особено заинтересован от поръчението, го изпълни зле. Джустиниани се направи, че не разбира и не освободи Веронезе. Аз се засегнах. Беше по време на карнавала. Взех маска и плащ и заповядах да ме закарат в двореца на Джустиниани. Всички, които видяха моята гондола с ливреята на френския посланик, се смаяха. Венеция още не беше виждала подобно нещо. Влизам и карам да съобщят за una signora mascherata^[51]. Щом ме въвеждат, свалям маската и казвам името си. Сенаторът побледнява и ме гледа слисан.

— Господине — казвам му аз на венециански, съжалявам, че досаждам на ваше превъзходителство, но вие държите във вашия театър „Сан Лука“ актьора Веронезе, който е на служба при краля, и въпреки нашето искане не го освобождавате. Сега идвам да го изискам от името на краля.

Кратката ми реч оказа своето въздействие. Още не бях напуснал дома му, и нашият човек побърза да разкаже случилото се на държавните инквизитори^[52], които опростиха прегрешението му. Веронезе беше уволнен същия ден. Аз поръчах да му предадат, че ако не тръгне в срок от една седмица, ще заповядам да го арестуват. И той тръгна.

В друг един случай отървах капитана на търговски кораб, и то лично аз, без ничия друга намеса. Той се наричаше капитан Оливе от Марсилия. Забравих името на кораба. Екипажът му се беше спречкал с наемници на служба на републиката и бяха стигнали до насилнически прояви. Моряците бяха под арест в кораба, при това държани толкова строго, че освен капитана никой не можеше нито да се качи, нито да слезе от него без разрешение. Капитанът се обърна към посланика, той го прати по дяволите. Отиде при консула, той му отговори, че това не е търговски въпрос и не може да се намеси. Не знаейки какво да прави, той пак дойде при мене. Аз се опитах да убедя дьо Монтегю да ми разреши да внеса по този случай възражение в Сената, не си спомням

добре дали се съгласи и дали аз внесох доклада си, но си спомням отлично, че понеже нищо не помогна и корабът все още стоеше под ембарго, взех решение, което се увенча с успех. Включих описанието на този случай в едно официално писмо до господин дьо Морпа и дори с голяма мъка убедих дьо Монтегю да не го зачертава. Знаех, че макар и да не си струваше трудът, отваряха нашите писма във Венеция. Доказателството беше, че намирах някои пасажии дословно препечатани във вестникарските статии. Некоректност, от която напразно карах посланика да се оплаче. Целта ми, споменавайки за тази репресивна мярка в писмото, беше да използвам любопитството им, за да ги сплаша и да ги накарам да освободят кораба. Защото, ако трябваше да чакаме отговора на двора по този повод, капитанът щеше да бъде разорен, преди да сме го получили. Направих дори нещо повече. Отидох на кораба и разпитах екипажа. Взех със себе си абат Патизел, канцлер на консулството, който дойде доста неохотно, защото всички тия хора се бояха да не разсърдят Сената. Понеже не можех да се кача на кораба поради забраната, останах в гондолата и съставих там протокола си, разпитвайки на висок глас всички хора от екипажа един след друг и насочвайки така въпросите си, че да получа благоприятни за тях отговори. Опитах се да накарам Патизел сам да проведе разпита и да състави протокола, което всъщност повече подобаваше на неговото служебно положение, отколкото на моето, но той за нищо на света не искаше да се съгласи, не каза нито дума и едва подписа протокола след мене. Тази малко дръзка постъпка има желаня ефект и корабът беше освободен доста време, преди да се получи отговорът на нашия министър. Капитанът искаше да ми направи подарък. Без да се разсърдя, аз го потупах по рамото и му казах:

— Капитан Оливе, мислиш ли, че човек, който отказва да вземе от французите установената преди него такса за паспорт, е способен да им продава покровителството на френския крал?

Тогава той ми предложи да даде вечеря на борда на кораба в моя чест и аз заведох и секретаря на испанското посолство Карио, умен и много приятен човек, който по-късно стана секретар и управляващ посолството в Париж. Аз се бях свързал интимно с него по примера на нашите посланици.

Щях да бъда много щастлив, ако, докато вършех напълно безкористно всичките добрини, които бяха по силите ми, бях съумял да вложа достатъчно ред и внимание в най-дребните подробности, за да не стана жертва и да облагодетелствам другите за моя сметка. Но в дължности като моята, където и най-малките грешки не остават без последствие, аз изчерпвах цялото си внимание, за да не допусна някоя във вреда на службата си. До края поддържах пълен ред и точност във всичко, което се отнасяше до основните ми задачи. Освен някои малки пропуски в шифрите, поради принудително бързване, от което подчинените на господин Амло се оплакаха веднъж, нито посланикът, нито който и да е друг можеха да ме упрекнат в ни най-малка небрежност при изпълнение на задълженията ми, което е за отбелязване при толкова небрежен и разсеян човек като мене. Но паметта и грижливостта често ми изменяха в частните работи, с които се нагърбвах, и чувството ми за справедливост винаги ми е вредило, защото съм се намесвал по собствен почин, преди някой да помисли да се оплаче. Ще приведа само един пример — той се отнася до заминаването ми от Венеция, а изпитах последствията му в Париж.

Нашият готвач Русло беше донесъл от Франция стара полица за двеста франка, която негов приятел перукер получил от венецианския благородник Дзането Нани срещу доставка на перуки. Русло ми предаде полицата, молейки ме да се постарая да измъкна нещо чрез споразумение. Знаех, а и той знаеше, че венецианските благородници имат навик никога да не плащат дълговете, направени в чужбина, щом се върнат в родината си. Ако човек се опита да ги принуди да се разплатят, те уморяват нещастния кредитор с протакане и разноски, докато той се отчае и изостави всичко, или постигат споразумение почти на безценица. Помолих господин Льо Блон да говори с Дзането. Той призна полицата, но не и плащането. След голяма борба обеща най-сетне три дзехина, но когато Льо Блон му занесе полицата, трите дзехина не бяха готови. Трябваше пак да чакаме. През това време аз се скарах с посланика и го напуснах. Оставих книгата на посолството в най-голям ред, но полицата на Русло не можа да се намери. Господин Льо Блон ме увери, че ми я е върнал. Аз го познавах като честен човек и не можех да се съмнявам в думите му. Но не можах да си припомня къде съм я пъхнал. Понеже Дзането беше признал дълга си, помолих Льо Блон да се помъчи да вземе от него трите дзехина срещу разписка

или да го накара да даде дубликат от полицата си. Когато Дзането узна, че полицата е загубена, не пожела да стори нито едното, нито другото. Предложих на Русло три дзехина от собствената си кесия срещу уреждането на полицата. Той отказа и ме посъветва да се споразумея в Париж с кредитора, чийто адрес ми даде. Узнал за станалото, перукерът поиска или полицата си, или цялата сума. Какво не бих дал във възмущението си, за да намеря тази проклета полица. Платих му двеста франка, и то когато бях в крайна нужда. Така загубването на това листче донесе на кредитора изплащането на пълната сума, докато, ако за негово нещастие се бе намерило, едва ли щеше да измъкне дори обещаните от негово превъзходителство Дзането Нани десет екю.

Дарбата, която ми се стори, че открих в себе си към моята работа, ме накара да я върша с увлечение и извън компанията на приятеля ми Карио, на доблестния Алтуна, за когото скоро ще имам случай да говоря, извън невинните развлечения на площад Сан Марко, театъра и няколкото посещения, които правехме винаги заедно, бях превърнал служебните си задължения в единствените си удоволствия. Макар че работата ми не беше много тежка, особено с помощта на абат дьо Бини, тъй като кореспонденцията беше твърде обемиста и беше военно време, все пак бях много зает. Работех всеки ден по-голямата част от сутринта, а в дните, когато идваше пощата, понякога дори до полунощ. Останалото време посвещавах на изучаването на тази нова за мене професия, в която разчитах, като се проявя в началото, да си пробия път по-късно. Всъщност всички бяха единодушни в мнението си за мене, като се почне от посланика, който се хвалеше наляво и надясно от работата ми и никога не се оплака от нищо; той се озлоби впоследствие само защото си подадох оставката, след като се бях оплаквал напразно много пъти от начините му на работа. Посланиците и кралските министри, с които бяхме в кореспонденция, хвалеха качествата на секретаря му и той би трябвало да се чувства поласкан, но в неговата глупава глава те предизвикаха обратно действие. Никога не ми прости особено една похвала за мене по важен повод. Заслужава си да ви разкажа случая.

Той беше толкова безочлив, че дори в събота, деня, когато изпращахме най-много писма, не можеше да дочака да свършим работата. Подканвайки ме безспир припряно да изпратим писмата до краля и министрите, той ги подписваше набързо и после изчезваше

нанякъде, оставяйки повечето писма без подпис. Това ме принуждаваше, когато не се отнасяше до известия, да ги пращам под форма на бюлетин. Но когато ставаше дума за въпроси, свързани със задачи, поставени от краля, трябваше някой да подпише и аз ги подписвах. Така постъпих за едно важно сведение, което бяхме получили съвсем наскоро от господин Венсан, управляващ кралското посолство във Виена. Това беше по времето, когато принц Любкович напредваше към Неапол, а граф дьо Гаж извърши паметното отстъпление, най-хубавата военна маневра на века, на която обаче Европа обърна малко внимание. Съобщението гласеше, че един мъж, чиито отличителни белези ни изпращаше господин Венсан, е тръгнал от Виена и щял да мине през Венеция, отивайки тайно в Аbruците, за да вдигне народна борба при приближаването на австрийците. В отсъствие на граф дьо Монтегю, който не се интересуваше от нищо, аз предадох това предупреждение на маркиз дьо л'Опитал, и то толкова навреме, че може би Бурбонската династия бе задължена на жестоко осмивания Жан-Жак за оцеляването на Неаполското кралство.

Благодарейки на своя колега, както беше редно, маркиз дьо л'Опитал, каза няколко думи за секретаря му и за услугата, която той е оказал на общото дело. Граф дьо Монтегю, разкайвайки се за проявената в този случай небрежност, видя в комплимента упрек и ми го предаде сърдито. Бях постъпил с граф дьо Кастелан, посланик в Константинопол, както с маркиз дьо л'Опитал, макар и по много по-незначителен повод. Понеже нямаше друга поща за Константинопол освен куриерите, които Сенатът изпращаше от време на време до своя посланик при Портата, предупреждаваха френския посланик за тръгването на куриерите, за да може и той да пише на своя колега по този начин, ако намира за уместно. Обикновено ни предупреждаваха един-два дни по-рано. Но господин дьо Монтегю беше толкова малко тачен, че се задоволяваха да го предупреждават чисто формално един-два часа преди тръгването на куриера. Затова няколко пъти бях принуден да изготвям писмото в негово отсъствие. Отговаряйки ни, господин дьо Кастелан споменаваше и за мене няколко ласкави думи. Същото правеше и господин дьо Жоанвил от Генуа — нови поводи за недоволство.

Признавам, че аз не избягвах случаите да се изтъкна, но и не ги търсех, освен когато ми се удадеше повод. И ми се струваше напълно

справедливо, след като служех добросъвестно, да се стремя към естественото възнаграждение за добра работа, а именно уважението на хората, които са в състояние да я преценят и възнаградят. Не мога да кажа дали прилежното изпълнение на обязаностите ми представляваше справедлив повод за упрек от страна на посланика. Но мога да кажа, че до деня на раздялата ни той не беше ме упрекнал нито веднъж.

Домът му, който никога не беше както трябва, се пълнеше с безделници. С французите се отнасяха лошо за сметка на италианците, които вземаха връх. Дори и между тях добрите служители, отдавна на работа в посолството, бяха грубо изгонени, между другите и първият благородник, заемащ този пост още при граф дьо Фруле; той се наричаше граф Пеати или нещо подобно. Вторият благородник, избран от дьо Монтегю, беше разбойник от Мантуа, на име Доменико Витали. Посланикът му повери грижата за къщата си; с хитрости и долно подмазване той спечели доверието му и стана негов любимец в ущърб на малкото порядъчни хора, които бяха останали, начело със секретаря. Честното око на един порядъчен човек е винаги обезпокояващо за мошениците. Достатъчно беше само това, за да си навлека омразата на този тип. Но неговата омраза имаше и друга причина, която още повече я усили. Трябва да ви разкажа случая, за да ме порицаете, ако съм виновен.

Съгласно обичая посланикът разполагаше с ложа във всеки от петте театри. Всеки ден на вечеря той съобщаваше в кой театър възнамерява да отиде този ден. Аз избирах след него, а благородниците от свитата му разполагаха с останалите ложи. Излизайки, аз вземах ключа на ложата, която бях избрал. Един ден, понеже Витали не беше там, натоварих моя прислужник да ми донесе ключа в дома на мои познати. Вместо да ми изпрати ключа, Витали отговори, че го е използвал лично той. Аз се ядосах много, защото прислужникът ми докладва за това пред всички гости. Вечерта Витали се опита да ми се извини, но аз не приех извинението му.

— Утре, господине, ще ми поднесете извиненията си в толкова и толкова часа в еди-кой си дом, където ми бе нанесено оскърблението, и то пред хората, които бяха свидетели. Иначе в другиден, каквото и да стане, заявявам ви, че един от двамата ни ще излезе оттук.

Решителният ми тон му повлия. Той дойде на уговореното място и в уговорения час и ми се извини публично с достойна за него мерзост. Но бавничко подготви своето отмъщение и докато ми се кланяше дълбоко, така си оплете кошницата по италиански, че като не можа да накара посланика да ме уволни, принуди самия мене да си подам оставката.

Този негодник безспорно не ме познаваше, но ме познаваше дотолкова, доколкото това беше полезно за намеренията му. Знаеше, че съм добросърдечен и безкрайно мек спрямо неволните прегрешения, но горд и непреклонен за умишлените оскърбления, че обичам приличието и достойнството в приетите неща и че съм еднакво вискателен, както когато е въпрос да се окаже почит към мене, така и когато самият аз трябва да окажа някому почит. Тази именно моя черта използва той и успя да ме накара да вдигна ръце от всичко. Той обърна дома с главата надолу. Премахна и малкото системност, подчинение, чистота и ред, които се бях помъчил да въведа. Дом без жена се нуждае от строга дисциплина, за да цари в него известна скромност, неделима от достойнството. Витали превърна в кратко време нашия дом в свърталище на поквара и разпуснатост, бърлога за измамници и развратници. Като втори благородник в свитата на негово превъзходителство, на мястото на изгонения от него граф настани друг сводник като себе си, който държеше публичен дом в Кроа-дъо-Малт. И тези двама сдружени обесници се отличаваха с цинизъм, равен на наглостта им. Извън стаята на посланика, която също не беше в напълно приличен вид, в къщата нямаше нито едно кътче, в което би могъл да се настани един порядъчен човек.

Понеже негово превъзходителство не вечеряше, благородниците от свитата му и аз се хранехме вечер на отделна маса, на която ядяха също абат дьо Бини и пажовете. Дори в най-мръсната кръчма клиентите са обслужвани по-чисто, по-прилично, с не толкова мръсна покривка и салфетки и им се поднася по-доброкачествена храна. Светеха ни само с малка черна свещ, даваха ни калаени чинии, железни вилици. Да оставим това, което поне се вършеше тайно от хората. Но ми отнеха и гондолата и аз, единствен от всички посолски секретари, бях принуден да наемам гондола или да вървя пеш и носех ливреята на негово превъзходителство само когато отивах в Сената. Впрочем всичко, което ставаше вътре в посолството, беше известно и

навън. Всички офицери на посланика се оплакваха открито. Доменико, единствената причина за тази разруха, протестираше най-силно, знаейки, че неуважението, на което се излагахме, ми беше по-мъчително, отколкото на другите. Единствен от този дом аз не издавах нищо вън от него, но се оплаках енергично на посланика, като се оплаках и от самия него, защото, тайно подклаждан от проклетията си, той ми нанасяше всеки ден по някоя нова обида. Принуден да харча много, за да бъда на равна нога с колегите си и да поддържам външния вид, който подхождаше на поста ми, не можех да откопча нито едно су от заплатата си и когато му исках пари, той ми говореше за своето уважение и доверие, като че ли те можеха да напълнят кесията ми и да ми набавят необходимото.

Двамата мошеници окончателно завъртяха главата на шефа ми, която и без това не беше съвсем в ред; разсипваха го, насърчавайки го постоянно да купува старинни предмети, и го мамеха, убеждавайки го, че той е извлякъл изгода. Накараха го да наеме един дворец на Брента, двойно по-скъпо, отколкото струваше, като разделиха печалбата със собственика. В апартаментите имаше инкрустации от мозайка и чудно хубави мраморни колони и пиластри. Дьо Монтегю покри гордо всичко това с дървена облицовка само защото такава беше модата в Париж. Горедолу по същото съображение единствен между всички посланици във Венеция той отне шпагата на пажовете си и жезъла на лакея. Такъв беше човекът, който, воден може би от същите мотиви, ме намрази само защото му служех вярно.

Аз понасях търпеливо презрителното му държане, грубостите му, лошото отношение, докато виждах в тях само сприхавост, а не омраза. Но щом разбрах намерението му да ме лиши от честта, която бях заслужил с добрата си работа, реших да се откажа сам от нея. Първата му проява на зложелателство забелязах по повод един обед, който той трябваше да даде на херцог дьо Моден и семейството му, пребиваващи в момента във Венеция. Той ми заяви, че за мене няма да има място на масата. Аз му отвърнах засегнат, но не разгневен, че понеже имам честта да обядвам всеки ден там, ако на херцог дьо Моден не му е приятно моето присъствие, достойнството на негово превъзходителство и моето чувство на дълг налагат да не се съгласим с това искане.

— Как! — възкликна той гневно. — Моят секретар, който дори не е от благородно потекло, претендира да обядва заедно с един владетел, след като моите благородници не са поканени.

— Така е, господарю — отвърнах аз. — Постът, с който ваше превъзходителство ме почете, докато го заемам, ме прави равен на благородник и аз имам предимство пред вашите благородници или пред тези, които минават за такива, и следва да бъде приет там, където те не могат да бъдат допуснати. Вие не може да не знаете, че в деня, когато встъпите официално в длъжност, аз съм принуден от етикета и от обичая, датиращ от незапомнени времена, да вляза след вас в парадно облекло и ще имам честта да обядвам заедно с вас в двореца Сан Марко. Не виждам защо лице, което може и трябва да яде публично с дожа и Сената на Венеция, да не може да бъде поканено на частен обед с херцога на Модена.

Макар че доводът не търпеше възражение, посланикът не го прие. Но нямахме възможност да подновим спора, защото херцогът не дойде на обед у него.

От този момент той не преставаше да ми създава неприятности, да не зачита правата ми, стараяйки се да ми отнеме малките привилегии, дължими на моя пост, за да ги прехвърли на скъпия си Витали. Сигурен съм, че ако дьо Монтегю би се осмелил да го изпрати в Сената вместо мене, щеше да го стори. Използваше обикновено услугите на абат дьо Бини, за да пише в кабинета частните си писма. Той го накара да напише до господин дьо Морепа изложение на случая с капитан Оливе, в което, вместо да спомене за мене, след като аз единствен бях уредил въпроса, ми отнемаше дори честта за съставянето на протокола, като му изпрати препис от него, за да може да го припише на Патизел, който дори не си беше отворил устата. Искаше да ме унижи и да угоди на любимеца си, но не и да се отърве от мене. Съзнаваше, че няма да му бъде така лесно да ми намери заместник, както бе намерил на господин Фоло, при това разнесъл вече славата му. Трябваше му непременно секретар, който да знае италиански, за да може да отговаря на Сената, който да съставя всичките му официални писма, да върши цялата му работа, без той да си мръдне пръста. Да съчетава заслугата на добрата си работа с долното угодничество на господата слугите-благородници. С една дума, искаше да ме запази, като същевременно ме обезвреди, държейки ме

далеч от моята и неговата страна, без средства да се върна там. Може би щеше да успее, ако беше действал по-въздържано. Но Витали, който имаше други намерения и искаше да ме принуди да взема по-смело решение, постигна целта си. Щом видях, че всичките ми усилия са напразни, че посланикът счита услугите ми за престъпления, вместо да ми бъде благодарен за тях, че не мога да очаквам от него нищо друго освен неприятности в частния си живот и несправедливости в служебния и че след като бе загубил напълно доброто си име, недоброръководната му работа всъщност можеше само да ми навреди, а не да ми бъде полезна, аз се реших и подадох оставката си, като му определих срок да си намери секретар. Без да ми даде нито положителен, нито отрицателен отговор, той продължи постарому. Виждайки, че нищо не се подобрява и че той изобщо не се старае да си намери друг секретар, аз писах на брат му, излагайки му подробно съображенията си, и го помолих да издейства освобождаването ми от длъжност от негово превъзходителство, като прибавих, че във всички случаи ми е невъзможно да остана повече. Чаках дълго, но не получих отговор. Чудех се вече какво да правя, когато най-сетне посланикът получи писмо от брат си. То трябва да е било доста остро, защото, макар че дьо Монтегю беше избухлив, никога не съм го виждал така разгневен. След порой от отвратителни оскърбления, понеже не знаеше вече какво да ми каже, той ме обвини, че съм продал шифъра му. Аз се разсмях и го попитах подигравателно да не би да си въобразява, че в цяла Венеция може да се намери толкова глупав човек, който да даде и едно су за него. При този отговор той освирепя от ярост. Понечи да извика хората си, за да ме изхвърли, както каза той, през прозореца. До този момент бях запазил самообладание, но при подобна закана не можах да не избухна от възмущение и негодувание. Спуснах се към вратата и като бутнах резето, което я затваряше отвътре, му креснах, приближавайки се бавно към него:

— А, не, господине! Не намесвайте хората си в нашата разправия. Нека всичко остане между нас двамата.

Постъпката ми и видът ми го усмириха начаса. В държането му проличаха изненада и уплаха. Като видях, че е овладял що-годе беса си, сбoguвах се с него без много приказки. После, без да чакам отговора му, отворих вратата, излязох и минах спокойно през антрето между хората му, които станаха както обикновено, и, струва ми се,

щяха да подкрепят мене, а не него, ако се бяхме сбили. Без да се качвам в стаята си, слязох по стълбата и излязох незабавно от двореца, за да не стъпя никога вече в него.

Отидох право при господин Льо Блон и му разказах случилото се. Той не се учуди много. Познаваше си човека. Задържа ме за обед. Макар и импровизиран, обедът беше блестящ. Присъстваха всички по-видни французи, които бяха във Венеция. У посланика не отиде никой. Консултът разказа на компанията какво ми се е случило. Всички бяха възмутени от посланика. Той не беше уредил сметката ми, не ми беше дал нито су и аз се чудех как ще се върна във Франция с няколкото луидора, които имах в себе си. Всички кесии се отвориха в моя подкрепа. Взех двадесетина дзехина от господин Льо Блон, още толкова от господин дьо Сен-Сир, с когото бях най-близък след консула. Благодарих на другите и в очакване деня на заминаването си се настаних у канцлера на консулството, за да докажа на обществото, че френската нация не се солидаризира с несправедливото отношение на посланика. А той, страшно озлобен, че са ме чествали в неизгодното ми положение, а него, макар и посланик, са пренебрегнали, загуби всяка мярка и се озвери като обезумял. Забрави се до такава степен, че представи доклад в Сената, за да иска арестуването ми. По съвета на абат дьо Бини реших да остана още две седмици, вместо да тръгна на другия ден, както смятах да направя. Хората бяха свидетели на моето държане и го одобряваха. Синьорията дори не благоволи да отговори на налудничавия доклад на посланика и ми предаде чрез консула, че мога да остана във Венеция, колкото си искам, без да се тревожа от постъпките на един ненормален. Продължавах да се срещам с приятелите си. Сбогувах се с испанския посланик, който ме прие много любезно, и с Финокети, неаполския пълномощен министър, когото не успях да намеря, но му писах и той ми отговори с много учтиво писмо. Най-сетне заминах, като не оставих, въпреки паричните си затруднения, други дългове освен двата заема, за които споменах, и дълга от петдесетина екю на един търговец — Моранди, който Карио се нагърби да изплати. Аз не му ги върнах, макар че често се виждахме след това. Но двата заема изплатих до стотинка веднага щом имах възможност.

Нека не напускаме Венеция, без да кажем няколко думи за прочутите забавления на този град или по-скоро за незначителното ми

участие в тях, докато живях там. Видяхте колко малко търсех удоволствията на младежката възраст или това, което сме свикнали да наричаме така, докато бях млад. И във Венеция не промених вкусовете си. Но моите занимания, които, така да се каже, ги осуетявах, правеха по-пикантни скромните развлечения, които си позволявах. Първото и най-приятното измежду тях беше компанията на достойни хора като господин Льо Блон, дьо Сен-Сир, Карио, Алтуна и един благородник от Форли, чието име за голямо съжаление съм забравил, но споменът за него винаги ме радва и вълнува. От всички хора, които съм срещал в живота си, той най-много ми приличаше по дух. Бяхме се сприятелили също с двама-трима англичани, много умни и начетени, страстни любители на музиката като нас. Всички те имаха жени, приятелки или любовници. Тези последните, почти всичките, бяха талантиливи девойки, които устройвах музикални и танцови вечери. Играехме на карти също, но твърде малко. Подчертаните ни вкусове, силните увлечения, дарбите ни, театърът ни караха да смятаме това увлечение много жалко. Играта е спасително средство за отегчени хора. Бях донесъл от Париж предрассъдъка на французите против италианската музика. Но бях получил също от природата верния усет, срещу който никой предрассъдък не може да устои. Скоро се пристрастих към тази музика, както всички, които са в състояние да я оценят. Слушайки баркароли, намирах, че за пръв път чувам истинско пеене и скоро така се запалих по операта, че понеже бърбренето, яденето и игрите в ложите ми досаждаха, тъй като исках само да слушам, често се отделях от компанията и сяхах другаде. Там, съвсем сам, затворен в ложата си, се отдавах, независимо от продължителността на спектакъла, на удоволствието да му се наслаждавам на воля до самия му край. Един ден в театъра „Сен-Кризостом“ заспах, и то много по-дълбоко, отколкото в собственото си легло. Шумните, блестящи арии не ме събудиха, но кой би могъл да опише пленителното усещане, предизвикано от нежната хармония и неземните песни на пасажа, който ме събуди? Какво събуждане, какво очарование, какъв унес, когато отворих едновременно очи и уши. Първата ми мисъл бе, че се намирам в рая. Този удивителен откъс, който ще си спомням и никога няма да забравя, започваше така:

*Conservami la bella
che si m'accende il cor.*^[53]

Пожелах да се сдобия с тази ария. Намерих я и дълго я пазех, но тя не беше една и съща върху хартията и в паметта ми. Същите ноти, но не и същата музика. Тази божествена ария може да звучи така само в собствената ми глава, както бе всъщност и в деня, когато ме събуди.

Музика по мой вкус, далеч превъзхождаща оперите и нямаща равна на себе си нито в Италия, нито където и да било, е музиката на scuole. Scuole са благотворителни домове, където се възпитават бедни девойки, на които по-късно републиката отпуска зестра било за да се омъжат, било за да постъпят в манастир. Между талантите, които развиват у младите момичета, музиката държи първо място. Всяка неделя в съответната църква на всяка от четирите венециански scuole може да се чуят по време на вечерня псалми и химни за голям хор и оркестър, композирани и дирижирани от най-големите майстори на Италия, изпълнени зад решетките на трибуните изключително от девойки, най-старата от които едва ли е навършила и двадесет години. Не мога да си представя нищо по-сладостно, по-вълнуващо от тази музика. Богатствата на изкуството, италианският вкус, красивите гласове, вярното изпълнение, всичко в тия дивни концерти съдейства, за да направи впечатление, безспорно не общоприето, но на което едва ли някое човешко сърце може да устои. Нито Карио, нито аз пропускахме вечерните в „Мендиканти“ и ние не бяхме единствените. Църквата беше винаги пълна с любители. Дори и оперните певци идваха да се усъвършенстват по тези прекрасни образци. Ядосвах ме само проклетите решетки — те пропускаха звуците, а скриваха от очите неземните хубавици, за които бяха достойни. Не можех да говоря за нищо друго. Веднъж споменах за това на господин Льо Блон.

— Ако толкова искате — каза ми той — да видите тия момиченца, не е мъчно. Аз съм един от уредниците на този дом. Ще ви поканя на закуска заедно е тях.

Не го оставих на мира, докато не удържа думата си. Когато влязох в салона, където бяха скрити хубавиците, за които бях копнял, бях обзет от любовен трепет, какъвто не бях изпитвал досега. Господин

Льо Блон ми представи една по една прочутите певици, които досега познавах само по глас и име.

— Елате, Софи.

Тя беше страшна.

— Елате, Катина.

Тя беше едноока.

— Елате, Бетина.

Нямаше почти нито една без видим недостатък. Палачът се смееше на жестоката ми изненада. Две-три само ми се сториха поносими. Те обаче участваха само в хора. Бях покрусен. По време на закуската започнахме шеговит разговор с тях, те се развеселиха. Грозотата не изключва миловидността. Открих я у тях. Казвах си: „Не може да се пее без душа. Те сигурно имат душа.“ Най-сетне почнах да ги гледам със съвсем други очи и излязох почти влюбен във всички тия грозотии. Не смеех да отида да ги слушам. Но скоро се успокоих. Продължавах да намирам пленителни гласовете им и пеенето им така разкрасяваше лицата им, че докато пееха, напук на това, което бяха видели очите ми, аз си ги представях красиви.

Музиката в Италия струва толкова евтино, че наистина не си заслужава да се лишава човек от нея, ако я обича. Аз си наех клавесин и само срещу едно екю имах на разположение в дома си четирима-петима музиканти, с които се упражнявах веднъж седмично да изпълнявам откъсите, които най-много ми бяха харесали в операта. Свирехме и някои симфонични части от моите „Любовни музи“. Било защото действително се харесаха, било защото искаха да ми угодят, но балетмайсторът от „Сен-Жан Кристофом“ ми поиска две и аз имах удоволствието да ги чуя, изпълнени от този прекрасен оркестър. Танцуваше една малка Бетина, хубава и главно мила девойка; поддържаше я един наш приятел испанец на име Фагоага; доста често отивахме вечер при нея.

Ако става дума за момичета, Венеция не е град, където човек чувства липсата им. Бихте могли да ме попитате: нищо ли няма да изповядам в тази област? Да, трябва да призная нещичко и ще ви разкажа приключението си така наивно, както ви разказах и другите си любовни авантюри.

Винаги съм изпитвал отвращение към леките момичета, а във Венеция нямаш достъп до други жени, тъй като поради положението си

не можех да посещавам частните домове. Дъщерите на господин Льо Блон бяха много приятни, но мъчно достъпни, от една страна, а, от друга, аз тачех твърде много бащата и майката, за да помисля дори да се домогвам до тях. Повече ме влечеше една млада особа, госпожица дьо Катанео, дъщеря на пруския кралски представител, но Карио беше влюбен в нея и дори ставаше въпрос за женитба. Той беше заможен, а аз нямах нищо. Той получаваше сто луидора заплата, а аз само сто пистола и освен това не исках да подливам вода на приятел, знаех, че навсякъде, и още повече във Венеция, не може да си позволиш любовни приключения с празна кесия. Не бях загубил гибелния навик да залъгвам желанията си. Премного зает, за да чувствам остро подобна необходимост под влиянието на топлия климат, аз живях почти цяла година също така порядъчно, както и в Париж, и си тръгнах след година и половина, без да съм имал допир с нежния пол освен два пъти при изключителните обстоятелства, за които ще разкажа.

Първия път това удоволствие ми бе доставено от почтения благородник Витали, малко след извинението, което го принудих да поиска съгласно всички правила на етикета. Разговаряхме на масата за забавленията във Венеция. Господата ме упрекваха за безразличието ми към най-съблазнителното от всички тях, възхвалявайки хубостта на венецианските куртизанки, които нямали равни на себе си никъде по света. Доменико каза, че трябвало да ме запознае с най-прелестната, бил готов да ме заведе при нея и аз съм щял да остана доволен. Изсмях се на това любезно предложение, а граф Пеати, стар и уважаван човек, заяви по-искрено, отколкото би могло да се очаква от италианец, че ме смята достатъчно разумен, за да не се оставя неприятелят ми да ме води по жени. Аз действително не бях изкушен, нито пък чувствах желание, но въпреки това, поради една от моите непоследователности, които мъчно проумявам самият аз, най-сетне се оставих да ме отведе против навика ми, сърцето ми, разума ми и даже волята ми, само от слабост, защото ми беше неудобно да проявя недоверие и, както се казва в тази страна, *per non parer troppo coglione*^[54]. Падоана, при която отидохме, имаше хубава фигура, беше дори красива, но не по мой вкус. Доменико ме остави при нея. Аз поръчах шербет, накарах я да пее и след половин час се наканих да си ходя, като оставих на масата ѝ един дукат. Но тя прояви странна деликатност и не пожела да го приеме, понеже не го беше спечелила, а пък аз се показах още по-

необяснимо глупав и реших да я освободя от скрупулите й. Върнах се в двореца дълбоко убеден, че съм отровен, и първото нещо, което направих, беше да пратя за хирург, за да искам лекарство против отравяне. Нищо не можа да се сравни с душевната погнуса, която ме терза цели три седмици без никакво реално неразположение или някакъв явен признак. Не бях в състояние да си представя, че човек може да излезе безнаказано от ръцете на една Падоана. Дори лекарят се видя в чудо, докато ме успокои. Това му се удаде едва като ме убеди, че съм устроен по-особено и не мога лесно да се заразявам; вярно е, че макар да съм се излагал по-малко от всеки друг мъж на подобни опити, здравето ми никога не е било засегнато в това отношение, а това е за мене доказателство, че лекарят не се лъжеше. Неговото мнение обаче никога не ме тласна към безразсъдство и ако действително природата ме е дарила с подобно предимство, мога да заявя, че не съм злоупотребил с него.

Другото ми приключение, макар пак с леко момиче, беше съвсем различно както по отношение на първопричината, така и по отношение на последствията. Казах, че капитан Оливе ми даде обед на борда на корабчето си и че бях завел със себе си секретаря на испанското посолство. Очаквах, че ще ни посрещнат със салют. Екипажът ни прие в шпалир, но не запалиха фитила на нито едно оръдие и аз много се засегнах заради Карио, който също беше малко оскърбен. Пък и вярно беше, че на търговските кораби даваха салют в чест на хора, които далеч не ни бяха равни по ранг; от друга страна, смятах, че съм заслужил все пак известна почит от страна на капитана. Не можах да прикрия огорчението си, защото не умея да се преструвам. И макар че обедът беше много хубав и Оливе беше отличен домакин, аз бях отначало в лошо настроение, ядях с неохота и говорех с още по-голяма неохота. При първата наздравица поне чаках залп — нищо. Карио, който четеше в сърцето ми, се смееше, че се цупя като дете. Посред обета се приближава гондола.

— Бога ми, господине — казва капитанът, — пазете се! Ето врага!

Питам го какво иска да каже, той извърта шеговито. Гондолата спира до корабчето и от нея излиза ослепителна млада особа, много кокетно облечена и много пъргава, която с три скока се озова в стаята и се настани до мене, преди да забележа, че са сложили прибор и за нея.

Тя беше не само очарователна, но жива, черноока, най-много двадесет и една годишна. Говореше само италиански. Акцентът ѝ би бил достатъчен да ми завърти главата. Докато ядем и разговаряме, тя ме поглежда, взира се за миг в лицето ми и възкликва:

— Света Богородичке! Ах, мили Бремон, колко отдавна не съм те виждала!

После се хвърля в обятията ми, притиска уста до моята и ме прегръща силно до задушаване. Големите ѝ черни източни очи забиваха в сърцето ми огнени стрели. И макар отначало изненадата да ме обърка, скоро ме обзе непреодолимо желание, така че въпреки присъстващите хубавицата трябваше сама да ме въздържа. Бях пиян или по-скоро обезумял. Когато ме доведе до желаното състояние, тя стана по-умерена в ласките си, но все така жива. А когато ѝ хрумна да ни обясни истинската или измислена причина за буйната си страст, тя ни каза, че сме си приличали като две капки вода с тосканския началник на митницата дьо Бремон; тя била още луда по него, била го напуснала, защото била глупачка, но аз съм щял да го заместя, тя била готова да ме обича, защото така ѝ се ще, и че и аз по същата причина съм трябвало да я обичам, докато ѝ се ще. А когато ме зарежела, трябвало да търпя, както направил скъпият, ѝ Бремон. Речено — сторено. Тя ме обсеби като свой паж: даваше ми да ѝ пазя ръкавиците, ветрилото, нейната cinda, кърпата ѝ за глава. Заповядваше ми да отида ту тук, ту там, да направя ту това, ту онова и аз се подчинявах. Каза ми да отпратя гондолата ѝ, защото щяла да използва моята, и аз веднага го направих. Каза ми да стана от мястото си, за да седне до нея Карио, защото имала да му казва нещо, аз пак я послушах. Те разговаряха дълго време съвсем тихо. Не им пречех. Тя ме извика, аз се върнах.

— Слушай, Дзането — каза ми тя, — не искам да ме любиш по френски маниер, пък и няма да е хубаво. Щом се отегчиш, иди си, но не оставай наполовина, предупреждавам те!

Следобед отидохме в стъklarската фабрика в Мурано. Тя накупи купчина дреболии, които най-безцеремонно ни остави да платим. Но сама даваше навсякъде много по-големи бакшиши, отколкото платихме ние. От безразличието, с което пилееше парите си и ни оставяше да пилеем и нашите, личеше, че те нямат никаква стойност за нея. Когато оставяше да ѝ плащат, струва ми се, че го правеше повече от

тщеславие, отколкото от скъперничество. Гордееше се с цената, която плащаме за благоволенията ѝ.

Вечерта я придружихме до дома ѝ. Докато разговаряхме, видях два пистолета на тоалетната ѝ масичка.

— Охо! — възкликнах, вземайки единия. — Ето кутийка за бенки, нов модел. Мога ли да знам за какво служи? Знам, че притежавате други оръжия, които стрелят по-добре от тия.

След няколко шеги в същия дух тя ни каза с наивна гордост, която ѝ придаваше още по-голям чар:

— Когато съм мила с мъже, които не ми харесват, карам ги да плащат досадата, която ми причиняват. Така е редно. Но ако понасям ласките им, не искам да понасям оскърбленията им и окото ми няма да мигне да застрелям всеки, който ме оскърби.

Разделяйки се с нея, уговорих среща за следващия ден. Не я накарах да ме чака. Заварих я *in vestito di confidenza*^[55], в много елегантен пенъор, какъвто носят само в южните страни. Няма да се забавлявам да ви го описвам, макар че си го спомням много добре. Ще кажа само, че маншетите и деколтето бяха обшити с коприна, гарнирана с розови помпони. Те много освежаваха хубавата ѝ кожа. После забелязах, че това е модно във Венеция. Ефектът е толкова хубав, че се чудя защо не въведат същата мода и във Франция. Разказах ви вече за госпожа дьо Ларнаж с увлечението, което възкресяват понякога спомените. Но колко стара, грозна и хладна беше тя в сравнение с моята Джулета! Колкото и да се мъчите да си представите очарованието и прелестите на това обаятелно момиче, винаги ще бъдете далеч от истината. Девиците от манастирите не са така свежи, хубавиците от харемите не са така живи, жените от Мохамедовия рай не са така съблазнителни. Никога смъртен не се е радвал на по-омайна наслада за душата и плътта. Ако поне бях успял да я вкуся напълно и без остатък, макар и само за миг!... Аз я изпитах, но без очарованието. Притъпявах цялата прелест, убивах като че ли нарочно цялата красота. Не, природата не ме е създала да се наслаждавам. Тя е устроила проклетата ми глава така, че да отравя дивното щастие, за което жадува сърцето ми.

В живота ми едва ли има друга случка, която по-добре да рисува моята природа, от това, което сега ще ви разкажа. Така ясно си спомням в този миг предназначението на моята книга, че няма да се

спра пред лицемерното благоприличие, което би ми попречило да го изпълня. Който и да сте, читателю, ако желаете да опознаете напълно един човек, осмелете се да прочетете следващите две-три страници. Вие ще опознаете изцяло Жан-Жак Русо.

Влязох в стаята на една куртизанка като в светилището на любовта и красотата. Стори ми се, че виждам нещо божествено в нея самата. Никога не бих повярвал, че без да уважавам и тача една жена, мога да изпитам нещо подобно на това, което ме накара да изпитам тя. Едва успял да почувствам при първата близост цената на ласките ѝ, страхувайки се, че предварително ще загубя плода им, пожелах бързо да го откъсна. И внезапно сред изгарящия ме плам във вените ми се плъзна смъртен хлад, краката ми се подкосиха, призля ми, аз седнах и се разплаках като дете.

Кой би могъл да отгатне причината на сълзите ми и душевното ми състояние в тази минута? Аз си казвах: „Тази жена, която е на мое разположение, е шедьовър на природата и любовта. Тяло и дух, всичко у нея е съвършено. Тя е добра и щедра, както е мила и хубава. Благородниците и принцовете трябва да бъдат нейни роби. Скиптрите би трябвало да лежат в краката ѝ. А ето я, жалка уличница, достъпна за всички. Някакъв си капитан на кораб разполага с нея. Тя се хвърля в обятията ми, макар да знае, че не притежавам нищо, и моите качества, които дори не подозира, не са нищо в нейните очи. Това е непонятно. Или сърцето ми ме лъже, обайва сетивата ми и ме превръща в жертва на долна мръсница, или някакъв скрит нейн недостатък, който аз не познавам, унищожавя въздействието на нейната прелест и отвръща от нея мъжете, които би трябвало да си я оспорват.“

Започнах да търся със странно вътрешно напрежение този недостатък и през ум не ми мина, че сифилисът би могъл да играе роля. Сочната ѝ плът, блестящият ѝ тен, белите ѝ зъби, нежният ѝ дъх, чистотата, която лъхаше от цялата нея, отдалечавах толкова много тази мисъл, че съмнявайки се все още в собственото си здраве след връзката си с Падоана, аз изпитвах по-скоро угризение, че не съм достатъчно здрав за нея, и бях твърдо убеден, че доверчивостта ми не ме лъжеше.

Тези така уместни размисли ме развълнуваха толкова силно, че лицето ми се обля в сълзи. Джулета, за която подобно зрелище беше сигурно съвсем необичайно при дадените обстоятелства, за момент се

стъписа. Но като се завъртя в стаята и хвърли поглед в огледалото, тя разбра, а и очите ми ѝ потвърдиха, че този изблик не се дължи на погнуса. Не ѝ беше трудно да ме утеши и да заличи смущението ми. Но в момента, когато примирах над гърдта ѝ, така сочна, сякаш за пръв път я докосвах устни и ръце на мъж, забелязах, че едната ѝ гърда нямаше връхче. Изпадам в ужас, разглеждам, струва ми се, виждам, че това връхче не е като другото и ето че си блъскам главата как е възможна подобна разлика. И убеден, че това се дължи на важен природен недостатък, след много умуване ми стана ясно като бял ден, че в лицето на най-очарователната жена, която можех да си представя, аз държах всъщност в обятията си някакво чудовище, отхвърлено от природата, мъжете и любовта. Глупостта ми стигна дотам, че ѝ заговорих за това липсващо връхче. Най-напред тя взе това на шега и както си беше безгрижна, каза и направи неща, които можеха да ме накарат да умра от любов. Но запазвайки дълбоко в себе си известно безпокойство, което не можах да скрия от нея, тя в края на краищата пламна цялата, оправи дрехите си, стана и без да промълви нито дума, седна до прозореца. Аз понечих да седна до нея. Тя се дръпна, седна върху една кушетка, после стана отново и като се заразхожда из стаята, веейки си с ветрилото си, ми подхвърли ледено и презрително:

— Дзането, *lascia le donne, e studia la matematica!*^[56]

Преди да си отида, аз я помолих да ми определи втора среща за следващия ден, тя я отложи за по-другия ден, като прибави с подигравателна усмивка, че навярно се нуждае от почивка. Чувствах се много зле през цялото време, завладян изцяло от очарованието и прелестта ѝ, съзнавайки чудатостта си, упреквайки се за нея, съжалявайки за пропуснатите мигове, които само от мене зависеше да станат най-сладките мигове в живота ми, очаквайки с горещо нетърпение часа да си наваксам тяхната загуба, и все пак неспокоен, въпреки волята си, че не мога да съгласувам съвършенството на това прекрасно момиче с недостойното му положение. Изтичах, литнах при нея в уговорения час. Не зная дали пламенният ѝ темперамент щеше да бъде доволен от посещението ми, но гордостта ѝ поне щеше да бъде удовлетворена и аз предварително изпитвах рядко удоволствие, че ще мога да ѝ покажа по всички възможни начини как умея да поправам грешките си. Тя ми спести това изпитание. Когато спряхме пред къщата ѝ, изпратих гондолиера да я предизвести. Той ми съобщи, че

предния ден била заминала за Флоренция. Ако не бях почувствал силата на любовта си, притежавайки я, можах да я изпитам, и то жестоко, загубвайки я. Лудото съжаление още не ме е напуснало. Колкото приятна и очарователна да беше тя в моите очи, щях някак да се утеша със загубата ѝ, но, признавам, не можах да се примиря с мисълта, че тя си спомня за мене с презрение.

Това са двете ми приключения. Осемнадесетте месеца, прекарани във Венеция, не ми донесоха нищо извън тях освен един жалък проект. Карио обичаше жените. Понеже му беше омръзнало да ходим все при момичета, обвързани с други мъже, той си науми да си вземе сам любовница. И понеже бяхме неразделни, ми предложи едно доста разпространено във Венеция споразумение — да си вземем общо една жена. Аз се съгласих. Въпросът беше само да намерим някое момиче, което да не буди опасения. След много търсене той най-сетне измъкна едно малко единадесет-дванадесетгодишно момиче, което недостойната му майка се опитваше да продаде. Отидохме заедно да го видим. При вида на детето всичко в мене се обърна. Беше русо и кротко като агънце. Човек никога не би го взел за италианче. Във Венеция животът е евтин. Дадохме малко пари на майката и се погрижихме за издръжката на момичето. То имаше глас. За да развием таланта му, така че да се препитава с него, му взехме спинет и учител по пеене. Всичко това ни струваше само по четири дзехина на всеки и ни спестяваше много други разходи. Но тъй като трябваше да почакаме да съзрее, това означаваше да сеем дълго, преди да съберем плод. Все пак бяхме доволни, че можем да прекарваме вечерите си при това дете; разговаряйки и играейки невинно с него, ние се забавлявахме може би по-приятно, отколкото при други обстоятелства. Защото съвсем вярно е, че не развратът ни привързва към жените, а удоволствието да живеем в близост с тях. Неусетно аз се привързах към малката Анджолета, но някак бащински, без плътско влечение. Колкото повече нарастваше тази привързаност, толкова по-малко място за него имаше в нея и аз чувствах, че ще ми бъде невъзможно да се приближа до това момиче, когато стане девойка, защото това би означавало грозно кръвосмешение. Забелязвах, че и чувствата на добрия Карио вземаха, без той да съзнава, същата насока. Без да искаме, си доставяхме удоволствия също така сладки, но съвсем различни от първоначалните ни намерения. Сигурен съм, че колкото и хубаво да станеше това клето

дете, вместо да покварим неговата невинност, ние щяхме да я пазим. Провалът на дипломатическата ми кариера, настъпил наскоро след това, ми отне удоволствието да съдействам за това добро дело. Останах само с добрата воля. Но нека се върнем на отпътуването ми.

Първото ми намерение, напускайки господин дьо Монтегю, беше да се оттегля в Женева, очаквайки добрият случай да отстрани пречките и да ме свърже отново с милата мама. Но шумът, който се вдигна около нашето спречкване, и неговата глупост да уведоми двора ме накараха да реша лично да отида да дам отчет за поведението си и да се оплача от държането на един налудничав тип. Съобщих от Венеция решението си на господин дю Тъой, временно управляващ министерството на външните работи след смъртта на господин Амло. Тръгнах почти едновременно с писмото си през Бергамо, Комо и Домодосола. Минах през Симплон. В Сион управляващият френската легация господин дьо Шеньон ми оказа най-любезен прием. Същото стори и господин дьо ла Клозюр в Женева. Поднових връзката си с господин дьо Гофкур, който имаше да ми дава известна сума. Минах през Нион, без да видя баща си, макар че това ми струваше голямо усилие, но не посмях да се покажа пред мащехата си след този неуспех, убеден, че тя ще ме осъди, без да благоволи да ме изслуша. Книжарят Дювийар, стар приятел на баща ми, ме упрекна остро за този пропуск. Аз му обясних причината и за да изкупя вината си, без да се излагам на среща с мащехата си, взех кола и отседнахме заедно в странноприемницата в Нион. Дювийар отиде да извика баща ми и той тутакси дойде да ме прегърне. Вечеряхме заедно и след една много задушевна вечер на следващата сутрин се върнах в Женева заедно с Дювийар, комуто останах завинаги признателен за тази добросърдечна постъпка.

Най-краткият път за мене не беше през Лион. Но реших да се отбия там, за да проверя едно долно мошеничество на господин дьо Монтегю. Бяха ми изпратили от Париж кутия с общита със злато дреха, няколко чифта маншети и шест чифта бели копринени чорапи. Нищо повече. По негово предложение включих този сандък или по-скоро тази кутия в неговия багаж. В „аптекарска“ сметка, която ми представи срещу заплатата ми и която бе написал собственоръчно, се казваше, че тази кутия, обозначена от него като денк, тежала единадесет квинтала и за превозването ѝ беше означена огромна сума.

Чрез застъпничеството на господин Боа дьо Ла Тур, комуто бях препоръчан от вуйчо му господин Роген, проверихме по регистрите на митниците в Лион и Марсилия, че споменатият денк е тежал само четиридесет и пет ливри и транспортните разноски са били съответни на теглото. Прибавих това автентично извлечение към доклада за дьо Монтегю и снабден с тия документи и няколко други, които успях да набавя, поех за Париж, горящ от нетърпение да ги използвам. Имах по време на това дълго пътуване няколко малки приключения в Комо, Вале и на други места. Видях най-различни неща, между които и Боромейските острови, които заслужават да бъдат описани. Но време не ми стига, шпионите ме дебнат. Принуден съм да пиша набързо и лошо; тази работа изисква свободно време и спокойствие, а те ми липсват. Ако някога провидението спре поглед на мене и ми осигури най-сетне по-мирни дни, предопределям ги, за да преработя, ако мога, това произведение или да напиша поне една притурка, от каквата съзнавам, че се нуждае много.

Мълвата за случилото се бе ме изпреварила и когато пристигнах в Париж в министерството и сред обществото, всички бяха скандализирани от глупостите на посланика. Въпреки това, въпреки всеобщото възмущение във Венеция, въпреки неопровержимите доказателства, които представих, с мене постъпиха съвсем несправедливо. Вместо да бъда удовлетворен и обезщетен, бях оставен на произвола на посланика по отношение на заплатата само защото не съм имал право на закрила от страна на държавата, понеже не съм бил французин и това били частни отношения между него и мене. Всички се съгласяваха с мене, че съм оскърбен, онеправдан, нещастен, че посланикът е жестокосърдечен безумец, нечестен тип и че тази история го опозорява завинаги. Но какво да се прави! Той беше посланик, а аз само секретар. Общественият порядък или това, което се нарича така, изискваше да не получа справедливо удовлетворение и аз не го получих. Въобразявах си, че ако продължавам да изобличавам и публично да обвинявам онзи безумец, както напълно заслужаваше, накрая ще ми заповядат да млъкна, аз това и чаках, твърдо решен да не млъкна, докато не се произнесат по въпроса. Но по това време нямаше министър на външните работи. Оставиха ме да злословя, дори ме насърчаваха, присъединяваха се към възмущението ми, но въпросът си

оставаше все нерешен. Накрая ми дотегна всички да ми дават право, но не и правосъдие, отчаях се и заряхах всичко.

Единствената ми позната, която ме прие нелюбезно и от която най-малко можех да очаквам подобна несправедливост, беше госпожа дьо Безанвал. Изпълнена с предразсъдъци за правата на ранга и благородното потекло, тя докрай не можа да проумее как е възможно посланик да се провини спрямо секретар. Нейният прием съответстваше напълно на този предразсъдък. Бях толкова засегнат, че като напуснах дома ѝ, написах едно от най-силните и най-строги писма, които съм пращал някому, и никога вече не стъпих у нея. Отец Каstel ме прие добре, но под йезуитските извъртания прозираше доста ясно едно от великите правила на конгрегацията им: да жертва винаги по-слабия пред по-силния. Мъчителното съзнание за справедливостта на моята кауза и вродената ми гордост не ми позволиха да понеса търпеливо подобно пристрастие. Престанах да се срещам с отец Каstel и по този начин скъсах с йезуитите, защото той беше единственият ми познат между тях. Впрочем тираничният и интригантски дух на неговите колеги, толкова различен от добродушието на сърдечния отец Еме, така охлади у мене желанието да общувам с тях, че от тази епоха не съм виждал никого, като се изключи отец Бертие, когото срещнах няколко пъти при господин Дюпен. Той работеше ревностно заедно с него за оборването на Монтеcкьо.

Нека завърша случая с дьо Монтегю, за да не се връщам повече на него. Бях казал веднъж в едно спречкване, че той се нуждае не от секретар, а от прокурорски писар. Той последва съвета ми и действително ми намери за заместник истински прокурор, който за по-малко от година му отмъкна двадесет или тридесет хиляди ливри. Той го изгони, натика го в затвора, като прогони и благородниците си със скандал и врява. Изпокара се с всичко живо, изтърпя оскърбления, които не би понесъл и най-обикновеният прислужник, и най-сетне след всичките му глупости го отзоваха и го уволниха. Очевидно между упреците, които му бяха отправени в двора, не беше забравена и нашата разправия. Така поне мисля, защото скоро след завръщането си той изпрати домоуправителя си, за да уредим сметката ми и да ми даде пари. Тъкмо имах голяма нужда. Заемите, сключени във Венеция, истински дългове на чест, ми тежаха на душата. Използвах случая, за

да ги уредя, както и полицата на Дзането Нани. Задоволих се с каквото благоволиха да ми дадат. Платих всичките си задължения и пак останах без нито едно су, както по-рано, но без да се измъчвам от непоносим морален тормоз. След това не чух вече нищо за дьо Монтегю чак до смъртта му, за която научих случайно. Нека бог успокои душата на този клетник! Той беше толкова годен за посланически пост, колкото аз в детството си за писар. Само че единствено от него зависеше да се справи с чест със службата си, използвайки услугите ми, и да ми даде възможност да напредна бързо в кариерата, за която ме готвеше през юношеските ми години граф дьо Гувон и за която се бях показал способен в по-зряла възраст.

Справедливостта и безполезността на моите оплаквания оставиха в душата ми зародиша на възмущението срещу нашите глупави граждански институции, които винаги жертват на някакъв привиден обществен порядък истинското обществено благо и истинската справедливост, макар че този порядък е рушител на всякакъв ред и се изразява само в санкциониране от страна на обществената власт на насилието над слабия и издевателството на силния. Две неща спряха в онази епоха развитието на този зародиш на възмущение, който избуя по-късно. Едното е, че в случая ставаше дума за мен, а личният интерес никога не е създал нищо благородно и велико, и затова не можеше да запали в сърцето ми възвишените пориви, които беше в състояние да събуди в него само най-чистата любов към справедливото и благотворното. Второто е очарованието на приятелството, което смекчаваше и успокояваше гнева ми чрез благотворното влияние на едно по-нежено чувство. Бях се запознал във Венеция с един бискаец, приятел на Карио, достоен да дружи с всеки честен човек. Този приятел младеж, с подчертани склонности към всички области на изкуството и с всички добродетели, беше извършил наскоро обиколка на Италия, за да развие художествения си вкус. Понеже си въобразяваше, че не може да придобие други познания, той беше решил да се върне право в родния си край. Аз му казах, че изкуството е само отмора за ум като неговия, създаден да се занимава с наука, и го посъветвах, за да развие у себе си вкус към науката, да замине за Париж и да прекара там шест месеца. Той се вслуша в съвета ми и отиде в Париж. Когато пристигнах, беше вече там и ме чакаше. Жилището му беше много голямо за него и той ми предложи да го

споделя. Приех гостоприемството му. Намерих го увлечен пламенно по висшите науки.

Нищо не беше недостъпно за ума му. Поглъщаше и смилаше всичко с удивителна бързина. Как ми благодареше, че съм намерил тази храна за духа му, терзан от жажда за знания, без самият той да подозира. Каква съкровищница на интелектуални възможности и добродетели открих в неговата силна душа! Почувствах, че това бе приятелят, от когото се нуждаех. Станахме много близки. Нямахме еднакви вкусове и вечно спорехме. И двамата упорити, никога не бяхме на едно мнение. Но въпреки това бяхме неразделни. И макар че постоянно си противоречахме, никой от нас не искаше другият да не бъде такъв, какъвто е.

Игнасио Емануел де Алтуна беше рядък човек, какъвто може да се роди само в Испания, и то не много често за нейна слава. Той не притежаваше буйните чувства, присъщи на неговата родина. Мисълта за отмъщение беше толкова чужда на духа му, колкото и сластолюбието на сърцето му. Беше много горд, за да бъде отмъстителен, и често казваше пред мене напълно хладнокръвно, че няма смъртен, който би могъл да оскърби душата му. Беше галантен с жените, но не проявяваше нежност. Играеше с тях като с хубави деца. Приятно му беше с приятелките на приятелите му, но никога не съм го виждал с любимата жена, нито пък съм забелязал да изпитва желание да има. Пламъците на добродетелта, които изгаряха сърцето му, не дадоха нито веднъж възможност на чувствеността му да се прояви. Той се ожени, след като се завърна от пътешествията си. Умря млад. Остави деца и съм убеден, както съм сигурен, че живея, че жена му е първата и единствената, с която е изпитал любовна наслада. Външно беше набожен като испанец, но дълбоко в себе си — благочестив като ангел. Ако не смятам себе си, не съм срещал в живота си по-толерантен човек от него. Никога не се е интересувал кой какви религиозни схващания има. Дали приятелят му е евреин, протестантин, турчин, тесногръдо набожен или безбожник, това нямаше никакво значение за него, стига само да е честен. Колкото и да беше упорит и дори заинатен по други въпроси, станеше ли дума за религия или дори за нравственост, той се затваряше в себе си, млъкваше или казваше просто: „Аз отговарям само за себе си.“ Просто невероятно е как един човек може да съчетае такава душевна възвишеност с педантичност, стигаща до дребнавост.

Той предварително разпределяше и уточняваше как ще прекара деня по часове, четвърт часове и минути и следваше програмата си така добросъвестно, че ако часът избиеше, преди да е прочел дадена фраза, той би затворил книгата, без да я довърши. От всичките тези отрязъци от време един бе определен за едно занимание, друг за друго. Предвидено беше време за размисъл, за разговор, за служба, за Лок, за молитва, за гости, за музика, за живопис. Нито удоволствие, нито изкушение, нито внимание към другото можеше да промени нещо в разписанието. Това би могло да стане само ако се наложеше да изпълни своя дълг. Когато ми изброяваше списъка на отделните си задачи, за да се съобразя с него, аз най-напред се разсмях, а накрая се разплаках от възхищение. Той никога не притесни никого, но и не търпеше принуда. Беше рязък с хората, които от любезност му досаждаха. Беше избухлив, но не се сърдеше продължително. Често съм го виждал разгневен, но нито веднъж не съм го виждал начумерен. Имаше страшно весел нрав. Разбираше от шега и сам умееше да се шегува. Беше дори блестящ с остроумието си и надарен да съчинява епиграми. Когато го раздразнеха, ставаше шумен и гласовит, та се чуваше надалеч. Но докато викаше, изведнъж на устните му се появяваше усмивка и посред избухванията си се сещаше за нещо забавно, така че разсмиваше всички. Както му беше чужда испанската флегматичност, така и тенът му не беше испански. Кожата му беше бяла, бузите румени, косите светлокестеняви, почти руси. Беше висок и добре сложен. Тялото му бе създадено, за да подслони духа му.

Този мъдрец не само по ум, но и по сърце умееше да разбира другите и беше мой приятел. Това е единственият ми отговор на хората, които не са мои приятели. Ние станахме толкова близки, че решихме да прекараме заедно живота си. Аз трябваше след няколко години да отида в Аскойтиа и да живея в неговото владение. Този план беше изготвен с всичките му подробности от нас двамата в навечерието на заминаването му. Липсваше само това, което не зависи от хората дори в най-добре замислените им проекти. Бъдещите събития, моите злополучия, неговата женитба и най-сетне смъртта му ни разделиха завинаги.

Човек би казал, че само черните заговори на злонамерените хора успяват. Безобидните планове на добронамерените почти никога не се сбъдват.

След като бях изпитал всички неудобства на зависимото положение, аз се зарекох да не им се излагам друг път. Виждайки как рухват още в зародиш амбициозните планове, които случаят бе подхранил у мене, отвратен от мисълта някога да вляза отново в кариерата, която толкова успешно бях започнал и въпреки това бях принуден да напусна, аз реших в бъдеще да не се свързвам с никого, но да остана независим и да използвам способностите си, защото бях започнал вече да съзнавам истинските им размери, за които дотогава имах много скромна представа. Поднових работата си над операта, която бях прекъснал, за да отида във Венеция. И за да се отдам спокойно на композиране, след отпътуването на Алтуна се върнах в стария хотел „Сен-Кентен“; разположен в тих квартал, не далеч от Люксембургската градина, той беше по-удобен за спокойна работа, отколкото шумната улица Сент-Оноре. Там ме очакваше единственото действително утешение, което небето ми е отредило в моята несрета и което единствено ми дава сили да я понеса. Това не бе случайно познанство. Трябва да навляза в някои подробности за обстоятелствата, при които стана.

Имахме нова хазайка, родом от Орлеан. Тя взе като перачка едно около двадесет и две — двадесет и три годишно момиче от своя край, което се хранеше с нас, както и самата собственичка. Тази девойка, Терез Льо Васьор, беше от добро семейство. Баща ѝ беше длъжностно лице в монетния двор в Орлеан, майка ѝ се занимаваше с търговия. Имаха много деца. Понеже затвориха монетната работилница в Орлеан, бащата се озова на улицата. Майката претърпя фалит, обърка сделките, напусна търговията и дойде в Париж с мъжа си и с дъщеря си, която издържаше и тримата с труда си.

Първия път, когато видях тази девойка на масата, бях изненадан от скромното ѝ държане, а още повече от живия ѝ, кротък поглед, който за мене винаги е бил единствен по рода си. Освен дьо Бонфон на масата се хранеха няколко ирландски абата самохвалци и други от същия сорт. И хотелджийката имаше зад гърба си доста похождения. Единствен аз говорех и се държах прилично. Започнаха да закачат девойката. Аз я бранех. Тутакси остротите се насочиха срещу мене. И никакво влечение да нямах в началото към това нещастно момиче, то щеше да се породи от съжалението и духа на противоречие. Винаги съм обичал порядъчни маниери и приказки, особено с нежния пол.

Станах открито неин защитник. Тя ценеше грижите ми и погледите ѝ, одухотворени от признателността, която не смееше да изрази устно, ставаха още по-красноречиви.

Тя беше много плаха. Аз също. Връзката, която на пръв поглед мъчно можеше да се установи поради тази наша обща черта, напротив, се създаде много бързо. Когато хазайката забеляза това, изпадна в ярост и грубостите ѝ дадоха нов тласък на успеха ми пред девойката, която, нямайки никаква друга опора в дома, ме гледаше тъжно, когато излизах, и въздишаше, когато покровителят ѝ се върнеше. Сходството на сърцата ни, съответствието на характерите ни скоро доведе до обичайния резултат. Тя сметна, че вижда в мое лице един честен мъж и не се излъга. Аз сметнах, че виждам в нейно лице едно чувствително, безхитростно и скромно момиче. И аз не се излъгах. Предварително ѝ заявих, че никога няма да я изоставя, но и няма да се ожена за нея. Любовта, уважението, простодушната искреност съдействаха за моето тържество, а тъй като сърцето ѝ беше нежно и честно, аз бях щастлив, без да бъда предприемчив.

Страхът ѝ да не би да се разсърдя, ако не намеря у нея това, което тя си въобразяваше, че търся, отдалечи деня на щастието ми повече от всичко друго. Преди да стане моя, тя изглеждаше смутена и объркана, желаше да я разбере и не смееше да се обясни. Вместо да заподозра истинската причина на смущението ѝ, аз си представях несъществуваща и оскърбителна за нейната нравственост причина — мислейки, че иска да ме предупреди за опасността, на която е изложено здравето ми, аз започнах да си блъскам главата в догадки, които не ме спряха, но много дни отровиха щастието ми. Понеже и двамата се заблуждавахме, разговорите ни по този повод бяха само ужасно смешни недомлъвки и безсмислици. Тя едва ли не ме мислеше за побъркан. Аз изобщо се чудех, какво да мисля за нея. Най-сетне се обяснихме. Обляна в сълзи, тя ми призна единствената грешка пред прага на моминството, резултат на нейната непохватност и на ловкостта на съблазнителя. Щом разбрах тайната ѝ, нададох радостни викове: „Девственост! — възкликнах аз. — Да я търся не другаде, а в Париж, и то у двадесетгодишна девойка! Ах, мила Терез, аз съм напълно щастлив, да те направя моя благоразумна и здрава и съвсем не съжالياвам, че не намирам онова, което не съм търсил.“

Най-напред очаквах от нея само разтуха. Видях, че съм намерил много повече, че имам другар в живота. След като посвикнах с това прекрасно момиче, след като поразмислих върху положението си, осъзнах, че мислейки само за удоволствието си, всъщност бях осигурил щастието си. На мястото на угасналата амбиция имах нужда от силно чувство, което да запълни сърцето ми. Трябваше ми, с една дума, заместница на мама. Понеже нямаше отсега нататък да живея с нея, трябваше ми някой, който да живее с нейния питомец и у когото да намеря душевното чистосърдечие и покорство, което тя бе намерила у мене. Трябваше топлотата на личния домашен живот да ме възнагради за блестящата участ, от която се отказвах. Когато бях съвсем сам, сърцето ми бе празно. Но достатъчно беше едно друго сърце, за да го напълни. Лошата ми орис бе ми отнела, бе ми отчуждила, макар и отчасти, сърцето, за което бях създаден от природата. От този миг аз бях сам. Защото за мене никога не бе имало средно положение между всичко и нищо. Намерих в лицето на Терез заместницата, от която се нуждаех. Живях щастлив благодарение на нея, доколкото ми позволяваше стечението на обстоятелствата.

Най-напред се опитах да развия ума й. Това бяха хвърлени на вятъра усилия. Умът й е такъв, какъвто го е създала природата. Културата и грижите не хващат корен. Не се срамувам да призная, че тя никога не можа да се научи да чете гладко, макар че пишеше сносно. Когато отидох да живея на улица Ньов-де-Пти-Шан, срещу прозорците ми в хотела „Поншартрен“ имаше стенен часовник, по който повече от месец се мъчих да я науча да познава часовете. И сега едва ги разчита. Никога не можа да каже поред дванадесетте месеца на годината и не познава нито една цифра, въпреки всичките ми усилия да я науча. Не знае да брой пари, нито знае цената на каквото и да било. Думата, която й идва на устата при разговор, е често точно обратната на тази, която иска да каже. Някога бях съставил речник от изреченията й, за да забавлявам госпожа дьо Люксамбур, и нейните недомислици бяха добили широка известност в кръговете, сред които живеех. Но тази толкова ограничена и, ако искате, толкова тъпа жена е прекрасен съветник в трудните моменти. Често в Швейцария, Англия или Франция, по време на бедствените положения, в които съм изпадал, тя виждаше неща, които самият аз не виждах, и ми даваше най-добрите препоръки за действие. Тя ме е измъквала от опасности, в които сляпо

се пъхах, и пред най-високопоставените дами, пред благородниците и принцовете нейните чувства, здрав смисъл, отговори и държане ѝ спечелваха всеобщо уважение, а на мене — искрени комплименти за качествата ѝ.

Край хора, които обичаме, чувството храни ума, както и сърцето, и човек няма нужда да търси другаде идеи. Аз живеях така приятно с моята Терез, както с най-великия гений на света. Майка ѝ, горда, че на времето е била възпитавана в близост с маркиза дьо Монпипо, си въобразяваше, че е образована, опитваше се да учи Терез и нарушаваше със своите хитрини нашите естествени отношения. Нейното досадно натрапничество ме принуди да преодоля глупавия срам да се показвам публично с Терез и ние започнахме да правим насаме малки прелестни излети извън града, където закусвахме. Виждах, че тя ме обича искрено и това разпалваше моята обич към нея. Тази нежна взаимност запълваше изцяло живота ми. Бъдещето не ме интересуваше вече или ме интересуваше дотолкова, доколкото се явяваше продължение на настоящето. Искях само едно — да бъда сигурен, че ще продължи.

Тази привързаност направи излишно и безсмислено всяко друго развлечение. Излизах само за да отида при Терез. Скоро нейното жилище стана мое. Този усамотен живот бе много полезен за работата ми и за по-малко от три месеца операта ми беше готова напълно с музика и текст. Оставаше само да я допълня с няколко акомпанимента и да свържа някои пасажи. Тази механична работа много ми досаждаше. Предложих на Филидор да се заеме с нея, като му обещах част от печалбата. Той дойде два пъти, поработи малко над акта, посветен на Овидий, но не можа да се увлече по тази уморителна работа, чието възнаграждение беше при това далечно и несигурно. Той не дойде повече и аз завърших работата си сам.

Операта беше готова, оставаше ми да я пласирам, а това се оказа много по-трудна работа. В Париж не може да се постигне нищо, ако човек живее изолирано. Намислих да си пробия път чрез господин дьо ла Поплиниер, в чийто дом ме бе завел Гофкур след завръщането ми от Женева. Господин дьо ла Поплиниер беше меценат на Рамо, а госпожа дьо ла Поплиниер беше негова смирена ученичка. Рамо се ползваше с огромно влияние в техния дом. Смятайки, че той с удоволствие ще вземе под своя закрила произведението на своя последовател, аз реших

да му покажа операта си. Той отказа да ѝ хвърли дори поглед под предлог, че не можел да чете партитури и това страшно го изморявало. По този повод господин дьо ла Поплиниер му предложи да ги чуе и ми поръча да събера музиканти и да изпълним отделни откъси. Аз това и чаках. Рамо се съгласи, мърморейки недоволно и повтаряйки непрекъснато, че си представя колко хубаво може да бъде произведението на човек, който не е от бранша и е учил музика сам. Побързах да извлека партиите на пет-шест избрани откъса. Дадох ми десетина музиканти, както и певиците Албер, Берар и госпожица Бурбоне. Още от увертюрата Рамо започна да сипе пресилени хвалебствия, изказвайки съмнение, че е от мене. Не изслуша нито едно парче без явни признаци на нетърпение. При една ария на контраалт обаче, много мъжествена и звънлива и с блестящ акомпанимент, той ме аплодира така невъздържано, че всички се възмутиха. Той поддържаше, че част от това, което току-що бил чул, е написано от опитен композитор, а останалото от невежа, който няма понятие от музика. Вярно е, че моята работа, неравна и неподчиняваща се на правила, беше ту великолепна, ту съвсем бездарна, каквато може да бъде музика от човек, който постига известни висини чрез гениално вдъхновение, без да се опира на теорията. Рамо заяви, че вижда в мое лице само дребен плагиат, без дарба и без вкус. Присъстващите и особено домакинът не бяха на същото мнение. Господин дьо Ришельо, който по онова време беше много близък с него и както е общоизвестно, с жена му, чу за моето произведение и пожела да го изслуша изцяло, възнамерявайки да го постави в двора, ако го одобри. Операта бе изпълнена с голям хор и оркестър на кралски разноски у дьо Бонвал, интендант в двора. Франкьор дирижираше. Въздействието беше изумително. Херцогът през цялото време възклищаваше доволно и ръкопляскаше, а след хора в акта за Тасо стана, приближи се до мене и ми стисна ръката.

— Господин Русо — каза ми той, — вашата хармония страшно ми допада. Никога не съм чувал толкова хубаво нещо. Искам да представим произведението ви във Версай.

Госпожа дьо ла Поплиниер, която присъстваше на разговора ни, не каза нито дума. Рамо, макар и поканен, не беше пожелал да дойде. На другия ден госпожа дьо ла Поплиниер ме прие много хладно в своя будоар, умишлено подцени операта ми и ми заяви, че макар и заслепен

в началото от известен евтин блясък, дьо Ришельо е вече изтрезнял и тя не ме съветва да разчитам на операта си. Херцогът дойде малко след това и държа съвсем друг език. Той ми направи комплименти за таланта ми и ми се стори все още склонен да представи произведението ми пред краля.

— Само актът за Тасо — ми каза той — няма да може да мине пред двора. Трябва да се замени.

Без да чакам да ми се повтори, аз се прибрах веднага, затворих се в къщи и за три седмици написах нов акт на мястото на Тасо, посветен на Хезиод, вдъхновен от муза. Хитро промъкнах в този акт част от историята на моите таланти и ревността, с която ги бе удостоил Рамо. В този нов акт липсваше исполинската устременост, но затова пък той беше по-издържан от предишния. Музиката беше пак така благородна, само че много по-грижливо композирана и ако другите два акта бяха равни на този, цялата опера щеше без опасност да издържи представянето. Но докато аз я поправях, друга задача прекъсна и отложи изпълнението на първата.

През зимата, след битката при Фонтъноа, във Версай бяха устроени много празненства и между другото бяха представени няколко опери в театър „Птиг-Екюри“. Там дадоха също и драмата на Волтер, озаглавена „Баварската принцеса“, с музика от Рамо, в последния момент променена и преработена под името „Празници на Рамир“. Новият сюжет налагаше някои изменения в балетите на предишната пиеса, не само в стиховете, но и в музиката. Трябваше да се намери човек, който да свърши тази двойна работа. Волтер, по онова време в Лотарингия, и Рамо бяха заети и двамата с операта „Храмът на славата“ и не можеха да се занимават с преработката. Дьо Ришельо се сети за мене, предложи ми да се заема аз с това и за да мога да си дам по-добре сметка за необходимите поправки, ми изпрати отделно стиховете и музиката. Не исках да поправам текста без съгласието на автора. Писах му по този повод много коректно писмо, дори много почтително, както беше редно. Ето отговора му, чийто оригинал е в свитъка А №1:

„15 декември 1745 година

Вие обединявате, господине, два таланта, които досега винаги са били разделени. Ето две основания, достатъчни, за да ви ценя и да се постарая да се сприятеля с вас. Неприятно ми е, че ще използвате тези свои две дарования над произведение, което не е много достойно за тях. Преди няколко месеца херцог дьо Ришельо ми поръча безпрекословно да напиша светкавично бързо някаква посредствена наброска с две-три глупави и несвързани сценки, които трябваше да се прибавят към балети, нямащи никаква връзка с тях. Аз се подчиних в буквалния смисъл на думата. Написах ги много бързо и много лошо. Изпратих жалката скица на херцог дьо Ришельо, разчитайки, че няма да му свърши работа или че ще трябва да я поправа сам. За щастие тя е попаднала във вашите ръце, вие сте неин пълен господар. Аз съм я забравил свършено. Не се съмнявам, че ще поправите всички грешки, изплъзнали ми се по необходимост поради страшно бързото написване на тази наброска, и няма да пропуснете нищо.

Спомням си, че между другите недомислици в сценките, които свързват балетите, не се казва как принцеса Грьонадин се озовава внезапно от затвора в градината или в двореца. Тъй като не магьосник, а испански сеньор устройва в нейна чест тия празненства, струва ми се, че няма място за магия. Моля ви, господине, да обърнете внимание на това място, за което смътно си спомням. Постарайте се, ако е възможно, затворът да се отвори и да заведат нашата принцеса от килията в нарочно приготвения за нея дворец, цял в злато и блясък. Зная отлично, че цялата пиеска е много жалка и че е под достойнството на едно мислещо същество да се занимава сериозно с тези глупости. Но понеже въпросът е да се направи нещо, което да предизвика най-малко недоволство, трябва да се вложи колкото е възможно повече логика дори в едно слабо оперно либрето.

Осланям се изцяло на вас и на господин Бало, като разчитам, че скоро ще имам честта да ви изкажа лично

благодарността си и да ви уверя, господине, колко съм щастлив, че...“

Няма защо да се изненадвате от изключително учтивия тон на това писмо в сравнение с другите нелюбезни послания, които ми е пращал след това. Той сметна, че се ползвам с голямо благоволение пред господин дьо Ришелъо и дворецовата гъвкавост, която му е присъща, го принуждаваше да бъде особено внимателен с един новопоявил се любимец, докато разбере по-точно докъде се простира влиянието му.

Упълномощен от Волтер и освободен напълно от грижата да се съобразявам с Рамо, който само се чудеше как да ми навреди, аз се залових за работа и за два месеца приключих със задачата. При стиховете нямах много работа. Постарах се само да залича разликата в стиловете и имах самонадеяността да си въобразя, че това ми се е удало. Работата ми върху музиката беше по-продължителна и по-уморителна. Освен че трябваше да съчиня няколко откъса за свързване на отделните части, включително и увертюрата, целият речитатив, който трябваше да бъде мое дело, се оказа крайно труден, защото трябваше да свързвам, често с малко стихове и с много бързи преходи симфонии и хорове в много отдалечени тоналности. Защото, воден от съображението да не би Рамо да ме обвини, че съм обезобразил ариите му, аз реших да не променям и да не транспонирам нито една. Речитативът ми се удаде. Той беше изразителен, енергичен и главно прекрасно модулиран. Мисълта за двамата превъзхождащи ме творци, с които бяха благоволили да ме свържат, разпалваше вдъхновението ми и мога да кажа, че в тази неблагодарна и безславна работа, за която публиката не можеше дори да бъде уведомена, аз бях почти през цялото време равен на образците.

След като поправих пиесата, започнаха репетициите в Операта. От тримата автори присъствах само аз. Волтер го нямаше, а Рамо не дойде или се скри.

Думите на първия монолог бяха твърде зловеци. Ето как започваше той:

О смърт! Ела и довърши несретния ми живот!

Налагаше се музиката да им съответства. Но именно срещу този стих насочи критиката си госпожа дьо ла Поплиниер, която ме обвини с много жлъч, че съм написал погребална музика. Господин дьо Ришельо благоразумно се осведоми чии са стиховете на този монолог. Аз му предоставих изпратения от него ръкопис, който удостоверяваше, че думите са на Волтер.

— В такъв случай само Волтер е виновен — заяви той.

По време на репетицията всичко мое беше едно след друго отречено от госпожа дьо ла Поплиниер и защитено от господин дьо Ришельо. Но аз имах срещу себе си много силна противница и в края на краищата ми съобщиха, че трябва да се направят още поправки, за които се налага да се посъветвам с господин Рамо. Съкрушен от тази преценка, след като бях очаквал похвали, каквито безспорно заслужавах, аз се прибрах в дома си, тъжен до смърт. Изтощен от умора, разкъсан от мъка, легнах болен и месец и половина не можах да изляза от стаята.

Рамо, който беше натоварен с предложените от госпожа дьо ла Поплиниер изменения, прати да ми искат увертюрата на моята опера на мястото на увертюрата, която бях написал за неговата. За щастие почувствах уловката и отказах. Понеже оставах още само пет-шест дни до представлението, не му стигна време да напише друга и трябваше да оставят моята. Тя беше в италиански дух, много нова по стил за тогавашната френска публика. Но при все това се хареса и научих от господин дьо Валмалет, кралски домоуправител и зет на господин Мюсар, мой роднина и приятел, че любителите са останали много доволни от произведението ми, а публиката изобщо не разбрала, че не е от Рамо. В пълно съгласие обаче с госпожа дьо ла Поплиниер Рамо се разпореди никой да не узнае, че съм работил върху операта му. В раздадените на зрителите програми, където винаги се назовават авторите, фигурираше само Волтер. Рамо предпочете да не пишат името му, за да не го свържат с моето.

Щом започнах да излизам, реших да видя господин дьо Ришельо. Беше вече късно. Той бе заминал наскоро за Дюнкерк, където щеше да командва войските за дебаркирането в Шотландия. „Като се върне“ — обещах си аз, за да оправдая леността си, че го изпуснах. Понеже

оттогава не го видях вече, загубих и честта, която заслужаваше произведението ми, и възнаграждението, което трябваше да ми донесе; и времето, и трудът, и мъката, и болестта, и парите, които ми струваше, всичко остана за моя сметка, без да получа нито едно су или поне най-малкото обезщетение. Обаче през цялото време ми се струваше, че господин дьо Ришельо изпитва искрена симпатия към мене и има добро мнение за способностите ми. Злата ми орис обаче и госпожа дьо ла Поплиниер попречиха на каквато и да било изява на неговото благоразположение.

Изобщо не можах да проумея враждебността на тази жена, на която се помъчих да се харесам, ухажвайки я най-усърдно. Гофкур ми обясни причината.

— Преди всичко — каза той, — нейното приятелство с Рамо: тя е негова отявлена почитателка, а той не може да търпи никакъв съперник; а освен това един първоначален грях ви заклеява в нейните очи и тя никога няма да ви го прости: че сте се родили женевец.

По този повод той ми обясни, че абат Юбер, женевец по произход и искрен приятел на господин дьо ла Поплиниер, направил всичко възможно да му попречи да се ожени за тази жена, която познавал добре. След женитбата си тя му бе засвидетелствала неумолима омраза, а покрай него и на всички женевци.

— Макар че Поплиниер — добави той — е добре настроен към вас, и аз зная това, не разчитайте на подкрепата му. Той е влюбен в жена си, а тя ви мрази. Тя е зла и ловка жена. Нищо няма да постигнете в нейния дом.

Аз си взех бележка от думите му.

Същият Гофкур ми оказа почти по това време и друга услуга, от която страшно се нуждаех. Загубил бях наскоро добродетелния си баща, на около шестдесетгодишна възраст. Изживях по-леко загубата му, отколкото по всяко друго време, когато нямаше да бъде така зает с материални грижи. Не бях пожелал да искам, докато той беше жив, наследството от майка ми, чиито доходи той използваше. След смъртта му няха вече скрупули в това отношение. Но липсата на юридически валидно потвърждение за смъртта на брат ми беше една пречка. Гофкур обеща да я отстрани и действително го стори благодарение за умелата намеса на адвоката дьо Лорм. Понеже имах крайна нужда от

този малък доход и уреждането на въпроса беше съмнително, очаквах решението с голямо нетърпение. Една вечер, прибирайки се у дома, намерих писмото, което навярно съдържаше тази новина. Взех го с разтреперана от притеснение ръка и същевременно потънах в земята от срам. „Как! — упрекнах се аз с презрение. — Нима Жан-Жак ще се остави до такава степен да бъде роб на користта и любопитството?“ Тутакси сложих обратно писмото върху камината. Съблякох се, легнах си спокойно, заспах по-добре от друг път и станах доста късно на другата сутрин, забравил напълно за писмото. Забелязах го, докато се обличах. Отворих го, без да бързам. Вътре имаше менителница. Изпитах няколко приятни чувства едновременно, Но мога да се закълна, че най-много се радвах, заедно успях да се овладеея. Бих могъл да приведа двадесет подобни случаи в живота си, но премного бързам, за да мога да разкажа всичко. Изпратих малка част от тези пари на клетата мама, съжалявайки до сълзи за щастливото време, когато бих сложил всичко в краката ѝ. Във всяко нейно писмо се долавяше в какво лошо положение се намира. Тя ми изпращаше купища рецепти и всевъзможни тайни, от които си въобразяваше, че ще мога да забогатея, а заедно с мене и тя. Чувството за застрашаващата я бедност вече притискаше сърцето ѝ и отслабваше ума ѝ. Малкото пари, които ѝ изпратих, станаха плячка на измамниците, които я обсаждаха. Тя изобщо не се възползва от тях. Това ми отне желанието да разделям насъщния си хляб с тия нехранимайковци, особено след безполезния ми опит да я измъкна от тях, за който след малко ще разкажа.

Времето течеше, а заедно с него и парите. Бяхме двама, даже четирима или за да бъда по-точен, бяхме седмина или осмина. Макар че Терез беше така безкористна, както рядко може да се срещне човек, майка ѝ не беше като нея. Щом малко се поокопити, тя извика цялото си семейство, за да споделят плодовете на моите грижи. Сестри, синове, дъщери, внучки, всички освен най-голямата ѝ дъщеря, женена за началника на пощенските коли в Анже. Всичко, което правех за Терез, отиваше благодарение на майка ѝ за тия гладници. Понеже не бях попаднал на алчна жена, а и не бях обзет от друга страст, не върших лудории. Задоволявайки се да поддържам прилично Терез, но без лукс, избавяйки я от належащите нужди, аз нямах нищо против припечеленото от нея да отива изцяло в полза на майка ѝ и притурях дори по нещо от себе си. Но поради някаква фаталност, която ме

преследваше, докато мама беше жертва на заобикалящите я изедници, Терез беше жертва на семейството си и аз бях безсилен да направя каквото и да било за едната или за другата по такъв начин, че да е от полза за жената, за която е предназначено. Странно беше, че най-малкото дете на госпожа Льо Васьор, единствената дъщеря, която не получи зестра, беше в същото време единствената, която хранеше баща си и майка си и след като години наред братя, сестри, а дори и племенници, я бяха тормозили, сега те я ограбваха и клетата девойка не можеше да се защити от кражбите им, както не се бе защищавала от ударите им. Само една нейна племенница, Готон Льодюк, беше по-приятна и с по-благ характер, макар и разгалена от примера и лошите поуки на другите. Понеже често ги виждах заедно, аз ги наричах с имената, с които те се назоваваха. Племенницата наричах „племеннице“, а лелята — „лельо“. А те двете ми викаха „вуйчо“. Оттам произлезе името „лельо“, с което продължавам да се обръщам към Терез не само аз, но понякога на шега и приятелите ми.

Разбирате, че при подобно положение няхах нито миг за губене и трябваше някак да се измъкна. Понеже смятах, че господин дьо Ришельо ме е забравил и не очаквах вече нищо от двора, опитах се да прокарам операта си в Париж, но срещнах трудности, изискващи много време, за да бъдат преодолени, а аз с всеки изминат ден се чувствах все по-притеснен. Наумих да представя в театър „Италиен“ малката си комедия „Нарцис“. Приеха я. Получих безплатен пропуск, който ми достави голямо удоволствие. Но всичко стигна само дотук. Изобщо не успях да поставя пиесата си и като ми омръзна да се подмазвам на актьорите, зарязах всичко. Най-сетне се върнах към последното останало средство, единственото, което трябваше да избира още от началото. Докато ходех при госпожа дьо ла Поплиниер, се бях отдалечил от семейство Дюпен. Двете дами, макар и роднини, не се разбираха и изобщо не се виждаха. Двете семейства изобщо не общуваха помежду си и господин Тиерио единствен посещаваше и едното, и другото. Бяха му поръчали да ме върне у господин Дюпен. По това време господин дьо Франкьой следваше естествена история и химия и си беше устроил химически кабинет. Струва ми се, че се стремеше към Академията на науките. Искаше да напише книга за тази цел и смяташе, че мога да му бъда полезен в тази работа. Госпожа Дюпен замисляше от своя страна друга книга и се бе спряла на мене

поради почти същите съображения. Те с удоволствие бяха готови да ме вземат общо за нещо като техен секретар и именно в такъв дух ме увещаваше господин Тиерио. Аз поисках преди това господин дьо Франкьой да използва влиянието си и авторитета на Желиот, за да издейства операта ми да бъде репетирана в Парижката опера. Той се съгласи. „Любовни музи“ беше репетирана най-напред в кралското музикално училище, а после и в самия театър. На генералната репетиция имаше доста публика и няколко откъса пожънаха аплодисменти. Но аз сам почувствах по време на изпълнението, много лошо дирижирано от Рьобел, че пиесата няма да мине и че тя не може да бъде представена без сериозни поправки. Затова я изтеглих без повече обяснения и без да се излагам на провал. По много указания разбрах, че дори и да беше свършена, операта ми нямаше да мине. Господин дьо Франкьой ми беше обещал да издейства да я репетират, но не и да я приемат. Той се ограничи само с обещаното. В този случай, както и в много други, подразбрах, че нито той, нито госпожа Дюпен държаха особено да си извоювам известност в обществото, може би защото се опасяваха да не би хората да предположат, когато книгите им излязат, че са присадили моите таланти върху техните. Всъщност тъй като госпожа Дюпен винаги е имала много посредствено мнение за способностите ми, тя ме е използвала винаги само за да пиша под нейна диктовка или за чисто технически справки, така че подобен упрек би бил съвсем несправедлив.

Този последен неуспех окончателно ме отчая. Изоставих всички планове за преуспяване и слава и без да се занимавам повече с истинските си или въображаеми таланти, които ми носеха толкова малко облага, посветих времето и грижите си за припечелване прехраната ни — моята и на Терез, работейки за хората, които щяха да ни я осигурят. И така, аз се свързах напълно с госпожа Дюпен и господин дьо Франкьой. Не плувах в кой знае какво охолство, защото с осем-деветстотин франка годишно, колкото получавах през първите години, едва смогвах да посрещна най-насъщните ни нужди; бях принуден да живея в мебелирана стая, в съседство с тях, в доста скъп квартал, а същевременно плащах наем и за друго жилище в покрайнините на Париж, на горния край на улица Сен-Жак, където независимо какво беше времето, не пропусках да отида да вечерям. Скоро свикнах и дори се увлякох в новите си занимания. Пристрастих

се към химията. Минах няколко курса заедно с господин дьо Франккой при господин Руел и започнахме да хабим хартия, пишейки студии в областта на химията, едва овладели нейните елементарни понятия. През 1747 година прекарахме есента в Турен, в замъка Шьононсо, кралско жилище на Шер, построено при Анри II за Диан дьо Поатие, чийто герб още личи, днес собственост на главния изкупчия^[57] господин Дюпен. Прекарахме много приятно в това чудно място. Трапезата беше превъзходна. Надебелях като калугер. Свирехме и пеехме от сутрин до вечер. Композирах няколко трио за пеене, отличаващи се с мощна хармония и за които ще спомена може би в притурката, ако изобщо някога я напиша. Давахме комедии. И аз писах една за две седмици, в три действия, озаглавена „Безразсъдно обвързване“, която се намира между книгите ми. Тя има само едно качество: много е забавна. Там съчиних и няколко други произведения, между които и една поема, „Алеята на Силви“, по името на една алея в парка, която се виеше край Шер. Всички тия занимания не смущаваха работата ми по химия и задълженията ми при госпожа Дюпен.

Докато дебелеех в Шьононсо, моята Терез дебелееше в Париж, но по съвсем други причини, и когато се върнах, заварих заченатото от мене дело по-напреднало, отколкото предполагах. Като се има предвид материалното ми положение, това щеше крайно да ме обърка, ако сътрапезниците ми не ми бяха показали единствения изход. Тук следва да направя едно важно признание и съм принуден да започна поотдалеч, защото, тълкувайки го, бих се оправдал или обвинил, а не искам да сторя нито едното, нито другото.

Докато Алтуна беше още в Париж, вместо да се храним в ресторант, ние се хранехме обикновено близо до нас, почти срещу безистена на Операта, у госпожа Ла Сел, жена на шивач, която не готвеше особено добре, но въпреки това масата ѝ не оставаше празна, понеже клиентите ѝ бяха приятни и порядъчни хора. Там не се приемаха непознати и всеки новодошъл трябваше да бъде представен от някой редовен клиент. Командорът дьо Гравий, стар развратник, изключително любезен и духовит, но и страшно циничен, живееше там на пансион и привличаше лекомислено и блестящо младежко общество, съставено главно от гвардейски офицери и мускетари. Командорът дьо Нонан, ухажор на всички момичета от Операта, носеше ежедневно всички клюки от това заведение. Господин дьо

Плеси, лейтенант-полковник в оставка, добродушен и благоразумен старец, Ансьоле^[58], офицер от мускетарския полк, поддържаха известен ред сред младежите. Идваха и търговци, финансисти, доставчици, но учтиви и благовъзпитани, ползващи се с уважение в своите среди, дьо Бес, дьо Форкад и други, чиито имена не си спомням. С една дума, там се срещаха изтъкнати личности от всички съсловия, с изключение на абати и съдии, каквито не съм виждал. Съществуваха уговорка изобщо да не се въвеждат тия две категории хора. Трапезата, доста многочислена, беше твърде весела, без да бъде шумна, и всички се закачаха много, но без простацини. Старият командор с пиперливите си вицове, що се отнася до съдържанието, никога не забравяше церемониалността на бившия двор и ако пушеше някоя непристойна дума, тя беше винаги така забавна, че всяка жена би му простила. Неговият тон определяше границите за всички сътрапезници. И другите младежи разказваха любовните си приключения със същата мила волност, а разкази за момичета не липсваха, още повече, че модният магазин беше до вратата на ресторанта. Уличката, през която се отиваше у госпожа Ла Сел, беше същата, на която беше магазинът на Ла Дюша, прочута търговка на модни артикули, която държеше много красиви момичета, с които тия господа честичко разговаряха преди или след обед. Ако бях по-смел, и аз бих се забавлявал с тях. Достатъчно беше да вляза, както правеха те. Но аз нито веднъж не посмах. И след заминаването на Алтуна продължавах да се храня доста често при госпожа Ла Сел. Там научавах купища забавни анекдоти и постепенно усвоих не нравите, слава богу, но установените там житейски правила. Изнасилени порядъчни момичета, измамани съпрузи, съблазнени жени, тайни раждания бяха най-обичайните теми, а мъжът, който доставяше най-много работа на дома за „Намерени деца“, се ползваше с най-много уважение. Това ми повлия. Моят начин на мислене се нагоди към психиката на тия приятни хора и аз си казах: „Понеже така е прието в тази страна, щом човек живее тук, защо да не постъпва по същия начин.“ А аз това и търсех. Възприех с леко сърце това средство, без ни най-малка задръжка, и трябваше да преодолее само съпротивата на Терез, която много мъчно се съгласи да приеме това единствено средство за спасяване на честта ѝ. Майка ѝ, която от своя страна се плашеше от нови грижи около бебета, ме подкрепи и ние я склонихме.

Избрахме сигурна и благоразумна акушерка, госпожа Гуен, която живееше на Сент-Йосташ, и ѝ поверихме тайната. Когато дойде времето, майка ѝ отведе Терез при Гуен, за да роди там. Аз отидох да я видя няколко пъти. Занесох ѝ шифровано име, което бях написал на две картончета. Сложихме едното в пелените на детето и акушерката го отнесе в службата за подхвърлени деца според установения ред. Следващата година същата неприятност и същия изход, само че не се сетихме за шифър. Същото нехайство от моя страна, същата съпротива от страна на майката. Тя се подчини, ридаейки. Ще видите по-нататък всички превратности, които предизвика в моя начин на мислене, а и в моята жизнена съдба, това съдбоносно поведение. Засега нека се ограничим до тази ранна епоха. Нейните последици, не само жестоки, но и непредвидени, и без това ще ме принуждават да се връщам прекалено често към тях.

Тук трябва да отбележа и първото запознанство с госпожа д'Епине, чието име често ще се среща в „Изповеди“. Тя беше родена д'Есклавел и неотдавна се беше омъжила за господин д'Епине, син на господин дьо Лалив дьо Белгард, главен изкупчия. Мъжът ѝ беше музикален, както и господин дьо Франкхой. Тя също свиреше и общата страст към това изкуство много ги беше сближила тримата. Господин дьо Франкхой ме въведе у госпожа д'Епине. Вечерях понякога с него в нейния дом. Тя беше приятна, остроумна, талантива. И безспорно добро познанство за мене. Но имаше приятелка, госпожица д'Ет; тя се славеше, че е много проклета, и живееше с кавалера дьо Валори, ползващ се със същата слава. Мисля, че общуването с тия двама души оказа лошо въздействие върху госпожа д'Епине, надарена от природата не само с буен темперамент, но и с прекрасни душевни качества, които го овладяваха или изкупваха неговите отклонения. Дьо Франкхой раздели приятелските си чувства между мене и нея и сам ми призна връзката си, затова аз не бих се осмелил да пиша тук за нея, ако не беше станала публично достояние, и то до такава степен, че не остана скрита дори за господин д'Епине. Дьо Франкхой ми призна дори много странни подробности във връзка с тази жена, за които тя никога не ми е говорила, смятайки, че не ги зная. Защото не съм казал и няма да кажа нито дума по този въпрос нито на нея, нито комуто и да било. Това доверие от едната и другата страна правеше положението ми особено деликатно главно с госпожа дьо Франкхой, която ме

познаваше достатъчно, за да ми вярва, макар че имах връзка с нейната съперница. Аз утешавах, доколкото можех, клетата жена, защото мъжът ѝ явно не изпитваше същите чувства, каквито тя към него. Изслушвах поотделно и тримата. Пазех тайните им най-добросъвестно, без нито един от тях да може да ми отскубне това, което другите двама ми бяха поверили, и без да скривам от всяка от тези жени, че съм приятел със съперницата ѝ. Госпожа дьо Франкьой, която се опита да ме използва за най-различни цели, срещна изричен отказ, а госпожа д'Епине, която поиска един ден да предам някакво писмо на Франкьой, не само че се натъкна на същия отпор, но и на ясното предупреждение, че ако иска да ме прогони завинаги от дома си, достатъчно е втори път да се обърне с такава молба към мене. Трябва да бъде справедлив спрямо госпожа д'Епине: моето държане в случая не само не я отблъсна, но тя дори изказа одобрението си пред Франкьой и продължи да ме приема все така любезно. Така в бурните отношения между тия трима души, на които държах, от които зависех до известна степен и към които бях привързан, аз запазих докрай приятелството, уважението и доверието им, държейки се любезно и мило, но винаги честно и твърдо. Въпреки моята несръчност и тъпота, госпожа д'Епине настоя да участвам в представленията, уреждани в Шьоврет, замък в околностите на Сен-Дьони, собственост на господин дьо Белгард. Там имаше театър, в който често представяха разни пиеси. Натовариха ме с една роля, която разучавах неуморно шест месеца, но въпреки това на представлението трябваше да ми суфлират през цялото време. След това изпитание не ми възлагаха вече роли.^[59]

Освен с госпожа д'Епине аз се запознах и с нейната зълва, госпожица дьо Белгард, която стана наскоро графиня д'Удто. Първия път, когато я видях, беше в навечерието на сватбата ѝ. Тя води дълъг разговор с мене с присъщата ѝ очарователна задушевност. Много ми хареса. Но съвсем не можех да предвидя, че тази млада особа ще се превърне един ден в моя съдба и ще ме тласне макар и съвсем невинно в бездната, в която съм днес.

Макар че не съм говорил за Дидро след завръщането си от Венеция, както и за моя приятел господин Роген, аз не бях забравил нито единия, нито другия и бях станал по-близък с първия. Той си имаше своята Нанет, както аз си имах Терез. Това също ни сближаваше. Разликата беше само, че моята Терез, със също така

приятна външност, както неговата Нанет, имаше кротък нрав и приветлив характер, създаден да обвърже един честен мъж, докато приятелката на Дидро, неговорчива и заядлива, с нищо не можеше да изкупи лошото си възпитание. Той обаче се ожени за нея. Постъпил е правилно, ако ѝ е бил обещал. Колкото до мене, понеже не бях дал подобни обещания, не бързах да последвам примера му.

Бях се сприятелил и с абат дьо Кондийак; той също като мене не беше още нищо в литературата, но носеше в себе си заложибите, които му дадоха възможност да стане това, което е днес. Аз може би пръв прозрях стойностите му и го оцених истински. Изглежда, че и на него му беше приятно с мене. И докато, затворен в стаята си на улица Жан-Сен-Дьони, близо до Операта, работех върху акта за Хезиод, той идваше понякога при мене и ние обядвахме вън от града. Тогава той работеше върху своето „Есе за произхода на човешките познания“, което е първото му произведение. Когато го завърши, възникна трудността да намери издател, който да се натовари с напечатването му. Парижките книжари са безочливи и груби с всеки начинаещ писател, а и метафизиката, която тогава съвсем не беше на мода, не представляваше особено приемлив сюжет.

Аз говорих на Дидро за Кондийак и за неговото произведение. Запознах ги двамата. Те бяха създадени да си допаднат и си допаднаха. Дидро увеща книжаря Дюран да вземе ръкописа на абата и този велик метафизик получи за произведението си, едва ли не по милост, сто екю, които може би нямаше да има без мене. Понеже и тримата живеехме в доста отдалечени квартали, събирахме се веднъж седмично в Пале-Роаял и обядвахме заедно в „Пание-Фльори“. Изглежда, че тия ежеседмични обеда извънредно много се нравеха на Дидро, защото той, който много рядко устояваше на срещите си, не пропусна нито една от нашите. По време на тия обеда аз замислих издаването на периодичен вестник, който трябваше да списваме последователно ту Дидро, ту аз, под надслов „Присмехульник“. Нахвърлих първия брой и така се запознах с д'Аламбер, на когото Дидро беше говорил за мене. Непредвидени пречки осуетиха проекта ни и той не видя бял ден.

Двамата писатели бяха започнали отскоро своя „Енциклопедически речник“; отначало той трябваше да бъде обикновен превод на Чембърс, нещо като „Медицински речник“ на Джеймс, който Дидро беше вече привършил. Той ми предложи да

участвам и аз във второто начинание, като се заема с раздела за музиката. Аз приех и изпълних много набързо и много посредствено тази задача за определения от него тримесечен срок, с каквото разполагаха впрочем и другите сътрудници на речника, само че аз единствен бях готов навреме. Предадох му ръкописа си, преписан на чисто от един прислужник на господин дьо Франкьой, Дюпон, който пишеше много красиво, срещу десет екю от собствения ми джоб — те никога не ми бяха изплатени. Дидро ми беше обещал известно възнаграждение от издателите, за което обаче повече не спомена, а и аз не му напомних.

Работата по „Енциклопедията“ беше прекъсната поради неговото задържане. „Философски размисли“ му бяха навлекли известни неприятности, които останаха без последствие. Не беше така обаче с неговото „Писмо за слепците“, в което нямаше нищо наказуемо, като се изключат някои лични намеци, от които се засегнаха госпожа Дюпре дьо Сен-Мор и господин дьо Реомюр. Това стана причина за задържането му във Венсенската кула. Нищо не може да се сравни с тревогата, която породила в мене бедата, постигнала приятеля ми. Мрачното ми въображение, което винаги прави от злото по-голямо зло, се развихри. Реших, че са го затворили там за цял живот. Едва не полудях. Писах на мадам дьо Помпадур, заклевайки я, да настоя да го пуснат или да издейства да ме задържат заедно с него. Не получих никакъв отговор. Постъпката ми беше много неблагоприятна, за да окаже някакво въздействие, и не си правя илюзията, че моята намеса е допринесла за смекчаването на режима му известно време, след като го затвориха. Но ако това задържане беше продължило още малко при същата строгост, сигурно щях да умра от отчаяние пред прага на този прокълнат затвор. Впрочем, независимо от това, че писмото ми не даде желанния резултат, самият аз ни най-малко не си приписах никакви заслуги. Споменах само на няколко души за това, но никога не заговорих с Дидро по този въпрос.

[42] Освен ако се е излъгал в избора си или ако жената, към която се е привързал, не измени характера си поради стечение на изключителни обстоятелства, а това не е напълно невъзможно. Ако искаме да приемем подобно твърдение без изключение, би трябвало да съдим за Сократ по жена му Ксантипа или за Дион по приятеля му

Калипус. Това би било най-несправедливата и най-невярна преценка. Впрочем нека по този повод да не се прилага оскърбително горното разсъждение спрямо жена ми. Тя се оказа наистина по-ограничена и по-лековерна, отколкото я мислех, но колкото до характера ѝ, чист, прекрасен и незлобив, той е напълно достоен за уважението ми и ще го има, докато съм жив. — Б.а. ↑

[43] Проект за нови музикални знаци. — Б.фр.изд. ↑

[44] Става дума за поета Жан-Батист Русо. ↑

[45] Дюкло, 1742. — Б.фр.изд. ↑

[46] Аз му вярвах толкова дълго и толкова абсолютно, че след завръщането си в Париж му поверих ръкописа на „Изповеди“. Недоверчивият Жан-Жак никога не можа да повярва в коварството и неискреността, докато не им стана жертва. — Б.а. ↑

[47] В порив на вдъхновение (ит.). — Б.пр. ↑

[48] Краят на август 1743 г. — Б.фр.изд. ↑

[49] Лицата, назначени от Сената на Венеция за връзка с чуждите представители. — Б.пр. ↑

[50] Не съм сигурен дали не беше театърът „Сен-Самюел“. Собствените имена ми се изплъзват от паметта. — Б.а. ↑

[51] Маскирана особа (ит.). — Б.пр. ↑

[52] Съдии от духовния съд, съществуващ в католическите страни до XIX в. — Б.пр. ↑

[53] Запази ми красавицата, разпалила сърцето ми (ит.). — Б.пр.

↑

[54] За да не изглеждам много страхлив (ит.). — Б.пр. ↑

[55] Интимно облекло (ит.). Б.пр. ↑

[56] Остави жените и учи математиката (ит.). — Б.пр. ↑

[57] През XVIII в. така се наричат лицата, които са откупували правото да събират данъци. Б.пр. ↑

[58] На този господин Ансьоле дадох една комедия, съчинена от мене, „Военнопленниците“, написана след злополучните сражения на французите в Бавария и Бохемия. Никога не посмях да я покажа или призная, че е от мене поради необяснимата причина, че никъде кралят, Франция и французите не са били толкова искрено възхвалени, както в тази пиеса; а произведен в републиканец и бунтовник, аз не смеех да призная, че съм бил панегирист на нация, всичките принципи на която противоречат на моите. По-съкрушен от нещастията на Франция,

отколкото може би самите французи, аз се страхувах да не би да се сметне за ласкателство и подлост проявата на искрено чувство, чиито повод и причини разкривам в първата част и което се страхувам да изявя. — Б.а. ↑

[59] Представената тогава пиеса е „Безразсъдното обвързване“ от Жан-Жак. Б.фр.изд. ↑

КНИГА ОСМА

1749–1755

Трябваше да се спра в края на предишната книга. С осмата книга започва нескончаемата верига на злочестините ми.

След като живях в два от най-блестящите парижки домове, въпреки не особената си общителност, завързах все пак известни познанства. Бях се запознал между другото у госпожа Дюпен с престолонаследника на Сакс-Гота и възпитателя му барон дьо Тъон. У господин дьо ла Поплиниер се бях запознал с господин Сеги, приятел на барон дьо Тъон, известен в литературния свят с хубавото си издание на Русо. Баронът ни покани, Сеги и мене, да прекараме един-два дни във Фонтъоне-су-Боа, където принцът имаше къща. Отидохме там. Минавайки покрай Венсен, сърцето ми се разкъса от болка при вида на затвора и баронът го почувства по измененото ми лице. На вечеря принцът заговори за задържането на Дидро. За да ме предизвика да се изкажа, баронът обвини Дидро в неблагоприятие. Аз от своя страна проявих също неблагоприятие с пламенната си защита. Не ми се разсърдиха за прекаленото съчувствие, вдъхнато ми от нещастieto на приятеля ми, но заговориха за друго. На вечерята присъстваха двама германци, аташирани към принца. Единият, Клупфел, много умен мъж, беше негов духовен наставник, а впоследствие стана негов възпитател, измествайки барона. Другият беше един младеж, Грим, който изпълняваше при принца службата на четец, докато си намери друга работа. Износените му дрехи издаваха насъщната нужда по-скоро да уреди този въпрос. Още същата вечер между Клупфел и мене се завърза дружба, която скоро се превърна в приятелство. С Грим не тръгна толкова лесно. Той беше много сдържан и съвсем нямаше още самомнителния тон, който придоби ведно с успехите си. На следващия ден, по време на обета, заговорихме за музика. Той се изказа с разбиране. Стана ми страшно приятно, когато разбрах, че може да акомпанира на клавесин. Следобед поръчахме да ни донесат ноти и цял ден свирехме на клавесина на принца. Така започна нашето

приятелство, тъй заплениващо в началото и така злополучно накрая, за което доста често ще говоря занапред.

Когато се върнах в Париж, узнах приятната новина, че Дидро е излязъл от тъмницата и е задържан под честна дума в замъка и парка с право да вижда приятелите си. Колко тежко ми беше, че не мога още същия миг да изтичам при него! Зает с неотложна работа два-три дни у госпожа Дюпен, които за моето нетърпение бяха равни на два-три века, едва след това литнах в прегръдките на приятеля си. Неизказано сладък миг! Той не беше сам. Д'Аламбер и ковчежникът на „Сент-Шапел“ бяха при него. Влизайки обаче, аз видях само него, възкликнах, спуснах се буйно и притиснах лице до неговото, прегърнах го плътно, изразявайки чувствата си само със сълзи и хълцания. Задушавях се от умиление и радост. Първият му порив, като се освободи от прегръдките ми, беше да се обърне към ковчежника и да му каже:

— Виждате ли, господине, колко много ме обичат приятелите ми.

Погълнат от вълнението си, тогава не размислих върху този начин да използва искреното ми чувство. Но когато се сетя от време на време за онзи миг, винаги си мисля, че на мястото на Дидро едва ли би ми хрумнало да посрещна приятеля си с тия думи.

Стори ми се много разстроен от затворничеството си. Беше запазил ужасен спомен от кулата и макар че беше много приятно настанен в замъка и можеше по своя воля да се разхожда из парка, който е дори разграден, той се нуждаеше от компанията на приятелите си, за да не изпада в мрачно настроение. Понеже безспорно аз най-много му съчувствах, реших, че моето присъствие ще му действа най-ободрително, затова най-много през ден, въпреки голямата си заетост, отивах било сам, било с жена му да прекарам следобед с него.

През тази година, 1749, лятото беше изключително горещо. Разстоянието от Париж до Венсен се изчислява на две левги. Тъй като не бях в състояние да плащам за файтон, когато отивах сам, тръгвах в два часа следобед и вървах бързо, за да стигна по-рано. Дърветата край пътя, подкастрирани по тукашната мода, почти не правеха сянка и често, изнемощял от умора и жегата, аз се просвах на земята, без да мога да направя ни крачка. За да вървя по-бързо, реших да нося книга със себе си. Един ден взех „Меркюр дьо Франс“ и докато го преглеждах набързо пътем, попаднах на темата, обявена от Дижон за ежегодния

конкурс: „Допринесъл ли е прогресът на науките и изкуствата за покварата или чистотата на нравите“.

Още непрочел обявата, пред мен се разкри друг свят и аз станах друг човек. Макар че съм запазил много жив спомен за изживяното впечатление, подробностите ми се изплъзват, след като ги отразих върху листа в едно от четирите си писма до Малерб. Това е една особеност на моята памет, която заслужава да се спомене. Тя ми служи дотолкова, доколкото разчитам на нея. Щом поверя заложеното в нея на хартия, тутакси ме изоставя. И напиша ли веднъж нещо, изобщо не си го спомням повече. Тази чудатост ме преследва дори в музиката. Преди да я овладеея, знаех наизуст много песни. Щом се научих да пея по ноти, не можех вече да задържам в паметта си нито една мелодия. И съмнявам се дали бих могъл да изпея докрай дори и най-любимите си песни.

По този повод си спомням едно нещо съвсем ясно. Когато пристигнах във Венсен, бях много възбуден, близо до нервен припадък. Дидро забеляза това. Аз му признах причината и му прочетох прозопопееята на Фабриций, която бях надраскал с молив под един дъб. Той ме насърчи да разгърна мислите си и да участвам в конкурса. Аз послушах съвета му и от този миг бях загубен. Целият ми останал живот и всички сполетели ме нещастия бяха неизбежна последица от този миг на заблуждение.

С необяснима бързина чувствата ми попаднаха в тон с мислите ми. Всички мои дребни увлечения бяха задушени от възторжената любов към истината, свободата, добродетелта и най-удивителното е, че този кипеж продължи в сърцето ми повече от четири-пет дни в такава върховна степен на възбуда, каквато едва ли някога е обземала друго човешко сърце.

Аз работех върху тази реч по много странен начин, който съм спазвал почти винаги при другите си произведения. Посвещавах ѝ безсънните си нощи. Обмислях я в леглото си със затворени очи, с невероятни мъки обръщах и преобръщах периодите в главата си. После, когато най-сетне ме задоволявах, аз ги поверявах на паметта си, докато мога да ги изложа писмено. Но докато стана и се облека, всичко пропадеше безследно и когато сядах пред листа, не ми идваше на ум почти нищо от това, което бях съчинил. Хрумна ми да взема за секретарка госпожа Льо Васьор. Бях ги настанил, майката, бащата и

дъщерята, по-близо до мене и за да ми спести парите за прислуга, тя идваше всяка сутрин да пали огън и да ми разтреби. Щом пристигнеше, аз ѝ диктувах още от леглото пасажите, които бях съчинил през нощта, и тази практика, която следвах дълго време, ми спести много усилия на паметта.

Когато завърших размишлението, аз го показах на Дидро; той остана доволен и ме посъветва да направя някои поправки. Все пак това произведение, от което блика жар и мощ, е лишено напълно от логика и ред. От всичко, което е излязло изпод перото ми, то е най-неубедително и най-бедно по отношение на ритъма и хармонията. Но колкото и даровит да се е родил човек, изкуството да се пише не се усвоява от първия път.

Аз изпратих произведенията си, без да споделя с никого друго това, с изключение на Грим, доколкото си спомням. Откакто той беше постъпил при граф дьо Фриез, бях се сблизил извънредно много с него. Той имаше клавесин, който ни събираше, и ние прекарвахме край него всеки мой свободен миг. Пеехме безспир и без отдых италиански песни, баркароли от сутрин до вечер или по-скоро от вечер до сутрин и ако ме нямаше у госпожа Дюпен, можеха да бъдат сигурни, че ще ме намерят при Грим или с Грим било на разходка, било на театър. Престанах да ходя в „Комеди Италиен“, където се ползвах със свободен пропуск, защото той не обичаше италианския театър, а ходех заедно с него, срещу заплащане, в „Комеди Франсез“, защото той беше запален по френски театър. С една дума, изпитвах такова силно влечение към този младеж и станахме така неразделни, че бедната ми леля дори беше пренебрегната. Искам да кажа, че я виждах по-рядко, защото нито за миг обичта ми към нея не е намалявала.

Тази невъзможност да разделя малкото си свободно време между хората, които обичах, поднови още по-силно отдавнашното ми желание да живея под един покрив с Терез. Неудобството от нейното многочислено семейство и главно липсата на пари, за да купим необходимите мебели, ме възпираха досега. Яви се удобен случай да осъществя плана си и аз се помъчих да го използвам. Понеже господин дьо Франкьой и госпожа Дюпен чувстваха, че осем-деветстотин франка годишно не могат да ми стигнат, увеличиха по свой собствен почин хонорара ми на петдесет луидора, освен това, когато госпожа Дюпен узна, че възнамерявам да обзаведа собствено домакинство, ме

подпомогна и в това. С мебелите, които имаше вече Терез, успяхме да се наредим горе-долу в малкия апартамент в дома на Лангдок на улица Грьонел-Сент-Оноре и ние прекарахме там спокойно и приятно цели седем години до преместването ни в Ермитажа.

Бащата на Терез беше много кротък старец, който ужасно се боеше от жена си. Беше я кръстил Прокурора, а Грим пренесе впоследствие на шега този прякор и на дъщеря ѝ. Госпожа Льо Васьор не беше глупава жена, тоест тя беше хитра, обичаше дори да си придава благовъзпитан и светски вид, но умираше за тайни сплетни, които ми бяха непоносими, и даваше лоши съвети на дъщеря си, стараяйки се да ѝ внуши да се държи притворно с мене; освен това любезничеше поотделно с всички мои приятели, настройвайки ги едни срещу други и предимно против мене. Иначе не беше лоша майка, защото така ѝ беше изгодно; прикриваше грешките на дъщеря си, защото имаше полза. Отрупвах тази жена с внимание, грижи, дребни подаръци и много държах да ме обикне. Но това абсолютно не ми се удаде и тя беше единственият източник на неприятности в моето семейство, независимо от това смея да кажа, че съм изпитал шест-седем години най-съвършеното семейно щастие, което е съвместимо със слабата човешка природа. Терез имаше ангелско сърце. Нашата взаимна привързаност растеше ведно с близостта ни и с всеки изминат ден чувствахме все повече, че сме създадени един за друг. Ако развлеченията ни се поддаваха на описание, тяхната простота би извикала присмех. Разходките ни насаме извън града, когато щедро харчех осем-десет су в някоя кръчмичка, интимните ни вечери пред прозореца, седнали един срещу друг на малки столчета, поставени върху един сандък, заемащ цялата ширина на нишата. Первазът на прозореца ни служеше за маса. Ние дишахме чистия въздух, гледахме околностите, минувачите и улиците от нашия четвърти етаж, докато вечеряхме. Кой би могъл да опише, кой би могъл да почувства очарованието на тия наши вечери, когато вместо всякаква друга храна трапезата ни се състоеше от парче черен хляб, череша, сирене и четвърт вино, което изпивахме двамата? Сърдечна дружба, доверие, задушевност, простодушие, колко вкусни подправки! Понякога се заседяхме до полунощ, без да забележим и без да подозираме, че е толкова късно, докато нашата стара майка ни подканеше да си легнем. Но нека отмина тези подробности, които могат да се сторят глупави

или смешни. Винаги съм казвал и чувствал, че истинската наслада не се поддава на описание.

Почти по същото време изпитах и друга по-груба наслада, последната от този вид, в която мога да се упрекна. Казах, че пасторът Клупфел беше много приятен човек. Бях свързан с него почти толкова тясно, както и с Грим, и ние станахме също много близки. Те двамата често идваха на обед у дома. Тези обеди, напълно скромни, се оживяваха от тънките и дръзки закачки на Клупфел и от забавните германизми на Грим, който тогава не се перчеше още с чистотата на френския си език. В нашите малки пиршества не цареше сладострастие, но затова пък имаше много веселие и пие се чувствахме толкова добре заедно, че не можехме да се разделим. Клупфел беше обзавел жилище на една девойка, която въпреки това принадлежеше на всички, защото той не можеше да я издържа сам. Една вечер го срещнахме на изхода на кафенето. Отиваше да вечеря с нея. Ние му се присмяхме. Той си го върна, като ни покани да вечеряме с тях и започна на свой ред да ни се присмива. Клетото създание ми се стори доста добросърдечно, кротко, съвсем несвикнало със занаята си, към който я приучваше една стара вещица, с която живееше. Шегите и виното ни възбудиха до такава степен, че загубихме контрол над себе си. Добрият Клупфел реши да бъде гостоприемен докрай и ние минахме и тримата един след друг в съседната стая с горкото момиченце, което се чудеше дали да плаче, или да се смее. Грим винаги след това твърдеше, че не бил я докоснал. В такъв случай сигурно само за да се позабавлява с нетърпението ни, той остана толкова дълго с нея; и ако действително се е въздържал, едва ли го е направил от нравствени задръжки, понеже преди да постъпи при граф дьо Фриез, живееше с леки момичета от същия квартал Сен-Рок.

Излязох от улица Моано, където живееше момичето, със същото чувство на срам, с което моят Сен-Прьо напуска къщата, където са го напили; и, разбира се, когато описвах този случай, имах предвид това мое приключение. Терез забеляза по някои външни белези и главно по смутения ми вид, че нещо ми тежи на съвестта. Облекчих душата си, като ѝ изповядах откровено и незабавно всичко. И добре сторих, защото още на следния ден Грим победоносно ѝ разказа провинението ми, и то преувеличено, и оттогава не пропускаше случай да ѝ го припомни коварно. Това беше много грозно и непростимо от негова

страна, защото аз непринудено и доброволно му се бях доверил и имах право да разчитам, че няма да се разкайвам за това. Никога не съм чувствал по-добре, отколкото в този случай, великодушното сърце на моята Терез. Тя беше по-възмутена от постъпката на Грим, отколкото оскърбена от моята невярност, и в нейните трогателни и нежни упреци нямаше нито следа от озлобление.

Простодушието на това прекрасно момиче съответстваше на добросърдечието му. Това е достатъчно, за да разберете какво представляваше тя. Но заслужава да приведа още един пример. Бях й казал, че Клупфел е пастор и духовен наставник на принца на Сакс-Гота. Пастор беше за нея нещо толкова непонятно, че смесвайки забавно най-разнообразни понятия, тя си науми, че Клупфел е папа. Когато ми каза за първи път, че папата ме бил търсил, помислих, че е полудяла. Накарах я да ми обясни и първата ми работа беше да разкажа тази небивала смешка на Грим и Клупфел и прякорът папа му остана между нас. Ние кръстихме момичето от улица Моано папеса Йоана. По този повод избухваха луди смехове. Просто се задушавяхме. Приписват ми едно писмо, в което уж заявявам, че съм се бил смял само два пъти в живота си; тези хора не са ме познавали по онова време, иначе не биха си помислили дори подобно нещо.

През следващата 1850 година, когато изобщо вече не мислех за моето „Размишление“, узнах, че спечелило първа награда в Дижон. Това известие събуди в мене всичките мисли, които ми бяха внушили това произведение, разпали ги с нова сила и окончателно раздвижи в сърцето ми първата подкваса за героизъм и добродетел, вложена в него още в детските ми години от баща ми, родината ми и Плутарх. Само едно нещо вече ми се струваше истински величаво и красиво: да живея свободно и честно, презирайки богатството и общественото мнение, задоволявайки се сам със себе си. Макар че неоправдан срам и страх от присмехи ми попречиха още от самото начало да се подчиня на тези принципи и да скъсам рязко с общоприетите правила на моя век; още оттогава решението ми бе взето и побързах да го приведа в действие веднага щом възникналите противоречия го разпалиха и го накараха да възтържествува.

Докато умувах върху задълженията на човека изобщо, едно събитие ми напомни, че трябва да се замисля по-сериозно върху моите собствени задължения. Терез забременя за трети път. Много искрен

със самия себе си, много горд дълбоко в душата си, за да си позволя да опровергая принципите с постъпките си, аз разгледах от разни страни положението на моите бъдещи деца, връзките им с тяхната майка въз основа на законите на природата, справедливостта и разума, както и въз основа на законите на чистата, свята и вечна като своя създател религия, която хората са осквернили, преструвайки се, че искат да я прочистят, и която са превърнали със своите формули в чисто словесна религия, защото много лесно е да се предприше невъзможното, когато човек не е длъжен да го приложи на дело.

Може би аз се излъгах в моите изводи, но удивително е с каква увереност ги последвах. Ако спадах към ония изроди, глухи за нежния глас на природата, в чиито сърца никога не е покълнало истинско чувство за справедливост и човечност, подобно коравосърдечие би изглеждало обяснимо. Но това топло сърце, тази животрептяща чувствителност, тази непринудена дружелюбност, силната ми привързаност към приятелите ми, жестоката болка, когато се наложи да скъсам с тях, вроденото ми благоразположение към всяко човешко същество, пламенната ми любов към възвишеното, справедливото, красивото, правдивото, ужасът ми от злото, под каквато и форма да го срещна, невъзможността ми да мразя, да вредя и даже да зложелателствам, разнежването ми, силното сладостно вълнение, което изпитвам пред всяка доблестна великодушна и сърдечна проява, нима всичко това може да се съгласува в една и съща душа с душевно падение, което кара човека да потъпче без угризение най-сладкото задължение? Не аз го чувствам и го заявявам високо: това не е възможно. Нито за миг през живота си Жан-Жак не е могъл да бъде безчувствен, жесток човек, изроден баща. Може би съм се излъгал, но не съм бил безсърдечен. Ако ви обясня основанията си, ще кажа повече, от колкото трябва. Понеже тия съображения са могли да ме изкушат, те биха изкушили и много други. Не искам да излагам на същата заблуда младежите, които може би ще прочетат тия редове. Ще кажа само, че предоставяйки децата си на обществените грижи, понеже нямах условия да ги възпитам и отгледам сам, предназначавайки ги да станат работници и селяни вместо авантюристи и кариеристи, аз сметнах, че изпълнявам своя граждански и бащински дълг. Считах се за член на Платоновата република. Неведнъж впоследствие сърцето ми, обзето от горчиви съжаления, ми

доказваше, че съм сгрешил, но разумът ми не само че не ми е внушавал да се разкайвам за постъпката си, а дори ме кара да благославям небето, задето по този начин съм предпазил децата си от участта на баща им, както и от участта, която щеше да ги сполети, когато щях да бъда принуден да ги изоставя. Ако ги бях дал на госпожа д'Епине или на госпожа дьо Люksamбур, които поради приятелски чувства, от великодушие или други някои съображения пожелаха да поемат впоследствие издръжката им, дали щяха да бъдат по-щастливи? Щяха ли поне да бъдат възпитани като честни хора? Не зная. Но съм сигурен, че щяха да ги научат да мразят и може би да се отрекат от своите родители — сто пъти по-добре е изобщо да не ги познават.

И така и третото ми дете беше подхвърлено в службата за „Намерени деца“, както първите две. Същото стана и със следващите две. Защото аз имах общо пет деца. Това разрешение ми се стори толкова правилно, разумно, законно, че ако не се хвалех открито от внимание към майката, споделих го с всички, които знаеха за връзката ми с Терез. Казах го на Дидро, на Грим, впоследствие на госпожа д'Епине, а по-късно на госпожа дьо Люksamбур, и то свободно, откровено, без да е необходимо, макар че лесно можех да го скрия от всички. Акушерката Гуен беше порядъчна, много дискретна жена, на която напълно разчитах. Единственият ми приятел, на когото имах известен интерес да се доверя, беше доктор Тиери, който се грижи за бедната ми жена по време на едно от нейните раждания, когато беше тежко болна. С една дума, аз не забулих в тайна поведението си не само защото никога не съм скрил нищо от приятелите си, но и защото всъщност не виждах нищо лошо в това. Преценявайки внимателно всичко, аз избрах за децата си най-доброто или поне това, което си въобразявах, че е най-доброто. Сам аз съжалявах, а и още съжалявам, че не съм бил възпитан и отгледан като тях.

Докато аз се доверявах така на приятелите си, госпожа Льо Васър от своя страна също разкриваше тази тайна, но с малко покористни цели. Бях ги въвел и нея, и дъщеря ѝ у госпожа Дюпен, която от приятелски чувства към мене ги отрупваше с внимание. Майката я посвети в тайната на дъщеря си. Добросърдечна и великодушна, госпожа Дюпен, на която тя не казваше, че въпреки скромните си доходи се старая да задоволя напълно нуждите им, ги подпомагаше щедро, нещо, което дъщерята, по заповед на майката, бе скривала през

цялото време от мене, докато живеехме в Париж. Призна ми едва в Ермитажа заедно с много други подобни прегрешения. Аз не знаех, че госпожа Дюпен, която никога с нищо не намекна пред мене, е била така добре осведомена за моите работи. Все още не зная дали и снаха ѝ госпожа дьо Шьононсо не е била също така добре осведомена, но госпожа дьо Франкьой, нейната заварена снаха, не може да опази тайната. Тя заговори по този въпрос една година по-късно, когато бях вече напуснал дома им. Почувствах се задължен да ѝ пиша по този повод едно писмо, което читателят ще намери в притурката. В него излагам тези свои съображения, които не компрометират госпожа Льо Васьор и семейството ѝ. Решаващите съображения бяха продиктувани именно от тях, но аз ги премълчах.

Сигурен съм в дискретността на госпожа Дюпен и в приятелските чувства на госпожа дьо Шьононсо. Вярвам и в дискретността на госпожа дьо Франкьой, която умря дълго преди тайната ми да излезе наяве. Това можеше да бъде извършено единствено от хората, на които я бях доверил, и то стана след скъсването ми с тях. Само този факт ги осъжда достатъчно. Без да искам да се освободя от порицанието, което заслужавам, предпочитам да ми тежи по-скоро то, отколкото обвинението в злост, което заслужават те. Моето провинение е голямо, но то се дължи на заблуда. Аз пренебрегнах задълженията си, но в сърцето си не съм желал да навреда никому и бащинските чувства не могат да заговорят силно за деца, които изобщо не съм видял. Но да измениш на доверието, което ти е оказал приятел, да пристъпиш най-светия от всички договори, да дадеш гласност на тайните, поверени на сърцето ти, да опозориш, без да ти мигне окото, приятеля, когото си измамил и който още те тачи дори след като е скъсал с тебе, това не е вече само провинение, а душевна низост и престъпност.

Обещах да напиша изповед, а не оправдание. Затова няма да кажа нищо повече по този повод. Моето задължение е да кажа истината, а задължение на читателя е да отсъди справедливо. Във всички случаи искам от него само това.

Женитбата на господин дьо Шьононсо направи за мене домът на майка му още по-приятен благодарение на ума и личните качества на младоженката, изключително приятна млада жена, която прояви явно предпочитание към мене измежду писарите на господин Дюпен. Тя

беше единствена дъщеря на виконтеса дьо Рошоар, голяма приятелка на граф дьо Фриез, а чрез него и на Грим, който беше негов секретар. Но въпреки това аз го въведох при нейната дъщеря. Техните характери обаче не си подхождаха и връзката им не продължи много. Грим още по онова време се насочваше към сигурно положение и предпочете майката, жена от висшето общество, докато дъщерята искаше верни приятели, които да съответстват на наклонностите ѝ, като беше чужда на всякакви интриги и не се домогваше до благоволенieto на влиятелните личности. Госпожа Дюпен не срещна в лицето на госпожа дьо Шьононсо пълното покорство, което очакваше, затова не я ограда с радост в своя дом; но госпожа дьо Шьононсо, горда с личните си достойнства, а може би и с благородния си произход, предпочете да се откаже от светските забавления и да прекарва почти цялото време уединена в своя апартамент, отколкото да носи бремето на една зависимост, за която не се чувстваше създадена. Това своеобразно заточение, засили привързаността ми към нея поради вроденото ми влечение към хората, които се чувстват нещастни. Аз намирах у нея склонност към метафизика и философия, макар че понякога я избиваше на софизъм. Разговорът с нея, съвсем необичаен за млада жена, която наскоро е излязла от манастир, имаше особено очарование за мене. А тя нямаше още двадесет години. Лицето ѝ беше ослепително бяло, би изглеждала стройна и грациозна, ако имаше похубава стойка. Пепеляворусите ѝ, рядко красиви коси ми напомняха косите на клетата мама на младини и силно ме вълнуваха. Но строгите принципи, които бях възприел и твърдо решил да следвам на всяка цена, ме предпазваха от нея самата и от очарованието ѝ. Цяло лято прекарвах три-четири часа дневно насаме с нея, обяснявайки ѝ сериозно аритметика и отегчавайки я с нескончаемите си цифри, без да ѝ кажа нито една любезност или да ѝ хвърля нито един многозначителен поглед. Пет-шест години по-късно нямаше да бъде толкова благоразумен или толкова безумен. Но било е писано да обичам само веднъж в живота си и друга, а не тя, да бъде обект на първите и последните въздишки на сърцето ми.

Откакто живеех при госпожа Дюпен, се чувствах доволен от службата си, без да проявявам желание да я подобра. Тя и господин дьо Франкьой увеличиха възнаграждението ми напълно по техен почин. Същата година господин дьо Франкьой, който с всеки изминат

ден се привързваше все повече към мене, си науми да подобри още повече финансовото ми положение, като същевременно го заздрави. Той беше началник на финансовото управление. Касиерът му господин Дюдоайе, вече стар и богат, искаше да напусне длъжността си. Господин дьо Франкьой ми предложи мястото му и за да ме подготви за него, ходих няколко седмици при господин Дюдоайе, за да ми даде необходимите упътвания. Но дали защото ми липсваха данни за тази професия, или защото господин Дюдоайе, който, както ми се стори, искаше да си намери друг заместник, не споделяше охотно опита си с мене, аз придобивах бавно и лошо необходимите познания и цялата система от умишлено объркани сметки никога не можа да влезе в главата ми. Но макар и да не бях схванал тънкостта на работата, бях усвоил достатъчно текущите операции, за да мога да се справям с лекота. Поех дори част от длъжността: водех книгите и държах касата. Давах и получавах пари, издавах разписки и макар че нямам нито вкус, нито склонност към тази работа, с годините ставах все по-благоразумен и бях решил да победея отвращението си и да се отдам напълно на службата си. За нещастие тъкмо когато бях започнал да влизам в крак, господин дьо Франкьой замина за известно време, през което аз се нагърбих с касата, в която тогава имаше само двадесет и пет — тридесет хиляди франка. Грижите и душевното безпокойство, които ми създадоха тези пари, ме накараха да почувствам, че съвсем не съм създаден за касиер и сигурен съм, че притеснението ми по време на неговото отсъствие допринесе да се разболея след завръщането му.

Казах в първата част, че едва не съм умрял при раждането си. Някакъв органичен дефект в пикочния мехур предизвикваше през първите ми детски години почти постоянно задържане на урина и леля ми Сюзан, която ме отгледа, положи невероятни усилия, за да ме спаси. Тя успя в края на краищата. Силният ми организъм надделя и здравето ми укрепна до такава степен по време на младежките ми години, че като се изключи линеенето, за което вече разказах, и честото уриниране, което особено при сторещяване ми причиняваше големи неудобства, стигнах до тридесетата си година почти без вече да чувствам последиците от ранното си боледуване. Първото възвръщане усетих при пристигането си във Венеция. Умората от пътуването и ужасната жегата, която бях изтърпял, възпалиха пикочния мехур и ми причиниха болки в бъбреците, които продължиха чак до началото на

зимата. След връзката ми с Падуана мислех, че ще умра, а не последва дори и най-леко неразположение. Изтощен по-скоро въображаемо, отколкото телесно за моята Джулиета, се чувствах по-добре от когато и да било. Едва след задържането на Дидро, посещавайки го във Венсен, в най-големите горещини, аз слънчесах и това предизвика остър нефрит, след който въобще не се възстанових напълно.

В момента, за който говоря, може би защото се бях преуморил с неприятната работа по проклетата каса, здравето ми се влоши и прекарах на легло пет-шест седмици в най-плачевно състояние. Госпожа Дюпен изпрати при мене прочутия Моран, който въпреки уменията и сръчността си ми причини невероятни мъки и изобщо не успя да ми постави сонда. Той ме посъветва да се обърна към Даран, чиито по-гъвкави тръбички най-сетне успяха да си проправят път. Осведомявайки госпожа Дюпен за състоянието ми, Моран ѝ заявил, че едва ли ще изкарам шест месеца. Тези негови думи стигнаха до ушите ми и ме наведоха на сериозен размисъл върху състоянието ми; аз осъзнах колко е глупаво да жертвам спокойствието и насладата на малкото дни, които ми остават да живея, като се заробя на дължност, вдъхваща ми само отвращение. А и как можех да съгласувам строгите принципи, възприети неотдавна, с толкова малко съответстващото им здравословно състояние и с какви очи в качеството си на касиер на управителя на финансите щях да проповядвам безкористност и бедност? Тези мисли така узряха в главата ми ведно с треската, споиха се така здраво, че нищо вече не можа да ги изкорени от съзнанието ми и докато се възстановявах от боледуването, хладнокръвно затвърдих у себе си решенията, взети в мигове на бълнуване. Отрекох се веднъж завинаги от всякакви планове за забогатяване и преуспяване. Решавайки да прекарам независим и беден малкото време, което ми оставаше, аз употребих цялата си морална сила, за да разчупя оковите на общественото мнение и да се отдам смело на изпълнение на всичко, което ми се струваше правилно, без ни най-малко да се смущавам от преценката на хората. Пречките, които трябваше да преодоля, усилията, които трябваше да положа, за да ги превъзмогна, са невероятни. Успях доколкото беше възможно и дори повече, отколкото очаквах сам. Ако бях успял да се отърся и от игото на приятелството, а не само от робуването на общественото мнение, щях да осъществя докрай замисъла си, най-величавия или поне най-полезния за

възтържествуването на добродетелта, какъвто някога се е раждал в главата на смъртен.

Но докато потъпквах безсмислените предразсъдъци на просташката сган от така наречените високопоставени или така наречените мъдри хора, аз се оставих да ме заробват и да ме водят за ръка като дете така наречените приятели. Изпълнени със завист, че поемам сам по своя нов път, привидно прекалено загрижени за щастието ми, те всъщност гледаха само да ме направят смешен и най-напред се заеха да ме унижат, за да могат впоследствие да ме оклеветят. Те завиждаха не толкова на литературната ми слава, колкото на личното ми преобразование, станало по това време. Може би щяха да ми простят, че се проявявах в изкуството да се пише, но не можеха да ми простят, че дадох с държането си пример, който, изглежда, ги дразнеше. Бях роден за приятелство: кроткият ми и лек характер лесно го поддържаше. Докато живях непознат на широката публика, всички ме обичаха и нямах нито един враг. Но щом си създадох име, останах без нито един приятел. Това беше голямо нещастие. Но още по-голямо нещастие беше, че ме ограждаха хора, все още носещи това име и използващи правата, които то им даваше, само за да ме тласнат към гибел. Продължението на тези спомени ще покаже развитието на злостния им заговор. Тук само отбелязвам началото му. Скоро ще видите как се завърза първият му възел.

Макар да възнамерявах да живея независим, все пак трябваше да се грижа за прехраната си. Измислих много просто средство. Да преписвам ноти срещу заплащане на страница. Ако някое по-солидно занимание би отговаряло на същата цел, щях да се заловя с него. Но тази работа ми допаднаше. Тя единствена можеше да ме храни ден за ден, без да загубвам личната си свобода, и затова избрах нея. Въобразявайки си, че няма вече нужда да бъда особено предвидлив, задушавайки всяка суетност в себе си, вместо касиер на финансите станах преписвач на ноти. Прецених, че съм спечелил много от този избор и толкова малко съм съжалявал впоследствие, че изоставих това занимание по принуждение и ще се заловя отново с него веднага щом мога.

Успехът на първото ми „Размишление“ улесни изпълнението на този проект. Когато то спечели наградата, Дидро се натовари с отпечатването му. Докато бях още на легло, той ми написа едно писмо,

с което ми извести обнародването му и въздействието му. „То завладява невероятно силно отбелязваше той всичко живо. Това е незапомнен успех!“ Тази благосклонност на публиката, до която никак не се бях домогвал, и то към неизвестен автор, ме увери за първи път истински в способностите ми, защото въпреки вътрешното си чувство винаги се бях съмнявал дотогава в тях. Разбрах колко изгодно може да бъде това за решението, което се готвех да взема, и прецених, че преписвач на ноти, ползващ се с що-годе известност в литературата, вероятно няма да остане без работа.

Щом взех твърдо решението си, писах писмо на господин дьо Франкьой, както и на госпожа Дюпен, за да ги уведомя и да им благодаря за всичко, което бяха сторили за мене, и да им поискам възнаграждението си. Озадачен от писмото ми, мислейки, че все още бълнувам, Франкьой веднага дойде при мене. Но моето решение беше така непоклатимо, че не успя да ме разколебае. Той каза на госпожа Дюпен и на всички други, че съм полудял. Аз не го опровергавах, но упорствах в решението си. Започнах своето преобразование най-напред с външността си. Изоставих златотканите дрехи и белите чорапи, взех си кръгла перука, престанах да нося шпага, продадох часовника си, като си казах с неопишуема радост: „Слава богу, няма да има вече нужда да зная колко е часът!“ Господин дьо Франкьой прояви добронамереност, като изчака още доста дълго, преди да повери другиму касата си. Най-сетне, като разбра, че няма да отстъпя, той я предаде на господин Алибар, на времето възпитател на младия Шьононсо, известен в ботаниката със своята „*Flora parisiensis*“.

Колкото и строга да беше моята реформа по отношение на външния лукс, тя не се разпростря отначало над бельото ми, на което особено държах. То бе остатък от венецианския ми гардероб, богат и доброкачествен. Грижата ми за бельото, предимно с оглед на чистотата, постепенно се беше превърнала в суета, която ми костваше скъпо. Някой ми направи услуга, като ме освободи от тази робия. В навечерието на Коледа, докато „гувернантките“ бяха на църква, а аз на духовен концерт, някой изби вратата на тавана, където беше проснато всичкото ни бельо. Обраха го изцяло ведно с четиридесет и две мои ризи от най-фино платно, които съставляваха всичкият ми запас. По описанието на съседите, които бяха видели по същото време да излиза от къщата човек с вързоп в ръце, Терез и аз заподозряхме нейния брат,

който беше известен като голям непрокопсаник. Майка ѝ енергично отхвърли подозренията ни. Но въпреки протестите ѝ то беше потвърдено от толкова указания, че ние продължавахме да се съмняваме в него. Аз не посмях да разследвам точно случая, за да не се натъкна на повече подробности, отколкото исках да узная. Братът не стъпи повече у нас след тази случка и изобщо пропадна нанякъде. Оплаках съдбата на Терез, а и моята собствена съдба, че сме свързани с такова разнородно семейство, и по-енергично от когато и да било друг път я подканих да се отърси от своето опасно заробване. Това приключение ме излекува от слабостта ми към хубаво бельо и оттогава насам си служа само с най-обикновено, съответстващо по-добре на останалите ми дрехи.

След като завърших по този начин преобразованието си, единствената ми грижа беше да го направя окончателно и трайно, като се помъча да изкореня от сърцето си всичко, все още подчинено на хорското мнение, всичко, способно да ме отклони поради страх от порицание от това, което беше истински добро и разумно. Поради шума, вдигнат от моето произведение, моето решение също вдигна шум и ми привлече клиенти. Така че аз започнах занаята си доста успешно. Няколко причини обаче ме възпрепятстваха да преуспея в него, както би станало при други обстоятелства. На първо място лошото ми здраве. Бъбречната криза, която бях прекарал, остави неизличими последици. Струва ми се, че лекуващите ме лекари ми причиниха не по-малко вреда, отколкото самата болест. Прегледах се последователно при Моран, Даран, Хелвециус, Малуен, Тиери, все големи учени, все мои приятели; те ме лекуваха всеки посвоему, не ме облекчиха никак и много ме изтощиха. Колкото по-сляпо следвах предписанията им, толкова по-жълт, мършав и слаб ставах. С въображението си, което те подхранваха, преценявах състоянието си по въздействието на лекарствата им и виждах само една поредица от задържане на урината, пясъци, камъни и накрая смърт. Всичко, в което другите намираха облекчение — отвари, бани, кръвопускане, влошаваше състоянието ми. Когато забелязах, че само сондите на Даран ми въздействат донякъде, аз си въобразих, че не бих могъл вече да живея без тях, и макар че ме облекчавах само временно, пръснах луди пари, за да си набавя огромни запаси от сонди — за цял живот, дори Даран да го няма вече. С всичките сонди, които още ми остават,

след като съм употребил за осем-десет години толкова много, трябва да съм купил поне за петдесет луидора. Давайте си сметка, че едно толкова скъпо, болезнено и мъчително лекуване не ми позволяваше да работя съсредоточено; умиращ човек не може да вложи кой знае какъв жар, за да си изкарва насъщния.

Литературните ми занимания също ме разсейваха и пречеха на ежедневната ми работа. Едва излезе моето „Размишление“ и защитниците на литературата се нахвърлиха върху мене, сякаш се бяха наговорили. Възмутен, че толкова дребни господа Жос, които изобщо нямаха представа от въпроса, се произнасяха като специалисти, аз взех перото и наредих някои от тях така, че ги направих за смях. Някой си господин Готие от Нанси, първият, който попадна под перото ми, беше грубо накастрен в писмо до Грим. Вторият беше самият крал Станислав, който не счете за унизително да встъпи в двубой с мене. Честта, която ми оказа, ме принуди да променя тона. Отговорът ми беше сериозен, но не по-малко енергичен. Без да оказвам незачитане към автора, отрекох напълно произведението му. Знаех, че един йезуит, на име отец Мьону, имаше също известен дял в него. Доверих се на усета си, за да разгранича писаното от принца и от монаха. Улучвайки безпощадно всички йезуитски фрази, аз изтъкнах пътем един анахронизъм, който според мене не можеше да не е излязъл изпод перото на отца. Този отговор, който, не зная защо, не вдигна шум колкото другите ми произведения, е единствен по рода си и до днес. В него използвах представилия ми се случай да покажа на читателите как едно частно лице може да защити каузата на истината дори срещу коронована глава. Мъчно е да се намери по-горд и по-почтителен тон. Имах щастие, че ставаше дума за противник, към когото сърцето ми беше изпълнено с уважение, затова можех без подмазване да му го засвидетелствам. Това именно сторих доста успешно, но с много достойнство. Приятелите ми, уплашени за мене, ме виждаха вече в Бастилията. Самият аз нито за миг не изпитах подобно опасение и имах право. След като прочел отговора ми, добрият владетел казал: „Така ми се пада. Повече няма да си пъхам носа.“ По-късно получих от него различни доказателства за уважение и благоразположение, някои от които ще спомена, и моят отговор обходи спокойно Франция и Европа, без никой да види нищо осъдително в него.

Малко по-късно се появи друг неочакван противник. Същият господин Борд от Лион, който десет години по-рано се беше държал толкова приятелски с мене и ми беше оказал няколко услуги. Аз не го бях забравил, но от небрежност бях пропуснал да му пиша. Не му бях изпратил и произведенията си, понеже не ми се удаде подходящ случай. Сбърках и той ме нападна напълно честно, аз отговорих в същия дух. Той отвърна по-остро. Това предизвика последния ми отговор, след който той повече не се обади. Но се превърна в мой върл враг, улучи момента, когато съдбата се обърна против мене, за да направи най-невъзможни сплетни, и отиде чак до Лондон само за да ми навреди.

Цялата тази полемика занимаваше мисълта ми и представляваше много загубено време за преписването, не особен напредък в установяване на истината и малко полза за кесията ми. Тогавашният ми издател Писо продължаваше да заплаща нищожен хонорар за брошурите ми, а често не ми даваше нищо. Например аз не получих нито един лиар за първото си „Размишление“. Дидро му го даде безплатно. Трябваше да чакам дълго и да измъквам петаче по петаче малкото пари, които ми даваше. А междувременно преписването не вървеше. Занимавах се едновременно с два занаята. По този начин вършех лошо и единия, и другия. Те си пречеха и в друго отношение, защото ме подлагаха на различен начин на живот. Бях на мода поради успеха на първите ми произведения. Становището, което бях заел, възбуждаше любопитство. Искаха да се запознаят с чудака, който не търси никого и не се грижи за нищо друго, освен да живее свободен и щастлив посвоему. Това беше достатъчно, за да не мога да живея така. Стаята ми беше вечно пълна с хора, които под различни предлози си присвояваха времето ми. Жените си служеха с хиляди хитрости, за да ме поканят на вечеря. Колкото по-рязко се държах с хората, толкова по-упорито те ме търсеха. Не можех да откажа на всички. Създавайки си хиляди неприятели чрез отказите си, постоянно сам се обвързвах поради любезността си и каквото и да сторех, не разполагах дори с един час на ден лично за себе си.

Тогава почувствах, че не винаги е толкова лесно, както си въобразяваме, да бъдем бедни и независими. Исках да се препитавам от занаята си, но хората не искаха това. Изнамираха всевъзможни начини да ме възнаградят за загубеното с тях време. Скоро щеше да се

наложи да се показвам като Полишинел за еди-колко си су на човек. Не познавам по-унизително и по-жестоко заробване. Единственото средство според мене беше да отблъсквам всички подаръци, големи и малки, и да не правя изключение за никого. Това само още повече настърви дарителите, които пожелаха да преодолеят съпротивата ми и да ме принудят въпреки волята ми да се чувствам задължен към тях. Някой, който не би ми заел дори едно екю, ако му го поисках, непрестанно ми досаждаше с предложенията си и за да си отмъсти, че ги отблъсках, преценяваше отказите ми като безочливост и самоизтъкване.

Сигурно се досещате, че решението, което бях взел, и държането, което бях възприел, не бяха по вкуса на госпожа Льо Васьор. Колкото и безкористна да беше дъщерята, тя все пак следваше наставленията на майка си и двете „гувернантки“, както ги наричаше Гофкур, не винаги бяха така твърди като мене в отказите си. Макар че криеха от мене много неща, аз виждах достатъчно, за да преценя, че не виждам всичко, и това ме измъчваше не толкова заради обвинението в съучастничество, което лесно можех да предвидя, колкото заради непоносимото съзнание, че никога няма да мога да бъда господар нито на себе си, нито в дома си. Молах, заклевах, сърдех се, но всичко оставаше напразно. Майката ме изкарваше вечен мърморко и грубиян. Неспирно шушукаше с приятелите ми. Всичко в семейството ми бе тайна и загадка за мене и за да не се излагам постоянно на разпавии, не смеех вече да се осведомявам за нищо. За да се отърва от тия неприятности, беше необходима твърдост, на каквата не бях способен. Знаех само да се карам, но не и да действам. Оставяха ме да се навикам и продължаваха постарому.

Тия постоянни раздори, ежедневните досадни посещения, които трябваше да изтърпявам, направиха в края на краищата и жилището ми, и живеенето ми в Париж неприятни. Когато здравословното ми състояние ми позволяваше да излизам и познатите ми не ме мъкнеха тук или там, отивах да се разходя сам. Мечтаех за величавия си замисъл, нахвърлях отделни мисли върху хартия, защото винаги носех в джоба си бележник и молив. Така непредвидените неприятности на общественото положение, което сам си бях избрал, ме тласнаха, за да избягам от тях, изцяло към литературата и ето защо първите ми

произведения са пропити от огорчението и настроението, които ме подтикваха да ги напиша.

Още нещо допринасяше за литературните ми занимания. Попаднал против волята си в обществото, без да притежавам светски тон, без да мога да го придобия, нито да се подчиня на ярема му, аз си наумих да си изработя свой собствен тон, който да ме освободи от задължението да се съобразявам с общоприетия, понеже в основата на глупавата ми, неприятна стеснителност, която не можех да преодоля, се таеше страхът да не пристъпя каноните на благоприличието; и за да си вдъхна смелост, реших да ги потъпча явно. Станах циничен и язвителен от срамежливост. Преструвах се, че презирам добрите маниери, които не можех да овладя. Вярно е, че тази суровост, съответстваща на нововъзприетите ми принципи, се облагородяваше в душата ми, превръщаше се в доблестна неустрашимост и именно на тази величествена база, ако мога да се изразя така, тя се задържа по-добре и по-продължително, отколкото можеше да се очаква, защото това усилие противоречеше на природата ми. И все пак, въпреки репутацията на мизантроп, която си спечелих с външността си и с няколко сполучливи остроумия сред обществото, безспорно в интимна среда аз играех много лошо тази роля.

Приятелите и познатите ми водеха дивия мечок като агне и ограничавайки сарказмите си само до няколко сурови, но общи истини, никога не ми се удаде да кажа комуто и да било нещо оскърбително.

„Селският гадател“ окончателно ме наложи в обществото и скоро в цял Париж едва ли имаше по-търсен човек от мене. Историята на тази пиеса, която остави трайни следи, е свързана с тогавашните ми познанства. За да разберете следващите страници, трябва да дам някои подробности.

Имах много познати, но само двама желани приятели — Дидро и Грим. Като резултат на слабостта ми да обединявам всичко, което ми е скъпо, бях толкова близък приятел и на двамата, че не можеше и те да не станат скоро приятели. Аз ги свързах, те си допаднаха и се сприятелиха по-тясно помежду си, отколкото с мене. Дидро имаше безброй познати. Но Грим, чужденец и пристигнал наскоро, имаше нужда от връзки. Аз с удоволствие му помогнах. Сприятелил го бях с Дидро, сприятелих го и с Гофкур. Заведох го у госпожа дьо Шьононсо, у госпожа д'Епине, у барон Холбах, с когото се бях сприятелил почти

без да искам. Всички мои приятели станаха и негови и това беше напълно естествено. Но нито един от неговите приятели никога не стана мой, а това не беше толкова естествено. Докато живееше у граф дьо Фриез, той често ни канеше на вечеря у него. Но нито веднъж не бе проявен към мене ни най-малък жест на приятелство или благоразположение от страна на граф дьо Фриез, нито от страна на граф дьо Шомбер, негов роднина, много близък с Грим, нито от страна на когото и да е, мъж или жена, от хората, с които Грим се беше свързал чрез тях. Изключвам само абат Ренал, който, макар и негов приятел, се държа и като мой и ми предложи при нужда кесията си с рядка щедрост. Но аз познавах абат Ренал дълго преди Грим да се запознае с него и винаги съм имал най-хубаво отношение към него след една негова извънредно деликатна и честна постъпка по незначителен повод, която обаче аз никога няма да забравя.

Абат Ренал е безспорно сърдечен приятел. Той го доказва почти по времето, за което говоря, спрямо същия Грим, с когото се беше много сприятеллил. След като беше поддържал известно време приятелски връзки с госпожица Фел, Грим внезапно се влюби лудо в нея и си науми да измести Каюсак. Хубавицата, държейки да мине за постоянна, отблъсна новия си обожател. Той посрещна отказа ѝ трагично и си внуши, че трябва да умре. И ето че тутакси се разболя от най-странната болест, за която някога се е чуло. Прекарваше по цели дни и нощи в летаргия, с отворени очи и нормален пулс, но без да говори, без да яде, без да мръдне; от време на време като че ли чуваше, но никога не отговаряше макар и със знаци; същевременно не изглеждаше, че се вълнува или страда, нямаше температура, Но лежеше безжизнен като мъртвец. Абат Ренал и аз се редувахме да бдим над него. По-издръжлив и по-здрав, абатът прекарваше край леглото му нощите, а аз дните, без нито веднъж да го оставим сам. Единият не си отиваше никога, преди да е дошъл другият. Граф дьо Фриез, разтревожен, доведе при него Съонак, който, след като го прегледа внимателно, заяви, че няма нищо сериозно и не предписа нищо. Тревогата за моя приятел ме накара да наблюдавам зорко държането на лекаря и видях, че той се усмихна на излизане. Независимо от това болният остана още няколко дни неподвижен, без да приеме нито бульон, нито каквото и да било освен компот от череши, които слагах от време на време върху езика му и той ги поглъщаше без никакво

усилие. Една прекрасна сутрин Грим стана, облече се и поде обичайния си начин на живот, без никога вече да спомене на мене, а и на абат Ренал, доколкото зная, или на когото и да било друго за тази странна летаргия или за грижите, които положихме за него, докато тя продължи.

Това негово приключение не можеше да не вдигне шум и наистина каква чудесна злободневна — един мъж да умре от отчаяние заради жестокостта на оперна артистка! Грим стана на мода заради това красиво увлечение. Скоро му се разнесе слава на рядък образец на любов, приятелство и преданост от всякакво естество. Заради тази негова слава светските среди започнаха да го търсят и ухажват и го отдалечиха от мене, защото той винаги е дружил с мене само по липса на нещо по-добро. Давах си сметка, че е готов да ме изостави напълно, защото аз изпитвах към него, без да тръбя високо, всички силни чувства, които ми засвидетелстваше публично. Нямах нищо против успехите му в обществото, но не ми се щеше да забравя заради тях приятеля си. Един ден му казах: „Грим, вие ме пренебрегвате, аз не ви се сърдя. Когато първото опиянение от шумните успехи отmine и почувствате тяхната празнота, надявам се, че ще се върнете при мене. Винаги ще ме намерите. А сега не се притеснявайте. Оставям ви свободен и ви чакам.“ Той ми отговори, че съм прав, съобрази поведението си със съвета ми и се почувства така свободен, че не го видях вече насаме, а само с общите ни приятели.

Най-често се срещяхме, преди той да се свърже така интимно с госпожа д'Епине, в дома на барон Холбах. Този така наречен барон беше парвенюшки син, разполагащ с доста голямо състояние, което използваше по достоен начин, като приемаше в дома си писатели и други способни хора, и беше на мястото си между тях благодарение на познанията и ерудицията си. Свързан отдавна с Дидро, той се бе запознал с мен чрез него дори още преди да нашуми името ми. Някакво вродено отвращение дълго време ме въздържаше да отговоря на любезните му покани. Веднъж той ме попита за причината. Аз му отвърнах: „Много сте богат.“ Но той прояви настойчивост и най-сетне победи. Моето най-голямо нещастие открай време е била неспособността ми да устоявам на мило държане. И винаги съм се разкайвал за тази своя слабост.

Едно друго познанство, което се превърна в приятелство, щом получих право да претендирам за това, беше Дюкло. За пръв път го бях срещнал преди няколко години в Шьоврет при госпожа д'Епине, с която той бе много близък. Ние само вечеряхме заедно. Той си замина още същия ден, но разговаряхме известно време след вечерята. Госпожа д'Епине му беше говорила за мене и за операта ми „Любовни музи“. Премного даровит самият той, за да не може да оцени чуждия талант, Дюкло почувства симпатия към мене и ме покани да му отида на гости. Въпреки старото ми благоразположение към него, което се бе засилило след познанството ни, от стеснителност и леност се въздържах да се отзова на поканата му, докато смятах, че ме кани само от любезност. Окуражен обаче от първия си успех и от неговите похвали, които стигнаха до ушите ми, аз му отидох на гости, после той ми върна посещението и така бе сложено началото на нашата дружба, на която винаги ще държа: на нея дължа увереността — извън доказателството на моето сърце, — че в отделни случаи честността и прямотата могат да се съчетаят с литературните амбиции.

Много други връзки, не така дълготрайни, за които нямам възможност да спомена тук, бяха резултат от първите ми успехи и продължиха, докато любопитството бе удовлетворено. Щом ме видеха веднъж, нямаха какво повече да гледат. Само една жена, която ме ухажваше по онова време, издържа повече от другите. Маркиза дьо Креки, племенница на господин кралския съветник дьо Фруле, посланик в Малта, чийто брат беше заемал същия пост във Венеция преди господин дьо Монтегю. Аз го видях, когато се върнах оттам. Госпожа дьо Креки ми писа. Аз отидох в дома ѝ. Тя се привърза към мене. Вечерях понякога при нея. Там се срещнах с неколцина писатели, между които с господин Сорен, автор на „Спартак“, „Барнъовелт“ и пр., който оттогава се превърна в най-жесток мой враг, без да мога да намеря друга причина, освен че нося името на човек, когото баща му по най-недостоеен начин бе преследвал.

Виждате, че за преписвач на ноти, който би трябвало от сутрин до вечер да преписва, аз се развличах прекалено много и работният ми ден не ми докарваше особена печалба, освен това развлеченията ми пречеха да вложя необходимото внимание, за да върша добре занаята си. Затова повече от половината време, което ми оставаше, се губеше в триене и стържене на грешките, които допусках, или в преписване

наново на целия лист. Тези неудобства от ден на ден правеха пребиваването ми в Париж непоносимо и ме изпълваха с копнеж да живея по-близо до природата. На няколко пъти за малко време ходих в Маркуси, чийто викарий беше познат на госпожа Льо Васьор. Ние всички се настанявахме у него и никога не му пречехме. Веднъж и Грим дойде там с нас. Викарият имаше приятен глас, пееше хубаво и макар че не владееше нотите, научаваше много лесно и точно партията си. През цялото време пеехме моите триа от Шьононсо. Там написах и още две-три нови по думи, които Грим и викарият съчиняваха криволяво. Не мога да не си спомням със съжаление за тия триа, съчинявани и изпълнявани в мигове на неподправена радост. Аз ги оставих в Уотън с всички други мои ноти. Госпожица Даванпор ги е превърнала навярно вече в хартийки за навиване на буклите си. А те заслужаваха да бъдат запазени и повечето са композирани много умело. Именно след едно от тия кратки пътувания, когато ми беше така приятно да видя леля доволна и весела и когато самият аз се забавлявах толкова хубаво, писах на викария доста набързо и доста несполучливо едно послание в стихове, което ще намерите между книгата ми.

По-близо до Париж разполагах с друго много приятно убежище у господин Мюсар, мой съотечественик, роднина и приятел, който си беше построил в Паси прелестна къщица; там прекарах безметежни мигове. Мюсар беше бижутер, уталожен и разумен човек, който, след като спечели в търговията почтено състояние и ожени единствената си дъщеря за господин дьо Валмалет, син на борсов посредник и кралски домоуправител, взе мъдрото решение да се оттегли на старини от сделките и търговията и да си позволи един промеждутък на отдих и радост между житейските главоболия и смъртта. Добродушният Мюсар, истински практичен философ, живееше безгрижно в приятната къщица, сред прекрасна градина, засадена от него. Прекопавайки дълбоко градината си, той бе намерил черупки от изкопаеми в такова голямо количество, че разпаленото му въображение виждаше само това в природата и в крайна сметка той си въобрази съвсем сериозно, че цялата вселена е само мидени отломки от мидени черупки, а земята е купчина пясък. Вечно зает с тази тема и със странните си находки, той така се запали от идеите си, че сигурно в края на краищата те щяха да се оформят в система, тоест щяха да избият в лудост, ако много навреме за разсъдъка му и не навреме за

приятелите му, които го обичаха и намираха в дома му най-приятно убежище, смъртта не им го отне по най-необичаен и жесток начин. Разболя се от тумор в стомаха, който нарастваше непрекъснато и не му даваше възможност да се храни; лекарите дълго време не успяха да установят причината и след няколко години страдания го умориха от глад. Не мога да си спомня, без сърцето ми да се свие, последните дни на този нещастен и достоен човек, който продължаваше да ни приема с такова удоволствие, Лъоние и мене, единствените му приятели, които останаха край леглото му до последния час въпреки ужасната гледка на мъките му! Той разкъсваше с очи ястията, които ни поднасяше прислугата му, но едва успял да преглътне няколко капки слаб чай, го изхвърляше миг по-късно. Ала преди тези страдалчески часове колко други приятни минути съм прекарвал при него с отбраните приятели, които той бе съумял да събере. Начело поставям абат Прево, много приятен и скромен човек, достоен за безсмъртие; произведенията му бяха одухотворени от неговата сърдечност, но нито в неговия нрав, нито общувайки с него, човек би открил нещо общо с мрачния колорит на книгите му. Лекарят Прокоп, малък Езоп с голям успех сред жените, Буланже, станал бележит след смъртта си със своя „Източен деспотизъм“, който, струва ми се, разпростираше идеите на Мюсар за нетленността на света. От жените — госпожа Дьони, племенница на Волтер, обикновена жена по онова време, която не се занимаваше още с остроумици; госпожа Ванло, безспорно не хубавица, но с много чар и с глас на ангел; госпожа дьо Валмалет естествено, която също пееше хубаво и макар и много слаба, щеше да бъде приятна, ако не си въобразяваше толкова. Това беше, общо взето, компанията на Мюсар, която много би ми харесала, ако неговите занимания насаме с прословутите му мидени черупки не ми допадаха повече и трябва да призная, че повече от половин година аз работих в неговия кабинет почти със същата охота, както и самият той.

Той отдавна ме уверяваше, че минералната вода в Паси ще окаже благотворно въздействие на здравето ми и ме подканваше да проведе лечението си у него. За да се отскубна от градската навалица, аз отидох най-сетне при него и прекарах десетина дни в Паси, които ми подедържаха добре по-скоро защото бях сред природата, отколкото защото пиех минералната вода. Мюсар свиреше на виолончело и обичаше страстно италианската музика. Една вечер ние се

разговорихме надълго за нея, преди да си легнем, и главно за орега buffe; бяхме ги виждали и двамата в Италия и бяхме запалени и двамата по тях. През нощта, понеже не можах да заспя, се замечтах как бихме могли да дадем във Франция представа за подобен спектакъл. Защото „Любовните приключения на Рагонд“ нямаха нищо общо този жанр. Сутринта, докато се разхождах и пиех минерална вода, съчиних набързо няколко стиха и нагодих към тях мелодиите, които ми хрумнаха. Надрасках и едното, и другото под сводестата беседка в горния край на градината и на закуска не можах да се въздържа да не покажа написаното на Мюсар и неговата „гувернантка“ госпожица Дюверноа, едно действително много мило и добро момиче. Трите парчета, които бях нахвърлил, представляваха първият монолог. „Загубих моя служител“, арията от „Гадателят“: „Любовта нараства, когато не е спокойна“, и последния дует „Завинаги, Колен, искам да бъда с теб“ и пр. Толкова малко си въобразявах, че заслужава да продължавам в същия дух, че ако не бяха аплодисментите и насърченията на Мюсар и на госпожица Дюверноа, щях да хвърля листчетата в огъня, без повече да мисля за тях, както се беше случвало толкова пъти с не по-лоши композиции. Но те двамата така ме въодушевиха, че само за шест дни написах драмата с изключение на няколко стиха и нахвърлих целия музикален съпровод, така че ми остана да напиша малко речитатив в Париж и да довърша второстепенните партии. Завърших всичко така бързо, че само след три седмици преписах на чисто сценките и пиесата беше готова за представяне. Липсваше само дивертисментът, който съчиних много по-късно.

Възбуден от композирането на произведението, аз горях от нетърпение да го чуя и бих дал какво ли не да мога да го поставя, както ми се искаше на мене, при затворени врата, както бях чувал, че Люли беше накарал веднъж да изиграят „Армид“ само за него. Понеже можех да си доставя това удоволствие само в присъствие на публика, трябваше, за да се насладя на пиесата си, да я прокарам в Операта. За съжаление произведението ми беше свършено нов жанр, към който ушите никак не бяха свикнали. Впрочем пропадането на „Любовни музи“ ме караше да предвидя същия неуспех и за „Гадателят“, ако го представех под мое име. Дюкло ме спаси от това затруднение, като се натовари да издейства да репетира пиесата, без да споменава името на

автора. За да не се издам, аз не присъствах на репетицията. И „малките цигулари“^[60], които я дирижираха, узнаха също кой е авторът едва след като всеобщото одобрение потвърди стойността на произведението. Всички, които чуха изпълнението, бяха така очаровани, че още на другия ден в салоните се говореше само за това. Господин дьо Кюри, кралски интендант, който бе присъствал на репетицията, пожела пиесата да се даде в двора. Понеже знаеше моите намерения и преценявайки, че в двора аз ще разполагам по-малко с пиесата си, отколкото в Париж, Дюкло отказа. Кюри я поиска официално. Дюкло не отстъпи и спорът между двамата толкова се изостри, че веднъж в Операта те щяха да се сбият, ако не ги бяха разделили. Обърнаха се към мене. Аз предоставих решението на въпроса на господин Дюкло. Трябваше пак да се разправят с него. Намеси се и херцог д'Омон. Дюкло сметна в края на краищата, че трябва да отстъпи пред неговия авторитет и пиесата беше дадена да се играе във Фонтенбло.

Частта, която най-много ми харесваше и в която най-много се бях отдалечил от шаблона, беше речитативът. Бях го акцентирал по съвсем нов начин и ритъмът съвпаднаше с думите. Не посмяха да запазят това страшно нововъведение, уплашиха се, че то ще възмути овчите уши. Аз се съгласих Франквой и Жолиот да съчинят друг речитатив, но без мене.

Когато всичко беше готово и беше определен денят за представлението, предложиха ми да отида във Фонтенбло, за да видя поне последната репетиция. Аз отидох в една дворцова карета с госпожица Фел, Грим и, струва ми се, с абат Ренал. Репетицията мина криво-ляво добре. Бях по-доволен, отколкото предполагах. Оркестърът беше многочислен, съставен от оркестрантите на Операта и кралската музика. Жолиот играеше ролята на Колен, госпожица Фел беше Колет, Кювилие — Гадателят. Хорове бяха от Операта. Направих малко забележки. Жолиот дирижираше цялото представление. Не пожелах да проверя какво беше направил и въпреки суровия си тон се чувствах смутен като ученик сред тълпата артисти и оркестранти.

На следващия ден, в деня на представлението, отидох да обядвам в кафене „Гран-Комьон“. Там имаше много хора. Говореха за репетицията от предната вечер и колко трудно можело да се присъства на нея. Някакъв офицер каза, че влязъл лесно и разказа надълго как е

минало представлението, описа автора, как се бил държал, какво бил казал. Най-удивителното в този доста дълъг разказ, направен самоуверено и непринудено, беше, че нямаше нито дума истина. Беше ми съвсем ясно, че човекът, който разказваше така нещо за репетицията, изобщо не беше присъствал, защото пред очите му стоеше същият автор, за когото твърдеше, че го е видял отлично. Още по-странното в тази сцена беше нейното въздействие върху мене. Този човек не беше съвсем млад. Нямаше нито вид, нито държане на самодоволен и наперен. Изражението му издаваше достоен човек, а орденът „Сен-Луи“ — бивш офицер. Без да искам, независимо от безочието му, той възбуждаше любопитството ми. Докато дърдореше лъжите си, аз се червах, навеждах очи, стоях като на тръни. Търсех в душата си доводи да повярвам, че се е заблудил, че не лъже умишлено. Най-сетне, цял треперещ да не би някой да ме познае и да го изобличи, аз изпих набързо шоколада си и без да кажа нито дума, наведох глава, когато минах покрай него, и излязох колкото се може по-скоро, докато присъстващите коментираха неговия разказ. На улицата си дадох сметка, че бях плувнал в пот и сигурен съм, че ако някой ме беше познал, преди да изляза, щях да се засрамя и смутя като престъпник само заради неприятното чувство, което би изпитал онзи нещастник, ако бяха разкрили измамата му.

Ето че стигнах до един от критичните моменти на моя живот, когато е трудно само да разказвам, защото почти невъзможно е дори най-обикновеният разказ да не бъде пропит с порицание или апология. Ще се опитам все пак да предам държането и мотивите си, без да добавям нито похвала, нито укор.

Този ден външният ми вид беше също така небрежен, както друг път: голяма брада, зле сресана перука. Смятайки това нарушение на благоприличието за акт на смелост, аз влязох така издокаран в същата зала, където след малко щяха да пристигнат кралят, кралицата, кралското семейство и целият двор. Господин дьо Кюри ме заведе в своята ложа и аз се настаних там. Това беше голяма ложа над сцената срещу друга малка, по-издигната ложа, където седнаха кралят и мадам дьо Помпадур. Обкръжен от дами, единствен мъж на предните кресла в ложите, не можех да се съмнявам, че ми бяха избрали това място, за да бъда на показ. Когато запалиха лампите и се видях така зле облечен сред изключително пищно натруфени хора, почнах да се чувствам

неудобно. Питам се дали ми е там мястото, дали съм облечен прилично и след няколко минути на тревога си отговорих: „Да!“ Моята дързост в случая се дължеше не толкова на убедителните ми доводи, колкото на невъзможността да се откажа от тях. Казах си: „Тук ми е мястото, защото се играе моя пиеса и съм поканен, защото не съм я съчинил само за тази цел и в края на краищата никой друг няма повече право от мене да се наслаждава на плодовете на моя труд и на моите дарби. Облечен съм както всеки път, нито по-добре, нито по-зле. Ако почна да се подчинявам на общественото мнение за едно нещо, то скоро отново ще се заробя във всяко отношение. За да бъда винаги верен на себе си, не трябва да се червя, където и да се намирам, задето съм облечен съобразно положението, което съм си избрал. Дрехите ми са прости и неизискани, но не са грозни и нечисти. Брадата ми също е както трябва, защото е дадена на мъжете от природата и в зависимост от епохата и модата тя понякога е украшение. Хората ще ме намерят смешен, дързък, нека, какво от това? Трябва да умея да понасям насмешките и порицанието, стига само да не са заслужени.“ След този кратък разговор със себе си аз си възвърнах до такава степен самочувствието, че можех да проявя и безстрашие, ако се наложеше. Но било в резултат на присъствието на владетеля, било поради естественото предразположение на сърцата на посетителите, в любопитството, което предизвиках, не забелязах нищо оскърбително или нескромно. Това толкова ме трогна, че пак започнах да се безпокоя за външния си вид и за съдбата на пиесата си, опасявайки се да не би да унищожа благоприятното настроение на зрителите, които сякаш искаха само да аплодират пиесата ми. Бях се въоръжил срещу присмеха им. Но любезният им прием, на който не се бях надявал, така ме смути, че когато представлението започна, треперех като дете.

Скоро обаче се успокоих. Пиесата беше много зле изиграна от актьорите, но пеенето и музикалното изпълнение бяха отлични. Още от първата сцена, която действително е трогателно наивна, чух изненадан шепот в ложите и нечувани дотогава възторзи при такъв вид пиеси. Нарастващото възхищение постепенно обхваща целия салон и както би казал Монтезкьо, въздействието се засилваше от само себе си. В сцената с двамата добросърдечни хора от народа то достигна своя връх. Пред краля не се ръкопляска, затова може да се чуе всичко: и пиеса, и автор спечелиха от това обстоятелство. Чувах около себе си

шушукането на жените; те ми се струваха красиви като ангели и си споделяха полугласно: „Пленително! Обайващо! Всеки звук вълнува сърцето!“ Удоволствието, че съм възхитил толкова мили създания, ме умилени самия мен до сълзи. Не можах да ги задържа при първия дует, особено когато забелязах, че не само аз плача. Върнах се за миг в спомените си и се сетих за концерта на господин Треторан. Това възпоминание ми подежда също както в случая с роба, който държал короната над главата на победителите. Но бързо забравих случката и се отдадох изцяло и напълно съсредоточено на насладата от моята слава. Сигурен съм обаче, че мъжкото тцеславие в този случай имаше по-голям дял от авторското и навярно ако на представлението бяха присъствали само мъже, нямаше постоянно да ме изкушава, както тогава, желанието да изсуша с устните си пленителните сълзи, предизвикани от мене. Виждал съм пиеси, които са възбуждали по-силни изблици на възхищение, но никога не съм бил свидетел на по-пълно, по-сладостно и по-вълнуващо опиянение по време на целия спектакъл, особено в двора, и то на премиера. Зрителите, които са присъствали на това представление, навярно си го спомнят. Защото успехът му беше изключителен.

Същата вечер херцог д'Омон ми предаде, че трябва да се явя в двореца към единадесет часа на другия ден, за да ме представи на краля. Дьо Кюри, който ми предаде поръчението му, добави, че вероятно ще ми отпуснат пенсия и че кралят желаел сам да ми събщи това.

Ще ми повярвате ли, ако ви призная, че нощта, която последва този блестящ за мене ден, беше нощ на тревога и душевен смут? Първото ми опасение при мисълта за предстоящото представяне беше свързано с честата нужда да излизам навън, която много бе ме измъчила по време на спектакъла и която можеше да ме притеснява и на другия ден точно когато съм в преддверието или в самите покои на краля, сред благородниците, очакващи появата на негово величество. Този мой недъг беше главната причина, която ме държеше настрана от компаниите и ми пречеше да се заседявам продължително в дамските салони. Самата мисъл за състоянието, в което можех да изпадна, ако ми се яви подобна нужда, я извикваше така властно, че едва ли не ми призляваше, а бих предпочел да умра, отколкото да я призная

публично. Само хора, които познават това състояние, могат да си представят колко е ужасно да се изложиш на подобна опасност.

Освен това аз си представях как ще стоя пред негово величество, който благоволява да се спре и да ме заговори. Именно в такъв миг са необходими находчивост и присъствие на духа. Дали проклетата ми стеснителност, която ме изпълва със смущение дори пред най-незначителния непознат, щеше да ме напусне пред краля на Франция и дали щеше да ми позволи да намеря точно думите, които трябваше да кажа? Аз исках, запазвайки строгата външност и тон, които бях възприел, да покажа същевременно, че не съм безразличен към честта, оказана ми от толкова могъщ монарх. Трябваше да съумея да вложа в красиво изразена и заслужена похвала някоя голяма и полезна истина. За да приготвя предварително сполучливия си отговор, би трябвало да предвидя какво ще ми каже той. Но независимо от това сигурен бях, че после няма да мога в негово присъствие да си спомня нито една от намислените думи. Как ще се почувствам тогава пред очите на целия двор, ако в смущението ми се изплъзне някоя от моите обичайни нелепости? Тази опасност толкова много ме разтревожи, уплаши и обърка, че реших, каквото и да става, да не се излагам изобщо на нея.

Вярно е, че по този начин загубвах пенсията, която почти ми предлагаша. Но се освобождавах и от игото, което тя би ми наложила. Сбогом, правдивост, свобода, смелост! Как бих посмял да говоря занапред за независимост и безкористност? Ако приемех пенсията, трябваше само да лаская или да мълча. А и сигурно ли беше, че ще я получа? Колко ли постъпки трябваше да направя, пред колко ли хора трябваше да се унижавам! Щеше да ми коства повече грижи, и то неприятни, да я запазя, отколкото изобщо да мина без нея. Затова, отказвайки се от нея, аз сметнах, че постъпвам напълно съобразно с принципите си и че жертвам привидните блага пред реалните. Осведомих Грим за решението си. Той не възрази. Пред другите изтъкнах като предлог здравословни съображения и заминах още същата сутрин.

Заминаването ми вдигна шум и беше единодушно порицано. Съображенията ми не можеха да бъдат разбрани от всички. Най-лесно беше да ме обвинят в глупава гордост, още повече, че това удовлетворяваше по-добре завистта на хората, които чувствах дълбоко в себе си, че не са способни да постъпят по същия начин. На другия

ден Жолиот ми писа подробно за успеха на пиесата ми и колко очарован бил самият крал от нея. Целия ден, както отбелязваше той, негово величество тананикал безспир с най-фалшивия глас в цялото кралство: „Загубих своя служител, загубих цялото си щастие!“ Той добавяше, че след две седмици щяло да има второ представление на „Гадателят“, което щяло да потвърди вече пред широката публика успеха на премиерата.

Два дни след това, тъкмо когато понечих да вляза в дома на госпожа д’Епине, където бях канен на вечеря, пред вратата се разминах с един файтон. Човекът, който беше вътре, ми направи знак да се кача. Качвам се — Дидро. Той ми заговори за пенсията с жар, какъвто не бях очаквал от философ по подобен въпрос. Не ме упрекна, че не съм пожелал да бъда представен на краля, но беше страшно възмутен от безразличието ми по отношение на пенсията. Каза ми, че ако лично мене този въпрос не ме интересува, не съм имал право да не се съобразявам с интересите на госпожа Льо Васьор и дъщеря ѝ; мой дълг било да не изпускам никакво възможно почтено средство да осигуря прехраната им и понеже всъщност не можело още да се каже, че съм отхвърлил пенсията, той настоя да я поискам и да я получа на всяка цена, тъй като били склонни да ми я отпуснат. Макар че участието му ме трогна, не можах да приема доводите му и ние се спречкахме остро по този повод за първи път. Всичките ни спречквания бяха на тази тема: той ме караше да направя това, което си въобразяваше, че е мой дълг, а аз отстоявах собственото си становище, защото мислех, че не съм длъжен да постъпя така.

Беше вече късно, когато се разделихме. Искан да го заведа да вечеряме заедно у госпожа д’Епине, той не се съгласи; какво не направих, и то нееднократно, за да го накарам да се срещне с нея, воден от желанието да свързвам хората, които обичам! Стигнах дори дотам, че я заведох чак до дома му, а той не отвори вратата си. Винаги отказваше да я види и се изказваше за нея с най-голямо презрение. Едва когато се скарах и с нея, и с него, те се свързаха помежду си и той започна да говори с уважение за нея.

От този момент Дидро и Грим сякаш си бяха поставили за задача да отчуждят моите „гувернантки“ от мене, като им внушаваха, че не живеят охолно само поради липса на желание от моя страна и никога няма да преуспеят, ако останат с мене. Те се стараеха да ги уговорят да

ме напуснат, обещавайки им разрешение за продажба на дребно на сол, за будка за цигари и не знам още какво чрез връзките на госпожа д'Епине. Опитаха се дори да въвлекат и Дюкло, както и Холбах в заговора си, но първият никога не се съгласи. Тогава предугадох донякъде машинациите им, но ги узнах напълно много по-късно и често ми се налагаше да съжалявам за сляпото и неделикатно усърдие на моите приятели, които, опитвайки се при моето лошо здравословно състояние да ме сведат до най-тъжно усамотение, си въобразяваха, че ще ме направят щастлив по тяхному, служейки си всъщност със средствата, които най-сигурно можеха да ме направят нещастен.

По време на следващия карнавал — 1753 година, „Гадателят“ беше представен в Париж и през това време успях да напиша увертюрата и дивертисмента. Този дивертисмент, така както е отпечатан, трябва да бъде в движение от край до край, със свързано съдържание, което според мене даваше възможност за приятни картини. Но когато предложих тази идея в Операта, дори не ме разбраха и трябваше да съединя песните и танците постарому. Поради тази причина дивертисментът, макар и изпълнен с пленителни хрумвания, които съвсем не загрозяваха сцените, имаше посредствен успех. Аз магнах речитатива на Жолиот и възстанових моя, малко пофранцузен, признавам, тоест произнасян провлечено от актьорите. Той не само не шокира никого, но се хареса не по-малко от ариите и дори се стори на публиката поне толкова добър, колкото и останалото. Посветих пиесата си на господин Дюкло, който ми беше оказал покровителството си, и заявих, че това ще бъде единственото ми посвещение. Обаче направих все пак още едно с негово съгласие, той навярно е бил по-поласкан от това изключение, отколкото ако изобщо не бях правил посвещение.

Разполагам с много анекдоти във връзка с тази пиеса, но нямам възможност да се спирам на тях, защото трябва да кажа много по-важни неща. Може би някой ден в притурката ще се върна на тях. Не бих могъл обаче да пропусна един, който засяга следващото изложение. Преглеждах един ден в кабинета на барон Холбах неговите ноти. След като бях прелистил много тетрадки, той ми показа един сборник с пиеси за клавесин. „Тези пиеси бяха композирани за мене — каза ми той. — Написани са с много усет и са много мелодични. Никой освен мене не ги знае и няма да ги види. Защо не изберете някоя и нея

включите във вашия дивертисмент?“ Понеже главата ми беше пълна с най-различни арии и симфонични откъси, които не можех да използвам, аз пет пари не давах за неговите ноти. Но той толкова настоя, че само от любезност избрах един пасторал, съкратих го и го аранжирах в трио за влизането на приятелките на Колет. Няколко месеца по-късно, когато представяха „Гадателят“, аз се отбих един ден при Грим и заварих много хора, струпани около неговия клавесин. Той стана рязко при влизането ми. Погледнах машинално към пюпитъра и съзрях същия сборник на барон Холбах, отворен точно на същата пиеса, която той толкова бе настоявал да взема, като ме уверяваше, че никога няма да отиде в чужди ръце. Малко по-късно видях същия сборник, отворен и върху клавесина на господин д'Епине, в ден, когато у тях се свиреше. Нито Грим, нито който и да било друг ме заговори някога за тази мелодия и аз споменавам тази случка тук само защото известно време след това се пръсна слух, че не съм бил автор на „Селският гадател“. Понеже никога не съм могъл да чета добре ноти, убеден съм, че ако не бях написал „Музикален речник“, щяха да кажат в края на краищата, че изобщо нямам понятие от музика.

Малко преди да представят „Селският гадател“ в Париж бяха пристигнали италиански комедианти; те бяха допуснати на сцената на Операта, без да предвидят въздействието, което ще окажат. Макар че бяха много посредствени, а и оркестърът, по онова време съвсем невеж, осакатяваше, както му хрумне, техните пиеси, все пак те нанесоха непоправима вреда на френската опера. Сравнението на тези два вида музика, чути в един и същ ден, на същата сцена, отпусти френските уши. Нито едно ухо вече не можеше да понесе провлечената френска музика след живия и отчетлив ритъм на италианската. Щом свършваше буфоперата, всичко живо си отиваше. Наложих се да се промени редът и да сложат италианците на края. Даваха „Егле“, „Пигмалион“, „Силф“, нищо не се задържаше. Само „Селският гадател“ издържа сравнението и се хареса дори след „*Serva ragione*“^[61]. Когато съчиних интермедията, главата ми беше изпълнена с техните ритми, те ми внушиха идеята и бях съвсем далеч от мисълта, че ще ги представят по едно и също време с него. Ако бях плагиатор, колко заемки щяха да излязат наяве и с какво старание щяха да бъдат изтъкнати. Но нищо такова не се случи. Колкото и да се мъчиха, не можах да открият в моята опера ни най-малко влияние от която и да

било друга опера. И всичките ми арии, сравнени с мнимите им оригинали, се оказаха също така нови, както и характерът на музиката, която бях създал. Ако бяха подложили Мондонвил или Рамо на подобно изпитание, те щяха да се измъкнат целите разпокъсани.

Буфоперите спечелиха пламенни привърженици на италианската музика. Цял Париж се раздели на два лагера, по-разпалени, отколкото ако ставаше дума за държавен или религиозен проблем. Единият, по-мощтен и по-многочислен, съставен от силните на деня, богатите и жените, поддържаше френската музика. Другият, по-темпераментен, по-горд, по-възторжен, беше съставен от истинските познавачи, даровитите хора, хората с известни способности. Малкият му отряд се събираше в Операта под ложата на кралицата. Другата партия изпълваше останалата част от партера и залата. Главното ѝ средище обаче беше ложата на краля. Оттам произлязоха двете прословути названия на партии по онова време: „ъгълът на краля“ и „ъгълът на кралицата“. С разпалването на спора се появиха и брошури. Кралската партия се опита да се пошегува. Тя бе осмяна от „Малкият пророк“. Опита се да умува. Беше сразена с „Писмо за френската музика“. Тези две брошури, едната от Грим, другата от мене, са единствените, които оцеляха от тази полемика. Всички останали отдавна умряха.

Но „Малкият пророк“, който дълго и упорито ми приписваха, въпреки че отказвах, бе посрещнат на шега и не причини никакви неприятности на автора си. Докато „Писмо върху френската музика“ бе посрещнато сериозно и настрои срещу мене цялата нация, която се сметна обидена заради музиката си. Описанието на невероятното въздействие на тази брошура би било достойно за перото на Тацит. Това беше по времето на големия спор между парламента и духовенството. Парламентът наскоро бе отстранен. Недоволството буйно назряваше. Угрозата от близък бунт беше надвиснала над страната. Появи се брошурата. В миг всички други спорове бяха забравени. Всички мислеха само за опасността, грозяща френската музика, и цялото негодувание се насочи единствено против мене. То беше толкова силно, че френската нация не можа изобщо напълно да го преодолее. В двора се колебаеха само дали да ме изпратят в Бастилията или на заточение и заповедта за задържане щяла да бъде изпратена, ако господин дьо Боайе не бе успял да убеди съответните лица, че е смешно. Ако прочетете, че тази брошура може би е

предотвратила избухването на революция в кралството, ще ви се стори, че бълнувате. А това е самата истина, която все още цял Париж може да потвърди, понеже не са минали и петнадесет години от тази странна история.

Не посегнаха на свободата ми, но това не значи, че ми спестиха оскърбленията. И животът ми даже беше застрашен. Оркестърът на Операта замислил честния заговор да ме убият, когато излизам оттам. Казаха ми за това. Аз само започнах да ходя още по-редовно в Операта. Много по-късно узнах, че господин Ансле, командир на мускетарите, който беше приятелски настроен към мене, бил осуетил изпълнението на заговора, като ме охранявал, без да зная, при излизането ми от спектаклите. Градът отскоро имаше власт над Операта. Първият подвиг на превото на търговците беше, че ми отне пропуските, и то по най-грозен начин, като публично ме спряха при влизането ми. Така че бях принуден да си купя билет за амфитеатъра, за да избягна оскърблението да не присъствам този ден на представлението. Това наистина беше очебийна несправедливост, тъй като единственият хонорар, който бях поискал за пиесата си, когато им я отстъпих, беше доживотен свободен пропуск. Това беше право на всички автори, а аз имах двойно основание, защото изрично го бях уговорил в присъствието на господин Дюкло. Вярно е, че чрез касиера на Операта ми изпратиха хонорар в размер на петдесет луидора, които не бях искал, но тия петдесет луидора бяха под сумата, която ми се падаше съгласно установените правила, и освен това заплащането нямаше нищо общо с правото на вход, изрично уговорено и напълно независимо от него. Тази постъпка беше толкова несправедлива и груба, че дори обществото, макар и много зле настроено към мене в онзи миг, беше единодушно възмутено. И хора, които ме бяха оскърбили предната вечер, крещяха на другия ден високо в залата, че е позорно да не се пуска автор, който е заслужил свободния пропуск и дори би могъл да поиска два пропуска. Ето колко е вярна италианската поговорка, която гласи: „Ogn'un ama la giustizia in cosa d'altrui“.^[62]

В случая имах само един избор: да поискам обратно произведението си, щом ми отказваха уговореното възнаграждение. Писах по този повод на господин д'Аржансон, който отговаряше за Операта. Прибавих към писмото си и една паметна бележка, която не търпеше възражение, тя остана без отговор и без резултат, както и

писмото ми. Мълчанието на този несправедлив човек ме засегна дълбоко и не промени много доста лошото ми мнение за неговия характер и лични достойнства. Така задържаха операта ми, като ме лишиха от хонорара, срещу който им я бях дал. Ако слабият извърши това спрямо силния, ще бъде кражба. Когато силният го извърши спрямо слабия, то е само присвояване на чуждо имущество.

Колкото до материалната облага от това произведение, макар че то не ми донесе и четвърт от възнаграждението, което би донесло на всеки друг, все пак ми даде възможност да преживея няколко години и да наваксам малкия доход от преписването, което вървеше все така слабо. Получих сто луидора от краля, петдесет от мадам дьо Помпадур за представлението в „Белвю“, когато самата тя игра ролята на Колет, петдесет от Операта и петстотин франка от Писо за отпечатването. Така че интермедията, която ми струваше само пет-шест седмици работа, ми донесе почти толкова пари, въпреки лошия ми шанс и несръчността ми, колкото спечелих по-късно от „Емил“, който ми беше коствал двадесет години размишление и три години усилен труд. Но аз заплатих материалното охолство от тази пиеса с безкрайните неприятности, които тя ми навлече. Тя бе зародишът на тайната завист, която избухна много по-късно. След нейния успех не чувствах вече нито у Грим, нито у Дидро, нито у когото и да било от познатите ми писатели сърдечността, откровеността и удоволствието да ме видят, които ми се струваше, че откривах у тях дотогава. Щом се появях у барона, общият разговор секваше. Събираха се на малки групички, започваха да си шушукат на ухо и аз оставах усамотен, чудейки се с кого да говоря. Дълго понасях това оскърбително изолиране и понеже госпожа Холбах, много мила и приятна жена, продължаваше да ме приема любезно, понасях грубостите на мъжа ѝ, докато бяха поносими. Но един ден той се заяде с мене без никакъв повод, без предлог и така грубо пред Дидро, който не каза нито дума, и пред Маржанси, който често след това ми е казвал, че се бил възхитил от въздържаността и умереността на моите отговори, че изгонен в края на краищата от дома му благодарение на това грозно негово държане, аз го напуснах, решен никога вече да не стъпя там. Въпреки това обаче винаги съм говорил най-коректно за него и за неговия дом, докато той се изказваше за мене само с оскърбителни, презрителни думи, назовавайки ме винаги „дребния педант“, без да може все пак да ме

обвини конкретно в каквото и да било спрямо него, нито спрямо някого друго, на когото той държи. Така именно той потвърди предсказанията и опасенията ми. Моето лично убеждение е, че моите „приятели“ щяха да ми простят, че пиша книги, ако ще дори прекрасни книги, защото тази слава не им беше чужда. Но те не можах да ми простят, че съм съчинил опера, нито блестящия успех на това произведение, защото нито един от тях не беше в състояние да се впусне по същия път, нито да се домогва до същите почести. Само Дюкло, който стоеше над подобна завист, ми засвидетелства още по-голямо приятелство и ме въведе у госпожица Кино, в чийто дом бях обграден с толкова внимание, уважение и любезност, колкото всичко това ми липсваше в дома на господин Холбах.

Докато в Операта давах „Селският гадател“, в „Комеди Франсез“ ставаше дума за неговия автор, само че не толкова хвалебствено. Понеже през всичките тия шест-седем години не бях успял да прекарам моя „Нарцис“ в „Театр Италиен“, този театър ми беше опротивял поради лошата игра на актьорите на френски, затова предпочитах да видя пиесата си, изиграна във френския театър вместо при тях. Споделих това свое желание с артиста Ла Ну, с когото се бях запознал. Той, както е известно, беше способен човек и автор на пиеси. „Нарцис“ му хареса и той се зае да го прокара анонимно, като междуременно ме снабди със свободни пропуски, които ми доставиха голямо удоволствие, защото винаги съм предпочитал „Театр Франсе“ пред другите два. Пиесата беше приета с въодушевление и представена, без да се упомене авторът, но имам известни основания да предполагам, че актьорите и доста други хора бяха наясно по този въпрос. Госпожица Госен и госпожица Гранвал изпълняваха ролите на влюбени. И макар че главната идея според мене не беше схваната, не можеше да се каже, че пиесата е съвсем лошо изиграна. Независимо от това аз бях изненадан и трогнат от снизходителността на публиката, която има търпението да я изслуша от край до край и да понесе още едно представление без ни най-малка проява на нетърпение. Лично аз се отегчих толкова много още при първото представление, че не можах да издържа до края и напуснах спектакъла. Отбих се в кафене „Прокоп“, където заварих Боаси и още неколцина, които навярно се бяха отегчили като мене. Там аз произнесох на всеослушание своето рессави^[63], признавайки смирено или гордо, че аз съм авторът на

пиесата и изказвайки за нея същото, което мислеха и другите. Това публично признание на автора на една лоша пиеса, която се проваля, се хареса много и не ми струваше никакво усилие. Мога да кажа дори, че смелостта, нужна за това, спаси честолюбието ми и, струва ми се, че изказвайки мнението си по този повод, проявих повече гордост, отколкото да мълча от глупав срам. Но тъй като, от друга страна, беше явно, че пиесата, макар и бездушна на сцената, издържа четенето, аз я публикувах и в предговора, който е една от добре написаните от мене страници, за пръв път изложих по-открито, отколкото досега, принципите си.

Скоро ми се удаде случай да ги развия напълно в едно по-значително произведение. Защото, струва ми се, именно през същата 1753 година Дижонската академия обяви нов конкурс на тема „Произход на неравенството между хората“. Този важен проблем ми направи извънредно силно впечатление и аз останах изненадан, че Академията се е осмелила да го постави на обсъждане. Щом тя бе проявила нужната смелост, аз също можех да проявя смелост да го разгледам и веднага се залових за работа.

За да обмисля на воля този грандиозен проблем, заминах за една седмица за Сен-Жермен с Терез, с нашата хазайка, прекрасна жена, и една нейна приятелка. Смятам тази разходка за едно от най-приятните си изживявания. Времето беше чудесно. Милите жени поеха всички неприятности и покупки. Терез се забавляваше с тях, а аз, освободен от всяка грижа, се явях само за ядене, за да се пошегувам с тях. През цялото останало време, потънал в гората, търсех и възстановявах картината на първобитните времена, чиято история гордо нахвърлях. Безжалостно разкривах дребните лъжи на хората. Осмелявах се да разголя тяхната същност, проследявах развоя ѝ във времето и причините, които я бяха покварили. Сравнявайки човека, създаден от човека, с човека, създаден от природата, аз им показах именно в неговото мнимо усъвършенстване истинския източник на злочестините му. Душата ми, разпалена от тия благородни блянове, се издигаше чак до божественото начало и наблюдавайки от тия висини себеподобните си, които следваха, затънали в сляпото русло на предразсъдъците си, пътя на заблудите, нещастията и престъпленията си, аз им виках със слаб глас, който не достигаше до тях: „Безумци! Вие се оплаквате

непрестанно от природата, знайте, че всичките ви злочестини идват от самите вас!“

Плод на тия размисли беше моето „Размишление върху неравенството“, произведение, което допадна на Дидро повече от всичко друго, което бях писал, и неговите съвети ми бяха особено полезни^[64]. Но това размишление намери много малко читатели в цяла Европа и нито един от тях не се произнесе по него. Понеже го бях написал за конкурса, изпратих го, предварително убеден, че няма да бъде наградено, защото знаех, че академичните награди не са учредени за произведения с подобно съдържание.

Разходката и работата се отразиха благоприятно на настроението и здравето ми. От няколко години вече, измъчван от задържането на урината, се бях оставил всецяло на лекарите, които, без да могат да облекчат състоянието ми, изчерпиха силите ми и разрушиха организма ми. Когато се върнах от Сен-Жермен, аз се почувствах по-укрепнал и много по-добре. Реших да се доверя на природата си и да се излекувам или да умра без лекари и лекарства, затова им казах сбогом завинаги. Почнах да живея ден за ден, стоях мирно, когато не можех да вървя, и тръгвах, щом почувствах, че имам сили. Парижкият живот сред предвзети хора никак не ми се нравеше. Интригите на писателите, срамните им кавги, липсата на прямота в книгите им, рязкото им държане в обществото ми бяха така противни, така омразни. Срещах толкова малко добросърдечие, откровеност, искреност дори при общуване с приятелите си, че отвратен от този шумен живот, жадувах да се оттегля на село, но понеже съзнавах, че моята професия не ми дава възможност да се установя окончателно там, прекарвах въвн от града всеки свободен час. Няколко месеца, всеки ден следобед, се разхождах сам в Булонската гора, размишлявайки върху различни сюжети за произведения, и се връщах чак през нощта.

Гофкур, с когото през този период бях много близък, ми предложи да замина с него за Женева, защото трябваше да отиде там служебно. Съгласих се. Не бях достатъчно здрав, за да мога да мина без грижите на „гувернантката“. Решихме и тя да пътува с нас, а майка ѝ да пази къщата. След като уредихме всичко, тръгнахме тримата заедно на първи юни 1754 година.

Трябва да отбележа това пътуване като първия си горчив опит, който се отрази на абсолютно доверчивата ми по рождение природа;

вече четиридесет и две годишен, бях живял дотогава верен на себе си без никаква задръжка или неудобство. Пътувахме с обикновена карета, като преминавахме малки разстояния, без да сменяме конете. Често слизах и вървах пеш. Не бяхме минали и половината път и Терез много неохотно оставаше сама в колата с Гофкур. Когато въпреки молбите ѝ аз пожелаех да сляза, тя също слизаше и вървеше пеш. Много ѝ се карах за тази прищявка и накрая решително се противопоставих, така че тя се видя принудена да ми признае причината. Стори ми се, че блънувам, загубих почва под краката си, когато узнах, че моят приятел господин дьо Гофкур, надхвърлил вече шестдесетте, страдащ от подагра, импотентен, изхабен от забавления и разврат, се мъчел още от самото начало на отпътуването ни да съблазни тази жена, също нито хубава, нито млада вече, свързана с негов приятел, и при това служейки си с най-низки, най-мерзки средства; стигнал дотам, че ѝ предлагал пари и се опитал да я склони, четейки ѝ някаква гадна книга и показвайки ѝ мръсните рисунки, с които била изпълнена. Терез, възмутена, изхвърлила веднъж противната книга през прозорчето и аз узнах, че още първия ден, когато непоносима мигрена ме беше принудила да си легна, без да вечерям, той използвал цялото време, докато били насаме, в опити и домогвания, достойни повече за сатир или козел, отколкото за порядъчен човек, комуто съм поверил другарката си и самия себе си. Каква изненада! Какво ново изпитание за мене! След като бях смятал дотогава приятелството неделимо от благородните и нежни чувства, които съставляват цялото му очарование, за пръв път в живота си се видях принуден да го свържа с презрението и да престана да вярвам и да ценя човек, когото обичам и който си въобразявам, че ме обича! Нещастникът криеше от мене поквареността си. За да не изложи Терез, почувствах се задължен да не издам презрението си и да затая дълбоко в сърцето си чувствата, които той не биваше да узнае. Сладка свещена илюзия на приятелството! Гофкур пръв повдигна тоя воал от моите очи. Колко много жестоки ръце след това не му позволиха да се спусне отново!

В Лион се разделих с Гофкур на път за Савоя. Нямах сили да мина още веднъж край мама, без да я видя. Видях я. В какво състояние, боже мой! Каква разруха! Какво бе останало от някогашните ѝ качества? Нима това беше същата госпожа дьо Варан, тъй блестяща някога, при която ме беше пратил кюрето Понвер?

Сърцето ми се разкъса! Единственият изход според мене беше да напусне този край. Напразно я увещавах енергично, както неведнъж в писмата си, да дойде да живее спокойно с мене, че аз и Терез сме готови да ѝ посветим живота си, за да може да ѝ осигурим щастливи старини. Вкопчена за пенсията си, от която, макар че ѝ я изпращаха редовно, отдавна не получаваше нищо, тя не ме послуша. Отделих ѝ малка част от моите пари, много по-малко, отколкото би трябвало, много по-малко, отколкото бих ѝ дал, ако не бях напълно убеден, че няма да използва за себе си нито едно су. Докато бях в Женева, тя отиде в Шабле и се отби да ме види в Гранж-Канал. Не ѝ стигаха пари да се върне. И аз нямах у себе си достатъчно. Пратих ѝ ги един час след това по Терез. Клетата мама! Нека ви разкрия още една нейна черта. Единствената скъпоценност, която ѝ бе останала, беше едно пръстенче. Тя го свалила от пръста си и го сложила на ръката на Терез, която тутакси ѝ го върнала, целувайки и обливайки със сълзи тази благородна ръка. Тогава трябваше да ѝ се отплатя! Трябваше да напусна всичко и да я последвам, да остана край нея до последния ѝ час, да споделя съдбата ѝ, каквато и да бе тя. Не направих нищо такова. Раздвоен поради друга сърдечна връзка, аз се почувствах отчужден от нея, понеже сметнах, че няма никаква надежда да мога да ѝ помогна. Плаках за нея, но не я последвах. От всички угризения, които са ме тормозили през живота ми, това е най-силното и най-постоянното. С тази своя постъпка заслужих ужасните наказания, които неспирно се струпват над мене оттогава. Дано те да бъдат изкупление за неблагодарността ми! Тя се изрази в поведението ми, но сърцето ми я изживя така жестоко, че едва ли дори за миг е било сърце на неблагодарник.

Преди заминаването си от Париж бях нахвърлил предговора към „Размишление за неравенството“. Довърших го в Шамбери и поставих името на този град върху ръкописа, защото сметнах, че е по-добре, за да избягна излишните неприятности, да не го пращам нито от Франция, нито от Женева. Когато пристигнах в Женева, бях изпълнен с републиканско въодушевление, което всъщност бе ме подтикнало да отида там. Това въодушевление нарасна от оказания ми прием. Честван и ласкан във всички среди, аз бях обзет напълно от пламенен патриотизъм. Засрамен, че съм загубил гражданските си права заради изповядването на чужд за дедите ми култ, реших да мина отново

публично в лоното на протестантизма. Мислех, че понеже евангелието е едно и също за всички християни и че догмата се различава по същина само доколкото хората се опитват да обяснят необяснимото, върховната власт в дадена страна единствена има право да наложи култа и неразбираемата догма, следователно дълг на гражданина е да приеме догмата и да следва култа, предписан от закона. Дружбата ми с енциклопедистите, вместо да разклати вярата ми, напротив, беше я затвърдила поради вроденото ми отвращение към споровете и разединението. Изучаването на човека и вселената ми бе показало навред крайните причини и разумното начало, което ги насочва. Четенето на библията и особено на евангелието, с което се занимавах прилежно от няколко години, ми беше вдъхнало презрение към жалките и глупави тълкувания на личността на Христос от страна на хора, най-недостойни да го проумеят. С една дума, философията, убеждавайки ме в същността на религията, ме беше освободила от ненужните дребни формули, с които са я забулили хората. Смятайки, че за един разумен човек не съществуват два начина да бъде християнин, аз реших също, че всичко, което засяга формата и дисциплината, зависи от законите в дадена страна. Изхождайки от този толкова разумен, социален, миролюбив принцип, който ми навлече толкова жестоки преследвания, понеже исках да бъда женеВСКИ гражданин, аз трябваше да бъда протестант и да приема отново култа, установен в моята родина. Реших се на тази стъпка. Подчиних се даже на наставленията на пастора от енорията, в която живеех, извън града. Пожелал само да не ме принуждават да се явявам пред консисторията. Обаче църковният едикт беше изричен. Опитана се да го нарушат заради мене и назначиха комисия от пет-шест члена, пред която да се изповядам частно. За нещастие пасторът Пердрио, любезен и добър човек, с когото се бях свързал, ме увери, че с удоволствие очакват да чуят изказването ми в този тесен кръг. Така се смутих, докато чаках, че след като учих денонощно цели три седмици малката реч, която бях подготвил, се обърках, когато трябваше да я произнеса, и то до такава степен, че не можах да кажа нито дума и се държах като най-тъпия ученик. Членовете на комисията говориха и за мене, а аз отговарях глупаво с „да“ и „не“. След това бях допуснат до участие и ми възвърнаха гражданските права. Записаха ме като гражданин в списъка на гвардейците, длъжност, която могат да изпълняват само поданиците

и гражданите, и присъствах на един извънреден съвет, на който положи клетва синдикът Мюсар. Бях така развълнуван от доброто отношение на градския съвет и на консисторията към мене, както и от любезното и почитателно държане на всички чиновници, пастори и граждани, че насърчен от милия Дьолюк, който не ме оставяше на мира, и главно от собственото си влечение, възнамерявах да се върна в Париж само за да разтуря домакинството си, да уредя дребните си материални въпроси, да настаня някъде госпожа Льо Васьор и мъжа ѝ или да се погрижа за препитанието им и да се установя до края на дните си с Терез в Женева.

След като взех това решение, преустанових всяко сериозно занимание и се отдадох на развлечения в компанията на моите приятели до деня на заминаването ми. Най-приятното от тия забавления беше една разходка около езерото с корабче заедно с Дьолюк-баща, снаха му, двамата му сина и моята Терез. Обиколката продължи цяла седмица при чудесно време. Запазил съм жив спомен от местностите на другия край на езерото, които ми направиха силно впечатление: няколко години по-късно ги описах в „Нова Елоиз“.

Главните ми познанства от Женева освен Дьолюк, за когото вече споменах, бяха младият пастор Верн — знаех го от Париж и очаквах от него повече, отколкото това, което стана впоследствие; господин Пердрио, тогава селски пастор, а днес преподавател по литература, за чиято приветливост и доброта винаги ще съжалявам, макар че той сметна за благовъзпитано да скъса с мене; господин Жалабер, тогава учител по физика, после съветник и кмет, прочетох му моето „Размишление за неравенството“ (без предговора) и той изпадна във възторг от него; професор Люлен, с когото си писах до смъртта му; той даже ме беше натоварил да закупя книги за библиотеката; професор Верне, който ми обърна гръб, подобно на всички други, макар да му бях доказал приятелството и доверието си — те би трябвало да го трогнат, ако изобщо теолог може да се трогне от нещо; Шапюи, служител в министерството, който реши да измести Гофкур, но скоро беше изместен самият той; Марсе дьо Мезиер, стар приятел на баща ми, който се държа приятелски и с мене; някога той беше оказал услуга на своето отечество, но след като написа няколко драми, изяви претенции да влезе в Съвета на двестата, измени на принципите си и стана за смях преди смъртта си. Човекът обаче, от когото действително

очаквах повече, беше Мулту, вдъхващ големи надежди с дарбите си, с възторжения си дух, когото винаги съм обичал, макар че държането му към мене често е бивало двусмислено и се бе свързал с най-върлите ми врагове; въпреки всичко не мога да не смятам именно него призван да бъде един ден защитник на паметта ми и отмъстител за приятеля си.

Сред всички тия развлечения не бях загубил нито вкус, нито навик за самотни разходки и често предприемах доста дълги излети край бреговете на езерото, по време на които главата ми, свикнала на умствен труд, не оставаше бездейна. Разсъждавах върху замислените вече „Политически институции“, за които скоро ще говоря. Размишлявах върху една „История на Вале“, нахвърлях план на трагедия в проза, за чийто сюжет избрах не друга, а Лукреция; при това се надявах, че ще сразя подигравчиите, макар че се осмелих да извадя на бял свят тази клетница едва тогава, когато тя не можеше да се появи в нито един френски театър. Бях се заловил същевременно и с Тацит и преведох първата книга на неговата история, която се намира в архивата ми.

След четиримесечен престой в Женева през месец октомври се върнах в Париж, като не минах през Лион, за да не се срещна по пътя с Гофкур. Понеже възнамерявах да се върна в Женева следващата пролет, поднових през зимата навиците и заниманията си. Главната ми работа беше преглеждането на коректурите на моето „Размишление за неравенството“, което печатах в Холандия при книжаря Рей; с него се бях запознал наскоро в Женева. Понеже това произведение беше посветено на Женевската република, а посвещението можеше да не се хареса на Съвета, исках да изчакам неговото въздействие в Женева, преди да се върна там. Ефектът не беше благоприятен и това посвещение, продиктувано от най-чист патриотизъм, само ми спечели врагове в Съвета и завистници сред буржоазията. Господин Шуге, пръв синдик тогава, ми написа вежливо, но хладно писмо, което ще намерите в сборниците, свитък А, № 3. Получих писма и от частни лица, между другото и от Дьолюк и Жалабер с няколко похвали. С това всичко свърши. Нито един женевец обаче не оцени истински сърдечния плам, който се чувства в това произведение. Бездушието им възмути всички, които си дадоха сметка. Спомням си, че на един обед в Клиши у госпожа Дюпен заедно с резидента на републиката Кромлен и господин дьо Миран последният заяви пред всички на масата, че

Женевският съвет ми дължи подарък и публични почести заради това посвещение и би се опозорил, ако не го стори. Кромлен, дребно черно човече, подло и зло, не посмя да отговори нищо в мое присъствие, но направи отвратителна гримаса, която извика усмивка у госпожа Дюпен. Единственото предимство, което ми извоюва това произведение, освен че задоволи сърцето ми, беше званието гражданин, което ми дадоха моите приятели, а впоследствие по техен пример и широката публика. Звание, което загубих по-късно именно защото много добре го бях заслужил.^[65]

Този неуспех не би ми попречил да осъществя намерението си да се оттегля в Женева, ако не се бяха намесили други, по-властни над сърцето ми съображения. Желаяйки да прибави едно крило към замъка си Шьоврет, господин д'Епине хвърляше огромни суми, за да го довърши. Когато отидох един ден с госпожа д'Епине да видя строежа, ние се поразходихме четвърт левга по-далеч до резервоара за водоскоците в парка, който стигаше до гората Монморанси. Там се намираше красива зеленчукова градина с доста разнебитено павилионче, наречено „Ермитаж“. Това самотно и приятно кътче ме беше очаровало още първия път, когато го бях видял, преди да отида в Женева. Във възторга си неволно бях възкликнал: „О! Госпожо! Каква пленителна къщичка! Ето убежище, създадено точно за мене!“

Госпожа д'Епине отмина мълком моята забележка. Но при второто ни посещение видях много изненадан вместо старата порутена постройка една кокетна почти съвсем нова къщичка, много добре разпределена и напълно обитаема за малко тричленно семейство. Госпожа д'Епине беше възстановила къщичката с малко разноси, отделяйки необходимите материали и работници от строежа на замъка. Този път тя ми каза, виждайки изненадата ми: „Драги мой мечок, ето вашата бърлога. Вие я избрахте, а приятелството ви я предлага. Надявам се, че тя ще избие от главата ви жестоката мисъл да се отдалечите от мене.“ Не зная дали някога през живота си съм бил по-силно и по-приятно развълнуван. Облях в сълзи благодетелната ръка на моята приятелка и ако не бях победен още същия миг, то поне бях сериозно разколебан в предишните си намерения. Госпожа д'Епине държеше да не откажа, тя настоя извънредно много, послужи си с най-различни средства, използва кого ли не, за да ме склони, като спечели на своя страна госпожа Льо Васьор и дъщеря ѝ, докато най-сетне

преодоля колебанията ми. Отказвайки се да се заселя в родината си, аз реших и обещах да се настая в Ермитажа. А докато сградата изсъхне напълно, тя се погрижи за мебелите, с оглед всичко да бъде готово, за да се нанесем идната пролет.

Едно обстоятелство допринесе много, за да се реша: установяването на Волтер близо до Женева. Дадох си сметка, че този човек ще измени коренно всичко там; че ще намеря в родината си тона, маниерите, нравите, които ме прогонват от Париж, ще трябва да воювам непрестанно и няма да имам друг избор, освен да се държа като непоносим педант или като малодушен и лош гражданин. Писмото на Волтер за последното ми произведение ми даде повод да намекна в отговора си за тези опасения. Начинът, по който бе посрещнато, ги потвърди. От този миг за мен Женева беше загубена и не се излъгах. Може би мой дълг беше да отида там и да се изправя срещу бурята, ако чувствах у себе си нужните способности. Но какво можех да направя сам, плах, лишен от дар-слово, срещу този нахален, оholen човек, опрян на влиянието на добре поставените, надарен с блестящ език и станал вече идол на жените и младежта? Уплаших се, че напразно ще се изложя, вслушах се само в гласа на миролюбивия си нрав, на любовта си към спокойствието, които, ако ме излъгаха, ме лъжат и днес по същия въпрос. Ако се бях оттеглил в Женева, щях да спестя лично на себе си големи нещастия, но се съмнявам дали въпреки пламенния си патриотизъм бих бил в състояние да извърша нещо велико и полезно за родината си.

Троншен, който почти по същото време се установи в Женева, дойде известно време след това в Париж да върши шарлатанства и отнесе цели съкровища. Още при пристигането си той ме посети, придружен от кавалера дьо Жокур. Госпожа д'Епине много искаше да я прегледа, но той беше толкова търсен, че тя не можа да си пробие път до него. Прибягна до мене. Аз настоях пред Троншен да я посети. Те започнаха така, с мое съдействие, връзката си, а по-късно я задълбочиха за моя сметка. Моята орис е била винаги такава. Сближа ли двама мои приятели, с които дружа поотделно, те неизбежно се обединяваха срещу мене. Макар че в заговора, който замисляха още оттогава разни троншеновци срещу отечеството си, те би трябвало да ме мразят смъртно, докторът още дълго време се държа благосклонно към мене. Той дори ми писа след завръщането си в Женева и ми

предложи мястото на хоноруван библиотекар. Но решението ми вече беше взето и предложението му не ме разколеба.

По това време се върнах в дома на Холбах. Повод беше смъртта на жена му; тя умря, както и госпожа дьо Франкьой, по време на пребиваването ми в Женева. Когато ме уведоми за това, Дидро ми каза колко дълбоко скърби нейният мъж. Неговата скръб ме развълнува. Самият аз искрено жалех за тази приятна жена. Писах на Холбах. Това тъжно събитие ме накара да забравя всички негови провинения и когато се завърнах от Женева, а и самият той се завърна от едно пътуване из Франция, което бе предприел заедно с Грим и други приятели, за да се разсее, аз отидох при него и продължих да го виждам до заминаването си за Ермитажа. Щом в неговата котерия узнаха, че госпожа д'Епине, с която той още не общуваше, ми приготвя жилище, сарказмите заваляха върху ми като градушка. Твърдяха, че понеже съм се нуждаел от тамяна и забавленията на града, нямало да издържа и две седмици самота. Понеже дълбоко в себе си познавах истинските си наклонности, аз ги оставях да се шегуват и упорствах в намерението си. Все пак Холбах ми помогна да настаним стария Льо Васьор в един прият; той беше вече над осемдесетгодишен, тежеше много на жена си и тя постоянно ме молеше да я отърва от него; напредналата възраст и огорчението да живее далеч от семейството си го заведоха в гроба, кажи-речи, още с пристигането му там. Жена му и другите му деца малко жалеха за него, но Терез го обичаше нежно и никога не можа да се утеши, че е допуснала, когато е бил тъй близо до своя край, да завърши земния си път далеч от нея.

Почти по същото време приех един посетител, на когото никак не се надявах, макар че беше много стар мой познайник. Думата ми е за моя приятел Вантюр, който ме изненада една прекрасна сутрин, когато най-малко мислех за него. С него имаше още един човек. Колко променен ми се стори! Вместо предишното очарование ме порази само поквареното му изражение, заради което не можах да се отпусна с него. Или моите очи се бяха променили, или развратът беше притъпил ума му, или целият му предишен блясък се е дължал на младостта, която си беше отишла.

Аз го приех почти равнодушно и се разделихме доста хладно. Но когато си тръгна, споменът за някогашното ни приятелство извика особено живо в паметта ми младежките години, посветени нежно и

целомъдрено на неземната жена, променена също сега не по-малко от него, невинните случки от онова време, романтичния ден в Тун, прекаран така невинно и приятно с двете пленителни девойки, единственото им благоволение, сведено до една целуната ръка и изпълнило ме въпреки това с толкова силно, трогателно и трайно съжаление, всички чаровни бленувания на младежкото ми сърце, които бях изживял тогава в пълната им сила и които никога вече няма да се върнат. Тези нежни възпоминания ме накараха да си поплача над отлетялата младост и нейните възторзи, които занапред нямаше вече да изпитам. Ах, колко сълзи бих пролял над тяхното късно и пагубно завръщане, ако можех да предвидя злочестините, които то щеше да ми причини!

Преди да напусна Париж, през зимата преди оттеглянето ми, изпитах едно удоволствие напълно по вкуса си, на което можах да се порадвам в цялата му чистота. Палисо, академикът от Нанси, познат с няколко драми, току-що беше представил своя пиеса в Люневил пред полския крал. Смятайки, че ще се хареса, той въведе в тази драма един човек, който се осмелява да се мери с краля, с перо в ръка. Станислав, великодушен, но мразещ сатирата, беше възмутен, че в негово присъствие се прави толкова личен намек. По негова заповед граф дьо Тресан писа на д'Аламбер и на мене, за да ни уведоми, че негово величество желае Палисо да бъде изгонен от Академията. Моят отговор беше топла молба към господин дьо Тресан да се застъпи пред полския крал и да издейства помилването на Палисо. Той го помилва и господин дьо Тресан, уведомявайки ме от името на краля, добави, че този факт ще бъде вписан в архивите на Академията. Аз отвърнах, че това би представлявало не помилване, а, напротив, увековечаване на наказанието. Най-сетне след енергично настояване издействах да не се вписва никъде нищо и да не остане явна следа от тази случка. По повод моето застъпничество ми бяха засвидетелствани толкова прояви на почит и уважение както от страна на краля, така и от страна на господин дьо Тресан, че аз бях извънредно много поласкан и почувствах, че уважението на хора, самите те достойни за почит, извиква много по-приятно чувство, отколкото тщеславието. Преписах в сборника си писмата на господин дьо Тресан заедно с моите отговори и можете да намерите оригиналите в свитък А, № 9, 10 и 11.

Давам си сметка, че ако някога тия мемоари бъдат публикувани, аз сам увековечавам спомена за този факт, чиито следи държах да залича. Но без да искам, предавам и много други факти. Постоянно будното ми съзнание за голямото значение на моето начинание, наложителното задължение да го изпълня в цялата му широта не ще позволят да се отклоня от целта си поради по-незначителни съображения. В странното изключително положение, в което се намирам, моят единствен дълг е да кажа истината, затова не дължа нищо повече на когото и да било. За да ме опознаете добре, трябва да ме видите в най-различните ми отношения с другите, добри и лоши. Моите изповеди по необходимост са свързани с тайните на много хора. С еднаква откровеност разкривам и едните, и другите за всичко, което е свързано с мене, както и не смятам, че трябва да проявя повече деликатност към някого, отколкото към самия себе си, но все пак бих искал да сторя това много по-внимателно към другите. Главното ми желание е да бъда точен и правдив, да кажа добро за другите, доколкото ми е възможно, да разкажа само за тия лоши прояви, които засягат лично мене, и то доколкото е необходимо. Кой има право да изисква повече от мене в положението, в което са ме поставили? Моите „Изповеди“ не трябва да бъдат публикувани, докато съм жив или докато са живи заинтересованите лица. Ако бях господар на съдбата си и на тия редове, те биха излезли дълго след моята и тяхната смърт. Но усилията на моите могъщи врагове да заличат следите на истината, защото се страхуват от нея, ме принуждават да прибягна, за да ги запазя, до всичко, което е позволено от най-неоспоримото право и най-строгата справедливост. Ако споменът за мене трябваше да угасне ведно с мене, вместо да компрометирам когото и да било, щях да понеса безропотно незаслуженото, преходно опозоряване. Но понеже, тъй или иначе, името ми ще живее, аз съм длъжен да предам заедно с него и спомена за клетника, който го е носил, и то такъв, какъвто действително е бил, а не такъв, какъвто безспир го рисуват неговите несправедливи врагове.

[60] Така наричали Ръобел и Франкър, известни в младите си години, че винаги ходели заедно по домовете да свирят на цигулка. — Б.фр.изд. ↑

[61] Слугиня-господарка (ит.). — Б.пр. ↑

[62] В чуждите дела всеки обича справедливостта (ит.). — Б.пр. ↑

[63] Разкайвам се (ит.). — Б.пр. ↑

[64] По времето, когато пишех тия редове, нямах още ни най-малко подозрение за големия заговор на Дидро и Грим против мене, иначе лесно бих си дал сметка, че Дидро злоупотребяваше с доверието ми, за да придаде на произведенията ми острия и мрачен тон, който те загубиха, когато той престана да ме ръководи. Откъсът за философа, който привежда доводите си, като си запушва ушите, за да остане безразличен към жалбите на един клетник, е в негов дух; той ми беше предложил и други още по-силни пасажи, които не посмях да вмъкна. Отдавайки черното му настроение на затворничеството му във Венсенската кула — в неговия „Клервал“ то е дадено в доста голяма доза, — никога не се усъмних в злия му умисъл. — Б.а. ↑

[65] Русо се отказва от женевско поданство след осъждането на „Емил“ в Женева (в писмо от 12 май 1763 г.). — Б.фр.изд. ↑

КНИГА ДЕВЕТА

1756–1757

Така горях от нетърпение да се преместя в Ермитажа, че не дочаках пролетта. И щом жилището беше готово, побързах да се нанеса в него въпреки присмехите на Холбаховата котерия, която предричаше на всеослушание, че няма да понеса и три месеца на усамотение и скоро ще се върна позорно да живея като тях в Париж. А пък аз, готвейки се да заживея съобразно природата си, след като петнадесет години бях живял против нея, дори не обръщах внимание на шегите им. Откакто, против желанието си, бях попаднал в обществото, непрестанно съжелявах за скъпото си убежище в Шармет и за тихия живот, който бях водил там. Чувствах се създаден за усамотение и простор. Невъзможно ми беше да бъда щастлив другаде. Във Венеция, в разгара на политическия живот, на представителен пост, изпълнен с достолепие, горд с плановете си за преуспяване, в Париж сред вихъра на висшето общество, сред пищните вечери, сред блестящите спектакли, сред дима на тщеславието споменът за моите мили горички, поточета, за самотните ми разходки винаги ме навестяваше, натъжаваше и изтръгваше от гърдите ми въздишки и копнежи. Всички занимания, които ме заробваха, всички амбициозни проекти, които на пристъпи разпалваха честолюбието ми, имаха една-единствена цел — да си обезпеча един ден това блажено безделие в лоното на природата, което в този миг почти се осъществяваше. Без да съм придобил трайно благосъстояние, което единствено някога ми се струваше, че може да ми осигури подобно съществуване, аз сметнах, че поради изключителното си положение мога да мина и без него и да стигна до същата цел по противоположен път. Нямах нито едно су-рента. Но имах име, способности. Нямах големи изисквания и се бях отказал от най-разорителните потребности, свързани с общественото мнение. Освен това, макар и мързелив по природа, бях все пак трудолюбив, когато пожелаех, и леността ми беше не леност на безделник, а леност на независим човек, който обича да работи само когато му се ще. Занаятът ми като преписвач на ноти не беше нито

блестящ, нито доходен, но беше сигурен. В обществото ми съчувстваха, че съм имал куража да го избира. Можех да разчитам, че няма да ми липсва работа и ако работех добре, той щеше да бъде достатъчен, за да се препитавам. Двете хиляди франка, останали ми от „Селският гадател“ и от другите ми произведения, представляваха известен запас, за да не се чувствам много притеснен, а няколкото произведения, над които работех в момента, ми обещаваха, без да накърня интересите на издателите, достатъчни добавки, за да мога да работя на воля, без да се изтощавам, използвайки дори свободното време при разходките си. Малкото ми домакинство, съставено от трима души, всички заети с нещо полезно, не изискваше много средства за поддържане. С една дума, доходите ми, съответстващи на нуждите и желанията ми, можеха действително да ми осигурят щастлив и дълготраен живот по мой вкус.

Бих могъл да се втурна стремглаво към печалби и вместо да огранича перото си в преписване на ноти, да го посветя изцяло на собствените си произведения, чувствах, че поради размаха, с който бях започнал и който можех да поддържам, те щяха да ми осигурят охолен и даже богат живот, стига само да пожелаех да съчетая някои и други писателски уловки със стремежа да пиша ценни книги. Но аз съзнавах, че ако пиша, за да имам хляб, скоро бих запушил гения си и бих унищожил дарбата си, която беше не толкова в перото, колкото в сърцето ми; и тя беше породена само от моя горд и благороден начин на мислене и той единствен беше способен да я подхранва. Нищо енергично, нищо велико не може да излезе изпод едно напълно користо перо. Необходимостта, а може би и алчността биха ме принудили да пиша по-бързо, но не по-добре. Ако нуждата от успех нямаше да ме замеси в интриги, тя най-малкото щеше да ме накара да казвам не непременно полезни и верни неща, а неща, които биха се харесали на множеството, и от изискан автор, какъвто бих могъл да бъда, бих се превърнал в драскач. Не, не. Аз винаги съм чувствал, че званието писател може да донесе известност и почит само докато не се е превърнало в занаят. Много трудно е да мислиш благородно, когато мислиш само как да се изхраниш. За да можеш, за да посмееш да кажеш някои големи истини, не трябва да си зависим от успеха си. Аз хвърлях моите книги сред хората уверен, че съм говорил за общо благо, без да се грижа за нищо друго. Ако произведението бъде

отречено, толкова по-зле за хората, които не са пожелали да го използват. Колкото до мене, аз нямах нужда от тяхното одобрение, за да живея. Моят занаят можеше да ме изхранва, ако книгите ми не се продават. И именно това осигуряваше тяхната продажба.

На 9 април 1756 година напуснах града, за да не живея никога вече в него. Защото не смятам за пребиваване кратките си престои по-късно както в Париж, така и в Лондон и в някои други градове, винаги за кратко време и против волята ми. Госпожа д'Епине ни взе от къщи с каретата си. Нейният арендатор пренесе неголемия ми багаж и се настаних още същия ден. Моето малко убежище беше подредено и мебелирано скромно, но спретнато и дори с вкус. Ръката, която се беше погрижила за подреждането му, ми го правеше безценно и ми се струваше пленително да съм гост на приятелката си в къща по мой избор, построена специално за мене.

Макар че беше студено и имаше дори още сняг, земята беше почнала да се събужда. Виждаха се теменужки и иглики. Дърветата бяха напъпили, а нощта на пристигането ми беше почетена от песента на първия славей, който пееше почти на прозореца ми в горичката до къщата. След обичайния ми лек сън, забравил при събуждането си, че съм се пренесъл, аз имах чувството, че още се намирам на улица Грьонел, когато внезапно ме сепнаха трелите му и аз възкликнах възторжено: „Най-сетне мечтите ми се сбъднаха!“ Първата ми грижа беше да се наслаждавам до насита на полския пейзаж, който ме обграждаше. Вместо да подреждам жилището си, аз най-напред изучих местата за разходка. Не остана нито една пътечка, сечище, горичка, пристройка край къщата, която да не обходя още следващия ден. Колкото по-подробно разглеждах прелестното си убежище, толкова по-създадено за мене го чувствах. Това не толкова пусто, колкото усамотено място ме пренасяше мислено на края на света. То притежаваше затрогващата хубост, която почти не може да се срещне в съседство с градовете, и ако човек бъде внезапно пренесен там, никога не би повярвал, че е само на четири левги от Париж.

След няколко дни на опиянение от природата реших да подредя книгата си и да систематизирам заниманията си. Определих както винаги дотогава сутрините за преписване, а следобедите за разходка, без да се разделям от бележника и молива си. Тъй като никога не съм могъл да пиша и да мисля на воля освен *sub dio*^[66], не бях изкушен да

сменя метода си, а, напротив, разчитах, че гората на Монморанси, която беше почти до вратата ми, ще бъде занапред работният ми кабинет. Бях започнал няколко произведения. Прегледах ги. Богат бях със замисли. Но посред градските главоболия осъществяването им досега напредваше бавно. Разчитах, че ще се заема по-прилежно с тях, когато няма да се разсейвам толкова. Струва ми се, че доста добре изпълних тези свои намерения и за човек непрекъснато боледуващ, посещаващ често ту Шьоврет, ту Епине, ту Обон или замъка Монморанси, още по-често жертва на любопитни безработни и редовно зает половината ден с преписване, ако се пресметнат и изчислят книгите, които съм написал за шестте години, прекарани в Ермитажа и Монморанси, вярвам, ще се окаже, че ако съм загубил времето си през този период, то поне не е било в безделие.

От различните произведения, които бях започнал, най-отдавна обмисляното, най-любимото, над което с удоволствие бих работил целия си живот и което според мене щеше да бъде върхът на моята слава, бе „Политически институции“. Първата мисъл ми беше хрумнала още преди тринадесет или четиринадесет години по време на пребиваването ми във Венеция, когато ми се удаде да видя недостатъците на това прехвалено държавно устройство. Оттогава възгледите ми се разшириха благодарение на историческото изследване на нравствеността. Аз си дадох сметка, че всичко зависи основно от политиката и че каквото и да се направи, всеки народ може да бъде само такъв, какъвто го заставя да бъде съответният начин на управление. Затова този толкова важен въпрос за възможно най-доброто управление се свеждаше според мене до следния проблем: кой вид управление е годно да създаде най-добродетелен, най-просветен, най-мъдър, с една дума, най-добър народ, ако вземем тази дума в най-широкия ѝ смисъл? Мен ми се стори, че този проблем е свързан с още един, макар и всъщност различен въпрос: кое управление поради самата си същност е винаги най-близко до закона? И оттам, какво представлява законът? И още цяла една поредица все така важни въпроси. Съзнавах, че разглеждането на тия проблеми ме води до големи истини, полезни за благоденствието на човешкия род, но преди всичко за щастието на моята родина, където по време на последното си пътуване бях установил, че понятията за законност и свобода не са изяснени и определени така, както бих желал. И аз сметнах, че този

косвен начин да им ги дам е най-подходящ, защото ще пощадя честолюбието на нейните жители и те ще ми простят, че съм могъл да видя малко по-далеч от тях.

Макар че работех пет-шест години вече над това произведение, то всъщност не беше напреднало. Подобен род книги изискват размисъл, спокойствие, свободно време. Освен това аз пишех това произведение, така да се каже, за всеки случай и не бях споделил проектите си с никого, дори и с Дидро. Опасявах се да не би да бъде твърде смело за века и страната, където го пишех, и да не би страхът на приятелите ми^[67] да ми попречи да го завърша. Не знаех още дали ще бъде написано навреме и така, че да може да излезе, докато съм жив. Искях да имам възможност без никаква принуда да дам на тази тема всичко, което тя изискваше от мене. Естествено, понеже не притежавам сатиричен темперамент, а и нямах желание да се заяждам с никого, никой не би могъл напълно безпристрастно да ме упрекне някога в нещо. Искях да използвам всецяло правото да мисля, дадено ми от рождение, но тачейки държавното устройство на страната, в която трябваше да живея, подчинявайки се винаги на неговите закони, внимавайки зорко да не наруша правото на другите, а същевременно не желяех да се откажа от неговите предимства, воден само от страх.

Признавам даже, че като чужденец, живеещ във Франция, аз намирах положението си много изгодно, можех да кажа истината, уверен, че ако продължавам, както възнамерявах, да не публикувам нищо в кралството без разрешение, не бях отговорен пред никого за становищата си и за публикуването на произведенията ми където и да било другаде. Далеч нямаше да бъда така свободен в Женева, където магистратът имаше право да спори по съдържанието на книгите, където и да ги печатах. Това съображение допринесе много, за да отстъпя пред настойчивата покана на госпожа д'Епине и да се откажа от намерението си да се заселя в Женева. Чувствах, както изтъкнах това в „Емил“, че ако човек не е интригант и иска да посвети творчеството си на истинското благо на родината, изобщо не бива да твори в нейните предели.

Още нещо ме караше да виждам положението си особено благоприятно — убеждението, че френската власт, без да ме гледа с кой знае колко добро око, ще сметне за чест ако не да ме покровителства, то поне да ме остави на спокойствие. Струваше ми се,

че това е много прост и същевременно много ловък ход: да превърнеш в заслуга, че търпиш нещо, което не можеш да възпрепятстваш. Понеже, ако ме изгонеха от Франция — най-многого, което имаха право да ми направят, — книгите ми все пак щяха да бъдат написани, и може би по-невъздържано, докато, ако ме оставеха на мира, запазваха автора като залог за произведенията му и освен това нанасяха решителен удар на известни предубеждения, дълбоко вкоренени в останалата част на Европа, създавайки си репутацията, че тачат просветено правата на човека.

Хората, които ще преценят според последвалите събития, че съм се излъгал в доверчивостта си, също биха могли да се излъжат. В бурята, която връхлетя над мене, книгите ми бяха само предлог. Истинската причина беше моята личност. Малко ги интересуваше авторът, важното беше да се погуби Жан-Жак и най-злосторното, което намираха в моите книги, беше честта, която те можеха да ми донесат. Но нека не изпреварвам развоя на нещата. Не зная дали тази тайна — защото това все още си остава тайна за мене — ще се изясни някой ден за читателите. Зная само, че ако моите публично изявени становища трябваше да ми навлекат неприятностите, на които бях изложен, щях по-рано да бъда тяхна жертва, защото книгата, в която тия становища са изразени най-смело, за да не кажа най-дръзко, се появи и оказа нужното въздействие още преди да се оттегля в Ермитажа, и никой не се сети не само да се заяде с мене, но дори да попречи на публикуването ѝ във Франция, където тя се продаваше също така свободно, както в Холандия. След това „Нова Елоиз“ се появи също така без никакви затруднения, мога да кажа дори — с одобрение, а колкото и да изглежда невероятно, веруято на умиращата Елоиз е съвършено същото като на савойския викарый. Най-дръзките мисли от „Обществен договор“ се съдържаха вече в „Размишление за неравенството“. Най-дръзкото от „Емил“ се съдържаеше още по-рано в „Жюли“. А тези дръзки мисли не възбудиха никакво недоволство срещу първите ми две книги. Следователно не те го предизвикаха и срещу последните две.

По това време ме занимаваше и друго начинание от почти същото естество, замислено не толкова отдавна: извлечението от трудовете на абат дьо Сен-Пиер, за които досега развоят на събитията не ми позволи да говоря. Идеята ми беше внушена след завръщането

ми от Женева от абат дьо Мабли, и то не пряко от него, а чрез посредничеството на госпожа Дюпен, която имаше известен интерес да ме накара да я приема. Тя беше една от трите или четирите хубави жени на Париж, чието галено дете беше старият абат дьо Сен-Пиер, и дори да не беше се радвала на неговото предпочитание, то в най-лошия случай бе го споделяла с госпожа д'Егийон. Тя така тачеше и милееше за паметта на добрия човечец, че това правеше чест и на двамата и нейното честолюбие щеше да бъде поласкано, ако мъртвородените произведения на нейния приятел бъдеха възкресени от ръката на секретаря ѝ. Същите тия произведения съдържаха все пак прекрасни мисли, но толкова лошо изказани, че мъчно можеха да се четат. Удивително е, че абат дьо Сен-Пиер, който е гледал на читателите си като на големи деца, им е говорил като на мъже, ако се има предвид, че не се бе погрижил достатъчно да го изслушат. Затова ми бяха предложени тази работа, полезна сама по себе си и твърде подходяща за човек, който е трудолюбив като надничар, но мързелив като автор и който, смятайки, че е много уморително да мисли, предпочиташе, стига само да му допада, да изясни и развие чужди идеи, вместо да създаде свои. Впрочем, тъй като ролята ми не се ограничаваше само в тълкуване, не ми беше забранено да мисля понякога от мое име и можех да дам такава форма на произведението, че много значителни истини да минат по-благополучно под покривалото на абат дьо Сен-Пиер, отколкото под моето. Това начинание между другото не беше лесно, трябваше да прочета, да обмисля, да направя извлечения от двадесет и три тома, разлети, объркани, пълни с излишни словоизлияния, повторения, тесногърдие или самозаблуждение, за да уловя няколко големи и красиви идеи, които ми вдъхваха смелостта да понеса тази мъчителна тежба. Неведнъж бях готов да изоставя работата, ако зависеше от мене и ако можех да се откажа с чест. Но когато получих ръкописите на абата, които ми бяха връчени от неговия племенник граф дьо Сен-Пиер по настояване на Сен-Ламбер, аз се задължих, така да се каже, да ги използвам и трябваше или да ги върна, или да извърша обещаното. С това именно намерение ги бях донесъл в Ермитажа и те бяха първото произведение, на което мислех да посветя свободното си време.

Замислях още едно, идеята за което дължах на наблюдения върху самия мене, и се чувствах много по-смел в тази област, защото имах

основания да се надявам, че ще напиша книга, истински полезна на хората, дори много по-полезна от всичко, което може да им се предложи, ако я напиша така достойно, както я бях замислил. Сигурно сте забелязали, че повечето хора често са по-различни през живота си от това, което са, и като че ли се превръщат в съвсем други хора. Не за да докажа този общоизвестен факт, исках да напиша книгата си. Целта ми беше по-оригинална и по-значителна. Исках да издиря причините за тия изменения, да се спра на тия от тях, които зависят от нас, за да покажа как бихме могли да ги насочим самите ние, за да станем по-добри и по-уверени в себе си. Защото няма съмнение, че много по-мъчно е за един порядъчен човек да устои на вече създадени желания, които трябва да победи, отколкото да предварди, избегне или видоизмени тия желания още в техния зародиш, ако е в състояние да го открие. Човек устоява в даден случай на съблазънта, защото е силен, и се поддава друг път, защото е слаб. Ако би бил такъв, какъвто е бил в първия случай, не би се поддавал на изкушението.

Проучвайки самия себе си и издирвайки у другите на какво се дължат тия различни състояния, аз открих, че те зависят до голяма степен от предишното впечатление, произведено върху нас от външни обекти, и че видоизменяни постоянно от нашите сетива и нашите органи, ние подчиняваме, без да съзнаваме идеите си, чувствата си и даже постъпките си на въздействието на тия изменения. Учудващите, многочислени наблюдения, които бях натрупал, не търпяха възражение и поради физическите си свойства ми се струваха годни за изработването на външен режим, който, променен според обстоятелствата, би поставил или поддържал душата в най-благоприятно състояние по отношение на добродетелта. Колко отклонения биха били спестени на разума, колко пороци биха били задушени още при раждането им, ако умеехме да принудим животинските сили да благоприятстват душевния ред, който те така често смущават. Климатът, сезоните, звуците, цветовете, мракът, светлината, природните стихии, храната, шумът, тишината, движението, покоят — всичко въздейства върху нашия организъм и върху нашата душа. Следователно всичко ни предлага хиляди почти сигурни способности, за да направляваме още при зараждането им чувствата, които ни заробват. Такава беше основната идея, която дори бях нахвърлил писмено. Надявах се, че ще бъде полезна за хора,

благородни по рождение, които обичат искрено добродетелите и се плашат от слабостта си, още повече, че ми се струваше лесно да напиша по този въпрос приятна за четене книга, както ми беше приятна и за писане. Аз обаче много малко се занимах с тази книга, чието заглавие беше „Сетивен морал или Материализмът на мъдреца“. Други занимания, чиято причина скоро ще узнаете, ми попречиха да се заловя с нея. Ще узнаете също каква беше съдбата на първата ѝ разработка, която е свързана с моята собствена съдба по-тясно, отколкото изглежда на пръв поглед.

Освен всичко това от известно време размишлявах над една възпитателна система; за това ме беше помолила госпожа дьо Шьонсон, която се страхуваше за своя син поради възпитателната система на мъжа си. Престижът на приятелството беше толкова голям за мене, че макар сам по себе си този проблем да не беше по вкуса ми, аз държах на него повече, отколкото на другите. Затова от всички сюжети, за които споменах, само той бе развит докрай. Целта, която си бях поставил, докато работих над него, заслужаваше, струва ми се, по-друга участ за автора. Но нека не избързвам по този въпрос. И без това ще бъда принуден да говоря надълго и нашироко по-късно.

Всички тия различни проекти ми предлагаха теми за размисъл по време на разходките ми. Защото, струва ми се, вече казах, аз мога да размишлявам само като вървя. Щом спра, преставам да мисля. Главата ми работи заедно с краката. Имах все пак предвидливостта да се снабдя и с кабинетна работа за дъждовните дни. Това беше моят „Музикален речник“, чиито материали бяха така пръснати, осакатени и неоформени, че трябваше да напиша произведението почти наново. Донесох няколко книги, от които се нуждаех за тази цел. Бях загубил два месеца, за да правя извадки от много други, които заемах от Кралската библиотека; разрешиха ми дори да взема някои в Ермитажа. Това бяха моите запаси за компилация в къщи, когато времето не ми позволяваше да изляза и ми омръзнеше да преписвам. Това разпределение на времето ми подходеше толкова добре, че аз го следвах не само в Ермитажа, но и в Монморанси, а по-късно дори и в Мотие, където довърших речника, като междуременно работих и над други неща, и винаги смятах, че смяната на работата е истинска отмора.

Известно време следвах доста точно разпределението, което си бях направил, и се чувствах добре. Но когато хубавите дни започнаха да довеждат госпожа д'Епине по-често в Епине или Шьоврет, аз се уверих, че известни грижи, които в началото не ми струваха нищо, но които не бях предвидил, пречеха много на другите ми планове. Казах вече, че госпожа д'Епине имаше много приятни качества: тя обичаше истински приятелите си, услужваше им на драго сърце, не жалеше за тях нито време, нито грижи и заслужаваше безспорно в замяна те да бъдат внимателни към нея. Дотогава аз бях изпълнявал това задължение, без да го чувствам като задължение, но в края на краищата разбрах, че се бях обременил с вериги, чиято тежест не чувствах само поради приятелските си чувства. Бях утежнил това бреме с отвращението си към многочислените компании. Госпожа д'Епине не се съобрази с характера ми и ми направи едно предложение, което уж беше за мое удобство, а всъщност беше по-удобно за нея самата, а именно да ме предупреждава винаги, когато е сама или почти сама. Аз се съгласих, без да си дам сметка, че се обвързвам. В резултат на това престанах да я посещавам, когато на мене ми се искаше, а когато кажеше тя, и по този начин нито един ден не можех да бъда сигурен, че ще разполагам с времето си. Тази принуда се отрази неизбежно на удоволствието, което ми доставяха дотогава посещенията ми при нея. Разбрах, че толкова обещаната свобода ми беше дадена само при условие да не я използвам никога на своя глава и един или два пъти, когато се опитах да го сторя, това предизвика толкова послания, писма, безпокойство за здравето ми, че аз се убедих — само ако съм на легло, мога да не изтичам при първото й повикване. Трябваше да се подчиня на това иго. Аз го сторих и дори доста охотно за такъв върл неприятел на зависимостта, понеже искрената привързаност, която изпитвах към нея, ми пречеше да усетя примката около врата си. Тя запълваше по този начин криво-ляво празнотите в развлеченията си, причинени от отсъствието на обичайната си свита. За нея това беше съвсем посредствен заместител, но все пак струваше повече от пълната самота, която не можеше да понася. Макар че имаше по-добър начин да я запълни, откакто беше пожелала да се набърка в литературата и си беше наумила да пише на всяка цена романи, писма, комедии, разкази и други блудкави произведения. Но на нея ѝ беше забавно не толкова писането, колкото

четенето им и ако ѝ се случеше да надраска наведнъж две-три страници, непременно трябваше да разчита на двама-трима доброволни слушатели след тази огромна работа. Аз почти нямах честта да бъда измежду избраниците, освен ако присъстваше и някой друг. Когато бивах сам, почти никога не се допитвах до моето мнение по който и да било въпрос. Това беше така не само в кръга на госпожа д'Епине, но и при фон Холбах, и навсякъде, където Грим даваше тон. Много ми беше удобно да ме считат за нищожество във всички случаи, само не и когато оставах насаме, защото тогава не знаех как да се държа: не смеех да говоря за литература, понеже не ме смятах компетентен да давам преценки в тази област, нито за любов, понеже бях много стеснителен и защото се страхувах като от смърт да не изпадна в смешното положение на стар ухажор. Независимо от това подобна мисъл нито веднъж не ми дойде на ум край госпожа д'Епине и сигурно никога не би ми хрумнала, дори цял живот да бях прекарал край нея. Не защото изпитвах отвращение към физиката ѝ, напротив, но аз я обичах може би премного като приятел, за да я обичам като влюбен. Доставяше ми удоволствие да я виждам, да разговарям с нея. Макар и приятна събеседница в компания, тя беше суха насаме. А и аз, който не умеех да разговарям по-блестящо, не ѝ помагах много. Смутен от някое по-дълго мълчание, се мъчех да подема разговора и макар това често да ме уморяваше, никога не се отегчавах. Приятно ми беше да ѝ оказвам внимание, да я целувам братски, без да събуждам, както ми се струваше, и нейната чувственост. Това беше всичко. Тя беше много слаба, много бяла, гърдта ѝ беше плоска като длан. Само този недостатък би бил достатъчен, за да ме вледени. Никога сърцето ми и плътта ми не са могли да видят жена в същество без гърди, а и други причини, които е излишно да разкривам, са ме карали винаги да забравям край нея нейния пол.

След като се примирих с това неизбежно иго, аз го приех без съпротива и поне първата година то ми се стори не толкова тежко, колкото очаквах. Госпожа д'Епине, която обикновено прекарваше почти цялото лято на дача, тази година прекара само една част било защото работите ѝ я задържаха по-дълго в Париж, било защото отсъствието на Грим намаляваше очарованието на Шьоврет. Аз се възползвах от промеждутъците, когато тя не идваше или когато имаше много гости, за да се наслаждавам с моята добра Терез и майка ѝ на

самотата си, за да почувствам по-добре нейната цена. Макар че от известно време ходех доста често сред природата, почти не можех да вкуся полския чар на тия излети, винаги в компанията на предвзети хора, отровени от принудата, и те само изостряха у мене влечението към полските наслади; аз всъщност ги зърнах по-отблизо само за да почувствам колко по-силно ми липсват. Така ми бяха омръзнали салоните, водоскоците, изкуствените горички, лехите с цветя и техните още по-скупни показвачи. Така ми се бе втръснало от брошури, клавишини, игри на карти, джуфки, глупави игрословици, блудкави превземки, жалки разказвачи и галаобеди, че когато зърнех с крайчеца на околото си най-обикновено трънливо храстче, жив плет, хамбар, ливада, когато помиришех, прекосявайки някое селце, аромата на омлет с керевиз, когато чуех отдалеч прстичкия припев на песента на някоя козарка, пращах по дяволите и червилото, и плисетата, и кехлибара, изпълнен с копнеж по обедата на селянката и домашното вино, на драго сърце бих цапнал по мутрата господин главния готвач и господин домоуправителя, които ме караха да обядвам в часа, когато вечерям, и да вечерям в часа, когато спя, но главно господа лакеите, които разкъсваха с очи парчетата, които ми сервираха, и под угрозата да умра от жажда, ми продаваха подправеното вино на господарите си десет пъти по-скъпо, отколкото бих платил за много по-доброкачествено в кръчмата.

Ето ме най-сетне в дома ми, в приятно и самотно убежище, свободен да премина дните си по този независим, равен и спокоен начин, за който се чувствах роден. Преди да опиша въздействието, което това положение, така ново за мене, оказа върху душата ми, би трябвало да припомня моите тайни чувства, за да може да проследите по-добре развоя на промените, знаейки причините.

Винаги съм смятал деня, в който се свързах с моята Терез, за решаващ за моето нравствено съществуване. Нужна ми беше обич, след като привързаността, която трябваше да ми бъде достатъчна за цял живот, беше така жестоко прекъсната. Жаждата за щастие не угасва в човешкото сърце. Мама старееше и западаше. Убедил се бях, че тя не може вече да бъде щастлива на този свят. Оставаше ми да търся свое собствено щастие, след като бях загубил всяка надежда да споделя когато и да било нейното. Люшках се известно време от идея на идея, от проект на проект. Престоят ми във Венеция можеше да ме тласне

към политиката, ако човекът, с когото се бях свързал, имаше капка здрав смисъл. Аз лесно се отчайвам, особено в мъчните и продължителни начинания. Лошият успех на венецианската ми авантюра ме отврати от всеки друг опит в тази област и гледайки, съгласно стария си принцип, на далечните цели като на миражи, аз реших да живея занапред ден за ден, без да виждам нищо в живота, което би ме изкушило да положа повече усилия.

Именно тогава се запознах с Терез. Кроткият характер на тази добродушна девойка ми се стори толкова подходящ на моя, че аз се свързах с нея с чувство, което устоя на изпитанието на времето и прегрешенията, и всичко, което би могло да разкъса връзката ни, винаги само я засилваше. По-късно ще си дадете сметка за силата на тази привързаност, когато ви разкрия раните и пораженията, които тя нанесе на сърцето ми в най-злощастните ми мигове, без дори в момента, когато пиша тия редове, да ми се е изплъзнало поне веднъж едно-едничко оплакване пред когото и да било.

Когато узнаете, че след като направих всичко възможно и пренебрегнах всичко, за да не се разделя с нея, че след двадесет и пет години съвместен живот въпреки ударите на съдбата и на хората на старини се ожених за нея, без тя да го е очаквала или искала, без да съм бил задължен, без да съм ѝ обещал, ще си помислите, че безумна любов, замаяла още от първия ден главата ми, ме е довела постепенно до последната екстравагантност и ще си мислите с още повече основание това, когато узнаете особените и съществени причини, които трябваше да ми попречат да го сторя когато и да било. Какво ще си помисли читателят, ако му кажа с цялата откровеност, която вече трябва да ми признае, че още от първия миг, когато я видях, до ден-дневен никога не съм изпитал нито искрица любов към нея, че съм желал да я притежавам точно колкото желях да притежавам госпожа дьо Варан и че плътските потребности, които съм удовлетворявал край нея, са били чисто физически, без да имат нищо общо с моята личност? Може да се помисли, че съм устроен различно от другите мъже и не съм бил способен да изпитам любов, защото тя не е участвала в чувствата, привързали ме към жените, които са ми били най-скъпи. Търпение, драги читателю. Наближава гибелният миг, когато премного добре ще се разсее заблудението ви!

Повтарям се, това е истина, но е необходимо. Първата най-голяма, най-силна, най-неизкоренима потребност беше изцяло потребност на сърцето ми — потребността от близък, колкото е възможно по-близък човек. Именно затова се нуждаех по-скоро от жена, отколкото от мъж, от приятелка, отколкото от приятел. Тази странна потребност беше толкова силна, че и най-тясното единение на телата не беше достатъчно. Трябваша ми две души в едно и също тяло. Без това винаги чувствах празнота. Въобразих си, че вече не усещам тази празнота. Тази млада жена, привлекателна с хилядите си прекрасни качества, а по онова време и с външността си, без сянка от изкуственост или кокетство, би могла да бъде всичко за мене, ако аз можех да бъда всичко за нея, както се бях надявал. Не се опасявах от мъжете. Сигурен съм, че аз съм единственият мъж, когото тя истински е обичала, а нейният спокоен темперамент не я караше да търси други, когато престанах да бъда мъж за нея. Аз няхах семейство. Тя имаше и нейното семейство, всички членове на което бяха премного различни по темперамент от нея, не се оказа такова, че да мога да го направя мое. Това е първата причина за нещастията ми. Какво не бих дал, за да можех да стана син на нейната майка! Направих всичко, за да успея, но не ми се удаде. Колкото и да исках да обединя интересите ни, това ми бе невъзможно. Тя направи така, че интересите ни никога да не съвпадат, да бъдат противоположни, действаше дори против интереса на дъщеря си, която вече не се делеше от мене. Тя и другите ѝ деца и внуци се превърнаха в пиявици и най-малкото зло, което можеха да нанесат на Терез, беше да я грабят. Бедната девойка, свикнала да отстъпва дори на племенниците си, оставяше да ѝ вземат парите и да я командват, без да каже нито дума. И аз виждах с болка, че колкото и да изчерпвах кесията и наставленията си, лично тя нямаше никаква полза. Опитах се да я откъсна от майка ѝ. Тя винаги се съпротивляваше. Уважих съпротивата ѝ и започнах да я ценя още повече. Но нейният отказ все пак беше в неин и мой ущърб. Отдадена на майка си и на близките си, тя принадлежеше повече на тях, отколкото на мене, отколкото на самата себе си. Не толкова тяхната алчност беше пагубна за нея, колкото вредните им съвети. С една дума, ако благодарение на любовта ѝ към мене, ако благодарение на добрата си природа тя не беше напълно подчинена на тях, все пак им се покоряваше твърде много, за да осуети до голяма степен въздействието на правилните

принципи, които се мъчех да ѝ втъпя. Това беше достатъчно, за да не можем, каквото и да сторех, да бъдем едно цяло.

Ето как в една искрена и взаимна връзка, в която вложих цялата нежност на сърцето си, неговата празнота не можа никога истински да се запълни. Явиха се децата, които биха могли да го сторят. Това беше още по-лошо. Изтръпвах при мисълта да ги предам на това зле възпитано семейство, за да бъдат възпитани още по-зле самите те. Опасностите от възпитанието на дома за „Намерени деца“ бяха много по-малки. Ето причината за моето решение и тя е по-силна от всички други, които изложих в писмото си до госпожа дьо Франкьой, а може би и единствената, която не посмях да ѝ призная. Предпочитах да не се оправдая достатъчно за едно толкова тежко обвинение и да пощадя семейството на жената, която обичах. Но можете да прецените по поведението на нейния брат дали изобщо, каквото и да разправят хората, трябваше да изложат децата си да получат същото възпитание като него.

Понеже не можех да вкуся напълно близостта, от която толкова се нуждаех, търсех заместители, които не запълваха празнотата, но я зальгваха. По липса на приятел, който да принадлежи само на мене, имах нужда от приятели, по-поривисти, за да преодолеят моята инертност. Така подхраних и засилих връзката си с Дидро, с абат дьо Кондийак, така се сприятелих още повече с Грим и най-сетне с онова злополучно „Размишление“, чиято история ви разказах, попаднах, без да подозирам, в литературата, а си бях въобразил, че съм излязъл веднъж завинаги от нея.

Моят дебют ме поведе по нов път в друг интелектуален свят, чието просто и благородно устройство не можеше да не извика възхищението ми. Скоро, понеже се залових да го изучавам, видях само заблуда и безумие в доктрината на нашите мъдреци, само насилие и нищета в нашия обществен строй. Измамен от глупавата си гордост, аз си въобразих, че съм предопределен да унищожа авторитета им. И смятайки, че за да се вслушат в гласа ми, трябва да съгласувам поведението си с принципите си, възприех необичайното си държане, което не ми позволиха да следвам; моите мними приятели не можаха да ми простят, че давам пример, който отначало ме направи смешен и който щеше в крайна сметка да ме направи достоен за уважение, ако можех да продължа да живея в същия дух.

До този момент бях добър. Отсега нататък станах добродетелен или поне опиянен от добродетелта. Това опиянение беше започнало в главата ми, но мина и в сърцето ми. Над останките на изкорененото тщеславие покълна най-благородна гордост. Аз не играех никаква роля. Станах действително такъв, какъвто изглеждах, и поне четири години, докато трая този кипез в цялата му сила, аз се чувствах дълбоко в себе си способен за всичко възвишено и красиво, което е присъщо на човешкото сърце. Ето източника на внезапното ми красноречие. Ето откъде избликна в първите ми книги този действително божествен огън, който ме възпламени, макар че цели четиридесет години не бе проблеснала нито една искрица, защото още не беше запален в мене.

Бях действително преобразен. Приятелите, познатите ми не можеха да ме познаят. Не бях вече онзи плах и по-скоро срамежлив, отколкото скромен човек, който не се осмеляваше нито да се появи пред хората, нито да вземе думата, който се объркваше от всяка лека шега и се изчервяваше при всеки женски поглед. Смел, горд, неустрашим, аз носех навсякъде със себе си своята самоувереност, още по-твърда, защото беше съпроводена със скромност и се коренеше в самата ми душа, а не само в държането ми. Презрението, което задълбочените ми размишления ми бяха внушили към нравите, принципите и предразсъдъците на моя век, ме правеха безчувствен към подигравките на хората, които ги тачеха, и аз смазвах дребните им остроумици със забележките си, както бих смазал насекомо с пръстите си. Каква промяна! Цял Париж повтаряше острите хапливи сарказми на същия човек, който две години по-рано и десет години по-късно никога не успяваше да намери подходящите думи, за да изрази мисълта си. Едва ли можете да си представите по-противоположно на вродения ми темперамент състояние. Припомнете си ония кратки мигновения от живота ми, когато ставах друг и преставах да бъда самият аз. Ще намерите същото явление и по времето, за което говоря сега. Но вместо шест дни или шест седмици, то продължи почти шест години и щеше може би да продължи още, ако особените обстоятелства, които го прекратиха, не ме бяха върнали към собствената ми природа, над която бях пожелал да се издигна.

Тази промяна започна с напускането на Париж, щом зрелището на пороците на този голям град престана да подхранва възмущението

ми. Когато престанах да виждам хората, престанах да ги презирам. Когато престанах да виждам злите хора, престанах да ги ненавиждам. Сърцето ми, неспособно за омраза, само оплакваше вече тяхната духовна нищета, без да я разграничава от тяхната злост. Това по-приятно, но не толкова възвишено състояние на духа притъпи скоро пламенната възторженост, на която бях в плен толкова дълго, и без някой да забележи, почти без да забележа и самият аз, станах отново плах, мил, стеснителен, с една дума, същият Жан-Жак, какъвто бях по-рано.

Ако този обрат ме беше върнал само към самия мене и се беше ограничил до това, всичко щеше да бъде много добре. Но за нещастие той отиде по-далеч и ме отведе бързо до другата крайност. От този момент нататък моята люшкаща се душа постоянно преминава точката на покой и нейните колебания, безспир подновявани, не й позволяват да се задържи там. Нека навлезем в подробностите на това второ превращение: страшен и съдбоносен период на човешка орис, каквато няма втора сред смъртните.

Понеже бяхме само тримата в нашето усамотение, дългите свободни часове и уединението трябваше естествено да ни сближат. Така и стана между Терез и мене. Ние прекарвахме насаме под кичестите дървета пленителни часове, чиято сладост никога досега не бях вкусвал по-пълно. Струваше ми се, че и тя й се наслаждава повече, отколкото по-рано. Разкри ми без задръжка сърцето си и ми призна за майка си и за семейството си неща, които бе имала силата да премълчи толкова дълго време. И тя, и майка й бяха получавали много подаръци от госпожа Дюпен, предназначени за мен, но старата хитруша, за да не ме разсърди, ги бе присвоявала за себе си и за другите си деца, без да остави нищо за Терез, забранявайки й строго да спомене пред мене за това, заповед, на която клетата девойка се беше подчинила с невероятно покорство.

Най-удивен останах обаче, когато узнах, че извън разговорите, които Дидро и Грим бяха водили насаме с едната и другата с цел да ги отделят от мене — безрезултатни опити поради съпротивата на Терез, — те двамата бяха се срещали и след това с майката, без Терез да знае какво кроят помежду си. Тя знаеше само, че не е минало без малки подаръци и че са се разменили посещения, които се мъчили да скрият от нея и чиято цел й била съвършено неизвестна. Дълго преди да

заминем, госпожа Льо Васьор имала навика да ходи при Грим два-три пъти месечно и да прекарва няколко часа в толкова таен разговор с него, че винаги отпращали неговия прислужник.

Аз реших, че сигурно са възобновили предишния си проект, за който се бяха опитали да спечелят дъщерята, обещавайки да им набавят чрез госпожа д'Епине разрешение за продажба на дребно на сол, будка за тютюн, и пр., примамвайки ги, с една дума, с изгледи за материална облага. Изтъквали им, че понеже не съм в състояние да направя нищо за тях, не мога заради тях да направя нищо и за самия себе си. Понеже виждах във всички тях настоявания само добронамереност, не им се сърдех истински. Само желанието им да държат това в тайна от мене ме възмути, особено от страна на старата, която свръх всичко ставаше от ден на ден все по-раболепна и по-притворна с мене. Това обаче не ѝ пречеше да упреква непрестанно тайно дъщеря си, че ме обичала прекалено много, че ми казвала всичко, че била глупачка и щяла да си плати за това.

Тази жена притежаваше до висша степен изкуството да извлече от всичко десеторна изгода, да скрие от единия какво получава от другия и от мене това, което получаваше от всички. Бих могъл да ѝ простя алчността, но не можех да ѝ простя притворството. За какво ѝ беше нужно да крие от мене каквото и да било, след като знаеше отлично, че моето щастие се свеждаше почти изключително до щастieto на дъщеря ѝ и до нейното собствено щастие? Това, което бях направил за дъщеря ѝ, бях направил и за самия себе си, но онова, което бях направил за нея, заслужаваше известна благодарност от нейна страна. Тя би трябвало да бъде признателна поне на дъщеря си и да ме обича, макар и само от любов към нея, защото тя ме обичаше. Бях я изтръгнал от пълна мизерия, тя дължеше на мене препитанието си, дължеше ми всичките си връзки, които така добре използваше. Терез дълго я беше хранила със своя труд, продължаваше и сега да я храни с моя хляб. Тя дължеше всичко на тази дъщеря, за която не бе направила нищо. А другите ѝ деца, на които бе дала зестра, заради които се бе разорила, вместо да подпомогнат издръжката ѝ, продължаваха да подяждат и нейните, и моите средства. Аз намирах, че при подобно положение тя би трябвало да гледа на мене като на свой единствен приятел, сигурен покровител и вместо да държи в тайна от мене неща, които ме интересуваха лично, вместо да заговорничи в собствения ми

дом, трябваше да ме предупреди честно за всичко, което би могло да ме засяга, ако случайно би го научила преди мене. С какви очи трябваше да гледам на нейното неискрено и потайно поведение? Какво трябваше да мисля главно за чувствата, които тя се мъчеше да внуши на дъщеря си? Колко ли чудовищно неблагоприятна беше, щом се опитваше да внуши неблагоприятност и на дъщеря си!

Всички тия мисли в края на краищата така ме отчуждиха от тази жена, че не можех вече да я гледам без презрение. Независимо от това никога не престанах да се държа почтително с майката на моята другарка и по всеки повод да ѝ отдавам почти синовно внимание и уважение. Но вярно е, че не ми беше приятно да оставам дълго с нея, а не е в природата ми да си налагам принуда.

Този период бележи един от кратките мигове в живота ми, когато съм зървал щастието съвсем отблизо, без да мога да го постигна и без да имам вина, че съм го пропуснал. Ако тази жена се беше случила с добър характер, ние щяхме да бъдем щастливи тримата до края на дните си. Последният, който останеше сам, щеше да бъде за оплакване. Вместо това обаче ще видите как се развиха събитията и сами ще прецените дали беше в моя власт да ги променя.

Госпожа Льо Васьор, която си даде сметка, че бях спечелил сърцето на дъщеря ѝ, а тя го беше загубила, се помъчи да възстанови влиянието си и вместо да се сближи с мене чрез нея, се опита да я отчужди напълно. Едно от средствата, до които прибегна, беше да призове на помощ останалите членове на семейството. Бях помолил Терез да не ги довежда в Ермитажа. Тя ми обеща. Извикаха ги в мое отсъствие, без да я питат. После я принудиха да обещае, че няма да ми каже. Веднъж направена първата стъпка, всичко останало беше лесно. Скриеш ли един път нещо от човека, когото обичаш, скоро преставаш да имаш задръжки и започваш да криеш всичко. Щом отидех в Шьоврет, Ермитажът се изпълваше с народ, който се забавляваше доста хубавичко. Майката има винаги достатъчно власт над една добросърдечна дъщеря. И все пак колкото и да се мъчеше старата, тя не успя никога да накара Терез да сподели плановете ѝ и да заговорничи срещу мене. Що се отнася до самата нея, тя тръгна безвъзвратно по този път. Виждайки, от една страна, дъщеря си и мене, при които можеше да живее и само толкова, а от друга, Дидро, Грим, фон Холбах, госпожа д'Епине, които ѝ обещаваха много и даваха по

нещичко, тя дори не помисли, че може да сгреша, ако застане на страната на жената на един главен изкупчия и на един барон. Ако бях по-прозорлив, още тогава щях да разбера, че храня змия в пазвата си. Но сляпото ми доверие, което нищо още не беше накърнило, беше толкова голямо, че аз дори не можех да си представя как е възможно някой да пожелае да навреди на човек, когото би трябвало да обича. И докато около мене се плетяха хилядите нишки на заговора, аз се оплаквах само от тиранията на хората, които наричах мои приятели и които желяеха против волята ми да ме принудят да бъда щастлив по техен, а не по мой начин.

Макар че Терез отказа да влезе в заговора заедно с майка си, тя пак запази в тайна действията ѝ. Съображението ѝ беше похвално и не мога да кажа дали постъпи добре или зле. Две жени, които имат общи тайни, обичат да бърбят заедно. Това ги сближава и Терез, раздвоена, често ми даваше да почувствам, че бях сам, защото не можех вече да смятам за истинско общуване, когато бяхме тримата заедно. Именно тогава почувствах колко бях сбъркал в началото на връзката ни, когато не се възползвах от покорността на силната ѝ любов, за да развия у нея дарби и познания, които, сближавайки ни в усамотението ни, щяха приятно да запълнят нейното и моето свободно време, без часовете, прекарани насаме, да ни се струват някога дълги. Не че нямахме за какво да говорим и че тя се отегчаваше по време на разходките ни, но ние нямахме достатъчно общи интереси, които да разнообразят разговорите ни. Не можехме вече да говорим безспир за бъдещите ни планове, тъй като се бяхме ограничили само до един: да се наслаждаваме на живота. Всичко, което ме заобикаляше, ми навяваше размисли, които бяха недостъпни за нея. Дванадесетгодишната ни привързаност не се нуждеше вече от думи. Познавахме се премного добре, за да има какво да научим отсега нататък за себе си. Оставаше само един източник: клюките, злословието, плоските шегички. Именно когато се води усамотен живот, се чувства предимството на съжителството с човек, който може да мисли. Аз нямах нужда от това, за да ми бъде приятно с нея. Но тя би имала нужда, за да ѝ бъде винаги приятно с мене. Най-неприятното беше, че се налагаше да разчитам на случая, за да остана насаме с нея. Понеже майка ѝ ми беше станала досадна, просто дебнех да се отдалечи. С една дума, чувствах се притеснен в собствения си дом. Привидна любов отравяше доброто

разбирателство. Имахме интимни отношения, без да живеем в истинска близост.

Щом ми се стори, че Терез търсеше понякога поводи, за да не дойде на разходка с мене, престанах да я каня, без да ѝ се сърдя, че това не ѝ е така приятно, както на мене. Удоволствието не е нещо, което зависи от волята. Бях сигурен в сърцето ѝ, това ми стигаше. Доколкото моите забавления бяха и нейни, аз ги вкусвах заедно с нея. Когато това не беше така, предпочитах нейното удоволствие пред своето.

Ето как, полуизлъган в очакването си, водейки живот по свой вкус, в място по мой избор с човек, който ми беше скъп, аз все пак в края на краищата се почувствах самотен. Това, което ми липсваше, ми пречеше да се радвам на това, което имах. Когато се касае за щастие или наслада, на мен ми е необходимо всичко или нищо. Ще видите защо тази подробност ми се струва важна. А сега нека подема нишката на разказа си.

Мислех, че в ръкописите, които ми беше предал граф дьо Сен-Пиер има истински съкровища. Когато ги проучих, разбрах, че те представляват едва ли не само събраните съчинения на всичко печатано от чичо му, с бележки и поправки от него, както и с няколко малки неща, които не бяха обнародвани. От произведенията му за морала у мене се затвърди представата, която бях получил от няколко Негови писма, които ми бе показала госпожа дьо Креки, а именно, че той е много по-умен, отколкото го мислех. Но задълбоченото проучване на политическите му произведения ми показва само повърхностни възгледи, полезни, но неприложими проекти поради схващането, от което авторът не е могъл никога да се освободи, че хората се ръководят повече от разума, отколкото от чувствата. Неговото високо мнение за съвременната наука го беше накарало да възприеме погрешния възглед за усъвършенствания разум, като основа на всички начинания, които предлагаше, и като източник на всичките му политически софизми. Този рядък мъж, чест на своя век и на човешкия род, единственият може би, откакто свят светува, който не е имал друга страст освен разума, е вървял въпреки това само от заблуждение към заблуждение във всичките си теории, защото е пожелал да направи хората подобни на себе си, вместо да ги вземе такива, каквито са и каквито ще продължават да бъдат. Той беше

работил само за въображаеми същества, мислейки, че работи за съвременниците си.

Разбрал всичко това, аз срещнах известна трудност каква форма да дам на своя труд. Да оставя на автора виденията му, означаваше да не направя нищо полезно. Да ги оборя в краен случай, означаваше да извърша нещо непочтено, понеже, след като бях приел и дори поискал да ми бъдат поверени ръкописите му, мой дълг беше да се отнеса с уважение към автора. Избрах поведението, което ми се струваше най-благопристойно, най-разумно и най-полезно. Да дам отделно авторите и моите идеи и за тази цел да вникна във възгледите му, да ги изясня, да ги развия, да направя всичко възможно, за да изтъкна истинската им стойност.

Така че моят труд трябваше да бъде съставен от две напълно отделни части: едната, предназначена на изложението на различните проекти на автора по гореизложения начин. Във втората, която трябваше да излезе, след като първата окаже своето въздействие, щях да дам собствената си преценка на същите проекти. Признавам, че това би могло в дадени случаи да ги изложи на съдбата на сонета в „Мизантроп“. Цялото произведение трябваше да бъде предшествано от животоописание на автора, за което бях натрупал доста подходящи материали и се надявах, че няма да ги обезцветя, използвайки ги. Познавах донякъде абат дьо Сен-Пиер в последните години от живота му и почитта към неговата памет беше за мене залог, че графът в никакъв случай няма да остане недоволен от отношението ми към неговия роднина.

Започнах с „Вечен мир“, най-значителното и най-обработеното от всички произведения, включени в общите съчинения, и преди да се задълбоча в собствени размишления, си наложих търпеливо да изчета абсолютно всичко, което абатът беше писал по този толкова благороден сюжет, без да се отчайвам от словоизлиянията и повторенията. Читателите познават извлечението ми, затова няма какво да добавя. Колкото до преценката ми, тя изобщо не бе отпечатана и не зная дали някога това ще стане. Но аз я написах едновременно с извлечението. След това минах на „Полисиноди“ или многочислеността на съветите, писано по време на Регентството, за да се възхваля избраното правителство. Заради това произведение абатът бе изгонен от френската академия; няколко забележки срещу

предишната администрация бяха засегнали херцогиня дю Мен и кардинал дю Полиняк. Аз редактирах и това произведение, както предишното, както извлечението, така и преценката, но спрях дотук и не пожелах да продължа това начинание, което изобщо не трябваше да започвам.

Съображението, което ме накара да се откажа, е ясно от само себе си и беше чудно, че не ми дойде по-рано на ум. Повечето от съчиненията на абат дю Сен-Пиер представляваха или съдържаха критични бележки за действията на френското правителство и някои от тях бяха толкова смели, че щастие беше за него, че бяха минали безнаказано. Но в министерските канцеларии винаги бяха гледали на абат дю Сен-Пиер като на проповедник, а не като на истински политик, и го оставяха да изказва свободно мислите си, защото виждаха отлично, че никой не го слуша. Ако бях успял обаче да накарам да се вслушат в думите му, работата би взела друг обрат. Той беше французин, а аз не. И нагърбвайки се да повтора неговите обвинения, макар и под негово име, аз се излагах на опасността да ме попитат не дотам любезно, но справедливо защо се намесвам в тия работи. За щастие, преди да продължа, видях, че ще бъда уязвим и се оттеглих навреме. Знаех, че живеейки сам сред хората, и то сред хора, все по-силни от мене, не можех никога, както и да се мъча, да им попреча да ми навредят. Само едно нещо зависеше от мене — да се държа така, че ако пожелаят да ми навредят, да бъде незаслужено. Тази максима, която ме накара да изоставя абат дю Сен-Пиер, често ме е принуждавала да се отказвам дори от много по-скъпи за мене проекти. Хората, винаги готови да сметнат злополучието за престъпление, биха се изненадали много, ако знаеха колко много грижи съм положил през живота си, за да не може никой да ми каже с основание в момент на бедствие: „Напълно си го заслужил!“

След като изоставих този труд, известно време се колебах с какво да го сменя и този промеждутък на безделие ме погуби, защото ме накара да съсредоточа мислите си върху себе си по липса на външен обект, с който да се занимавам. Нямах вече проекти за бъдещето, с които да залъгвам въображението си. Не ми беше дори възможно да лелея подобни мечти, защото положението ми в момента отговаряше на всичките ми желания. Нямах какво да търся, а в сърцето ми въпреки това беше пусто. Това състояние беше много мъчително, защото не

можех да си представя с какво друго бих го заменил. Бях съсредоточил най-нежните си чувства в жена, която ми се нравеше и която ми отговаряше с взаимност. Живеех с нея без принуда и, така да се каже, по мое желание и все пак една дълбока неудовлетвореност не ме напускаше нито близо, нито далеч от нея. Притежавайки я, чувствах, че тя пак ми липсва и само мисълта, че не съм всичко за нея, ми въздействаше така, че и тя не беше почти нищо за мене.

Имах приятели и от двата пола, които обичах с най-чисти приятелски чувства и които дълбоко уважавах. Разчитах на най-искрена взаимност от тяхна страна и нито за миг не ми беше хрумвало да се усъмня в тяхната откровеност. И все пак тези приятелски връзки ми донасяха повече тормоз, отколкото радост, поради упоритото, сякаш умишлено противопоставяне на приятелите ми срещу моите склонности, влечения, начин на живот, и то до такава степен, че ми се струваше, че само ако дам вид, че искам нещо, което засяга единствено мене и не зависи от тях, всички мигом се съюзяваха, за да ме принудят да се откажа. Това тяхно упорство да ме контролират във всяка моя прищявка, и то без никакво основание, защото аз не само не се намесвах в техните, но дори и не се интересувах какво правят, се превърна в такова бреме за мене, че в края на краищата не можех да получа писмо от тях, без да изпитам, отваряйки го, известен страх, който премного биваше оправдан от съдържанието му. Струваше ми се, че за хора, всичките много по-млади от мене и по-нуждаещи се от поуките, с които щедро ме отрупваха, беше малко прекалено да се отнасят към мене като към дете. Обичайте ме, казвах им аз, както аз ви обичам. И не се бъркайте в моите работи, както аз не се бъркам във вашите. Само това искам от вас. Ако те действително удовлетворяваха едното от тия мои искания, то положително не беше второто.

Разполагах с усамотено жилище в пленително уединение. Господар в дома си, можех да живея, както искам, без някой да ме контролира. Това жилище обаче ми налагаше две приятни, но необходими задължения. Цялата ми свобода беше застрашена. По-обвързан, отколкото ако се подчинявах на заповеди, аз се подчинявах на собствената си воля. Не разполагах с нито един ден, когато мога да стана сутрин и да кажа: „Ще го прекарам, както намеря за добре.“ Нещо повече. Освен задължението ми спрямо госпожа д'Епине, имах и друго, много по-досадно — обществото и натрапниците. Малкото ми

отдалечение от Париж не възпрепятстваше тълпа безделници да пристигат ежедневно при мене. Понеже се чудеха как да прекарат времето си, те разхищаваха без никакво стеснение моето. Когато най-малко се надявах, те ме нападаха безжалостно и рядко се случваше да предвидя приятно прекарване на някой ден, без неканен гостенин да разстрои проектите ми.

С една дума, имайки на свое разположение това, за което най-много бях копнял, и не можейки истински да му се радвам, аз се връщах преизпълнен с копнеж към спокойните дни на моята младост и възкликвах понякога с въздишка: „Уви, дори и тук не е като в Шармет!“

Спомените от различните периоди от живота ми ме наведоха на размисъл за етапа, до който бях стигнал и се видях вече на преклонна възраст, терзан от мъчителни болести, може би в края на жизнения си път, без да съм вкусил напълно нито едно от удоволствията, за които жадуваше сърцето ми, без да съм дал простор на бурните чувства, които се таяха у мене, без да съм изпитал, без да съм се докосвал поне до опияняващото сладострастие, което мощно се надигаше в душата ми, винаги неутолено и потиснато по липса на обект, и което намираще отдушник само във въздишките ми.

Как беше възможно с толкова излиятелна природа, за която да живее, означаваше да обича, да не срещна досега нито един приятел, изцяло предан на мене, истински приятел, след като се чувствах създаден за такова приятелство? Как беше възможно, обграден от толкова пламенни хора, със сърце, изтъкано от любов, да не се запаля нито веднъж по някое същество? Разкъсван от копнеж по любов, без никога да съм имал възможност да го утоля истински, аз се виждах пред прага на старостта, обречен да умра, без да съм живял.

Тези тъжни, но разнежващи мисли ме караха да се вглеждам в самия себе си със съжаление, не лишено от известна сладост. Струва ми се, че съдбата ми дължеше нещо, което не ми беше дала. Защо ме бе създала с толкова привлекателни способности, щом трябваше да останат неизползвани докрай? Чувството за вътрешната ми стойност пораждаше съзнанието за тази несправедливост и същевременно ме възнаграждаваше и извикваше сладки сълзи, които проливах на воля.

Аз се отдавах на такива размишления по време на най-хубавия сезон на годината, през месец юни, под свежите клони на дърветата,

заслушан в песните на славеите и ромона на поточетата. Всичко съдействаше, за да изпадна в това толкова съблазнително състояние на неѝа, така присъщо на темперамента ми, от което би трябвало завинаги да ме излекува суровият и строг начин на мислене, до който се бях издигнал през продължителния период на духовен кипеж. За нещастие аз си припомних обеда в Тун и срещата ми с двете очарователни девойки по същото време на годината и в почти еднаква местност, в каквато се намирах сега. Този спомен, който невинността правеше още по-сладък, извика и други подобни мисли. Скоро видях мислено около себе си всички жени, които бяха ме вълнували в ранната ми младост: госпожица Гале, госпожица Графенрид, госпожица дьо Брей, госпожа Базил, госпожа дьо Ларнаж, хубавите ми ученички и дори пикантната Джулиета, която остана незабравима в сърцето ми. Видях се сред харем от хубавици, някогашни мои познати, разпалили тогава у мене пламенно влечение. Кръвта ми се разгаря и искри, обзема ме шемет въпреки посивелите коси и ето че важният женевски гражданин, строгият Жан-Жак, почти четиридесет и пет годишен вече, се превръща отново в налудничавия влюбен от идилияте. Опиянението, от което бях обхванат, макар съвсем внезапно и безумно, се оказа толкова трайно и силно, че за да се излекувам от него, беше необходимо не какво да е, а неочакваната и страшна бездна от злочестини, в която то ме хвърли. Колкото и бурно да беше това опиянение обаче, все пак не можах да забравя възрастта и положението си, да се главозамая дотолкова, че да се видя все още годен да вдъхна някому любов или да се опитам да споделя този обгарящ ме, но безплоден пламък, който напразно изтощаваше сърцето ми още от детските ми години. Не се надявах на подобно нещо, не го и желяех дори. Знаех, че времето за любов беше отминало, прекалено ясно чувствах колко смешни са старите влюбени мъже, за да си позволя да изпадна в такова положение, и не бях способен да стана самонадеян и уверен в себе си в залеза си, след като никога не съм притежавал тези качества на младини. Впрочем, ценейки безкрайно много спокойствието, бих се побоял от семейните сътресения, а и обичах прекалено искрено моята Терез, за да я изложа на огорчението, че изпитвам към друга жена по-силни чувства, отколкото към нея.

Какво сторих тогава? Моят читател навярно е отгатнал вече, стига само да е проследил горе-долу разказа ми досега.

Невъзможността да се домогвам до реални същества ме отнесе в царството на химерите и понеже нищо действително съществуващо не беше достойно за безумието ми, аз потърсих храна в един идеален свят, който творческото ми въображение незабавно насели със същества, близки до сърцето ми. Никога това спасително средство не е идвало по-навреме и никога не се е оказвало по-плодотворно. По време на моя постоянен унес аз се опиянявах до насита от най-пленителните чувства, които са изпълвали някога човешко сърце. Забравил напълно човешкия род, аз си създадох общество от свършени създания, неземни не само с душевните си качества, но и с хубостта си, от сигурни, верни и предани приятели, каквито никога не срещнах на този свят. И така се пристрастих да бродя в този свят на блянове, обкръжен от заплениващи творения, че прекарвах по цели часове, по цели дни, без да си дам сметка за това. Загубил спомена за каквото и да било друго, едва хапвах набързо парче хляб и горях от нетърпение да се изплъзна и да изтичам в моите шумаци. Ако тъкмо когато се готвех да поема към моя вълшебен свят, пристигнеха някакви жалки смъртни и се опитаха да ме задържат на земята, не можех нито да постисна, нито да скрия неудоволствието си и без да се владея, ги посрещах така рязко, че държането ми можеше да се окачестви като грубо. Така репутацията ми на мизантроп се затвърди, и то поради изживявания, които всъщност биха ми създали съвсем друго име, ако някой можеше да чете по-добре в сърцето ми.

В разгара на тази екзалтация, една бурна атака на бъбреците ме върна на мястото ми, както се връща вързано на връв хвърчило. Употребих единственото средство, което можеше да ме облекчи, прословутите тръбички, и това сложи край на неземните ми увлечения, защото не само е мъчно да си влюбен, когато имаш болки, но и моето въображение, което се разпалва сред природата, под дърветата, залинява и умира в стаята, под гредите на тавана. Често съм съжалявал, че не съществуват дриади: непременно щях да се влюбя завинаги в тях.

И други семейни неприятности утежняха състоянието ми. Госпожа Льо Васьор, продължавайки да се държи привидно напълно любезно с мене, отчуждаваше дъщеря си, доколкото ѝ бе възможно. Получих писма от предишните ни съседи, с които те ме уведомяваха, че бабичката беше направила скришом от мене най-различни дългове

от името на Терез, която е знаела това, но не ми беше казала. Дразнеха ме не толкова задълженията, които трябваше да плащам, колкото че бяха скрили от мене. Как тази жена, от която никога не бях имал тайни, можеше да премълчи нещо? Може ли да се крие каквото и да било от хората, които обичаме? Котерията на Холбах, виждайки, че изобщо не стъпвам в Париж, започна сериозно да се опасява, да не би да се чувствам добре на село и да не би да се окажа толкова луд, че да остана завинаги там. По този повод започнаха главоболията и интригите, целящи да ме върнат в Париж, без да отгатна истинската причина. Дидро, който не искаше да се издава толкова скоро, откъсна най-напред от мене Делер, с когото го бях запознал. Той приемаше и ми предаваше, без да прозре истинската цел, поръченията на Дидро.

Всичко като че ли съдействаше да ме измъкне от сладостното ми безумно бленуване. Не се бях още съвсем оправил от пристъпа на болестта, когато получих един екземпляр от поемата за бедствието, постигнало Лисабон^[68], изпратен ми, както предположих, от самия автор. Почувствах се задължен да му пиша и да му кажа мнението си. Направих това в писмо, което беше публикувано много по-късно без мое съгласие, както ще изясня по-нататък.

Изненадан, че този нещастник, смазан, така да се каже, от благоденствие и слава, декламира все пак горчиво срещу нещастията на човешкия живот и твърди, че на земята всичко е лошо, аз си поставих безумната цел да го накарам да се опомни и да му докажа, че всичко на света е прекрасно. Привидно вярвайки в бога, Волтер всъщност винаги е вярвал само в дявола, защото неговият мним бог е според него злостно същество, чието единствено удоволствие е да причинява зло. Абсурдността на тази доктрина, която бие в очи, е възмутителна главно когато изхожда от човек, отрупан с всевъзможни блага, който от лоното на щастието се мъчи да отчае своите ближни, рисувайки им ужасната и непоносима картина на всички нему спестени бедствия. Имащ повече право от него да преценявам и да изреждам злочестините на човешкия живот, аз направих честна равносметка и му доказах, че провидението не е отговорно за нито една от всички тия злочестини и те всички се коренят в своеволното и прекалено използване на способностите ни, а не в самата природа. Отнесох се към него в това писмо много внимателно, учтиво, дискретно и, мога да кажа, най-почтително. И все пак, понеже знаех

колко чувствително е честолюбието му, не изпратих писмото лично на него, а на частния му лекар и приятел Троншен, като го упълномощих да му го даде или да го унищожи по своя преценка. Троншен дал писмото. Волтер ми отговори с няколко реда, че понеже бил болен и сам гледал болен, отлагал за друг път отговора си и не каза нито дума по въпроса. Изпращайки ми писмото му, Троншен също ми писа без особено уважение към човека, който го бе натоварил с това поръчение.

Аз никога не съм обнародвал, нито показвал тия писма, понеже не обичам да се хваля с такива дребни победи, но техните оригинали се намират в моята архива (свитък А № 20 и 21). По-късно Волтер публикува обещания отговор, но не ми го изпрати. Той не е нищо друго, а романът му „Кандид“, за който не мога да се произнеса, тъй като не съм го чел.

Всички тия странични занимания би трябвало да ме излекуват основно от въображаемите ми любовни увлечения и това може би беше едно средство, което небето ми прашаше, за да ме предпази от гибелните последици. Но лошата ми звезда се оказа по-силна и едва започнал да излизам отново, сърцето, главата и краката ми поеха по същите пътеки. Казвам същите само в известно отношение. Защото мислите ми, не вече така зареяни, останаха този път на земята, но аз избирах всичко пленително и най-приятно, и то във всяка област, така че този подбор беше не по-малко химеричен от въображаемия свят, който бях напуснал.

Представих си любовта, приятелството, тези два идеала на сърцето ми, под най-привлекателни образи. Придадох им охотно всички очарования на нежния пол, който винаги съм обожавал. Измислих си две приятелки вместо двама приятели, защото ако това се среща по-рядко, за сметка на това е по-привлекателно. Надарих ги със сходни, но различни характери; с несвършени, но по мой вкус лица, оживени от приветливост и чувствителност. Създадох едната тъмнокоса, а другата руса, едната жива, другата нежна, едната благоразумна, другата слаба, но така вълнуващо слаба, че изглеждаше още по-добродетелна. Дадох на едната от двете един любим, а другата направих негова нежна приятелка, дори нещо повече, но изключих съперничеството, недоразуменията, ревността, защото всяко неприятно чувство ми причинява мъка, и не исках да затъмнявам слънчевата картина с нищо, което би загрозило природата. Влюбен в

моите две прекрасни създания, аз се отъждествих с любимия и приятеля колкото беше възможно повече. Само че го направих приятен и млад, обременявайки го с качествата и недостатъците, които виждах в себе си.

За да поставя героите си в подходящ декор, припомних си последователно всички хубави местности, които съм виждал по време на пътуванията си, но никъде не намерих достатъчно свежа горичка и достатъчно вълнуващ пейзаж, отговарящ на желанията ми. Може би долините на Тесалия щяха да ме задоволят, ако ги бях видял. Но въображението ми, уморено след толкова замисли, търсеше действително съществуващо място, което да му послужи за опорна точка и да му създаде илюзията за реалността на лицата, които щях да поселя в него. Доста дълго се колебах за Боромеевите острови, пред чиято живописност бях изпаднал във възторг. Но те ми се сториха много пищни и изкуствени за героите ми. Трябваше ми обаче едно езеро и избрах най-сетне езерото, около което сърцето ми не е преставало да блуждае. Спрях се на онази част от бреговете му, където открай време съм мечтал да изживея въображаемото щастие, което съдбата не ми отреди. Родното място на клетата ми мама все още беше привлекателно за мен. Природните контрасти, богатството и разнообразието на пейзажа, великолепието и величието на общата гледка, която грабва очите, вълнува сърцето, възвишава душата, окончателно надделяха в избора ми и аз заселих младите си питомци във Веве. Ето какво измислих в първия порив на вдъхновението. Останалото дойде по-късно.

Дълго се ограничавах с такъв неясен план, защото той ми стигаше, за да изпълни въображението ми с приятни обекти, а сърцето ми с чувства, които то обича да питае. Понеже тези призраци постоянно се въртяха в главата ми, те започнаха да придобиват постепенно все по-голямо съдържание и по-определена форма в съзнанието ми. Тогава ми хрумна да изложа писмено някои положения и спомняйки си всичко, което бях изживял на младини, да отприщя някак жаждата за любов, която не бях съумял да утоля и която ме терзаше жестоко.

Най-напред нахвърлих няколко разпръснати писма, непоследователно, без връзка, а когато реших да ги съединя едно с друго, често изпадах в затруднение. Малко вероятно може да изглежда,

но при все това е съвсем вярно, че първите две части бяха написани почти изцяло по този начин, без да имам строго определен план и дори без да предполагам, че един ден ще се изкуша да напиша от тях завършено произведение. Затова тия две части, съставени по-късно от материали, които не са били точно определени за мястото, където са сложени, са претрупани със словоизлияния, които не се срещат в другите.

В разгара на мечтанията ми за първи път в живота ми ме посети госпожа д'Удто, но за нещастие не и за последен, както скоро ще видите. Графиня д'Удто беше дъщеря на покойния дьо Белгард, главен изкупчия, и сестра на господин д'Епине и на господата дьо Лалив и дьо Ла Бриш, които по-късно отговаряха и двамата за протокола при приемане на посланици. Споменах вече, че се запознах с нея, докато не беше още омъжена. След женитбата ѝ я бях срещал само на приемите в Шьоврет у нейната снаха госпожа д'Епине. Понеже доста често бях прекарвал по няколко дни с нея в Шьоврет или в Епине, тя не само ми харесваше, но ми се струваше добре разположена към мене. Приятно ѝ беше да се разхождаме двамата. Обичахме да ходим, а и теми за разговор никога не ни липсваха. И все пак аз нито веднъж не бях я посещавал в нейния дом в Париж, макар че тя многократно и настоятелно ме бе канила. Нейната връзка с господин дьо Сен-Ламбер, с когото наскоро се бях сприятелил, я направи още по-интересна за мене и тя всъщност дойде в Ермитажа именно, за да ми донесе новини от този наш общ приятел, който беше тогава, струва ми се, в Маон.

Това нейно посещение заприлича малко на начало на роман. Тя загубила пътя. Кочияшът ѝ се отделил от шосето, което много заобикаляше, за да мине напреко от мелницата „Клерво“ до Ермитажа. Каретата ѝ затънала в калта на дерето. Тя решила да слезе и да извърви останалата част от пътя пеш. Изящните ѝ обувки скоро се скъсали, затънала в тинята, прислужниците ѝ с мъка я измъкнали и тя пристигна най-сетне в Ермитажа с ботуши, превивайки се от смях. Като я видях, аз също се разсмях. Трябваше да се преоблече изцяло. Терез се погрижи за това и аз я подканих да забрави светския тон и да закуси по селски с нас, което много ѝ хареса. Беше късно и тя не остана дълго. Но срещата ни беше толкова весела, че тя остана доволна и обеща да дойде пак. Изпълни намерението си едва на следната година. Уви, това забавяне не предотврати нищо!

Прекарах есента в занимание, което едва ли бихте предположили — като пазач на плодовете на господин д'Епине. Ермитажът беше резервоарът за водоскоците в парка на Шьоврет. Там имаше градина, заградена със зидове и засадена с лозници и плодни дървета, обикновени или извити, които даваха повече плод, отколкото овощната градина в Шьоврет, макар и да крадяха повече от половината. За да не бъде абсолютно безполезен гостенин, аз се натоварих с надзора на градината и на градинаря. Всичко беше наред, докато дойде време да се берат плодовете. Щом почнаха да зреят, те почнаха да изчезват, без да може да се разбере какво става с тях. Градинарят ме уверяваше, че ги ядели ленивците. Аз обявих война на ленивците, унищожих много от тях, но плодовете продължаваха да изчезват. Пазех толкова усърдно, че накрая установих, че най-големият ленивец беше градинарят. Той живееше в Монморанси и идваше нощем оттам с жена си и децата си, за да отнесе скритите през деня плодове, които продаваше открито в парижките хали, все едно че си имаше собствена градина. Този негодник, когото отрупвах с благодеяния, чиито деца Терез обличаше, чийто баща, почти просяк, хранех, ни крадеше не само безпрепятствено, но и нахално, понеже нито един от трима ни не беше достатъчно бдителен, за да го уловим. Само за една нощ той успя да опразни избата ни, където на другия ден не намерих нищо. Докато крадеше само мене, търпях, но понеже трябваше да дам сметка за плода, бях принуден да изоблича крадеца. Госпожа д'Епине ме помоли да му платя, да го изгоня и да потърся друг. Така и направих. Понеже онзи обесник обикаляше всяка нощ около Ермитажа, въоръжен с огромна подкована тояга, напомняща боздуган, заедно с разни нехранимайковци от неговата порода, за да успокоя „гувернантките“, които ужасно се страхуваха от него, накарах заместника му да нощува в Ермитажа; понеже и това не ги успокои, поисках от госпожа д'Епине една пушка, която държах в стаята на градинаря с изрично поръчение да си служи с нея само при нужда, и то нахалост, за да сплаши крадците. Това беше безспорно най-безобидната предпазна мярка, която можеше да вземе един болнав човек, принуден да прекара зимата сред гората сам с две страхливи жени. В края на краищата купих и едно малко куче, за да ни пази. По това време ми дойде на гости Делер. Аз му разказах произшествието и заедно с него се смяхме на стратегическите ни приготовления.

Когато се завърнал в Париж, той решил на свой ред да позабавлява Дидро и ето как котерията на Холбах узна, че аз се каня напълно сериозно да прекарам цялата зима в Ермитажа. Това постоянство, което те не очакваха, ги озадачи и докато измайсторят някое ново средство, за да направят живота ми неприятен, те отделиха от мене чрез Дидро същия Делер, който, макар че в началото намери взетите предпазни мерки за напълно естествени, реши впоследствие, че противоречали на принципите ми и били дори повече от смешни; в писмата си ме отрупа с неприятни подигравки, достатъчно хапливи, за да ме засегнат, ако бях в такова настроение, че да им се поддам. Но преизпълнен с топли и нежни чувства в онзи момент и неспособен за каквито и да било други, аз виждах в острите му сарказми само невинни шеги и той ми се струваше закачлив, докато на всеки друг би се сторил напълно необясним.

След много бдителност и грижи аз успях да опазя толкова добре градината, че макар през онази година реколтата да беше изключително слаба, събрахме три пъти повече плод, отколкото предишните години, но истината е, че не жалех сили не само да запазя плода, но и да съпроводя набраните количества от Шьоврет и Епине и дори сам носех кошниците. Спомням си как веднъж носихме толкова тежка кошница, леля и аз, че изнемогнаха под тежестта, бяхме принудени да спираме всеки десет крачки и пристигнахме плувнали в пот.

Когато суровият сезон започна да ме затваря в жилището, реших да подновя домашните си занимания, но ми беше невъзможно; навред виждах само двете пленителни приятелки, техния приятел, околностите, обитаваната от тях област, само предмети, създадени или разкрасени за тях от въображението ми. Не принадлежах вече нито миг на себе си, опиянението не ме напускаше. След многократни безполезни усилия да прогоня от себе си тия измислици, най-сетне те ме завладяха напълно и единственото ми занимание бе да вложа известен ред и последователност в написаните вече писма, за да съставя от тях нещо като роман.

Най-много ме смущаваше срамът, че изобличавам сам себе си така ясно и на всеослушание. След строгите принципи, които бях установил така шумно, след суровите максими, които бях проповядвал така енергично, след толкова хапливи нападки срещу женствените

книги, от които лъха любов и нега, можеше ли да се измисли нещо по-неочаквано, по-шокиращо, отколкото внезапно да запиша собственоръчно името си между авторите на така рязко отричаните от мене книги? Давах си напълно сметка за тази непоследователност, упреквах се за нея, срамувах се, ядосвах се на себе си. Но това не беше достатъчно, за да ме вразуми. Изцяло запленил, не ми оставаше друго, освен да приема всяка опасност, да се реша да пренебрегна хорското мнение с една-едничка уговорка: после да реша дали да покажа произведението си или не, защото още не допусках, че ще го публикувам.

След като избрах този път, ето ме потопен изцяло в бълнуванията ми и след много мислене и премисляне съставих най-сетне някакъв план, чието изпълнение читателят познава. Това безспорно беше най-благоприятният резултат на моите безумства. Любовта ми към доброто, която никога не е напускала сърцето ми, ги насочи към полезни примери, от които нравствеността би могла да има полза. Моите страстни картини биха загубили цялото си очарование, ако бяха лишени от нежната окраска на невинността. Една слаба девойка предизвиква съжаление, тя независимо от това ни е мила и любовта може да я направи интересна, но кой може да понесе без възмущение зрелището на съвременните нрави? И има ли нещо по-възмутително от гордостта на една невярна жена, която, потъпквайки открито всички свои задължения, иска от мъжа си да ѝ бъде безкрайно благодарен, че му е оказала милостта да не я улови поне на местопрестъплението? Съвършени същества не се срещат в природата и техните уроци не са достъпни за нас. Но ако една девойка, родена с нежно и честно сърце, се поддаде на любовта, преди да се е омъжила, а намери сили да я превъзмогне като жена и наново да стане добродетелна, който ви каже, че тази картина в своята цялост е скандална и вредна, е лъжец и лицемер. Не го слушайте!

Освен този сюжет, посветен на морала и съпругеската почтеност, който е основно свързан с всеки обществен строй, аз замислих дълбоко в себе си още един, посветен на общественото съгласие и мир. По-значителен, по-важен сам по себе си сюжет, поне за политическия момент, в който се намирахме. Бурята, предизвикана от „Енциклопедията“, вместо да затихне, беше тогава в пълния си разгар. Двете страни, настървени една срещу друга до възможния предел на

яростта, приличаха по-скоро на бесни вълци, готови да се разкъсат помежду си, отколкото на добри християни и философи, желаещи да се разберат взаимно, да се убедят, да тръгнат по пътя на истината. Може би на едната и на другата страна липсваха в момента енергични водачи, ползващи се с влияние, за да се превърне спречкването им в гражданска война, а бог знае какви щяха да бъдат последиците от една религиозна гражданска война, при която и двете страни бяха в плен на една и съща неумолима нетърпимост. Враг по рождение на всяко пристрастие, аз открито казах и на едните, и на другите суровите истини, в които те не се вслушаха. Наумих си да използвам друго средство, което в моето простодушие ми се стори превъзходно. Да смекча взаимната им омраза, разрушавайки предразсъдъците им, и да покажа на всяка страна заслугите и достойнствата на другата, заслужаващи обществено признание и уважението на всички смъртни. Този не твърде разумен проект, който предполагаше добронамереност у хората и чрез който аз изпадах в слабостта, в която бях упрекнал абат Сен-Пиер, има успеха, който му се полагаше. Той съвсем не сближи двете страни, а ги обедини само дотолкова, че да се насочат срещу мене. Очаквайки на практика да изпитам резултатите от безумието си, аз се поддах изцяло на неговото обаяние и с усърдие, достойно за благородната идея, която ми го вдъхваше, се захвах да обрисувам характеристиките на Волмар и Жюли, надявайки се, че ще успея да ги направя привлекателни и двамата, нещо повече, да ги направя привлекателни един чрез друг.

Доволен, след като нахвърлих на едро плана на произведението си, аз се върнах на отделните ситуации, които бях очертал. Подредих ги така, че те съставиха двете първи части на „Жюли“, които преписах на чисто през същата зима с неизразимо удоволствие, като използвах за целта най-изящна позлатена хартия, сребристосинкав прах за изсушаване на мастилото и синя панделка за подшиване на тетрадките. Нищо не ми се струваше достатъчно изискано, нито достатъчно фино за пленителните девойки, в които бях влюбен като нов Пигмалион. Всяка вечер, седнал край огъня, четях и препрочитах тия две части на „гувернантките“. Дъщерята, без да казва каквото и да било, хълцаше ведно с мене от умиление. Майката, която, не намирайки в книгата ми изтърканите любезности, не разбираше нищо, оставаше невъзмутима и

се задоволяваше да повтаря все едно и също, когато млъкнех: „Господине, това е много хубаво.“

Госпожа д'Епине се тревожеше, че съм сам зиме сред горите в усамотената къща и пращаше доста често да пита как съм. Никога не съм имал по-искрени доказателства за нейното приятелство към мене, нито аз съм отговарял някога по-спонтанно. Не трябва да пропусна да уточня, че сред тия прояви на внимание тя ми изпрати своя портрет и се осведоми как би могла да получи моя, рисуван от Ла Тур, който бе изложен в Галерията. Не бива да пропускам и друго нейно внимание, което може да ви се види смешно, но то допринася за обрисовката на моя характер, ако се съди по впечатлението, което ми направи. Един ден, когато беше страшен мраз, между многото други неща, които ми бе пратила, аз намерих и една долна фустичка от английска вълна, която тя била носила и настояваше да ми оплетат жилетка от нея. Письмцето беше написано пленително, много нежно и простодушно. Тази загриженост, която надхвърляше приятелските задължения, ми се стори така топла, като че ли госпожа д'Епине се беше съблякла, за да ме облече, и дълбоко развълнуван, аз целувах многократно със сълзи на очи и писмото, и фустичката. Терез си помисли, че съм полудял. Странно е, че от всички прояви на приятелство, с които госпожа д'Епине така щедро ме е отрупвала, нито една не ме е трогвала, както тази, и дори след скъсването ни никога не съм могъл да си спомня за този случай без умиление. Дълго пазих писъмцето ѝ и щях да го имам още, ако то не бе споделило участта на всички мои други писма от същото време.

Макар че моите хронични неразположения почти не ми дадоха отдих цялата зима и бях принуден доста продължително време да прибягвам към моите сонди, все пак въпреки всичко това беше най-спокойният и най-приятен период, откакто се бях заселил във Франция. През тия четири-пет месеца, когато лошото време ме защити по-успешно от неканени гости, аз вкусих по-добре от когато и да било преди и след това насладата от този независим спокоен и прост живот, който ценях още повече, след като го бях изпитал в компания на двете „гувернантки“ в действителността и на двете братовчедки в мечтите ми. През този именно период аз се благославях всеки ден за благоразумното решение, което бях взел, без да се вслушвам в протестите на приятелите си, недоволни, че съм се освободил от

тяхната тирания, и когато узнах за покушението на един безумец^[69], когато Делер и госпожа д'Епине ми пишеха за смутовете и вълненията в Париж, аз благодарях на небето, че ме е отдалечило от тези страхотни и престъпни зрелища, които щяха още повече да подхранят и изострят ожесточението ми срещу обществените безредици, докато, виждайки около убежището си само приветливи и приятни гледки, сърцето ми се изпълваше само с приятни чувства. С удоволствие отбелязвам тук последните безбурни мигове, които ми бяха отредени. През пролетта, която последва тази толкова тиха зима, покълна зародишът на злочестините, които тепърва ще изложат. Съдбата ги изтъка така плътно, че не остави никаква пролука, през която да мога да си поема дъх.

И все пак, доколкото си спомням, дори през този мирен промеждутък в усамотението ми, Холбаховата клика не ме остави напълно на мира. Дидро ми създаде известни неприятности и не знам дали се лъжа, но ми се струва, че именно през тази зима излезе неговият „Извънбрачен син“, за който скоро ще трябва да говоря. Не само че поради причини, които ще узнаете по-късно, разполагам с малко сигурни документи за тази епоха, но и тия, които съм запазил, не са особено точни по отношение на датите. Дидро не слагаше никога дата на писмата си. Госпожа д'Епине, госпожа д'Удто също отбелязваха в своите само деня от седмицата, а и Делер правеше като тях в повечето случаи. Когато поисках да подредя в хронологичен ред тия писма, трябваше да налущкам пипнешком несигурни дати, на които не мога да разчитам. Затова, понеже не мога да определя със сигурност началото на недоразуменията, предпочитам да изложат в една следваща глава всичко, което си спомням.

С връщането на пролетта моето нежно бленуване се засили и в любовния си унес съчиних няколко писма за последните части на „Жюли“, в които се долавя очарованието ми, докато ги пишех. Мога да цитирам между другите писмото за Елисей и за разходката по езерото, които, ако не се лъжа, са в края на четвъртата част. Ако някой, прочитайки тия писма, не почувства сърцето си разнежено и разтопено от умилението, които ми ги продиктува, нека затвори книгата. Той не е създаден, за да преценява емоционални изживявания.

Точно по същото време госпожа д'Удто ме изненада втори път с посещенията си. По време на едно отсъствие на своя мъж,

жандармерийски капитан, и на своя любовник, който служеше също във войската, тя беше дошла в Обон, в долината на Монморанси, и беше наела там доста хубава къща. Оттам тя направи повторен излет до Ермитажа. При това пътуване беше на кон и в мъжки дрехи. Макар че не обичам подобен род преобличания, аз се поддадох на романтиката на това приключение и този път истински се влюбих. Понеже това беше първата и единствена любов в живота ми и последиците ѝ никога не ще заличат трагичния ѝ спомен, позволете ми да опиша по-подробно тази среща. Графиня д'Урто приближаваше тридесетте и съвсем не беше красива. Лицето ѝ беше белязано от дребна шарка, тенът ѝ не беше безупречен и късогледите ѝ очи бяха почти кръгли. Но изглеждаше млада и оживеното ѝ миловидно лице беше много приветливо. На главата си имаше цяла гора от буйни черни коси, естествено къдрави, които падаха чак до прасците ѝ, беше дребна на ръст и всичките ѝ движения издаваха едновременно несръчност и грациозност. Беше непринудена и много приятна. Щастлива смесица от жизнерадост, лекомислие и простодушие. Правеше безброй находчиви забележки, които не търсеше и които често ѝ идваха на устата съвсем неволно. Притежаваше няколко приятни дарования. Свиреше на клавесин, танцуваше хубаво, пишеше доста приемливи стихове. Колкото до характера ѝ, истински ангел. В основата си тя беше главно добросърдечна, но като се изключи благоразумието и силата, тя съчетаваше всички останали добродетели. На нея можеше много да се разчита, тя беше така вярна в приятелството си, че дори враговете ѝ нямаха нужда да се крият от нея. Като казвам врагове, имам предвид хората, които я ненавиждаха, защото самата тя не беше създадена за омраза и струва ми се, че именно това нейно качество най-много допринесе, за да се влюбя в нея. В най-интимните приятелски излияния никога не я чух да каже нещо лошо за отсъстващите, дори за снаха си. Не беше в състояние нито да прикрие от когото и да било какво мисли, нито да вложи притворство в чувствата си и съм убеден, че тя говореше за любовника си на собствения си мъж, както говореше за него с приятелите си, с познатите си и с всички без разлика. Едно нещо доказва безспорно чистотата и искреността на превъзходния ѝ характер; макар и да беше безкрайно разсеяна и невнимателна в приказките си, често беше много

неблагоразумна по отношение на себе си, но никога не оскърбяваше когото и да било друго.

Оженили я бяха твърде млада и въпреки волята ѝ за граф д'Удто, благородник по произход, добър воин, но комарджия, сплетник, неприятен човек, когото тя никога не можа да обикне. У господин дьо Сен-Ламбер намери всички достойнства на мъжа си, съчетани с много по-приятни качества — остроумие, добродетели, дарби. Ако трябва да се прости нещо на нравите на този век, то навярно е тази връзка; нейната продължителност я очиства, нейните изяви ѝ правят чест, нейната единствена спойка е взаимното уважение.

Водена отчасти от собственото си влечение, доколкото ми се струва, но повече от желание да се понрави на Сен-Ламбер, тя ми дойде на гости. Той я беше накарал. Приятелството, което беше почнало да се заражда между нас, му даваше основание да смята, че общуването ни ще бъде приятно и за трима ни. Тя знаеше, че аз съм в течение на тяхната връзка и понеже можеше свободно да ми говори за него, естествено беше ѝ приятно с мене. Тя дойде. Аз я видях. Дотогава бях опиянен от любов, без да имам обект. Опиянението обая очите ми, тя стана този обект. Видях моята Жюли в госпожа д'Удто и скоро започнах да виждам само госпожа д'Удто, разхубавена с всички съвършенства, с които бях украсил идола на сърцето си. За да ме довърши, тя ми заговори за Сен-Ламбер със страстна любов. Заразителна сила на любовта! Слушайки я, чувствайки се близо до нея, аз бях обзет от сладостен трепет, какъвто не бях изпитвал никога дотогава край никоя жена. Тя говореше и аз се вълнувах. Струваше ми се, че само се интересувам от нейните чувства, а всъщност сам изпадах в плен на подобни чувства. Поглъщах на големи глътки отровната чаша, усещайки още само сладостта ѝ. С една дума, без да си дам сметка и без самата тя да забележи, тя ми вдъхна всичко, което бе споделила за своя любим. Уви! Много късно! Много жестоко пламнах в страст, колкото бурна, толкова и злополучна към жена, чието сърце беше преизпълнено от любов към друг.

Въпреки изключителното вълнение, което изпитал край нея, аз не осъзнах отначало какво ме бе сполетяло. Едва след заминаването ѝ, когато се опитах да мисля за Жюли, аз се изненадах, че мога вече да мисля само за госпожа д'Удто. Тогава очите ми се отвориха. Разбрах нещастията си и простенах, но не предвидих последиците му.

Дълго се чудих как да се държа с нея, като че ли истинската любов ни оставя достатъчно разсъдък, за да се подчиним на решенията си. Още не бях наясно, когато тя неочаквано дойде и ме завари неподготвен. Този път вече знаех. Срамът, другар на греха, ме накара да занемея, цял треперещ пред нея. Не смеех да отворя уста или да вдигна очи. Изпитвах неизразимо смущение, беше невъзможно тя да не забележи. Реших да ѝ го призная и да ѝ дам да отгатне причината. Това беше равносилно да ѝ я кажа направо.

Ако бях млад и приятен и ако впоследствие госпожа д'Урто бе проявила слабост, бих осъдил тук нейното поведение. Но понеже не е така, мога само да я одобря и да ѝ се възхитя. Тя избра държане, продиктувано от великодушие и благоразумие. Не можеше да скъса рязко с мене, без да признае причината на Сен-Ламбер, който сам я бе накарал да се срещне с мене. Това значеше да предизвика скъсването на нашето приятелство или скандал, който може би желаше да избегне. Тя изпитваше уважение и благоразположение към мене. Смили се над безумието ми. Без да се чувства поласкана, ме съжали и се постара да ме излекува. Нямаше нищо против да запази за себе си и за любимия си един приятел, когото ценеше. Най-охотно ми говореше за близкото нежно приятелство, което може да се създаде между трима ни, ако бъда разумен. Тя не се ограничаваше винаги само до приятелски съвети, не ми пестеше при нужда и по-сурови укори, каквито напълно бях заслужил.

Сам аз не си ги спестявах. Щом останех сам, се опомнях. Бях поспокоен, след като бях проговорил. Признаем ли на жената чувството, което ни вдъхва, то става по-поносимо. Толкова силно се упреквах за любовта си, че би трябвало да се излекувам, ако това беше възможно. Какви властни съображения извиквах на помощ, за да го задуша! Морал, чувства, принципи, срам, измяна, престъпление, злоупотреба с приятелското доверие, смешното положение, че съм пламнал на моята възраст от най-невероятната страст към жена, чието заето сърце не можеше нито да откликне на чувствата ми, нито да ми даде най-малка надежда! Страст при това, която не само че не печелеше от постоянството, но ставаше все по-непоносима с всеки изминат ден.

Кой би повярвал, че това последно съображение, което би трябвало да подсили другите, всъщност ги обори? Какви задръжки — помислих си аз — мога да имам за едно безумие, вредно единствено за

мене? Нима съм някакъв млад ухажор, който представлява заплаха за госпожа д'Удто? Не би ли рекъл човек, ако знае моите самонадеяни угризения, че ухажването ми, видът ми, дрехите ми ще я съблазнят? О, бедни Жан-Жак! Обичай на воля, със спокойна съвест и не се бой, че любовните ти въздишки ще навредят на Сен-Ламбер!

Видяхте вече, че аз никога не съм търсил изгода, дори в младежките си години. Тази нагласа на мислите ми отговаряше напълно на душевния ми строй, но тя подклаждаше увлечението ми. Достатъчно беше да си кажа, че не търся изгода, за да му се отдам безрезервно, надсмивайки се даже на нелепите си задръжки — въобразявайки си, че се дължат по-скоро на суетността, отколкото на разума ми. Важен урок за честните души: порокът никога не ги напада открито, но намира начин да ги изненада, прикривайки се винаги умело зад някой софизъм, а често и зад някоя добродетел.

Виновен, без да имам угризения, аз скоро станах безмерно виновен. Вижте, за бога, как моето увлечение, следвайки естествения наклон на природата ми, ме тласна накрая в пропастта. То си сложи най-напред маската на смирението, колкото да ме успокои и да ми вдъхне приемчивост, а после смирението се изроди в мнителност. Макар че госпожа д'Удто непрестанно се опитваше да ме вразуми, припомняйки ми моя дълг, макар че нито за момент не се отнесе благосклонно към безумното ми чувство, тя се държеше иначе много мило с мене и възприе в отношенията ни най-нежен приятелски тон. Тези приятелски чувства от нейна страна щяха да ми бъдат напълно достатъчни, кълна се, ако вярвах в тяхната искреност. Но понеже ми се стори, че са изявени прекалено силно, за да бъдат истински, аз си втълпих, че любовта ми, непонятна на моята възраст и при моето държане, ме е принизила в очите на госпожа д'Удто; че тази млада лудетина само иска да се забавлява с мене и със старомодната ми галантност; че се е доверила на Сен-Ламбер, че възмущението от моята измяна е настроило в същия дух нейния любовник и двамата са се наговорили да ме доведат до изстъпление, за да се погаврят с мене. Тази глупава мнителност, която беше предизвикала на двадесет и шест годишна възраст екстравагантното ми държане край госпожа дьо Ларнаж, която не познавах, би била простима на четиридесет и пет

години спрямо госпожа д'Удто, ако не знаех колко благородни хора са и тя, и нейният любим, за да си устройват толкова жестоко забавление.

Госпожа д'Удто продължаваше да ми идва на гости и аз скоро започнах да връщам визитите ѝ. Тя обичаше да ходи, както и аз. Правехме дълги разходки в този чаровен край. Щастлив, че обичам и че се осмелявам да изявя чувството си, аз щях да бъда в най-приятно положение, ако манията ми не бе разрушила цялото очарование. Отначало тя изобщо не проумяваше глупавото чумерене, с което приемах любезностите ѝ. Но сърцето ми, винаги неспособно да скрие каквото и да било, което става в него, не я остави за дълго в неведение относно подозренията ми. Тя се опита да ги вземе на шега. Това средство се оказа неуспешно. Щях да избухна в ярост. Смени тона. Нейната нежна отзивчивост беше непобедима. Отправи ми покъртителни упреци. Обезпокои се от несправедливите ми опасения и аз злоупотребих със загрижеността ѝ. Изисках доказателства, че не се подиграва с мене. Тя разбра, че няма никакъв друг начин да ме успокои. Станах настойчив, положението ѝ беше деликатно. Удивително е и може би няма друг случай, когато жена, стигнала до подобно пазарене, се е отървала с толкова малко. Тя не ми отказа нищо, което може да си позволи най-нежното приятелство, но и не ми даде нищо, с което би изневерила на любимия си, и аз, унижен, виждах, че пожарът, който разгаряха в плътта ми нейните най-невинни благоволения, не предизвиква у нея дори най-слаба искра.

Бях казал някъде, че ако искаш да откажеш нещо на чувствеността си, не бива нищо да ѝ даваш. За да узнаете доколко тази максима се оказа погрешна по отношение на госпожа д'Удто и колко права беше тя да разчита на себе си, би трябвало да ви опиша подробно дългите ни чести срещи насаме, взаимното ни оживление през четирите месеца, прекарани заедно в близост, каквато едва ли някога е съществувала между приятели от различен пол, затворили се в граници, които ние никога не пристъпихме. О! Ако бях чакал толкова дълго, за да изпитам истинска любов, колко тежка дан ѝ платиха в замяна на това сърцето и плътта ми! И какъв ли възторжен унес се изпитва край любима жена, която ни обича, щом дори една несподелена любов може да вдъхне подобно опиянение!

Но аз греша, говорейки за несподелена любов. Моята любов беше споделена донякъде. Тя беше еднакво силна от двете страни,

макар и не взаимна. Ние бяхме опиянени от любов и двамата: тя към любимия си, аз — към нея. Смесвахме въздишките си, сладките си сълзи. Нежно се доверявахме един на друг, чувствата ни така съвпаднаха, че не можеше да не се преплетат до известна степен. И все пак в това опасно опиянение тя не се забрави нито за миг, а и аз мога да изповядам, да се закълна, че макар и заслепен понякога от чувствата си, не съм се опитвал да я накарам да изневери на любимия си, никога истински не съм я пожелавал. Моята страст се възпираше от собствената си сила. Задължението да се лиша от насладата, възвишаваше душата ми. Блясъкът на всички добродетели красеше в моите очи идола на сърцето ми. Ако осквернях божествения му лик, щях да го разруша. Бих могъл да извърша това престъпление, стотици пъти съм го извършвал мислено, но да принизя моята Софи! Възможно ли беше изобщо това? Не и не! Аз ѝ го казвах стотици пъти, дори да бях господар да задоволя желанието си, дори ако по своя собствена воля ми се беше подчинила, освен в няколко кратки мигове на безумие, бих отказал да бъда щастлив на тази цена. Премного я обичах, за да искам тя да стане моя.

От Ермитажа до Обон има около една левга. През честите ми посещения ми се е случвало понякога да остана да нощувам там. Една вечер, след като вечеряхме сами, отидохме да се разходим на луна в градината. В дъното на градината имаше доста голямо сечище, през което минахме, за да отидем в малка горичка с изкуствено водопадче — аз бях дал идеята, а тя бе поръчала да го построят. Нетленен спомен за невинност и наслада! В тази горичка, седнал с нея на моравата, под отрупана в цвят акация, аз намерих действително достоен израз на чувствата, които вълнуваха сърцето ми. За пръв и единствен път в живота си. Но у мен имаше нещо възвишено, ако може да се нарече така цялото онова привлекателно обаяние, което може да вложи в едно мъжко сърце най-нежната и най-пламенна любов. Колко опияняващи сълзи пролях върху коленете ѝ! Колко сълзи извиках и в нейните очи въпреки волята ѝ! Най-сетне тя възкликна в неволен изблик: „О не! Никога не е имало по-мил мъж и никога влюбен не е обичал като вас! Но вашият приятел Сен-Ламбер ни слуша, а сърцето ми не би могло да обича два пъти.“ Аз млъкнах с въздишка. Прегърнах я. Каква прегръдка! Но това бе всичко. Тя живееше от шест месеца сама, без мъжа си и без любимия си. От три месеца я виждах почти всеки ден и

любовта присъстваше на всяка наша среща. Бяхме вечеряли сами, бяхме сами в горичката под бялата луна и след два часа оживен и нежен разговор тя излезе посред нощ от тази горичка и от обятията на приятеля си също така недокосната, така чиста тялом и духом, както бе дошла. Читатели, преценете правилно всички тия обстоятелства. Няма да прибавя нито дума повече.

Не си въобразявайте само, че в този случай чувствеността ми ме е оставила на мира, както когато бях с мама или Терез. Казах вече, този път беше истинската любов, любовта с цялата нейна сила и с всичките нейни изстъпления. Няма да описвам нито вълненията нито трепетите, нито сърцебиенето, нито конвулсиите, нито отмаляването, които не ме напуснаха нито за миг. Можете да съдите за тях по въздействието, което ми оказваше само представата за нея. Казах ви, че Ермитажът беше доста далече от Обон. Аз пресичах възвишенията при Андийи, които са пленителни. Докато крачех, мечтаех за възлюбената, която след малко щях да видя, за ласкавия прием, който щеше да ми окаже, за целувката, с която щеше да ме посрещне. Само тази целувка, тази гибелна целувка, още преди да съм я получил, разпалваше до такава степен кръвта ми, че главата ми се размътваше, някакъв блясък ме ослепяваше, разтрепераните ми колене се подкосяваха. Бях принуден да спра, да седна. Целият ми организъм беше невъобразимо разстроен. Едва не изпадах в безсъзнание. Изпитал вече тази опасност, аз се мъчех още с тръгването да се разсея и да мисля за друго. Но преди да измина и двадесет крачки, същите спомени и всичко случило се непосредствено след това нахлуваха в мисълта ми и аз не можех да ги отпъдя. Каквото и да правех, струва ми се, че нито веднъж не успях да измина безнаказано това разстояние, когато бивах сам. Пристигах в Обон изнемощял, отпаднал, капнал, едва държейки се на нозете си. Видех ли я, цялата ми слабост изчезваше и докато бях край нея, само ненужната ми и неизчерпаема сила ми досаждаше. По пътя за Обон имаше едно живописно възвишение, което се виждаше оттам: планината Олимп. Понякога се срещахме там, идвайки всеки от своята страна. Аз пристигах пръв. Създаден бях да я чакам. Но скъпо ми излизаше това очакване! За да се отвлека от мислите си, се опитвах да пиша писъмца, всяко от които бе сякаш написано с чиста кръв. Нито веднъж не можах да завърша поне едно, което да може да се прочете. Когато тя намираще някое писмо в нишата, уговорена от нас,

установяваше само плачевното състояние, в което съм бил, докато съм й го писал. Това състояние и главно неговата продължителност през тия три месеца на постоянно възбуждение и въздържание, ме доведе до крайно изтощение, което няколко години не можах да превъзможна; в крайна сметка то предизвика една херния, която ще отнесе със себе си в гроба, ако тя не ме отнесе преди това там. Това бе единственото любовно наслаждение на най-пламенния, но и същевременно най-стеснителния мъж, какъвто природата е създала може би някога. Такива бяха последните хубави дни, които ми бяха отредени на земята. От този момент нататък започна безкрайната верига от злочестини, която почти никъде не се прекъсва.

Видяхте, че през целия ми живот сърцето ми, прозрачно като кристал, не съумя нито за минута да скрие някое силно чувство, загнездило се в него. Можете да си представите дали ми бе възможно да крия дълго любовта си към госпожа д'Удто. Нашата близост правеше впечатление на всички, още повече че и двамата не я ограждахме с никаква тайна или мистериозност. Тя не се нуждаеше от това поради своето естество и понеже госпожа д'Удто изпитваше към мене само най-нежно приятелство, за което никак не се укриваше, а аз към нея само дълбока почит, съзнавайки по-добре от всеки друг колко достойна е тя за нея, и в нашата измамна увереност — тя със своята откровеност, разсеяност, лекомислие, аз с моята правдивост, несръчност, гордост, припряност и възторженост, ние и двамата бяхме много по-уязвими, отколкото ако бяхме действително виновни. Отивахме и тя, и аз в Шьоврет, често се срещахме там, понякога дори се уговаряхме предварително. Продължавахме да живеем и там съгласно създадения ни вече навик, разхождахме се всеки ден насаме, разговаряхме за любовните ни чувства, за дълга ни, за приятеля ни, за невинните ни планове, и то в парка, точно срещу покоите на госпожа д'Епине, под нейните прозорци, откъдето тя ни наблюдаваше безспир и въобразявайки си, че е пренебрегната, насищаше, гледайки ни, сърцето си с гняв и възмущение.

Жените, до една, притежават изкуството да скриват яда си, особено когато е много силен. Госпожа д'Епине, избухлива, но разсъдлива, владее това изкуство до съвършенство. Тя се престори, че не вижда и не подозира нищо. А същевременно, докато удвояваше любезностите си, грижите си и едва ли не кокетството си към мене, тя

неприкрито преследваше зълва си с некоректни постъпки, засвидетелствайки ѝ презрение, което ѝ се щеше да споделя и аз. Лесно отгатвате, че това не ѝ се удаваше. Но за мене това беше инквизиция. Разкъсван от противоречиви чувства, трогнат от нейното внимание към мене, аз същевременно с мъка сдържах гнева си, когато виждах безцеремонното ѝ държане с госпожа д'Уdto. Ангелската кротост на младата жена ѝ помагаше да изтърпява всичко, без да се оплаче и дори без да се настрои по-лошо към снаха си. Впрочем тя беше толкова разсеяна и толкова малко държеше на външните прояви на любезност, че повечето пъти изобщо не забелязваше нищо.

Аз бях така погълнат от страстта си, че не виждайки нищо извън моята Софи (това беше едно от малките имена на госпожа д'Уdto), не си давах дори сметка, че бях станал за посмешище пред цялата къща, а дори и пред случайните гости. Такъв беше барон фон Холбах, който, доколкото си спомням, никога не беше идвал в Шьоврет. Ако и тогава бях така недоверчив, както станах впоследствие, щях да се усъмня, че госпожа д'Епине нарочно е организирала това негово посещение, за да му поднесе забавния подарък да види Женевския гражданин влюбен. Но тогава бях толкова глупав, че не забелязвах дори това, което беше очевидно за всички. И все пак, колкото и да бях наивен, дадох си сметка, че баронът изглежда по-доволен и по-насмешлив от всеки друг път. Вместо да ме гледа мрачно, както обикновено, той ми отправяше стотици непристойни намеци, от които нищо не разбирах. Аз само се пулех, без да отговарям, а госпожа д'Епине се превиваше от смях. Чудех се каква муха им е влязла в главата. Понеже всичко оставаше все още в границите на шегата, най-доброто, което можех да сторя, ако се бях сетил, беше да отвърна и аз с шегата. Но не може да се отрече, че зад подигравателните намеци на барона се долавяше злорадство, което би ме обезпокоило, ако го бях доловил тогава така ясно, както си го припомних по-късно.

Когато отидох веднъж на гости при госпожа д'Уdto в Обон след едно нейно пътуване до Париж, аз я заварих тъжна. Видях следи от сълзи по лицето ѝ. Не посмях да питам нищо, защото госпожа дьо Бленвил, сестра на мъжа ѝ, беше при нея, но щом останахме сами за миг, тутакси дадох израз на безпокойството си. „О! — възкликна тя. — Боя се, че вашата неразумност ще отрови живота ми занапред. Сен-Ламбер е уведомен и сподели с мене клюката. Той вярва в мене, но е

наскърбен и нещо по-лошо, струва ми се, че скрива отчасти огорчението си. За щастие аз не бях скрила от него нашите отношения, които се бяха развили под негова благословия, така да се каже. Писмата ми бяха изпълнени с вас, както и сърцето ми. Скрих от него само вашата безумна любов, от която се надявах да ви излекувам, но без да споменава нищо, той, изглежда, ме упреква именно за това. Наклеветили са ни. Навредили са ми, но няма значение. Или трябва да скъсаме напълно, или бъдете такъв, какъвто трябва да бъдете. Не искам да крия вече нищо от моя любим.“

За първи път се почувствах засрамен и унижен, съзнавайки вината си пред една млада жена, която би трябвало да напътствам, а всъщност бях заслужил справедливите ѝ упреци. Възмущението, което изпитвах спрямо самия себе си, би било може би достатъчно да превъзмогне слабостта ми, ако нежното съчувствие, което ми вдъхваше жертвата, не размекна още повече сърцето ми. Уви! Можех ли да го направя безстрастно точно в мига, когато отвсякъде го заливаха сълзи? Разнежването ми скоро се превърна в гняв срещу долните доносници, които бяха видели само престъпното, но неволно чувство, без да повярват, без дори да могат да си представят чистосърдечието и честността, които го изкупваха. Ние не се колебахме дълго чия ръка беше нанесла удара.

Знаехме и двамата, че госпожа д'Епине си пишеше със Сен-Ламбер. Не за пръв път предизвикваше буря над главата на госпожа д'Удто. Тя беше положила какви ли не усилия да го откъсне от нея и временно бе успявала, затова госпожа д'Удто беше нащрек. От друга страна, Грим, който, доколкото зная, беше последвал господин дьо Кастри в армията, се намираще във Вестфалия, също както и Сен-Ламбер. Те се виждаха понякога. Грим се беше опитал безуспешно да спечели благоволенieto на госпожа д'Удто. Много засегнат, той бе престанал да я вижда. Можете да си представите колко хладнокръвно бе понесъл при неговото саомнение да бъде пренебрегнат за сметка на по-възрастен от него мъж, за когото освен това лично той, откакто общуваше с висшето общество, говореше само със снизхождение.

Подозренията ми относно госпожа д'Епине се превърнаха в увереност, когато узнах какво е станало у дома. Когато бивах в Шьоврет, Терез често идваше там било за да ми донесе получените за мене писма, било за да се грижи за разклатеното ми здраве. Госпожа

д'Епине я била питала дали аз и госпожа д'Удто си пишем. Когато Терез потвърдила това, госпожа д'Епине настояла да ѝ даде писмата на госпожа д'Удто, уверявайки я, че щяла да ги запечата повторно така добре, за да не личи, че са били отваряни. Терез, без да покаже колко е възмутена от това предложение и без дори да ме предупреди, се задоволила само да скрива по-умело писмата, които ми носеше. Щастлива предпазливост, защото госпожа д'Епине я дебнела при пристигането ѝ и няколко пъти, причаквайки я, стигнала дотам в дързостта си, че претърсила пазвата ѝ. Тя направи и нещо повече: един ден се самопокани на вечеря в Ермитажа заедно с господин дьо Маржанси — за първи път, откакто се бях заселил там — и използва момента, докато се разхождах в парка с дьо Маржанси, за да влезе в кабинета ми с майката и дъщерята и да ги накара да ѝ покажат писмата на госпожа д'Удто. Ако майката знаеше къде са, писмата щяха да попаднат в нейните ръце. Но за щастие само дъщерята знаеше мястото и тя отрече, че съм запазил някое от тях. Лъжа, включваща безспорно много честност, вярност и благородство, докато истината в този случай би била само вероломство. Виждайки, че не може да я подкупи, госпожа д'Епине се опитала да възбуди у нея ревност, упреквайки отстъпчивостта и заслеплението ѝ. „Как може да не виждате — казала ѝ тя, — че между тях съществува престъпна връзка? Ако въпреки всички очебийни факти се нуждаете от още доказателства, направете поне това, което е необходимо, за да си ги набавите. Казвате, че той къса писмата на госпожа д'Удто, щом ги прочете. Отлично! Съберете грижливо късчетата и ми ги дайте. Аз се наемам да ги съединя!“ Ето как моята приятелка подучваше другарката ми в живота.

Терез беше толкова сдържана, че дълго време кри от мене тези домогвания. Но когато предугади настъпилите усложнения, тя сметна за свой дълг да ми разкаже всичко, за да мога, познавайки клеветника, да се предпазя от бъдещите доноси. Не бих могъл да опиша гнева и възмущението си. Вместо да лицемеря с госпожа д'Епине и да си служа също с хитрини, по неин пример, дадох пълна воля на буйната си природа и избухнах открито със свойственото си безразсъдство. Можете да съдите за неблагоприятното ми по следните писма, които показват достатъчно ясно моето и нейното държане в този случай.

ПИСМО НА ГОСПОЖА Д'ЕПИНЕ

(СВИТЪК А, № 44)

„Защо не ви виждам, драги приятелю? Безпокоя се за вас. Толкова тържествено ми обещавахте, че ще идвате непрекъснато от Ермитажа при мене! И аз ви оставах напълно свободен. А нищо подобно, мина вече цяла седмица! Ако не ми бяха казали, че сте здрав, щях да помисля, че сте болен. Чаках ви онзи ден, чаках ви вчера, вие все не идвате. Господи! Какво става с вас? Нямаме материални ангажименти, нямаме и неприятности, защото все още се надявам, че веднага щяхте да ми ги доверите. Значи, сте болен! Освободете ме бързо от тази тревога, умолявам ви. Довиждане, драги мой. Дано това сбогуване предизвика поне един привет от вас.“

Отговор

СЪЩАТА СРЯДА СУТРИН

„Не мога да ви кажа още нищо. Чакам да бъда осведомен по-добре и това ще стане рано или късно. Междувременно можете да бъдете сигурна, че обвинената невинност ще намери достатъчно пламенен защитник и клеветниците, които и да са те, жестоко ще се каят.“

ВТОРО ПИСМО ОТ СЪЩАТА

(СВИТЪК А, № 45)

„Знаете ли, че вашето писмо ме плаши? Какво означава то? Препрочетох го повече от двадесет пъти. И

право да ви кажа, не проумявам нищо. Виждам само, че сте разтревожен и изтерзан и че чакате това състояние да мине, за да споделите с мене грижата си. Скъпи приятелю, нима така се бяхме уговорили? Къде отиде нашето приятелство, взаимното ни доверие? Как ги загубих? Нима сте сърдит на мене или заради мене? Както и да е, елате още тази вечер, умолявам ви: спомнете си, че само преди една седмица ми обещахте да не затаявате нищо в сърцето си, а веднага да го споделяте с мене. Скъпи приятелю, аз все още живея с тази вяра. Ето, още веднъж препрочитам писмото ви: пак толкова разбирам, колкото и досега, но то ме изпълва с трепет. Струвате ми се жестоко развълнуван, бих желала да ви успокоя. Но понеже не зная повода на безпокойството ви, не зная какво да ви кажа, освен че съм не по-малко нещастна от вас, докато ви видя. Ако не дойдете тук тази вечер в шест часа, аз тръгвам утре за Ермитажа, каквото и да е времето и както и да се чувствам, защото не бих могла да издържа тази тревога. Довиждане, мили, добри приятелю. Осмелявам се да ви посъветвам за всеки случай, без да зная дали се нуждаете, или не от това, да внимавате и да се борите срещу преувеличените размери, които може да достигне тревогата, когато човек е сам. Мухата се превръща в слон, често съм изпитвала това върху себе си.“

Отговор

СЪЩАТА СРЯДА, ВЕЧЕРТА

„Не мога да дойда при вас, нито мога да приема вашето посещение, докато не съм се освободил от тревогата си. Доверието, за което говорите, не съществува вече и няма да ви бъде лесно да го спечелите отново. Аз виждам сега във вашата загриженост само желанието да изтръгнете от хорското признание нещо, което би било изгодно за целите ви, и сърцето ми, така готово да се излее

в сърце, което се разтваря, за да го изслуша, се затваря пред хитростта и вероломството. Колкото до затруднението ви да разберете писмото ми, то е за мене още едно доказателство за обичайната ви ловкост. Нима смятате, че съм така безнадеждно наивен, за да повярвам, че не сте го разбрали? Не. Но аз ще победя хитрините ви с много откровеност. Ще се обясня по-ясно, та още по-малко да ме разберете.

Двама влюбени, свързани крепко помежду си и достойни за това красиво чувство, ми са скъпи. Очаквам, че няма да се сетите кои са, освен ако ги назова! Предполагам, че са се опитали да ги разделят и са си послужили с мене, за да възбудят ревност у единия от тях. Изборът не е много удачен, но той се е сторил удобен на човешката злоба. И аз подозирам, че тази злоба се таи у вас. Надявам се, че сега съм по-ясен.

Значи, жената, която най-много уважавам, е извършила с мое знание безчестието да раздели сърцето си и тялото си между двама любовници, а на мен се приписва позорната чест да бъда единият от тия подлеци? Ако съм убеден, че само за миг сте могли да си помислите това за нея и за мене, бих ви възненавидил до последния си час. Но аз ви смятам годна да го кажете, но не и да го вярвате. В такъв случай не разбирам на кого от трима ни сте искали да навредите. Ако обаче милеете за спокойствието си, молете се да не сте имали нещастията да успеете. Не съм скривал нито от вас, нито от мене моето лошо мнение за известен вид връзки. Но аз искам те да завършат така почтено, както са се породили, и незаконната любов да се превърне във вечно приятелство. Нима аз, който никога не съм сторил зло никому, ще навредя, без да съм виновен, на приятелите си? Не, никога не бих ви простил това и бих станал ваш непримирим враг. Ще зачитам само тайните, които сте споделили с мене, защото никога няма да стана нелоялен.

Не вярвам неизвестността, която ме терзае, да трае още дълго. Скоро ще узная дали не греша. Тогава може би

ще се наложи да ви искам прошка и ще го направя с по-голяма охота, отколкото каквото и да е досега в живота ми. Но знаете ли как ще изкупя грешката си през малкото време, което ще прекарам край вас? Правейки нещо, което никой друг освен мене не би направил: казвайки ви откровено какво мислят за вас в обществото и от какво страда вашето добро име. Въпреки всички ваши мними приятели, когато аз си отида, вие ще трябва да се сбогувате с истината. Няма да срещнете вече човек, който да ви я каже.“

ТРЕТО ПИСМО ОТ СЪЩАТА

(СВИТЪК А, № 46)

„Не разбрах тазсутрешното ви писмо: казах ви го, защото беше така. Разбирам тазвечерното. Не се бойте, никога няма да отговоря на него! Бързам да го забравя и макар че ви съжалявам, не можах да не изпитам страшно огорчение. Аз да хитрувам и да вероломнича с вас! Аз да бъда обвинена в най-грозно безчестие! Сбогом. Съжалявам, че имате... Сбогом. Не зная какво казвам... Сбогом. Незабавно ще ви простя. Когато и да дойдете! Ще бъдете приет по-добре, отколкото заслужавате, след като сте имали подобни подозрения. Не се грижете само за моето добро име. Малко ми важи за каква ме смятат. Моето поведение е порядъчно и това ми стига. А освен това изобщо не знаех какво се е случило с двете лица, които ми са също така мили, както и на вас.“

Последното ѝ писмо ме освободи от едно притеснение и ме хвърли в друго, още по-голямо. Макар че всичките тия писма и отговори бяха разменени само за един ден, светкавично бързо, все пак този промеждутък от време беше достатъчен да ми даде възможност да изтрезнея от яростния си пристъп и да размисля за непростимото си

безразсъдство. Госпожа д'Урто от всичко най-много бе ми препоръчала да мирувам, да ѝ оставя грижата сама да се справи с тази неприятност и да избягвам главно в момента всякакво скъсване и шум. А аз с най-жестоки и явни оскърбления щях да разпаля още повече яростта в сърцето на тази жена, която и без това не я обичаше. Естествено аз трябваше да очаквам от нейна страна толкова горд, пренебрежителен и презрителен отговор, който да ме принуди, освен ако съм най-срамно подъл, да напусна веднага жилището, което ѝ принадлежеше. За щастие нейната ловкост се оказа по-голяма от моя гневен изблик и тя така извъртя отговора си, че не ме принуди да прибягна до подобна крайност. Но трябваше или да изляза от Ермитажа, или веднага да отида при нея. Нямахме друг избор. Реших се на второто, като се чудех как да се държа по време на обяснението, което неминуемо ми предстоеше. Как да се измъкна от това затруднено положение, без да изложа нито госпожа д'Урто, нито Терез? Тежко и горко на тази, която бих издал! Можех да очаквам суровото отмъщение на безмилостната интригантка спрямо жертвата, която би ѝ попаднала. Та нали именно за да предотвратя подобна опасност, споменавах в писмата си само за подозрения, за да не бъда принуден да изложа доказателствата. Вярно е, че в този случай избухването ми беше още по-неизвинимо, нима някакви си обикновени подозрения можеха да ми позволят да се отнасям така с една жена, при това моя приятелка, както бях сторил с госпожа д'Епине? Това постави начало на тежката и благородна задача, която изпълних достойно: да изкупя грешките и интимните си слабости, самообвинявайки се в по-сериозни провинения, които бях неспособен да извърша и които никога не извърших.

Не се наложи да понеса обяснението, от което се плаших, и се отървах само със страха. Още щом ме видя, госпожа д'Епине се хвърли на врата ми и избухна в плач. Това неочаквано посрещане от страна на бивша приятелка ме развълнува безкрайно много. И аз дълго плаках. Казах ѝ няколко неособено смислени думи, ти ми отвърна нещо още по-безсмислено и с това обяснение то приключи. Бях сложили масата. Седнахме да вечеряме. Очаквайки обяснението, което си въобразявах, че е отложила за по-късно, аз стоях мрачен, защото, така изпадам в плен на най-малкото безпокойство, което ме измъчва, че никога не мога да го скрия дори и от най-непрозорливите хора. Смутеният ми вид трябваше да я окуражи, но тя предпочете да не

рисува. И след вечерята се обяснихме толкова, колкото и преди. Същото беше и на другия ден и когато останехме насаме, ние мълчахме, говорехме за незначителни неща или аз намеквах любезно, че все още не мога да кажа дали подозренията ми са основателни, и заявявах най-чистосърдечно, че ако съм се излъгал, цял живот ще се старая да изкупя несправедливите си обвинения. Тя не прояви ни най-малко любопитство в какво точно я подозирам, нито с какво основание и цялото ни сдобряване се сведе всъщност, както от нейна, така и от моя страна, само до първоначалната ни прегръдка. Понеже единствено тя беше оскърбена, поне формално, мен ми се стори, че няма защо аз да търся обяснение, щом тя не го иска, и се прибрах, без да кажа каквото и да било. И понеже продължавах да живея с нея по същия начин, както дотогава, скоро забравих почти напълно скарването ни и си въобразих наивно, че и тя го е забравила, понеже не издаваше външно, че си го спомня.

Скоро ще видите, че моето малодушие ми навлече не само тази неприятност. Но същевременно аз бях жертва на други неприятности, които не си бях навлякъл сам; те бяха причинени от стремежа да ме изтръгнат от усамотението ми, като го отровят. Тези неприятности изхождаха от Дидро и кликата на Холбах. Откакто се бях установил в Ермитажа, Дидро постоянно ме тормозеше било лично той, било чрез Делер и скоро разбрах от шеговитите забележки на последния относно горските ми разходки с какво удоволствие приятелите ми бяха превърнали отшелника във влюбен от пасторала. Но не за това ставаше дума в спора ми с Дидро. Причините бяха по-сериозни. Когато излезе неговият „Извънбрачен син“, той ми изпрати един екземпляр и аз го прочетох с дължимите на книгите на приятел интерес и внимание. Докато четях диалогичната поетика, която е прибавил към това произведение, открих с изненада и дори с известно огорчение сред няколкото нелюбезни, но търпими забележки срещу самотниците тази сурова и жестока сентенция, формулирана без никакво смекчение: „Само злият е сам.“ Тази сентенция е двусмислена и според мене има двойко значение: едното вярно, другото съвсем погрешно. Понеже е невъзможно човек, който живее и иска да живее сам, да може и да желае да вреди комуто и да било, а следователно и да бъде зъл. Така че сентенцията сама по себе си изискваше тълкуване. Тя изискваше с още по-голямо основание тълкуване от страна на автор, който в момента,

когато я печата, има приятел, живеещ в усамотение. Стори ми се нечестно и оскърбително, както че е забравил, публикувайки подобна мисъл, самотния си приятел, а ако си е спомнил за него, че не е направил, макар в най-обща форма, честното и правилно изключение, което дължеше не само на приятеля си, но и на толкова много уважавани мъдреци, търсили във всички епохи в самотата спокойствие и мир. А ето че за първи път, откакто свят светува, поради внезапното хрумване на един писател всички те, без разлика, бяха обявени за престъпници.

Аз обичах нежно Дидро. Ценях го искрено и разчитах напълно доверчиво на същите чувства от негова страна. Но измъчен от вечното му неуморно противопоставяне на моите вкусове, наклонности, начин на живот, на всичко, което засягаше само лично мене, възмутен, че един по-млад от мене човек иска на всяка цена да ме напътства като невръстно дете; разочарован от леснотата, с която обещаваше всевъзможни неща, и небрежността, която проявяваше, когато трябваше да удържи обещанията си; уморен от толкова насрочени и пропуснати от него срещи и от манията му да ми определя нови, за да не дойде и на тях; неприятно разиграван да го чакам напразно три-четири пъти месечно и да вечерям сам вечерта, след като съм ходил да го посрещна чак до Сен-Дьони и съм го чакал цял ден, сърцето ми беше натежало от всички тия многобройни негови провинения. Последното ми се стори по-сериозно и ме наскърби повече. Оплаках му се в едно писмо, но така нежно и така развълнувано, че хартията бе напоена със сълзите ми. Писмото ми беше толкова трогателно, че трябваше да заплаче и него. Никога не бихте отгатнали какво ми писа той в отговор. Ето ви писмото му, преписано дословно (Свитък А, № 33):

„Много се радвам, че произведението ми ви е харесало и ви е развълнувало. Вие не сте на моето мнение относно отшелниците. Разправяйте колкото щете хубави неща за тях, вие ще бъдете единственият човек на света, за когото ще си ги помисля. Би могло да се каже още нещо по този въпрос, ако можех да ви говоря, без да ви разсърдя. Една осемдесетгодишна жена!... И пр. Цитираха ми едно

изречение от писмото на сина на госпожа д'Епине, което навярно ви е наскърбило много или аз познавам зле сърцето ви.“

Последните две изречения от това писмо се нуждаят от обяснение.

В първите дни след настаняването ми в Ермитажа госпожа Льо Васьор като че ли не хареса мястото. Струваше ѝ се много уединено. Понеже ми предадоха думите ѝ, аз ѝ предложих да я върна в Париж, ако там ѝ харесва повече, и да продължа да я издържам, както ако живее с мене. Тя отхвърли предложението ми, заяви, че се чувствала добре в Ермитажа и че полският въздух ѝ действал добре. И това се виждаше от пръв поглед, защото тя просто се подмлади и здравословното ѝ състояние беше по-добро, отколкото в Париж. Дъщеря ѝ ме увери дори, че тя всъщност ще бъде много недоволна, ако напуснем Ермитажа, който наистина беше прекрасно убежище, защото обичала да се занимава с градината и овощията. Казала била в началото това, което ѝ били внушили да каже, за да се опитат да ме принудят да се върна в Париж.

Понеже този техен опит не успя, след като се бяха позовали на любезността ми, те се помъчиха да постигнат същия резултат, като се позоват на съвестта ми, и ме упрекнаха, че държа там тази бабичка далеч от грижите, които ѝ били необходими на тази възраст, без да им мине през ум, че и тя, както много други стари хора, чийто живот е удължен от прекрасния въздух в този край, могат да получат същите грижи в Монморанси, който беше на една крачка от нас. Като че ли само в Париж имаше старци и навсякъде другаде за тях няма условия за живот. Госпожа Льо Васьор ядеше много, и то лакомо, страдаше от жлъчка и чести силни диарии, които траеха по няколко дни и ѝ въздействаха като лекарство. В Париж тя никога не вземаше нищо и се оставяше на природата. Същото правеше и в Ермитажа, знаейки отлично, че това беше най-доброто средство. Но това няма значение: понеже там нямаше лекари и аптекари, аз исках смъртта ѝ, щом я държа там, макар че тя се чувстваше чудесно! Дидро би трябвало да определи от коя възраст нагоре не е позволено, под страх, че ще те

обвинят в човекоубийство, да оставиш старците да живеят въвн от Париж.

Това беше едното жестоко обвинение, поради което той не ме изключваше от сентенцията си, че само злият е сам; това именно означаваше патетичната му удивителна и недомлъвката, която бе прибавил благосклонно: „Една осемдесетгодишна жена!“ И пр.

Аз сметнах, че не мога да отговоря по-добре на този упрек, освен като дам думата на самата госпожа Льо Васър. Помолих я да пише непринудено какво мисли по този въпрос на госпожа д'Епине. За да я предразположа напълно, не пожелах да видя писмото и й показах моето, което преписвам тук и което пратих на госпожа д'Епине по повод отговора ми на друго, още по-грубо писмо на Дидро, което тя не ми позволи да му изпратя.

„ЧЕТВЪРТЪК

Госпожа Льо Васър ще ви пише, драга приятелко. Помолих я да ви каже искрено какво мисли. За да се чувства напълно свободна, й казах, че не желая да ми показва писмото си и ви моля да не ми разкривате съдържанието му. Няма да пратя отговора си, щом вие се противопоставяте, но тъй като се чувствам тежко оскърбен, ако приема, че съм сбъркал, ще допусна подлост и неискреност, които не бих могъл да си позволя. Евангелието действително заповядва на този, който получи плесница, да подаде и другата си буза, но не и да иска прошка. Спомняте ли си за онзи герой от комедия, който вика, че го убиват, докато нанася удари с тоягата си? Такава е ролята на философа.

Не се надявайте, че ще му попречите да дойде при това лошо време. Гневът ще му помогне да намери времето и силите, които приятелството му отказва, и за първи път в живота си той ще дойде в деня, когато е обещал. Ще се изложи на смъртна умора, за да ми повтори лично оскърбленията, с които ме отрупва в писмата си. Аз съвсем нямам намерение да ги понеса търпеливо. Той ще се върне

болен в Париж, а аз, както вече е прието, ще бъда сметнат за много противен човек. Какво да се прави? Трябва да се изтърпи.

Но не се ли възхищавате от мъдростта на този човек, който искаше да дойде да ме вземе с файтон от Сен-Дьони, да вечеряме там, да ме върне в къщи (Свитък А, № 33) и който само седмица след това (Свитък А, № 34) е толкова обеднял, че не може да си позволи да отиде в Ермитажа освен пеш? Не е напълно изключено, за да говоря с неговия език, това да е съвсем искрено, но в такъв случай през тия осем дни са станали странни промени в материалното му състояние.

Споделям притеснението ви за болестта на майка ви. Но ще се съгласите, че вашата мъка далеч не е толкова голяма, колкото моята. Човек страда по-малко, когато любимите му същества са болни, отколкото когато са несправедливи и жестоки.

Сбогом, добра приятелко. За последен път ви говоря по този злополучен въпрос. Вие ме подканвате да отида в Париж с хладнокръвие, което би ме радвало при други обстоятелства.

Писах на Дидро какво бях предприел относно госпожа Льо Васьор по предложение на самата госпожа д'Епине. И понеже госпожа Льо Васьор предпочете, както можеше да се предполага, да остане в Ермитажа, където се чувства отлично, където винаги има компания и си живее много приятно, Дидро, не знаейки вече в какво да ме обвини, ме упрекна за предвидливостта, която съм проявил в случая, и продължи да ме укорява, че задържам госпожа Льо Васьор в Ермитажа, макар че това беше по неин собствен избор и че зависеше и винаги е зависело само от нея да се върне да живее в Париж, получавайки същите грижи от моя страна, както когато живее заедно с мене.“

Ето обяснението за първия упрек на Дидро от писмото му № 33. Обяснението за втория му упрек се намира в неговото писмо № 34.

„Летре^[70] (Дидро наричаше така на шега сина на госпожа д'Епине) навярно ви е писал, че на крепостния вал двадесет бедняци, умиращи от студ и глад, чакали лиара, който вие ще им дадете. Това е само образец от дребните ни клюки... и ако чуете останалото, не по-малко ще се забавлявате.“

Ето отговора ми на този ужасен довод, с който Дидро изглеждаше толкова горд:

„Вярвам, че отговорих на Летре, тоест на сина на един главен изкупчия, че не жалия бедняците, очакващи моя лиар, които той забелязал на крепостния вал. Очевидно богато бе наваксал скромната ми лепта. Определях го за мой заместник; парижките бедняци не би трябвало да се оплакват от тази промяна. Не би намерил толкова лесно също така добър заместник за бедняците от Монморанси, които имаха още по-голяма нужда. Тук живее добър почтен старец, който, след като е работил цял живот, умира от глад на старини, защото е останал вече без сили. Моята съвест е по-спокойна поради двете петачета, които му давам всеки понеделник, отколкото ако бих раздал сто лиара на бедняците от крепостния вал. Вие, философите, сте наистина много забавни, като смятате, че жителите на градовете са единствените хора, към които сте задължени. Всъщност именно на село човек се научава да обича хората и да им служи. В градовете той научава само да ги презира.“

Подобни странни скрупули подтикнаха един умен човек да оглупее до такава степен, че да ме обвинява сериозно поради отдалечението ми от Париж и да иска да ми докаже с моя собствен пример, че човек не може да живее извън столицата, ако не е зъл. Не разбирам днес как съм имал глупостта да му отговарям и да се сърдя,

вместо чисто и просто да му се изсмея в лицето. Обаче решенията на госпожа д'Епине и протестите на котерията на Холбах така омагьосаха духовете в негова полза, че, общо взето, аз минавах за виновен в този случай и дори госпожа д'Удто, възторжена почитателка на Дидро, настоя да отида при него в Париж и да направя първите стъпки за помирението ни, което, колкото и искрено и цялостно да беше от моя страна, се оказа доста нетрайно. Най-убедителният довод, с който тя си послужи, за да трогне сърцето ми, беше, че в този момент Дидро бил нещастен. Освен бурята, надигнала се против „Енциклопедията“, той беше жестоко атакуван и за пиесата си: въпреки кратката история, която беше сложил в началото, го обвиняваха, че я откраднал изцяло от Голдони. Дидро, още по-чувствителен към критиките дори от Волтер, беше смазан. Госпожа дьо Графини стигна дотам в настървението си да пусне слух, че съм скъсал с него по този повод. Сметнах, че е справедливо и благородно да докажа публично противното и прекарах два дни не само с него, но у него. Това беше второто ми пътуване до Париж, откакто се бях установил в Ермитажа. Първия път отидох, за да се притека на помощ на клетия Гофкур; той бе получил апоплектичен удар, от който не можа да се съвземе напълно. Тогава останах край леглото му, докато животът му беше в опасност.

Дидро ме прие любезно. Колко оскърбления може да заличи прегръдката на приятеля! Нима е възможно да остане някаква горчилка в сърцето? Ние почти не се обяснихме. Това не е необходимо, когато хората са се наранявали взаимно. Нужно е само едно: да умееш да забравиш. Дидро не бе предприел нищо подмолно, поне аз не бях в течение на такова нещо. Не беше както с госпожа д'Епине. Той ми показа плана на своя „Баща“. „Ето — казах му аз — най-добрата защита на «Извънбрачен син». Не казвайте нищо, обработете грижливо тази пиеса и я хвърлете неочаквано в лицето на вашите врагове вместо отговор. Той послуша съвета ми и резултатът беше благоприятен. Преди близо шест месеца му бях изпратил двете първи части на «Жюли», за да ми каже мнението си. Той още не ги беше чел. Прочетохме заедно една тетрадка.“ Той намери, че всичко е много „разплуто“, точно тази дума употреби: тоест многословно и претрупано. И самият аз бях почувствал същото вече. Но това словоизлияние се дължеше на трескавото ми състояние и никога не можах да поправа написаното. Последните части не са такива.

Четвъртата и особено шестата са истински шедьоври на френската фраза.

Втория ден след пристигането ми той пожела непременно да ме заведе на вечеря у господин фон Холбах. Бях в обтегнати отношения с него. Искрах дори да скъсам договора за ръкописа по химия, отхвърляйки с възмущение мисълта да съм задължен на този човек. Но Дидро надделя. Той ми се закле, че фон Холбах ме обичал най-искрено, че не бивало да му се сърдя за неговия тон, който му бил присъщ с всички и от който приятелите му страдали повече от всеки друг. Изтъкна ми, че ако откажа възнаграждението за този ръкопис, след като съм го приел преди две години, ще оскърбя дарителя, който не е заслужил това, че подобен отказ може дори да бъде зле изтълкуван като негласен упрек, че толкова късно се урежда окончателно сметката. „Аз виждам Холбах всеки ден — добави той. — Познавам по-добре от когото и да било душевното му състояние. Ако нямахте основание да бъдете доволен от неговото отношение, смятате ли, че ваш приятел може да ви посъветва да се унижите?“ С една дума, благодарение на обичайното ми малодушие аз се оставих да ме убеди и ние отидохме на вечеря у барона, който ме прие както друг път. Но жена му ме прие хладно и дори нелюбезно. Просто не можах да позная милата Каролин, която ми показваше толкова благоразположение, преди да се ожени. Отдавна още ми се бе сторило, че откакто Грим посещаваше семейство Ен, там вече не ме гледаха така благосклонно, както по-рано.

Докато бях в Париж, Сен-Ламбер се върна от войската. Понеже не бях уведомен за това, аз го видях едва след като се завърнах на село, най-напред в Шьоврет, а после в Ермитажа, където той дойде заедно с госпожа д'Удто да ме покани на вечеря. Можете да си представите с какво удоволствие ги приех! Още по-голямо удоволствие изпитах от доброто им разбирателство. Доволен, че не съм смутил щастието им, самият аз се чувствах щастлив. Мога да се закълна, че през цялото време, докато траеше моята безумна страст, и особено в онзи момент, дори и да бих могъл да му отнема госпожа д'Удто, не бих пожелал да го сторя и дори не бих се изкушил да го сторя. Тя ми беше така мила в своята любов към Сен-Ламбер, че мъчно можех да си я представя толкова чаровна, ако бъде влюбена в самия мене. И без ни най-малко да искам да смутя тяхната връзка, най-много, което съм желал истински от нея в своето безумие, беше да ми позволи да я обичам. С

една дума, колкото и силно да бях влюбен в нея, за мен беше също така приятно да бъда доверител, както и предмет на любовта ѝ, и нито за миг не съм считал любимия ѝ за мой съперник, а само за мой приятел. Ще кажете, че и този път не съм изпитвал истинска любов. Възможно е, но в такъв случай е било нещо още по-силно.

Колкото до Сен-Ламбер, той се държа като добре възпитан и разумен човек. Понеже аз бях единственият виновник, аз бях и единственият наказан и при това доста снизходително. Отношението му към мене беше рязко, но приятелско, и аз разбрах, че съм загубил до известна степен уважението му, но не и приятелството му. Утеших се лесно, защото знаех, че бих си възвърнал по-лесно първото, отколкото второто, и защото бях уверен, че той е достатъчно умен, за да сметне една неволна и преходна слабост за вродена порочна склонност. Ако във всичко случило се аз бях сгрешил в нещо, то провинението ми не беше голямо. Нима аз бях търсил приятелката му? Не ми ли я бе изпратил самият той? Нали тя дойде при мене? Можех ли да не я приема? Какво трябваше да сторя. Те сами бяха предизвикали злото, а аз бях пострадал. И той на мое място би сторил същото, а може би и нещо по-лошо. Защото най-сетне, колкото и вярна, колкото и порядъчна да беше госпожа д'Удто, тя беше жена. Него го нямаше. Поводите бяха чести, изкушението голямо и едва ли щеше да ѝ бъде лесно да се съпротивява все така успешно с някой по-предприемчив мъж. Голяма заслуга беше от нейна и от моя страна, че при подобни обстоятелства можахме да си поставим граници, които нито веднъж не си позволихме да прекрачим.

Макар и дълбоко в сърцето си да съзнавах, че съм се държал порядъчно, толкова улики бяха привидно против мене, че непобедимата ми стеснителност, от която никога не можах да се освободя, ме караше да се държа като виновен пред него и той злоупотребяваше, за да ме унижи.

Една малка подробност е достатъчна, за да обрисова взаимното ни положение. Аз му прочетох след вечерята писмото, което бях писал предишната година на Волтер, тъй като Сен-Ламбер ми каза, че чул за него. Той заспа, докато четях, и аз, някога така горд, а днес така оглупял, не посмях да прекъсна четенето и продължих, докато той хъркаше невъзмутимо. Подобен род унижения понасях аз и от такава

естество бяха неговите отмъщения. Но благородството му го въздържа да ги пусне в ход пред други хора.

Когато той си замина, установих, че госпожа д'Удто се е променила много към мене. Бях изненадан, като че ли не беше естествено да очаквам това. Развълнувах се повече, отколкото трябваше, и това много ми навреди. Изглежда, че всичко, на което се надявах, за да се излекувам от увлечението си, всъщност забиваше още по-дълбоко в сърцето ми стрелата, която накрая счупих, без да успея да я изтръгна.

Бях решил да победея напълно чувството си и да не пожаля никакви усилия, за да превърна безумната си любов в чисто и трайно приятелство. Съставих най-хубавите проекти, но за тяхното изпълнение се нуждаех от помощта на госпожа д'Удто. Когато ѝ заговорих за това, почувствах, че ме слуша разсеяно, смутено. Почувствах, че вече не ѝ е приятно с мене, видях ясно, че е станало нещо, което тя не желае да ми каже и което никога не узнах. Тази промяна, чиито причини не можах да си изясня, ме съкруши. Тя ми поиска обратно писмата си. Върнах ѝ ги всичките съвсем честно, макар че тя ме оскърби, като се усъмни за миг в мене. Това съмнение беше още един неочакван удар за сърцето ми, което тя не можеше да не познава. Тя призна, че съмненията ѝ са били неоснователни, но не го стори веднага. Разбрах, че е почувствала вината си едва след като е прегледала пакета. Долових даже известни угризения у нея и те бяха в моя полза. Не можеше да си вземе обратно писмата, без да ми върне моите. Каза ми, че ги била изгорила. Аз се осмелих да изкажа на свой ред съмнението си и признавам, че още ме съм се освободил от него. Не, не се хвърлят в огъня подобни писма! Читателите намериха пламенни писмата в моята „Жюли“. Боже мой! А какво биха казали за тия! Не, не, никога жена, която е могла да вдъхне такава любов, не ще има смелостта да изгори доказателствата за това чувство. Но аз не се страхувам, че тя ги е използвала, за да ме злепостави. Не вярвам, че е способна да извърши подобна низост. Освен това аз се бях погрижил да взема предпазни мерки. В моя глупав, но непобедим страх да не би да се погаври с мене, започнах тази кореспонденция в такъв тон, че тя да не може да ги прочете никому. Стигнах в опиянението си до такава близост, че се обръщах на „ти“ в писмата си! Какво огнено „ти“! То сигурно не я оскърбяваше! При все това тя се оплака няколко пъти, но

без никакъв успех. Оплакванията ѝ събуждаха опасенията ми, а освен това не можех да се реша да изоставя едно извоювано предимство. Ако тия писма все още съществуват и ако някой ден излязат на бял свят, всички ще узнаят как съм обичал.

Болката, която ми причини охладняването на госпожа д'Удто, увереността, че не съм го заслужил, ме доведоха до необикновеното решение да се оплача на самия Сен-Ламбер. Очаквайки ефекта от писмото, което му писах по този повод, аз се отдадох на развлечения, каквито би трябвало да потърся по-рано. В Шьоврет имаше празненства и аз написах музиката за тях. Удоволствието да блесна пред госпожа д'Удто в едно изкуство, което тя обичаше, засили вдъхновението ми, което между другото бе стимулирано и от още един фактор: желанието да покажа, че авторът на „Селският гадател“ владее композиция, защото отдавна бях забелязал, че някой подмолно всява съмнение поне относно музикалната част. Дебютът ми в Париж, изпитанията, на които бях подлаган неведнъж, както у господин Дюпен, така и у господин дьо ла Поплиниер, многото музикални пиеси, които бях съчинил за четиринадесет години сред най-известните музиканти и, кажи-речи, под очите им, операта „Любовни музи“ и най-сетне „Гадателят“, един мотет, който бях композирал за госпожица Фел и който тя бе изпяла на духовния концерт, толкова беседи върху това красиво изкуство с най-добрите майстори, всичко това би трябвало да осуети или поне да разсее подобно подозрение. Но то съществуваше независимо от всичко дори в Шьоврет и аз чувствах, че и господин д'Епине го споделя донякъде. Без да дам вид, че забелязвам това, аз се нагърбих да му съчиня един мотет по случай освещаването на параклиса в Шьоврет и го помолих да ми намери текст по свой избор. Той възложи на дьо Линан, възпитател на сина му, да го напише. Дьо Линан съчини подходящите за случая думи и само една седмица след като ми ги даде, мотетът беше готов. Този път засегнатото ми честолюбие изигра ролята на Аполон и никога не съм написвал по-съдържателна композиция. Текстът започваше с думите: „*Ecce sedes hic Tonantis.*“^[71] Тържественният тон на началото съответстваше на думите и целият мотет беше така мелодичен, че всички се смаяха. Бях го аранжирал за голям оркестър. Д'Епине събра най-добрите музиканти. Госпожа Бруна, италианска певица, изпя мотета и акомпаниментът беше отличен. Моят мотет имаше толкова

голям успех, че впоследствие го изпълниха в духовния концерт, където въпреки подмолните интриги и посредственото изпълнение той бе акламиран на два пъти еднакво възторжено. Дадох за приема на господин д'Епине идеята за една пиеса, нещо средно между драма и пантомима, която съчини госпожа д'Епине, а аз написах музиката към нея. Когато Грим пристигна, всички говореха за музикалните ми постижения. Само след час не се споменаваха вече за тях. Но доколкото зная и никой вече не се усъмни дали умея да композирам.

Още със самото пристигане на Грим престоят ми в Шьоврет, където и без това не ми беше вече кой знае колко приятно, ми стана непоносим, защото с мене постъпиха така, както никога досега и както изобщо не можех да си представя, че може да се постъпи. Още преди той да пристигне, ме преместиха от почетната стая за гости, съседна на спалнята на госпожа д'Епине, където първоначално ме бяха настанили: приготвиха я за господин Грим, а на мене дадоха друга, по-отдалечена. „Ето — казах смеешком на госпожа д'Епине — как новодошлите изместват старите.“ Тя явно се смути. Още същата вечер разбрах защо, понеже узнах, че между нейната спалня и стаята, която напусках, имало скрита вратичка, която тя бе сметнала излишно да ми покаже. Нейната връзка с Грим не беше тайна за никого нито в дома ѝ, нито в обществото, нито дори за мъжа ѝ. Но въпреки това, вместо да я признае пред мене, комуто бе доверила много по-важни тайни и в когото бе напълно сигурна, тя винаги я отричаше енергично. Разбрах, че това нейно нежелание да я сподели с мене се дължеше на Грим, който, макар и да му бях доверил всичките си тайни, не ми бе поверил нито една своя.

Колкото и да ме настройваха в негова полза някогашните ми чувства към него, които още не бяха изтлели, както и действителните му качества, хубавото ми отношение не можа да оцелее, тъй като той положи особени грижи, за да го разруши. Когато се видяхме, все едно, че беше граф дьо Тюфиер: едва-едва отговори на поздрава ми. Нито веднъж не ме заговори и не ми даде възможност да го заговоря и аз, защото изобщо не ми отговаряше. Минаваше навсякъде пръв, заемаше навсякъде първото място, без изобщо да ми обърне внимание. И това все пак би било поносимо, ако не влагаше оскърбителна показност в пренебрежението си. Преценете сами по една подробност измежду хилядите други. Една вечер, понеже госпожа д'Епине се чувстваше

неразположена, поръча да ѝ занесат да хапне в стаята ѝ и ме покани да се кача заедно с нея. Аз приех. Грим дойде след това. Малката масичка беше вече сложена. Имаше само два прибора. Сервират: госпожа д'Епине сяда на мястото си от едната страна на камината! Господин Грим взема едно кресло, настанява се от другата страна, дръпва масичката между двама им, разгъва салфетката и почва да се храни, без да ми каже нито дума. Госпожа д'Епине се изчервява и за да го накара да поправи грубостта си, ми предлага собственото си място. Той не казва нищо, не ме поглежда дори. Понеже не можех да се приближа до камината, оставаше ми само да се разхождам из стаята, докато ми донесат прибор. И той ме остави да вечерям на края на масичката, далеч от огъня, без да прояви ни най-малка учтивост, макар че бях болен, по-възрастен от него, по-стар приятел на дома, аз го бях въвел в това семейство и в качеството си на любимец на домакинята, той трябваше да ми окаже гостоприемство. Цялото му държане с мене съответстваше на този дребен случай. Не може да се каже, че се отнасяше с мене като с по-нискостоящ, аз изобщо не съществувах за него. Мъчно можех да позная някогашния селяндур, който у принц дьо Сакс-Гота се чувстваше поласкан от погледа ми. Още по-мъчно можех да съгласувам пълното му мълчание и оскърбителното му изражение с нежното приятелство, което той тръбеше, че изпитва към мене, пред всички, за които беше сигурен, че ме обичат. Вярно е, че единствената проява на това негово приятелство бе, че оплакваше участта ми точно когато аз не се оплаквах, че съчувстваше на тъжната ми орис точно когато бях доволен и се вайкаше, че отказвам грубо благотворителните грижи, които той искал да положи за мене. Така той изкусно умееше да изтъкне нежното си великодушие и да порицае неблагоприятния мизантроп, че неусетно създаваше у всички навика да си представят между подобен покровител като него и нещастник като мене само един вид отношения: благодения от едната страна и задълженост от другата, без да предполагат, че е допустимо приятелство на равен с равен. Колкото до мене, аз напразно се мъчех да открия с какво бих могъл да съм задължен на този нов покровител. Давал му бях назаем пари, докато той никога не бе правил това. Бдял бях над него, когато беше болен, докато той дори не идваше да ме навести, когато боледувах самият аз. Всички мои приятели станаха негови, нито един негов приятел не стана никога мой. Поставих цялото си влияние в

негова услуга, докато той използва своето подмолно и в съвсем друга насока. Никога не ми оказа, нито даже предложи каквато и да е услуга. Как тогава беше мой меценат? Как бях негово протеже? Не проумявах, а и сега не мога да проумея.

Вярно е, че той се държеше повече или по-малко безочливо с всички, но с никого толкова грубо, както с мене. Спомням си, че веднъж Сен-Ламбер едва не му запрати чинията си в лицето, когато Грим го обвини в лъжа пред всички сътрапезници и заяви брутално: „Това не е вярно!“ Към резкия си по рождение тон той прибави самодоволството на парвеню и стана дори смешен в безкрайната си безочливост. Общуването с висшето общество бе така примамливо за него, че скоро започна да се превзема като най-глупавите измежду благородниците. Обръщаше се към прислужника си само с едно повикване: „Ей ти там!“, като че ли измежду многочислената си прислуга негово благородие не знае кой точно е дежурен. Когато го пращаше да му купи нещо, му хвърляше парите на земята, вместо да му ги даде на ръка. Най-сетне, забравил напълно, че и прислужникът е човек, той се отнасяше към него така грубо и презрително, че клетият момък, който беше много свястно момче — госпожа д'Епине му го бе дала — напусна службата без никакво друго оплакване освен непоносимо лошото отношение: той беше Ла Фльор на този нов самохвалко!^[72]

Толкова тщеславен, колкото и празен, с големите си мътни очи и вяла стойка той имаше големи претенции спрямо жените и след фарса си с госпожица Фел минаваше пред много от тях за мъж със силни чувства. Тази случка му създаде отлична репутация и той се пристрасти към чистоплътността си като жена. Пожела да бъде красавец. Най-голямата му грижа стана поддържането на външността му. Всички разбраха, че си слага белило. Аз не вярвах, но също се усъмних не само защото тенът му стана по-хубав и защото на тоалетната му масичка намирах купища белила, но и защото, влизайки веднъж в стаята му, го заварих да си четка ноктите със специална четчица и той продължи гордо това занимание пред мене. Реших, че щом един мъж може цели два часа да четка ноктите си, може също да отдели няколко секунди, за да попълни с белило грапавините на кожата си. Добродушният Гофкур, който нямаше капка злоба, го беше прекръстил шеговито Тиранина-Белило.

Това бяха само смешни подробности, но съвършено чужди на моя нрав. Те окончателно допринесоха да се усъмня в него. Не можех да повярвам, че човек, който толкова лесно се главозамайва, може да запази праволинейност в чувствата си. Страшно обичаше да си приписва изключителна чувствителност и силни чувства. Възможно ли беше тези качества да се съгласуват с недостатъци, присъщи на дребните души? Може ли бурните и постоянни пориви на едно чувствително сърце извън него самото да го оставят да се занимава непрекъснато с всевъзможни дребни грижи за жалката му собствена личност? Боже мой! Когато в нечие сърце пламти този неземеен огън, човек се стреми да го излъчи навън, да покаже това, което крие в гърдите си. Той би желал да сложи сърцето си върху лицето си; през ум не би му минало за друг грим.

Така се бях разпоредил за децата си, че не се нуждаех от ничия помощ. Но аз уведомих независимо от това приятелите си само за да бъдат в течение на този факт и за да не им се представям по-добър, отколкото съм всъщност. Тези мои приятели бяха трима: Дидро, Грим, госпожа д'Епине. Най-достойният за доверието ми мой приятел Дюкло беше единственият, с когото не споделих този факт. Той все пак го узна. От кого? Не зная. Почти невероятно е тайната да е била издадена от госпожа д'Епине, защото тя знаеше, че ако ѝ отвърна със същото, ако изобщо бях способен за такова нещо, разполагах с достатъчно доверени ми от нея неща, за да си отмъстя жестоко. Остават Дидро и Грим, които тогава бяха толкова тясно свързани, главно срещу мене, че е повече от вероятно да са извършили заедно това престъпление. Готов съм да се обзаложа, че Дюкло, комуто не бях поверил тайната си и следователно можеше да разполага с нея, единствен я запази.

В желанието си да ми отнемат „гувернантките“, Грим и Дидро се бяха опитали да привлекат и него в заговора си. Той винаги отхвърляше с презрение предложенията им. Едва по-късно научих от него всичко, което бе станало между тях по този повод. Но още на времето знаех достатъчно благодарение на Терез, за да си дам сметка, че зад всичко това са се крили някакви тайни кроежи, че са искали да разполагат с мене ако не против волята ми, то най-малкото, без аз да зная, или че са се мъчили да използват двете жени като оръдие за техните скрити намерения. Всичко това безспорно не беше лоялно.

Противопоставянето на Дюкло е ярко доказателство. Който иска, нека вярва, че това е приятелство!

Мнимите им приятелски чувства ми вредяха и вътре в семейството, и вън от него. Дългите разговори, водени често от няколко години с госпожа Льо Васьор, промениха неусетно отношението на тази жена към мене, и то явно не в положителен смисъл. За какво ставаше дума в тия странни разговори насаме? Защо беше нужна тази дълбока тайна? Нима разговорът с тази бабичка беше толкова приятен, та да се смята за голяма чест, или беше толкова важен, та да се държи в такава пълна тайна? От три-четири години, откакто траеха тия срещи, те винаги ми се струаха смешни. Когато си ги припомних тогава, те ми се сториха чудни. Учудването ми щеше да прерасне в безпокойство, ако знаех още тогава какво ми готви тази жена. Въпреки привидната загриженост за мене, с която Грим се хвалеше пред познатите ни и която мъчно можеше да се съгласува с държането му лично с мене, той не направи абсолютно нищо, което да бъде в моя изгода, а състраданието, което уж изпитваше към мене, целеше по-скоро да ме унижи, отколкото да ми помогне. Той ми отнемаше дори, доколкото зависеше от него, и възможността да изкарам малко пари от занаята си, заявявайки на всеослушание, че съм лош копист — не отричам, че в този случай казваше истината, но нима именно той трябваше да разтръбява това? Той доказваше, че не се шегува, като прибъгваше до услугите на друг преписвач на ноти и като ми отнемаше всички клиенти, които успяваше да разубеди. Човек би си помислил, че възнамерява да ме накара да завися от него и от благоволенieto му дори за прехраната си и да пресуши всеки мой източник, за да изпадна в тази зависимост.

С една дума, разумът ми потисна старото ми предразположение, което все още говореше в негова полза: реших, че характерът му е в най-добрия случай твърде съмнителен, а колкото до приятелството му, отсъдих, че е лицемерно. И твърдо решен да не го виждам вече, предупредих госпожа д'Епине, като подкрепих решението си с няколко безспорни факта, които вече забравих.

Тя се противопостави енергично, без да може да обори основанията ми. Не беше се допитала до него. Но на другия ден, вместо да се обясни устно с мене, тя ми връчи едно много ловко написано писмо, което бяха измайсторили заедно. Без да се спира

конкретно на нито един от приведените от мене факти, тя го оправдаваше, убеждавайки ме, че бил съсредоточен в самия себе си и упреквайки ме, че съм го заподозрял във вероломство, ме подканваше да се сдобря с него. Това писмо, което ще намерите в свитък А, № 48, ме разколеба. В един разговор след това с нея, по време на който тя се оказа по-добре подготвена, отколкото първия път, аз окончателно се поддадох на внушенията ѝ: стигнах до мисълта, че може би съм го преценил неправилно и в такъв случай действително съм се провинил сериозно пред приятеля си и трябва да изкупя вината си. С една дума, както бях правил вече няколко пъти с барон фон Холбах, с Дидро, донякъде по собствена воля, донякъде от малодушие, аз пак направих първите стъпки за помиряване, които всъщност имах право да изисквам. Отидох при Грим, подобно втори Жорж Данден, да му искам извинение за оскърбленията, които ми бе нанесъл, воден все от това погрешно убеждение — то ме е накарало да извърша хиляди низости пред мнимите си приятели, — че няма омраза, която да не може да се обезоръжи с много благост и добри обноски, докато всъщност, напротив, омразата на жестокосърдечните хора още повече се разпалва, когато нямаг на какво да се позоват, и съзнанието за собствената им несправедливост е още един повод за недоволство от жертвата. Без да излизам от разказа на собствения си живот, разполагам с ярко доказателство на тази максима в случая с Грим и Троншен, превърнали се и двамата в мои най-върли врагове просто защото това им харесваше, от прищявка, за забавление, без да могат да ме обвинят в най-малко провинение спрямо нито един от двамата, и тяхното настървение расте от ден на ден подобно на настървението на тигрите именно защото могат лесно да го утолят.

Аз се надявах, че смутен от благосклонността ми и от желанието ми за помирение, Грим ще ме посрещне с разтворени обятия, с най-нежно приятелство. Той ме прие като римски император, с високомерие, което не бях срещал дотогава у никого. Съвсем не бях подготвен за подобен прием. Когато, изпаднал в неловкост от тази тъй неприсъща за мене роля, казах накратко с плахо изражение какво ме води при него, преди да се сдобри с мене, той произнесе много величествено дълга, предварително подготвена реч, в която изреждаше многочислените си редки добродетели, най-вече в приятелството. Особено наблегна на нещо, което отначало ми направи много силно

впечатление: че винаги запазвал приятелите си. Докато ми говореше, аз си казвах мислено, че би било твърде жестоко за мене, ако съм единственото изключение от това правило. Той толкова често и така предвзето повтаряше това, че аз си помислих, че ако следва в това само гласа на сърцето си, не би бил така възхитен от тази максима, но че я превръща в изкуство, полезно на неговите цели, в средство за преуспяване. Дотогава и с мене беше същото, и аз запазвах завинаги приятелите си. Още от най-ранно детство не бях загубвал нито един освен ако не ми го отнемеше смъртта, и все пак тази мисъл не бе ми хрумвала още. Тя не беше за мене максима, към която се придържах. Тъй като това предимство беше общо и за двама ни, защо се перчеше само той, ако не си беше наумил предварително да ме лиши от него? После се постара да ме унижи, доказвайки ми предпочитанието, което общите ни приятели му оказваха. Аз виждах не по-зле от него това предпочитание. Въпросът беше как бе го извоювал, дали с личните си достойнства, или с ловкостта си, дали защото самият той се бе издигнал, или защото се бе опитал да ме принизи. Най-сетне, когато подчерта, колкото можа, огромното разстояние между мене и него, което правеше още по-ценна милостта, която щеше да ми окаже, той благоволи да ме целуне в знак на помирение, и то едва-едва, както кралят целува новопосветените рицари. Все едно, че бях паднал от облаците, бях направо смаян, чудех се какво да кажа и не намирах нито дума. Цялата сцена напомняше строго мъмрене на ученик от възпитателя, който му прощава боя с камшик. Не мога да си я спомня, без да си дам сметка колко измамни са преценките, основани на привидни качества и имащи такава тежест за простите хора, и колко често дързостта и гордостта са на страната на виновника, а срамът и смущението на страната на невинния.

Ние се сдобрихме. Тъй или иначе, това облекчи сърцето ми, което изпада в смъртна тревога от всяко скарване. Можете да предположите, че подобно сдобряване не промени неговото отношение. То ми отне само правото да се оплаквам. Затова реших да търпя всичко и да не казвам вече нищо.

Толкова неприятности, връхлетели ме една след друга, ме хвърлиха в такова униение, че почти нямах сила да се владея. Без отговор от Сен-Ламбер, пренебрегван от госпожа д'Удто, не смеейки вече да се доверя комуто и да било, започнах да се опасявам, че

превръщайки приятелството в свой идол, аз всъщност съм жертвал живота си за химери. След като ги бях подложил на изпитание, всъщност от всичките ми приятели оставаха само двама души, които бяха запазили ненакърнено уважението ми и на които можех да се доверя: Дюкло, когото не виждах вече, откакто се бях оттеглил в Ермитажа, и Сен-Ламбер. Въобразих си, че мога истински да изкупя вината си спрямо последния само като му разкрия безрезервно сърцето си и реших да му се изповядам напълно за всичко, което не би компрометирало неговата любима. Сигурен съм, че този избор беше още една клопка на моята страст, един опит да не се отдалечавам от нея. Но безспорно е, че бях готов да се хвърля без уговорки в ръцете на нейния възлюбен, да се поставя изцяло на негово разположение и да отида в искреността си колкото може по-далеч. Канех се да му пиша второ писмо, на което бях сигурен, че ще отговори, когато узнах тъжната причина за мълчанието му. Той не бе могъл да издържи докрай изморителния поход. Госпожа д'Епине ми съобщи, че получил удар и се парализирал, а госпожа д'Урто, която също се бе разболяла от мъка, не можа да ми пише веднага, а едва след два-три дни ми съобщи от Париж, където беше по онова време, че той е заминал за Екс-ла-Шапел да прави бани. Не мога да кажа, че тази тъжна вест ме опечали точно толкова, колкото нея. Но сърцето ми се сви болезнено и не знаех дали това бе по-малко мъчително, отколкото нейната скръб и сълзи. Огорчението ми, че той е зле, засилено от опасението, че може би изживяната тревога е допринесла за състоянието му, ме развълнуваха по-силно от всичко, което ми се бе случило дотогава, и осъзнах съкрушен, че ми липсва необходимата сила, за да понеса толкова голяма грижа. За щастие моят благороден приятел не ме остави дълго в това непоносимо положение. Той не ме забрави въпреки удара и аз скоро научих от самия него колко зле съм съдел за чувствата и отношението му. Но време е да разкажа за големия обрат в моята участ, за катастрофата, която раздели живота ми на два основно различни периода и ми навлече такива тежки последици от една съвсем невинна причина.

Едип ден най-неочаквано госпожа д'Епине прати да ме повикат. Още с влизането си забелязах в очите ѝ и в цялото ѝ държане известно смущение, което ми направи особено силно впечатление, защото

съвсем не ѝ беше обичайно. Едва ли имаше на света някой друг, който по-добре от нея да умееше да владее лицето и жестовете си.

— Драги приятелю — каза ми тя, — заминавам за Женева. Гърдите ми са в лошо състояние, здравето ми е така разклатено, че трябва да изоставя всичко и да отида да се консултирам с Троншен.

Това нейно решение, взето внезапно, и то в началото на зимата, ме учуди много главно защото само преди тридесет и шест часа, когато се бяхме видели за последен път, изобщо не бе станало дума за това. Попитах я кого ще вземе със себе си. Тя ми каза, че ще вземе сина си заедно с господин дьо Линан и после добави нехайно:

— Ами вие, мой мечоко, няма ли да дойдете?

Понеже не мислех, че говори сериозно, тъй като през настъпващия сезон почти не бях в състояние да излизам от стаята си, казах шеговито, че сигурно ще бъде много полезно за болника да вземе в свитата си друг болен. Самата тя не даде вид, че е направила предложението си сериозно и повече не отвори дума за това. Говорихме само за приготовленията за пътуването ѝ, с които тя се занимаваше много усилено, тъй като бе решила да тръгне след две седмици.

Не беше необходима кой знае каква проникателност, за да разбере, че това пътуване беше подтикнато от някакво тайно съображение, което не споделях с мене^[73]. Тази тайна, в която единствено аз от целия дом не бях посветен, ми беше разкрита още на следващия ден от Терез; доверил ѝ я бе домоуправителят Тесие, който на свой ред я бе научил от камериерката. Макар че госпожа д'Епине не ми бе поверила тази тайна и затова не съм длъжен да я пазя, тя е премного свързана с други интимни неща, които ми е казвала, затова няма да се разпростирам по този въпрос. Но тези тайни, които никога не излязоха и няма да излязат нито от устата ми, нито изпод перото ми, се знаеха от твърде много хора, за да останат скрити за когото и да било от познатите ѝ.

Уведомен за истинската причина на пътуването ѝ, бих могъл да отгатна подмолния неприятелски умисъл в опита да ме накарат да послужа за параван. Но госпожа д'Епине толкова малко бе настояла, че аз продължавах да смятам поканата ѝ за несериозна и само ми стана много забавно, като си представих как смешно щях да изглеждам в този случай, ако бях се нагърбил с тази роля. Впрочем тя спечели

много от моя отказ, защото в края на краищата успя да накара собствения си мъж да я придружи.

След няколко дни получих от Дидро писмото, което привеждам тук. Това писъмце, просто сгънато на две, така че цялото му съдържание можеше лесно да се прочете, бе адресирано до мене в дома на госпожа д'Епине и предадено на господин дьо Линан, възпитател на сина и довереник на майката.

ПИСМО НА ДИДРО

(СВИТЪК А, № 52)

„Аз съм създаден да ви обичам и да ви причинявам болка. Узнавам, че госпожа д'Епине отива в Женева, а не ми казват, че вие заминавате с нея. Драги приятелю, ако сте доволен от госпожа д'Епине, трябва да я придружите. Ако сте недоволен от нея, още повече се налага да я придружите. Нима не ви тежат задълженията, които би трябвало да изпитвате към нея! Ето случай да се отплатите отчасти и да ви олекне. Нима ще намерите друг повод в живота си, за да ѝ засвидетелствате признателността си? Тя отива в страна, където ще се чувства като паднала от небето. Болна е. Ще се нуждае от развлечение и забавление. При това е зима! Слушайте, приятелю, възраженията, свързани с вашето здраве, могат да бъдат по-основателни, отколкото предполагам. Но нима днес сте по-зле, отколкото сте били преди един месец или отколкото ще бъдете, когато се запролети? Нима след три месеца бихте пътували по-удобно дотам, отколкото днес? Колкото до мене, признавам ви, че ако не бих понасял пътуването с карета, бих я придружил пеш, с бастун в ръка. Не се ли страхувате, че ще изтълкуват зле вашето поведение? Ще ви заподозрат в неблагодарност или в някакви други тайни съображения. Зная, че каквото и да сторите, вие ще се позовете винаги за ваше оправдание на съвестта си, но дали само тя е достатъчна и позволено ли е до такава

степен да се пренебрегва мнението на другите? Впрочем, драги приятелю, аз ви пиша това писмо, за да бъда чист пред вас и пред себе си. Ако не ви харесва, можете да го хвърлите в огъня и да не става вече дума за него, все едно, че не съм ви го писал. Приветствам ви, обичам ви и ви целувам.“

Така се разтреперих от гняв, така ми се зави свят, докато четях това писмо, че едва успях да го довърша, но все пак забелязах колко ловко именно в него Дидро бе взел по-нежен, по-мил и по-лоялен тон, отколкото във всички други свои писма, в които в най-добрия случай се обръщаше към мене с едно хладно „драги“, без да благоволи да ме нарече свой приятел. Долових лесно, че той ми бе написал това писмо не по свой собствен почин: завършекът, любезната форма, пътят, който бе изминало, скриваха неумело вдъхновителите му. Ние си пишехме обикновено по пощата или по куриера на Монморанси и той за пръв и единствен път бе пратил писмото си не направо на мене.

Когато възмуцението ми попремина, за да мога да пиша, аз бързо надрасках следния отговор и го занесох веднага от Ермитажа, където бях, в Шьоврет, за да го покажа на госпожа д'Епине и в гневното си заслепление пожелах да ѝ го прочета лично, както и писмото на Дидро.

„Драги приятелю, вие не можете да знаете нито колко много съм задължен на госпожа д'Епине, нито до каква степен се чувствам обвързан, нито дали тя действително се нуждае от мене при това пътуване, нито дали желае да я придружа, нито дали ми е възможно да го сторя, нито основанията ми да се въздържа да замина с нея. Не отказвам да споря с вас по всички тия точки, но дотогава ще се съгласите, че да ми приписвате така настойчиво какво трябва да направя, без да сте се осведомили достатъчно, за да можете да прецените, е само голо умуване, драги философе! Най-лошото според мене в случая е, че не изказвате ваше собствено мнение. Аз не само не съм склонен да се оставя да ме водят от ваше име

трети и четвърти лица, но намирам, че тези подмолни ходове не съответстват на откровеността ви и занаят и за мене, и за вас ще бъде по-добре, ако се въздържате от тях.

Опасявате се, че ще изтълкуват зле поведението ми. Но аз не вярвам сърце като вашето да посмее да помисли нещо лошо за моето. Други може би биха се изказали по-ласкаво за мене, ако им приличах повече. Пази боже, да търся тяхното одобрение! Нека злобните души ме дебнат и тълкуват действията ми. Русо не е създаден да се бои от тях, нито Дидро да се вслушва в думите им.

Искате да хвърля в огъня писмото ви, ако не ми е харесало, и да не говорим повече за него? Мислите ли, че мога така лесно да забравя нещо, което идва от вас? Драги мой, вие толкова малко държите на сълзите ми, когато ми причинявате мъка, колкото и на живота и здравето ми, когато ме отрупвате с неудачни препоръки. Ако можехте да се освободите от този лош навик, вашето приятелство ще ми носи повече радост и няма да бъде толкова достоен за оплакване.“

Когато влязох при госпожа д'Епине, заварих Грим при нея и много се зарадвах. Прочетох им високо и ясно двете писма, със смелост, за каквато не се смятах способен при стеснителния си нрав, и прибавих няколко думи в същия дух. При тази неочаквана дързост от обикновено толкова плах човек и единият, и другият се стъписаха и загубили ума и дума, не отговориха нищо. Онзи арогантен тип, главно, наведе очи към земята и не посмя да издържи мълниеносния ми поглед. Но в същия миг дълбоко в себе си той се закле да ме погуби и сигурен съм, че преди да се разделят, двамата са уговорили как да сторят това. Горедолу по същото време, но малко по-късно получих най-сетне чрез госпожа д'Удто отговора на Сен-Ламбер (Свитък, А № 57), изпратен от Волфенбутел няколко дни след удара му. Моето писмо се забавило по пътя. Неговият отговор ми донесе утешение, което ми беше толкова нужно в този момент; писмото му беше изпълнено с уверения в почит и приятелство, които ми вдъхнаха смелостта и силата да ги заслужа. От този миг останах верен на приятелския си дълг.

Безспорно е обаче, че ако Сен-Ламбер се беше оказал не толкова разумен, не толкова великодушен и не толкова коректен, аз щях да бъда безвъзвратно загубен.

Времето се разваляше и хората се прибираха от курорт. Госпожа д'Удто ме уведоми за деня, когато възнамерява да се сбогува с долината и ми определи среща в Обон. Този ден съвпадна случайно с деня, когато госпожа д'Епине замина за Париж, за да довърши приготовленията за пътуването си. За щастие тя замина сутринта и аз успях, след като се разделих с нея, да отида да вечерям при зълва й. Писмото на Сен-Ламбер беше в джоба ми. Препрочетох го много пъти, докато отивах при нея. Това писмо ме окрили срещу слабостта ми. Реших и удържах решението си да виждам занапред в госпожа д'Удто само моята приятелка и възлюбената на приятеля ми и прекарах четири-пет часа насаме с нея в пленително спокойствие, безкрайно по за предпочитане, дори по отношение на удоволствието, от пламенната трескавост, в която изпадах дотогава край нея. Понеже тя знаеше отлично, че сърцето ми не се е променило, оцени усилията ми да се овладеея. Уважението й към мене стана по-голямо и аз видях с радост, че приятелството й към мене все още не беше угаснало. Тя ми съобщи, че очаква наскоро завръщането на Сен-Ламбер, който, макар и доста възстановен след удара, не беше вече в състояние да издържи изморителните военни походи и напусна войската, за да живее спокойно край нея. Ние си помечтахме колко прекрасно ще си дружим тримата и можехме да се надяваме, че изпълнението на този проект щеше да бъде трайно, защото всички чувства, които могат да свържат честни и чувствителни сърца, бяха налице и ние притежавахме достатъчно дарби и познания, само ние тримата, за да си стигаме и да нямаме нужда от други чужди за нас хора. Уви! Мечтаейки си за такъв приятен живот, аз бях толкова далеч от представата за живота, който ме чакаше!

След това говорихме за сегашните ми отношения с госпожа д'Епине. Аз показах писмото на Дидро и моя отговор. Разказах й подробно всичко случило се по този повод и й заявих, че съм решил да напусна Ермитажа. Тя се противопостави енергично, изтъквайки всесилни за мене съображения. Каза ми, че би предпочела да бях приел да отида в Женева, защото предвиждаше, че неизбежно ще намесят и нея в отказа ми, че писмото на Дидро е вече указание за това. Но

понеже знаеше моите съображения също така добре, както и аз, не настоя повече по този въпрос. Закле ме да избягвам на всяка цена каквото и да било шумно скарване и да обоснова отказа си с приемливи доводи, за да отстраня несправедливото подозрение, че тя има пръст в него. Казах ѝ, че задачата, която ми възлага, не е лека. Но че решен да изкупя вината си дори с цената на репутацията си, предпочитам да запазя нейното добро име и съм готов да понеса всичко, което позволява чувството ми на чест. Скоро ще узнаете дали съумях да удържа обещанието си.

Мога да ви се закълна, че моята нещастна любов не само не бе отслабнала, но никога не съм обичал по-силно, по-нежно моята Софи, отколкото този ден. Но писмото на Сен-Ламбер, чувството ми за дълг и отвращението ми от измамата оказаха толкова силно въздействие върху мене, че по време на цялата ни среща не изпитах никакво чувствено възбуждение и не бях изкушен да целуна дори ръката ѝ. Когато си тръгваше, тя ме целуна пред прислугата си. Тази целувка, толкова различна от целувките, които ѝ открадвах понякога под дърветата, беше доказателство, че съм възвърнал властта над себе си. Почти съм сигурен, че само за три месеца щях да се излекувам основно от увлечението си, ако сърцето ми беше имало време да се уталожил без сътресения.

Тук свършват личните ми връзки с госпожа д'Удто. Връзки, за които всеки би могъл да съди по привидните външни прояви според склонностите на собственото си сърце, но по време на които силната любов, която ми вдъхна тази приятна жена, по-силна може би от всяка друга на света, ще се слави — небето ни е свидетел с необикновените и мъчителни жертви, направени и от двамата ни в името на дълга, честта, любовта и приятелството. Ние се бяхме много издигнали взаимно в очите си, за да можем лесно да се принизим. Би трябвало да бъдем недостойни за уважение, за да се решим да загубим толкова ценната си взаимна почит и именно силата на чувствата, които можеха да ни тласнат към прегрешение, ни попречи да го извършим.

Така след едно толкова продължително приятелство към едната от тия две жени и толкова силна любов към другата аз се сбогувах и с двете поотделно в един същи ден. С едната, за да не я видя никога вече през живота си, а с другата, за да я срещна само два пъти при обстоятелства, които след малко ще разкажа.

След заминаването им аз се оказах страшно затруднен да изпълня всичките неотложни и противоречиви задължения, възникнали поради неблагоприятните ми постъпки. Ако бях в обичайното си положение, след предложението и отказа за пътуването до Женева можех да си стоя спокойно и всичко щеше да бъде наред. Но аз бях забъркал глупаво голяма каша и не можех да оставя нещата така; ако исках да се отърва от по-нататъшни обяснения, трябваше да напусна Ермитажа. А именно това обещах на госпожа д'Удто да не правя поне в онзи момент. Освен това тя ме бе задължила да се извиня пред мнимите си приятели за отказа ми да замина, за да не го приписват на нея. Обаче аз не можех да изтъкна истинската причина, без да оскърбя госпожа д'Епине, а безспорно ѝ дължах признателност след всичко, което беше направила за мене. При обективна преценка на положението предстоеше ми да направя неприятния и неизбежен избор — да изменя или на госпожа д'Епине, или на госпожа д'Удто, или на самия себе си, и аз избрах последното. Реших се честно, ясно, без увъртане, с великодушие, достойно да залича грешките, които ме бяха довели до тази крайност. Тази жертва — така добре използвана от враговете ми и може би очаквана от тях — опропасти доброто ми име и ми отне, благодарение на техните грижи, уважението на обществото, но ми възвърна уважението към самия мене, единствена утеха в неволите. Не за последен път, както ще видите, съм правил подобни жертви и не за последен път са ги използвали, за да ме съкрушат. Грим беше единственият, който привидно не беше участвал в тази разправия. Аз реших да се обърна към него. Написах му дълго писмо, в което изложих колко е смешно, че се опитват да превърнат в мое задължение това пътуване до Женева, че моето присъствие би било не само излишно, но бих затруднил госпожа д'Епине, като същевременно това би предизвикало големи неудобства за мене. Не устоях на изкушението да му дам да разбере, че съм в течение на всичко и затова ми се струва необяснимо да се изисква от мене да я придружа, докато самият той съвсем не възнамерява да го стори и никой дори не споменава за него. Това писмо, в което бях принуден на много места да увъртам, понеже не казвах ясно доводите си, би могло да накара непосветените да сметнат, че съм извършил кой знае какви прегрешения. Но то беше образец на въздържаност и дискретност за хората, които като Грим бяха в течение на нещата, които премълчавах и

които оправдаваха напълно поведението ми. Не се побоях дори да вмъкна още един довод срещу себе си, като казах, че и други мои приятели споделят убеждението на Дидро, за да намекна, че и госпожа д'Удто е била на същото мнение, което беше вярно, като премълчах обаче, че тя се е съгласила с мене, когато е чула съображенията ми. Можех най-добре да разпръсна подозрението, че е съучастница в решението ми, като се покажа привидно недоволен от нея по този въпрос.

Писмото ми завършваше с проява на доверие, която би трогнала всекиго другиго: подканвайки Грим да прецени съображенията ми и да ми съобщи след това мнението си, аз му заявявах, че ще изпълня съвета му, какъвто и да е, и така възнамерявах да направя, дори ако се бе произнесъл за заминаването ми. Защото след като господин д'Епине щеше да съпровожда жена си, моята роля се изменяше — отначало искаха аз да се нагърбя с тази задача, а на него се спряха едва след моя отказ.

Отговорът на Грим се забави. Той беше странен. Ще го препиша тук. (Виж свитък А, № 59.)

Заминаването на госпожа д'Епине се отлага. Синът ѝ е болен и трябва да изчака възстановяването му. Ще помисля над вашето писмо. Стойте си спокойно в Ермитажа. Ще ви съобщя навреме мнението си. Понеже тя сигурно няма да замине поне още няколко дни, не е необходимо да бързаме. Междувременно, ако намирате за уместно, можете да ѝ предложите да я придружите, макар че, струва ми се, е все едно. Защото, познавайки вашето положение не по-зле от самия вас, не се съмнявам, че тя ще отговори на предложението ви, както подобава, и единствената изгода е, че ще можете да кажете на хората, които ви притесняват, че ако не сте заминали с нея, не е било по липса на желание от ваша страна. Впрочем не разбирам защо искате непременно философът да е изразител на всеобщото убеждение и защо си въобразявате, че щом неговото мнение е да заминете непременно, всички ваши приятели искат същото. Ако пишете на госпожа

д'Епине, нейният отговор ще затвори устата на всички тия ваши приятели, щом вземате толкова присърце упрека им. Сбогом. Много поздрави на госпожа Льо Васьор и на Прокурора.

Безкрайно удивен от това писмо, аз се мъчех тревожно да проумея значението му и не разбирах нищо. Как! Вместо да ми отговори направо, той щял да размисли, като че не е размислил достатъчно. Предупреждава ме дори, че ще ме държи в напрежение, сякаш става дума за дълбокомислен проблем или с оглед намеренията му беше много важно да не ми даде никаква възможност да проникна в мислите му, докато сам благоволи да ги разкрие! Какво означаваха тия предпазни мерки, това забавяне, тази тайнственост? Така ли се отвърща на доверието? Това ли е тонът на честността и добронамереността? Напразно се мъчех да изтълкувам благоприятно държането му, не можех. Каквото и да беше намерението му, ако беше насочено против мене, подобно становище улесняваше изпълнението му, без да мога да му попреча. Добре поставен в дома на знатен принц, ползващ се с известност в обществото, даващ тон в кръговете, които бяха общи за двама ни и които го смятаха за свой оракул, той можеше с обичайната си ловкост да разположи лесно всичките си бойни средства, докато аз, усамотен в моя Ермитаж, далеч от всичко, без съвет от никого, без никаква връзка, имах само един избор: да чакам и да кротувам. Писах само на госпожа д'Епине едно много любезно писмо за болестта на сина й, като обаче не се наврях в клопката да й предложи да замина с нея.

След цял век чакане в най-жестока неизвестност, в която ме хвърли този варварин, узнах след осем или десет дни, че госпожа д'Епине е заминала и получих второ писмо от него. То съдържаше само седем-осем реда, които не дочетох. Беше скъсване, и то в такава форма, която можеше да бъде продиктувана само от най-пъклена ненавист; в желанието му да ги направи колкото се може по-оскърбителни, тия няколко реда ставаха едва ли не глупави. Той ми забраняваше да го виждам, както би ми забранил достъпа във владенията си. Писмото му трябваше само да бъде прочетено по-

хладнокръвно, за да възбуди смях. Без да го преписвам, без дори да го дочета докрай, аз му го върнах тукатси със следните редове:

„Дълго се мъчих да не се поддам на справедливото си недоверие. Много късно ви опознавам напълно.

Ето писмото, над което сте имали време да размислите. Връщам ви го, то не е за мене. Можете да покажете моето на цял свят и да ме ненавиждате открито. Поне по отношение на мене няма да има нужда да лицемерите.“

Думите, че може да покаже всекиму предишното ми писмо, се отнасяха до един намек в неговото, по който можете да съдите колко съобразителност показва той в цялата тази история.

Казах вече, че за хора, които не бяха в течение на фактите, писмото ми можеше да бъде изтълкувано в мой ущърб. Той с радост е видял това. Но как да се възползва от изгодното си положение, без да се изложи? Ако покажеше писмото ми, рискуваше да го упрекнат, че е злоупотребил с доверието на приятеля си.

За да излезе от това затруднение, той си науми да скъса с мене по възможно най-оскърбителен начин и да ми подчертае в писмото си какво благоволение ми оказва, като не показва моето. Беше сигурен, че в пристъп на гняв аз ще се откажа от престорената му дискретност и ще му разреши да показва писмото ми на когото ще. Той искаше точно това и всичко стана, както го беше нагласил. Писмото ми обходи цял Париж и при това с коментарии в негов стил, които обаче нямаха очаквания успех. Хората не намериха, че разрешението да покаже писмото ми, което бе съумял да изкопчи от мене, го освобождава от порицанието, че така леко е взел буквално думите ми, за да ми вреди. Винаги се питаха в какво съм се провинил лично спрямо него, за да заслужа такава силна омраза. Считаха, с една дума, че дори и да съм имал такива прегрешения да бъде принуден да скъса с мене, приятелството, дори угаснало, още има права, които той би трябвало да тачи. Но за нещастие Париж е лекомислен. Тези навременни бележки се забравят, нещастният отсъстващ се пренебрегва. Преуспяващият се налага с присъствието си. Играта на интригата и

злобата се поддържа, подновява и скоро нейното въздействие, постоянно възраждащо се, заличава всичко предишно.

Ето как, след като толкова дълго ме бе лъгал, този човек свали най-сетне за мене маската си, убеден, че при положението, до което бе довел нещата, няма вече нужда от нея. Облекчен от страха, че съм несправедлив към този мизерник, аз го изоставих на собствената му съвест и престанах да мисля повече за него. Една седмица след като бях получил писмото му, госпожа д'Епине отговори от Женева на моето предишно писмо. (Свитък А, № 10.) По тона, който вземаше за пръв път в живота си с мене, разбрах, че и тя, и той, разчитайки на успешните си маневри, действията съгласувано и считайки ме за безвъзвратно погубен човек, се отдаваха занапред безнаказано на удоволствието да ме смажат окончателно.

Положението ми всъщност беше най-плачевно. Всички мои приятели се отдалечаваха от мене, без да мога да разбера нито как, нито защо. Дидро, който се хвалеше, че ми остава верен, че е мой единствен приятел и от три месеца обещаваше да дойде да ме навести, не се мяркаше никакъв. Зимата вече се чувстваше, заедно с нея се обаждаха и хроничните ми страдания. Моята натура, макар и здрава, не можа да издържи борбата между толкова противоречиви чувства. Бях така изтощен, че не чувствах у себе си нито физическа, нито душевна сила, за да устоя на каквото и да било. Дори ако дадената дума и постоянните настоявания на Дидро и на госпожа д'Удто да не ме възпираха да напусна Ермитажа, аз не знаех нито къде да отида, нито как да се довлека до новото си убежище. Стоях глупаво, без да мръдна оттам, без да мога да предприема или да реша каквото и да било. Цял изтръпвах само при мисълта да направя една крачка, да напиша едно писмо или да кажа една дума. И все пак не можех да не отговоря на писмото на госпожа д'Епине, освен ако се признаех достоен за оскърбленията, с които ме отрупваха тя и приятелят ѝ. Реших да я уведомя за чувствата и намеренията си, като нито за миг не се съмнявах, че макар и само от човечност, от великодушие, от приличие поради добрите чувства, които си въобразявах, че е изпитвала към мене, въпреки сегашното си лошо настроение ще побърза да го одобри. Ето писмото ми:

Ако се умираше от мъка, нямаше да бъда жив. Но тъй или иначе, аз взех решението си. Приятелството между нас угасна, госпожо, но дори когато не съществува вече, то пази още неизвестни свои права, които аз умея да зачитам. Не съм забравил добрините ви спрямо мене и можете да разчитате на цялата признателност, която може да се изпитва към човек, когото вече не трябва да обичаме. Всяко друго обяснение би било излишно. Уповавам се на съвестта си и ви предоставям на гласа на вашата.

Исках да напусна Ермитажа и трябваше да го сторя. Но приятелите ми настояват да остана тук до пролетта и понеже те желаят това, ще ги послушам, ако вие нямате нищо против.

След като написах и пратих писмото, единствената ми мисъл беше да прекарам спокойно зимата в Ермитажа, грижейки се за здравето си, стараейки се да си възвърна силите и да взема мерки да си отида напролет, без шум и без да разгласявам скъсването ни. Но това не влизаше в сметките на Грим и на госпожа д'Епине, както ще видите след малко.

Няколко дни след това с голямо удоволствие посрещнах Дидро, който най-сетне ми направи толкова често обещаваното и ненаправено посещение. Не би могъл да намери по-подходящ момент. Дидро беше най-старият ми приятел, почти единственият, който ми бе останал. Можете да си представите колко му се зарадвах, особено след станалите събития! Сърцето ми беше препълнено, излях го в неговото. Осведомих го за много факти, които му бяха премълчали, преиначили или измислили. Казах му всичко, което беше станало, всичко, което можех да споделя с него. Не скрих и това, което знаеше прекалено добре и без мене, че една несподелена и безумна любов ме бе погубила. Но изрично поддържах, че госпожа д'Удто е била в неведение за чувствата ми или поне не от мене е

научила за тях. Говорих му за недостойните маневри на госпожа д'Епине с цел да улови най-безобидните писма, които ми е писала зълва й. Пожелах той да узнае тия подробности от устата на лицата, които тя се бе опитала да подкупи. Терез му разказа точно как бе станало това. Но как се смаях, когато дойде ред на майката и когато тя заяви и неотстъпно повтори, че не знаела нищо по този въпрос! Изрази се точно така и през цялото време поддържаше същото. Само преди четири дни бе признала лично на мене, а сега ме изобличава в лицето, пред моя приятел! Това нейно държане ми се стори решаващо и аз осъзнах остро колко съм бил неблагоприятен, като съм държал толкова дълго до себе си подобна жена. Не я обсипах с нападки. Едва благоволих да й отправя няколко презрителни думи. Дадох си сметка колко много дължа на дъщерята, чиято неподкупна честност бе в противовес с недостойната низост на майката. Но още в същия миг взех решението си относно бабичката и чаках само сгоден случай, за да го приведа в изпълнение.

Този случай се представи по-рано, отколкото очаквах. На 10 декември получих отговора на госпожа д'Епине на предишното ми писмо. Ето съдържанието му:

ЖЕНЕВА, 1 ДЕКЕМВРИ 1757 ГОДИНА (СВИТЪК Б, № 11)

„След като ви дадох в продължение на няколко години всички доказателства за приятелство и съчувствие, сега ми остава само да ви съжалявам. Вие наистина сте нещастен. Пожелавам ви съвестта ви да бъде също така спокойна, както моята. Това би могло да бъде необходимо за спокойствието ви занапред.

Понеже сте искали да напуснете Ермитажа и сте били длъжен да го сторите, учудвам се, че приятелите ви са ви задържали. Колкото до мене, аз не се съветвам с моите

приятели, когато трябва да изпълня дълга си, и нямам какво повече да ви кажа за вашия дълг в случая.“

Така неочакваното и недвусмислено изпъждане не ми позволи да се колебая нито миг. Трябваше да си отида незабавно при каквото и да е време, както и да се чувствах, па макар и да трябваше да нощувам в горите и на снега, който покриваше тогава земята, и каквото и да кажеше и да стореше госпожа д'Удто. Защото аз желях действително да й угодя във всичко, но не чак дотам, че да извърша низост.

Оказах се в по-страшно затруднение от когато и да било досега в живота ми. Но решението ми беше безвъзвратно. Заклех се, каквото и да стане, да не преспя в Ермитажа, след като изтече седмицата. Сметнах за свой дълг да извадя вещите си, решен по-скоро да ги оставя посред полето, отколкото да не предам ключовете на осмия ден. Защото държах главно да свърша всичко това, преди да може да се пише в Женева и да се получи отговор оттам. Чувствах се по-смел от когато и да било преди това. Всичките ми сили се бяха възвърнали. Честолюбието и възмуцението, на които госпожа д'Епине не беше разчитала, ми ги вдъхнаха. Добрият случай подпомогна смелостта ми. Данъчният прокурор на принц дьо Конде господин Мата чул за затрудненото ми положение. Той ми предложи една къщичка в градината си на Мон-Луи, в Монморанси. Приех с готовност и признателност. Лесно се споразумяхме. Поръчах да закупят набързо някои мебели освен тия, с които разполагах вече, колкото да има къде да спим Терез и аз. Натоварих покъщнината си с голяма мъка, като платих скъпо и прескъпо. Въпреки леда и снега се преместих за два дни и на 15 декември предадох ключовете на Ермитажа, като платих възнаграждението на градинаря, тъй като не можех да платя наема.

Колкото до госпожа Льо Васьор, аз й заявих, че ще трябва да се разделим. Дъщеря й се опита да ме разколебае, но аз бях непреклонен. Изпратих я в Париж с колата на куриера заедно с всички вещи и покъщнина, които бяха нейни и на дъщеря й. Дадох й и малко пари, като се задължих да плащам наема й у някое у децата й или другаде и да се грижа за издръжката й, доколкото ми е възможно, като никога не я оставя без хляб, докато има за мене самия.

Най-сетне два дни след пристигането си в Мон-Луи написах на госпожа д'Епине следното писмо:

МОНМОРАНСИ, 17 ДЕКЕМВРИ 1757 ГОДИНА

„Нищо не е по-просто и по-належащо, госпожо, от напускането на къщата ви, когато вие не разрешавате да остана в нея. Понеже не ми разрешихте да прекарам останалата част от зимата в Ермитажа, аз го напуснах на 15 декември. Моята участ беше да вляза там въпреки волята си и да изляза по същия начин. Благодаря ви за времето, което ме задължихте да прекарам там, и щях да ви бъда много по-благодарен, ако не бях заплатил толкова скъпо. Впрочем вие сте права, като ме смятате нещастен. Никой в света не знае по-добре от вас колко нещастен трябва да бъда. Ако е нещастие да се излъжеш в избора на приятелите си, колко по-жестоко е да осъзнаеш това тъй сладко заблуждение.“

Такъв е неподправеният разказ за моето пребиваване в Ермитажа и за основанията ми да го напусна. Не можех да съкратя изложението на тия факти и беше важно да ги проследя най-точно, защото тази епоха от живота ми имаше огромно въздействие върху следващите години, което ще се чувства до последния ми ден.

[66] Под открито небе (лат.). — Б.пр. ↑

[67] Благоразумната строгост на Дюкло ми вдъхваше главно, тия опасения. Колкото до Дидро, не зная защо, всички мои разговори с него ме настройваха сатирично и хапливо много повече, отколкото бях склонен по темперамент. Именно това обстоятелство ме възпря да се допитам до него за едно начинание, в което желаех да вложа единствено цялата сила на мисълта, без сянка от лично настроение и пристрастие. Може да се съди за тона, който бях възприел в това произведение, по тона на „Обществен договор“, който е извлечен от него. Б.а. ↑

[68] На 1 ноември 1755 г. част от града била разрушена от земетресение, а другата изгорена от пожар. — Б.фр.изд. ↑

[69] Опит за убийство на Луи XV, извършен от Дамиел на 4. 01. 1757 г. — Б.фр.изд. ↑

[70] Книжовник (фр.). — Б.пр. ↑

[71] Седи той тук, гръмовержец (лат). — Б.пр. ↑

[72] Става дума за героите от комедията „Самохвалко“ на Детуш. — Б.пр. ↑

[73] Носел се слух, че е забременяла от Грим. — Б.фр.изд. ↑

КНИГА ДЕСЕТА

1758–1759

Изключителната сила, вдъхната ми от временното възбуждение, когато напусках Ермитажа, ме изостави веднага след като излязох от него. Едва се настаних в новото си жилище и остриите и чести атаки на болестта ми се усложниха от смущенията, предизвикани от херния, която ме измъчваше от известно време, без да зная, че имам. Скоро се разболях много сериозно. Доктор Тиери, мой стар приятел, дойде да ме прегледа и ме осветли за състоянието ми. Сондите, тръбичките, бандажите, всички атрибути на старческата недъгавост, събрани около мене, ме накараха да почувствам горчиво, че не безнаказано имаш младо сърце, когато тялото ти вече е остаряло. Пролетта не възвърна силите ми и аз прекарах цялата 1758 година в невероятна отпадналост, смятайки, че съм в края на жизнения си път. Очаквах близката си кончина едва ли не с нетърпение. Разочарован от химерите на приятелството, освободен от всичко, което ме бе накарало да обичам живота, не виждах вече нищо, което би ми го направило приятен. Виждах само болести и несгоди, които ми отнемаха всяка радост. Копнеех за мига, когато ще се освободя и ще се изплъзна от враговете си. Но нека подхвана нишката на събитията.

Изглежда, че оттеглянето ми в Монморанси озадачи госпожа д'Епине. По всяка вероятност тя не беше очаквала това. Плачевното ми състояние, суровата зима, изоставилите ме приятели, всичко ги караше да предполагат, Грим и нея, че като ме тласнат до последна крайност, ще ме принудят да моля за прошка и да се унижа най-долно, за да ме остави в убежището, от което честта ми заповядваше да изляза. Аз се преместих толкова внезапно, че те нямаха време да предотвратят удара и им остана само да изберат дали да платят, или да удвоят мизата, дали да ме погубят окончателно, или да се опитат да ме върнат. Грим избра първата възможност, но предполагам, че госпожа д'Епине би предпочела втората и съдя за това по отговора ѝ на последното ми писмо, в което тя смекчи много тона в сравнение с предишните си две и като че ли отваряше вратичка за сдобряване. Дългото закъснение на

това писмо, което тя ме накара да чакам цял месец, е показателно колко трудно ѝ е било да му придаде подходяща форма и колко много бе умувала, преди да го напише. Тя не можеше да отиде по-далеч в любезността си, без да се изложи. Но след предишните ѝ писма и след внезапното ми излизане от дома ѝ загрижеността ѝ да не допусне нито една нелюбезна дума в това писмо не можеше да не изненада. Ще го препиша изцяло, за да прецените сами (Свитък Б № 23.):

„Едва вчера получих, господине, вашето писмо от 17 декември. Изпратили ми го бяха в един сандък с най-различни неща, който е пътувал през цялото това време. Ще отговоря само на постскриптума: колкото до писмото, то не ми е много ясно и ако можехме да се обясним, с удоволствие бих счела всичко станало за недоразумение. Но да се върна на постскриптума. Можете да си спомните, господине, че се бяхме уговорили да плащам на градинаря на Ермитажа чрез вас, за да го накараме да почувства по-осезателно, че зависи от вас, и за да ви спестим смешните и непристойни сцени, които бе устроил предшественикът му. Доказателство за горното е, че първите тримесечия от възнаграждението му ви бяха връчени и че се бяхме уговорили няколко дни преди заминаването ми да ви върна аванса, който ще му дадете. Зная, че първоначално вие се противопоставихте, но аз ви помолих да платите аванса. Лесно щях да ви върна парите и ние се уговорихме така. Кауе ме уведоми, че вие не сте пожелали да приемете тези пари. Сигурно е станало някакво недоразумение. Аз съм заповядала да ви ги дадат и не виждам защо бихте желали да плащате на градинаря ми въпреки уговорката ни и след датата, когато сте напуснали Ермитажа. И тъй, разчитам, господине, че като си припомните тия факти, които имам чест да ви изложа, няма да откажете да ви изплатят аванса, който сте били така любезен да дадете вместо мене.“

След всичко станало, тъй като не можех вече да имам доверие в госпожа д'Епине, аз не пожелах да възстановя връзката с нея. Изобщо

не отговорих на писмото ѝ и с това кореспонденцията ни се прекрати. Когато разбра, че решението ми е взето завинаги, тя също се заинати и възприемайки напълно отношението на Грим и на котерията на фон Холбах, тя обедини усилията си с тях, за да ме унищожи докрай. Докато те действаха в Париж, тя действаше в Женева. Грим, който впоследствие отиде също там, довърши започнатото от нея. Троншен, когото спечелиха лесно, им оказа ценна помощ и стана най-ожесточеният ми враг, без да е имал, когато и да било, също както и Грим, най-малък повод да се оплаче от мене. И тримата се съюзиха, за да посеят подмолно в Женева зародиша, който избуя след четири години.

Те срещнаха повече трудности в Париж, където хората ме познаваха по-добре и където сърцата, не така предразположени към ненавист, по-мъчно се поддадоха на влиянието им. За да нанесат половко ударите си, те най-напред разправяха, че аз съм бил скъсал с тях. (Виж писмото на Делер, Свитък Б № 30.) След това, все още представяйки се за мои приятели, те посяха сръчно злостните си обвинения, оплаквайки се от несправедливостта на приятеля си. Въздействието от този ход беше, че тъй като хората не бяха предубедени, бяха по-склонни да слушат тях, а мене да порицават. Подмолните обвинения във вероломство и неблагодарност се разпространяваха по-предпазливо, но затова пък с повече ефект. Узнах, че ми приписват най-грозни прегрешения, без някога да разбере в какво точно се състоят. Едничкото, до което се добрах от хорската мътва, се свеждаше до следните четири капитални престъпления: 1 усамотяването ми далеч от Париж; 2 любовта ми към госпожа д'Удто; 3 отказът ми да придружа госпожа д'Епине в Женева; 4 напускането ми на Ермитажа. Ако са прибавяли и други обвинения, те вземаха такива осторожни мерки, че ми бе невъзможно да узная някога за какво са се отнасяли.

По това време, струва ми се, се постави началото на системата, възприета занапред от хората, които разполагат с мене, и то така главоломно бързо и успешно, че би изглеждало истинско чудо, ако човек не знае колко лесно се изгражда всичко, което подхранва човешката злоба. Трябва да се помъча да изясня накратко как аз виждах тази тъмна подмолна система.

Въпреки че името ми беше вече познато и прочуто в цяла Европа, аз бях запазил някогашните си скромни вкусове. Смъртното отвращение към всяка партия, фракция, клика ме бе оставило свободен, независим, без други вериги освен сърдечните ми връзки. Сам, чужденец, уединен от другите, без опора, без семейство, държейки само на принципите и задълженията си, аз вървах смело по пътя на честността, без да лаская или да щадя когото и да било в ущърб на справедливостта и истината. Нещо повече, оттеглил се от преди две години в уединено място, без да съм в течение на новините, без всякаква връзка със светските проблеми, без да съм осведомен и без да съм любопитен за каквото и да било, аз живеях на четири левги от Париж, но поради безразличието си бях толкова откъснат от столицата, колкото ако ме дележа моретата в остров Тиниан.

Грим, Дидро, Холбах, напротив, в центъра на вихрушката, живеяха сред най-висшите кръгове и си споделяха почти всички сфери. Благородници, блестящи събеседници, писатели, съдии, жени, гласът и на тримата се слушаше навсякъде. Лесно може да се разбере какво голямо предимство даваше това положение на трима здраво съюзени мъже срещу един четвърти и при това в моето положение. Вярно е, че Дидро и Холбах не бяха — не мога поне да го повярвам — хора, годни да замислят много черни заговори. Единият не притежаваше необходимата злост, а другият — необходимата ловкост. Но именно затова играта бе ръководена по-успешно. Грим оформяше плана в собствената си глава и показваше на двамата само толкова, колкото беше необходимо да видят, за да спомогнат за изпълнението. Влиянието, което бе придобил над тях, улесняваше съдействието им и общият резултат съответстваше на голямата му изобретателност.

Именно с тази своя голяма изобретателност, давайки си сметка за предимството, което можеше да извлече от моето и тяхното положение, той си науми да провали напълно доброто ми име и да ми създаде точно обратна репутация, без да се компрометира самият той, като най-напред издигна около мене стена от мрак, която ми бе невъзможно да пробия, за да осветя маневрите му и да го разоблича.

Това начинание беше трудно, защото трябваше да замаскира неправдата в очите на всички тези, които щяха да му съдействат. Трябваше да измами честни хора. Да отстрани всичко живо от мене, да не ми остави нито един приятел, нито малък, нито голям! Какво

казвам? Не трябваше да допусне до мене да проникне нито една думичка истина. Ако само един благороден човек бе дошъл да ми каже: „Вие се държите добродетелно, но вижте как се отнасят с вас, вижте по какво ви съдят. Какво ще кажете самият вие?“ — истината щеше да възтържествува и Грим щеше да бъде загубен. Той знаеше това, но изследва собственото си сърце и прецени хората, колкото те действително струват. Съжалявам, за честта на човешкия род, че неговата преценка излезе толкова точна.

За да бъдат сигурни стъпките му при тези подмолни ходове, те трябваше да бъдат бавни. От дванадесет години вече той следва своя план и най-мъчното още не е изпълнено: да заблуди цялото общество. Все още има очи, които са го следили по-отблизо, отколкото той си въобразява. Той се бои от това и не смее още да изложи кроежите си на бял свят. Но намери не особено трудно средство да спечели на своя страна властта и тази власт разполага сега с мене. Поддържан от нея, той напредва по-безопасно. Сателитите на властта обикновено нехаят за честността и още по-малко за откровеността и затова той вече почти няма защо да се бои от недискретността на някой порядъчен човек. Защото на него му е нужно главно аз да съм обкръжен от непроходим мрак и заговорът му да остане завинаги скрит от мене: той знае отлично, че колкото и изкусно да е изтъкал мрежата си, тя никога не би издържала погледите ми. Неговата голяма ловкост се състои в това, че позорейки ме, си дава вид, че ме закриля, и все още вероломството му носи маската на благородство.

Почувствах първите резултати от тази система в глухите обвинения на котерията на Холбах, без да мога да узная или дори да предположа макар в какво точно се състоят тия обвинения. Делер ми пишеше, че ми приписвали най-грозни провинения. Дидро ми загатваше по-тайнствено за същото, а когато се опитвах да се обясня с единия и другия, всичко се свеждаше до изложените по-горе капитални обвинения. Чувствах постепенно охлаждане в писмата на госпожа д'Удто. Не можех да го отдам на Сен-Ламбер, който продължаваше да ми пише все така приятелски и дойде дори да ме види след завръщането си. Не можех да виня и себе си за това, защото се бяхме разделили много доволни един от друг, и от моя страна не бях направил нищо след това освен заминаването ми от Ермитажа, което и тя бе почувствала като необходимост. Така че, не знаейки как да си

обясня това охлаждане, което тя не признаваше, но за което сърцето ми не се лъжеше, аз се плашех от какво ли не. Знаех, че тя извънредно много държи на своята снаха и на Грим поради връзките им със Сен-Ламбер. Страхувах се от интригите им. Това вълнение отрови незарасналите ми рани и кореспонденцията ми пак стана бурна, така че съвсем я отблъсна. Съзирах смътно хиляди жестоки ходове, без да мога да различа ясно нито един. Бях в най-непоносимото положение за човек, чието въображение се разпалва лесно. Ако бях напълно усамотен, ако изобщо не знаех нищо, щях да стана по-спокоен, но сърцето ми все още държеше на някои връзки, чрез които враговете ми можеха по хиляди начини да ме уязвят, а слабите проблясъци, които се промъкваха в убежището ми, позволяваха само да видя колко са черни тайните, които криеха от мене.

Ни най-малко не се съмнявам, че нямаше да оцелея сред тия толкова жестоки терзания, съвсем непоносими за открития ми и честен характер, който, понеже не мога да скрия собствените си чувства, ме кара да очаквам какво ли не от чувствата, които скриват от мене, ако за щастие не бяха възникнали интересни за сърцето ми обекти, които да ме отвлекат благоприятно от грижите, занимаващи ме въпреки волята ми. При последното си посещение в Ермитажа Дидро ми бе говорил за статията „Женева“, която д'Аламбер бе вмъкнал в „Енциклопедията“. Той ми беше казал, че тази статия, съгласувана с високопоставени женевци, имала за цел установяването на театър в Женева. Необходимите мерки били вече взети и учредяването на театъра нямало да се забави. Понеже Дидро явно одобряваше това и не се съмняваше в успеха, а аз имах достатъчно разногласия с него, за да споря и по тази статия, не му казах нищо. Но възмутен от този опит за развърщане на отечеството ми, зачаках с нетърпение тома на „Енциклопедията“, който съдържа статията, за да видя дали не ще има начин да отговоря, така че да предотвратя този злополучен удар. Получих тома малко след като се бях настанил в Мон-Луи и намерих, че статията е написана много сръчно и изкусно, достойна за перото, изпод което беше излязла. Това обаче не ме отклони от намерението ми да отговоря и въпреки унието ми, въпреки неприятностите и лошото ми здраве, въпреки студа и неудобното ми ново жилище, в което още не бях имал време да се подреда, аз се залових за работа така пламенно, че преодолях всичко.

През една твърде сурова зима, посред февруари, в състоянието, което описах по-горе, аз ходех всеки ден по два часа сутрин и следобед в една ветровита кула в дъното на градината, където се намираше жилището ми. Тази кула, която се издигаше над терасовидна алея, гледаше към долината и блатото на Монморанси и ми предлагаше като завършек на изгледа простоватия, но строг замък Сен-Грасиен, където се бе оттеглил добродетелният Катина. На това място, тогава ледено, незащитен срещу вятъра и снега, без друг огън освен пламъка на сърцето ми, аз съчиних само за три седмици моето „Писмо до д'Аламбер относно спектаклите“. Това е първото мое произведение (защото „Жюли“ беше написана едва наполовина), при което съм изпитал удоволствие в работата. Дотогава възмутената ми добродетел бе замествала Аполон. Този път обичта и нежността бяха мои вдъхновители. Неправдите, на които бях само зрител, ме бяха раздразнили. Неправдите, на които бях жертва, ме опечалиха и тази тъга без озлобление беше присъща на премного обичащо, премного нежно сърце, което, излъгано от хората, които бе считало подобни на него, бе принудено да се отдръпне дълбоко в себе си. Изпълнен с нещастията, които ми се бяха случили, все още развълнуван от толкова бурни изживявания, душата ми примесваше огорчението от своите мъки към идеите, възникнали при обмислянето на сюжета. Това вплитане се отрази на работата ми. Без да забележа, описах тогавашното си състояние. Обрисовах Грим, госпожа д'Епине, госпожа д'Удто, Сен-Ламбер, самия себе си. Колко сладостни сълзи пролях, пишейки това произведение! Уви! В него премного се чувства, че любовта, тази гибелна любов, от която се мъчех да се излекувам, още не беше напуснала сърцето ми. Към всичко това се примесваше известно умиление над самия мене, защото се чувствах близо до смъртта си и си въобразявах, че това е последно сбогом на читателите. Не само че не се плашех от смъртта, очаквах я с радост. Но съжалявах, че ще се разделя с подобните на мене, без те да почувстват истинската ми стойност, без да узнаят колко бих заслужавал да бъда обичан от тях, ако ме познаваха по-добре. Това са скритите причини за необичайния тон на това произведение, така рязко различен от тона на предишното.

[74]

Докато поправях и преписвах на чисто това писмо, готвейки се да го публикувам, получих след продължително мълчание едно писмо

от госпожа д'Удто, което наново ме хвърли в отчаяние, по-дълбоко от всичко изживяно досега. В това свое писмо (Свитък Б № 34) тя ми съобщаваше, че увлечението ми по нея е известно на цял Париж; че съм го споделил с хора, които са го направили публично достояние; че тези слухове достигнали до нейния любим и едва не му коствали живота, че най-сетне той повярвал в нейната невинност и са се сдобрили, но тя му дължала, и то не само нему, но и на себе си, за да запази доброто си име, да преустанови всякаква връзка с мене, като същевременно ме уверяваше, че и той, и тя нямало да престанат да се интересуват от мене, че щели да ме защитават пред обществото и от време на време тя щяла да ме осведомява за себе си.

„И ти ли, Дидро! — възкликнах аз. — Недостойни приятелю!“. Но въпреки всичко все още не можех да се реша да го обвиня. Моята слабост беше известна и на други хора и може би те го бяха накарали да каже каквото знае. Не исках да вярвам... но скоро не можех да се съмнявам повече. Не след дълго Сен-Ламбер извърши постъпка, достойна за великодушната му природа. Познавайки ме достатъчно, той си даваше сметка в какво състояние се намирам, след като една част от приятелите ми са ми изменили, а другите — изоставили. Той ме посети. Първия път разполагаше с малко време. Дойде още веднъж. За съжаление, понеже не го очаквах, не бях в къщи. Терез го е посрещнала и водила с него разговор, който продължил повече от два часа, и те си казали много неща, които беше важно да знаем и аз, и той. Бяхме еднакво силно изненадани и двамата — аз, като научих благодарение на него, че всички наши познати били убедени, че съм живял с госпожа д'Епине също така интимно, както Грим живееше с нея сега, той, като разбра до каква степен този слух не отговаря на истината. За голямо неудоволствие на дамата Сен-Ламбер беше в същото положение като мене и хвърлената от този разговор светлина върху известни обстоятелства окончателно заличи у мене всяко съжаление, че съм скъсал безвъзвратно с нея. Той разказал на Терез най-различни неща за госпожа д'Удто, които нито тя, нито дори самата госпожа д'Удто знаеха. Знаех ги само аз и ги бях споделил единствено с Дидро като приятелска тайна и той бе избрал не друг, а Сен-Ламбер, за да му ги довери. Тази последна негова постъпка победи колебанието ми и решен да скъсам завинаги с Дидро, трябваше само да избира подходящия начин. Защото бях забелязал, че негласното скъсване се

оказваше в мой ущърб, тъй като даваше възможност на най-върлите ми врагове да се прикриват под маската на приятелството.

Установените в този случай правила на благоприличие в обществото изглеждат продиктувани от духа на притворство и коварство. Да изглеждаш приятел на някого, след като вече си престанал да бъдеш такъв, означава, че си запазваш начини да му вредиш, мамейки честните хора. Спомних си, че когато знаменитият Монтескьо скъса с отец дьо Турньоин, той побърза да го заяви на всеослушание, казвайки на всички: „Не слушайте нито отец дьо Турньоин, нито мене, когато говорим един за друг, защото ние вече не сме приятели.“ Този начин на действие се беше харесал много и всички одобриха откровеността и благородството на жеста му. Реших да последвам неговия пример с Дидро. Но как да оповестя по достоверен начин това скъсване от моето убежище, без същевременно да предизвикам скандал? Наумих да поместя под форма на бележка под линия един откъс от „Еклезиастика“, в който недвусмислено се обявява това скъсване и дори причината, и то достатъчно ясно за всеки, който е в течение, а не означава абсолютно нищо за останалите читатели. При това се постарах в самото произведение да говоря за приятеля, с когото скъсвах, с уважението, което винаги трябва да се оказва дори на угасналото приятелство. Всеки може да установи това в самото произведение.

В този свят всичко е въпрос на sluка и неслука. И изглежда, че всяка смела постъпка се смята за престъпление, когато си изпаднал в немилост. Същият жест, с който Монтескьо предизвика толкова възхищение, ми навлече само порицание и укори. Щом произведението бе отпечатано и получих първите екземпляри, изпратих един на Сен-Ламбер, който предната вечер ми писа от името на госпожа д'Удто и от свое име едно писмо, изпълнено с най-нежни приятелски чувства. (Свитък Б № 37.) Ето обаче какво ми писа той, връщайки ми подарения екземпляр (Свитък Б № 38):

ОБОН, 10 ОКТОМВРИ 1758 ГОДИНА

„Наистина, господине, не мога да приема подаръка, който ми направихте неотдавна. Когато стигнах до онова

място във вашия предговор, където по повод на Дидро цитирате един откъс от «Еклезиаста» (той се лъже, всъщност това е от «Еклезиастика»), книгата падна от ръцете ми. След разговорите ни през лятото ми се стори, че вие се убедихте, че Дидро е невинен във връзка с поверените от вас тайни, които вие твърдите, че уж е издал. Той може би има някаква вина спрямо вас. Не зная. Зная само, че тази вина не ви дава право да го обиждате публично. Не може да не знаете, че го преследват, а ето че присъединявате към воя на завистниците и гласа на бивш приятел. Не мога да скрия от вас, господине, колко много се възмуствам от жестокосърдечието ви. Не съм близък приятел на Дидро, но го уважавам и споделям живо огорчението, което нанасяте на един човек, когото, поне спрямо мене, сте упреквали винаги само в известна слабост. Господине, нашите принципи са премного различни, за да се съгласуваме когато и да било. Забравете съществуването им. Това няма да ви бъде трудно. Никога не съм вършил на хората достатъчно добро или зло, за да го помнят дълго. Аз от своя страна ви обещавам, господине, да забравя вашата личност и да си спомням само вашето дарование.“

Това писмо не само ме огорчи, но ме и възмути и възвръщайки си най-сетне гордостта в дълбоката си покруса, аз му отговорих със следното:

МОНМОРАНСИ, 11 ОКТОМВРИ 1758 ГОДИНА.

„Господине, четейки вашето писмо, ви направих честта да се изненадам и бях достатъчно глупав, за да се развълнувам, но го намерих недостойно за отговор.

Не искам да се занимавам повече с преписването на нотите на госпожа д'Удто. Ако намира за неподходящо да запази тези, които вече съм й предал, може да ми ги върне

и аз ще ѝ върна получените пари. Ако ги задържи, ще трябва все пак да изпрати някого за останалите нотни листове и за парите. Умолявам я също да ми върне проспекта, който съм ѝ предал. Сбогом, господине.“

Смелостта на злочестника дразни подлещите, но се харесва на доблестните сърца. Изглежда, че писмото ми е накарало Сен-Ламбер да се замисли и той е съжалил за стореното. Но много горд на свой ред, за да го признае открито, той използва, а може би и сам подготви случая да притъпи удара, който ми бе нанесъл. Две седмици по-късно получих от господин д'Епине следното писмо (Свитък Б № 10).

ЧЕТВЪРТЪК, 26

„Получих, господине, книгата, която сте били така добър да ми изпратите. Чета я с най-голямо удоволствие. Със същото чувство съм чел всички произведения, излезли изпод перото ви. Благодаря ви от все сърце. Бих дошъл да ви изкажа лично признателността си, ако задълженията ми позволяваха да остана известно време в съседство с вас. Но тази година се задържах малко в Шьоврет. Господин и госпожа Дюпен току-що изказаха желание да вечеряме там заедно идущата неделя. Смятам, че господин дьо Сен-Ламбер, дьо Франкьой и госпожа д'Удто също ще бъдат там. Ще ми доставите истинско удоволствие, господине, ако приемете поканата ни. Всички мои гости ще се радват на присъствието ви и ще бъдат очаровани да споделят с мене удоволствието да прекарат с вас част от деня.

С дълбока почит имам честта да бъда...“

При това писмо получих странно сърцебиене. След като цяла година името ми се носеше от уста на уста в Париж, мисълта да се изложи на показ пред госпожа д'Удто ме изпълваше с трепет и с мъка можех да намеря необходимата смелост, за да издържа подобно

изпитание. Но понеже тя и Сен-Ламбер желяеха това, понеже господин д'Епине ме канеше от името на всички гости и не назоваваше нито един, когото не би ми било приятно да видя, аз не сметнах в крайна сметка, че ще се изложя, ако приема поканата за една вечеря, на която съм един вид поканен от всички. И така, обещах. В неделя времето беше лошо. Господин д'Епине ми изпрати каретата си и аз отидох.

Пристигането ми предизвика истинска сензация. Никога не ми е бил оказван по-любезен прием. Като че ли цялата компания чувстваше колко ми бе необходимо да ми окажат внимание. Само френските сърца са способни за подобна деликатност. И все пак заварих там повече хора, отколкото очаквах. Между другите и граф д'Удто, когото изобщо не познавах, и сестра му госпожа дьо Бленвил, без която чудесно бих минал. Тя бе идвала няколко пъти предишната година в Обон и по време на нашите самотни разходки снаха ѝ често я бе оставяла да скучае, докато ни чака. Това я бе настроило срещу мене и тя даде воля на лошото си чувство по време на тази вечеря. Защото навярно си давате сметка, че присъствието на граф д'Удто и на Сен-Ламбер съвсем не ме поставяше в изгодно положение, а човек, който се чувства притеснен в най-обикновен разговор, далеч не може да блесне при подобни обстоятелства. Никога не съм се измъчвал повече, нито съм се държал по-лошо, нито съм получавал по-неочаквани нападки. Най-сетне, когато станахме от масата, побързах да се отдалеча от тази мегера. Стана ми много приятно, когато Сен-Ламбер и госпожа д'Удто се приближиха до мене и ние разговаряхме тримата голяма част от следобеда, вярно, за най-безразлични неща, но със същата сърдечност, както преди пагубното ми увлечение. Тази тяхна постъпка намери отзвук в сърцето ми и ако Сен-Ламбер можеше да чете в него, сигурно щеше да бъде доволен. Мога да се закълна, че макар при пристигането ми сърцето ми да се разтуптя до прималяване при вида на госпожа д'Удто, на връщане почти не мислех за нея. Мисълта ми беше заета само със Сен-Ламбер.

Въпреки злобните сарказми на госпожа дьо Бленвил тази вечеря ми подежда много благотворно и бях много доволен, че не отхвърлих поканата. По време на нея аз почувствах не само че интригите на Грим и холбаховци не бяха откъснали от мене старите ми познати^[75], но че — и това ми достави още по-голямо удоволствие — чувствата на госпожа д'Удто и Сен-Ламбер спрямо мене не бяха толкова много

променени, както си бях въобразил. И аз разбрах най-сетне, че той я държеше далеч от мене по-скоро от ревност, а не от неуважение. Това ме облекчи и успокои. Сигурен, че не съм презиран от хората, които уважавах, аз се опитах да потисна по-твърдо и по-успешно собственото си сърце. И ако не успях да загася напълно своята престъпна и злополучна любов, овладях поне така добре отломките ѝ, че те не ме въведоха повече в нито едно прегрешение. Нотите, които госпожа д'Удто ме помоли да продължа да преписвам, произведенията, които продължавах да ѝ изпращам, когато излезеха от печат, бяха повод за още няколко безразлични, но любезни писма от нейна страна. Тя направи дори нещо повече, както ще видите по-нататък, и взаимното поведение на трима ни, когато преустановихме общуването си, може да послужи за пример как се разделят достойните хора, когато стане неудобно да се срещат повече.

Друг положителен резултат от тази вечеря бе, че тя се разчу в Париж и послужи за необоримо опровержение на разпространявания навред от враговете ми слух, че съм скаран смъртно с всички, които присъстваха на нея, и на първо място с господин д'Епине. Напускайки Ермитажа, аз му бях писал много любезно благодарствено писмо, на което той отговори също така благовъзпитано, и взаимните прояви на внимание продължиха както с него, така и с брат му господин дьо Лалив, който дори ми дойде на гости в Монморанси и ми изпрати свои гравюри. Като се изключат двете зълви на госпожа д'Удто, никога не съм бил в лоши отношения с никого от нейното семейство.

Моето „Писмо до д'Аламбер“ имаше голям успех. Всичките ми произведения имаха успех, но този път отражението му беше по-благоприятно за мене. Читателите разбраха, че не трябва да се доверяват сляпо на измислиците на котерията на фон Холбах. Когато отидох в Ермитажа, тя предрече с обичайното си самозадоволство, че няма да издържа там и три месеца. Щом видя, че останах двадесет и че принуден да напусна това убежище, си избрах друго пак сред природата, враговете ми заявиха, че съм сторил това само от упорство, че съм се отегчавал до смърт в усамотението си, но терзан от гордост, съм предпочитал да загина, жертва на упорството си, отколкото да се откажа от решението си и да се върна в Париж. От „Писмо до д'Аламбер“ лъхаше такова душевно спокойствие, че хората почувстваха неговата непрестореност. Ако бях разяждан от

недоволство в усамотението си, това щеше да проличи в тона на произведението. Това недоволство прозираше във всичко, което бях написал в Париж. Нямах го само в първото произведение, което бях съчинил на село. За хората, които умеят да наблюдават, това обстоятелство беше решаващо. Видяха, че аз съм се върнал в естествената си среда.

И все пак същото това произведение, цялото пропито от душевна ведрина, благодарение на обичайната ми нетактичност и неудачност, ми навлече един нов враг сред писателските среди. Бях се запознал с Мармонтел у господин дьо ла Поплиниер и познанството ни се бе затвърдило у барона. Мармонтел издаваше тогава „Меркюр дьо Франс“. Понеже от гордост не изпращах произведенията си на периодични издания, а в същото време исках да изпратя „Писмото“ на Мармонтел, но без да си помисли, че му го изпращам в качеството му на главен редактор на вестника, нито за да пише отзив в „Меркюр“, аз писах върху екземпляра, че е предназначен не за редактора на „Меркюр“, а за господин Мармонтел. Въобразявах си, че по този начин му правя изтънчен комплимент. Той обаче видя в посвещението жестоко оскърбление и стана мой непримирим враг. Написа за същото мое „Писмо“ учтива рецензия, но в която лесно прозира жлъч, и оттогава не пропусна случай да ми вреди пред общественото мнение и да ме хули макар и непряко в произведенията си — толкова трудно е да не засегнеш прекалено чувствителното честолюбие на писателите и до такава степен човек трябва да внимава да не допусне дори във възхвалите си нещо, което би могло да има и най-малкото двусмислено значение.

След като се поуспокоих във всяко отношение, аз се възползвах от свободното време и независимостта, на която се радвах, за да работя по-системно. През същата зима завърших „Жюли“ и я изпратих на Рей, който я отпечата през следващата година. Но и тази работа беше прекъсната от един доста неприятен инцидент. Научих, че в Операта се готвели да поставят отново „Селският гадател“. Възмутен, че тия хора разполагат така безочливо с моето имущество, аз намерих останалата без отговор записка, която бях изпратил на господин д'Аржансон, и като я редактирах повторно, накарах представителят на Женева, господин Селон, да я връчи заедно с едно писмо, което той има любезността да предаде на граф дьо Сен-

Флорантен, заместник на господин д'Аржансон в отдела за операта. Господин дьо Сен-Флорантен обеща да отговори, но изобщо не го стори. Дюкло, комуто писах, за да го уведомя за постъпките ми, се застъпи пред „малките цигулари“, които предложиха не да ми върнат операта, а да възстановят процента от постъпленията, който вече не ползвах. Виждайки, че не мога да се надявам на справедливост от ничия страна, изоставих този въпрос и ръководството на Операта, без да изслуша основанията ми и без да ми отговори, продължи да разполага със „Селският гадател“ и да го поставя за своя сметка, макар че производението принадлежеше безспорно само на мене.

Откакто се бях отърсил от игото на моите тирани, аз водех доста равен и спокоен живот. Лишен от очарованието на прекалено силните чувства, аз бях същевременно освободен и от тежките им вериги. Отвратен от приятелите-покровители, които желяеха на всяка цена да се разпореждат със съдбата ми и да ме заробят въпреки волята ми на тяхната мнима благотворителност, бях решил да поддържам занапред само най-обикновени дружески отношения, които, без да ограничават свободата, правят живота приятен, като същевременно са изградени на равни начала. Имах достатъчно такива познати, за да вкуся сладостта на свободата, без да страдам от някаква зависимост, и веднъж изпитал този начин на живот, веднага почувствах, че именно той подхожда на възрастта ми, за да завърша спокойно дните си, далеч от бурите, крамолите и ежбите, в които едва не затънах.

По време на пребиваването си в Ермитажа и след като се настаних в Монморанси, се бях запознал с някои приятни съседи, които не ми налагаха никакви задължения. Начело беше младият Лоазо дьо Молеон, който, тогава едва в началото на адвокатската си кариера, не подозираше какво място ще си извоюва в нея. Аз не споделях неговите съмнения. Скоро му предрекох блестящата кариера, на която се радва днес. Предсказах му, че ако подбира строго делата, които ще защитава, ако се прояви само като радетел на справедливостта и добродетелта, неговият гений, окрилен от този възвишен стремеж, ще го изравни с най-големите оратори. Той последва съвета ми и почувства резултата. Защитата му на господин дьо Порт е достойна за Демостен. Той идваше всяка година да прекара лятото в Сен-Брис, на четвърт левга от Ермитажа, в имението Молеон, принадлежащо на майка му, където някога бе живял и великият Босюе. Бъдещите

собственици на това имение мъчно можеха да догонят по благородство подобни предшественици.

В същото селце Сен-Брис се бях сприятелил с книжаря Герен, интелигентен, начетен и мил човек, извоювал завидно положение в своето съсловие. Той ме запозна с Жан Неолм, книжар в Амстердам, с когото не само си пишеше, но беше и приятел; той впоследствие напечата „Емил“.

Още по-близо имам друг приятел, кюрето на Гросле господин Малтор, създаден повече за държавник и министър, отколкото за селско кюре; той би трябвало да управлява поне една епархия, ако постовете се раздаваха според способностите. Бил секретар на граф дю Люк на младини и познаваше отблизо Жан-Батист Русо. Изпълнен с почит към паметта на този бележит изгнаник, както и с отвращение към измамника Сорен, той знаеше много любопитни историйки, свързани с единия и другия, които Сеги не беше поместил в още ненапечатаната биография на Жан-Батист Русо. Господин Малтор ме уверяваше, че граф дю Люк не само не е имал никога основание да се оплаче от него, но до края на живота си запазил най-сърдечни приятелски чувства. Господин дьо Вентимил бе осигурил това доста хубаво убежище на господин Малтор, който след смъртта на покровителя си бе вършил най-различни работи, за които въпреки напредналата си възраст бе запазил съвсем пресен спомен и говореше много сладкодумно. Неговият разговор, колкото поучителен, толкова и забавен, съвсем не подходеше на селско кюре. Той съчетаваше тона на светски човек с познанията на кабинетен учен. От всички мои постоянни съседни неговата компания ми беше най-приятна и с него се разделих с най-голямо съжаление. В Монморанси се бях сприятелил с отците от ораторията и по-специално с отец Бертие, учител по физика, към когото се бях привързал поради благодушието му въпреки леката му педантична лакировка. Мъчно обаче можех да съгласувам голямото му простодушие с желанието и умението му да си пъха носа навсякъде: у благородниците, при жените, при набожните богомолци, при философите. Умееше да бъде всичко за всички. Много ми беше приятно с него. Говорех за него на всичко живо. Явно приказките ми стигнаха до ушите му. Той ми благодари един ден смеешком, че го считам простодушен. Долових в усмивката му нещо сардонично, което тутакси коренно промени физиономията му в моите очи и

впоследствие често си спомнях това негово изражение. Мога да сравня тази негова усмивка само с усмивката на Панюрж, когато купувал овните на Дендьоно. Нашето познанство започна малко след пристигането ми в Ермитажа, където той твърде често ми идваше на гости. Бях вече в Монморанси, когато си замина и се върна да живее в Париж. Там често посещаваше госпожа Льо Васьор. Веднъж съвсем неочаквано ми писа от нейно име, че Грим предложил да се натовари с издръжката ѝ и тя ми искаше позволение да приеме предложението му. Той всъщност ѝ предлагаше доживотна пенсия в размер триста ливри, като госпожа Льо Васьор трябваше да се настани в Дьой, между Шьоврет и Монморанси. Няма да говоря какво впечатление ми направи тази новина, която щеше да ме изненада по-малко, ако самият Грим имаше десет хиляди ливри рента или някаква лесноразбираема връзка с тази жена и ако не ме бяха толкова сурово упреквали, че съм я завел на село, където сега му бе хрумнало да я върне, като че ли през изтеклите години се беше подмладила. Разбрах, че бабичката ми искаше това позволение, от което нямаше никаква нужда, дори ако ѝ откажех, само за да не загуби сумата, която ѝ пращях. Макар че милосърдието на Грим ми се стори съвсем необяснимо, то не ме учуди толкова, колкото по-късно. Но дори и да знаех всичко, което научих след това, пак бих дал съгласието си, както сторих и както бях задължен да постъпя, ако не исках да повдигна цената на предложението на Грим. От този момент отец Бертие ме излекува малко от наивността, с която му приписвах простодушие, черта, която му се бе сторила толкова забавна и която така лекомислено му бях прикачил.

Същият този отец Бертие познаваше двама души, които, не знам защо, пожелаха да се запознаят с мене. Между моите и техните вкусове безспорно нямаше нищо общо. Бяха странни личности, на които никой не знаеше нито потеклото, нито родината, нито вероятно и истинското им име. Бяха янсенисти и ги смятаха за облечени цивилно свещеници, може би поради смешния начин, по който носеха шпагите си, на които много държаха. Необяснимата тайна, с която ограждаха всичките си постъпки, им даваше вид на водачи на партия и през цялото време бях сигурен, че именно те списват „Газет еклезиастик“. Единият, едър, благ, мазен, се наричаше господин Феран, другият — дребничък, набит, шегаджия, педантичен, се казваше господин Минар.

Представяха се за братовчеди, живееха в Париж заедно с д'Аламбер, у неговата бавачка, на име госпожа Русо, и бяха наели в Монморанси малка квартира, за да прекарват лятната ваканция. Сами водеха домакинството си, без прислужница и без доставчик. Редуваха се всеки по една седмица за пазаруването, готвенето и измитането на къщата. Впрочем те се държаха напълно порядъчно. Понякога си ходехме взаимно на вечеря. Не зная защо се интересуваха от мене. Що се отнася до мене, те ме интересуваха само защото играеха шах. И за да мога да изиграя една жалка партия, изтърпявах четири часа скука. Понеже се пъхаха навсякъде и се бъркаха във всичко, Терез ги наричаше „свахите“ и този прякор им остана в Монморанси.

Това бяха, като не забравям хазаина ми, господин Мата, който не беше лош човек, главните ми познати на село. Имах достатъчно приятели и в Париж, за да живея приятно, в случай че бих пожелал. Те бяха извън сферата на писателите, между които считах за свой приятел само Дюкло. Защото Делер беше още много млад и макар че след като видя отблизо маневрите на философската клика срещу мене, той напълно се откъсна от тях, поне аз смятах така, не можех още да забравя с каква лекота се беше заел да ми говори от тяхно име.

Останал ми беше най-напред старият ми уважаван приятел господин Роген. Приятел от доброто щастливо време, когото не дължах на писанията си, а на самия себе си и затова го запазих завинаги. Можех да разчитам и на добрия Лъоние, моя съотечественик, и още живата му по онова време дъщеря госпожа Ламбер. Дружах и с един млад женевец Коенде, добро момче, както ми се струваше, грижлив, отзивчив, усърден, Но невежа, доверчив, лаком, самохвалко, който ми идваше на гости още от самото ми настаняване в Ермитажа, без да ми бъде представен от другото, и въпреки волята ми се сближи с мене. Имаше известна склонност към живопис и познаваше художници. Беше ми полезен за илюстрациите към „Жюли“. Той се нагърби с изпълнението на рисунките и с клишетата и се справи добре с тази задача.

Оставаше ми приятелският дом Дюпен, който, макар и не така блестящ, както през хубавите дни на госпожа Дюпен, все още, благодарение на личните качества на домакините и на отбраното общество, което го посещаваше, беше един от най-добрите в Париж. Понеже не ги бях пренебрегнал, предпочитайки други, а ги бях

напуснал, за да живея свободен, те продължаваха да ме приемат дружелюбно и аз бях сигурен, че госпожа Дюпен винаги ще ме посреща радушно. Можех да я считам дори за моя съседка на дача, понеже си бяха построили лятна къща в Клиши, където им отивах понякога на гости за ден-два. Бих оставал драговолно и повече, ако госпожа Дюпен и госпожа дьо Шьононсо се разбираха по-добре. Но трудността да разделям вниманието си в един и същ дом между две жени, които не се обичаха, много ме притесняваше в Клиши. Свързан с госпожа дьо Шьононсо с по-спокойно и по-близко приятелство, аз я виждах с по-голямо удоволствие в Дьой, на две крачки от дома ми, където тя бе наела малка къщичка, и дори у нас, защото тя често ми идваше на гости.

Дружах и с госпожа дьо Креки, която, изпаднала в дълбока набожност, беше престанала да вижда д'аламберовци, мармонтеловци и повечето писатели с изключение, струва ми се, на абат Трюбле, по онова време лъженабожник, от когото впрочем тя се бе доста отегчила. Що се отнася до мене, тя първа бе търсила дружбата ми и продължи да ми пише и да бъде благосклонна към мене. Изпрати ми тлъсти мански ярки за Нова година и беше решила да ме посети следващата година, но пътуването ѝ съвпадна с пътуването на госпожа дьо Люксамбур. Дължа ѝ тук особено място и тя винаги ще заема видно място в спомените ми.

Ако не беше Роген, би трябвало да посоча на първо място сред приятелите си друг един човек: бившия ми колега и приятел де Карио, секретар на испанското посолство във Венеция, а после в Швеция, където изпълняваше мисията на управляващ посолството; най-сетне го бяха назначили секретар на посолството в Париж. Той ми дойде неочаквано на гости в Монморанси, без ни най-малко да му се надявам. Беше награден с испански орден, чието име не си спомням, красив кръст със скъпоценни камъни. Той се бе видял принуден, доказвайки благородния си произход, да прибави още една буква към името си и сега се наричаше кавалерът де Карион. Намерих го съвършено същия, същото прекрасно сърце, същия приятен интелект. Бих си възвърнал предишната близост с него, ако Коенде, вмъквайки се по стар обичай между нас, не се бе възползвал от моето отдалечение, за да заеме мястото ми от мое име и да ме измести в старанието си да ми послужи!

Спомняйки си за де Карион, се връщам към друг мой съсед, за когото би било грехота да не спомена, още повече, че трябва да изповядам едно мое непростимо провинение спрямо него. Става дума за доблестния господин Льо Блон, който ми оказа услуга във Венеция. По време на едно пътуване със семейството си във Франция той нае лятна къща в Ла Бриш, недалеч от Монморанси^[76] Щом узнах, че ми е станал съсед, зарадвах се от все сърце и по-скоро за удоволствие, отколкото по задължение реших да го посетя. Тръгнах натам още на другия ден. Срецнах обаче хора, които идваха при мене, затова се наложи да се върна заедно с тях. Два дни след това поднових намерението си. Той беше отишъл да вечеря в Париж с цялото си семейство. Третия път беше у дома си. Чух женски гласове и видях пред вратата му една карета, която ме уплаши. Искях поне първия път да го видя спокойно и да разговаряме за старите ни познати. С една дума, толкова отлагах посещенията си, че накрая изобщо не го направих, защото ме беше срам, че не съм го сторил по-рано. След като се осмелих да се забавя толкова дълго, не се осмелих да се покажа. Тази моя небрежност, от която господин Льо Блон напълно основателно е трябвало да бъде възмутен, го накара да сметне немарливостта ми за неблагодарност. Но всъщност дълбоко в сърцето си аз се чувствах невинен, защото ако бях в състояние да доставя истинско удоволствие на господин Льо Блон, макар и без той да знае, сигурно не бих проявил същото нехайство. Но моята леност, небрежност и отлагане в изпълнението на дребните ми задължения са ми навредили повече, отколкото ако имах сериозни пороци. Най-сериозните ми провинения се дължат на пропуски. Рядко съм извършвал нещо, което не е трябвало да сторя, но за нещастие още по-рядко съм извършвал и това, което е трябвало да направя.

Понеже заговорих за познатите си от Венеция, не трябва да пропусна едно приятелство, което бях прекъснал неотдавна. Това беше господин дьо Жоанвил, който след завръщането си от Генуа не беше престанал да ми засвидетелства дружеското си разположение. Много обичаше да идва при мене и да разговаря за Италия и за лудориите на господин дьо Монтегю, за когото сам знаеше най-различни анекдоти от канцелариите на министерството на външните работи, където имаше много познати. Аз срещнах с удоволствие в дома му моя някогашен другар Дюпон, който беше откупил една служба в

провинцията и идваше от време на време по работа в Париж. Господин дьо Жоанвил толкова много настояваше да ме вижда често, че почна дори да ми досажда и макар че живеехме в доста отдалечени квартали, той се сърдеше, ако минеше една седмица, без да съм отишъл на вечеря у тях. А отидеше ли в Жоанвил, искаше винаги да ме вземе със себе си. Но веднъж прекарах там цяла седмица и времето ми се беше сторило толкова дълго, че повече не стъпих. Дьо Жоанвил беше безспорно порядъчен и възпитан човек. Той беше дори приятен в известно отношение. Но не блестеше с особен ум, беше хубавец, едва ли не Нарцис, и порядъчно скучен. Имаше някаква странна сбирка, може би единствена в света, с която се занимаваше много и с която занимаваше и гостите си, които не винаги я намираха толкова забавна, колкото си мислеше той. Това беше пълна колекция от всички водевили от двора и Париж от повече от петдесет години и човек можеше да срещне анекдоти, които напразно би търсил другаде. Ето ви мемоари за историята на Франция, за каквито в никоя друга нация не биха се сетили.

Веднъж, тъкмо когато се разбирахме най-добре, той ме прие така студено, така ледено, така различно от друг път, че след като му дадох възможност да се обясни, след като го помолих дори да стори това, аз напуснах дома му, решен да не стъпя повече у него и сдържах думата си. Защото мъчно могат да ме срещнат някъде, където съм бил приет зле, макар и само един път, а в случая липсваше Дидро, който да се застъпи за господин дьо Жоанвил. Напразно си блъсках главата да се сетя в какво съм се провинил пред него. Не намерих нищо. Сигурен бях, че винаги съм се изказвал за него и за близките му по най-ласкав начин, защото бях искрено привързан към него, и освен дете не можех да кажа нищо лошо, моето най-ненарушимо правило винаги е било да говоря само с уважение за домовете, които съм посещавал.

Най-сетне след много умуване предположих следното. Когато се бяхме видели последния път, той ме беше поканил на вечеря при няколко леки жени, които познаваше заедно с двама-трима чиновници от министерството на външните работи, много приятни хора, които нито имаха вид, нито се държаха като разпуснати. Що се отнася до мене, мога да се закълна, че прекарах вечерта в тъжен размисъл върху злочестата съдба на тия създания. Не платих консумацията си, защото господин дьо Жоанвил ни беше поканил, и не дадох нищо на

момичетата, защото не им бях дал възможност да спечелят нещо, както на Падуана. Излязохме доста развеселени и в най-добри отношения. Без да посетя повторно тия жени, аз отидох три-четири дни след това на вечеря у господин дьо Жоанвил и той ме прие по горе описания начин. Понеже не можех да се сетя за никаква причина освен някакво недоразумение във връзка с тази вечеря и понеже той не желаше да ми обясни държането си, аз от своя страна реших да не го виждам повече. Но продължих да му изпращам произведенията си. Той от своя страна често караше да ми предадат поздравите му, а когато един ден се срещнахме във фойето на „Комеди Франсез“, ме упрекна любезно, че не му отивам вече на гости, но не успя да ме накара да посетя отново дома му. Така тази история приличаше повече на скарване, отколкото на скъсване, но понеже оттогава не го видях, а и не чух да се говори за него, би било много късно да възобновя приятелството си след толкова години. Ето защо господин дьо Жоанвил не фигурира в този списък, макар че доста дълго посещавах дома му. Няма да раздувам този списък с много други не толкова близки познанства или приятелски връзки, които отпаднаха поради отсъствието ми. Продължавах да се виждам с тях сегиз-тогиз, след като отидох на дача, било у дома, било у някои съседи, например с абатите дьо Кондийак, дьо Мабли, господата дьо Меран, дьо Лалив, дьо Боажлу, Ватле, Ансьоле и други, които няма смисъл да изброявам. Няма да се спирам и на познанството си с господин дьо Маржанси, от кралската свита, по-рано член на котерията на фон Холбах, която впоследствие напусна като мене, бивш приятел на госпожа д'Епине, с която скъса подобно на мене, нито на приятеля му Демай, ползващия се с мимолетна слава автор на комедията „Безочливият“. Първият беше мой съсед, защото имението Маржанси беше близо до Монморанси. Бяхме стари познати. Обаче съседството и известно сходство в житейския опит ни сближиха още повече. Вторият умря наскоро. Той беше способен и умен мъж. Само че беше донякъде прототип на героя от комедията си: беше доста самодоволен с жените и те не тъгуваха много за него.

Но аз не мога да отмина една епистоларна връзка от този период, която оказва много голямо влияние върху по-нататъшния ми живот, за да не отбележа началото ѝ. Става дума за господин дьо Ламоаньон дьо Малерб, пръв председател на съда, уреждащ споровете, възникнали във връзка с данъците. Тогава той отговаряше за книгопечатането и

изпълняваше задълженията си много просветено и меко за голямо задоволство на писателите. Нито веднъж не бях ходил при него в Париж, но бях се ползвал от най-любезни улеснения от негова страна по отношение на цензурата и знаех, че неведнъж бе срязвал хората, които пишат против мене. Той ми даде ново доказателство за благоразположението си по повод отпечатването на „Жюли“. Понеже изпращането на коректурите по пощата от Амстердам на едно толкова обемисто произведение струваше много скъпо, а пощенските пратки до него бяха свободни от такса, той разреши да изпращат коректурите до него, а после ми ги препращаше пак безплатно срещу заверка от баща му, който беше канцлер. Когато книгата беше напечатана, той разреши да се продава в кралството само след изданието, което поръча да се направи във Франция в моя полза, против желанието ми. Тази печалба щеше да бъде кражба от моя страна, защото аз бях продал ръкописа си на Рей, затова не само не пожелах да приема този подарък без съгласието на Рей, но след като той ми го даде великодушно, поисках да разделя с него стоте пистола, които получих, но той не пожела да ги вземе. За тия сто пистола обаче аз изживях неудоволствието произведението ми да бъде ужасно осакатено — нещо, за което господин дьо Малерб не ме беше предупредил, — като при това трябваше да изчакам продажбата на това лошо издание, за да пусна в продан доброто.

Винаги съм смятал господин дьо Малерб за човек, чиято честност не подлежи на съмнение. Всичко, което ми се случи, нито за миг не ме накара да се усъмня в това. Но понеже е не само честен, но и малодушен, понякога той наврежда на хората, за които се застъпва именно в желанието си да ги предпази. Той не само съкрати над сто страници в парижкото издание, но извърши и едно съкращение, равносилно на предателство в пълното издание, което изпрати на мадам дьо Помпадур. Някъде в книгата ми се казва, че жената на въглищаря е по-достойна за уважение, отколкото любовницата на принца. Това изречение ми беше хрумнало в разгорещението ми, без да имам никого предвид, кълна се. Когато препрочетох творбата си, прецених, че този пасаж може да се сметне за намек. Воден обаче от неблагоприятната максима да не махам нищо, защото хората могат да помислят, че визирам някого, стига самият аз с чиста съвест да мога да заявя, че не съм имал никого предвид, пишейки съответните редове,

реших да оставя изречението и само смених думата „крал“, както бях писал в началото, с думата „принц“. Това смекчаване не се бе сторило достатъчно на господин дьо Малерб. Той махнал цялото изречение, като препечатал отново страницата и я залепил много добре. Мадам дьо Помпадур обаче не остана в неведение за хитро скроения номер. Намериха се добри души, които я уведомиха. Разбрах това много покъсно, когато почнах да чувствам последиците.

Нали пак от това изречение води началото си и тайната, но неумолима ненавист на друга една дама^[77], която се намирала в подобно положение, макар че аз не знаех това и дори не я познавах, когато го написах. Когато книгата излезе, ѝ бях представен и доста се безпокоях. Споделих с кавалера дьо Лоранзи, но той се изсмя и ме увери, че дамата не само не е оскърбена, а изобщо не е обърнала внимание на този пасаж. Аз му повярвах може би малко лекомислено и се успокоих съвсем неуместно.

В началото на зимата господин дьо Малерб още веднъж прояви благоразположението си към мене и аз оцених жеста му, макар че не сметнах, че трябва да се възползвам от него. В „Журнал де Саван“ имаше едно свободно място. Маржанси ми го предложи, все едно, по свой почин. Но по тона на писмото му (Свитък С №33) лесно можах да разбера, самият той призна впоследствие (Свитък С № 47), че бил натоварен и упълномощен да ми направи това предложение. Длъжността изискваше минимална работа. Трябваше да направя месечно само две извлечения, като ми донесат на крака книгите, без изобщо да ходя в Париж. И без дори да направя обичайното благодарствено посещение на отговорния висш чиновник. Тази длъжност ми позволяваше да вляза в средата на първостепенни писатели като господата дьо Меран, Клеро, дьо Гин и абат Бартелми, първите двама от които познавах вече, а с другите двама щеше да бъде полезно да се запозная. Освен това за една толкова лека работа, която можех да извършвам без никакво главоболие от моя страна, щях да получавам осемстотин франка възнаграждение, полагащо се за службата. Аз се поколебах няколко часа, преди да се реша, и мога да се закълна, че единственото ми съображение беше да не би да оскърбя Маржанси и да огорча господин дьо Малерб. Но накрая непоносимата за мене принуда да работя не когато на мен ми е приятно и да бъда подчинен на определен срок и най-вече увереността, че няма да

изпълня добре работата, с която щях да се нагърбя, надделяха над всички други съображения и аз реших да се откажа от една служба, за която не бях годен. Знаех, че мога да пиша талантливо само когато съм въодушевен от материята, с която се занимавам, и че от друга страна само любовта към великото, правдивото, красивото можеше да ме вдъхнови. А какво значение щяха да имат за мене сюжетите на повечето книги, от които трябваше да правя извлечения, а и самите книги. Безразличието ми към работата би вледенило перото ми и би затъпило ума ми. Хората си въобразяваха, че мога да пиша по занаят, като другите писатели, а всъщност аз винаги съм писал само по вътрешна необходимост. А не това беше нужно на „Журнал де Саван“. И така аз написах колкото е възможно по-любезно благодарствено писмо на Маржанси, в което така подробно изясних съображенията си, че не можеше нито той, нито господин дьо Малерб да изтълкуват отказа ми като резултат от прищявка, лошо чувство или гордост. Затова те и двамата одобриха решението ми, без да променят отношението си към мене, и така добре запазиха тайната по този въпрос, че никой нищо не узна.

Впрочем тяхното предложение не беше дошло в подходящ момент, за да го приема. Защото от известно време аз възнамерявах да изоставя напълно литературата и главно професията на писател. Всичко, което се бе случило напоследък, съвсем ме бе отвратило от писателите и аз се бях убедил, че е невъзможно да се подвизавам на същото поприще, без да поддържам известни връзки с тях. Бях също така отвратен и от светските хора и изобщо от този двояк живот, който бях водил доскоро, разделен между себе си и всевъзможни компании, за които съвсем не бях създаден. Повече от когато и да било чувствах и опитът ми постоянно го доказваше — че всяко сдружаване на неравни начала е винаги в ущърб на по-слабия. Живеейки с охолни хора, принадлежащи към друго социално съсловие, без да поддържам техния начин на живот, аз бях длъжен да им подражавам в много неща, а дребни разходи, които не представляваха нищо за тях, бяха за мене разорителни и необходими. Ако друг някой отиде да живее на дача, той е обслужван от лакей както на масата, така и в стаята си. Праща го да му вземе всичко, което му е потребно. Понеже няма пряк допир с прислугата в съответния дом и дори не я вижда, дава подарък само и колкото и когато му се ще. Докато аз, сам, без прислужник, зависех

изцяло от прислугата в дома, чието благоразположение трябваше да спечеля, ако не исках да ме тормози и ако исках да се отнася с мене, както с господаря. Затова трябваше да бъда мил със слугите и дори да правя повече от другите, защото имах повече нужда от тях. Когато техният брой е малък, все още се търпи, но в домовете, които аз посещавах, прислугата беше многочислена и всички тия хора бяха много алчни, крадливи, ловки — имам предвид, когато се касаеше за личния им интерес — и тия мошеници съумяваха да нагласят така работата, че да имам едно след друго нужда от всичките. Парижките дами, които се перчат с ума си, нямат ясна представа за тия отношения и в желанието си да ми спестят някои разходи, направо ме разоряваха. Ако бях поканен на вечеря в града, малко по-далеч от дома си, домакинята не допускаше да извикам файтон, а караше да впрегнат собствената ѝ карета и да ме заведат в къщи. Много доволна беше, че ми спестява осемдесетте су, които трябваше да платя на файтонджията. А че аз трябваше да дам цяло екю на лакея и на кочияша, това и през ум не ѝ минаваше. Ако някоя жена ми пишеше от Париж в Ермитажа или Монморанси, не желаейки да ме накара да платя четири су такса за писмото, тя ми го пращаше по някой свой прислужник, който идваше пеш, плувнал в пот, и аз трябваше да го задържа на вечеря и да му дам свръх това и едно екю, което той действително бе заслужил. Предложеше ли ми да прекарам една-две седмици на дача с нея, сигурно си казваше: „Така клетото момче ще поспести малко. През това време няма да харчи за храна.“ Дори не помисляше, че през това време няма също да работя, че разноските за домакинството, наема, бельото и дрехите ми щяха да си текат, че плащах двойно на бръснаря и че животът у нея ми излизаше по-скъп, отколкото в собствения ми дом. Макар че ограничавах дребните си бакшиши само до прислугата в домовете, които посещавах редовно, те все пак бяха разорителни за мене. Мога да ви уверя, че съм хвърлил на вятъра по този начин най-малко двадесет и пет екю за прислугата на госпожа д'Удто в Обон, където съм пренощувал най-много четири-пет пъти, и над сто пистола в Епине и Шьоврет за годините, когато ходех редовно там. Тези разходи са неизбежни за човек с моя нрав, който не умее да си набави нищо, който не знае никакви хитрини и не може същевременно да понесе вида на мърморещ прислужник, който му поднася намръщен. Дори у госпожа Дюпен, където бях един вид у

дома си и където оказвах хиляди услуги на слугите, винаги бях обслужван в съответствие с парите, които давах. Впоследствие трябваше да се откажа напълно от тези дребни щедрости, понеже не бях в състояние да ги правя, и именно тогава почувствах много по-грубо неудобството, което влече общуването с хора от друго социално съсловие.

Ако поне този живот беше по мой вкус, нямаше да съжалявам за разходите, направени за мое развлечение. Но съвсем непоносимо беше да се разорявам, за да се отегчавам. Толкова осезателно бях почувствал бремето на подобен живот, че възползвайки се от временната си свобода в онзи момент, реших да си я извоювам завинаги, да скъсам напълно с висшето общество, да престана да пиша книги, както и да се занимавам изобщо с литература, и да се затворя до края на живота си в тиената и спокойна сфера, за която се чувствах роден.

Хонорарите от „Писмо до д'Аламбер“ и „Нова Елоиз“ малко бяха подобрили финансовото ми положение, което доста се бе влошило в Ермитажа. Разполагах с почти хиляда екю. „Емил“, с който се бях заел съвсем сериозно след завършването на „Нова Елоиз“, напредваше и хонорарът от него щеше най-малкото да удвои тази сума. Възнамерявах да внеса този капитал, за да си осигуря малка пожизнена рента, която, заедно с преписването на ноти, да ме изхранва, без да пиша повече. Започнал бях още две произведения. Първото беше „Политическите институции.“ Разгледах докъде бях стигнал и реших, че ще ми са нужни още няколко години работа. Не ми достигаше смелост да продължа да работя над него и да изчакам да го завърша, за да изпълня решението си. Затова, отказвайки се от това произведение, реших да извлека от него нещо по-цялостно, като изгоря останалото. Заех се ревностно с работата и без да прекъсвам „Емил“, за по-малко от две години завърших окончателно „Обществен договор“.

Оставаше „Музикален речник“. Това беше занаятчийска работа, която можеше да се върши по всяко време и чиято цел беше известен материален доход. Реших да го изоставя или да го завърша по мое усмотрение в зависимост от това дали останалите средства ще ми стигнат, или не. Що се отнася до „Чувственият морал“, произведение, което бях само нахвърлил на едро, изоставих го напълно.

Понеже на последно място възнамерявах, в случай че мога да изоставя преписването на ноти, да се заселя далеч от Париж, където

бях обсаждан от гости, които увеличаваха разходите ми, отнемайки ми същевременно времето, за да им насмогна, за да се предвардя от скуката, която, както казват, наляга всеки писател в убежището му, когато захвърли перото, аз си оставих едно занимание, което да запълни празнотата на самотата, без да ме изкушава да напечатам каквото и да било друго приживе. Не знам какво му бе хрумнало, но Рей отдавна настояваше да пиша мемоарите си. Макар че самите факти не бяха кой знае колко интересни, аз си давах сметка, че те могат да станат интересни поради откровеността, която бях способен да проявя, и реших да напиша едно произведение, единствено по безпримерната си правдивост, та поне един път хората да видят един човек в неговата съкровена същност. Винаги съм се надсмивал на неискреното простодушие на Монтен, който, преструвайки се, че признава недостатъците си, полага големи грижи да си припише само най-безобидни. Докато аз чувствах, аз, който винаги съм се считал и още се считам, общо взето, за най-добрия човек, че няма човешка душа, колкото и чиста да е тя, която да не крие някой противен порок. Знаех, че ме рисуваха пред обществото под толкова чужди на мене черти и понякога така уродливи, че дори и да не премълчах нито една своя лоша проява, само щях да спечеля, ако се покажех такъв, какъвто съм. Между другото, аз не можех да направя това, без да покажа и други хора такива, каквито са, следователно, тъй като това произведение можеше да излезе едва след моята смърт и след смъртта на много други хора, щях по-смело да напиша изповедите си, защото никога нямаше да се червя пред когото и да било. И така реших да посветя свободното си време за изпълнението на това начинание и започнах да събирам писмата и документите, които можеха да насочат или събудят спомените ми, като съжалявах много за всичко, което бях скъсал, изгорил или загубил преди това.

Този проект за пълно оттегляне, най-разумният от всички, които съм замислял някога, беше дълбоко залегнал в съзнанието ми и вече работех над изпълнението му, но небето, което ми готвеше друга участ, ме хвърли в нова вихрушка.

Монморанси, това старо и хубаво владение на изтъкнатия род, който носи същото име, не му принадлежи вече след конфискацията. Чрез сестрата на херцог Анри то премина в ръцете на дьо Конде, който промени името му и го нарече Енгиен, и херцогството има само една

стара кула вместо замък, където се съхраняват архивите и където приемат идващите да изкажат почитанията си васали. Но в Монморанси или, ако щете, Енгиен, се вижда една къща, построена от Кроаза, с прякор Бедняка, която, равна по великолепието на най-пищните замъци, заслужава и носи името Замъка. Внушителният вид на тази хубава сграда, възвишението, на което е построена, изгледът от нея, може би единствен на света, обширният салон, изписан от майсторска ръка, градината, оформена от прочутия Льо Нотр, всичко това, съчетано заедно, поражда с величието си и същевременно с простотата си, която поддържа и подхранва възхищението. Маршалът, херцог дьо Люксамбур, който притежаваше тогава тази къща, идваше всяка година в този край, някогашно владение на неговите деди, да прекара два пъти по пет-шест седмици като обикновен гражданин, но с блясък, достоен за някогашното великолепието на неговия род. При първото им идване, след като се бях настанил в Монморанси, маршалът и жена му изпратиха своя камериер да ми поднесе почитанията им и да ме покани да отивам след вечеря у тях всеки път, когато ми е приятно. При всяко свое повторно идване те не пропусаха да възобновят този любезен жест и поканата си. Това ми напомняше госпожа дьо Безанвал, която ме бе пратила да вечерям в стаята на прислугата. Времената се бяха променили, но аз си бях останал същият. Не исках да вечерям в стаята на прислугата, но пет пари не давах и за трапезата на големците. Бих предпочел да ме оставят на равнището, на което бях, без да ме тачат и без да ме унижават. Отговорих учтиво и почитателно на любезността на маршала и жена му, но не приех поканата им. Неудобствата, произтичащи от здравословното ми състояние, стеснителността и смущението ми, когато трябва да водя светски разговори, ме караха да изтръпвам само при мисълта да се явя в един салон, изпълнен с придворни, и аз не отидох в замъка дори на обикновено благодарствено посещение, макар че ми беше съвсем ясно, че очакваха от мене именно това и че настойчивите им покани бяха по-скоро израз на любопитство, отколкото на доброжелателство.

Въпреки това обаче любезностите от тяхна страна продължиха и дори се засилиха. Графиня дьо Буфле, която беше много близка със съпругата на маршала, при едно свое идване в Монморанси изпрати да питат как съм и предложи да ми дойде на гости. Аз отговорих, както

сметнах за необходимо, но не се помръднах. Когато дойдоха за Великден през следващата 1759 година, кавалерът дьо Лоранзи, който беше от свитата на принц дьо Конти и от кръга на госпожа дьо Люксамбур, ме посети няколко пъти. Ние се опознахме. Той настойчиво ме покани да отида в замъка. Аз не го послушах. Най-сетне един следобед, когато най-малко очаквах, видях, че господин маршалът идва при мене, придружен от пет-шест души. Този път вече нямаше как да се измъкна и не можех да избягна, освен с риск да ме сметнат за грубиян и невъзпитан човек, да му върна посещениято и да поднеса почитанията си на съпругата му, от чието име той ми предаде най-любезни поздрави. Така започна, под нещастна звезда, една връзка, от която не можех вече да се предпазя, макар и едно напълно основателно предчувствие да ме караше да се плаша, преди да я завържа.

Извънредно много се страхувах от госпожа дьо Люксамбур. Знаех, че е приятна. Виждах я бях няколко пъти на театър и у госпожа Дюпен преди десет-дванадесет години, когато беше още херцогиня дьо Буфле и блестеше в младежката си хубост. Но тя минаваше за злобна и при една толкова високопоставена дама подобна репутация ме плашеше. Едва я видях, и изпаднах под нейна власт. Видя ми се очарователна, с това очарование, което не увяхва с времето и най-силно въздейства на сърцето ми. Очаквах, че ще разговаря хапливо, ще сипе остроти. Нищо подобно, разговорите с нея бяха много приятни. Не изящна духовитост, не бликаща находчивост, не и изтънченост, но изящна деликатност, която не смайва събеседника, но винаги му се нрави. Нейните комплименти са още по-опияняващи, защото са непринудени. Човек би казал, че ѝ се изплъзват несъзнателно и че просто сърцето ѝ прелива, защото е изпълнено. Още при първото ми посещение ми се стори, че въпреки несръчността си и тромавите си приказки не съм ѝ неприятен. Всички жени от двора умеят да ви убедят в това, независимо дали е вярно, или не. Но не всички умеят като госпожа дьо Люксамбур да направят тази увереност така сладка, че и през ум да не ви мине да се усъмните. Още от първия ден доверието ми в нея би било толкова пълно, каквото стана впоследствие, ако херцогиня дьо Монморанси, нейната снаха, доста коварна лудетина и, струва ми се, малко злоезична, не си науми да се залови с мене и въпреки любезностите на свекърва си със собствените

си престорени закачки не ме накара да се усъмня дали не се подиграват с мене.

Може би мъчно щях да потисна това опасение в присъствие на двете дами, ако изключителното благоразположение на маршала не ме увери, че и тяхната любезност е искрена. При моя плах характер е особено изненадващо колко бързо приех не в преносен смисъл уверенията му, че иска да ме постави на равна нога със себе си, но още по-удивително е, че и той прие по същия начин желанието ми да живея абсолютно независимо. Убедени и единият, и другият, че с основание мога да бъда доволен от положението си и да не искам да го променя, нито той, нито госпожа дьо Люksamбур не дадоха когато и да било вид, че се занимават с моето материално положение или с моето преуспяване. Макар че не мога да се съмнявам, че топло се интересуваха и двамата от мене, те нито веднъж не ми предложиха някаква служба, нито своята подкрепа освен само веднъж, когато госпожа дьо Люksamбур като че ли пожела да вляза във Френската академия. Аз изтъкнах като претекст религията си. Тя ми каза, че това не е пречка и ако действително е така, ще се наеме да я отстрани. Аз ѝ отговорих, че макар за мене да е голяма чест да бъда член на тази прославена институция, понеже съм отказал вече на господин дьо Тресан и донякъде и на полския крал да вляза в академията на Нанси, нямам вече моралното право да вляза в никоя друга. Госпожа дьо Люksamбур не настоя и повече не стана дума за това. Това непринудено общуване с толкова високопоставени личности, които можеха да ме облагодетелстват във всяко отношение, тъй като господин дьо Люksamбур беше и заслужаваше да бъде интимен приятел на краля, доста странно се отличава от постоянните грижи, не само явни, но и досадни, на приятелите-покровители, с които наскоро бях скъсал, които имаха за цел не толкова да ми услужат, колкото да ме унижат.

Когато маршалът дойде за пръв път при мене в Мон-Луи, аз приех с огорчение него и свитата му в единствената си стая не толкова защото бях принуден да го настаня сред неумитите чинии и оцърбени гърнета, но защото изгнилият под едва се държеше и се страхувах да не се продъни напълно под тежестта на толкова хора. Обезпокоен не толкова за собствената си безопасност, колкото за опасността, на която се излагаше поради любезността си този добър благородник, побързах да го измъкна оттам и да го заведа, въпреки че още беше студено, в

моята кула, отворена от всички страни и без камина. Когато бяхме вече там, му признах защо го бях довел: той предал разговора ни на жена си и двамата ме замолиха настойчиво, докато поправят пода на стаята ми, да приема една стая в замъка или, ако предпочитам, в една отделна сграда посред парка, наричана малкия замък. Това очарователно жилище заслужава да се опише.

Паркът на Монморанси не е в равнина, както градината на Шьоврет. Той е неравен, вълнообразен, с хълмове и падини, които опитният архитект е използвал умело, за да разнообрази горичките, украсата, басейните, площадките и да уголеми привидно благодарение на умениято и изобретателността си твърде малкото всъщност пространство. В горната си част паркът е увенчан от терасата на замъка. В долната си част образува теснина, която се отваря и разширява към долината. На ъгъла се простира голямо езеро. Между оранжерията, която се намира в широката част, и това езеро, оградено от обрасли в живописни горички хълмове, е построен споменатият малък замък. Сградата и земята около нея са принадлежали някога на прочутия Лео Брьон; той го построил и украсил с тънкия усет за украса и архитектура, който този голям художник развил у себе си. Впоследствие замъкът е бил възстановен, но винаги съгласно замисъла на първия собственик. Той е малък, скромен, но изящен. Понеже е построен в долината, между басейна на оранжерията и голямото езеро, и следователно е изложен на влага, по средата има перистил между два етажа колони, така че въздухът минава през цялата сграда и я поддържа суха въпреки местоположението ѝ. Когато се гледа постройката от отсрещната височина, тя изглежда абсолютно отвсякъде обградена с вода и човек има чувството, че вижда пред себе си омагьосан остров или най-красивия от трите Боромееви острови в Лаго Маджоре, наречен Изола Белла.

В тази самотна сграда ми предоставиха да избира един от четирите апартамента, които тя съдържа, като не се смята приземният етаж, състоящ се от бален салон, билиардна зала и кухня. Аз взех най-малкия и най-скромния, точно над кухнята, която също ползвах. Той беше възхитително чист, мебелиран в бяло и синьо. В това дълбоко и пленително усамотение, заобиколен от вода и горички, сред концертите на всички видове птички и уханието на портокалов цвят, съчиних с непресекаващ възторг петата книга на „Емил“ и нейният

свеж колорит се дължи до голяма степен на ярките ми впечатления от жилището, в което я написах.

С какво нетърпение изтичах всяка сутрин при изгрев-слънце да вдъхна ухания въздух в галерията. Какво хубаво мляко с кафе изпивах там насаме с моята Терез! Котката и кучето ми ни правеха компания. Тази свита би ми стигнала за цял живот, без да изпитвам нито за миг скука. Чувствах се като в земен рай. Живеех също така невинно и се наслаждавах на същото блаженство. По време на пътуването си през месец юли господин и госпожа дьо Люксамбур ми оказаха толкова много внимание и бяха така любезни с мене, че настанен в дома им и отрупван от добрините им, не можех да не им отвърна поне с чести посещения. Бях почти през цялото време с тях. Сутрин отивах да поднеса почитанията си на съпругата на маршала и обядвах там. Следобед се разхождах с маршала. Не оставах само на вечеря поради многото гости и защото ставаше много късно за мене. До този момент всичко вървеше както трябва и нямаше да се случи нищо лошо, ако бях съумял да спазя тия граници. Само че аз никога не съм могъл да спазя златната среда в приятелствата си и да изпълнявам само светските си задължения. Винаги съм бил всичко или нищо. Скоро станах всичко. Виждайки се ухажван, глезен от толкова високопоставени личности, аз минах границата и се привързах към тях с приятелско чувство, което е позволено да се изпитва само спрямо равни. Започнах да се държа свойски с тях, докато те си останаха както винаги в границите на любезността. Никога обаче не се почувствах много свободно с госпожа маршалшата. Макар че не бях напълно сигурен в характера ѝ, повече се боях от ума ѝ. Тя ми допаднаше именно с него. Знаех, че е придирчива по отношение на разговора и че има право да бъде такава. Знаех, че жените и главно високопоставените дами искат непременно да ги забавляват, че е по-добре да ги обидиш, отколкото да ги отегчиш, и съдех по нейните забележки за казаното от хората, след като си отидеа, за мнението ѝ за собствените ми гафове. Наумих си един заместител, който ме избави от неудобството да разговарям — да ѝ чета. Тя бе чувала за „Жюли“. Знаеше, че е под печат. Прояви жив интерес да се запознае с това произведение. Аз ѝ предложих да ѝ го прочета. Тя прие. И аз отивах всяка сутрин при нея към десет часа. Идваше и господин дьо Люксамбур. Затваряха вратата. Аз четях седнал до леглото ѝ и така добре бях отмерил пасажите, че щях да

имам с какво да я занимавам по време на целия ѝ престой дори ако не го прекъсне.^[78] Успехът на това средство надмина очакванията ми. Госпожа дьо Люксамбур се влюби в „Жюли“ и в автора ѝ. Тя говореше само за мене, занимаваше се само с мене, казваше ми нежности от сутрин до вечер и ме прегръщаше по десет пъти дневно. Настоя да седя винаги до нея на масата, а когато някой благородник пожелаеше да заеме това място, заявяваше, че то е мое и го настаняваше другаде. Можете да си представите какво впечатление ми правеше това мило държане, на мене, който ставах роб при най-малката проява на обич. Аз се привързах действително към нея, отговаряйки на чувството, което тя ми засвидетелстваше. Страхувах се само от едно, виждайки увлечението ѝ по мене и съзнавайки колко малко съм забавен, за да го поддържам, да не би да ми се насити и за мое нещастие това опасение се окажа премного основателно.

Изглежда, че между нейния умствен строй и моя е имало естествено противоречие, защото независимо от нелепостите, които ми се изплъзваха непрекъснато в разговор, дори в писмата ми, даже в моментите, когато най-добре се разбирахме, някои неща не ѝ допадаха, без да мога да си представя защо. Ще приведа само един пример, а бих могъл да цитирам най-малко двадесет. Тя узна, че преписвам за госпожа д'Удто „Нова Елоиз“ срещу определена сума за всяка страница. Пожела и на нея да направя подобен препис при същите условия. Аз ѝ обещах и причислявайки я по този начин към моите клиентки, ѝ написах по този повод нещо мило и учтиво. Такова беше поне намерението ми. Ето отговора ѝ, който направо ме смая (Свитък С 43):

ВЕРСАЙ, ВТОРНИК

„Очарована съм, доволна съм. Писмото ви ми достави безкрайно удоволствие и аз бързам да ви го върна и да ви благодаря за него.

Ето собствените ви думи: «Макар че вие сте безспорно много ценна клиентка, не ми е особено приятно да приема парите ви, всъщност аз би трябвало да заплатя удоволствието да работя за вас.» Отказвам се от

коментарии. Протестирам, че никога не ми пишете нищо за здравето си. Нищо друго не ме интересува по-живо. Обичам ви от все сърце. И уверявам ви, мъчно ми е да ви го пиша, защото би ми било много по-приятно да ви го кажа устно. Господин дьо Люksamбур ви изпраща най-добрите си чувства и ви прегръща от все сърце.“

Щом получих това писмо, побързах да отговоря, като изчаках да проуча по-обстойно цитирания пасаж, преди да протестирам срещу всяко нелюбезно тълкуване, и след като няколко дни се занимавах с него, изпълнен с безпокойство, както можете да предположите, без да проумея каквото и да било, ето какво отговорих най-сетне по този повод:

МОНМОРАНСИ, 8 ДЕКЕМВРИ 1759 ГОДИНА

„След като ви писах, препрочетох стотици пъти въпросния пасаж. Разгледах го в прекия му и естествен смисъл. Разучих го във всякакъв възможен смисъл и ви признавам, госпожо, че вече сам не зная дали аз ви дължа извинение или по-скоро вие на мене.“

Минали са десет години, откакто са разменени тия писма. Често съм мислил впоследствие по този въпрос и дори и днес съм все още толкова тъп в тази област, че не мога да почувствам какво е могла да намери в този пасаж, което, не бих казал дори, да я оскърби, а просто да не ѝ хареса.

По повод този ръкописен екземпляр на „Елоиз“, който госпожа дьо Люksamбур пожела да има, трябва да спомена тук какво бях намислил, за да го отлича с някакво явно предимство от всеки друг. Бях написал отделно приключенията на милорд Едуард и дълго се бях колебал дали да ги вмъкна било изцяло, било само част от тях в това произведение, към което ми се струваше, че спадат. Най-сетне реших да ги отделя напълно, защото, тъй като не бяха в тон с останалото,

можеха да накърнят вълнуващата простота. Когато се запознах с госпожа дьо Люксамбур, имах и още едно по-силно основание: в тия приключения ставаше дума за една римска маркиза с много неприятен нрав и някои нейни черти, несвойствени наистина на съпругата на маршала, можеха да ѝ бъдат приписани от хора, които я познаваха само по приказки. Затова аз много се радвах, че бях взел това решение и то се затвърди у мене. Но в горещото си желание да обогатя нейния екземпляр с нещо, което да го няма в никой друг, ето че се сетих за тия злополучни приключения и намислих да направя извадки от тях и да ги прибавя. Безумен проект, чиято екстравагантност може да се обясни само със сляпата фаталност, която ме тикаше към гибел.

Quns vulf perdere, Jupiter dementat.^[79]

Имах глупостта да направя тия извадки грижливо, като положих много труд, и ѝ изпратих този откъс като най-хубавото нещо на света, предупреждавайки я обаче, което беше самата истина, че съм изгорил оригинала, че извадката е направена само за нея и никой друг няма да я види, освен ако самата тя му я покаже. Тази забележка, вместо да ѝ докаже благоразумието и дискретността ми, както си въобразявах, че постъпвам, всъщност само я накара да се убеди, че самият аз ѝ приписвам тия черти, нещо, което би било оскърбително за нея. Аз бях убеден като глупак, че тя ще бъде очарована от постъпката ми. Тя не ми оказа по този повод любезностите, които очаквах, и никога, за голяма моя изненада, не заговори с мене за тетрадката, която ѝ бях изпратил. Що се отнася до мене, все още напълно доволен от себе си в този случай, едва по-късно си дадох сметка, по други признаци, за ефекта, който бях предизвикал.

Все с цел да отлича нейния ръкопис ми хрумна още една по-разумна идея, но поради други причини и тя също така ми навреди. До такава степен всичко съдейства на делото на съдбата, когато тя зове някого към гибел. Наумих да украся този ръкопис с оригиналните илюстрации на „Жюли“, рисунките се оказаха със същия формат, както и ръкописът. Поисках ги от Коенде, защото те ми принадлежаха, още повече, че бях оставил за него печалбата от клишетата, които излязоха в голям тираж. Коенде е толкова хитър, колкото аз съм загубен в това отношение. Понеже много пъти му поисках рисунките, той успя да

научи за какво ми трябва. Тогава под претекст, че искал да ги доукраси, той ги задържа и в крайна сметка ги представи от свое име.

Ego versiculos feci, tulit alter honores.^[80]

По този начин вратите на двореца Люксамбур се отвориха за него. Откакто се бях установил в малкия замък, той идваше много често при мене и винаги още от сутринта, особено когато господин и госпожа дьо Люксамбур бяха в Монморанси. Така че, за да прекарам с него деня, аз не отивах в замъка. Упрекнаха ме за тия отсъствия. Аз казах причината. Настояха да заведе там и господин Коенде. Не можах да откажа. Този мошеник това и търсеше. Така благодарение на изключителното благоразположение, което изпитвах към мене, един служащ на господин Телюзон, когото шефът му благоволяваше да покани понякога на вечеря, когато нямаше други гости, внезапно бе допуснат на масата на един маршал на Франция заедно с принцовете, херцогините и най-отбраното дворцово общество. Никога няма да забравя как един ден, когато той беше принуден да се върне рано в Париж, маршалът каза следобед на гостите: „Да се поразходим по пътя за Сен-Дьони, за да изпратим господин Коенде.“ Клетото момче не издържа. Съвсем се главозамая. Що се отнася до мене, аз бях така развълнуван, че не можах да кажа нито дума. Вървах последен, плачейки като дете и умирайки от желание да целуна краката на този добросърдечен маршал. Но последиците от случката с преписа ме накараха да изпреваря тук събитията. Нека ги разкажа в хронологическия им ред, доколкото ми позволява паметта.

Щом малката къщичка в Мон-Луи беше готова, аз я мебелирах спретнато, скромно и се пренесох там. Не можех да се откажа от принципа, който бях възприел, напускайки Ермитажа — да имам винаги собствено жилище. Но не можах също така да се реша да напусна апартамента си в малкия замък. Не върнах ключа и понеже държах много на приятните закуски в галерията, често отивах да пренощувам там, а понякога оставах два-три дни като в лятна къща. Може би в този момент по отношение на жилището бях най-добре и най-приятно настаненият обикновен гражданин в Европа. Хазяинът ми господин Мата, изключително добър човек, ми беше поверил напълно ремонта на Мон-Луи и ми предостави ръководството на работниците

си без никаква негова намеса. Намерих начин да си направя само от една стая на първия етаж цяло апартаментче от стая, антре и килер. В партера се намираха кухнята и стаята на Терез. Кулата ми служеше за работен кабинет, само че ѝ сложих стъкла и камина. Когато отидох там, се заех с удоволствие да разкрасявам терасата, засенчена вече от два реда млади липи. Прибавих още два и я превърнах в кабинет със зелени стени. Сложих маса и каменни пейки, посадих няколко люляка, жасмин и орлови нокти. Получи се една цветна лека, успоредна на двата реда дървета, и тази тераса, по-висока от терасата на замъка и с не по-лош изглед, на която бях привлякъл множество птички, ми служеше за приемна, когато ми идваха на гости господин и госпожа дьо Люksamбург, херцог дьо Вилроа, принц дьо Тенгри, маркиз д'Армантиер, херцогиня дьо Монморанси, херцогиня дьо Буфле, графиня дьо Валантиноа, графиня дьо Буфле и други високопоставени личности, които не благоволяваха да извършат уморителното поклонение по стръмнината от замъка до Мон-Луи. Дълга на благоразположението на господин дьо Люksamбург всички тия посещения. Аз съзнавах това и сърцето ми бе изпълнено с признателност. В подобен пристъп на умиление казах веднъж на господин дьо Люksamбург, прегръщайки го: „О, господин маршал! Аз ненавиждах благородниците, преди да ви познавам, и ги ненавиждам още повече, откакто вие ме накарахте да почувствам колко лесно би им било да будят само обожание.“

Впрочем аз призовавам всички, които са ме виждали през онази епоха, да кажат дали са забелязали този блясък да ме е заслепил макар само за миг, дали изпаренията на тамяна, който ми кадияха, замая главата ми. Дали са ме видели не така принципен в държането си, не така естествен в маниерите си, не така дружелюбен с хората от народа, не така близък със съседите си, не така готов да окажа услуга всекиму, когато съм могъл, без да отблъсквам грубо безбройните досадни и често безразсъдни искания, с които постоянно ме отрупваха. Ако сърцето ми ме влечеше към замъка Монморанси поради искрената ми привързаност към собствениците му, то ме връщаше същевременно към моите съседи, за да вкуся сладостта на обикновения скромнен живот, извън който няма щастие за мене. Терез се беше сприятелила с дъщерята на един зидар, мой съсед, на име Пийо. Аз пък се сприятелих с бащата и след като сутринта бях обядвал, не без известна

принуда, в замъка, за да угодя на госпожа маршалшата, с какво настроение се връщах вечерта да вечерям с простичкия Пийо и неговото семейство било у него, било у мене.

Освен тия две жилища наскоро се сдобих и с трето в частния дворец Люксамбур, чиито собственици толкова настоятелно ме канеха да ги посещавам там сегиз-тогиз, че аз се съгласих въпреки отвращението си към Париж, където бях ходил само двата пъти, за които споменах, откакто се бях оттеглил в Ермитажа. Но аз отивах там само в уговорени дни, само на вечеря и още на следващата сутрин се връщах. Влизах и излизах през градината, която гледаше към булеварда. Така че най-чистосърдечно мога да твърдя, че кракът ми не е стъпвал върху парижкия паваж.

Точно посред това временно благополучие се подготвяше отдалеч катастрофата, която трябваше да отбележи неговия край.

Недълго след завръщането ми в Мон-Луи направих там едно ново запознанство, без ни най-малко да го желая, както обикновено, и което пак се оказа съдбоносно в моя живот. След малко ще прецените в положително или отрицателно отношение. Това беше маркиза дьо Вердьолен, моя съседка, чийто мъж беше купил наскоро една лятна къща в Соази, близо до Монморанси. Госпожица д'Ар, дъщеря на граф д'Ар, човек от виден, но обеднял род, се беше оженила за господин дьо Вердьолен, стар, грозен, глух, суров, груб, ревнив, с белези по лицето и само с едно око, но иначе не лош човек, ако съумеете да го подхванете, и притежател на петнадесет, а може би и двадесет хиляди ливри рента, за която я омъжили. Това дребосъче, псуващо, крещящо, каращо се, вилнеещо и разплакващо жена си от сутрин до вечер, в крайна сметка винаги правеше това, което тя искаше, и то за да я вбеси, защото тя умееше да му внуши, че именно той желае това нещо, а тя ни най-малко. Дьо Маржанси, за когото вече споменах, беше приятел на госпожата и се сприятели и с господина. Той им бе дал под наем преди няколко години своя замък в Маржанси, близо до Обон и Андий, и те живееха там точно когато бях увлечен по госпожа д'Удто. Госпожа д'Удто и госпожа дьо Вердьолен се познаваха чрез госпожа д'Обтер, тяхна обща приятелка, и понеже градината на Маржанси се намираще на пътя на госпожа д'Удто, когато правеше любимата си разходка до възвишението Олимп, госпожа дьо Вердьолен ѝ беше дала ключ, за да минава по-направо. Благодарение на този ключ и аз

минавах често с нея оттам. Но никак не обичах неочакваните срещи и ако госпожа дьо Вердьолен се случеше на пътя ни, оставях ги двете, без да кажа нито дума, и отминавах напред. Това не особено любезно държане едва ли я бе настроило добре спрямо мене. И все пак, когато се настани в Соази, тя сама ме потърси. Дойде няколко пъти в Мон-Луи, без да ме завари там, и като видя, че не ѝ връщам визитата, си науми, за да ме принуди да го сторя, да ми изпрати цветя за терасата ми. Налагаше се да отида да ѝ благодаря. Това беше достатъчно. Сближихме се начаса.

Тази връзка започна бурно, подобно на всички приятелства, които съм завързвал против волята си. Нито за миг помежду ни не се възцари истинско спокойствие. Начинът на мислене на госпожа дьо Вердьолен беше твърде несходен с моя. Злобните забележки и сарказмите бликат от нея с такава лекота, че е необходимо постоянно внимание, твърде изморително за мене, за да доловиш кога ти се подиграва. Една глупава случка, за която си спомням, е достатъчна, за да прецените това. Брат и беше назначен наскоро за комендант на една фрегата, която щеше да се сражава с англичаните. Говорех как трябва да се въоръжи фрегатата, без да се увреди на лекотата ѝ. „Да — каза тя със съвсем равен тон, — вземат само толкова оръдия, колкото са необходими, за да се бият.“ Рядко съм я чувал да каже нещо хубаво за отсъстващите си приятели, без да плъзне нещо неприятно по техен адрес. Ако не злословеше, се присмиваше, като не изключваше дори приятеля си Маржанси. Друга неприятна за мене нейна черта беше, че постоянно ме притесняваше с всевъзможни пратки, дребни подаръци, писма, на които да се чудя как да отговарям, и винаги наново ме затрудняваше, защото трябваше да благодаря или да отказвам. Независимо от това, понеже я виждах често, аз се привързах към нея. Тя си имаше своите неприятности подобно на мене и взаимните ни излияния правеха срещите ни интересни. Нищо не свързва повече сърната от сладостта да поплачат заедно. Ние се търсехме, за да се утешаваме, и тази нужда често ме караше да затварям очите си за много неща. Бях се показвал толкова суров в откровеността си с нея, че след като понякога проявявах толкова малко уважение към характера ѝ, сигурно всъщност съм я ценял много, за да вярвам, че тя може чистосърдечно да ми прости. Ето един образец за писмата, които съм ѝ

писал понякога, като трябва да отбележа, че никога, в нито един свой отговор, тя не е изглеждала ни най-малко засегната.

МОНМОРАНСИ, 5 НОЕМВРИ 1760 ГОДИНА

„Вие ми казвате, госпожо, че не сте се обяснили добре, за да ме накарате да разбера, че самият аз се обяснявам зле. Говорите ми за вашата мнима глупост, за да ме накарате да почувствам собственото си тъпоумие. Хвалите се, че сте най-обикновена жена, като че ли се страхувате да не разбера буквално думите ви, и ми се извинявате, за да ми дадете урок, че аз ви дължа извинения. Да, госпожо, зная отлично — аз съм простак, наивник и нещо още по-лошо, ако изобщо е възможно. Аз не умея да подбирам думите си достатъчно добре според една хубава френска дама, която толкова внимава какво да каже и разговаря така изящно като вас. Но имайте предвид, че аз употребявам думите в общоприетия им смисъл, без да съм в течение и без да ме е грижа за изтънчените значения, които им се дават в достопочтените парижки среди. Ако понякога казаното от мене е двусмислено, старая се поведението ми да изясни точното му значение...“ и т.н.

И останалата част от писмото е написана почти в същия тон. Вижте отговора (Свитък Д № 41) и сами съдете за невероятната толерантност на едно женско сърце, което може да не се засегне от подобно писмо повече, отколкото личи в отговора и отколкото изобщо ми е показала когато и да било. Коенде, предприемчив и дързък до безочие, който винаги дебнеше всички мои приятелства, побърза да се вмъкне от мое име и у госпожа дьо Вердьолен и скоро, без да подозирам, стана по-интимен с нея, отколкото самият аз. Странен субект беше този Коенде! Представяше се от мое име при всичките ми познати, настаняваше се в дома им, ядеше най-безцеремонно на масата им. Преизпълнен от пламенно желание да ми бъде в услуга, говореше за мене винаги със сълзи на очи, но дойдохе ли у дома, не обелваше

нито дума за тия свои връзки, нито за всичко, което би могло да ме интересува. Вместо да ми съобщи какво е научил, казал или видял и което би могло да ме интересува, той слушаше какво казвам аз и дори ме разпитваше. Правеше се, че не знае нищо за Париж извън това, за което го уведомявах аз. С една дума, макар че всичко живо ми говореше за него, той никога не ми говореше за никого. Беше потаен и дискретен само с приятеля си. Но нека се разделим временно с Коенде и госпожа дьо Вердьолен. Ще се върнем по-късно към тях.

Известно време след завръщането ми в Мон-Луи художникът Ла Тур ми дойде на гости и ми донесе портрета ми с пастелни бои, който бе изложил няколко години преди това в Салона. Той искаше тогава да ми подари този портрет, но аз не го приех. Обаче госпожа д'Епине, която ми беше подарила своя и държеше да притежава моя, ме беше замолила да му го поискам отново. Той се забави много, докато го ретушира. През този промеждутък настъпи скъсването между мене и госпожа д'Епине. Аз ѝ върнах нейния портрет и тъй като не ставаше вече дума да ѝ дам моя, го окачих в стаята си в малкия замък. Господин дьо Люksamбур го видя и го хареса. Аз му го предложих, той прие. Изпратих му го. И той, и жена му разбраха, че ще ми бъде много приятно да имам техните портрети. Те си поръчаха миниатюри при много добър майстор, вковах ги в златна рамка на кристална бонбонiera и ми я подариха толкова галантно, че аз бях очарован. Госпожа дьо Люksamбур не се съгласи портретът ѝ да бъде отгоре на кутията. Тя неведнъж ме упрекуваше, че обичам повече господин дьо Люksamбур, отколкото нея, и аз не отричах, защото това беше така. Тя ми засвидетелства много любезно, но недвусмислено, поставяйки портрета си от вътрешната страна, че не е забравила предпочитанието ми.

Почти по същото време извърших една глупост, която не допринесе кой знае колко да запазя благоразположението ѝ. Макар че съвсем не познавах господин дьо Силует и не го обичах особено, имах високо мнение за него като администратор. Но когато посегна на финансистите, аз си дадох сметка, че той не предприема тази операция в благоприятен момент. Независимо от това му пожелавах от все сърце успех и когато научих, че е свален, в безразсъдната си смелост му написах следното писмо, което естествено не възнамерявам да оправдая.

„Благоволете, господине, да приемете почитанията на един самотник, когото не познавате, но който ви цени заради дарбите ви, който ви уважава за поста ви и който ви направи честта да е убеден, че няма да се задържите дълго на него. Понеже не можехте да спасите държавата освен за сметка на столицата, която я разори, вие не се спряхте пред крясъците на печалбарите. Виждайки, че смазвате тия нещастници, завиждах на поста ви. Виждайки, че го напускате, без да отстъпите от делото си, аз се възхищавам от вас. Бъдете доволен от себе си, господине, този пост ви оставя почест, на която дълго ще се радвате без съперник. Проклятията на измамниците са слава за честния човек.“

Госпожа дьо Люксамбур, която знаеше, че съм писал това писмо, ми заговори за него, когато дойде на Великден. Аз ѝ го показах. Тя пожела да има препис от него и аз ѝ го дадох. Но не знаех, давайки ѝ го, че и тя е в числото на заинтересуваните от пренаемането на земите печалбари, които бяха свалили Силует. От всички мои гафове човек би заключил, че аз предизвиквах с удоволствие ненавистта на една мила с мене и разполагаща с власт жена, към която всъщност се привързвах все повече от ден на ден и чието благоволение съвсем не желяех да загубя, макар че с несръчността си направих всичко необходимо за това. Мисля, че е излишно да уточнявам, че случката с опиата на господин Троншен, за която споменах в първата част, се отнася именно за нея. Другата дама беше госпожа дьо Мирпоа. Те никога не ми споменаха за този мой гаф, нито дадох вид, че го помнят. Но дори и да допуснем, че госпожа дьо Люксамбур действително го е забравила, което ми се струва почти невъзможно, все пак не бихме могли да узнаем каква е била реакцията ѝ. Що се отнася до мене, аз и не мислех за последиците от нетактичностите си, защото можех с чиста съвест да кажа, че не съм имал намерение да я оскърбя. Като че ли изобщо някоя жена може да прости подобни оскърбления, дори ако е напълно сигурна, че са били направени без ни най-малко участие на волята.

Междувременно, макар и тя привидно като че ли нищо да не виждаше и нищо да не чувстваше и макар аз да не забелязвах още нито намаляване на благоразположението ѝ, нито промяна на отношението ѝ към мене, непрестанното, растящо дори напълно основателно предчувствие ме караше постоянно да се опасявам, че скоро досадата ще измести слабостта ѝ към мене. Можех ли да очаквам от една толкова високопоставена дама, че нейното постоянство в приятелството ще устои на нищожното ми умение да го поддържам? Не ми се удаваше да скрия дори това глупаво предчувствие, което ме тормозеше и ме правеше още по-скучен. Може да си дадете сметка за това мое състояние от следното писмо, което съдържа странно предсказание.

Н.В. Това писмо, без дата на черновата ми, е най-късно от месец октомври 1760 година.

„... Колко е жестока вашата любезност! Защо смуцавате спокойствието на един самотник, който се е отказал от житейските наслади, за да избегне и житейските горчилки? Напрасно търсих цял живот трайни приятелства. Не можах да ги намеря в социалните среди, до които можах да се добера. Нима трябва да ги потърся във вашата среда? Амбицията и користолюбието не ме изкушават. Не съм много суетен и не съм много страхлив. Мога да устоя на всичко, но не и на мило държане. Защо ме атакувате и двамата откъм тази моя слабост, която трябва да победи, тъй като при разстоянието, което ни дели, изливанията на чувствителните сърца няма да сближат моето с вашите? Признателността ще бъде ли достатъчна за сърце, което не познава два начина да се дава и се чувства способно само за приятелство? За приятелство, уважаема госпожо! Ето моето нещастие! На вас, както и на господин маршала, ви приляга да употребявате тази дума. Но аз съм безумен, че я приемам в буквалния ѝ смисъл! Вие си играете, аз се привързвам и краят на играта ми готви нови огорчения. Как ненавиждам титлите ви и колко ви оплаквам, че ги носите! Вие ми изглеждате така достойни да вкусите очарованието

на простия живот. Защо не живеете в Кларан? Бих отишъл да подиря там щастие за цял живот! Но замъкът Монморанси, но дворецът Люксамбур! Там ли е мястото на Жан-Жак? Там ли един привърженик на равенството трябва да поднесе чувствата на едно отзивчиво сърце, което, отплащайки се по този начин за уважението, което му засвидетелстват, си въобразява, че връща толкова, колкото получава? Вие също сте добросърдечна и чувствителна, аз зная това, виждал съм го. Съжалявам, че не можах по-скоро да се убедя в това. Но при общественото положение, което заемате, при начина ви на живот нищо не може да направи трайно впечатление и толкова нови обекти се заличават взаимно, че нито един не остава. Вие ще ме забравите, госпожо, след като ме лишавате от възможността да последвам примера ви. Ще допринесете много, за да ме направите нещастен и за да нямате извинение.“

Прибавях името на господин дьо Люксамбур, за да смекча съмнението в нейното отношение. Защото аз се чувствах така сигурен в него, че и през ум не ми е минало нито едно опасение относно трайността на приятелството му. Нищо от това, което ме плашеше в отношенията ми с жена му, не засягаше нито за миг него. Никога не съм изпитвал ни най-малко недоверие към характера му, бях убеден, че е мек, но честен. Не се боях от охлаждане от негова страна, както и не очаквах героична преданост. Непринудеността, близостта в отношенията ни свидетелстваше колко разчитахме взаимно един на друг. Имахме право и двамата. Аз ще уважавам, докато съм жив, този достоен благородник и неговата памет ще ми бъде скъпа и макар че направиха всичко възможно, за да го отчуждят от мене, сигурен съм, че той е умрял като мой приятел, както ако бе издъхнал в ръцете ми.

При второто ми идване в Монморанси през 1760 година, понеже бях завършил четенето на „Жюли“, прибягнах до „Емил“, за да ме подпомогне в общуването ми с госпожа дьо Люксамбур. Но този път не беше така удачно било защото тази материя не й беше толкова по вкуса, било защото четенето й омръзна накрая. Обаче, тъй като тя ме

упрекуваше, че се оставям да ме измамат издателите ми, пожела да предоставя на нея грижата да публикува това произведение, за да получи по-голяма печалба. Аз се съгласих при изричното условие, че няма да се отпечата във Франция и по този повод водихме продължителен спор, защото аз твърдах, че е невъзможно да се получи негласно разрешение и че дори е неблагоприятно да се иска, а без разрешение не позволявах в никакъв случай да се отпечата книгата в кралството. Тя поддържаше, че нямало да срещнем никаква трудност с цензурата при възприетата от правителството система. Намери начин да убеди господин дьо Малерб, които ми писа дълго писмо по този въпрос, цялото саморъчно, за да ми докаже, че „Верую на савойския викарий“ било произведение от такова естество, че ще срещне навред одобрението на човешкия род, а също и на двора в дадения случай. Аз бях изненадан, че този държавен служител, винаги толкова плах, се показва така сговорчив този път. Понеже отпечатването на книга, която той одобрява, ставаше законно само с този факт, възраженията ми отпаднаха. Независимо от това, воден от необясними задръжки, аз настоях „Емил“ да се отпечата в Холандия, и то именно от издателя Неолм, когото не само посочих изрично, но и го предупредих; не възразих изданието да се направи за сметка на някой френски книжар и когато бъде готово, да се продава в Париж или където и да било другаде, тъй като продажбата не ме интересуваше. Ето какво точно уговорихме двамата с госпожа дьо Люксамбур, след което аз ѝ предадох ръкописа.

При това свое пътуване тя беше довела със себе си внучката си госпожица дьо Буфле, днес херцогиня дьо Лозьон. Тя се казваше Амели. Беше пленително момиче. Действително девствено лице, кротост, свенливост. Нищо по-мило и по-интересно от лицето ѝ, нищо по-нежно и по-целомъдрено от чувствата, които вдъхваше. Впрочем тя беше още дете. Нямаше единадесет години. Съпругата на маршала, която намираще, че е много стеснителна, полагаше усилия да я оживи. Тя няколко пъти ми разреши да я целуна и аз го сторих с обичайната си начумереност. Вместо миличките неща, които всеки друг на мое място би казал, аз седях безмълвен, смутен и не знам кой се чувстваше позасрамен, горкото дете или аз. Веднъж го срещнах само по стълбата в малкия замък. Идваше на гости на Терез, при която нейната гувернантка се намираще в момента. Понеже не знаех какво да ѝ кажа,

й предложих една целувка и в своята невинност тя не ми отказа, тъй като същата сутрин беше получила една по заповед на баба си и в нейно присъствие. На другия ден, четейки „Емил“ до леглото на съпругата на маршала, аз попаднах точно на един пасаж, където осъждам основателно това, което бях сторил предния ден. Тя намери разсъждението ми правилно и добави нещо съвсем уместно, което ме накара да се изчервя. Как проклинам невероятната си глупост, която толкова често ми е давала вид на порочен и виновен, когато всъщност съм бивал само тъп и смутен! Глупост, която се тълкува дори като лицемерно извинение при човек, за когото се знае, че не му липсва ум. Мога да се закълна, че при тази толкова осъдителна целувка, както и при другите, сърцето и плътта на госпожица Амели бяха толкова чисти, колкото и моите, и мога да се закълна даже, че ако в онзи момент можех да избягна срещата, бих го сторил не защото не ми доставяше голямо удоволствие да я видя, но поради неумението ми да ѝ кажа мимоходом нещо приятно. Как е възможно даже едно дете да плаши човек, който не се е побоял от властта на кралете? Какво да правя? Как да се държа, щом съм толкова лишен от находчивост? Ако се насиля да заговоря с хората, които срещам, казвам неизбежно нещо неуместно. Ако не кажа нищо, минавам за мизантроп, за див звяр, за мечок. Ако бях напълно тъп, щеше да бъде по-изгодно за мене. Но дарбите, които ми липсваха в светското общество, превърнаха в оръдия за провал дарбите, които притежавах дълбоко в себе си.

В края на същото пребиваване госпожа дьо Люксамбур извърши едно добро дело, в което и аз имах донякъде своя дял. Тъй като Дидро бе оскърбил доста неблагоприятно принцеса дьо Робек, дъщеря на господин дьо Люксамбур, нейното протеже Палисо отмъсти за нея с комедията си „Философите“, в която аз бях осмян, а Дидро извънредно много злепоставен. Авторът ме беше пощадил не толкова, мисля, задето ми беше задължен, но за да не би да не се хареса на бащата на покровителката си, тъй като знаеше, че той ме обича. Книжарят Дюшен, когото тогава не познавах, ми изпрати пиесата, когато излезе от печат, и подозирам, че е направил това по поръчение на Палисо, който може би си въобрази, че сразявайки човек, с когото бях скъсал, ще ми достави удоволствие. Той много се излъга. Когато скъсах с Дидро, когото смятах не толкова лош и зъл, колкото недискретен и малодушен, аз завинаги запазих в душата си обич и дори уважение към

него и продължавах да тача някогашното ни приятелство, защото знаех, че дълго време то бе еднакво искрено както от моя, така и от негова страна. Съвсем другояче е с Грим, човек фалшив по природа, който никога не бе ме обичал, който дори не е способен да обича и който с леко сърце, без никакъв повод за оплакване от мене, само за да задоволи черната си завист, стана под маската на приятелството мой най-върл клеветник. Той не представлява нищо за мене. Другият ще си остане винаги бившият ми приятел. Всичко в мене се обърна при вида на тази мерзка пиеса. Не можах да понеса да я изчета докрай и без да я довърша, я върнах на Дюшен със следното писмо:

МОНМОРАНСИ, 21 МАЙ 1760 ГОДИНА

„Като прегледах набързо, господине, пиесата, която сте ми изпратили, потреперах от отвращение, че съм възхвален в нея. Не приемам този грозен подарък. Убеден съм, че изпращайки ми го, не сте искали да ме оскърбите. Но вие не знаете или сте забравили, че имах честта да бъда приятел на един достоен за уважение човек, отвратително очернен и оклеветен в този пасквил.“

Дюшен показал това писмо. Дидро, който би трябвало да се трогне, се засегна. Неговото честолюбие не можа да ми прости превъзходството, което проявих с този великодушен жест, и узнах, че жена му бълвала навред отрова против мене със злост, която малко ме засягаше, защото знаех, че всички я познават като махленка.

Дидро намери на свой ред отмъстител в лицето на абат Мореле, който съчини малка брошура против Палисо по подобие на „Малкият пророк“, озаглавена „Видение“. Той оскърби много неблагоприятно в брошура госпожа дьо Робек, чиито приятели го хвърлиха в Бастилията. Защото лично аз съм убеден, че тя, по природа неотмъстителна и тогава на смъртно легло, нямаше пръст в тази работа.

Д'Аламбер, който беше много близък с абат Мореле, ми писа, за да ме замоли да поискам от госпожа дьо Люксамбур да се застъпи за

освобождаването му, обещавайки ѝ в знак на благодарност да ѝ отдаде възхвала в „Енциклопедията“. Ето отговора ми:

„Не чаках писмото ви, господине, за да изкажа пред госпожа дьо Люksamбур огорчението си от задържането на абат Мореле. Тя знае, че аз се интересувам от него, ще узнае и вашето участие и това би било достатъчно, за да се заинтересува лично от участта му, да знае, че той е достоен човек. Обаче, макар тя и господин маршалът да ми оказват честта да проявяват благоразположение към мене, което е утехата в живота ми, и макар името на вашия приятел да е пред тях препоръка за абат Мореле, не зная до каква степен ще им бъде удобно да използват в този случай влиянието, свързано с техния ранг, и уважението, дължимо на техните личности. Не съм дори убеден, че въпросното отмъщение засяга принцеса дьо Робек толкова, колкото вие си въобразявате, и дори ако е така, не бива да очакваме, че удоволствието от отмъщението принадлежи изключително на философите и че когато те пожелаят да бъдат жени, жените ще станат философи.

Ще ви уведомя какво ми е казала госпожа дьо Люksamбур, когато ѝ покажа писмото ви. Междувременно смятам, че я познавам достатъчно, за да ви уверя предварително, че дори ако има удоволствието да допринесе за освобождаването на абат Мореле, тя никога не би приела тази ласкателна дан на признателност, която ѝ обещавате за «Енциклопедията», макар че това би било чест за нея, защото тя не върши добрини, за да бъде възхвалена, а за да удовлетвори доброто си сърце.“

Не пожалих нищо, за да събудя участието и състраданието на госпожа дьо Люksamбур в полза на клетия затворник, и това ми се удаде. Тя отиде във Версай специално за да се срещне с граф дьо Сен-Флорантен и това пътуване съкрати престоя ѝ в Монморанси, понеже маршалът беше принуден да замине по същото време за Руан. Кралят го изпращаше там като губернатор на Нормандия, понеже искаше да

потуши някои вълнения в парламента. Ето писмото, което ми писа госпожа дьо Люксамбур два дни след заминаването си (Свитък Д №23):

ВЕРСАЙ, СРЯДА

„Господин дьо Люксамбур замина вчера в шест часа сутринта. Не зная още дали ще отида и аз. Чакам да ми се обади, защото и той не знае колко време ще остане. Видях се с господин дьо Сен-Флорантен, който е най-добре разположен към абат Мореле. Но той среща пречки, които се надява да преодолее още първия път, когато работи с краля, а това ще стане идущата седмица. Измолих милостта да не го заточват, защото ставало дума — искали да го пратят в Нанси. Ето какво успях да издействам, господине. Но ви обещавам, че няма да оставя на мира господин дьо Флорантен, докато този въпрос не се уреди съгласно желанието ви. А сега нека ви кажа колко ми беше мъчно, че се разделям толкова скоро с вас. Но надявам се, че вие не се съмнявате в това. Обичам ви от все сърце и за цял живот.“

Няколко дни по-късно получих следното писъмце от д'Аламбер, което ми достави истинска радост (Свитък Д №26):

1 АВГУСТ

„Благодарение на вашата намеса, драги философе, абатът излезе от Бастилията и задържането му няма да има други последици. Той заминава на село и ви изказва, както и аз, хиляди благодарности и благопожелания. «Vale et me ama.»“^[81]

И абатът ми писа няколко дни по-късно едно благодарствено писмо (Свитък Д №29), което не ми се стори особено сърдечно и в което той като че ли подценяваше услугата, която му бях направил, а след известно време установих, че д'Аламбер и той ме бяха, не искам да кажа изместили, но наследили при госпожа дьо Люксамбур и аз бях загубил в нейните очи толкова, колкото те бяха спечелили. Обаче аз съвсем не подозирам абат Мореле, че е допринесъл за изпадането ми в немилост. Премного го уважавам, за да допусна това. За д'Аламбер няма да кажа нищо тук. Ще се върна по-късно към него.

По същото време имах друга една разправия, по повод на която написах последното си писмо до господин Волтер. Той вдигна много шум около това писмо, като че ли му бях нанесъл мерзко оскърбление, но никога не го показва никому. Аз ще запълня тук този негов умишлен пропуск.

Абат Трюбле, когото познавах малко, но почти не го бях виждал, ми писа на 13 юни 1760 година (Свитък Д №11), за да ме предупреди, че господин Форме, негов приятел, напечатал във вестника си моето писмо до Волтер по повод бедствието в Лисабон. Абат Трюбле се интересуваше по какъв начин е станало това публикуване и със своята йезуитска хитрост искаше да узнае какво мисля за това препечатване, без да благоволи да ми каже собственото си мнение. Понеже страшно мразя подобни хитреци, аз му отвърнах с дължимата любезност, но вложих известна суровост, която той почувства, но това не му попречи да ми пише още две-три мазни писма, докато се добра до всичко, което искаше да узнае.

Разбрах, каквото и да казваше Трюбле, че Форме не е намерил писмото напечатано някъде, а го е напечатал пръв той. Познавах го като безсрамен крадец, който най-безцеремонно се обогатяваше от чуждите произведения, макар че все още не бе стигнал до невероятното безсрамие да махне от една публикувана вече книга името на автора, да сложи своето и да я продава за своя сметка.^[82] Но как се беше добрал до оригинала на писмото? Това беше въпросът и той не беше труден за разрешение, но аз бях толкова наивен, че той ме затрудни. Макар че в това писмо отдавах голяма почит на Волтер, тъй като въпреки собствените му непочтени маневри той с основание би могъл да се оплаче, ако бях публикувал писмото му без негово съгласие, реших да му пиша по този повод. Ето второто ми писмо, на

което той изобщо не отговори и от което, за да може да даде воля на грубостта си, привидно се ядоса безумно.

„Монморанси, 17 юни 1760 година

Не мислех, господине, да ви пиша някога отново. Но понеже научавам, че писмото, което ви бях писал през 1756 година, е било публикувано в Берлин, дължа да ви дам отчет за моето поведение в това отношение и ще изпълня задължението си честно и правдиво.

Понеже това писмо беше действително отправено до вас, то не беше предназначено за обнародване. Аз съобщих съдържанието му под това условие на трима души, на които не можех да откажа подобно нещо поради правата на приятелството, като същите права позволяваха още по-малко на тях да злоупотребят с поверената им тайна, нарушавайки обещанието си. Тези трима души са госпожа дьо Шьононсо, снаха на госпожа Дюпен, графиня д'Удто, и един немец, на име Грим. Госпожа дьо Шьононсо изказа желание това писмо да бъде публикувано и ми поиска съгласието. Аз ѝ казах, че то зависи от вашето съгласие. То ви бе поискано, вие отказахте и повече не стана дума за това.

Но ето че абат Трюбле, с когото не поддържам никакви връзки, ми писа неотдавна, воден от най-честни намерения, че като получил вестника на господин Форме, прочел там същото писмо със забележка, в която издателят казвал, с дата 23 октомври 1759 година, че го бил намерил няколко седмици преди това у берлинските издатели и понеже било отпечатано на хвърчащ лист и можело да изчезне безследно, сметнал за свой дълг да го помести във вестника си.

Ето, господине, всичко, което знам по този въпрос. Съвсем сигурно е, че досега дори не бяха чували да се говори в Париж за това писмо. Напълно сигурно е, че екземплярът, било ръкописен, било отпечатан, който е попаднал в ръцете на господин Форме, е могъл да дойде

само от вас, което не е правдоподобно, или от един от тримата души, които вече споменах. От друга страна, абсолютно сигурно е, че двете дами са неспособни за подобна некоректност. Не мога да зная нищо повече в моето уединение. Вие поддържате писмовни връзки, посредством които би ви било лесно, ако си струва трудът, да стигнете до източника и да проверите този факт.

В същото писмо абат Трюбле ми съобщава, че е запазил броя на вестника и няма да го даде никому без мое съгласие, каквото аз безспорно няма да дам. Но този екземпляр може да не е единственият в Париж. Аз бих желал, господине, това писмо да не бъде публикувано там и ще направя всичко, което зависи от мене в този смисъл. Но ако не мога да избягна публикуването му и ако бъда уведомен навреме, за да мога да се възползвам от предимството си, тогава няма да се поколебая да го публикувам лично аз. Това ми се струва справедливо и естествено.

Колкото до вашия отговор на същото писмо, не съм го съобщил никому и можете да разчитате, че няма да бъде обнародван без ваше съгласие, както и че няма да ви го поискам, защото зная отлично, че когато човек пише някому, не пише на читателската публика. Но ако искате да напишете по този повод писмо, което да бъде публикувано, и ми го изпратите, обещавам ви, че ще го прибавя добросъвестно към моето и няма да променя нито една дума в него.

Аз никак не ви обичам, господине. Вие ми нанесохте ударите, които можеха да бъдат най-болезнени за мене, ваш ученик и възторжен почитател. Вие погубихте Женева в замяна на убежището, което получихте. Вие отчуждихте от мене моите съграждани в замяна на възхищението, което ви спечелих сред тях. Вие правите непоносимо за мене пребиваването в родината ми. Вие ще ме принудите да умра на чужда земя, лишен от всички утешения на умиращите, и да бъда захвърлен позорно на улицата, докато самият вие ще бъдете обграден в моя роден край от

всички почести, които може да дочака един човек. Аз ви ненавиждам, с една дума, понеже вие пожелахте това. Но ви ненавиждам като човек, който е по-достоеен да ви обича, ако бяхте желали. От всички чувства към вас, с които бе пропито сърцето ми, е останало само възхищението, което не може да се откаже на вашия красив талант, и любовта към вашите съчинения. Ако не мога да уважавам у вас нищо друго освен дарованието ви, грешката не е моя. Никога няма да изменя на уважението, което му е дължимо, нито на отношението, което това уважение налага. Сбогом, господине.“

Посред всички тия дребни литературни разprávии, които ме убеждаваха все повече и повече в правотата на решението ми, получих най-голямата почест, донесена ми от литературата и доставила ми най-голямо удоволствие, а именно посещението на принц дьо Конти, който благоволи да дойде да ме види два пъти, първия път в малкия замък, втория в Мон-Луи. Той избра дори и двата пъти времето, когато госпожа дьо Монморанси не беше в замъка си, за да подчертае по-явно, че идва само за мене. Никога не съм се съмнявал, че дължа първоначалната любезност на този принц на госпожа дьо Люксамбур и госпожа дьо Буфле. Но не се съмнявам също така, че дължа на собствените му чувства и на самия мене благоволенията, което той ми засвидетелстваше оттогава насам.^[83]

Понеже апартаментът ми в Мон-Луи беше много малък, а разположението на кулата беше прекрасно, аз заведох принца там и той като връх на благоволенията си пожела да ми направи честта да играя една партия шах с него. Знаех, че биеше кавалера дьо Лоранзи, който беше по-силен от мене. Обаче въпреки знаците и гримасите на кавалера и другите присъстващи, които аз се престорих, че не виждам, спечелих двете партии, които изиграхме. Когато завършихме, му казах с почитителен, но сериозен тон: „Ваша светлост, премного уважавам ваше величество, за да не ви бия винаги на шах.“ Този високопоставен принц, умен и просветен и напълно достоен да не му се подмазват, почувства действително, аз поне така мисля, че само аз от

присъстващите се отнасях към него като към човек и имам всичкото основание да вярвам, че остана доволен от мен.

А и дори това мое държане да не му се бе понравило, аз нямаше да се упрекна, че не съм пожелал да го излъжа в нищо, и безспорно нямам основание да се упреквам, че дълбоко в сърцето си съм отвърнал зле на неговата добрина. Отговорях обаче понякога несръчно, докато той влагаше най-голяма изтънченост в отношенията си с мене. Няколко дни след посещението си той ми изпрати кошница с дивеч, която приех както подобаваше. След известно време ми изпрати още една и един от ловните му интенданти писа по негово поръчение, че този дивеч е от лова на негово височество и бил убит собственоръчно от него. Аз пак го приех, но писах на госпожа дьо Буфле, че няма да приема нищо повече. Да откажеш подарък под формата на дивеч на принц от кралската фамилия, който при това влага толкова учтивост при изпращането му, е не деликатност на горд човек, който пази ревниво независимостта си, но простащина на невъзпитан човек, който се самозабравя. Никога не съм могъл да препрочета това свое писмо, без да се изчервя и без да съжаля, че съм го писал. Но тъй или иначе, аз не съм започнал да пиша изповедите си, за да премълчавам глупостите си, а точно тази възмущава самия мене премного, за да ми бъде позволено да я скрия.

Едва не извърших и глупостта да му стана съперник. Защото по онова време госпожа дьо Буфле беше още негова приятелка, а аз съвсем не подозирах. Тя идваше доста често при мене заедно с кавалера дьо Лоранзи. Беше още млада и хубава. Държеше се като римлянка, а аз винаги съм бил романтичен. Двете неща бяха близки. Едва не попаднах в клопката. Мисля, че тя си даде сметка. Кавалерът също. Или най-малкото той заговори с мене за това, и то не по обезсърчителен начин. Но този път аз бях благоразумен и крайно време беше — на петдесет години. Изпълнен от урока, който току-що бях дал на дядковците в „Писмото до д’Аламбер“, срамувах се да се възползвам толкова грозно самият аз. Впрочем, когато научих обстоятелството, което не знаех, трябваше съвсем да съм се главозамаял, за да се реша на съперничество в толкова висши сфери. Най-сетне, може би недоизлекуван още от любовта си към госпожа д’Удто, аз почувствах, че нищо не може да я измести в сърцето ми и се сбогувах с любовта до края на живота си. Съвсем наскоро, малко

преди да напиша тия редове, една млада жена с нейните възгледи ми беше отправила доста опасни закачки с твърде обезпокоителните си очи. Но ако тя се престори, че е забравила моите дванадесет петилетия, аз си ги спомних. След като се измъкнах от това опасно положение, вече не се боя от падения и отговарям за себе си до края на дните си.

Госпожа дьо Буфле си даде сметка не само, че ме бе развълнувала, но и че успях да овладее вълнението си. Не съм нито достатъчно луд, нито достатъчно тщеславен, за да си въобразя, че съм могъл на моята възраст да ѝ се харесам. Но по някои нейни изказвания пред Терез сметнах, че съм предизвикал любопитството ѝ. Ако това е така и ако тя не ми е простила, че не съм задоволил любопитството ѝ, трябва да се признае, че съм бил роден да бъда жертва на увлеченията си, понеже възтържествуващата любов беше толкова гибелна за мене, а победената се оказа двойно по-съдбоносна.

Тук свършва колекцията от писма, която ми послужи като пътеводител в първите две книги. Занапред ще вървя само по следите на спомените си, но през този жесток период те са от такова естество и така силно са се отпечатали, че залутан в безкрайното море на злочестията, не мога да забравя подробностите около първото ми корабокрушение, макар и последиците му да се сливат смътно в паметта ми. Затова и в следващата книга ще мога да крача все още доста уверено. Ако продължа нататък, това ще бъде вече само пипнешком.

[74] „Размишление за неравенството“. Б.фр.изд. ↑

[75] Ето какво си въобразявах все още в моето чистосърдечие, когато пишех „Изповеди“ — Б.а. ↑

[76] Когато пишех тия редове, изпълнен с предишното си сляпо доверие, аз съвсем ме подозирах истинската причина и последиците от това негово идване във Франция. — Б.а. ↑

[77] Графиня дьо Буфле, майка на принц дьо Конти. — Б.а. ↑

[78] Поражението при Минден принуди маршала да се върне, преждевременно в Двора. — Б.а. ↑

[79] „Юпитер отнема разсъдъка на тези, които е решил да погуби.“ Този ямб, чиито думи Русо е разместил и съкратил: „Quos Jupiter vult perdere dementat prius“, се среща у писателите от XVI и XVII век, без да посочват източника. — Б.фр.изд. ↑

[80] Аз написах стиховете, друг обра почестите (Вергилий). — Б.фр.изд. ↑

[81] Здравей и ме обичай (лат.). — Б.пр. ↑

[82] Така впоследствие той си присвои „Емил“. — Б.а. ↑

[83] Забележете колко упорито беше моето сляпо и глупаво доверие въпреки всички разочарования, които трябваше да ми отворят очите. То изчезна едва след завръщането ми в Париж през 1770 година. — Б.а. ↑

КНИГА ЕДИНАДЕСЕТА

1761–1762

Макар че „Жюли“, която отдавна беше под печат, не беше още излязла в края на 1760 година, тя бе почнала да вдига голям шум, Госпожа дьо Люксамбур бе разправяла за нея в двора, а госпожа д'Урто — в Париж. Последната беше дори издействала от мене позволенията Сен-Ламбер да я прочете в ръкопис на полския крал, който бил очарован. Дюкло, комуто също бяха прочели книгата, говори за нея в Академията. Цял Париж гореше от нетърпение да види романа. Книжарниците на улица Сен-Жак и на Пале-Роаял бяха обсадени от хора, които се интересуваха кога ще излезе. Тя се появи най-сетне и успехът ѝ, съвсем необичаен, съответстваше на напрежението на очакването. Съпругата на престолонаследника, която прочете романа измежду първите, сподели с господин дьо Люксамбур, че намира произведението възхитително. Настроенията на писателите бяха разделени. Но в обществото имаше само едно мнение и особено жените се влюбиха и в книгата, и в автора до такава степен, че дори във висшите кръгове имаше малко жени, които не бих спечелили, ако си бях поставил за цел. Разполагам с доказателства, които не ми се ще да привеждам, но без да съм имал нужда от изпробване, те потвърждават това мое убеждение. Странно е, че тази книга имаше повече успех във Франция, отколкото в другите европейски страни, макар че французите, както мъжете, така и жените, не са дадени в много изгодна светлина. Обратно на очакванията ми тя имаше най-малък успех в Швейцария и най-голям в Париж. Нима приятелството, любовта и добродетелта царуват повече в Париж, отколкото навсякъде другаде? Безсъмнено не. Но там господства още онзи изтънчен усет, благодарение на който представата за тях изпълва сърцето с вълнение и кара човека да цени чистите, нежни и почтени чувства, макар и да не ги изпитва вече. Покварата днес е еднаква навсякъде, в Европа не съществуват вече нито чисти нрави, нито добродетели, но ако все още съществува преклонение пред тях, то трябва да се търси в Париж.

Сред толкова предразсъдъци и измамни чувства необходимо е да умееш добре да анализираш човешкото сърце, за да откриеш истинските естествени чувства. Необходимо е да притежаваш тънък усет, който се придобива само при общуване със светските кръгове, за да почувстваш, ако смея да се изразя така, сърдечните тънкости, с които е изпълнено това произведение. Без страх слагам четвъртата му част редом с „Принцеса дьо Клев“ и твърдя, че ако тия две произведения се четяха вече само в провинцията, никога нямаше да се почувства пълната им стойност. Затова не трябва да се учудвате, че тази книга имаше най-голям успех в двора. В нея изобилстват силните, но забулени оригинални мисли, които не могат да не се харесат там, защото тези среди повече са свикнали да ги долавят. Трябва обаче и в това отношение да се направи известно разграничение. Това четиво безспорно не е подходящо за онзи вид остроумни хора, които са само хитри, чиято изтънченост се свежда само до умениято им да виждат злото, и които не виждат абсолютно нищо там, където може да се види само добро. Ако например „Жюли“ беше публикувана в дадена страна, която имам предвид, сигурен съм, че никой не би завършил четенето ѝ и тя щеше да умре още при раждането си.

Събрах повечето писма, които ми бяха писани по повод това произведение в един свитък, който се съхранява от госпожа дьо Надайак. Ако някога този сборник излезе, читателите ще се натъкнат на доста странни явления и на съвсем противоречиви преценки, което показва какво мъчно нещо е да имаш работа с публика. Това, което най-малко видяха в тази творба и което винаги ще ѝ придава особена самобитност, е простотата на сюжета и неотслабващият интерес. Макар и съсредоточен само върху три лица, той се поддържа в цели шест тома, без епизоди, без увлекателни приключения, без каквато и да било злоба нито у героите, нито в постъпките им.

Дидро изтъкна като голямо качество на Ричардсън изумителното многообразие на картините и множеството му герои. Ричардсън действително има заслугата, че ги е характеризирал всички много добре. Но колкото до техния брой, в това отношение той не се отличава от най-посредствените автори на романи, които компенсират безплодието на мисълта си с множество лица и приключения. Лесно е да събудиш вниманието на читателя, като постоянно му представяш нечувани събития и все нови и нови лица, които минават пред него

като картинки на магически фенер. Но да задържиш вниманието му винаги върху едни и същи предмети, без чудновати приключения, това безспорно е по-трудно. И ако — приемайки, че всички други качества са еднакви — простотата на сюжета допринася за красотата на произведенията, романите на Ричардсън, по-добри в много други отношения, не биха могли по този пункт да се сравняват с моя. Той умря обаче, това ми е известно, както ми е известна и причината. Но ще възкръсне.

Най-много се опасявах да не би именно поради простотата фабулата ми да е скучна и да не би да не съм подхранил достатъчно интереса на читателя, за да мога да го поддържам докрай. Успокои ме един факт, който сам по себе си ме поласка повече, отколкото всички похвали, които предизвика това произведение.

То излезе в началото на карнавала. Занасят го на принцеса дьо Талмон в деня, когато има бал в Операта. След вечеря я обличат, за да отиде там, и докато чака определения час, се зачита в новодонесения роман. В полунощ поръчва да впрегнат конете ѝ и продължава да чете. Идват да ѝ кажат, че конете са впрегнати. Не отговаря нищо. Слугите ѝ, виждайки, че се е унесла в четенето, идват да ѝ напомнят, че вече е два часът. „Има още време“ — отвърща тя, без да прекъсва четенето. След известно време часовникът ѝ спира. Тя позвънява, за да разбере колко е часът. Казват ѝ, че е четири часът. „Щом е така — казва тя, — вече е много късно, за да отида. Нека разпрегнат конете.“ Поръчва да я съблекат и прекарва останалата част от нощта в четене.

Откакто ми разказаха този случай, винаги съм желал да видя госпожа дьо Талмон не само за да узная от самата нея дали тази случка е действително вярна, но също защото винаги съм смятал, че човек не може да се интересува така живо от „Нова Елоиз“, ако не притежава онова шесто чувство, моралното, с което са надарени толкова малко сърца и без което никой не би съумял да разбере моето сърце.

Жените бяха така благоприятно настроени, защото бяха убедени, че съм разказал собствената си история и че самият аз съм героят на романа. Това убеждение беше толкова утвърдено, че госпожа дьо Полиняк писа на госпожа дьо Вердъолен с молба да се застъпи пред мене да ѝ покаже портрета на Жюли. Всички смятаха, че е невъзможно да се изразят така живо чувства, които човек изобщо не е изпитал, нито да се обрисуват любовни пориви, освен наблюдавайки

собственото си сърце. Колкото до това, те имаха право. Вън от съмнение е, че аз написах този роман, когато изгарях от плам. Но те се лъжеха, като си въобразяваха, че са били необходими реални обекти, за да създам героите си. Съвсем не можеха да си представят до каква степен съм годен да се въодушевявам от въображаеми същества. Ако не бяха някои младежки спомени и госпожа д'Урто, любовта, която изпитах и описах, щеше да бъде изживяна само с нимфи. Не пожелах нито да потвърдя, нито да разсея това заблуждение, което беше в моя полза. В предговора под форма на диалог, който отпечатах отделно, може да се види, че оставям по този въпрос читателите в неизвестност. Строгите моралисти твърдят, че трябвало да кажа направо истината. Аз обаче не виждам какво би ме накарало да сторя това и смятам, че подобно признание, направено, без да е необходимо, би било чиста глупост, а не откровеност.

Приблизително по същото време излезе „Вечен мир“. Предишната година бях преотстъпил правата си върху ръкописа на някой си Бастид, който списваше вестник „Монд“. Той беше готов да напъха в него всичките ми ръкописи независимо дали искам, или не. Беше познат на господин Дюкло и дойде от негово име да ме замоли да му помогна да запълни вестника си. Чул беше да се говори за „Жюли“ и искаше да я поместя във вестника му. Искаше също и „Емил“. Не би имал нищо против да поместя и „Обществен договор“, ако подозираше съществуването му. Най-сетне, понеже ми беше дошъл до гуша, реших да му продам за дванадесет луидора извлечението, което бях направил от „Вечен мир“. Договорихме се, че ще го отпечата във вестника си, но щом се сдоби с ръкописа, той сметна за по-уместно да го отпечата отделно с известни съкращения, наложени от цензурата. Какво ли щеше да стане, ако бях прибавил и преценката си върху това произведение, за която за щастие не споменах нищо пред господин дьо Бастид и затова не влезе в пазарлъка ни. Тази преценка се намира все още в оригинал сред книгата ми. Ако някога излезе на бял свят, читателите ще видят как съм се смял над шегите и самодоволния тон на Волтер по този повод, понеже си давах съвсем ясна сметка за ограничеността на този нещастен човек в областта на политиката, за която се осмеляваше да говори.

В разгара на успехите ми сред читателите и благоразположението на жените чувствах, че губя почва в двореца

Люксамбур, не пред господин дьо Люксамбур, който, напротив, като че ли с всеки изминат ден ставаше двойно по-мил и по-приятелски настроен към мене, но пред жена му. Откакто нямах вече какво да й чета, нямах и същия достъп в покоите й; когато идвах в Монморанси, макар че отивах редовно в замъка, вече я виждах почти само на масата. Дори и мястото ми до нея не беше вече така ясно определено. Понеже тя не ми го предлагаше, понеже говореше малко с мене, а и самият аз нямах нещо особено да й кажа, предпочитах да седна другаде, където се чувствах по-свободно, особено вечер, и инстинктивно свикнах постепенно да сядам по-близо до маршала.

Казах вечер. Както си спомням, писах по-рано, че не вечерях в замъка и това беше така в началото на познанството ни. Но понеже господин дьо Люксамбур не обядваше и дори не сядаше на масата на обед, в продължение на няколко месеца, макар че се чувствах като свой в къщата, още нито веднъж не бях се хранил с него. Той беше така добър да забележи това. Това обстоятелство ме накара да реша да вечерям понякога в замъка, когато нямаше много хора, и това ми беше много удобно, защото обядвахме почти на открито и едва ли не „на крак“, както се казва. Докато вечерята се протакеше повече, защото сътрапезниците охотно си почиваха, след като бяха направили дълга разходка; беше много вкусна, защото господин дьо Люксамбур обичаше да си угажда, и твърде приятна, защото госпожа дьо Люксамбур беше очарователна домакиня. Без това обяснение читателят мъчно би разбрал края на едно писмо на господин дьо Люксамбур (Свитък С, № 36), в което той ми пише, че си спомня с наслада нашите разходки, особено, добавя той, когато, връщайки се вечер в двора, не намирахме следи от колела на карети. Трябва да поясня, че всяка сутрин прекарвах греблото по пясъка на двора, за да заличат браздите от колелата, и аз съдех по броя им колко хора са пристигнали следобеда.

Тази 1761 година беше върхът на непрекъснатите загуби, които понесе този добър благородник, откакто имах честта да се срещам с него. Като че ли злочестините, които ми готвеше съдбата, трябваше да започнат с човека, към когото бях най-много привързан и който беше най-достоеен за обичта ми. Първата година той загуби сестра си, херцогиня дьо Вилроа. Втората загуби дъщеря си, принцеса дьо Робек. Третата загуби единствения си син, херцог дьо Монморанси, а в

лицето на граф дьо Люksamбур, внука си, единствените последни издънки на неговия род и име. Той понесе всички тия нещастия привидно твърдо. Но сърцето му не престана да кърви дълбоко в гърдите до края на живота му и здравето му постепенно започна да се влошава. Неочакваната трагична смърт на неговия син навярно беше още по-болезнена за него, защото настъпи точно когато кралят беше дал на сина му и обещал на внук му правото да наследят неговата длъжност капитан на гвардейците. Той изживя страданието внук му да угасне пред очите му. Това дете обещаваеше много и си отиде поради сляпото доверие на майка му в лекаря, който погуби сина ѝ от глад, хранейки го с лекарства вместо с храна. Уви, ако ме бяха послушали, и дядото, и внукът щяха още да бъдат живи! Колко пъти казах, колко пъти писах на маршала, колко доводи изтъкнах пред госпожа дьо Монморанси за гибелния режим, който налагаше на сина си, доверявайки се напълно на лекаря! Госпожа дьо Люksamбур, макар и да мислеше като мене, не искаше да си присвоява правата на майка му. Господин дьо Люksamбур, мек и слабоволен човек, не обичаше да се противопоставя. Госпожа дьо Монморанси вярваше сляпо в Бордьо и накрая синът ѝ стана жертва на тази сляпа вяра. Колко беше доволно клетото дете, когато му разрешаваха да дойде в Мон-Луи с госпожа дьо Буфле, да поиска от Терез закуска и да сложи малко храна в изгладнелия си стомах. И колко okayвах мислено безрадостната участ на високопоставените, когато наблюдавах този единствен наследник на толкова голямо имущество, на толкова прославено име, на толкова титли и почетни длъжности как разкъсва жадно като просяк един къшей хляб. Най-сетне, колкото и да приказвах и да се намесвах, лекарят надделя и детето умря от глад.

Същото доверие в шарлатаните, което погуби внука, изкопа гроба и на дядото, като се прибави и малодушието му да скрие пред самия себе си пристъпите на една старческа болест. Господин дьо Люksamбур се оплакваше от време на време от болки в палеца на крака. Това явление се повтори и в Монморанси, той не можеше да спи и вдигна малко температура. Осмелих се да произнеса думата подагра. Госпожа дьо Люksamбур ме нахока. Камериерът-хирург на господин дьо Люksamбур заяви, че това не било подагра и започна да превързва болния пръст с успокоителен балсам. За нещастие болката стихна и когато се появи отново, побързаха да приложат същото лекарство,

което беше помогнало. Целият организъм се разстрои, болките се увеличиха, лекарствата — пропорционално с тях. Госпожа дьо Люksamбур, която се увери сама най-сетне, че е подагра, се противопостави на това глупаво лекуване. Продължиха скришом от нея и господин дьо Люksamбур си отиде няколко години по-късно по своя вина, лекувайки се всъщност най-упорито. Но нека не избързвам толкова в изреждане на бедствията: колко други трябва да разкажа, преди да стигна до това!

Странно е с каква фаталност всичко, което казвах или правех, дори когато най-много държах да запазя благоразположението на госпожа дьо Люksamбур, като че ли беше обречено да не ѝ се хареса. Тежките загуби, които господин дьо Люksamбур изпита едно след друго, ме привързаха още повече към него, а следователно и към госпожа дьо Люksamбур. Защото те винаги ми изглеждаха така искрено свързани, че чувствата, които човек можеше да изпитва към единия, по необходимост се разпростираха и на другия. Маршалът старееше. Редовното му присъствие в двора, грижите, което то влечеше, постоянният лов, главно умората от службата, когато беше дежурен, изискваха силата на млад мъж и не виждах вече как може здравето му да издържи подобен начин на живот. Понеже почетните длъжности, които заемаше, щяха да минат в други ръце, а името му щеше да угасне ведно с него, имаше ли смисъл да продължава това трудно съществуване, чиято главна цел беше да запази благоволенията на краля за децата си? Един ден, когато бяхме сами тримата и той се оплакваше от изморителния живот в двора, като смазан от понесените загуби човек, аз се осмелих да му заговоря за оттегляне и да му дам съвета, който Киней даваше на Пир. Той въздъхна и не отговори определено. Но още в първия миг, щом останахме насаме, госпожа дьо Люksamбур ме укори живо за този съвет, който като че ли я бе изплашил. Тя прибави още един довод, привидно основателен, и ме накара да не докосвам никога вече тази струна: че продължителният навик да се живее в двора се превръщал в истинска потребност и в този момент това дори разсейвало маршала, а оттеглянето, за което го съветвах, нямало да бъде отдих, а по-скоро изгнание за него и бездействието, скуката, тъгата скоро щели да го убият. Макар че тя не можеше да не разбере, че ме е убедила и трябваше да разчита на обещанието, което ѝ дадох и удържах, като че ли никога не се успокои

по този въпрос и аз си спомням, че оттогава много по-рядко оставах насаме с маршала и почти винаги някой трети се присъединяваше към нас.

Докато собствената ми нетактичност и преследващата ме неслука ми вредяха съгласувано в нейните очи, хората, които тя срещаше и които най-много обичаше, също не ме подреждаха добре. Особено абат дьо Буфле, възможно най-блестящ младеж, като че ли открай време беше зле настроен към мене; той не беше единственият от кръга на госпожа дьо Люksamбур, който никога не ми е оказвал ни най-малко внимание, но след всяко негово идване в Монморанси ми се струваше, че губех по малко обаянието си върху нея и истината е, че дори той да не желаше това, достатъчно беше само неговото присъствие: изящството и очарованието на неговите любезности само подсилваха впечатлението от моите тромави *spropositi*. Първите две години той почти не идваше в Монморанси и подпомогнат от снизходителността на госпожа дьо Люksamбур, аз горе-долу се крепях. Но щом той почна да идва по-редовно, аз бях смазан безвъзвратно. Готов бях да се приютя под неговото крило и да направя така, че той да се сприятели с мене. Но същата недодяланост, поради която чувствах нужда да му се харесам, ми пречеше да постигна някакъв успех и несръчните ми опити в това направление окончателно ме погубиха в очите на госпожа дьо Люksamбур, без да ми бъдат от полза пред него. Със своя голям ум той можеше да успее във всяка област. Невъзможността му обаче да залегне върху нещо и влечението му към забавления му позволиха да придобие само пол у способности, но в замяна на това пък най-различни, а нищо друго не е нужно във висшето общество, където той желае да блести. Съчинява много сполучливо къси стихотворения, пише чудесни писма, дрънка малко на лютня и умее да цапоти с пастел. Науми си да направи портрет на госпожа дьо Люksamбур. Портретът му стана отвратителен. Тя заяви, че никак не ѝ прилича и това беше истината. Коварният абат ме попита за мнението ми и аз, като най-голям глупак и лъжец, казах, че портретът ѝ прилича. Исках да угодя на абата. Но не угодих на съпругата на маршала, която записа и това оскърбление в списъка на гафовете ми. А абатът, след като постигна целта си, се надсмя на ума ми. Този резултат на късния ми пръв опит в областта на ласкателството

ми послужи за урок да не се опитвам вече да угоднича и да лаская в разрез с Минерва.

Моето ценно качество беше, че казвах на хората полезни, но неприятни истини, и то доста енергично и смело. Трябваше да му остана верен. Не бях създаден не само да лаская, но и да хваля. Несръчните похвали, които съм пожелавал да отдам, са ми навреждали повече, отколкото хапливите ми неодобрения. Ще цитирам тук един толкова страшен пример, че неговите последици не само решиха съдбата ми до края на живота ми, но ще се окажат може би решаващи и за репутацията ми пред всички идни поколения.

Когато домакините идваха в Монморанси, понякога господин дьо Шоазьол вечеряше в замъка. Той пристигна веднъж в момента, когато аз излизах. Заговорили за мене. Господин дьо Люксамбур му разказал венецианската ми история с господин дьо Монтегю. Дьо Шоазьол изказал съжаление, че съм напуснал тази кариера, и предложил да ме вземе отново, ако искам да я подновя. Господин дьо Люксамбур ми предаде думите му. Аз бях особено трогнат, още повече, че не бях свикнал министрите да ме глежат. Не съм сигурен дали, въпреки решенията си, ако здравето ми позволяваше изобщо да мисля за това, нямаше отново да направя тази лудост. Амбицията е господствала над мене само в кратките промеждутъци, когато съм бивал освободен от всяко друго увлечение, но подобен промеждутък би бил достатъчен, за да се заробя повторно. Това добро намерение на господин дьо Шоазьол ме привърза към него и засили високото мнение за неговите качества, което си бях съставил заради някои начинания на неговото министерство. Семейният договор по-специално ми се стори, че разкрива първостепенен държавник в негово лице. Той се издигаше в очите ми и поради факта, че твърде малко уважавах предшествениците му, включително и мадам дьо Помпадур, която считах за своего рода министър-председател. И когато се пусна слух, че един от двамата, тя или той, ще прогони другия, аз бях искрено убеден, че молейки се за победата на господин дьо Шоазьол, се моля за славата на Франция. Открай време изпитвах антипатия към мадам дьо Помпадур, още когато преди издигането ѝ я бях срещнал у госпожа дьо ла Поплиниер и тя носеше името госпожа д'Етиол. По-късно бях недоволен от мълчанието ѝ по повод Дидро и за цялото ѝ държане към мене както в случая с „Празненствата на Рамир“ и „Любовни музи“, така и в случая

със „Селският гадател“, който не ми донесе нито в материално, нито в морално отношение изгода, съответстваща на успеха му, и във всички случаи бях установил, че съвсем не е склонна да ми услужи. Това обаче не попречи на кавалера дьо Лоранзи да ми предложи да напиша нещо във възхвала на тази дама, като ми намекна, че това можело да ми бъде полезно. Предложението му ме възмути извънредно много главно защото разбрах ясно, че не го прави на своя глава; знаех, че този човек, нищожен сам по себе си, мисли и действа само под чужд подтик. Никак не умея да се преструвам и не можах да скрия пренебрежението си към предложението му, както не можах да скрия пред никого колко малко ми допада фаворитката. Тя знаеше това, аз бях сигурен, и всички тия обстоятелства примесваха лична заинтересованост към естествената ми благосклонност, когато пожелавах успех на господин дьо Шоазьол. Предубеден по отношение на способностите му, извън които не знаех нищо за него, изпълнен с признателност за добрите му намерения спрямо мене, бидейки в пълно неведение впрочем в моето уединение за неговите вкусове и начин на живот, аз гледах предварително на него като на народен и мой отмъстител и понеже тогава правех последната редакция на „Обществен договор“, вмъкнах в едно-единствено изречение мнението си за предишните министерства и за сегашното, което бе започнало да ги засенчва. В този случай измених на постоянната си максима и освен това не помислих, че когато човек иска да похвали и да порицае силно в един и същ пасаж, без да назове лицата, трябва така да съобрази похвалата с хората, за които тя се отнася, че и най-мнителното честолюбие да не може да види в нея нищо двусмислено. В това отношение се чувствах безразсъдно спокоен и през ум не ми мина, че някой може да ме разбере накриво. Скоро ще видите дали имах право.

Винаги ми е вървяло на познанства с жени писателки. Мислех, че ще избягна тази опасност поне при високопоставените. Ни най-малко. Тя ме последва и тук. Доколкото знам, госпожа дьо Люksamбур никога не бе засегната от тази мания, но затова пък графиня дьо Буфле страдаше от нея. Тя написа някаква трагедия в проза, която най-напред беше четена, разхождана и превъзнасяна в обкръжението на принц дьо Конти, но незадоволена от толкова похвали, тя пожела да се допита и до мене, за да я похваля и аз. Отзовах се, но не особено възторжено, доколкото произведението позволяваше. Освен това сметнах за свой

дълг да я предупредя, че нейната пиеса, озаглавена „Великодушният роб“, имаше голямо сходство с една малко позната, но все пак преведена английска пиеса с надслов „Ороноко“. Госпожа дьо Буфле ми благодари за предупреждението, като все пак ме увери, че нейната пиеса съвсем не приличала на другата. Никога на никого не съм споменал за това плагиатство освен на нея самата, и то за да изпълня задължението, което тя ми бе наложила. Това не попречи да си спомням често след това съдбата на Жил Блас, който изпълни подобно задължение пред проповедника-архиепископ.

Освен абат дьо Буфле, който не ме обичаше, освен госпожа дьо Буфле, спрямо която извърших прегрешение, непростимо не само в очите на жените, но и на писателите, и другите приятели на жената на маршала винаги ми се струваха не особено разположени да се сближат с мене, така например председателят на съда Ено, влязъл в редовете на писателите, той не беше лишен от техните недостатъци. Такива бяха и госпожа дю Дефан, и госпожица Леспинас, и двете много близки с Волтер и интимни приятелки на д'Аламбер, с когото последната в края на краищата заживя, разбира се, напълно порядъчно и почтено; не би и могло да се разбира иначе. Отначало се заинтересувах много от госпожа дю Дефан главно защото поради загубата на зрението си тя бе станала предмет на състрадание в моите очи. Но нейният начин на живот, така противоположен на моя, че часът за ставане на единия беше горе-долу часът за лягане на другия, нейната безгранична слабост към дребно остроумничене, значението, което отдаваше, било в положителен, било в отрицателен смисъл, на всеки парцал, който излезеше от печат, деспотизмът и пристрастеността на нейните мнения, прекаленото ѝ запалване „за“ и „против“ всяко нещо, поради което говореше за всичко истерично, невероятните ѝ предразсъдъци, непобедимото ѝ упорство, безумният възторг, в който я хвърляха страстните ѝ упорити преценки, всичко това скоро охлади готовността ми да се грижа за нея. Аз я изоставих, тя забеляза и това беше достатъчно, за да изпадне в ярост. Макар и да почувствах колко опасна може да бъде жена с подобен характер, предпочетох все пак да се изложа на бича на нейната ненавист, отколкото на приятелството ѝ.

Нямаше да бъде толкова страшно, че имах толкова малко приятели в кръга на госпожа дьо Люksamбур, ако нямаш врагове в самото ѝ семейство. Всъщност аз имах само един, но при сегашното

ми положение той се равнява на сто. Това, разбира се, не беше нейният брат, херцог дьо Вилроа. Защото той не само ми дойде на гости, но ме покани няколко пъти да отида във Вилроа и понеже отговорих възможно най-любезно и учтиво на поканата му, смятайки отговора ми за съгласие, той бе организиран с господин и госпожа дьо Люksamбур едно гостуване за две седмици, за което бях поканен и аз. Понеже грижите, които изискваше здравето ми, не ми позволяваха тогава да се придвижвам безопасно, помолих господин дьо Люksamбур да ме извини. Може да се види от неговия отговор (Свитък Д, № 3), че това стана възможно най-любезно и херцог дьо Вилроа продължи да ми засвидетелства благоразположението си както дотогава. Неговият племенник и наследник, младият маркиз дьо Вилроа, не споделяше благоразположението на чичо си, което ми правеше чест, нито, признавам, се радваше на уважението, което аз изпитвах към чичо му. Вятърничавото му държане ми беше непоносимо, а студенината ми предизвика неговата антипатия. Една вечер той направи дори на масата някаква лудория, от която се измъкнах много лошо, защото не съм находчив, напълно лишен съм от присъствие на духа, а гневът, вместо да изостри малкото ми ум, съвсем го притъпява. Имах едно куче, което ми бяха подарили още като съвсем малко, почти едновременно с настаняването ми в Ермитажа; тогава го бях нарекъл Херцог. Това куче, не красиво, но от рядка порода, което беше станало мой другар, мой приятел и сигурно заслужаваше много повече това име, отколкото повечето от хората, които се представяха за мои приятели, се беше прочуло в замъка Монморанси поради дружелюбния си нрав, чувствителността си и поради взаимната ни привързаност. Но от глупава боязливост промених името му на Турчин, като че ли нямаше много кучета, които се наричат Маркиз, без някой маркиз да се разсърди. Когато маркиз дьо Вилроа узна за тази промяна, толкова много ме закачаеше по този повод, че се принудих да разкажа пред всички сътрапезници какво бях направил. Ако имаше нещо обидно в тази случка за името Херцог, то беше не толкова, че го бях дал на кучето си, колкото че го бях сменил. Най-лошото беше, че на вечерята присъстваха няколко херцога: господин дьо Люksamбур и неговият син, както и самият маркиз дьо Вилроа, предопределен да стане и станал в бъдеще херцог. Той се наслаждаваше злорадо на затруднението, в което ме постави, и на ефекта от него. На другия ден

ме увериха, че леля му енергично го скастрила по този повод и можете да си представите, ако действително е бил упрекнат, колко това е подобрило отношението му към мене!

Единствената ми опора срещу толкова ненавист както в двореца Люксамбур, така и в двореца в квартала Тампл беше кавалерът дьо Лоранзи, който тръбеше, че е мой приятел. Но той беше още по-близък приятел с д'Аламбер, под чието крило минаваше пред жените за велик геометър. Впрочем той беше кавалер или по-скоро ухажор, на графиня дьо Буфле, много добра приятелка самата тя на д'Аламбер, а кавалерът дьо Лоранзи живееше и мислеше само чрез нея. И така, аз не само че нямах отвън нищо, което да балансира неспособността ми и да ме подкрепи пред госпожа дьо Люксамбур, но всички, които я обкръжаваха, като че ли се бяха наговорили да ме злепоставят в нейните очи. И все пак, освен че благоволи да се нагърби с „Емил“, тя ми даде по същото време още едно доказателство за заинтересованост и благоразположение, което ме накара да си въобразя, че дори отегчавайки се с мене, тя пазеше и щеше завинаги да запази приятелството за цял живот, което толкова пъти ми бе обещавала.

Щом си въобразих, че мога да разчитам на това чувство от нейна страна, тутакси излях сърцето си пред нея и ѝ признах всичките си прегрешения; понеже моя ненарушима максима с приятелите ми бе да се показвам пред тях такъв, какъвто съм, нито по-добър, нито по-лош. Доверих ѝ връзката си с Терез и всичко, което беше последвало от нея, без да премълча дори какво бях сторил с децата си. Тя посрещна признанията ми много мило, дори премного мило, като ми спести порицанията, които заслужавах, и най-силно ме трогна вниманието, което щедро оказваше на Терез, правейки ѝ дребни подаръци, пращайки да я повикат, канейки я настойчиво, приемайки я извънредно любезно, като често я целуваше пред всички. Бедната жена беше извън себе си от радост и признателност, които естествено споделях и аз. Приятелските прояви, с които господин и госпожа дьо Люксамбур ме отрупваха в нейно лице, ме вълнуваха много по-силно, отколкото когато бяха оказвани направо на мене.

Доста време нещата продължиха така. Но най-сетне госпожа дьо Люксамбур стигна в добрината си дотам, че пожела да вземе от приюта едно от децата ми. Тя знаеше, че бях накарал да поставят знак в пелените на първото. Поиска ми дубликата на знака, аз ѝ го дадох. Тя

натовари с издирването Ла Рош, неин камериер и доверен човек, който търси напразно и не намери нищо, макар че не бяха минали повече от дванадесет или четиринадесет години; ако регистрите на дома за „намерени деца“ се водеха редовно или ако издирването е било добросъвестно, положително знакът щеше да бъде открит. Както и да е, бях по-малко недоволен от този неуспех, отколкото ако бях проследил това дете още от раждането му. Ако след проучването ми представеха някое дете за моето, съмнението дали наистина е то и дали не ми подставят друго на негово място щеше да ме измъчва поради неизвестността и нямаше да вкуся бащинското чувство в истинското му очарование. То има нужда, за да се подхранва, поне докато детето е малко, от ежедневен навик. Дългото отдалечение на дете, което още не познаваме, отслабва и накрая унищожавя бащинските и майчинските чувства и човек никога няма да обикне даденото на кърмачка дете така, както обича детето, отгледано под очите му. Това разсъждение може да смекчи последиците от вината ми, но за сметка на това я утежнява в самото начало.

Не е може би излишно да отбележа, че посредством Терез същият Ла Рош се запозна с госпожа Льо Васьор, която Грим продължаваше да държи в Дьой, пред прага на Шьоврет и съвсем близо до Монморанси. Когато заминах, продължавах да пращам пари на тази жена именно по Ла Рош и мисля, че той ѝ носеше също доста често подаръци от госпожа дьо Люксамбур, така че сигурно не беше за оплакване, макар вечно да се оплакваше. Колкото до Грим, понеже никак не обичам да говоря за хора, които трябва да мразя, никога не говорех за него на госпожа дьо Люксамбур освен против волята си. Но тя много пъти повеждаше разговор за него, без да ми казва своето мнение и без никога да издаде дали го познава, или не. Да съм въздържан с хора, които обичам и които не са сдържани с мене, не е по мой вкус, особено когато се касае за неща, които ги засягат, затова понякога съм разсъждавал върху нейното мълчание. Но едва когато други събития естествено ме наведоха на тази мисъл.

Не бях чул нищо за „Емил“ дълго време след като бях предал ръкописа на госпожа дьо Люксамбур, но най-сетне узнах, че сделката била сключена в Париж с издателя Дюшен, а чрез него и с издателя Неолм от Амстердам. Госпожа дьо Люксамбур ми изпрати двата екземпляра на договора ми с Дюшен, за да ги подпиша. Познах

почерка: беше същият, както в писмата на господин дьо Малерб, който не ми пишеше саморъчно. Тази увереност, че договорът се сключва със знанието и пред очите на висшето служебно лице, ме накара да го подпиша с пълно доверие. Дюшен ми даваше за ръкописа шест хиляди франка, половината от които в брой, и, струва ми се сто или двеста екземпляра. След като подписах двата екземпляра от договора, изпратих ги на госпожа дьо Люksamбург, която бе пожелала така. Тя даде единия на Дюшен и запази другия, вместо да ми го върне, и аз никога вече не го видях.

Познанството ми с господин и госпожа дьо Люksamбург, макар да отклони до известна степен проекта ми за оттегляне от светския живот, не ме бе накарало да се откажа напълно от него. Дори когато се ползвах с най-голямо благоволение пред съпругата на маршала, винаги чувствах, че само искрената ми привързаност към тях двамата можеше да ме накара да търпя обкръжението им; най-трудно ми беше да съгласувам тази привързаност с един начин на живот, по-съобразен с вкусовете ми и не така вреден за здравето ми, което постоянно се влошаваше от притеснението и вечерите, въпреки всички техни грижи да не ме излагат на такава опасност. Защото в това отношение, както във всяко отношение, проявяваха голямо внимание към мене; например всеки път след вечеря маршалът, който си лягаше рано, не пропускаше да отведе и мене волю-неволю, за да си легна и аз. Само известно време преди провала ми той престана, не зная защо, да проявява това внимание.

Още преди да забележа охлаждането на госпожа дьо Люksamбург, аз исках, за да не се изложам на него, да изпълня някогашния си проект. Но тъй като ми липсваха средства за тази цел, бях принуден да изчакам сключването на договора за „Емил“ и междувременно завърших окончателно „Обществен договор“ и го изпратих на Рей. Определих хонорара на хиляда франка и той ми ги брои. Не трябва може би да изпускам един дребен факт във връзка с този ръкопис. Аз го предадох добре запечатан на Дювоазен, пастор в кантона Во и капелан при холандското посолство, който ми идваше понякога на гости. Той се нагърби да го предаде на Рей, защото беше във връзка с него. Ръкописът, написан със ситен шрифт, беше малък по формат и се побра в джоба му. Въпреки това не зная как е станало, но когато минавал границата, пакетът му попаднал в ръцете на разни чиновници,

които го отворили, проучили и му го върнали едва когато го поискал от името на посланика. Тази случка му дала възможност да го прочете и самият той, както наивно ми обясни, правейки ми много комплименти за произведението и без да прибави нито една дума на критика и неодобрение, запазвайки си вероятно правото да се прояви като отмъстител на християнството, когато произведението излезе от печат. Той запечатал отново ръкописа и го изпратил на Рей. Това, общо взето, ми разказа в писмото, с което ме постави в течение на извършеното от него, и аз не зная нищо повече.

Освен тия две книги и „Музикален речник“, върху който продължавах да работя от време на време, бях подготвил за печат и други по-маловажни произведения и възнамерявах да издам и тях било отделно, било в събраните си съчинения, ако изобщо се заемех някога с такова издание. Най-значителното измежду тях беше едно „Есе върху произхода на езиците“; дадох да го прочетат господин дьо Малерб и кавалерът дьо Лоранзи, който се изказа ласкаво за него. Разчитах, че всички тия произведения, събрани заедно, ще ми донесат, като се приспаднат разноските, един капитал от осемдесет хиляди франка, които исках да вложа за доживотна рента както на мое име, така и на името на Терез. След това щяхме да отидем да живеем заедно, както вече казах, в някое затънтено местенце, без повече да занимавам обществото със себе си и без самият аз да се занимавам с каквото и да било, освен да довърша безбурно жизненото си поприще, продължавайки да правя около себе си добро, доколкото мога, и да пиша мемоарите, които замислях.

Такива бяха плановете ми и един великодушен жест на Рей, който смятам за свой дълг да направя обществено достойние, улесни изпълнението им. Този издател, по чийто адрес толкова се злословеше в Париж, е единственият от всички, с които съм имал работа, от когото съм могъл винаги да се похваля.^[84] Ние наистина често се спречкахме по повод изпълнението на задачата му. Той беше разсеян, аз — сприхав. Но що се отнася до материалната страна и до паричните въпроси, макар че никога не съм сключвал с него истински договори, винаги съм намирал, че е много честен и точен. Той същевременно е единственият, който ми е признал откровенно, че печели от мене, и често ми е казвал, че ми дължи благосъстоянието си, като ми е предлагал да участвам в печалбите му. Понеже не можеше пряко на

мене да даде израз на признателността си, той пожела да ми я засвидетелства чрез моята „гувернантка“, като ѝ отпусна пожизнена пенсия в размер триста франка, изрично упоменавайки в акта на дарението, че го прави в знак на благодарност за изгодите, които съм му обезпечил. И го направи на четири очи, без показност, без шум, съвсем скромно; и ако аз пръв не бях разказал за това на всички, никой изобщо нямаше да узнае. Бях толкова трогнат от тази негова постъпка, че от този миг започнах да изпитвам към него истински приятелски чувства. Известно време след това той ме покани да стана кръстник на едното му дете. Приех и ако съжалявам за нещо в тежкото положение, до което ме сведоха, то е, че ми отнеха всяка възможност да направя нещо за моята кръщелница и за родителите ѝ. Защо, след като съм тъй чувствителен към скромната щедрост на един издател, така малко ценя шумните прояви на загриженост на толкова високопоставени хора, които проглушиха вселената с добрините, които уж искали да ми направят и които аз изобщо не съм усетил? Тяхна ли е грешката или моя? Дали те са само тщеславни, а аз най-обикновен неблагодарник? Разумни читателю, преценете обстоятелствата и се произнесете. Аз предпочитам да замълча.

Тази пенсия беше значителна подкрепа за издръжката на Терез и голямо облекчение за мене. Но между другото аз съвсем не извличах пряка полза от нея, както и от всевъзможните подаръци, които ѝ правеха. Тя винаги разполагаше с всичко това сама. Докато пазех парите ѝ, държах точна сметка и не съм изразходвал за общите нужди нито един лиар дори когато тя имаше повече пари от мене. „Кое е мое, е наше — ѝ казах аз, — а което е твое, е твое.“ Никога не съм преставал да се ръководя в отношенията си към нея от тази максима, която често ѝ повтарях. Тия, които имаха низостта да ме упрекнат, че чрез нейните ръце съм приемал това, което съм отказвал да приема със своите, са съдели вероятно за моя морал по собствения си и са ме познавали много зле. Аз с удоволствие бих изял заедно с нея хляба, който е припечелила, но никога не и хляба, който е получила даром. Позовавам се по този повод на нейното свидетелство не само сега, но и в случай, че ме надживее. За съжаление тя никак не е пестелива, не е грижовна и е голяма разсипница не толкова от тщеславие или лакомия, а единствено от небрежност. Никой не е свършен на този свят и понеже и тя трябва с нещо да изкупи

превъзходните си качества, предпочитам да има някои недостатъци, отколкото пороци, макар че нейните недостатъци повече са ни навредили и на двамата. Невъобразими са грижите, които съм положил, както някога за мама, да ѝ събера малко пари за черни дни. Те отиваха винаги на вятъра. Никога нито едната, нито другата не държаха ни най-малка сметка за парите и разпиляваха всичко, което получеха. Колкото и скромно да се обличаше Терез, никога пенсията на Рей не ѝ стигна дори за обличане и аз трябваше всяка година да ѝ давам допълнително пари. Нито тя, нито аз сме създадени да забогатеем когато и да било, но безспорно това е най-малкото ни нещастие.

„Обществен договор“ се печаташе доста бързо. Съвсем не беше така с „Емил“, чието излизане очаквах, за да приведа в изпълнение проекта си за оттегляне. Дюшен ми изпращаше от време на време образци на шрифтове, за да избира. Когато се спирах на някой, вместо да започне печатането, той ми изпращаше нови. Най-сетне, след като уж уточнихме окончателно и формата, и шрифта и бяха отпечатани доста страници, понеже нанесох незначителна поправка на една коректура, той започна всичко отначало и след шест месеца бяхме толкова напреднали, колкото и в първия ден. Докато траеха тези опитвания, аз си дадох ясно сметка, че книгата ми се печата и във Франция, а не само в Холандия, че се готвят едновременно две издания. Можех ли да попреча? Не бях вече господар на ръкописа си. Не само че нямах пръст във френското издание, но открай време бях възразявал срещу него, но понеже, тъй или иначе, това издание не само се печаташе, но именно то служеше за образец на другото, бях принуден да хвърля поглед и на него и да прегледам коректурите, за да не би да осакатят и изопачат книгата ми. Впрочем тя излизаше до такава степен със знанието на представителя на властта, че едва ли самият той ръководеше донякъде отпечатването, пишеше ми твърде често и дори дойде да ме види по този повод при обстоятелства, които малко по-нататък ще изложя.

Докато Дюшен напредваше като костенурка, Неолм, задържан от него, напредваше още по-бавно. Не му изпращаха редовно страниците веднага след отпечатването им. Той се усъмни да не би Дюшен да прави умишлено това или по-скоро Ги, комуто всъщност Дюшен беше възложил работата. И понеже договорните отношения не се

изпълняваха, Неолм ми пишеше писма след писма, пълни с оплаквания и обвинения. Но можех ли да му помогна, когато самият аз бях не по-малко безсилен от него? Приятелят му Герен, с когото се виждах доста често по онова време, ми говореше постоянно за книгата, но винаги извънредно сдържано. Той хем знаеше, хем не знаеше, че тя се печата във Франция. Хем знаеше, хем не знаеше, че представителят на властта лично се беше заел с нея. Съжالياвайки ме за неприятностите, които съм щял да си навлека, той като че ли ме упрекуваше, че съм проявил неблагоприятно поведение, без нито веднъж да благоволи да изясни в какво точно се състои неблагоприятното ми. Увърташе и клинчеше през цялото време. Имах чувството, че говори по този въпрос само за да чуе какво ще кажа аз. Моята увереност тогава беше така непоколебимата, че аз се надсмивах на осторожния и тайнствен тон, с който той говореше за това, и го смятах за глупава привичка, усвоена от министрите и официалните лица, в чиито кабинети непрекъснато се навираше. Сигурен, че не върша нищо нередно, дълбоко убеден, че книгата ми се ползва не само с одобрението и покровителството на представителя на властта, но дори заслужава и действително се радва на симпатиите на министерството, аз се поздравявах за смелостта си да напиша едно достойно произведение и се смеех на страхливите си приятели, които като че ли се безпокояха за мене. И Дюкло беше измежду тях. Признавам, че доверието ми в неговата честност и ум биха могли да ме разтревожат, ако не бях толкова убеден в полезността на книгата си и в лоялността на покровителите ѝ. Той ми дойде на гости, след като беше ходил при господин Бай още докато „Емил“ беше под печат. Заговори ми за това мое произведение. Аз му прочетох „Верую на савойския викарий“. Той го изслуша доста спокойно и с голямо удоволствие, както ми се стори. Когато свърших, запита:

— Как, гражданино, няма този откъс е от книга, която се печата във Франция?

— Разбира се — отвърнах аз, — и би трябвало да се печата в Лувър, по заповед на краля.

— Напълно съм съгласен с вас — каза той. — Но направете ми удоволствието да не казвате никому, че сте ми прочели този пасаж.

Това удивително негово изказване ме смая, но не ме уплаши. Знаех, че Дюкло се среща много често с господин дьо Малерб и

съвсем не можех да проумея, че мисли толкова различно от него по един и същ въпрос.

Живеех в Монморанси повече от четири години, без нито един ден да съм се чувствал напълно здрав. Макар че въздухът там е прекрасен, водата е лоша и навярно това беше една от причините за влошаване на хроничното ми страдание. Към края на есента на 1761 година състоянието ми съвсем се влоши и прекарах цялата зима с почти непрекъснати болки. Физическото неразположение, засилено от най-различни тревоги, на свой ред ги правеше още по-тягостни. От известно време ме смущаваха смътни мрачни предчувствия без явна причина. Получавах необясними анонимни, а и подписани писма, които също ме озадачаваха. Писа ми например някакъв съветник в парижкия парламент, който, недоволен от съществуващото политическо положение и не виждайки нищо добро за в бъдеще, се съветваше с мене къде да потърси убежище за себе си и за семейството си, в Женева или в Швейцария. Получих друго писмо от господин дьо..., заместник-председател на парламента^[85] в..., който ми предлагаше да напиша за този парламент доклади и напомнания до краля, като щял да ми достави всички необходими за целта документи и материали. Когато съм болен, ставам много раздражителен. В такова настроение изпаднах и когато получих тези две писма, и не го скрих в отговорите си, като отхвърлих рязко направените ми предложения. Естествено не се упреквам за отказа си, понеже тези писма можеха да бъдат клопки, поставени от враговете ми^[86], и понеже ми се искаха неща, противни на принципите ми, от които по-малко от когато и да било бях склонен да се отрека. Но аз можех да откажа любезно, а отказах грубо и в това сгреших.

Между книгата ми ще се намерят тези две писма. Писмото на съветника не ме изненада много, защото мислех като него и като мнозина други, че упадъкът на Франция заплашваше да се превърне в крах. Неуспехите на злополучната война^[87], дължащи се всичките на грешки на правителството, невероятният безпорядък на финансите, постоянните разногласия на администрацията, разделена тогава между двама-трима министри, враждуващи явно помежду си и опропастващи кралството, всеобщото недоволство на народа и на всички съсловия, упорството на една твърдоглава жена, която, жертвайки ума си — ако изобщо го е имала — на увлеченията си,

отстраняваше почти винаги най-способните от управлението, за да ги замести с хора, които ѝ се нравеха повече, всичко съдействаше, за да се оправдаят предвижданията на съветника, на много други хора и моите собствени. Същата прозорливост неведнъж караше и мене да се колебая дали да не потърся убежище извън кралството, преди да се развихрят грозящите го смутове. Но успокоявайки се със собствената си незначителност и с мирния си нрав, реших, че никаква буря няма да проникне в усамотението, където възнамерявах да се оттегля. Съжалявах само, че при тогавашното положение на нещата господин дьо Люksamбур се нагърбваше със задачи, които влошаваха отношенията му с правителството, и ми се искаше той да си осигури за всеки случай убежище, ако случайно държавната машина рухне ненадейно, защото подобно нещо можеше да се очаква в съществуващата обстановка. А и сега за мене е вън от съмнение, че ако всички юзди на властта не бяха попаднали само в една ръка, френската монархия днес щеше да бъде в безизходица.

Здравословното ми състояние се влошаваше, а отпечатването на „Емил“ вървеше все по-бавно, докато един прекрасен ден бе напълно преустановено, без да мога да узная причината, без Ги да благоволи да ме уведоми или да отговори на запитванията ми, без да науча нещо от когото и да било или да узная какво става, тъй като по това време господин дьо Малерб беше на дача. Никога едно нещастие, колкото и голямо да е то, не ме плаши и съкрушава, ако зная в какво точно се състои. Но по природа се боя от неизвестностите. Страхувам се и ненавиждам техния мрак. Тайната винаги ме плаши. Тя съвсем не съответства на открития ми до неблагоприятен характер. Най-грозното чудовище би ме стреснало малко, вярвам. Но ако зърна нощем забулена в бял чаршаф фигура, бих изтръпнал. И ето че въображението ми, разпалено от продължителното неведение, започна да ми рисува призраци. Колкото повече държах на отпечатването на последното ми, най-хубаво произведение, толкова по-ревностно се стараех да прозра какво го спъва; и винаги склонен към преувеличение, бях готов да видя във временното прекъсване на печатането пълната му забрана. Междувременно, понеже не можех да проумея нито защо, нито как е станало това, живеех в най-жестока неизвестност. Пишех писма след писма на Ги, на господин дьо Малерб, на госпожа дьо Люksamбур и понеже отговорите не идваха или идваха не когато ги очаквах, напълно

се разстроих и загубих равновесие. За нещастие по същото време научих, че йезуитът отец Грифе говорил за „Емил“ и цитирал отделни пасажии. Въображението ми тутакси се отприщва и ми разбулва нечестивата тайна. Виждам така ясно и убедително развоя на нещата, както ако някой ми го бе разкрил. Въобразих си, че йезуитите, вбесени от презрителния тон, с който говоря за колежите им, са сложили ръка на производението ми, че именно те спъват издаването му; че уведомени от Терен, техен приятел, за състоянието ми и предвиждайки близката ми смърт — в която и аз не се съмнявах, — искат да забавят отпечатването на книгата ми дотогава с цел да я окастрят и да я изменят и да ми припишат, с оглед на собствените си домогвания, съвсем други възгледи. Удивително е колко много факти и обстоятелства се стълпиха в главата ми около това безумно предположение и му придадох правдоподобен вид — какво казвам! — представиха го като очевидно и доказано! Знаех, че Герен плуваше изцяло във водите на йезуитите. Приписах на тях всички приятелски аванси, които ми беше направил, внуших си, че под тяхно давление е настоявал да преговарям с Неолм, чете са получили от Неолм първите страници на книгата ми, че след това са намерили начин да спрат печатането при Дюшен, а може би и да сложат ръка на ръкописа ми, за да го преработят на воля, докато смъртта ми им даде свободата да го публикуват, поправен по техен вкус. Въпреки умилкванията на отец Бертие винаги бях долавял, че йезуитите не ме обичат не само като сътрудник на „Енциклопедията“, но защото всички мои принципи бяха още повече в разрез с максимите и с влиянието им, отколкото неверието на моите събрата, тъй като атеистичният и набожният фанатизъм са сродни поради общата си нетърпимост; те могат дори да се обединят, както са го сторили в Китай и както действаха в момента против мене. Докато разумната нравствена религия, отнемайки всяка човешка власт над човешката съвест, не оставя никакви възможности на защитниците на тази власт. Знаех, че господин канцлерът^[88] беше също така голям приятел на йезуитите. Опасявах се да не би синът, сплашен от баща си, да се види принуден да им предостави производението ми, което досега бе покровителствал. Склонен бях точно така да си обяснявам трудностите, които ми бяха правени по повод първите два тома, при които искаха да се препечатват страници за най-незначителни дреболии, докато другите два тома — и това не

беше тайна — съдържаха толкова силни неща, че ако бяха цензурирани като първите, трябваше да се напишат наново. Знаех освен това — а и господин дьо Малерб ми го бе казал, — че абат дьо Грав, когото той бе натоварил с контрола над изданието, беше също приятел на йезуитите. Виждах навсякъде само йезуити, без да помисля, че в навечерието на собственото си разгромяване и напълно заети със собствената си защита, те си имаха други грижи и никак не им беше до спиране отпечатването на книга, в която не ставаше дума за тях. Греша, като казвам „без да помисля“, защото аз всъщност имах предвид положението им, и господин дьо Малерб се погрижи да ми изтъкне това възражение веднага щом беше уведомен за бълнуванията ми. Но поради друг недостатък, свойствен на човек, който претендира от усамотението си да съди за скритите пружини на големите проблеми, от които няма понятие, аз никога не пожелах да повярвам, че йезуитите са в опасност и считах носещите се слухове за измама от тяхна страна, целяща да приспи бдителността на противниците им. Предишните им успехи, останали неразвенчани, бяха създали у мене такава страшна представа за тяхната мощ, че аз предварително оплаквах парламента за унижението, което щеше да понесе. Знаех, че господин дьо Шоазьол беше учил при йезуитите, че мадам дьо Помпадур съвсем не беше зле с тях и че лигата на йезуитите с фаворитите и министрите против общите им врагове винаги е била като че ли изгодна и за едните, и за другите. Дворът на пръв поглед не се бъркаше в нищо и убеден, че ако обществото претърпи някой ден суров крах, той няма да му бъде причинен от парламента, аз виждах в бездействието на двора основание за увереността на йезуитите и знамение за тържеството им. С една дума, виждайки във всички слухове, които се носеха по онова време, само притворство и клопка от тяхна страна и въобразявайки си, че в сигурната си позиция те имат време да се занимават с всичко, аз не се съмнявах, че много скоро ще смачкат янсенистите, парламента и „Енциклопедията“, както и всичко, което не би приело ярема им, и че ако оставят да излезе книгата ми, това щеше да стане само след като я преобразят така, че да я превърнат в оръжие, с което, под прикритието на моето име, да нападнат изневиделица читателите.

Чувствах се едва ли не умиращ. Просто се чудя как тази мания не ме довърши, защото нищо не ми бе по-страшно от мисълта, че името ми ще бъде опозорено, след като аз си отида, и то поради най-ценната

и най-хубавата ми книга. Никога не съм се страхувал толкова от смъртта и сигурно ако бях умрял при онези обстоятелства, щях да си отида съкрушен. Дори днес, макар че наблюдавам безпрепятствения победен ход на най-черния, най-гнусливия заговор, който някога е бил замислен срещу паметта на един човек, ще умра много по-спокоен, защото съм уверен, че оставям в произведенията си едно вярно свидетелство за себе си, което рано или късно ще възтържествува над хорските козни.

Дьо Малерб, свидетел и довереник на вълненията ми, положи особено старание, за да ме успокои, като доказва още веднъж неизчерпаемостта си добросърдечие. Госпожа дьо Люксамбур също има своя дял в това добро дело, като посети няколко пъти Дюшен, за да разбере докъде е стигнало печатането. Най-сетне то бе подновено и подето по-енергично, без изобщо някога да узная защо беше преустановено. Дьо Малерб си даде труд да дойде чак в Монморанси, за да ме успокои. Това му се удаде и пълното ми доверие в неговата лоялност превъзмогна бълнуванията на клетата ми глава и направи убедителни доводите му. След като видях с очите си тревогата и безумието ми, естествено беше да ме съжали. И неговата реакция беше именно такава. Той си припомни непрекъснато предъвкваните приказки на философската клика край него. Когато се установих да живея в Ермитажа, те разгласиха на всеослушание, че няма да се задържа дълго там. Когато видяха, че постоянавам, казаха, че го правя от упорство, от гордост, защото съм се срамувал да опровергая думите си, но че съм се отегчавал до смърт и съм се чувствал твърде нещастен. Дьо Малерб повярва на тия приказки и ми писа в този дух. Това заблуждение на човек, когото тачех, ми беше неприятно и аз му писах четири писма едно след друго, в които, излагайки му истинските съображения за поведението ми, му разкривах откровено вкусовете и наклонностите си, характера си и всичко, което ставаше в сърцето ми. Тези четири писма, написани без черновка, бързо, на един дъх, без дори да ги препрочета, са може би единственото нещо, което съм писал с лекота през целия си живот, и това е много удивително, като се има предвид болезненото ми състояние и дълбокото ми униние през ония дни. Сърцето ми се раздираше и примираше при мисълта, че оставям в съзнанието на честните хора толкова невярна представа за себе си и чрез нахвърления набързо портрет в тия четири писма се

стараех да запълня липсата на мемоарите, които замислях. Тези писма, които се понравиха на господин дьо Малерб и той ги показа на познатите си в Париж, са един вид резюме на събитията, които излагам тук по-подробно, и заслужават да бъдат запазени на това основание. Между книгата ми ще се намери копието, което той поръча да направят по моя молба и ми изпрати няколко години по-късно.

Единственото нещо, което ме натъжаваше все още, мислейки за близката си смърт, беше, че нямам нито един доверен образован човек, в чиито ръце да оставя ръкописите си, за да подбере важното от тях след смъртта ми. След пътуването ми до Женева се бях сприятелил с Мулту. Този млад човек ми допаднаше и ми се щеше той да затвори очите ми. Споделих с него желанието си и той, вярвам, с удоволствие щеше да изпълни този човешки дълг, ако служебните и семейните му задължения му го позволяваха. Лишен от тази утеха, аз пожелах да изявя поне доверието си в него, като му изпратих „Верую на савойския викарий“ преди излизането на книгата от печат. Това ми достави удоволствие, но ми се стори, че в писмото си той не споделя увереността, с която аз очаквах ефекта на този откъс. Той пожела да притежава нещо написано от мен, което да не е достояние на никого друго. Изпратих му „Надгробното слово за покойния Орлеански херцог“, което бях написал за абат Дарти, но той не го произнесе, защото, противно на очакванията му, друг беше натоварен с тази задача.

Веднъж подновено, печатането продължи и дори завърши доста безбурно и едно необяснимо обстоятелство ми направи впечатление — след като бяха изисквали строго да се препечатват цели страници от първите два тома, пуснаха другите два без никакво възражение и без съдържанието им да представлява някаква пречка за публикуването. Изживях обаче още едно вълнение, което не бива да премълчавам. След като се бях уплашил от йезуитите, после пък се уплаших от янсенистите и философите. Враг на всичко, което се нарича партия, група, клика, никога не съм очаквал нищо добро от хора, които членуват в тях. „Свахите“ от известно време бяха напуснали предишното си жилище и се бяха настанили в съседство с мене, така че от тяхната стая се чуваше всичко, което се казваше в моята или на терасата ми, а от градината им лесно можеше да се прекрачи niskия зид, който я делеше от кулата ми. Бях превърнал тази кула в работен

кабинет и имах там една маса, покрита с коректури и коли от „Емил“ и от „Обществен договор“, които свързвах веднага щом ми ги изпратеха, така личните ми екземпляри бяха готови доста време преди публикуването. От разсеяност, небрежност и доверие в господин Мата, в чиято градина се намираше кулата, често, забравил да затвора вечерта вратата, я намирах сутрин широко отворена и това никак нямаше да ме разтревожи, ако не си бях въобразил, че ръкописите ми са разбъркани. След като няколко пъти установих, че някой рови в тях, започнах по-грижливо да заключвам кулата. Ключалката беше лоша, ключът се превърташе само наполовина. Станал по-внимателен, забелязах, че безредието е още по-голямо, отколкото когато оставях отворено. Най-сетне един том изчезна за един ден и две нощи, без да успея да разбера къде се бе дянал до сутринта на третия ден, когато го намерих отново върху масата си. Никога не съм се усъмнявал, а и сега не се съмнявам в Мата, нито в племенника му господин Дюмулен, защото знаех, че и двамата са привързани към мене и имах пълно доверие в тях. Започнах да нямам толкова доверие в „свахите“. Знаех, че макар и янсенисти, те поддържаха известни връзки с д'Аламбер и живееха в същата къща.

Това ме обезпокои до известна степен и ме направи по-бдителен. Прибрах ръкописите в стаята си и престанах изобщо да виждам тия хора, тъй като междувременно узнах, че са показвали в няколко салона първия том на „Емил“, който бях имал неблагоприятно да им дам да прочетат. Макар че те останаха мои съседни до заминаването ми от Монморанси, преустанових всякакви връзки с тях от този момент.

„Обществен договор“ излезе един-два месеца преди „Емил“. Рей, пред когото винаги настоявах да не внася нелегално във Франция нито една моя книга, се обърна към отговорния чиновник, за да получи разрешение да внесе книгата през Руан, където я беше изпратил по море. Рей не получи никакъв отговор. Пакетите му останаха няколко месеца в Руан, а после му ги върнаха, след като най-напред се опитаха да ги конфискуват. Но той вдигна толкова шум, че ги получи обратно. Някои любопитни измъкнаха няколко екземпляра от Амстердам и те се разпространиха тихомълком тук-там. Молеон беше чул за тях и дори ги беше виждал, но заговори с мен със загадъчен тон, който ме изненада и би ме разтревожил, ако не се успокоявах с основната си максима, сигурен напълно, че всичко е наред и не мога да се упрекна в

нищо. Дори не се съмнявах, че господин дьо Шоазьол, по начало добре разположен към мен и поласкан от възхвалата, която му отдавах в това произведение, нямаше да ме подкрепи в този случай срещу недоброжелателно настроената мадам дьо Помпадур.

С по-голямо основание от когато и да било можех да разчитам на благоразположението на маршал дьо Люksamбур и на подкрепата му, ако се наложеше. Защото той никога не ми бе давал толкова и при това тъй чести и трогателни доказателства за приятелските си чувства. Когато дойдох за Великден, тъй като плачевното ми здравословно състояние не ми позволяваше да ходя в замъка, той не пропусна нито ден, без да дойде да ме навести, и най-сетне, виждайки, че се мъча без одих, успя да ме убеди да ме прегледа монахът Ком. Прати да го викат, доведе ми го лично и има смелостта, толкова рядка и похвална за един високопоставен благородник, да остане при мене, докато трая операцията, която беше мъчителна и продължителна. Трябваше само да ми поставят сонда. Никога обаче не бяха успели да го направят, дори Моран се беше опитал няколко пъти, винаги безуспешно. Ком, който имаше изключително лека и сръчна ръка, успя най-сетне да вкара една съвсем тясна тръбичка, след като ме мъчи страшно много цели два часа, по време на които се стараех да сдържам стоновете си, за да не разкъсам чувствителното сърце на маршала. При първия преглед Ком сметна, че имам голям камък и ми каза предположението си. При втория не го откри вече. Поднови още веднъж изследването толкова грижливо и прецизно, че времето ми се стори страшно дълго, и заяви, че нямам никакъв камък, но простатната жлеза е неестествено увеличена и твърда. Намери пикочния ми мехур голям и в добро състояние и отбеляза в края на прегледа, че ще се мъча много, но ще живея дълго. Ако второто му предсказание се изпълни така точно, както първото, злочестините ми няма скоро да свършат.

Така, след като ме лекуваха дълги години от болести, които нямах, узнах най-сетне, че заболяването ми, неизлечимо, но не смъртоносно, щеше да продължи до края на живота ми. Макар и потиснат от тази диагноза, не виждах вече във въображението си жестока смърт от болезнения камък в бъбреците. Престанах да се страхувам, че парче от тръбичка, счупила се в пикочния ми канал преди много време, е образувало зародиша на този камък. Освободен от въображаемите болести, по-страшни за мен от действителните,

започнах по-спокойно да понасям болките. Безспорно от този момент нататък страдах много по-малко от болестта си, отколкото дотогава, и всеки път, когато си спомня, че дължа това облекчение на господин дьо Люксамбур, не мога да не изпитам умиление към паметта му.

Възвърнал се, така да се каже, към живота и по-погълнат от когато и да било от проектите си за бъдещето, очаквах, за да ги изпълня, само публикуването на „Емил“. Мечтаех си за Турен, където бях ходил вече. Тази област ми харесваше много не само с мекия си климат, но и поради добросърдечните си жители.

*La terra molle e lieta et diletta
simili a se gli abitator produce.*^[89]

Говорил бях вече за проекта си на господин дьо Люксамбур, но той се опита да ме отклони. Заговорих за това отново като за нещо решено. Тогава той ми предложи замъка Мерлу на петнадесет левги от Париж, описвайки ми го като убежище, което може да ми се понрави и в което и той, и жена му с удоволствие биха ме настанили. Неговото предложение ме трогна и ми се хареса. Трябваше преди всичко да видя мястото. Уговорихме ден, когато маршалът ще ми изпрати камериера си и една кола, за да ме заведе там. Този ден се чувствах много неразположен. Трябваше да отложим пътуването, а неприятностите, които се случиха впоследствие, ми попречиха да го осъществя. Понеже по-късно научих, че владението Мерлу не било на маршала, а на жена му, никак не съжалявах, че не съм отишъл там.

„Емил“ най-сетне излезе, без да стане дума за препечатване на страници, нито да срещна каквото и да било затруднение. Преди отпечатването му маршалът ми поиска всички писма на господин дьо Малерб, писани ми по повод това произведение. Голямото ми доверие и в единия, и в другия, чувството ми на пълна сигурност ме заслепиха дотолкова, че не размислих колко странно и обезпокоително е това искане. Върнах писмата с изключение на едно или две, останали по недоглеждане в разни книги. Малко преди това господин дьо Малерб ме беше уведомил, че ще вземе писмата, които бях написал на Дюшен, когато имах тревоги с йезуитите. Трябва да призная, че тези писма не правеха чест на моята разсъдителност. Обаче заявих, че по никакъв

повод не желая да минавам за по-добър, отколкото съм, затова може да му остави писмата. Не зная какво е сторил с тях.

Тази книга съвсем не предизвика бурното одобрение, с което бяха посрещнати всички други мои произведения. Едва ли някога творба е получавала толкова похвали от отделни лица и толкова малко обществено признание. Това, което ми казаха и писаха хората, действително способни да я оценят, потвърди убеждението ми, че това е най-значителната и най-хубавата книга, която бях написал. Обаче всички отзиви се изказваха с такава странна предпазливост, като че ли беше особено важно да се пази в тайна доброто мнение за книгата ми. Госпожа дьо Буфле, която ми писа, че авторът на подобно произведение заслужава статуи и признание от целия човешки род, ме помоли направо в края на писмото си да ѝ го върна. Д'Аламбер, който ми писа, че творението ми разкрива моето превъзходство и ме поставя пред всички писатели, не подписа писмото си, макар, че дотогава винаги беше слагал подписа си. Дюкло, верен приятел и правдив, но предпазлив човек, високо оцени книгата, но избягна да изкаже писмено мнението си за нея. Ла Кондамин се нахвърли върху „Веруюто“ и наговори куп глупости. Клеро се ограничи в писмото си със същия откъс, но не се побоя да признае с какво вълнение го е прочел и ми писа дословно, че „Веруюто“ стоплило старческото му сърце. От всички, на които бях изпратил книгата си, единствено той изрази високо и свободно пред всички доброто си мнение за нея.

Мата, комуто също подарих един екземпляр, преди книгата да се пусне в продажба, го заел на дьо Блер, съветник в парламента и баща на интенданта на Страсбург. Дьо Блер имаше лятна къща в Сен-Грасиен и Мата, негов отдавнашен познат, му отиваше понякога на гости, когато той идваше там. Той му даде да прочете „Емил“, преди да излезе от печат. Връщайки му го, дьо Блер казал точно тия думи, които ми бяха предадени още същия ден: „Господин Мата, това е много хубава книга, но не след дълго за нея ще се говори повече, отколкото би било желателно за автора ѝ.“ Когато Мата ми повтори неговите думи, само се изсмях и не видях в тях нищо друго освен важност на сановник, който превръща всичко в мистерия. Всички обезпокоителни отзиви, които стигаха до мен, ми направиха също малко впечатление и вместо да предвидя поне отчасти катастрофата, надвиснала над мен, уверен в полезността и стойността на произведението си, сигурен, че

съм безукорен във всяко отношение, сигурен, във въображението си, в пълното покровителство на госпожа дьо Люксамбур и благоволенieto на министерството, аз се поздравявах за решението си да се оттегля точно посред триумфа си, когато съм сразил всички завистници.

Само едно нещо ме тревожеше при публикуването на тази книга, и то не толкова заради собствената ми сигурност, колкото от сърдечни скрупули. В Ермитажа и в Монморанси бях наблюдавал отблизо и с възмущение тормоза, който се налагаше, само от изключително старание да се осигурят развлечения на принцовете, над нещастните селяни, принудени да търпят щетите, нанасяни от дивеча в нивите им, без да смеят да се защитят, освен като вдигат шум, като прекарват цели нощи сред граха и баклата, удряйки по тъпани и котли, надувайки всевъзможни свирки, за да прогонят глиганите. Свидетел на варварската безпощадност, с която граф дьо Шароле се отнасяше към тези клетници, в края на „Емил“ бях вмъкнал една нападка срещу тази жестокост. Още едно нарушение на принципите ми, което не остана ненаказано. Узнах, че хората на принц дьо Конти проявявали същата суровост в неговите земи. Треперех да не би този принц, към когото изпитвах дълбоко уважение и признателност, да вземе за себе си думите, които възмутеното ми човешко чувство ме бе накарало да кажа по адрес на чичо му, и да не би да се оскърби. Но понеже съвестта ми беше напълно чиста по този въпрос, аз се успокоих и с основание. Никога не чух, поне аз, този принц да е обърнал някакво внимание на въпросния пасаж, писан дълго преди да имам честта да ме познава.

Малко дни преди или след публикуването на книгата ми — не си спомням точно кога — излезе друго произведение със същия сюжет, извлечено, без да променя нито дума от първия том, като бяха прибавени някои съвсем бездарно написани пасажки, вплетени в текста. Книгата носеше името на един женевец на име Балексер. В титулната страница се казваше, че била спечелила наградата на Харлемската академия. Лесно разбрах, че и академията, и наградата бяха прясно излюпени, за да прикрият пред читателите плагиатството. Но разбрах също, че под тази история се крие по-раншна интрига, която не проумявах. Или бяха имали достъп до моя ръкопис, иначе кражбата нямаше да може да бъде извършена, или е било необходимо да се скрои историята за тази мнима награда, която трябваше да почива на нещо. Едва много години по-късно, по няколко думи, изплъзнали се на

д'Иверноа, проникнах в тази тайна и прозрях кои са хората, пуснали в ход чичо Балексер.

Глухият тътен, предшестваш бурята, започна да се чува и всички що-годе прозорливи хора разбраха, че се готви спрямо мен и книгата ми някакъв заговор, който скоро ще излезе наяве. Що се отнася до мен, бях толкова самоуверен и глупав, че не само не можех да предвидя злостияето си, но дори не подозирах причината, макар и да бях почувствал резултата. Най-напред започнаха да разпространяват доста ловко, че щом се преследват йезуитите, не е редно да се проявява пристрастно снизхождение спрямо книги и автори, които нападат религията. Упрекваха ме, че съм сложил името си на „Емил“, като че ли не бях го поставял на всички мои произведения, за които не бяха казали нищо. Като че ли се бояха да не бъдат принудени да вземат някои мерки, за които биха съжалявали, но които били необходими поради обстоятелствата и които били предизвикани от моето неблагоприятие. Тези слухове стигнаха до мене, но почти никак не ме обезпокоиха. През ум не ми мина, че в цялата тази история има нещо, което засяга лично мене, тъй като се чувствах абсолютно безупречен, така добре защитен и изправен във всяко отношение, и не можех да се опасявам, че госпожа дьо Люксамбур ще допусне да бъде притесняван за провинение, което, ако изобщо съществува, е изцяло лично нейно. Но понеже знаех как се развиват нещата в такива случаи и че обикновено се преследват издателите и се щадят авторите, изпитвах известно безпокойство за клетия Дюшен, ако случайно господин дьо Малерб го изоставеше.

Стоях си спокойно. Слуховете нараснаха и скоро тонът се промени. Обществото и особено парламентът като че ли се дразнеха от спокойствието ми. След няколко дни възбуждението доби страшни размери и заплахите, сменяйки обекта си, се насочиха право срещу мене. Членовете на парламента открито се произнасяха, че няма никаква полза да се горят книгите, трябвало да се горят авторите. За издателите изобщо не ставаше дума. Първия път, когато ми бяха донесени тези думи, по-достойни за инквизитор от Гоа^[90], отколкото за сенатор, не се усъмних нито за миг, че това сигурно е измислица на холбаховци, за да ме сплашат и да ме подтикнат да избягам. Аз се надсмях над тази детинска хитрина и си казах, подигравайки се с тях, че ако знаеха как стоят в действителност нещата, щяха да потърсят

друг начин да ме уплашат. Но брожението нарастваше и аз разбрах, че работата е напълно сериозна. Господин и госпожа дьо Люksamбург, които тази година бяха дошли по-рано в Монморанси, бяха там още в началото на юни. Въпреки шума, който последните ми две книги вдигаха в Париж, в замъка се говореше съвсем малко за тях, а домакините изобщо не ми споменаваха нито дума. Една сутрин обаче, когато бях сам с господин дьо Люksamбург, той ме запита:

— Казали ли сте нещо лошо за господин дьо Шоазьол в „Обществен договор“?

— Аз ли? — възкликнах аз, сепвайки се изненадано. — Не, заклевам ви се. Напротив, моето перо, което не е ласкателно, написа за него най-хубавата похвала, която е получавал някога някой министър. И аз тутакси му възпроизведох пасажа.

— Ами в „Емил“? — поде той.

— Нито дума — отвърнах аз. — Няма нито дума, която да се отнася за него.

— А! — извика той по-живо, отколкото говореше обичайно. — Трябваше да сторите същото и в другата книга или да се изкажете по-ясно.

— Аз мисля, че се изразих ясно — добавих аз. — Много го ценях.

Господин дьо Люksamбург се канеше да каже още нещо. Видях, че е готов да се разкрие, но се въздържа и млъкна. Злощастна политика на придворен, която и в най-честните сърца взема връх дори над приятелството!

Този разговор, макар и кратък, хвърли светлина върху положението ми поне до известна степен и ми даде да разбера, че именно на мене имаха зъб. Отчаях се от нечуваната фаталност, която обръщаше в моя вреда всичко най-хубаво, което кажех или извърших. И все пак, понеже знаех, че в този случай госпожа дьо Люksamбург и господин дьо Малерб ми служеха за параван, не можех да си представя как щяха да постъпят, за да ги отстранят и да стигнат до мен. Защото най-сетне осъзнах, че вече нямаше да става въпрос за правда и справедливост и че нямаше да си дават труд да проучват дали действително съм прегрешил, или не. А бурята тътнеше все по-силно. Дори Неолм в неясните си брътвежи издаде съжалението си, че се е забъркал в печатането на тази книга и увереността си, че тя и авторът ѝ

са изложени на голяма опасност. Само едно нещо обаче все още ме успокояваше: госпожа дьо Люксамбур беше така безгрижна, така доволна, така засмяна дори, че трябва да беше напълно сигурна, щом ни най-малко не се тревожеше за мене, щом не ми казваше нито дума на съчувствие или извинение, щом наблюдаваше какъв обрат взема тази работа така хладнокръвно, както ако изобщо нямаше пръст в нея или никак не се интересуваше от мене. Изненадващото беше, че тя изобщо не ми казваше нищо. Струваше ми се, че би трябвало да ми каже нещо. Госпожа дьо Буфле изглеждаше по-развълнувана. Тя сновеше насам-натам с възбудено изражение, страшно се суетеше и ме уверяваше, че принц дьо Конти полагал големи усилия, за да предотврати готвения срещу мене удар, който тя винаги обясняваше със съществуващата тогава обстановка; за парламента било много важно да не се дава повод на йезуитите да го обвинят в безразличие по отношение на религията. Тя обаче явно не разчиташе много на успех от застъпничеството на принца, както и от своето. Думите ѝ, по-скоро тревожни, отколкото успокоителни, винаги имаха за цел да ме подтикнат да се укрия и тя ме съветваше да отида в Англия, където ми обещаваше подкрепата на много приятели и между другото на прочутия Хюм, с когото поддържаше приятелски връзки. Като видя, че постоянавам в невъзмутимостта си, тя изнамери друг подход, който можеше да ме разколебае повече. Даде ми да разбере, че ако бъда арестуван и разпитван, ще ми се наложи да спомена името на госпожа дьо Люксамбур, а нейното приятелство към мен заслужавало да не се поставям в положение, в което ще трябва да я изложа. Отговорих, че ако това се случи, може да бъде спокойна, аз няма с нищо да я компрометирам. Госпожа дьо Буфле ми заяви, че такова решение лесно се взема, Но трудно се изпълнява и имаше право, особено по отношение на мен, защото бях твърдо решил никога да не стана клетвопрестъпник и да не излъжа съдниците, колкото и да е опасно да призная истината.

Виждайки, че този неин довод ми направи известно впечатление, макар че все още не можех да се реша да избягам, тя ми намекна за възможността да прекарам няколко седмици в Бастилията като средство да се изплъзна от юрисдикцията на парламента, който не се занимава с държавните затворници. Не възразих нищо срещу това странно благоволение, стига само да не бъде искано от мое име.

Понеже тя не ми заговори повече за това, сметнах впоследствие, че ми направи това предложение само за да ме изпита и че всъщност не са искали да приложат спрямо мене мярка, която да прекрати преследванията.

Няколко дни след това маршалът получи от кюрето Дъой, приятел на Грим и на госпожа д'Епине, предупредително писмо, че според достоверен източник парламентът ще се отнесе най-строго към мен и в даден ден, който той посочваше, ще издаде заповед да бъда арестуван. Сметнах това предупреждение за холбаховска измислица. Знаех, че парламентът държи много на формалностите, а те щяха да бъдат грубо нарушени, ако в моя случай предприемеха арестуването ми, преди да се удостовери юридически дали признавам, че книгата е от мене и дали действително съм неин автор. Аз убеждавах госпожа дьо Буфле, че само при престъпления, накърняващи обществената безопасност, се прибегва до арестуване на обвиняемите единствено по улики, за да не се изплъзнат от наказанието. Но когато искат да накажат провинение от рода на моето, което заслужава почести и награда, осъжда се книгата и доколкото е възможно, гледат да не закачат автора. Тя направи по този повод някакво тънко разграничение, което съм забравил, за да ми докаже, че заповедта за арестуването ми била всъщност благоволение, вместо да ме призоват на разпит. На следващия ден получих писмо от Ги. Той ми съобщаваше, че като бил същия ден при главния прокурор, забелязал на бюрото му черновката на един обвинителен акт срещу „Емил“ и неговия автор. Отбележете, че същият този Ги беше съдружник на Дюшен, който беше отпечатал произведението, и напълно спокоен лично за себе си, той предупреждаваше от милосърдие автора! Можете да си представите колко малко вероятно ми се стори това! Като че ли беше толкова просто и естествено един книжар, допуснат на аудиенция при главния прокурор, да прочете, несмущаван от никого, ръкописите и черновите, пръснати по бюрото на този висш сановник! Госпожа дьо Буфле и другите потвърдиха същата новина. Невероятните неща, с които ми проглушаваха непрестанно ушите, ме караха да мисля, че всички са полудели.

Съзнавайки, че под всичко това се крие някаква тайна, която не искаха да ми кажат, аз очаквах спокойно събитието, уповавайки се на честността и невинността си в цялата тази работа и чувствайки се

много щастлив, че каквито и репресивни мерки да ме очакват, съм призван за честта да страдам в името на истината. Не само че не се страхувах и не се криех, но ходех всеки ден в замъка и следобед правех обичайната си разходка. На осми юни в навечерието на заповедта за арестуването ми се разхождах с двама професори от ораторията, отец Аламани и отец Мандар. Взехме със себе си скромна закуска и я изядохме с голям апетит в Шампо. Бяхме забравили чаши. Заместихме ги със стъбла от ръж, с които всмуквахме виното направо от бутилката, като се забавлявахме да избираме най-широките цеви, за да се надпреварваме кой ще изпие повече. Никога в живота си не съм бил по-весел.

Разказах вече как загубих още на младини съня си. Оттогава бях навикнал да чета всяка вечер в леглото си, докато очите ми натежат. Тогава угасвах свещта си и се мъчех да подремна, но скоро пак се събуждах. Обичайното ми вечерно четиво беше библията и аз я изчетох поне пет-шест пъти цялата по този начин. Понеже тази вечер се чувствах по-възбуден от друг път, прочетох цялата книга, която завършва с левита от Ефраим, тоест книгата „Съдиите“, ако не се лъжа, защото оттогава не съм я отварял. Текстът ме развълнува силно и аз бях потънал в размисъл, когато внезапно ме стресна шум и светлина. Терез светеше на Ла Рош; като видя, че подскочих сепнато в леглото, той ми каза:

— Не се тревожете. Изпраща ме госпожа дьо Люксамбур; тя ви е писала нещо и ви препраща писмото на принц дьо Конти. — И действително в писмото на госпожа дьо Люксамбур намерих писмо от принца, донесено й спешно от негов куриер; той предупреждаваше, че въпреки всичките му усилия, са решили да се отнесат крайно строго с мене. „Кипежът, пишеше той, е невъобразим. Нищо не може да предотврати удара. Дворът изисква тази мярка, парламентът я желае. В седем часа сутринта ще бъде издадена заповед за задържане и тутакси ще изпратят хора да го арестуват. Успях да издействам да не го преследват, ако напусне страната. Но ако упорства да се остави да бъде арестуван, ще го задържат.“ Ла Рош ме замоли горещо от името на госпожа дьо Люксамбур да стана и да отида да поговоря с нея. Беше два часът, тя току-що си била легнала.

— Тя ви чака — добави той — и няма да заспи, докато не ви види.

Облякох се набързо и изтичах при нея. Стори ми се разтревожена за първи път. Вълнението ѝ ме трогна. В тези мигове на изненада, посред нощ, самият аз не бях съвсем хладнокръвен. Но когато я видях, забравих себе си и помислих само за нея и за тъжната роля, която трябваше да играе, ако се оставя да ме арестуват. Защото, чувствайки се достатъчно смел, за да не кажа никога нищо друго освен истината, дори ако тя трябва да ми навреди и да ме погуби, аз не чувствах у себе си нито достатъчно самообладание, нито достатъчно ловкост, нито може би достатъчно твърдост, за да успея да не я компрометирам, ако упражнят натиск над мене. Това ме накара да се реша да пожертвам честолюбието си заради нейното спокойствие, да направя заради нея в този случай това, което нищо не би могло да ме накара да направя заради мене самия. Още щом взех решението си, ѝ го заявих открито, не желаейки да намалявам цената на саможертвата си, като я карам да я изпроси. Сигурен съм, че тя не можеше да изтълкува погрешно съображенията ми. Въпреки това обаче тя не каза нито дума, с която да покаже, че е трогната. Безразличието ѝ ме изненада толкова, че едва не се разколебах. Но в това време дойде маршалът. Няколко минути покъсно пристигна госпожа дьо Буфле от Париж. Те сториха това, което госпожа дьо Люксамбур трябваше да направи. Аз се поддадох на милите им думи. Срамувах се да се откажа от решението си и вече беше въпрос само къде да се укривя и кога да тръгна. Господин дьо Люксамбур ми предложи да остана няколко дни инкогнито в дома му, за да обсъдим и решим по-спокойно. Но аз не се съгласих, не приех също и предложението му да отида тайно в Тампл. Държах твърдо да тръгна същия ден, вместо да се крия където и да било.

Давайки си сметка, че имам тайни и могъщи неприятели в кралството, аз прецених, че въпреки любовта си към Франция трябва да напусна пределите ѝ, ако искам да бъда в безопасност. Първият ми порив беше да отида в Женева. Но достатъчно беше да размисля само миг, за да се откажа от тази глупава идея. Знаех, че френското правителство, по-всесилно в Женева, отколкото в Париж, нямаше да ме остави на мира нито в единия, нито в другия град, ако е решило да ме тормози. Знаех, че „Размишление върху неравенството“ беше възбудило ненавист у членовете на Съвета на двестата, толкова опасна, защото не смееха да я изявят открито. Знаех най-сетне, че когато „Нова Елоиз“ излезе от печат, те побързаха да запретят книгата

по искане на доктор Троншен. Когато обаче видяха, че никой не последва примера им, се засрашиха от привързаността си и отмениха запрещението. Не се съмнявах, че намирайки сега по-благоприятен случай, щяха да се постараят да се възползват. Съзнавах, че въпреки привидното доброжелателство, всички женевски сърца изгарят от глуха завист към мене, която чака само повод да се утоли. Въпреки това обаче любовта към отечеството ме зовеше там и ако можех да се надявам, че ще ме оставят да живея в мир, нямаше да се колебая. Но нито честта, нито разумът ми позволяваха да се укрива там като беглец, затова реших да се приближа само до родния град и да чакам в Швейцария какво решение ще вземат в Женева спрямо мене. Скоро ще видите, че тази неизвестност не продължи дълго.

Госпожа дьо Буфле никак не одобри решението ми и наново се опита да ме убеди да отида в Англия. Тя не ме разколеба. Никога не съм обичал Англия и англичаните и цялото красноречие на госпожа дьо Буфле, вместо да победи отвращението ми, като че ли го увеличи, без сам да зная защо.

Реших да замина същия ден; уговорихме се да кажем на всички, че съм заминал още рано сутринта, и Ла Рош, когото изпратих да прибере ръкописите ми, не казал дори на Терез дали съм още там, или не. Откакто бях замислил да напиша един ден мемоарите си, бях насъбрал много писма и други документи, така че той трябваше да направи няколко курса. Част от тия книжа, вече прегледани, оставих настрана и цялата сутрин се занимавах с другите, с оглед да взема със себе си само това, което щеше да ми е от полза, и да изгоря останалото. Господин дьо Люksamбур пожела да ми помогне в тази работа. Тя се оказа толкова продължителна, че ние не можахме да завършим сутринта и не ми стигна време да изгоря каквото и да било. Маршалът ми предложи той да се наеме с останалите непрочетени материали, да изгори излишното, без ничие друго участие, и да ми изпрати всичко, което подбере. Приех предложението му, доволен, че ме освобождава от тази грижа, за да мога да прекарам малкото часове, които ми оставаха, с толкова скъпите ми хора, с които щях да се разделя завинаги. Той взе ключа от стаята, в която оставих книжата си, и понеже го замолих настойчиво, прати да повикат бедната Терез, която чезнеше в смъртна тревога за моята и собствената си участ, очаквайки всеки миг идването на приставите и не знаейки как да се

държи с тях и какво да им отговаря. Ла Рош я доведе в замъка, без да ѝ казва нищо. Тя мислеше, че аз съм вече далеч. Като ме видя, нададе пронизителни писъци и се хвърли в обятията ми. О, дружба, сърдечна близост, навик, интимност! В този сладостен и мъчителен миг изплуваха толкова дни на щастие, обич и спокойствие, прекарани заедно, за да ме накарат да почувствам по-силно болката от първата раздяла, след като почти седемнадесет години сме били неотлъчно заедно. Маршалът, свидетел на прегръдката ни, не можа да сдържи сълзите си. Той ни остави насаме. Терез не искаше да се разделя вече с мене. Аз я убедих, че е неудобно да тръгнем заедно, че е необходимо да остане, за да разпродаде вещите ми и да прибере парите. Когато издадат заповед за арестуването на някой човек, обикновено слагат ръка на книгата му, запечатват вещите му, прави се опис и се назначава пазач. Налагаше се тя да остане, за да надзирава всичко и да гледа да се проведе възможно най-изгодно за нас. Обещах ѝ, че скоро ще дойде при мен. И маршалът потвърди обещанието ми. Но аз не ѝ казах къде отивам, за да може напълно искрено да заяви, че е в пълно неведение, ако изпратените да ме арестуват хора я разпитат. Прегръщайки я в момента на раздялата, изпитах необикновено възмущение и ѝ казах в скръбен порив, уви, съвсем пророчески:

— Мило дете, трябва да се въоръжиш със смелост. Ти сподели благополучието на щастливите ми дни. Остава ти, щом сама желаш, да споделиш и злочестините ми. Не очаквай вече нещо друго освен оскърбления и бедствия, ако ме последваш. Орисията, която ми отрежда този скръбен ден, ще ме преследва до сетния ми час.

Вече се налагаше да помисля за отпътуването си. Приставите трябваше да дойдат в десет часа. Беше четири следобед, когато тръгнах, а тях още ги нямаше^[91]. Решено беше да взема пощенската кола. Нямах екипаж. Маршалът ми подари един кабриолет и ми даде коне и кочияш до първата спирка на пощата, където благодарение на взетите от него мерки без никаква трудност ми набавиха коне.

Понеже не вечерях на масата и не се бях показвал в замъка, дамите дойдоха да се сбогуват с мене на долния етаж, където бях прекарал деня. Госпожа дьо Люксамбур ме целуна няколко пъти с натъжено изражение, но не почувствах в прегръдките ѝ топлотата, която щедро ми показваше преди две-три години. Госпожа дьо Буфле също ме целуна и ми каза много прочувствени думи. Повече ме

изненада прегръдката на госпожа дьо Мирпоа, защото и тя беше там. Госпожа дьо Мирпоа е извънредно студена, благопристойна и сдържана личност и ми се струва, че не е съвсем лишена от вродената надменност на Лотарингския род. Тя никога не ми бе засвидетелствала особено внимание. Било защото, поласкан от тази чест, която не очаквах, неволно преувеличих стойността ѝ, било защото тя действително вложи в прегръдката си състраданието, присъщо на благородните сърца, аз долових в жеста и погледа ѝ нещо силно, което ме развълнува. Често, припомняйки си този миг, предполагах впоследствие, че знаейки на каква участ бях обречен, тя се бе поддала, без да иска, за миг на съчувствието, което ѝ вдъхвах.

Маршалът не отваряше уста. Беше блед като мъртвец. Пожела на всяка цена да ме изпрати чак до кабриолета, който ме чакаше при водопоя. Прекосихме цялата градина, без да кажем нито дума. Имах ключ от парка; отворих с него вратата. После, вместо да го пъхна обратно в джоба си, му го подадох безмълвно. Той го пое изненадващо бързо и впоследствие често този негов жест се е натрапвал на паметта ми. Не съм имал по-горчив миг в живота си от тази раздяла. Дълго се прегръщахме безмълвно. Давахме си сметка и единият, и другият, че тази прегръдка беше последното ни сбогом.

Между Бар и Монморанси срещнах една карета с четирима мъже в черно, които ме поздравиха усмихнато. Когато впоследствие Терез ми описа лицата на приставите, часа на пристигането им и начина, по който се бяха държали, не се усъмних ни най-малко, че това са били те. Особено след като научих, че вместо да издадат заповедта за арестуването ми в седем часа, както бяха съобщили, това е станало едва на обед. Трябваше да мина посред Париж. В открит кабриолет човек не е достатъчно защитен от погледите. Срещнах по улиците доста хора, които ме поздравиха като мои познати, но аз не познах никого. Същата вечер се отклоних от пътя, за да мина през Вилроа. В Лион пощальоните са длъжни да се явят при коменданта. Това можеше да навлече неприятност на човек, нежелаещ нито да лъже, нито да сменя името си. Затова, снабден с писмо от госпожа дьо Люксамбур, аз отивах да помоля дьо Вилроа да направи необходимото, за да бъда освободен от това неприятно задължение. Дьо Вилроа ми даде едно писмо, което аз изобщо не използвах, защото не минах през Лион. Това писмо се намира още запечатано сред книгата ми. Херцогът настоя

много да пренощувам във Вилроа. Но аз предпочетох да поема друмищата и още два пъти смених конете същия ден. Кабриолетът беше корав и аз се чувствах прекалено неразположен, за да мога да пътувам през цялото време. Впрочем няха достатъчно внушителен вид, за да бъда добре обслужван, а общоизвестно е, че пощенските коне във Франция усещат камшика само върху раменете на пощальоните. Плащайки скъпо и прескъпо на водачите, аз си въобразявах, че ще наваксам това, което не можех да постигна с вида и с думите си. Резултатът беше още по-лош. Те ме взеха за долен човек, пътуващ с поръчение и използващ за пръв път в живота си пощата. От този момент получавах само кранти и се превърнах в играчка в ръцете на пощальоните. Накрая постъпих така, както трябваше да започна: въоръжих се с търпение, не казвах нищо и се оставях да ме карат, както си щат.

Имах си занимание, за да не се отегчавам по пътя — размишлявах върху всичко, което ми се беше случило през последните дни. Но това занимание не подходеше нито на ума, нито на сърцето ми. Удивително е с каква лекота забравям миналото зло, колкото и прясно да е то. Колкото се плаша и се измъчвам, предвиждайки го в бъдещето, толкова споменът за него, веднъж случило се, се мярка слабо в съзнанието ми и угасва лесно. Жестокото ми въображение, което безспирно се изтезава, предвиждайки злочестини, които още не съществуват, отвлича паметта ми и ми пречи да си спомням злочестините, които вече са отминали. Срещу това, което вече е станало, няма нужда да се вземат никакви предпазни мерки, затова е излишно да се занимавам с него. Аз изчерпвам, така да се каже, предварително нещастията си. Колкото повече съм страдал, предвиждайки го, толкова по-лесно го забравям. Докато, напротив, непрекъснато изпълнен с изживяното щастие, аз си го спомням и го предъвквам до такава степен, че го изживявам наново, когато пожелаая. Давам си сметка, че именно защото съм така щастливо устроен, никога не съм страдал от злопаметността, която се набира в отмъстителните сърца, припомняйки им непрекъснато изтърпените оскърбления и терзаейки ги с мисълта за злото, което биха желали да причинят на враговете си. По природа буен, аз съм изпитвал гняв и дори ярост като първа реакция, но никога желанието за отмъщение не е пускало корени в мене. Аз се занимавам твърде много с оскърблението, защото се

занимавам премного с оскърбителя. Не мисля за злото, което ми е нанесъл, освен предвиждайки онова, което би могъл да ми стори в бъдеще, и ако съм сигурен, че занаяпред няма да ми вреди, тукати бих го забравил. Много ни се проповядва опрощението на обидите. Това несъмнено е много ценна добродетел, но не ми е присъща. Не зная дали сърцето ми би могло да превъзмогне ненавистта, защото никога не съм изпитвал това чувство и твърде малко мисля за враговете си, за да се похваля, че съм им простил. Няма да казвам до каква степен, тормозейки ме, те тормозят себе си. Аз съм плячка в ръцете им, те имат пълна власт над мене и я използват. Само едно нещо е недосегаемо за тяхната мощ и обзалагам се, че те са безсилни да го сторят — като те тормозят заради мене, да ме принудят да се тормозя заради тях.

Още на следващия ден след заминаването ми аз забравих до такава степен всичко, което ми се беше случило, и парламента, и мадам дьо Помпадур, и дьо Шоазьол, и Грим, и д'Аламбер, и техните заговори, и техните съмишленици, че изобщо не бих се сетил за тях през цялото си пътуване, ако не бях принуден да вземам известни предпазни мерки. Вместо всичко това в паметта ми бе изплувал споменът за последното ми четиво в навечерието на заминаването ми. Спомнях си също „Идилиите“ на Геснер, които ми беше изпратил неотдавна неговият издател Хубнер. Тези два спомена бяха така ясни, те така се преплетоха в съзнанието ми, че ми се прииска да се опитам да ги обединя, като преработя в духа на Геснер сюжета на „Левитът от Ефраим“. Идиличният наивен стил съвсем не изглеждаше пригоден за толкова жесток сюжет и мъчно можеше да се предположи, че тогавашното ми положение можеше да ми достави достатъчно весели мисли, за да го освежа. Аз все пак се опитах да го сторя само за да се развличам в кабриолета, без никаква надежда за успех. Но едва започнал, се учудих колко приятни мисли изблигнаха у мене и колко лесно ми се удаваше да ги предам. За три дни съчиних първите три песни на тази малка поема, която довърших по-късно в Мотие, и съм сигурен, че не съм написал нищо друго през целия си живот, което да се отличава с по-трогателна благост на нравите, по-сочен колорит, по-наивни описания, по-голяма правдивост, по-антична простота във всичко въпреки страшния и всъщност отвратителен сюжет. Така че независимо от всичко друго имах и заслугата, че бях преодолял една

трудност. „Левитът от Ефраим“, ако не е най-хубавото ми произведение, ще си остане все пак най-любимото. Никога не съм го препрочитал и никога няма да го препрочета, без да изпитам дълбоко в себе си удовлетворение от своето освободено от жлъч сърце, което, вместо да се ожесточи от нещастията си, се утешава само и намира в себе си с какво да възстанови силите си. Съберете всички велики философи, които толкова успешно превъзмогват в книгите си нещогдите, които никога не са изпитали. Поставете ги в положение, сходно с моето, и в първия изблик на възмущение от поруганата им чест дайте им да напишат подобно произведение: ще видите как ще се справят.

Заминавайки от Монморанси за Швейцария, бях решил да се спра в Ивердъон при моя добър стар приятел господин Роген, който се беше оттеглил там преди няколко години и ме беше канил да му отида на гости. Узнах по пътя, че трябва да направя голям завой, за да отида в Лион. Това ми спести отиването там. Но за сметка на това трябваше да мина през Безансон, военна крепост, и следователно щях да се натъкна на същото неудобство. Реших да се отклоня и да мина през Сален под предлог да видя дьо Миран, племенник на Дюпен, който работеше в солницата и на времето много пъти бе настоявал да го посетя. Тази маневра излезе успешна. Не намерих господин дьо Миран. Много доволен, че няма нужда да се спирам, продължих пътя си, без никой да ми каже нещо.

Когато стъпих на територията на Берн, заповядах на кочияша да спре. Слязох, проснах се на земята, погалих я и я целунах, възкликвайки възторжено: „Небе! Закрилник на добродетелта, хвала на тебе, докосвам свободна земя!“ Все така заслепен и доверяващ се на възжеланията си, аз обичам страстно това, което ще ми донесе нещастие. Пощальонът, изненадан, помисли, че съм полудял. Качих се в кабриолета и няколко часа след това с буйна и чиста радост се хвърлих в прегръдките на достойния Роген. Ах, нека си отдъхна няколко мига при този славен домакин! Имам нужда да възстановя смелостта и силите си! Скоро ще ми потрябват.

Не без основание се разпрострях в разказа, който току-що завърших, върху всички обстоятелства, които успях да си припомня. Макар че не изглеждат много ясни, ако човек улови веднъж нишката им, те могат да хвърлят светлина върху развоя им и макар и да не

разкриват първия елемент на задачата, която ще поставя, спомагат много за разрешението ѝ.

Нека предположим, че за изпълнението на заговора срещу мене е било абсолютно необходимо аз да бъда отдалечен. В такъв случай всичко трябваше да протече почти така, както протече в действителност. Но ако не се бях поддал на нощната мисия на госпожа дьо Люксамбур, ако не се бях смутил от нейната тревога, ако бях продължил да се държа непоколебимо, както в началото, и вместо да остана в замъка, се бях върнал в леглото си и бях спал спокойно в ранните утринни часове, дали пак щеше да бъде издадена заповед за арестуването ми? Важен въпрос, от който зависи отговорът на много други и за чието правилно разглеждане не е маловажно да се изтъкне часът на заповедта за арестуване, с която ме заплашваха, и часът на действителната заповед. Груб, но осезаем пример за значението на най-малките подробности в изложението на фактите, чиито скрити причини се опитваме да открием по индукция.

[84] Когато пишех тия редове, аз съвсем не можех да предположа, да си въобразя и да си представя всички измами, които открих впоследствие при отпечатването на книгите ми и които той бе принуден да признае. — Б.а. ↑

[85] Преди революцията, през 1789 година, парламентът във Франция не е законодателен орган, а изпълнява политически функции и упражнява върховна съдебна власт. — Б.пр. ↑

[86] Знаех, че председателят дьо... беше много близък приятел с енциклопедистите и с кликата на Холбах. — Б.а. ↑

[87] Седемгодишната война. — Б.фр.изд. ↑

[88] Ламоаньон (1683 — 1772). — Б.фр.изд. ↑

[89] Земята е мека, весела и приветлива и ражда жители, подобни на нея (ит.). — Тасо. — Б.пр. ↑

[90] Главен град на португалските владения в Индустан. — Б.пр. ↑

[91] Девети юни. Същия ден парламентът осъжда „Емил“ и декретира арестуването на автора. На 11 юни произведението бива тържествено изгорено в подножието на главното стълбище на съдебната палата. — Б.фр.изд. ↑

КНИГА ДВАНАДЕСЕТА

1762–1765

Тук започва делото на мрака, в който съм погребан от осем години, без да ми е било възможно, въпреки всички опити, да разкъсам тъмнината. В бездната на злочестините, в които съм затънал, чувствам нанесените удари, забелязвам и непосредственото оръдие, но не мога да видя нито ръката, която го насочва, нито средствата, които го пускат в действие. Безчестието и неволите валят над мене като че ли от само себе си, като че ли без да личи. Когато изтерзаното ми сърце изпусне някой вопъл, аз имам вид на човек, който се оплаква без причина и причинителите на моята гибел са изнамерили необяснимото изкуство да превърнат обществото в съзаклятник на заговора си, без то да подозира и без да забележи резултатите му. Разказвайки следователно събитията, които ме засягат, лошото отношение, което изтърпях, и всичко, което ми се случува, аз не съм в състояние да стигна до ръката, която движи всичко това, и да посоча причините, след като описвам фактите. Първопричините се намират в трите предишни книги. Всички различни интереси по отношение на мене, всички тайни съображения са изложени в тях. Но невъзможно ми е, дори само под форма на предположение, да обясня как се комбинират тия различни причини, за да доведат до странните събития на живота ми. Ако между читателите ми се намира някой достатъчно великодушен човек, който ще пожелае да се задълбочи в тази тайна и да открие истината, нека прочете грижливо трите предишни книги. Нека след това, при всеки нов факт, който срещне в следващите, се потруди да събере сведения, доколкото му е възможно, нека се върне от интрига на интрига и от изпълнител на изпълнител до първите двигатели на всичко това — зная с положителност до кой край ще го изведе неговото издирване, но лично аз се губя в тъмния и криволичещ път на подземията, които ще го заведат дотам.

Докато бях в Ивердъон, се запознах със семейството на Роген и между другото с племенницата му, госпожа Боа дьо ла Тур, и нейните дъщери; с бащата, както вече, струва ми се, казах, се бях запознал на

времето в Лион. Тя беше дошла в Ивердъон при вуйчо си и сестрите си. Най-голямата ѝ дъщеря, около петнадесетгодишна, ме очарова със здравия си разум и с прекрасния си характер. Аз се сприятелих най-нежно с майката и дъщерята. Тя беше предопределена от Роген за неговия племенник, полковник, вече не много млад, който ми засвидетелстваше най-топли чувства. Но макар вуйчото много да държеше на тази женитба, племенникът също да я желаше силно и аз да бях живо заинтересуван да угодя на единия и на другия, голямото несъответствие във възрастта и непреодолимото отвращение на девойката ме накараха да съдействам на майката за предотвратяване на тази женитба, която изобщо не стана. Полковникът се ожени по-късно за госпожица Дилан, негова роднина, чийто характер и външност много ми допадаха и която го направи най-щастливия съпруг и баща. Въпреки това обаче господин Роген не можа да забрави, че в този случай аз съм се противопоставил на желанието му. Все пак бях доволен в крайна сметка, защото бях сигурен, чу съм изпълнил както спрямо него, така и спрямо семейството му най-свещения приятелски дълг, който не е винаги да угаждаш, а винаги да даваш най-добрия съвет.

Не останах дълго в неведение какъв прием ме очаква в Женева, в случай че пожелае да се върна там. Книгата ми бе изгорена и на 18 юни бе издадена заповед за арестуването ми, сиреч девет дни след декрета в Париж. Толкова невероятни безсмислици бяха струпани във втората заповед и църковният едикт беше така грубо нарушен, че аз не повярвах на първите вести, които достигнаха до мене, а когато бяха напълно потвърдени, се уплаших да не би едно такова явно и крещящо нарушение на всички закони да предизвика смутове в Женева. Нямахте защо да се безпокоя. Всичко си остана мирно и спокойно. Ако сред населението се появи ропот, той беше насочен само против мене и всевъзможни простаци и клюкарки ме третираха публично като ученик, когото заплашват, че ще го нашибат здравата, защото не е научил добре урока си по вероучение.

Тези два декрета бяха сигналът за проклятието, което се надигна срещу мене в цяла Европа с безпримерна ярост. Всички списания, вестници, брошури затръбиха най-страшна тревога. Особено французите, този толкова мек, вежлив, благороден народ, който толкова много се гордее със своята благовъзпитаност и отзывчивост

към нещастните, забравяйки изведнъж любимите си добродетели, се отличи с количеството и невъздържаността на оскърбленията, с които ме обсипваше на воля. Бях нечестивец, атеист, престъпник, безумец, див звяр, вълк. Наследникът на „Журнал дьо Треву“ написа една тирада върху мнимата ми ликантропия, която издаваше доста убедително, че той самият страда от нея. С една дума, човек би казал, че в Париж се страхуваха да не би да си имат разпавии с полицията, ако, публикувайки нещо върху какъвто и да било сюжет, пропуснат да включат нападка срещу мене. Търсейки напразно причината на тази единомдушна враждебност, бях склонен да мисля, че всички са полудели. Как? Авторът на „Вечен мир“ раздухва разногласията? Човекът, който е написал „Савойският викарий“ е нечестивец? Създателят на „Нова Елоиз“ е вълк? А „Емил“ е творба на безумец? Е, боже мой! За какъв ли щяха да ме провъзгласят, ако бях обнародвал „За разума“^[92] или някое друго подобно произведение? Независимо от това обаче в бурята, която се надигна срещу автора на тази книга, читателите не само че не присъединиха гласовете си към преследвачите, но отмъстиха с похвалите си. Сравнете неговата книга и моите, сравнете приема, който им бе оказан, и начина, по който са третираны двамата автори в различните европейски страни. И намерете причини за разликата, които биха задоволили един нормален човек. Ето какво искам само и няма да кажа нищо повече.

Чувствах се толкова добре в Ивердъон, че реших да остана там, още повече, че господин Роген и цялото му семейство много настояваха за това. Господин дьо Моари дьо Женжен, байи^[93] на града, ме окуражаваше също с доброто се отношение да остана в управлението от него район. Полковникът толкова настояваше да приема да живея в една малка къщичка между двора и градината му, че най-сетне приех и той веднага побърза да я мебелира и да я снабди с всичко необходимо за моето малко семейство. Феодалният владетел Роген, който най-много ме ухажваше, не се разделяше от мене. Винаги съм бил чувствителен към вниманието му, но понякога то ми досаждаше. Денят на преместването ми беше вече определен и бях писал на Терез да дойде при мене, когато внезапно узнах, че в Берн се надига буря срещу мене. Отдавах я на набожниците, но никога не можах да разкрия първопричината. Сенатът, възбуден кой знае от кого, като че ли не желаше да ме остави спокоен в убежището ми. При

първото предупреждение за този кипеж Байи се застъпи за мене, като писа на няколко души от правителството, упреквайки ги за сляпата им нетърпимост и заявявайки, че е срамно да откажат на един талантлив подгонен човек убежището, което толкова престъпници намират в страната им. Разумни хора сметнаха, че разгорещените му упреци са ожесточили духовете, вместо да ги смекчат. Както и да е, нито влиянието му, нито красноречието му можаха да предотвратят удара. Узнал предварително, че трябва да ми връчи заповед за напускане на страната, той ме предупреди и за да не я дочакам, реших да замина още на следния ден. Трудно беше само да избира къде да отида, тъй като Женева и Франция бяха затворени за мене, а предвиждах, че в този случай всеки ще побърза да постъпи като съседа си.

Госпожа Боа дьо ла Тур ми предложи да се настаня в необитаваната ѝ, но напълно мебелирана къща, принадлежаща на сина ѝ, в селото Мотие, във Вал-дьо-Травер, Ньошателско графство. Трябваше да прекося само едно възвишение, за да отида там. Предложението ѝ идваше съвсем навреме, тъй като в държавиците на пруския крал аз естествено щях да бъда на завет от преследванията и поне религията не можеше да им служи за претекст. Но едно тайно затруднение, което не ми беше удобно да разкрия, основателно ме караше да се колебая. Вродената ми любов към справедливостта, която винаги е изгаряла сърцето ми, съчетана с дълбокото ми влечение към Франция, ми беше вдъхнала неприязън към пруския крал, който, както на мен ми се струваше, потъпкваше с принципите и държането си природния закон и всички човешки задължения. Между картините, с които бях украсил моята кула в Монморанси, имаше и един портрет на този владетел с едно двустиие, завършващо така:

Той мисли като философ и се държи като крал.

Този стих, който под всяко друго перо би представлявал доста хубава възхвала, имаше съвсем ясен смисъл под моето и между другото беше много добре изяснен от предишния стих. Това двустиие беше известно на всички, които идваха при мене, а те не бяха малко. Кавалерът дьо Лоранзи го преписа даже, за да го покаже на д'Аламбер, а не се съмнявах, че д'Аламбер се е погрижил да ме злепостави чрез

него пред този владетел. Бях утежил още повече вината си с един пасаж от „Емил“, в който под името Адраст, цар на данайците, се виждаше ясно кого имах предвид и намекът не се беше изплъзнал от критикарите, понеже госпожа дьо Буфле неведнъж ми беше намеквала за това. Така аз бях напълно сигурен, че съм вписан с червено мастило в списъците на пруския крал и допускайки, че той действително се придържа към принципите, които се бях осмелил да му припиша, само това беше достатъчно моите писания и авторът им да не му се понравят. Защото се знае, че злосторниците и тираните винаги са изпитвали към мене смъртна омраза, дори без да ме познават, само след като са прочели произведенията ми.

Все пак аз се осмелих да се поставя на негово разположение и си въобразих, че не се излагам на голяма опасност. Знаех, че низките страсти заробват слабите хора и имат малко власт над хора със силна закалка, за какъвто винаги съм го смятал. Реших, че неговото изкуство да царува включваше и умението да се показва великодушен в подобен случай и че характерът му позволяваше да се покаже такъв. Прецених, че едно жалко и лесно отмъщение като за миг не ще натежи над славолюбието му и поставяйки се на негово място, не ми се стори невъзможно да използва този повод, за да смаже с великодушието си човека, който се е осмелил да има лошо мнение за него. И аз тръгнах към Мотие, изпълнен с доверие, чиято цена смятах, че той е годен да почувства, и си казах: „Щом Жан-Жак се е издигнал до Кориолан, нима Фридрих ще падне по-ниско от предводителя на волските?“^[94]

Полковник Роген много настоя да мине с мене планината и да ме настани в Мотие. Една етърва на госпожа дьо Боа дьо ла Тур, госпожа Жирардие, която се чувстваше удобно в къщата, където щях да се настаня, не изпита особено удоволствие от пристигането ми. Но все пак тя любезно ме постави във владение на жилището и аз се хранех при нея, докато очаквах Терез и уреждах домакинството си.

След заминаването ми от Монморанси, съзнавайки, че занапред ще бъда беглец на земята, аз се колебаех дали да й позволя да ме последва и да сподели скитническия живот, на който се виждах обречен. Чувствах, че след тези злополучни събития нашите отношения щяха да се променят и че ако аз бях проявявал благоволение и благодеяние, отсега нататък щеше да бъде обратното. Ако нейната привързаност устоеше на изпитанията, тя щеше да страда

от моите нещастия и нейната скръб щеше да ме направи още по-нещастен. Ако моята немилост охладеше сърцето ѝ, щеше да ми изтъква верността си като жертва и вместо да почувства с какво удоволствие разделям последния си къшей хляб с нея, ще чувства само собствената си заслуга — че се е съгласила да ме последва навсякъде, където съдбата ме е принудила да отида.

Трябва да кажа всичко. Не съм скрил нито недостатъците на клетата мама, нито моите. Не трябва да пощадявам и Терез и колкото и да ми е драго да отдам почит на една скъпа на мене личност, не искам все пак да прикривам прегрешенията ѝ, ако изобщо неволната промяна в чувствата е истинско прегрешение. Отдавна забелязвах, че сърцето ѝ е охладняло. Долавях, че не беше вече към мене такава, каквато беше по време на щастливите ни години, и аз го чувствах още по-силно, защото бях си останал все същият към нея. Изпаднах в същото неудобно положение, чиито последици бях почувствал при клетата мама и които се получиха и при Терез. Не бива да търсим съвършенство извън природата. Сигурно последиците щяха да бъдат същите при която и да е друга жена. Решението, което бях взел по отношение на децата си, колкото и разумно да ми се бе сторило, не винаги оставяше сърцето ми спокойно. Замисляйки своя трактат за възпитанието, осъзнах, че съм пренебрегнал задължения, от които нищо не можеше да ме освободи. Угризението стана най-сетне толкова силно, че изтръгна от мене едва ли не публичното признание на моя грях в началото на „Емил“ и намекът е толкова ясен, че след подобен пасаж е удивително, че имаха смелостта да ме упрекват за това. Материалното ми положение обаче тогава беше същото, дори по-лошо, благодарение на враждебността на неприятелите ми, които само гледаха как да издебнат някоя моя погрешна стъпка. Уплаших се да не би отново да ми се случи такава неприятност и понеже не исках да се изложя на този риск, предпочетох да се осъдя на въздържание, отколкото да допусна Терез да изпадне в същото затруднение. Забелязал бях впрочем, че общуването с жените влошава чувствително състоянието ми. Това двойно съображение ме накара да взема решение, което понякога спазвах доста лошо; от три-четири години обаче го изпълнявах по-строго. Но именно оттогава забелязах отчуждението на Терез. Тя бе пак така привързана към мене, но по задължение, а не от любов. Това правеше по необходимост не толкова

приятна нашата връзка и аз си въобразявах, че ако е уверена в моите грижи за нея, където и да се намира, може би би предпочела да остане в Париж, отколкото да скита с мене. Но тя прояви толкова болка при раздялата ни, толкова много искаше да ѝ дам твърдо обещание, че пак ще се съберем, толкова много бе настоявала за това след заминаването ми както пред принц дьо Конти, така и пред господин дьо Люксамбур, че аз не само нямах смелостта да ѝ заговоря за раздяла, но и сам не мислех за това и след като почувствах дълбоко в сърцето си до каква степен ми е невъзможно да живея без нея, аз мислех: само как да я извикам. Писах ѝ впрочем да тръгне. Тя дойде. Едва ли бяха минали два месеца, откакто се бяхме разделили. Но от толкова години това беше първата ни раздяла. Изживяхме я много жестоко и аз, и тя. Колко развълнувано се целунахме! О, колко сладки са сълзите на радост и умиление! Как бе изжадняло за тях сърцето ми! Защо съм проливал толкова малко точно такива сълзи?

Още с пристигането си в Мотие писах на милорд Кейт, маршал на Шотландия и губернатор на Ньошател, за да го уведомя, че съм потърсил убежище във владенията на негово величество и да му поискам неговата закрила. Той ми отговори с обичайното великодушие, което очаквах от него. Покани ме да му отида на гости. Отзовах се на поканата му заедно с господин Мартине, владетел на Вал-дьо-Травер, ползващ се с голямо благоволение пред негово сиятелство. Вдъхващата уважение външност на този добродетелен и виден шотландец развълнува силно сърцето ми и още от същия миг между двама ни се породила тази силна привързаност, която остана все същата от моя страна и щеше да бъде такава и от негова страна, ако предателите, които отнеха всяка утеха на живота ми, не използваша отсъствието ми, за да заблудят старческото му сърце и да ме злепоставят пред него.

Джордж Кейт, наследствен маршал на Шотландия и брат на прочутия генерал Кейт, който живя славно и умря на полето на честта, беше напуснал родината си на младини и беше прокуден от нея, защото се бе свързал с династията Стюърт, от която се разочарова скоро поради нейния дух на несправедливост и тирания, с които тя винаги се е отличавала. Той остана дълго в Испания, чийто климат му харесал много, и най-сетне отишъл на служба, както и брат му, при пруския крал, който беше добър познавач на хората и ги приел, както

са заслужавали. Той бе добре възнаграден за хубавия прием от големите услуги, които му оказа маршал Кейт, и от нещо още по-ценно — искреното приятелство на милорд маршала. Благородната душа на този достоен човек, горда и републиканска, можеше да се преклони само под игото на приятелството, но тя се огъна толкова добре, че въпреки съвсем различните си принципи, щом постъпи при Фридрих, той престана да вижда каквото и да било друго освен него. Кралят го натовари с важни задачи, изпрати го в Париж, в Испания и най-сетне, виждайки, че вече е стар и се нуждае от почивка, му възложи вместо пенсия управлението на Ньошател, за да прекара останалите дни от живота си в пленителното занимание да ощастливи този малък народ.

Ньошателци, които обичат само дреболиите и евтините дрънкулки и не умеят да ценят истинското съдържание на човека, смятайки, че умът се изразява в многословие, като видяха един студен и естествен човек, взеха непринудеността му за надменност, откровеността му за простащина, съдържаността му за глупост, наежиха се против благотворните му грижи, защото, стараяйки се да бъде действително полезен, а не да угажда, той не умееше да ласкае хора, които не уважаваше. В глупавия случай с пастора Птипиер, който бе изгонен от събратята си, понеже не пожела да бъдат осъдени на вечни мъки, милордът се противопоставил на своеволията на пасторите и срещу него се надигнала цялата област, макар че защищавал нейните интереси, и когато пристигнах, този глупав ропот още не беше заглъхнал. Той минаваше във всеки случай за човек, податлив на предубеждение, и може би от всички несправедливи обвинения по негов адрес това най-много отговаряше на истината. Първият ми порив, когато видях този достоен за уважение старец, бе умилението, предизвикано от мършавото му, вече изсушено от годините тяло. Но когато вдигнах поглед към оживеното му, открито и благородно лице, аз се почувствах обзет от почит, смесена с доверие, и те взеха връх над всяко друго чувство. На кратките ми приветствени думи той отвърна, говорейки за нещо друго, като че ли бяхме заедно от цяла седмица. Не ни покани дори да седнем. Предвзетият владетел остана прав. Колкото до мене, аз долових в острия и умен поглед на милорда такава топлота, че още в самото начало се почувствах свободно и седнах непринудено до него на софата. По свойския тон, който той тутакси взе, почувствах,

че свободното му държане му доставя удоволствие и че той си казва: „Този явно не е от Ньошател!“

Странно въздействие на голямото сходство на характерите! Във възраст, когато сърцето е загубило вече естествената си топлина, сърцето на този добър старец се разтвори за мене по такъв начин, че изненада всичко живо. Той дойде да ме посети в Мотие под предлог, че отива на лов за пъдпъдъци, и прекара два дни, без изобщо да докосне пушка. Между нас се завърза такова приятелство, защото само това е истинската дума, че ние не можехме един без друг. Замъкът Коломбие, където той живееше през лятото, беше на шест левги от Мотие. Аз ходех поне веднъж на две седмици за едно денонощие там, после се връщах като поклонник, с преизпълнено от него сърце. Вълнението, което изпитвах някога по време на отиванията ми от Ермитажа в Обон, беше, разбира се, съвсем различно, но то не беше по-сладостно от вълнението, с което приближавах до Коломбие. Колко сълзи на умиление съм проливал често по пътя, мислейки за бащинската доброта, за милите добродетели, за човешката философия на този уважаван старец! Аз го наричах „татко“, той ме наричаше „мое дете“. Тези нежни имена дават отчасти представа за чувството, което ни свързваше, но те все още не изразяват нуждата, която изпитвахме един от друг, нито постоянното ни желание да бъдем близо един до друг. Той искаше непременно да ме настани в Коломбие и дълго ме убеждаваше да се преместя да живея в апартамента, който заемах, когато му отивах на гости. Най-сетне му казах, че се чувствам по-свободен у дома си и че предпочитам цял живот да му ходя на гости. Откровеността ми му хареса и той повече не отвори дума за това. О, добри милорде! О, благородни мой татко! Колко много се вълнува сърцето ми и сега, като си мисля за вас! О! Варварите! Какъв удар ми нанесоха, като ви откъснаха от мене! Но не, не, благородни старче! Вие сте и винаги ще бъдете същият за мене, както аз съм останал все същият. Те ви измамиха, но не са ви променили.

Милорд маршалът не е без недостатъци. Той е мъдрец, но и човек. Въпреки най-прозорливия си ум, въпреки възможно най-тънкия си усет и най-дълбоко познаване на хората той се оставя понякога да бъде заблуден и не се осъзнава. Той има странен нрав, някакъв необикновен и чудноват умствен строй. Забравя като че ли привидно хората, които вижда всеки ден, и се сеца за тях, когато най-малко

очакват. Проявите му на внимание изглеждат неуместни. Неговите подаръци са най-случайни, а не общоприетите. Дава или изпраща, каквото му хрумне в съответния миг — все едно дали много скъпо или нищожно. Един млад женевец, желаещ да постъпи на служба при пруския крал, му се представя. Вместо препоръчително писмо милордът му дава малка кесийка, пълна с грах, като го натоварва да я предаде на краля. Щом получава тази странна препоръка, кралят тутакси назначава приносителя. Тези издигнати духове си служат помежду си с език, който низшите духом никога няма да разберат. Малките странности, напомнящи прищевки на хубава жена, правеха само милорда още по-интересен за мене. Бях напълно сигурен, а и се убедих в това впоследствие, че те не оказваха влияние на чувствата му, нито на грижите, които му повеляваше приятелството в сериозни случаи. Но вярно е, че в своя начин да направи услуга той проявява същата странност, както и в държането си. Ще приведа само една негова особеност по повод някаква дреболия. Понеже се пътуваше цял ден от Мотие до Коломбие и беше много уморително за мене, аз обикновено разделях това разстояние и тръгнах следобед, като нощувах в Бро, който се намираше на половината път. Ханджията, на име Сандоз, който трябваше да измоли от Берлин някакво благоволение, от голямо значение за него, ме помоли да поискам от негово сиятелство да се застъпи. На драго сърце. Вземам го със себе си, оставям го в преддверието и осведомявам негово сиятелство за молбата му. Той не ми отговаря нищо. Сутринта минава. Когато пресичам залата, за да отида да вечерям, забелязвам клетия Сандоз, който се измъчва, очаквайки отговор. Мислейки, че милордът е забравил, аз го подсецам, преди да седнем на масата. Пак нито дума. Реших, че този начин да ми даде да разбере колко му досаждам е малко суров и замълчах, оплаквайки в себе си горкия Сандоз. Когато на другия ден се завръщах, много ме изненада неговата благодарност за гостоприемството, което му било оказано, и за добрата вечеря, която му поднесли у негово сиятелство, който освен това приел изложението му. Три седмици по-късно милордът издейства исканата грамота, изпратена от министъра и подписана от краля, всичко това, без нито веднъж да каже дума нито на мене, нито на него по този въпрос, с който според мене той не желаше да се нагърби.

Безспир бих желал да говоря за Джордж Кейт: с него са свързани последните ми хубави спомени. Целият ми останал живот е само низ от огорчения и тревоги. Запазил съм толкова тъжни и смътни спомени, че ми е невъзможно да внеса какъвто и да било ред в разказа си. Ще бъда принуден занапред да предавам наслуки станалите събития, така както възникват в паметта ми.

Скоро бях освободен от безпокойството си относно убежището ми е отговора на краля до маршала, в чието лице, както можете да предполагате, бях намерил добър адвокат. Негово величество не само одобри стореното, но го натовари, защото не бива да премълчавам нищо, да ми даде дванадесет луидора. Добросърдечният милорд, озадачен от това поръчение и чудейки се как да го изпълни с чест, се постара да смекчи обидата, като превърна тия пари в провизии и ме уведоми, че имал заповед да ми набави дърва и въглища за новото ми домакинство. Той прибави дори, може би на своя глава, че негово величество с удоволствие ще нареди да ми построят малка къща по мой вкус, стига само да избира мястото. Това предложение ме трогна много и ме накара да забравя другия недостоен жест. Без да приема нито едното, нито другото, аз смятах Фридрих за мой благодетел и закрилник и така искрено се привързах към него, че взех занапред толкова присърце неговата слава, колкото несправедливи ми се виждаха дотогава успехите му. По повод мира, който той склучи малко след това, изразих радостта си с изящен кордон от гирлянди, с който украсих къщата, в която живеех, като по този случай, признавам, проявих отмъстителна гордост и похарчих почти толкова пари, колкото той бе поискал да ми даде. След сключването на договора си въобразих, че постигнал върха на военната си и политическа слава, той ще се прослави в друго отношение, като съживи държавиците си, развивайки в тях търговия и земеделие, създавайки нова почва и населявайки я с нов народ, поддържайки мир с всичките си съседи, превръщайки се в арбитър на Европа, след като ѝ е всявал ужас. Той можеше без опасност да остави меча си, сигурен, че няма да го принудят да го вземе отново. Виждайки, че не разпуска войските си, аз се уплаших да не би да се възползва зле от предимството си и да не би да остане само наполовина велик. Осмелих се да му пиша по този повод и вземайки непринудения тон, който би трябвало да се хареса на мъже с неговата закалка, да проправя път на свещения глас на

истината, който толкова малко крале са способни да чуят. Аз си позволих тази свобода тайно, само между него и мене. Не споделих дори с милорд маршала и му изпратих писмото си до краля запечатано. Милордът изпрати писмото, без да се осведоми за съдържанието му. Кралят изобщо не отговори, а когато известно време след това милорд маршалът отиде в Берлин, той му казал само, че здравата съм го бил нахокал. От тези думи разбрах, че писмото ми е било посрещнато зле и че откровеното ми доброжелателство е било взето за недодяланост на педант. В основата може и така да е било. Може би не казах това, което трябваше да кажа, и не взех тона, който трябваше да взема. Мога да отговарям само за чувството, което ме накара да взема перото.

Кратко време след установяването ми в Мотие-Травер, след като бях получил всички възможни уверения, че ще ме оставят на спокойствие там, започнах да нося арменския си костюм. Това не беше ново хрумване. То ми беше идвало на ум неведнъж по време на живота ми и дори доста често в Монморанси, където непрекъснатата употреба на сондите, осъждайки ме да стоя повечето време в стаята, ме накара да почувствам всичките предимства на дългата роба. Удобството, че един арменски шивач идваше често при един свой роднина в Монморанси, ме изкуши да се възползвам от него, за да се сдобия с това ново облекло с риск да се изложя на хорските приказки, за които малко ме беше грижа. Все пак, преди да възприема това облекло, пожелах да се допитам до госпожа дьо Люксамбур, която ме насърчи да си поръчам. И аз си набавих скромнен арменски гардероб. Но възбудената срещу мене буря ме принуди да отложя използването му за по-спокойни времена и едва няколко месеца по-късно, принуден от нови атаки да прибягна до сондите, сметнах, че мога, без никакъв риск, да нося това облекло в Мотие особено след като попитах местния пастор; той ми каза, че мога да го нося дори в черква, без да предизвикам скандал. И така аз си сложих дрехата, кафтана, кожения калпак и пояса и след като присъствах в тази премяна на божествената служба, не видях никакво неудобство да го нося и у милорда. Негово превъзходителство, виждайки ме така облечен, ми каза вместо всякакъв друг поздрав: „Salamaleki“. С това всичко се свърши и аз не носех вече друг костюм.

Понеже бях приключил напълно с литературата, възнамерявах вече да водя само спокоен и безбурен живот, доколкото това зависи от

мене. Никога не съм изпитал скука сам, дори когато не съм имал абсолютно никаква работа. Въображението ми, изпълвайки всички празници, е достатъчно, за да имам с какво да се занимавам. Само безделният салонен брътвеж на хора, седнали един срещу друг и движещи езиците си, ми е бил винаги непоносим. Когато ходят или се разхождат, все още се търпи. Краката и очите поне вършат нещо. Но да стоиш със скръстени ръце и да разговаряш за времето или за мухите или, още по-лошо, да си разменяш взаимни комплименти, това е непоносимо изтезание за мене. Измислих, за да не живея като дивак, да се науча да правя ширити. Носех възглавничката си, когато отивах на гости, или сяхах като жените да работя на прага и да разговарям с минувачите. По този начин понасях празното бърбене и прекарвах, без да се отегчавам, времето при моите съседки, някои от които бяха много приятни и нелишени от находчивост. Една особено, на име Изабел д'Иверноа, дъщеря на главния прокурор на Ньошател, ми се стори достойна да завържа приятелство с нея; тя нямаше основание да бъде недоволна от това поради полезните съвети, които ѝ дадох, и грижите, които ѝ оказах във важни за нея обстоятелства. В резултат на това, достойна и добродетелна съпруга и майка днес, тя ми дължи може би благоразумието си, съпруга си, живота и щастието си. Аз от своя страна съм ѝ задължен за нежната утеха, особено през тъжната зима, когато бях съкрушен от болки и неприятности, а тя идваше да прекара заедно с Терез и мене дългите вечери, които умееше да скъсява с приятния си разговор и с взаимните излияния на сърцата ни. Тя ме наричаше „татко“, аз я наричах „дъще“ и тези имена, които си давахме, ще ѝ бъдат винаги скъпи, вярвам, както и на мене. За да послужат за нещо ширитите ми, аз ги подарявах на младите ми приятелки за сватбите им при условие, че сами ще кърмят децата си. По-възрастната ѝ сестра получи един шнур на това основание и напълно го заслужи. Изабел получи също и го заслужи с добрите си намерения, но тя няма щастието да изпълни желанието си. Когато им ги изпрацах, писах на едната и на другата; писмото до първата обходи всички познати. Толкова показ не подходеше на второто: приятелството не се съпътства с много голям шум.

Между връзките, които установих със съседите си и които няма да разказвам подробно, трябва да отбележа полковник Пюри, които имаше къща в планината, където прекарваше лете. Не държах много да

се запозная с него, понеже знаех, че е зле в двора и с маршала, с когото изобщо не се срещаше. Но понеже той ме посети и ми оказа голямо внимание, трябваше и аз на свой ред да отида у него. Това продължи и ние се канехме понякога взаимно на обед или вечеря. Аз се запознах с него у господин дю Перу и после много се сближихме, затова не мога да не спомена за него.

Дю Перу беше американец, син на комендант от Сюринъм. След смъртта му заместникът му, господни Льо Шамбрие от Ньошател, се оженил за жена му. Овдовяла втори път, тя се настани със сина си в родината ма втория си мъж. Дю Перу, единствен син, много богат и нежно обичан от майка си, бе отгледан много грижливо и възпитанието се бе оказало ползотворно за него. Той бе придобил много полупознания, известен усет за изкуство и се гордееше главно, че е развил ума си. Неговият вид на холандец, хладнокръвен философ, мургавият му тен, мълчаливият му прикрит характер много допринасяха за това мнение. Беше глупав и макар още млад, страдаше от подагра. Затова всички негови движения бяха отмерени, тежки и макар да обичаше да спори, понякога дори много продължително, общо взето, говореше малко, понеже не чуваше. Цялата му външност ми се поправи. Казах си: „Ето един мислител, мъдър човек, цяло щастие е да ти бъде приятел.“ За да ме спечели окончателно, той често ме заговаряше, без нито веднъж да ми направи някакъв комплимент. Говореше твърде малко за мене, малко за книгите ми и съвсем малко за себе си. Не беше лишен от идеи и всичко, което казваше, беше доста правилно. Тази логичност и уталоженост ме привлякоха. Той не притежаваше нито възвишеността, нито изтънчеността на ума на милорда, но беше също така естествен като него. Това вече го оприличаваше донякъде на него. Не се запалих, но се привързах, защото го уважавах, и малко по малко уважението прерасна в приятелство. С него забравих напълно възражението, което бях направил на барон фон Холбах, че е много богат и, струва ми се, сгреших. Научих да се съмнявам, че човек, радващ се на голямо богатство, независимо кой е той, може да обича искрено моите принципи и техния автор.

Доста дълго време се срещях рядко с дю Перу, защото изобщо не ходех в Ньошател, а той идваше само веднъж годишно в планината при

Пюри. Защо не ходех в Ньошател? Поради една детинщина, която не бива да премълчавам.

Макар и покровителстван от пруския крал и от милорд маршала, ако избягнах в началото преследването в моето убежище, не можах все пак да избягна недоволството на обществото, на градските сановници и на пасторите. След като Франция беше дала първия тласък, изглеждаше едва ли не нередно да не ми нанесат поне някоя обида. Като че ли се страхуваха да не би да се изтълкува, че порицават преследвачите ми, ако не последват примера им. Ньошателското духовенство, тоест пасторите в този град, дадоха първия пример, опитвайки се да настроят против мене държавния съвет. Понеже този опит не успя, пасторите се обърнаха към градския съвет, който тутакси запрети книгата ми и държейки се по всеки повод нелюбезно с мене, даваше да се разбере и дори заявяваше, че ако съм пожелал да се настаня в града, нямало да ме търпят там. Изпълниха своя „Меркюр“ с глупости и най-плоски клюки, които, макар и да разсмиваха умните хора, насъскваха простолудието и го възбуждаха против мене. Въпреки всичко това, ако ги слушаше човек, аз би трябвало да им бъда безкрайно благодарен за огромното благоволение, което ми оказваха, като ме оставяха да живея в Мотие, където нямаха никаква власт. Те с удоволствие биха ми измерили въздуха в обем при условие, че им го заплащат много скъпо. Искаха да съм им задължен за покровителството, което кралят ми оказваше въпреки тях, макар и да се мъчеха без отдих да ми го отнемат. Най-сетне, понеже не успяха, след като ми нанесоха възможно всичките вреди, които бяха в тяхна власт, и след като ме оплюха, доколкото можаха, те превърнаха в своя заслуга безсилието си, изтъквайки ми добрината, която проявяват, като ме търпят в страната. Аз би трябвало да им се изсмея в лицето вместо отговор, а бях достатъчно глупав, за да се засегна и да не искам да отида в Ньошател. Удържах решението си почти две години, като че ли не беше преголяма чест за подобни индивиди да обръщам изобщо внимание на постъпките им: добри или лоши, те не могат да отговарят за тях, понеже винаги действат чисто импулсивно. Впрочем лишените от култура непросветени умове, които не познават друг обект за уважение освен влиятелност, власт и пари, съвсем не могат дори да подозират, че е дължимо известно уважение на дарбите и че е позорно те да се клеймят.

Някакъв селски кмет, отстранен от длъжност за злоупотреба, казал на заместника на Вал-дьо-Травер, съпруг на моята Изабел: „Разправят, че този Русо бил страшно умен, доведете ми го да видя дали е вярно.“

Безспорно недоволството на човек, който говори с подобен тон, малко трябва да засяга хората, срещу които е насочено.

По начина, по който се отнасяха с мене в Париж, Женева, Берн и дори в Ньошател, аз не очаквах повече търпимост и от страна на местния пастор. Бях му обаче препоръчан от госпожа Боа дьо ла Тур и той ме беше приел доста сърдечно. Но в този край, където хората ласкаят еднакво всички, любезността не означава нищо. Все пак след тържественото ми възвръщане към реформистката църква, живеейки в протестантска страна, не можех, без да изменя на задълженията си и гражданския си дълг, да пренебрегна публичното изповядване на култа, който бях приел наново. Затова присъствах на божествената служба. От друга страна, се опасявах да не би, като се явя за причастие, да се изложи на оскърблението да ми го откажат, а и съвсем невероятно беше, че след врявата, вдигната от съвета в Женева и в Ньошател от духовенството, пасторът щеше спокойно да ми даде да се причестя в неговата църква. Затова, щом наближи времето за причастие, аз реших да пиша на господин дьо Монмулен, така се казваше пасторът, за да изявя добронамереността си и да му потвърдя, че се чувствам все още духовно свързан с протестантската църква. Казах му същевременно за да избягна дрязгите около спорните въпроси, че не желая никакво обяснение насаме върху догмата. Като уредих този въпрос, аз зачаках спокойно, уверен, че господин дьо Монмулен ще откаже да ме допусне до причастие без предварителен разговор, какъвто аз не желаех, и по този начин всичко ще се приключи, без аз да съм виновен. Съвсем не стана така. Точно когато най-малко очаквах, господин дьо Монмулен ми заяви не само че ме допуска до причастие при условието, което бях поставил, но нещо повече; че той и стоящите над него духовници смятали за голяма чест да бъда в тяхното паство. През целия си живот не съм имал по-голяма и по-успокоителна изненада. Да живея винаги усамотен на земята, ми се струваше доста безрадостна участ, особено когато бях нещастен. Сред толкова забрани и преследвания изпитвах безкрайна сладост, че мога да си кажа: „Аз съм поне между братята си“ — и отидох да се

причестя с дълбоко вълнение и сълзи на умиление, които бяха може би най-приятната богу подготовка.

Известно време след това милордът ми препрати едно писмо от госпожа дьо Буфле, дошло, аз поне предполагах така, посредством Д'Аламбер, който познаваше милорда. В това писмо, първото, което тази дама ми бе писала, откакто напуснах Монморанси, тя ме упрекуваше енергично за писмото до господин дьо Монмулен и главно задето се бях причестил. Съвсем недоумявах кому се сърдеше, защото след отиването ми в Женева винаги високо заявявах, че съм протестант и ходех съвсем открито в Отел дьо Оланд, без никой да види нищо лошо в това. Стори ми се забавно, че графиня дьо Буфле е решила да ръководи съвестта ми в областта на религията. Но въпреки това, понеже не се съмнявах, че нейното намерение, макар и да ми беше непонятно, бе възможно най-добро, аз не се оскърбих от необикновения ѝ изблик и ѝ отговорих кротко, излагайки ѝ съображенията си.

Междувременно оскърбленията в печата не спираха и благодушните им автори упрекуваха властите, че се отнасят много меко с мене. В това надпреварваме в хулите, чиито двигатели продължаваха да действат прикрито, имаше нещо зловещо и страшно. Аз обаче ги оставях да лаят, без да се вълнувам. Увериха ме, че и Сорбоната била наложила цензура. Не повярвах. Защо Сорбоната щеше да се намесва в тази работа? Нима искаше да удостовери, че не съм католик? Всички знаеха това. Или искаше да докаже, че не съм добър калвинист? Какво ѝ влизаше в работата? Щеше да се нагърби със странна задача: да замести нашите пастори. Преди да видя с очите си решението на Сорбоната, помислих, че разпространяват това от нейно име, за да се подиграят с нея. То ми се стори още по-невероятно, когато го прочетох. Най-сетне, когато нямаше вече съмнение в неговата достоверност, единственото нещо, което можех да мисля, беше, че Сорбоната трябва да се постави в лудницата.

Друго едно послание ме засегна повече, защото изхождаше от човек, когото винаги бях тачил и от чието постоянство се бях възхищавал, макар и да съжалявах за заслепението му. Говоря за пастирското послание на парижкия архиепископ против мене. Счетох за свой дълг да му отговоря. Можех да го направя, без да се унизя. Този случай беше почти същият, както с полския крал. Никога не съм

обичал грубите спорове в духа на Волтер. Аз мога да се боря само достойно и искам този, който ме напада, да уважава ударите ми, за да благоволя да се защитавам. Не се съмнявах никак, че това послание беше фабрикувано от йезуитите, и макар че тогава самите те бяха нещастни, виждах в него някогашния им принцип да смазват нещастните. Затова можех да следвам старата си максима: да уважавам титулярния автор, но да унищожа произведението. Това именно сторих и, струва ми се, доста успешно.

Пребиваването ми в Мотие ми беше доста приятно и ми липсваше само осигурена прехрана, за да се реша да остана там до края на дните си. Но животът там е скъп, а всичките ми предишни проекти бяха рухнали след разстройването на домакинството ми, създаването на ново, разпродаването и пръсването на цялата ми покъщнина и разходите, които ми се беше наложило да направя след отпътуването ми от Монморанси. Виждах как с всеки изминат ден намалява малкият капитал, с който разполагах. Две-три години бяха достатъчни, за да изям останалото, а не виждах никакъв начин да го подновя, освен да започна отново да пиша книги: гибелно занятие, от което вече се бях отказал.

Убеден, че скоро всичко ще се измени по отношение на мене, че обществото, опомнило се от своето безумие, ще накара властите да се червят, аз се стремях само парите ми да стигнат до този щастлив обрат, който би ми дал повече възможност да избирам между представилите ми се средства. Затова поднових работата над „Музикален речник“, който след десет години работа беше доста напреднал и трябваше само да се дооправи и да се препише на чисто. Книгите, които ми бяха препратени малко преди това, ми дадоха възможност да довърша това произведение. Книжката ми, изпратени същевременно, ми позволиха да започна мемоарите си, с които единствено желяех да се занимавам занапред. Най-напред преписах в един сборник писмата, за да ръководят паметта ми в подреждането на събитията. Бях вече подбрал тия, които исках да запазя за тази цел, и десет години те следвах хронологически без прекъсване. Но когато ги подреждах, за да ги препиша, установих една празнина, която ме изненада. Тя обхващаше почти шест месеца, от октомври 1756 година до следващия месец март. Спомнях си отлично, че бях отделил доста писма от Дидро, Делер, госпожа д'Епине, госпожа дьо Шьононсо и други, които запълваха

този промеждутък, а ги нямаше вече. Какво беше станало? Нима някой бе пипал книгата ми през няколкото месеца, през които бях останали в замъка Люксамбур? Това беше недопустимо, аз видях с очите си, че маршалът взе ключа от стаята, където ги бях сложил. Понеже доста женски писма и всички писма на Дидро бяха без дата и аз се бях принудил да попълня по памет и малко наслуки датите, за да мога да подреда писмата, най-напред см помислих, че съм сбъркал датите и прегледах всички недатирани или датирани от мене писма, за да видя дали няма да намеря писмата от този промеждутък. Опитът излезе неуспешен. Видях, че празнината действително съществува и че писмата сигурно бяха задигнати. От кого и защо? Не можех да отгатна. Тези писма, писани преди големите ми спречквания по време на опиянението ми от „Жюли“, не можеха да интересуват никого. В най-лошия случай те съдържаха няколко закачки на Дидро, няколко шеги на Делер, приятелски изявления на госпожа дьо Шьононсо и даже на госпожа д'Епине, с която тогава бях в най-добри отношения. За кого бяха от значение тези писма? Какво искаха да направят с тях? Едва седем години по-късно се усъмних в ужасната цел на тази кражба.

Ясно доказаната липса на тези писма ме подтикна да търся сред черновите си дали няма да открия и друга. Установих още няколко, които, като се има предвид лошата ми памет, ме накараха да предположа, че има и други сред множеството ми книжа. Забелязал бях, че липсва черновата на „Чувствен морал“ и на извлечението от „Приключенията на милорд Едуард“. Признавам, че това извлечение събуди у мен подозрения спрямо госпожа дьо Люксамбур. Ла Рош, нейният камериер, ми беше изпратил книгата и аз не можех да си представя, че някой друг освен нея можеше да се интересува от този парцал. Но какъв интерес можеше да представлява за нея другата чернова и задигнатите писма, които, дори при злонамереност, не можеха да бъдат използвани в мой ущърб, освен ако бъдат фалшифицирани? Колкото до маршала, в чиято неизменна честност и искрено приятелство към мене бях убеден, не се усъмних нито за миг в него. Не можех да спра подозренията си дори на съпругата му. Единственото разумно предположение, което ми хрумна, след като дълго се мъчих да открия автора на тази кражба, бе да я припиша на д'Аламбер, който, вмъкнал се вече у госпожа дьо Люксамбур, бе могъл да намери начин да се рови в тия книжа и да задигне, каквото му

хареса: било ръкопис, било писма, за да ми създаде някоя неприятност или за да си присвои нещо, което може да му потрябва. Предположих, че заблуден от заглавието „Чувствен морал“, той е сметнал, че ще намери плана на истински трактат по материализъм, от който би извлякъл материал за нападки против мене, както може да се предположи. Сигурен, че скоро ще се разочарова, като проучи съдържанието на черновата, и решен да изоставя напълно литературата, аз ме се обезпокоих много от тия кражби, които не бяха първите, извършени от същата ръка^[95], и които бях претърпял, без да се оплача. Скоро престанах да мисля за това предателство, все едно, че не бе извършено, и започнах да събирам материалите, които ми бяха останали, за да работя над „Изповедите“ си.

Дълго вярвах, че в Женева сдружението на пасторите или поне гражданите и еснафите ще протестира срещу нарушението на едикта в заповедта за арестуването ми. Всичко остана спокойно, поне външно. Защото съществуваше едно всеобщо недоволство, което чакаше само повод, за да се разрази. Моите приятели или хората, които твърдяха, че са мои приятели, ми пишеха писма след писма, подканвайки ме да застана начело, уверявайки ме, че съветът публично ще ми се извини. Понеже се боях да не би присъствието ми да предизвика безредици и смущения, не се отзовах на настойчивите им искания и верен на клетвата, която бях дал някога, да не се намесвам в никоя гражданска размирица в родината си, предпочитах да понеса оскърблението и да се самозаточа завинаги, отколкото да се върна по насилствен и опасен начин. Вярно е, че очаквах от страна на буржоазията да направи законни мирни възражения срещу нарушението, което живо засягаше интересите ѝ. Нищо такова не стана. Хората, които я ръководеха, не търсеха всъщност действителното поправяне на грешките, но само повод да станат необходими. Заговорничеха, но мълчаха и позволяваха на клюкарките и лъженабожниците да ме одумват, а съветът ги подтикваше, за да възбуди омразата на простолюдието и да обясни произвола си с религиозно усърдие.

След като повече от година напразно чаках някой да протестира срещу незаконната процедура, най-сетне и аз определих окончателно поведението си и виждайки се изоставен от съгражданите си, реших да се откажа от неблагодарното си отечество, в което никога не бях живял, от което не бях видял нито някакво добро, нито опора, а само

най-недостойно отношение с всеобщо съгласие, защото хората, които трябваше да кажат мнението си, мълчаха. Затова написах на първия синдик, който през онази година, струва ми се, беше господин Фавр, писмо, в което се отказвах тържествено от правото си на гражданство, като впрочем спазих благопристоен и умерен тон, какъвто винаги съм държал, когато се е налагало да изявя гордостта си, а жестокостта на враговете ми често ме е принуждавала в злочестините ми да прибегна към това.

Тази моя постъпка най-сетне отвори очите на гражданите. Чувствайки, че бяха накърнили собствените си интереси, изоставяйки защитата ми, те я поеха, когато вече беше късно. Имаха и други поводи за недоволство, които прибавиха към моя случай, и представиха няколко много добре обосновани възражения, като постепенно ги подсилиха и разшириха обсега им, докато суровите и груби откази на съвета, който се чувстваше подкрепен от френското правителство, ги накараха да почувстват по-осезателно намерението му да ги зароби. Тези разправи дадоха повод за една поредица от брошури, които нямаха решаващо значение, докато внезапно излязоха „Писма от полето“, пасквил в защита на съвета, написан много изкусно, който срази временно партията на протестиращите и ги принуди да млъкнат. Тази брошура, нетленен паметник за редките дарования на автора си, беше написана от главния прокурор Троншен^[96], умен и образован човек, много добре запознат със законите и управлението на републиката. *Siluit terra*^[97]

Протестиращите, опомнили се от първия удар, замислиха отговор и с течение на времето се справиха задоволително. Но всички обърнаха очи към мене като към единствения човек, който може да поведе спор с подобен противник с известни изгледи да го срази. Признавам, че и аз мислех така и подтикван от бившите си съграждани, които смятаха, че е мой дълг да ги подпомогна с перото си в тази трудна обстановка, възникнала заради мене, аз се заех с оборването на „Писма от полето“ и пародирах заглавието им в моите „Писма от планината“. Аз започнах и завърших това начинание така тайно, че при една среща в Тонон с водачите на опозицията, по време на която те ми показаха черновата на отговора си, аз не им казах нито дума за моя, макар и вече готов, за да не би да възникне някаква пречка за публикуването му, ако било магистрите, било личните ми врагове

подушеха нещо. Не можах да избягна обаче разгласяването му във Франция още преди отпечатването. Но хората, които сториха това, предпочетоха да го пуснат да излезе, отколкото да ми позволят да разбера как се бяха добрали до тайната ми. Ще кажа по този повод само това, което узнах и което е твърде малко, няма да излагам предположенията си.

В Мотие при мене идваха почти толкова посетители, колкото в Ермитажа и Монморанси. Само че повечето бяха съвсем друг вид хора. Дотогава при мене бяха идва ли лица, чиято връзка с мене почиваше на сродни дарби, вкусове, принципи, които служеха за повод на посещенията им; още в началото те повдигаха въпроси, по които можех да разговарям. В Мотие вече не беше така, особено с французите. Това бяха служебни лица или други хора, които нямаха никакъв вкус към литературата, повечето от които не бяха дори чели произведенията ми и въпреки това, ако се съдеше по думите им, бяха изминали тридесет, четиридесет, шестдесет, сто левги, за да видят и да изкажат възхищението си на бележития, прочутия, много прочутия, великия и т.н. човек. Защото отсега нататък непрекъснато ми хвърляха в лицето най-безсрамни ласкателства, от които дотогава ме бе предпазвало уважението на хората, с които общувах. Понеже повечето от тия посетители не благоволяваха да си кажат нито името, нито професията, понеже техните и моите познания не засягаха една и съща област, понеже нито бяха чели, нито дори бяха хвърляли поглед на произведенията ми, чудех се за какво да говоря с тях. Чаках да започнат, защото единствено те знаеха и можеха да ми кажат защо идват при мене. Не е мъчно да се разбере, че тия разговори не бяха много занимателни за мене, макар и те да представляваха може би интерес за тях в зависимост от това, което искаха да узнаят. Тъй като, не подозирайки нищо лошо, аз се изказвах свободно по всички въпроси, които смятаха за уместно да ми зададат, те се връщаха обикновено осведомени не по-зле от самия мене за всички подробности, свързани с положението ми.

По този начин например бях посетен от господин дьо Фен, учител по езда на кралицата и кавалерийски капитан в нейния полк, който има търпението да прекара няколко дни в Мотие и дори да ме придружи пеш до Ла Ферьер, водейки коня си за юздата, без да има никаква друга допирна точка с мене, освен че и двамата познавахме

госпожица Фел и можехме да играем билбоке. Преди и след идването на господин дьо Фен имах друго, още по-удивително посещение. Двама мъже пристигат пеш, водят всеки по едно муле, натоварено с багажа им, настаняват се в странноприемницата, грижат се сами за мулетата си и изказват желание да ме посетят. По външния вид на тия мулетари ги взели за контрабандисти и тутакси се понесе мълва, че ми идват на гости контрабандисти. Още от първите им думи разбрах, че са хора от съвсем друга порода. Но ако не бяха контрабандисти, можеха да бъдат авантюристи и това подозрение ме държа известно време нащрек. Те скоро разсеяха съмненията ми. Единият беше господин дьо Монтобан, наричан още граф дьо ла Тур-дю-Пен, благородник от Дофине. Другият беше господин Дастие от Карпантра, бивш военен, който беше сложил кръста си „Сен-Луи“ в джоба, защото не можеше да го извади на показ при тия обстоятелства. Тези господа, и двамата много приятни, бяха също много остроумни. Разговаряха интересно и приятно. Начинът им на пътуване, напълно по мой вкус и толкова малко съответстващ на френските благородници, събуди симпатията ми, а общуването с тях я засили. При това нашето познанство не се ограничи с това и продължи още, защото те идваха още няколко пъти, не вече пеш обаче, това подхождаше за началото, само че колкото по-често се срещях с тия господа, все по-малко допирни точки намирах между техните и моите вкусове, все по-малко имах чувството, че техните принципи са еднакви с моите, че познават отблизо моите произведения, че съществува истинска симпатия между мене и тях. Какво искаха тогава от мене? Защо дойдоха, преоблечени така? Защо останаха няколко дни? Защо след това се върнаха няколко пъти? Защо толкова настояваха да им гостувам? Тогава тия въпроси не ми минаха през ум. След това съм си ги задавал понякога.

Трогнат от тяхното мило държане, аз изливах без задръжка сърцето си, особено пред Дастие, чието пооткрито изражение ми допадаше повече. Останах даже в писмовна връзка с него и когато пожелах да отпечатам „Писма от планината“, ми хрумна да се обърна към него, па да изиграя враговете си, които очакваха пакета по пътя за Холандия. Той ми беше говорил много, може би нарочно, за свободата на печата в Авиньон. Беше ми предложил услугите си, в случай че искам да отпечатам нещо. Предложението му ме изкуши и аз му изпратих последователно по пощата първите тетрадки. След като ги

задържа доста дълго, той ми ги върна, като ми писа, че никой книжар не се осмелил да се нагърби с отпечатването им, и аз бях принуден да се обърна пак към Рей, като внимавах и изпращах тетрадките една след друга, без да пусна следващата, преди да бъда уведомен за получаването на предишните. Преди публикуването на произведението узнах, че то е било показано в кабинетите на министрите и д'Ескерни, от Ньошател, ми спомена за някаква книга „Човекът от планината“, за която Холбах му казал, че била от мене. Аз го уверих, което впрочем отговаряше на истината, че никога не съм писал книга с подобно заглавие. Когато се появиха писмата, той изпадна в ярост и ме обвини в лъжа, макар че това, което му бях казал, беше вярно. Ето как се уверих, че ръкописът ми беше станал известен. Сигурен в почтеността на Рей, аз бях принуден да насоча другаде предположенията си и най-приемливо ми се стори пакетите да са били отваряни в пощата.

Друго познанство, завързано почти по същото време, отначало само с писма, беше с някой си господин Лалио от Ним, който ми писа от Париж с молба да му изпратя силуета си в профил, бил му нужен, както казваше той, за мраморния ми бюст, който бил поръчал на Льо Моан за библиотеката си. Ако това беше само ласкателство, измислено, за да ме опитоми, успехът беше пълен. Аз сметнах, че човек, който желае да притежава моя мраморен бюст в библиотеката си, е преизпълнен с произведенията ми, следователно и с принципите ми, и че ме обича, защото душата му е сродна с моята. Мъчно можеше да не се поддам на подобна мисъл. Впоследствие видях господин Лалио. Установих, че с голямо усърдие е готов да ми окаже дребни услуги, да се намеси в безброй много мои дребни работи. Но иначе се съмнявам някоя моя книга да е попаднала между малкото книги, които той е прочел през живота си. Не зная дали има библиотека и дали си служи с подобна мебел, а колкото до бюста, той се задоволи с едно посредствено копие от глина, направено от Льо Моан, върху което поръча да гравират отвратителен портрет, и той продължава да обикаля като мой портрет, като че ли има някаква прилика с мене.

Единственият французин, който ме посети, защото моите чувства и произведения му допадаха, беше един млад офицер от лимузенския полк, господин Сегие дьо Сен-Брисон, който е блестял, а може би и още блести в Париж и навсякъде другаде със своите дарби и претенции за духовитост. Той ме беше посетил в Монморанси през

зимата преди сполетялата ме катастрофа. Неговата импулсивност ми хареса. Писа ми после в Мотие и било защото искаше да ме поласкае, било защото действително се беше увлякъл по „Емил“, ме уведоми, че щял да напусне военната служба, за да живее независимо, и щял да усвои дърводелството. Той имаше по-голям брат, капитан в същия полк, и него майката го предпочиташе; крайно набожна, ръководена от не знам кой лицемерен абат, тя се отнасяше много зле с по-малкия си син, обвинявайки го в безверие и едва ли не в непростим грях, задето поддържа връзка с мене. Ето съображенията, поради които той искаше да скъса с майка си и да вземе решението, за което споменах, всичко това с цел да стане един малък Емил.

Уплашен от неговата привързаност, незабавно му писах, за да го разубедя, и вложих в съветите си цялата си енергия. Той се вслуша в тях. Осъзна задължението спрямо майка си и оттегли оставката си от полковника, който бе имал благоразумието да не ѝ даде веднага ход, за да му остави време да поразмисли повече. Опомнил се от налудничавите си намерения, Сен-Брисон извърши друга по-приемлива глупост, която също съвсем не беше по вкуса ми: стана писател. Издаде едно след друго две-три брошури, в които личеше известен талант, но не мога да се упрекна, че се отзовах премного насърчително за тях, за да продължи тази кариера.

Малко след това той дойде при мене и заедно извършихме поклонението до остров Сен-Пиер. По време на това пътуване той ми се стори по-различен, отколкото го познавах в Монморанси. Забелязах известна престореност, която отначало не ме изненада много неприятно, но за която често съм си спомнял след това. Той дойде да ме види още веднъж в странноприемницата „Сен-Симон“, когато минавах през Париж на път за Англия. Там узнах нещо, което не ми бе казал по-рано — че се движел във висшето общество и че виждал доста често госпожа дьо Люксамбур. Въобще не ми се обади в Три, а и неговата роднина госпожица Сегие, която беше моя съседка и никога не се показва особено добре разположена към мене, не ми предаде никакъв поздрав от него. С една дума, пламенното увлечение на господин дьо Сен-Брисон секна изведнъж, също както и приятелството на господин дьо Фен. Но господин дьо Фен поне не ми бе задължен с нищо, докато Сен-Брисон ми дължеше нещо, освен ако глупостите,

които му попречих да извърши, не са били само игра от негова страна. Всъщност това съвсем не е изключено.

И от Женева също ме посещаваха, дори по-често. Господа дьо Люк, баща и син, ме избраха последователно за техен болногледач. Бащата се разболя по пътя, синът бил болен още като тръгвал от Женева. И двамата се установиха у мене. Пастори, роднини, лицемери, всевъзможни особи идваха от Женева и Швейцария не като французите, за да ми се възхищават и да се подиграват, но за да ме хокат и поучават. Единственият, който ми достави удоволствие, беше Мулту. Той дойде да прекара три-четири дни с мене и аз с удоволствие бих го задържал повече. Най-постоянен и най-упорит от всички беше някой си господин д'Иверноа, търговец от Женева, френски емигрант и роднина на главния прокурор на Ньошател, който накрая ме зароби с натрапничеството си. Този господни д'Иверноа от Женена се отбиваше два пъти годишно в Мотие само за да ме види, оставаше у мене по няколко дни от сутрин до вечер, придружаваше ме в разходките ми, донасяше ми хиляди дребни подаръци, спечелваше въпреки волята ми доверието ми, бъркаше се във всички мои работи, без между мене и него да има каквато и да била общност в идеите, склонностите, чувствата или познанията. Съмнявам се дали през целия си живот беше прочел от край до край каквато и да е книга и дали изобщо знае какъв е сюжетът на моите. Когато започнах да си правя хербарий, той ме следваше в ботаническите ми излети, без това занимание да му достави удоволствие и без да има какво да ми каже, както и аз на него. Има куража да прекара даже цели три дни насаме с мене в една кръчма в Гумоен, откъдето си въобразявах, че ще го изпъдя, като го накарам да се отегчи и да съзнае колко много ме отегчава, и всичко това без изобщо да успее да разклатя невероятното му постоянство, нито да прозира подбудите му.

Между всички тия връзки, които установих и поддържах само насила, не бива да изпускам единствената, която ми беше приятна и на която действително сърцето ми откликна. Това беше един млад унгарец, който се установи в Ньошател, а след това в Мотие няколко месеца след мене. В този край го наричаха барон дьо Сотерн, име, под което го бяха препоръчали от Цюрих. Беше висок и добре сложен, с приятно лице, с благ и общителен характер. Каза на всички и даде и на мен да разбере, че е дошъл в Ньошател само заради мене, за да оформи

морално младежката си душа, общувайки с мене. Лицето, тонът, маниерите му ми се сториха в съгласие с думите му и сметнах, че ще изменя на най-основния си дълг, ако отпратя младежа, в когото виждах само приятни черти и който бе дошъл при мене, воден от толкова достойна за уважение причина. Сърцето ми не умее да се дава наполовина. Скоро той спечели цялото ми приятелство, цялото ми доверие. Станахме неразделни. Придружаваше ме във всички мои разходки пеш. Те му харесваха. Заведох го у милорд маршала, който бе много мил с него. Понеже още не можеше да се изразява на френски, той ми говореше и ми пишеше само на латински. Аз му отговарях на френски и въпреки това смесване на двата езика нашите разговори протичаха гладко и оживено във всяко отношение. Той ми говореше за семейството си, за работата си, за приключенията си, за виенския двор, чиито интимни подробности, изглежда, добре познаваше. С една дума, почти двете години, които прекарахме в най-голяма близост, аз виждах в него само безкрайно благ характер, не само честно, но изтънчено държане, голяма физическа чистоплътност, крайно благоприличен речник, всички белези на човек от добро семейство, заради които го ценях премного, за да не го обичам.

Когато бях най-близък с него, д'Иверноа от Женева ми писа да се пазя от младия унгарец, който се бил установил близо до мене, защото го уверили, че бил шпионин, изпратен от френското правителство. Това известие можеше да ми се стори още по-обезпокоително, тъй като всички в този край ме предупреждаваха да бъда внимателен, защото ме дебнели и се опитвали да ме привлекат на френска територия, за да ми изиграят лош номер.

За да затворя един път завинаги устата на тия нелепи доброжелатели, предложих на Сотери, без да му казвам нищо, да се разходим пеш до Понтарлие. Той се съгласи. Когато стигнахме в Понтарлие, му дадох да прочете писмото на д'Иверноа, а после го прегърнах горещо и му казах: „Сотерн няма нужда да му доказвам доверието си, но обществото има нужда да му докажа, че зная кому да вярвам.“

Сладка беше тази прегръдка. Това е душевна радост, която преследвачите не биха могли да изпитат, нито да отнемат на преследваните.

Никога няма да повярвам, че Сотерн е бил шпионин, нито че е доносничил за мене. Но той ме излъга. Докато аз разкривах без задръжка сърцето си, той имаше дързостта постоянно да прикрива собствените си чувства и да ме залъгва с измислици. Съчини един бог знае каква история, за да ме накара да повярвам, че неговото присъствие било необходимо в родината му. Аз настоях да замине колкото се може по-бързо. Той замина и когато мислех, че е вече в Унгария, узнах, че бил в Страсбург. Не за първи път отиваше там. Беше посял раздор в едно семейство. Съпругът, знаейки, че се виждам с него, ми писа. Положих най-големи старания, за да внуша добродетелност на младата жена и чувство на дълг у Сотерн. И точно когато мислех, че са скъсали напълно един с друг, те отново се били сближили и съпругът проявил дори малодушието да допусне отново младежа в дома си. От този миг аз вече нямах думата. Узнах, че мнимият барон беше спечелил доверието ми с куп лъжи. Той изобщо не се наричал Сотерн, а Саутерсхайм. Колкото до баронската титла, която му приписваха в Швейцария, не можех да го упрекна, понеже той никога не я носеше. Но не се съмнявам, че беше благородник, а и милорд маршалът, който добре познаваше хората и бе ходил в неговата родина, винаги гледаше на него и го приемаше като благородник.

Щом си замина, прислужницата от странноприемницата, в която той се хранеше в Мотие, заяви, че била забременяла от него. Тя беше толкова грозна и мръсна, а Сотерн, всеобщо тачен и уважаван в целия край с честното си поведение и здрав морал, толкова държеше на чистоплътността, че подобно безсрамие шокира всички. Най-приятните жени от селото, които напразно го бяха отрупвали със закачките си, изпаднаха в ярост. Аз бях безкрайно възмутен. Положих всички усилия, за да въздържа тази безсрамница, предлагайки да платя всички разноски и да поръчителствам за Саутерсхайм. Писах му, дълбоко убеден не само че няма нищо общо с тази бременност, но че тя е измислена и че всичко това е само номер, скроен от неговите и моите врагове. Исках да се върне в селото и да изобличи безсрамницата и тия, които я подучваха. Изненадах се от мекушавия му отговор. Той писа на пастора, в чиято енория беше онази безобразница, и потуши работата. Като видях това, аз престанах да се бъркам, много учуден как един толкова долен човек е могъл да се

владее така добре, че да ме измами със своята сдържаност въпреки голямата ни близост.

От Страсбург Саутерсхайм замина за Париж да търси богатство, но намери само нищета. Писа ми, за да каже своето рессави^[98] Цялото ми същество се развълнува при спомена за старото ни приятелство. Изпратих му малко пари. На следната година, когато минавах през Париж, го видях в почти същото състояние, но голям приятел с господин Лалио, без да успея да разбера как се беше запознал с него и дали това познанство беше старо или ново. Две години по-късно Саутерсхайм се върна в Страсбург, откъдето ми писа и където умря. Това е кратката история на нашата връзка и това е, което зная за неговите приключения. Но оплаквайки съдбата на този нещастен младеж, аз никога няма да престана да вярвам, че той бе от добро потекло и бурният му живот се дължеше само на обстоятелствата, в които бе попаднал.

Това бяха придобивките ми в Мотие по отношение на връзки и познанства. Колко много такива бяха необходими, за да заместят жестоките загуби, които понесох в същото време!

Първата беше господин дьо Люксамбур; след като дълго бе терзан от лекарите, той стана накрая тяхна жертва; те не искаха да признаят подаграта му, а действаха така, като че ли тя е заболяване, което могат да излекуват.

Ако можем да приемем в този случай съобщението, направено ми от Ла Рош, довереното лице на съпругата на маршала, този пример, не само жесток, но паметен, би трябвало да ни накара да оплачем злочестините на високопоставените.

Загубата на този добросърдечен благородник бе толкова почувствителна за мене, защото той беше моят единствен верен приятел във Франция и неговият характер беше толкова благ, че аз бях забравил напълно ранга му и се бях привързал към него като към равен. Нашето приятелство се прекрати след бягството ми и той продължи да ми пише както по-рано. Стори ми се обаче, че отдалечението или злощастията ми охлади привързаността му. Трудно е един придворен да запази същото чувство към човек, който е в немилост пред властващите. Аз сметнах впрочем, че голямото влияние, което имаше над него госпожа дьо Люксамбур, не беше благоприятно за мене и че тя се бе възползвала от отсъствието ми, за да ме злепостави пред него.

Колкото до нея, въпреки няколкото подчертани и все по-редки изяви, тя с всеки изминат ден все по-малко скриваше промененото си отношение към мене. Писа ми четири-пет пъти в Швейцария, а след това изобщо престана и беше необходимо цялото мое тогавашно предубеждение, доверие и заслепление, за да не видя в държането ѝ нещо повече от охлаждане.

Книжарят Ги, съдружник на Дюшен, който след заминаването ми често посещаваше дома Люксамбур, ми писа, че съм фигурирал в завещанието на маршала. Това беше напълно естествено и твърде вероятно. Затова аз не се усъмних, а започнах да обмислям как да постъпя със завещаната сума. След като претеглих всички съображения, реших да я приема, каквато и да е, и да окажа тази чест на един достоен човек, който, макар и заемащ ранг, където приятелството няма достъп, беше изпитал истински приятелски чувства към мене. Освободиха ме от това задължение, понеже повече не чух да се говори за това завещание, вярно или лъжливо. Всъщност щеше да ми бъде неприятно да накърня една от основните максими на моя морал, като получа известна изгода от смъртта на човек, който ми е бил скъп. По време на последното боледуване на нашия приятел Мюсар Льоние ми предложи да се възползваме от обстоятелството, че той е трогнат от нашите грижи и да му внушим да се разпорежи в наша полза.

— Ах, драги Льоние! — възкликнах аз. — Нека не мърсим с користни мисли скръбния, но свещен дълг, който изпълняваме спрямо нашия умиращ приятел. Надявам се, че няма никога да фигурирам в ничие завещание и още по-малко в завещанието на някой мой приятел.

Горе-долу по същото време милорд маршалът ми заговори за своето завещание и за това, което възнамерявал да стори в него за мене, но аз му дадох отговора, за който споменах в първата част.

Втората ми загуба, още по-тежка и много по-непоправима, беше смъртта на най-добрата жена и майка, която, уморена от тежестта на годините и измъчена от болести и нещастия, напусна долината на сълзите, за да премине в селението на добродетелните, където приятният спомен за добрините, които човек е правил долу на земята, е негова вечна награда^[99]. Идете, нежна и добродетелна душа, при Фенелон, при Берне и Катина и при всички, които, живели още по-скромно от тях, са били разтворили като тях сърцата си за истинското

милосърдие. Идете да вкусите плода на вашите добри дела и пригответе и на вашия ученик мястото, което той се надява да заеме един ден до вас! Щастлива във вашето нещастие, че небето, слагайки му край, ви е спестило жестоката гледка на неговите злочестини. Опасявайки се, че ще натъжа сърцето ѝ с разказа за първите ми неволи, аз изобщо не ѝ бих писал, откакто бях дошъл в Швейцария. Но писах на господин дьо Конзие, за да се осведомя за нея, и той ми съобщи, че тя е престанала да облекчава страдащите и да страда самата тя. Скоро и аз ще престана да страдам. Но ако не бях сигурен, че ще я срещна отново на оня свят, клетото ми въображение би се отказало от мисълта за съвършеното щастие, което се надявам да намеря там.

Третата ми и последна загуба, защото след нея нямам вече приятели, които да загубя, беше на милорд маршала. Той не умря, но уморен да служи на неблагоприятници, напусна Ньошател и оттогава не съм го виждал вече. Той живее и ще ме надживее, надявам се. Живее и благодарение на него всичките ми връзки на земята не са разкъсани. Остава още един човек, достоен за приятелството ми, защото неговата истинска цена е в чувството, което човек сам изпитва, а не толкова в това, което вдъхва. Но аз загубих радостта, с която щедро ме даряваше неговото приятелство, и мога вече да го поставя само в редовете на хората, които още обичам, но с които не поддържам връзка. Той замина за Англия да измоли милост от краля и да откупи конфискуваните си някога владения. Ние се разделихме с проекти да се съберем отново и тази мисъл изглеждаше почти еднакво приятна и на него, както на мене. Той искаше да се установи в замъка си в Кейт-Хол, близо до Абърдийн, и аз трябваше да отида при него. Тази перспектива ми беше премного приятна, за да се надявам, че ще се осъществи. Той не остана в Шотландия, защото сърдечните молби на пруския крал го върнаха в Берлин, и след малко ще разберете какво ми попречи да отида при него.

Преди да замине, предвиждайки бурята, която отново надигаха срещу мене, той ми изпрати по свой собствен почин документи за поданство, които изглеждаха напълно сигурна предпазна мярка, за да не могат да ме изгонят от страната. Общината Куве във Вал-дьо-Травер последва примера на губернатора и ми издаде безплатно разрешение за причестяване. По този начин, станал във всяко отношение гражданин на страната, бях защитен от всяко законно изгонване, дори от страна на

владетеля. Само че не по законен път преследват човека, който повече от когото и да било тачи законите.

Не смятам, че трябва да считам за загуба смъртта на абат дьо Мабли. Понеже живеел у брат му, поддържал известна връзка с него, но никога не сме били много близки и имам известни основания да смятам, че неговите чувства спрямо мене доста промениха естеството си, след като бях станал по-известен от него. Но по време на обнародването на „Писма от планината“ съзрях първия признак на неговата злонамереност. В Женева бе разпространено едно писмо до госпожа Саладен, приписвано на него, в което произведението ми бе представено като бунтовни кръсъци на разюздан демагог. Уважението, което изпитвах към абат дьо Мабли и към неговата широка култура, нито за миг не ми позволи да повярвам, че това налудничаво писмо е от него. Моята откровеност продиктува държането ми в този случай. Изпратих му копие от писмото, като го предупредих, че го приписват нему. Той изобщо не отговори. Мълчанието му ме изненада. Но можете да си представите изненадата ми, когато госпожа дьо Шьонсонсо ме уведоми, че въпросното писмо действително било от абата и моето писмо го поставило в много неприятно положение. Защото наистина, дори и да бе имал право, как можеше да обясни една толкова крещяща публична нападка, направена с леко сърце, без да е бил задължен, без да е било необходимо, с единствената цел да се съкруши човек, изпаднал в най-голяма неволя, към когото той винаги е проявявал благоразположение и който никога не се е провинил в нищо пред него? Малко след това излязоха „Диалозите на Фокион“, които за мене бяха само компилация на произведенията ми, извършена без срам и без задръжка. При четенето на тази книга почувствах, че авторът е избрал позицията си спрямо мене и занаяперед няма да имам по-върл враг от него. Струва ми се, че той не ми прости нито „Обществен договор“, който е премного над възможностите му, нито „Вечен мир“ и че бе поискал да направя извлечение от произведенията на абат Сен-Пиер само защото предполагаше, че няма да се справя толкова добре.

Колкото повече напредвам в разказа си, толкова по-малко ред и последователност мога да внеса в него. Неспокойният ми живот през последните години не остави време на събитията да се подредят в паметта ми. Те бяха премного на брой, премного преплетени, премного неприятни, за да могат да бъдат разказани, без да ги объркам.

Единственото незаличимо впечатление от тях е страшната тайна, която забулва първопричината им, и плачевното състояние, до което ме доведоха. Разказът ми ще продължи вече само наслуки, както изплуват спомените ми. Припомням си, че по времето, за което говоря, изцяло погълнат от „Изповедите“ си, говорех много неблагоприятно за тях на кого ли не, без изобщо да си представя, че някой би имал интерес, желание или власт да попречи на това начинание. А и дори да го бях помислил, едва ли щях да бъда по-сдържан, защото по природа ми е абсолютно невъзможно да държа скрити нито чувствата, нито мислите си. Когато това начинание стана известно, именно то, доколкото мога да преценя, беше истинската причина за бурята, която предизвикаха умишлено, за да ме изгонят от Швейцария и да ме предадат на ръце, които да ми попречат да го изпълня.

Имах и едно друго намерение, което също не беше гледано с по-добро око от хората, опасяващи се от „Изповедите“ ми: да направя пълно издание на съчиненията си. Такова издание ми се струваше необходимо, за да се установи кои от книгите, носещи името ми, бяха действително от мене и да се даде възможност на обществото да ги разграничи от псевдонимните произведения, които ми приписваха враговете ми, за да ме дискредитират и опозорят. От друга страна, това издание беше едно просто и почтено средство да осигуря хляба си. То беше при това единствената ми възможност, понеже, след като се бях отказал да пиша вече книги и след като мемоарите ми щяха да излязат едва след смъртта ми, не печелейки нито едно су по някакъв друг начин и продължавайки да харча, аз виждах, че ще остана без никакви пари, когато изчерпя хонорара от последните си книги. Това основание ме бе принудило да дам за печат „Музикален речник“, макар и в незавършен вид. Той ми донесе сто луидора в брой и сто екю пожизнена рента, но краят на стоте луидора скоро щеше да се види, като се има предвид, че харчех годишно повече от шестдесет, а сто екю рента бяха нищо за човек, когото всевъзможни типове и просяци нападаха като скорци.

Намери се едно търговско сдружение от Ньошател, готово да се заеме с пълното издание, и някакъв печатар или книжар от Лион, на име Рьогийа, се вмъкна, без да зная как, между тях и предложи да го ръководи. Съставихме договора на разумни начала и възнаграждението щеше да бъде достатъчно, за да постигна успешно целта си.

Разполагах, било под форма на печатни произведения, било под форма на ръкописи, с материал за шест тома in quarto. Задължих се освен това да надзиравам печатането. Срещу това те трябваше да ми отпуснат пожизнена рента от хиляда и шестстотин френски ливри и да ми дадат в брой хиляда екю.

Договорът беше сключен, но още не беше подписан, когато излязоха „Писма от планината“. Ужасното избухване срещу това пъклено произведение и неговия отвратителен автор уплаши сдружението и провали начинанието. Вих сравнил ефекта от това произведение с въздействието, което предизвика „Писмо за френската музика“, ако навличайки ми ненавист и излагайки ме на опасност, то не бе оставило поне незасегнати честта и доброто ми име. Но след последното ми съчинение в Женева и във Версай като че ли се чудеха, че оставят подобно чудовище да диша. Малкият съвет, подбуден от френския резидент и ръководен от главния прокурор, състави една декларация по повод произведението ми, в която с най-грозни епитети го обяви недостойно да бъде изгорено от палача, и с ловкост, граничеща с комичност, заяви, че човек не може да му отговори или дори да го спомене, без да се опозори. Бих желал да мога да препиша тук този интересен документ. Но за съжаление не го притежавам и не си спомням нито дума. Желая горещо някой от читателите ми, възторжен почитател на истината и справедливостта, да благоволи да препрочете изцяло „Писма от планината“. Смея да заявя, че той ще почувства стоическата умереност, която лъха от това произведение след жестоките и осезателни оскърбления, с които на воля бяха отрупали наскоро преди това автора му. Но понеже не можеха да отговорят на обидите, тъй като обиди нямаше, нито на доводите, защото бяха необорими, те решиха да си дадат вид на премного разгневени, за да отговорят, и безспорно, ако приемаха необоримите доводи за оскърбления, трябваше да се чувстват много обидени.

Народните представители, вместо да внесат оплакване срещу тази гнусна декларация, тръгнаха по пътя, който тя им очертаваше, и вместо да превърнат в трофеи „Писма от планината“, които те забулиха, за да ги използват като щит, проявиха подлостта да не отдадат нужната чест и справедливост на това произведение, написано в тяхна защита и по тяхна молба, и нито го цитираха, нито споменаха заглавието, макар и да извлякоха тихомълком от него всичките си

доводи и макар и неотклонното следване на съвета, който им давах в края, да бе единствената причина за спасението и победата им. Те ми бяха наложили това задължение. Аз го изпълних. Служих докрай на отечеството и на тяхната кауза. Помолих ги да изоставят моята кауза и да мислят само за себе си в своите борби. Те приеха буквално думите ми и аз вече не се намесвах в работите им, освен за да ги подканвам непрестанно към мир, понеже не се съмнявах, че ако упорстват, ще бъдат смазани от Франция. Това не стана. Причината ми е ясна, но тук не е мястото да я излагам.

Отначало „Писма от планината“ бяха посрещнати съвсем спокойно в Ньошател. Изпратих един екземпляр на господин дьо Монмулен. Той го прие и го прочете без възражения. Беше болен, както и аз. Дойде да ме види като приятел, когато оздравя, и не ми каза нищо. Обаче брожението започваше. Изгориха книгата, не си спомням къде.^[100] От Женева, Берн, а може би и от Версай кипежът се пренесе скоро в Ньошател и главно във Вал-дьо-Травер, където преди духовенството да предприеме каквото и да било явно действие, започнаха да подбуждат населението с подмолни интриги. Смея да кажа, че би трябвало да бъда обичан от населението в този край, както съм бивал обичан навсякъде, където съм живял, понеже сипех милостиня с пълни ръце, притичах се на помощ на всеки бедняк край мене, не отказвах никому услуга, когато ми бе възможно и когато бе законно, държах се може би прекалено фамилиарно с всички и се въздържах от каквото и да било разграничение, което би могло да възбуди завист. Въпреки всичко простолюдието, насъскано тайно кой знае от кого, постепенно се настървяваше против мене и стигна чак до изстъпление, обиждаше ме посред бял ден не само в полето и по друмищата, но и на улицата. Хората, на които бях направил най-много добрини, бяха най-ожесточени, а и тези, на които в момента помагах, не смеейки да се покажат явно, насъскваха другите и като че ли искаха да ми отмъстят за унижението, че са ми задължени. Монмулен като че ли нищо не виждаше и все още не се показваше. Но понеже приближаваше времето за причастие, той дойде при мене, за да ме посъветва да се въздържа и да не се явявам, уверявайки ме, че не ми се сърди и че няма да ме безпокои. Това негово изявление ми се стори странно и ми напомни писмото на госпожа дьо Буфле. Не можех да проумея за кого е толкова важно дали ще се причестя, или не. Понеже

подобна отстъпка от моя страна ми се струваше проява на подлост и понеже, от друга страна, не исках да давам на този народ нов повод да ме обвини в безчестие, отказах изрично на пастора, който си отиде недоволен, давайки ми да разбера, че ще се разкайвам.

Той не разполагаше с достатъчно власт, за да не ме допусне до причастие. Това можеше да стори консисторията, която беше приела, и докато не се произнесеше тя, аз можех да се явя смело, без да се страхувам от отказ. Монмулен издейства от духовенството да му възложат да ме призове пред консисторията, за да изповядам вярата си, и да ме отлъчат в случай на отказ. И това отлъчване можеше да бъде извършено само от консисторията, и то при мнозинство на гласовете. Но селяните, които под името старейшини съставляваха това събрание, председателствани и, както от само себе си се разбира, ръководени от своя пастор, естествено едва ли щяха да бъдат на различно мнение особено по теологични въпроси, които разбираха по-зле и от него. Бях впрочем призован и реших да се явя.

Какъв щастлив случай и какво тържество би било за мене, ако умеех да говоря, ако държах перото, така да се каже, в устата си! С какво превъзходство, с каква лекота бих сразил този жалък пастор посред шестимата му селяни! Жаждата за власт бе накарала протестантското духовенство да забрави всички принципи на реформацията. Достатъчно беше, за да му ги припомня и да го принудя да млъкне, да изтълкувам първите си „Писма от планината“, по повод на които те имаха глупостта да ме разпитват. Текстът беше готов, достатъчно беше да го разширя и моят човек щеше да бъде изобличен. Нямах да бъда така наивен само да се защитавам. Лесно щях да мина в нападение, без дори той да забележи или да може да се предпази. Пасторчетата, колкото заваяни, толкова и невежи, ме бяха поставили сами в по-благоприятно за мене положение, за да мога да ги смажа. Само че как! Трябваше да говоря, и то да говоря в момента, да намирам мислите си, обратите, думите точно когато ми трябват, да запазя присъствие на духа, да остана хладнокръвен през цялото време, да не се смутя нито за миг. Какво можех да очаквам от себе си, като познавах толкова добре неспособността си да се изказвам импровизирано? Млъкнах най-позорно в Женева пред едно събрание, напълно благосклонно към мене и предварително решено да одобри всичко. Тук беше точно обратното. Имах работа с един интригант,

който си служеше с хитрост вместо със знание, който щеше да ми постави хиляди клопки, преди да забележа първата, твърдо решен при това да ме изкара виновен на каквато и да е цена. Колкото повече разглеждах положението си, толкова по-опасно ми се струваше то и чувствайки, че ми е невъзможно да се справя успешно, измислих друго средство. Съчиних една реч, която да произнеса пред консисторията, за да отхвърля обвиненията ѝ и за да няма нужда да отговарям. Това беше лесно. Написах речта и се заех да я уча наизуст с рядко усърдие. Терез се подиграваше с мене, като ме чуваше да мърморя и да повтарям безспирно едни и същи фрази, за да ги натъпча в главата си. Надявах се, че съм запомнил вече речта си. Знаех, че владетелят на замъка, като кралски служител, ще присъства в консисторията, че въпреки маневрите и бутилките на Монмулен повечето старейшини бяха добре разположени към мене. На моя страна бяха разумът, истината, справедливостта, кралското покровителство, авторитетът на държавния съвет, пожеланията на всички добри патриоти, които се интересуваха от учредяването на тази инквизиция. Всичко беше от естество да ме окуражи.

В навечерието на насрочения ден знаех речта си наизуст. Декламирах я безпогрешно. Цялата нощ я преповтарях мислено. На сутринта не я знаех вече. Колебая се на всяка дума, въобразявам си, че се намирам вече на официалното събрание, смущавам се, заеквам, главата ми е мътна. Най-сетне точно когато трябва да тръгна, смелостта ме напуска напълно. Оставам в къщи и решавам да пиша на консисторията, изтъквайки накратко основанията си и извинявайки се с неразположението си, което наистина при тогавашното ми състояние нямаше да ми позволи да издържа цялото заседание.

Издаден в затруднение от писмото ми, пасторът отлага разглеждането на въпроса за друго заседание. Междувременно лично той и неговите сподвижници положиха неимоверни усилия да привлекат ония старейшини, които, подчинявайки се по-скоро на внушенията на собствената си съвест, отколкото на неговите, не подкрепиха мнението, неблагоприятно за духовенството и за него. Колкото и убедителни да бяха неговите аргументи, измъкнати от избата му, той не можа да спечели никого другого освен двама-трима, предани му от по-рано, които хората наричаха неговите обречени души. Представителят на краля и полковник Пюри, който прояви

много добра воля в този случай, насърчиха другите в изпълнението на техния дълг и когато Монмулен пожела да ме отлъчи, неговата консистория отхвърли напълно предложението му с болшинство на гласовете. Принуден да прибегне до последното средство — да насъска тълпата, той се зае с тази задача открито със сподвижниците си и други личности, и то толкова успешно, че въпреки честите и енергични грамоти на краля, въпреки всички заповеди на държавния съвет аз бях принуден най-сетне да напусна селото, за да не излагам кралския представител на опасността да бъде убит самият той, защитавайки ме.

Запазил съм толкова смътен спомен от цялата тази история, че ми е невъзможно да внеса какъвто и да било ред или връзка в представите, които изплуват в съзнанието ми, затова мога да ги предам само пръснати и поотделно, както се сецам. Спомням си, че се водиха някакви преговори с духовенството, по време на които Монмулен беше един вид посредник. Той се преструваше, че се страхува да не би да смутя със съчиненията си спокойствието на селото, което ще си навлече неприятности, задето ми е дало свобода да пиша. Той ми даде да подразбера, че ако се задължа да изоставя перото, ще забравят миналото. Аз бях взел вече това решение сам за себе си и не се поколебах да го декларирам и пред духовенството, но при известно условие, и само по отношение на религиозни проблеми. Монмулен намери начин да сложи ръка на двата екземпляра, понеже искаше да нанесе някаква поправка. Тъй като моето условие бе отхвърлено от духовенството, аз поисках декларацията си. Той ми върна само единия екземпляр и запази другия под предлог, че го е загубил. След това народът, подстрекаван открито от пасторите, се погаври с кралските грамоти и със заповедите на държавния съвет и съвсем се развилия. Осъден бях от амвона, наречен бях антихрист, гонеха ме из полето като страшилище. Арменският ми костюм служеше за отличителен белег на простолюдието. Чувствах жестоко неудобството му. Но да престана да го нося при стеклите се обстоятелства, ми се струваше малодушие. Не можах да се реша и продължавах да се разхождам невъзмутимо из селото с кафтана и кожения калпак, обкръжен от дюдюканията на нехранимайковците и замерян понякога с камъни. Неведнъж, минавайки край къщите, чувах заканите на собствениците им: „Дайте ми пушката да му гръмна веднъж!“

Аз не ускорявах крачка, а това още повече ги вбесяваше. Но все пак те се задоволяваха само със заплахи, поне колкото се отнасяше до огнестрелните оръжия.

По време на този кипеж все пак изпитах две големи удоволствия, които ми доставиха истинско удовлетворение. Първото бе, че можах, посредством застъпничеството на милорд маршала, да се отплатя на един мой доброжелател. Всички честни хора в Ньошател, възмутени от неприятностите, на които бях подложен, и от маневрите, на които бях жертва, бяха намразили пасторите, давайки си сметка, че те действат под чужд подтик и са само сателити на други хора, които оставаха скрити и пускаха тях в ход. Опасявайки се, че моят случай ще има за резултат установяването на истинска инквизиция, магистратите и особено господин Мъорон, който беше заместил господин д'Иверноа на поста главен прокурор, полагаха най-големи усилия в моя защита. Полковник Пюри, макар и частно лице, направи още повече и с по-голям успех. Той именно намери начин да провали Монмулен в консистерията, като накара старейшините да изпълнят дълга си. Понеже се ползваше с влияние, употреби го, доколкото му бе възможно, за да потуши вълнението. Но той можеше да противопостави само авторитета на законите, на справедливостта и на разума срещу силата на парите и виното. Играта не беше равна и по този пункт Монмулен взе връх над него. Независимо от това, трогнат от грижите и старанието му, много ми се щеше да му върна услуга за услуга и да се разплатя с него по някакъв начин. Но понеже, според двора, той се бе държал зле в случая с пастора Пти-Пиер, беше изпаднал в немилост пред краля и правителството. Въпреки това аз се осмелих да се застъпя за него пред милорд маршала. Осмелих се дори да спомена каква служба желае и сторих това така удачно, че противно на очакването на всички тя почти веднага му бе дадена от краля. Така съдбата, която винаги ме е поставяла едновременно много високо и много низко, продължаваше да ме люшка от едната крайност към другата и докато тълпата ме покриваше с кал, аз назначавах държавен съветник.

Друго голямо удоволствие за мене беше посещението на госпожа дьо Вердьолен, която бе завела дъщеря си на баните в Бурбон, откъдето бяха продължили до Мотие и останаха у мене два-три дни. С много любезности и грижи тя най-сетне бе успяла да преодолее

продължителната ми антипатия и сърцето ми, победено от милото ѝ държане, ѝ връщаше приятелството, което тя толкова дълго ми бе засвидетелствала. Бях трогнат от идването ѝ, особено при съществуващата обстановка, когато имах голяма нужда от морална помощ и приятелско утешение. Страхувах се да не би тя да се развълнува от оскърбленията, които ми нанасяше тълпата, и с удоволствие бих скрил от нея тази гледка, за да не я огорча. Но това ми беше невъзможно и макар че нейното присъствие съдържаше малко нахалниците по време на разходките ни, тя видя достатъчно, за да може да прецени какво ставаше друг път. Дори точно когато ми беше на гости, започнаха да ме нападат и нощем в собственото ми жилище. Една сутрин нейната камериерка намери прозореца ми затрупан с камъни, хвърляни през нощта. Една тежка пейка на улицата, здраво закачена до дома, беше изтръгната, вдигната и подпряна до вратата, така ако не я забележим, първият, който отвори вратата, за да излезе, да бъде смазан. Госпожа дьо Вердъолен видя какво става. Защото извън това, в което сама се убеждаваше, нейният слуга, доверен човек, сновеше навсякъде из селото, заговорваше всички, видяха го дори с Монмулен. Тя обаче като че ли не обръщаше внимание на всичко, което ставаше с мене, не ми заговори нито за Монмулен, нито за когото и да било друго и отговаряше доста лаконично, когато аз я заговорвах понякога по този въпрос. Но очевидно убедена, че за мен най-подходящо е да отида в Англия, тя ми говори много за Хюм, който тогава беше в Париж, за неговото приятелство към мене, за желанието му да ми бъде полезен в своята страна. Време е да кажа нещичко и за този господин Хюм.

Той си беше спечелил голяма известност във Франция и особено сред енциклопедистите е трактатите си по търговия и политика и в последно време със своята „История на династията Стюарт“, единственото негово произведение, от което бях чел нещичко в превод от абат Прево. Понеже не бях чел другите му произведения, бях убеден по това, което бях чувал за него, че Хюм съчетава републиканска душа въпреки английските парадокси по отношение на лукса. Изпълнен с това предубеждение, аз гледах на цялата му апология на Карл I като на чудо на безпристрастието и имах също така високо мнение не само за неговия талант, но и за неговата честност. Желанието да се запозная с този рядък човек и да спечеля приятелството му много бе засилило

изкушението ми да отида в Англия, породено от настояванията на госпожа дьо Буфле, близка приятелка на Хюм. Когато пристигнах в Швейцария, аз получих посредством тази дама едно извънредно ласкаво писмо от него, в което, възхвалявайки възторжено гения ми, той ме канеше настойчиво да отида в Англия, предлагайки ми цялото си влияние, както и влиянието на всичките си приятели, за да направи приятно пребиваването ми там. В Мотие пък срещнах милорд маршала, съотечественик и приятел на Хюм, който потвърди доброто ми мнение за него и ми каза дори по негов повод един литературен анекдот, който му беше направил много силно впечатление и който направи същото впечатление и на мене. Уолъс, който бил писал против Хюм по повод древните народи, отсъствал, когато печатали произведението му. Хюм се нагърбил с преглеждането на коректурите и надзора над изданието. Това негово поведение беше напълно според разбиранията ми. По същия начин аз бях продавал по десет су екземпляра отпечатъците от една песен, която бяха съчинили против мене. Имах следователно всички основания да се отнеса със симпатия към Хюм, когато госпожа дьо Вердьолен ми заговори живо за приятелството, което той твърдял, че изпитва към мене, и готовността му да ми окаже гостоприемство в Англия. Защото тя се изрази именно така. Госпожа дьо Вердьолен ме покани енергично да се възползувам от неговата готовност и да му пиша. Понеже не изпитвах особено влечение към Англия и не исках да избира този изход освен в краен случай, аз отказах да пиша и да обещаю каквото и да било, но я оставих свободна да постъпи, както тя намери за добре, за да поддържа доброто разположение на Хюм към мене. Когато напускаше Мотие, тя ме остави с убеждението, след всичко, което ми бе казала за този бележит човек, че той е мой приятел, а тя с още повече основание — негова приятелка.

След заминаването ѝ Монмулен пушна в ход маневрите си и тълпата съвсем побесня. Аз обаче продължавах да се разхождам спокойно сред дюдюканията и вкусът ми към ботаниката, който се беше развил покрай доктор д'Иверноа, придаваше нов интерес на разходките ми и ме караше да обикалям страната и да събирам растения, без да се вълнувам от крясъците на тази паплач, чиято ярост се разпалваше още повече от моето хладнокръвие. Това, което ме засегна най-болезнено, беше, че семействата на моите приятели или

поне на хората, които се наричаха така, влизаха доста открито в редовете на преследвачите ми, като например д'Иверноа, без да изключва дори бащата и брата на моята Изабел, Боа дьо ла Тур, роднина на приятелката, у която бях настанен, и госпожа Жирарден, нейната етърва. Този Пиер Боа беше такъв дръвник, такъв глупак и се държа така брутално, че за да не се ядосам, реших да се надсмея над него и написах в стила на „Малкият пророк“ една брошура от няколко страници, озаглавена „Видението на Пиер от планината, наречен Ясновидеца“, в която намерих начин доста забавно да осмея чудесата, които тогава бяха най-важният претекст за преследването ми. Дю Перу отпечата брошурата в Женева, но тя нямаше кой знае какъв успех на местна почва. Ньошателците, колкото и да са остроумни, почти не чувстват атическата сол, нито подигравката, ако е малко по-тънка.

По същото време написах малко по-грижливо друго едно произведение, чийто ръкопис се намира между книгата ми, и тук се налага да разкажа сюжета му.

В разгара на преследването и на декретите срещу мене женевците се бяха особено отличили, нападайки ме с всички сили, и моят приятел Верн^[101] с истински богословско великодушие избра точно този момент, за да публикува срещу мене писма, в които си въобразяваше, че доказва, че не съм бил християнин. Тези писма, написани със самодоволен тон, бяха независимо от това доста посредствени, макар че според мълвата натуралистът Боне ги бил преработил. Въпросният Боне, макар и материалист, проявява тутакси крайна правоверност, щом се касае до мене. Естествено аз не бях изкушен да отговоря на този пасквил. Но понеже ми се я ви случай да кажа няколко думи в „Писма от планината“, аз вмъкнах една доста презрителна забележка, която страшно озлоби Вери. Той проглуши Женева с разярените си крясъци и д'Иверноа ме уведоми, че просто бил извън себе си. Малко след това излезе едно анонимно писмо^[102], написано вместо с мастило, сякаш с вода от Флегетон^[103]. В него ме обвиняваха, че съм захвърлил децата си на улицата, че съм влачел след себе си една развратница от караулните помещения, че съм бил изхабен от разврат, изгнил от сифилис и други любезности в същия дух. Не беше трудно да позная автора. Първата ми мисъл при прочитането на този пасквил беше да защитя така нареченото добро име и репутация сред хората, виждайки, че третират като редовен

посетител на бордеите човек, който не е стъпвал там през целия си живот и чийто най-голям недостатък е бил винаги, че е бил свенлив и плах като девица, виждайки, че ме представят за изгнил от сифилис, мене, който не само никога не съм боледувал от подобна болест, но, по думите на лекарите, съм устроен така, че изобщо не мога да се заразя. След като обмислих добре всичко, сметнах, че най-добрият начин да опровергая този пасквил беше да го отпечатам в града, където бях живял най-дълго, и го изпратих на Дюшен, за да го публикува дословно, с предисловие, в което назовавах автора Верн, и с няколко кратки бележки изяснявах фактите. Не се задоволих само с отпечатването на този парцал, а го разпратих на няколко души, между другото и на принц Людовик Вюртенбергски, който се беше държал много мило с мене и с когото си пишех. Този принц, дю Перу и други, изглежда, се усъмниха, че Верн е автор на пасквила, и ме осъдиха, че съм го обвинил без доказателства. Техните забележки ме накараха да се замисля и аз писах на Дюшен да унищожи пасквила. Ги ми писа, че го е унищожил. Не зная какво е сторил всъщност. Установих в толкова случаи лъжливостта му, че и този път нямаше да се учудя, ако лъже. Оттогава ме забули такъв мрак, че ми е невъзможно да се добера до истината.

Господин Верн понесе обвинението за пасквила много сдържано, удивителна реакция за човек, който не е заслужил това, като се има предвид каква ярост бе проявил по-рано. Той ми писа две-три умерени писма, чиято цел, струва ми се, беше да се опита да разбере от отговорите ми до каква степен съм осведомен и дали притежавам някакво доказателство срещу него. Аз му писах две кратки, сухи и сурови по съдържание, но учтиви по форма писма, които не го разгневиха. При третото му писмо, виждайки, че се стреми да установи един вид кореспонденция, аз вече не му отговорих. Той накара д'Иверноа да говори с мене. Госпожа Крамер изрази в писмо до дю Перу сигурността си, че пасквилът не е бил от Верн. Всичко това съвсем не разколеба твърдото ми убеждение. Но понеже в крайна сметка можех и да се лъжа и в такъв случай дължах на Верн лично извинение, замолих д'Иверноа да му предаде, че ще му го направя в каквато иска форма, ако може да ми посочи истинския автор на пасквила или поне да ми докаже, че не е той. Направих нещо повече. Давайки си сметка, че в края на краищата, ако той не е виновен, нямам

право да искам от него да ми доказва каквото и да било, реших да пиша в едно доста обширно изложение съображенията за моето подозрение и да ги подложам на преценката на арбитър, когото Верн да не може да отхвърли. Не бихте отгатнали кого избрах за арбитър? Съвета на Женева. В края на изложението си заявих, че ако, след като го проучи и направи необходимите разследвания, които бе в състояние да проведе успешно, съветът се произнесе, че Вери не е автор на пасквила, аз веднага най-искрено ще повярвам в това, ще отида да се хвърля в краката му и ще го моля за прошка, докато ми прости. Смея да твърдя, че никога моята пламенна любов към справедливостта, никога честността и душевното ми благородство, никога увереността, че любовта към правдата е вродена у всички, не се проявиха по-пълно и по-осезателно, отколкото в това мъдро и трогателно изложение, в което, без да се колебая, избрах най-неумолимите си врагове за арбитри между клеветника и мене. Прочетох го на дю Перу. Той бе на мнение, че не трябва да го изпращам. Аз не го изпратих. Посъветва ме да изчакам доказателствата, които Верн обещавахе да даде. Аз останах да чакам и още ги чакам. Посъветва ме да мълча междуременно. И аз млъкнах и ще мълча до края на живота си, осъден от всички, че съм хвърлил на Верн тежко, невярно и недоказано обвинение, макар че дълбоко в себе си съм уверен, убеден, както в собственото си съществуване, че именно той е автор на пасквила. Моето изложение се намира у дю Перу. Ако някога то излезе наяве, читателите ще видят основанията ми и ще опознаят, надявам се, душата на Жан-Жак, която моите съвременници толкова малко пожелаха да опознаят.

Време е да стигна до катастрофата, връхлетяла ме в Мотие, и до заминаването ми от Вал дьо Травер след две години и половина престой там и осем месеца твърдо и непоколебимо понасяне на най-недостойно отношение към мене. Невъзможно ми е да си припомня ясно, с всички подробности тази неприятна епоха. Но читателят ще ги намери в изложението, което публикува дю Перу и за което ще говоря впоследствие.

След отпътуването на госпожа дьо Вердъолен страстите се разгоряха още по-силно и въпреки повторните кралски грамоти, въпреки кастелана^[104] и местните магистрати, народът, смятайки ме най-чистосърдечно за антихрист и виждайки, че не се стряскам от напразните крясъци, пожела, изглежда, най-сетне да стигне до

насилническите действия. Вече по улиците камъните се търкаляха подир мене, хвърляни обаче все още доста отдалеч, за да могат да ме докоснат. Най-сетне през нощта на панаира в Мотие, в началото на септември, бях нападнат в жилището си, и то така, че животът на обитателите му да бъде застрашен.

В полунощ чух страшен шум в закритата тераса зад къщата. Градушка от камъни, хвърляни срещу прозореца и вратата към тази тераса, заваляха с такъв трясък, че кучето ми, което спеше там и се разлая, млъкна от ужас и се сви в един ъгъл, ръмжейки и дращейки дъските, за да се скрие. Ставам, като чувам шума. Тъкмо се каня да изляза от стаята си, за да отида в кухнята, и един камък, запратен силно, счупва прозореца на кухнята, прекосява я, блъсва вратата на стаята ми и се изтърколва до кревата ми. Ако бях избързал само със секунда, щеше да ме удари в стомаха. Реших, че са вдигали шум, за да ме привлекат, и че са хвърлили камъка, за да ме пресрещне при излизането ми. Скачам в кухнята. Намирам там Терез, също станала, тя изтичва разтреперана към мене. Прилепваме се до една стена извън обсега на прозореца, за да избегнем камъните и да обсъдим какво да правим. Ако излезехме да викаме за помощ, сигурно щяха да ни претрепят. За щастие прислужницата на стареца, който живееше в долния етаж, се събудила от шума и изтичала да извика кастелана, с който живеехме врата срещу врата. Той скача от леглото си, навлича набързо домашната си роба и идва мигом със стражата, която поради панаира обикаляла тази нощ и се намирала съвсем наблизо. Кастеланът така се ужаси от щетите, че побледня, а като видя камъните в галерията, извика: „Господи! Цяла кариера!“

Като огледахме долния етаж, видяхме, че вратичката на едно дворче е била издънена и са се опитвали да влязат в къщата през терасата. Разследвайки защо стражата не е забелязала или поне не е възпрепятствала това нападение, се установи, че хората от Мотие настоявали те да дежурят, макар че било ред на друго село. На другия ден кастеланът изпрати доклад в държавния съвет, който два дни покъсно му заповяда да разследва случая, да обещае пълна тайна и възнаграждение на хората, които обадят виновниците, и да постави междувременно, за сметка на краля, стражи пред моята и неговата къща, която беше в съседство. На следния ден полковник Пюри, главният прокурор Мьорон, кастеланът Мартине, бирникът Гине,

ковчежникът д'Иверноа и неговият баща, с една дума, най-изтъкнатите хора в селото дойдоха да ме посетят и всички заедно настояха да отстъпя пред бурята и да изляза макар временно от тази енория, където не можех вече да живея нито безопасно, нито с чест. Забелязах даже, че кастеланът, уплашен от изстъпленията на това обезумяло население и страхувайки се да не се насочат и към него, щеше да бъде много доволен, ако си замина колкото се може по-бързо, за да няма повече главоболието да ме покровителства и за да може да се отдалечи и той, както впрочем стори след заминаването ми. Аз отстъпих дори без особено усилие. Зрелището на народната омраза така разкъсваше сърцето ми, че не можех повече да издържа.

Можех да избира не едно убежище. След завръщането на госпожа дьо Вердъолен в Париж в няколко свои писма тя ми спомена за някой си Уолпъл, когото наричаше милорд; той взел много присърце съдбата ми и ми предлагал убежище в едно от владенията си. Тя ми описваше така привлекателно това убежище и с такива подробности жилището и прехраната, че явно този проект бе много обсъждан между нея и милорд Уолпъл. Милорд маршалът винаги ме бе съветвал да се оттегля в Англия или Шотландия и също ми предлагаше убежище в своите владения. Но той ми предлагаше и друго, което ме привличаше още повече, близо до себе си, в Потсдам. Той наскоро бе споделил с мене какво му бил казал кралят за мене — един вид покана да отида там, а и херцогиня дьо Сакс-Гота толкова разчиташе, че ще замина там, че настояваше да се отбия при нея по пътя и да остана известно време в дома ѝ. Но аз толкова обичах Швейцария, че не можех да се реша да я напусна, докато имах и най-малката възможност да живея в нея. Използвах момента, за да изпълня един проект, с който се занимавах от няколко месеца и за който още няхах възможност да спомена, за да не прекъсвам нишката на разказа си.

Възнамерявах да се настани на остров Сен-Пиер, владение на болницата в Берн, посред езерото Биен. При един излет, който направихме пеш предишното лято заедно с дю Перу, ние посетихме острова и аз така бях очарован от него, че през цялото време след това си мечтаех как бих могъл да се заселя там. Най-голямата пречка беше обстоятелството, че островът принадлежеше на бернчани, които преди три години ме бяха най-позорно изгонили от страната си, и освен че моята гордост не ми позволяваше да се върна при хора, които ме бяха

приели толкова лошо, имах основание да се опасявам, че и на този остров нямаше да ме оставят на мира, както не ме бяха оставили в Ивердъон. Бях се посъветвал по този въпрос с милорд маршала, който, мислейки като мене, че бернчани много ще се радват, ако се самозаточа на този остров, където ще ме държат като заложник срещу произведенията, които отсега нататък бих пожелал да напиша, разучи настроенията им чрез някой си Стюрлер, бивш негов съсед в Коломбие. Стюрлер се обърна към управниците и получил отговора им, увери милорд, че бернчани, срамуващи се от миналото си поведение, с удоволствие биха посрещнали заселването ми на остров Сен-Пиер и нямало да ме закачат. От още по-голяма предвидливост, преди да поема риска да се заселя там, аз събрах отново сведения посредством полковник Шайе, който ме увери в същото. И понеже бирникът на острова бе получил от господарите си нареждане да ми даде подслон, сметнах, че не рискувам нищо, като се настаня в дома му с негласното съгласие както на властите, така и на собствениците. Защото не можех да се надявам, че господата от Берн ще признаят открито несправедливото си държане спрямо мене и да престъпят по този начин най-ненарушимия принцип на всички владетели.

Остров Сен-Пиер, наричан в Ньошател Могилата и разположен посред Биенското езеро, има почти половин левга обиколка. Но върху това малко пространство той доставя всички основни продукти за прехраната. На него има ниви, ливади, овощни градини, горички, лозя и всичко благодарение на разнообразния планински терен е разпределено така живописно, че различните части, разкриващи се постепенно, се подчертават взаимно и островът изглежда по-голям, отколкото е в действителност. Една доста висока тераса заема западната част, обърната към Глерес и Бонвил. Върху нея са насадени дървета, образуващи дълга алея, пресечена по средата с обширен павилион, където по време на гроздобер се събират неделен ден от съседните брегове, за да танцуват и да се забавляват. На острова има една-единствена къща, но обширна и удобна, в която живее бирникът. Тя е разположена в една падинка, на завет от ветровете.

На пет-шестстотин стъпки от този остров, от южната му страна, има друг много по-малък, необработваем и пуст, който сякаш е бил откъснат от бурите от големия, и сред камънаците му растат само върби и диви мушмули. Сред тях обаче има една много приятна

издигната площадка, покрита с трева. Езерото има почти правилна овална форма. Неговите брегове, не толкова богати, колкото бреговете на Женевското и Ньошателското езеро, все пак образуват много живописна рамка, особено в западната част, която е доста населена и засадена с лозя в подножието на планинска верига, почти като в Кот-Роти, само че тия лозя не дават толкова хубаво вино. Като тръгнете от юг на север, ще видите околностите на Сен-Жан, Бонвил, Биен и Нидо в края на езерото, изпъстрени с живописни селца.

Това убежище си бях избрал и там реших да се установя, напускайки Вал-дьо-Травер^[105]. Този избор толкова подходеше на миролюбивия ми нрав, на необщителния ми и неактивен характер, че е една от най-сладките мечти, към които най-много съм се пристрастявал. Струваше ми се, че на този остров ще бъда по-откъснат от хората, защитен от оскърбленията им, по-забравен от тях, с една дума, по-свободно отдаден на безделие и съзерцание. Бих желал да бъда така тясно затворен в този остров, че да нямам вече никаква връзка с другите смъртни, и не може да се отрече, че взех всички възможни мерки, за да не бъда принуден да го поддържам.

Единственият проблем беше прехраната, защото поради скъпотията на хранителните продукти и мъчния превоз животът в този остров е скъп и там човек зависи напълно от благоволенieto на бирника. Това затруднение бе отстранено от едно споразумение, което дю Перу бе така добър да склучи с мене, нагърбвайки се с ролята на дружеството, което беше предприело, а впоследствие изоставило отпечатването на събраните ми съчинения. Аз му предадох всички материали за това издание. Подредих ги с оглед на това и ги разпределих в томове. Поех и задължението да му предам мемоарите за живота си и му прехвърлих правата си над всичките ми книжа с изричното условие да ги използва след смъртта ми, понеже държах да завърша безбурно жизнения си път, без повече да карам обществото да си спомня за мене. Благодарение на това споразумение пожизнената пенсия, която той се нагърбваше да ми изплаща, щеше да бъде достатъчна за прехраната ми. След като си бе възвърнал всички владения, милорд маршалът също ми предложи такава рента в размер на хиляда и двеста франка, но аз приех само половината. Той пожела да ми изпрати парите, но аз отказах, защото не знаех в какво да ги вложам. Приведе парите на дю Перу, в чиито ръце останаха, и той ми

плаща пожизнената рента според уговорените с учредителя условия. Договорът ми с дю Перу, пенсията от милорд маршала, двете трети от които щеше да получава Терез след смъртта ми, и рентата от триста франка от Дюшен щяха да ми осигурят почтено съществуване както на мене, така и на Терез след смъртта ми, понеже щях да ѝ оставя седемстотин франка рента от пенсията на Рей и на маршала. Така че нямаше вече да се страхувам да не умрем от глад нито тя, нито аз. Но писано е било чувството ми за чест да ме принуди да се откажа от всички средства, които съдбата или собственият ми труд бяха поставили на мое разположение, и ще умра също така беден, както съм живял. Сами ще прецените дали можех, ако не бях последният безчестник, да удържа споразумения, които враговете ми винаги са се погрижвали да направят отвратителни, отнемайки ми всяка друга възможност за препитание, за да ме принудят да приема безчестието. Как биха могли да се съмняват какво решение ще взема при такъв избор. Те винаги са съдили за сърцето ми по собствените си сърца.

Осигурен относно средствата за съществуване, аз няхах никаква друга грижа. Макар че бях оставил в обществото свободно поле за неприятелите си, благородното въодушевление, породило произведенията ми, и неотстъпната вярност на принципите ми бяха свидетелство за душата ми, съответстващо на представата, която даваше за моята същност цялото ми държане. Няхах нужда от друга защита срещу клеветниците. Те можеха да рисуват под мое име друг човек. Но бяха способни да измамат само тия, които желяеха да бъдат измамани. Можех да им предоставя да направят от край до край разбор на живота ми. Сигурен бях, че зад грешките и слабостите ми, зад моята неспособност да понасям каквото и да било иго, ще открият винаги един честен, добър, незлобив човек, негоден за ненавист, негоден за завист, готов да признае собствените си прегрешения, още по-готов да забрави хорските, търсец винаги щастието в нежните, топли чувства и проявявайки във всичко искреност, стигаща до неблагоприятие, до най-невероятно безкористие.

Аз се сбогувах, така да се каже, с моя век и с моите съвременници, сбогувах се с обществото, затваряйки се на този остров до края на дните си. Защото моето решение беше такова и именно тук разчитах да осъществя най-сетне най-свидния си проект за безделен живот, на който безплодно бях посветил дотогава малкото активност,

отредена ми от небето. Този остров щеше да се превърне за мене в остров Папимания^[106], блажената страна, в която се спи.

Там правят и нещо повече, в безделие живеят...^[107]

Това „повече“ беше всичко за мен, защото винаги съм съжалявал малко за съня. Безделието ми стига и ако не правя нищо, предпочитам да сънувам буден, отколкото спящ. Понеже възрастта на романтичните проекти беше отминала и димът на тщеславието по-скоро ме замая, отколкото ме поласка, оставаше ми последната надежда да живея — без никаква принуда, във вечно безделие. Такъв е животът на блаженопочившите на онзи свят, а аз занапред щях да вкусвам това върховно блаженство на тоя.

Хората, които ме упрекват в толкова противоречия, няма да пропуснат да съзрат и тук още едно. Казах, че безделието в салоните ми ги прави непоносими, а ето че търся усамотение само за да се отдам на безделие. Такъв съм, няма що. Ако виждате противоречие, то се дължи на природата, а не на мене. Но противоречието е толкова малко, че именно поради него съм верен на себе си. Безделието в салоните е убийствено, защото е принудително. Безделието в усамотението е пленително, защото е свободно и доброволно. В една компания ми е неприятно да не правя нищо, защото съм принуден да не правя нищо. Трябва да стоя закован на стола или прав, забит като кол, без да мръдна нито крак, нито ръка, без да посмея да се затичам, да подскоча, да запея, да извикам или дори да махна с ръка, ако ми се прииска, не смеейки дори да мечтая, изпитвайки едновременно цялото отегчение от безделието и същевременно изтерзан от принудата. Задължен да внимавам във всички глупости, които се казват, и във всички комплименти, които се разменят, както и да изморявам непрекъснато главата си, за да не пропусна да вмъкна на свой ред някоя двусмислица или лъжа. И вие наричате това безделие? То е каторжна работа.

Безделието, което ми е по сърце, не е безделие на празноскитащ, който стои със скръстени ръце в пълно бездействие и мисли точно толкова, колкото и работи. То е едновременно безделието на дете,

което постоянно се движи, макар и да не прави нищо, или на някой бърборко, чиято мисъл се рее на воля, докато ръцете му си почиват. Обичам да се занимавам с дреболии, да започвам стотици неща и да не завършвам нито едно, да се движа насам-натам, както ми се прииска, да променям ежечасно проектите си, да проследявам всички лъкатушения на някоя муха, да се мъча да изтръгна някоя скала, за да видя какво има под нея, да се хвърлям пламенно в работа, за която са нужни десет години, и да я изоставям без съжаление след десет минути, да зяпам най-сетне цял ден без ред и без система, като следвам за всичко само моментната си прищявка.

Ботаниката, така както винаги съм я схващал и под каквато форма бях започнал да се пристрастявам към нея, беше тъкмо едно безделно занимание, способно да запълни всичките ми свободни часове, без да остави място за бълнуванията на въображението ми или за скуката на пълното безделие. Да скитам нехайно из горичките и по полето, да откъсвам машинално тук или там ту цвете, ту клонка, да събирам растенията почти наслуки, да наблюдавам хиляди и хиляди пъти едни и същи неща винаги със същия интерес, защото винаги ги забравях, така можех да прекарам цяла вечност, без да се отегча нито за миг. Колкото и изящна, колкото и възхитителна, колкото и различна да е структурата на растенията, тя не привлича достатъчно невежото око, за да събуди любознателността му. Постоянната аналогия и същевременно удивителното разнообразие в устройството им изпълва с възторг само хората, които имат вече известна представа за растителния свят. Другите изпитват само глупаво и еднообразно възхищение пред вида на всички тия съкровища на природата. Те не забелязват никакви подробности, понеже дори не знаят какво трябва да гледат, а не виждат също така и цялото, защото нямат никаква представа от веригата съотношения и комбинации, която поразява с чудесата си ума на наблюдателя. Аз се намирах, а и липсата на памет ме задържаше винаги на този щастлив етап, когато знаех достатъчно малко, за да ми се вижда всичко ново, и достатъчно много, за да откликвам на всичко. Различните почви, на които островът, макар и малък по площ, беше разделен, ми предлагаха достатъчно разнообразни растения, за да ги проучвам и да се развличам цял живот. Не исках да оставя нито един стрък трева, без да го проуча, и се канех

вече да съставя огромен сборник от любопитни наблюдения *Floa Petrinsularis*^[108].

Извиках Терез да дойде с книгите и вещите ми. Постъпихме на пансион у бирника. Сестрите на жена му живееха в Нидо и ѝ идваха една след друга на гости, така че Терез си имаше компания. Там изпитах този спокоен начин на живот, по който бих желал да прекарам съществуването си, и склонността, която изпитах към него, послужи само да ме накара да почувствам по-остро горчивината на живота, който трябваше да вода много скоро след това. Винаги съм обичал страстно водата и нейният вид ме потапя в пленителна замечтаност, макар и често пъти без определен обект. Никога не пропусках още съставането си, ако времето беше хубаво, да изтичам на терасата, за да вдъхна здравословния свеж утринен въздух и да зарея очи в хоризонта на това красиво езеро, чиито брегове и ограждащите го планини омайваха погледа ми. Не намирам по-достойна възхвала на божеството от безмълвното възхищение, предизвикано от съзерцанието на мирозданието и не непременно изразено с определени постъпки. Разбирам защо жителите на градовете, които виждат пред себе си само стени, улици, престъпления, са лишени от дълбока вяра. Но не мога да разбера как селяните и особено самотниците могат да не вярват. Как душата им стотици пъти дневно не се възнася с възторг към създателя на чудесата, които ги поразяват. Колкото до мене, особено при ставането ми, разбит от безсъние, отдавнашният ми навик ме довежда до тия възвишени чувства, които съвсем не ми налагат умората да разсъждавам. Но за това е необходимо да имам пред очите си пленителната гледка на природата. В стаята си аз се моля по-рядко и по-сухо. Но при вида на един красив пейзаж се чувствам развълнуван, без да мога да кажа от какво. Прочетох някъде, че един мъдър епископ, обхождайки епархията си, срещнал старица, която, вместо каквато и да е молитва, казвала само: „О!“ Той ѝ казал: „Майко, продължавайте да се молите така. Вашата молитва струва повече от нашите.“

Тази най-добра молитва е и моята.

След закуска бързах да напиша, чумерейки се, няколко злополучни писма, жадувайки за блажения миг, когато изобщо няма да пиша никому. Суетях се малко около книгите и книжата си, разпаковайки и подреждайки ги по-скоро, отколкото да ги чета, и това подреждане, което се беше превърнало за мене в нещо като тъкането

на Пенелопа, ми доставяше удоволствието да позяпам няколко мига. Скоро ми омръзваше и аз изоставях това занимание, за да прекарам останалите три-четири часа от сутринта в изучаване на ботаника, главно по системата на Линея, към която така се пристрастих, че не можах да се излекувам дори след като осъзнах абсурдността ѝ. Този голям наблюдател е според мене единственият ведно с Лудвиг, който е видял ботаниката като натуралист и философ. Но я е изучавал премного в хербарии и градини и недостатъчно сред самата природа. Аз пък използвах за градина целия остров и щом станеше нужда да направя някое наблюдение или да го проверя, изтичвах в горичките или в ливадите с книга под мишница. Там се просвах на земята близо до въпросното растение, за да го разгледам на място, без да бързам. Този метод ми беше от голяма полза, за да опозная растенията в естественото им състояние, преди да са били култивирани и изменени от човешката ръка. Казват, че Фагон, пръв лекар на Луи XIV, който познавал отлично и назовавал по име всички растения в кралската ботаническа градина, бил толкова невеж в полето, че не разпознавал нищо. Аз пък точно обратното: познавам нещичко от създаденото от природата, но абсолютно нищо, излязло из ръцете на градинаря.

Що се отнася до следобедите, предоставях ги всецяло на волния си, нехаен нрав, следвайки най-безразборно моментните си подтици. Често, когато нямаше вятър, още щом ставах от масата, се хвърлях сам в малката лодка, която бирникът ме бе научил да карам само с едно весло. Влизах навътре в езерото. Моментът, когато се откъсвах от брега, ми доставяше такава радост, че просто се разтрепервах, макар и да ми е невъзможно нито да определя, нито да разбере причината, освен може би тайното блаженство, че в това състояние съм извън досега на злосторниците. Носех се после сам по езерото, приближавайки се понякога до брега, но без никога да слизам. Често, оставяйки лодката на вълните и вятъра, аз се отдавах на безпредметни мечти, които, макар и глупави, не бяха лишени от очарование. Понякога възкликвах разнежен: „О, природо! О, майко! Ето ме единствено под твое покровителство. Тук няма нито един ловък и лъжлив човек, който да се вмъкне между мене и тебе!“ Отдалечавах се по този начин на около половин левга от земята. Защо това езеро не бе океанът? Обаче, за да угодя на кучето си, което не обичаше толкова колкото мене дългите престои във водата, обикновено разходката ни

имаше една цел — отбивахме се на малкия остров, разхождахме се един-два часа там или аз се просвах на тревата на върха на хълма, за да се любувам до насита на езерото и околностите, за да разглеждам и анализирам всички растения, до които стигаше ръката ми, и за да строя, подобно нов Робинзон, въображаемо жилище на този малък остров.

Много обикнах тази могилка. Колко горд се чувствах, когато можех да заведа на разходка там Терез с жената на бирника и нейните сестри, че съм техен кормчия и водач! Занесохме тържествено зайци, за да го населим. Още един празник за Жан-Жак! Това племе направи острова още по-интересен за мене. Отивах по-често и с по-голямо удоволствие там, за да търся следите от развитието на новите му жители.

Прибавях към тия развлечения още едно, което ми напомняше приятния живот в Шармет и за което есенният сезон ме подканваше особено настойчиво — това беше една от земеделските грижи за събиране на зеленчуците и плодовете. За Терез и за мен беше истинско удоволствие да я споделим със съпругата на бирника и нейното семейство. Спомням си, че един бернчанин, господин Киркебергер, ми дойде на гости и ме завари кацнал на едно високо дърво, препасан с торба, така препълнена вече с ябълки, че не можех да мръдна. Не ми беше неприятна тази среща и няколко други подобни. Надявах се, че бернчани, свидетели на начина, по който запълвах свободното си време, нямаше да помислят вече да нарушат спокойствието ми и ще ме оставят на мира в усамотението ми. Бих предпочел да съм заточен тук по тяхна воля, а не по моя. Тогава щях да бъда сигурен, че няма да смутят мирния ми живот.

Ето още едно признание, което предварително съм сигурен, че читателите няма да повярват, упорствайки да съдят винаги за мене по самите себе си, макар и да са били вече принудени да видят в живота ми хиляди вътрешни пориви, които съвсем не приличат на техните. Най-странното е, че отричайки ми всички положителни или неутрални чувства, които те не изпитват, винаги са готови да ми припишат най-чудовищни, каквито изобщо не би могло да храни нито едно човешко сърце. Тогава им се вижда напълно естествено да ме поставят в противоречие с природата или да ме изкарат урод, какъвто не може да се срещне. Нищо абсурдно не им се вижда невероятно, стига само да

ме очерни. Нищо необичайно не им се струва възможно, ако ми прави чест.

Но каквото и да мислят и казват, аз ще продължавам да излагам искрено какво е бил, какво е направил и какво е мислил Ж.-Ж. Русо, без да обяснявам, нито да оправдавам особеността на чувствата и мислите му, нито да издирвам дали и други са мислили като него. Аз така обикнах остров Сен-Пиер и животът в него така ми подходеше, че понеже всичките ми желания намираха удовлетворение в неговите предели, пожелах изобщо да не го напускам никога. Посещенията, които трябваше да правя в съседство с острова, пътуванията, които се налагаха, до Ньошател, до Биен, до Ивердъон или Нидо, предварително изморяваха въображението ми. Един ден, прекаран извън острова, ми се струваше откраднат от щастието ми и да изляза извън рамките на това езеро, означаваше за мене излизане от моята стихия. Впрочем опитът от миналото ме беше направил боязлив. Достатъчно беше нещо приятно да приласкае сърцето ми и трябваше да очаквам да го загубя, затова горещото ми желание да свърша дните си на този остров беше неделимо от страха ми, че ще бъда принуден да го напусна. Бях свикнал да сядам всяка вечер на брега, особено когато езерото беше бурно. Изпитвах необяснимо удоволствие, наблюдавайки вълните, които се разбиваха в краката ми. Представях си метежния свят и спокойствието на моето жилище. И се умилявах понякога от тази приятна мисъл до такава степен, че от очите ми се стичаха сълзи. Този покой, на който се наслаждавах възторжено, беше смутен само от тревогата да не би да го загубя. Но тази тревога беше толкова силна, че едва ли не отравяше насладата. Чувствах положението си толкова несигурно, че не смеех да се уповавам на него. „Ах — казвах си аз, — защо не бих могъл да заменя свободата да изляза оттук, за която никак не държа, срещу увереността, че ще мога да остана тук завинаги. Вместо да ме търпят по милост, защо не ме задържат насила? Хората, които едва ме понасят, могат всеки миг да ме изпъдят и мога ли да се надявам, че моите преследвачи, виждайки ме щастлив тук, ще ме оставят да се радвам още на това щастие? Ах! Малко е да ми разрешат, бих желал да ме осъдят да живея тук, бих желал да бъда задължен да остана, за да не бъда принуден да напусна“. Хвърлях завистливи погледи на щастливия Мишели Дюкре, който, необезпокояван в замъка Арберг, трябваше само да пожелае да бъде щастлив, за да бъде

действително щастлив. Най-сетне, понеже постоянно се занимавах с тия мисли и с тревожните предчувствия за нови бури, винаги готови да се разразят над мене, стигнах дотам, че закопнях невероятно горещо да ми определят този остров за вечен затвор, вместо да търпят само присъствието ми на него, и мога да се закълна, че ако подобна присъда зависеше единствено от мене, щях да я издам с най-голяма радост, предпочитайки хиляди пъти необходимостта да прекарам целия си живот тук пред опасността да бъда изгонен.

Това опасение не остана дълго напразно. Точно когато най-малко очаквах, получих едно писмо от байито на Нидо, под чиято власт се намираще островът. С това писмо той ми заповядваше от името на техни превъзходителства да напусна острова и владенията им. Стори ми се, че сънувам, докато го четях. Нищо по неестествено, по-нелогично и по-неочаквано от тази заповед: защото самият аз считах предчувствията си за опасения на подплашен от неволите човек, а не като предвиждане, което би могло да има най-малкото основание. Мерките, които бях взел, за да си осигуря мълчаливото съгласие на властта, обстоятелството, че ме бяха оставили спокойно да се настаня там, посещенията на няколко бернчани и даже на самия байи, който ме отрупа с внимание и грижи, суровият сезон, по време на който беше варварско да се прогонва болен човек, всичко това ме накара да повярвам заедно с много други хора, че тази заповед се дължи на някакво недоразумение и че злонамерени хора бяха използвали нарочно периода на гроздобера и разпускането на Сената, за да ми нанесат ненадейно този удар.

Ако се бях вслушал в първия си изблик на негодувание, щях да тръгна начаса. Но къде да отида? Какво щеше да стане с мене пред прага на зимата, без цел, без да съм се подготвил, без водач, без кола? За да не захвърля всичко: и книжа, и дрехи, и покъщнина, необходимо ми беше време, а в заповедта не се казваше дали ми дават време, или не. Непрекъснатият низ от нещастия сломяваше вече смелостта ми. За пръв път почувствах, че вродената ми гордост се огъва под ярема на необходимостта, и въпреки протестите на сърцето ми трябваше да се унижа и да искам отсрочка. Обърнах се към господин дьо Графенрид, който ми беше изпратил заповедта, за да определи срока. В писмото му се чувстваше толкова силно неодобрение от тази заповед, която ми пращаше с най-голямо съжаление, и уверенията в болка и почит, с

които то бе изпълнено, ми се сториха топло подканваме да му говоря с открито сърце. Аз го сторих. Нито миг не се съмнявах, че писмото ми ще отвори очите на тия безчестни хора за варварското им държане спрямо мене и ако не отменяха тази толкова жестока заповед, щяха поне да ми дадат приемлив срок, може би цялата зима, за да се подготвя за заминаването и за да избира убежище.

Очаквайки отговора, започнах да разсъждавам върху положението си и да обмислям какво решение да взема. Виждах толкова затруднения от всички страни, огорчението ми беше толкова силно, здравето ми в този момент беше толкова разклатено, че напълно отпаднах и в резултат на унието загубих и малкото душевна сила, за да потърся най-правилен изход от тъжното си положение. В което и убежище да се скриех, ясно беше, че не мога да убягна от двата начина, които бяха възприели, за да ме прогонят: единият, насъсквайки чрез подмолни интриги простолюдието срещу мене, вторият, изгонвайки ме официално, без да изтъкнат каквато и да било причина. Не можех следователно да разчитам на нито едно сигурно убежище, освен ако отидех да го търся по-далеч, отколкото ми позволяваха силите и сезонът. Тъй като всичко това ме върна към мислите, които ме занимаваха напоследък, аз не само се осмелих да изкажа пожелание, но и предложих да разполагат с мене, като ме държат в непрекъснато пленничество, а не да ме карат да скитам непрестанно по земята, прогонвайки ме последователно от всички убежища, които си избира. Два дни след първото писмо написах второ до господин дьо Графенрид, умолявайки го да изложи предложението ми на техни превъзходителства. Отговорът от Берн на едното и на другото ми писмо беше една заповед, с която най-изрично и грубо ми нареждаха да напусна в срок от двадесет и четири часа острова на републиката и никога да не стъпвам там под страх от най-сурово наказание.^[109]

Този момент беше ужасен. Изживявал съм по-късно и по-големи тревоги, но никога не съм бил по-затруднен. Най-много ме наскърби обстоятелството, че бях принуден да се откажа от проекта, поради който най-вече желях да прекарам зимата на острова. Време е да разкажа съдбоносната случка, която беше върхът на злочестините ми и увлече заедно с моето проваляне цял един нещастен народ, чиито зараждащи се добродетели обещаваха да достигнат един ден славата на Спарта и Рим.

Бях споменал за корсиканците в „Обществен договор“ като за млад народ, единствен в Европа, неизхабен от законодателството, и бях изтъкнал големите надежди, които вдъхва подобен народ, ако има щастието да намери мъдър ръководител. Произведението ми бе прочетено от няколко корсиканци, които не останаха безразлични към почтителния начин, по който говорех за тях, и понеже точно тогава се занимаваха с установяването на тяхната република, ръководителите им решиха да поискат мнението ми във връзка с това важно начинание. Някой си господин Бутафоко, представител на едно от първите семейства в страната и френски капитан в кралския италиански полк, ми писа по този повод и ми изпрати някои материали, които му бях поискал, за да се запозная с историята на неговия народ и с положението в страната. Паоли^[110] също ми писа няколко пъти и макар и да чувствах, че подобно начинание е свръх силите ми, аз сметнах, че не мога да им откажа съдействието си за толкова важно и хубаво дело, след като събера всички необходими сведения, които ми бяха нужни за тази цел. В такъв смисъл отговорих на единия и на другия и нашата кореспонденция продължи до заминаването ми.

Точно в същото време узнах, че Франция изпраща войски в Корсика и че е сключила договор с Генуа. Този договор и изпращането на войски ме обезпокоиха и без да подозирам още, че имам някаква връзка с всичко това, сметнах за невъзможно и смешно да се заемам със задача, изискваща пълно спокойствие, а именно устройването на един народ точно в момента, когато може би щеше да бъде заробен. Не скрих опасенията си от господин Бутафоко, но той ме успокои с уверението, че ако в този договор има клаузи, противни на свободата на неговия народ, един толкова добър гражданин като него не би останал, според думите му, на служба на Франция. И наистина усилията му за законодателството на Корсика и тесните му връзки с Паоли не оставяха никакво съмнение по отношение на него, а когато узнах, че пътува често до Версай и Фонтенбло и че бил във връзка с дьо Шоазьол, заключих само едно: че има сигурни сведения за истинските намерения на френския двор и ми дава да ги подразбера, но не иска да говори открито за тях в писмата си.

Всичко това ме успокояваше отчасти. Но тъй като не разбирах нищо от това изпращане на френски войски и не можех разумно да допусна, че те са там, за да закрилят свободата на корсиканците, като

че ли те не бяха напълно в състояние да се защищават сами срещу генуезците, не можех да се успокоя напълно, нито да се занимавам сериозно с предложеното законодателство, докато нямам солидни доказателства, че всичко това не е някаква игра, за да се погаврят с мене. Много ми се щеше да се срещна с господин Бутафоко. Това беше единственият начин да измъкна обясненията, от които се нуждаех. Той ме накара да се надявам, че ще се видим и аз зачаках най-нетърпеливо. Колкото до него, не знаех дали действително възнамеряваше да се срещнем, но дори и да беше така, сполетелите ме нещастия щяха да ми попречат.

Колкото повече размишлявах върху това предложение, колкото повече се вдълбочавах в проучването на материалите, с които разполагах, толкова повече чувствах необходимостта да изуча отблизо и народа, който щях да устройвам, и земята, на която той живееше, и всички условия, с които трябваше да бъде съобразено учредяването. С всеки изминат ден се убеждавах, че ми е невъзможно да придобия отдалеч всички необходими познания, които трябваше да ми служат за ръководно начало. Писах това на господин Бутафоко. Той го осъзна сам и макар и да не бях още решил да отида в Корсика, много се занимавах как да извърша това пътуване. Говорих с господин Дастие, който бе служил някога на този остров под ръководството на господни дьо Майбоа и сигурно го познаваше. Той не спести никакви доводи, за да ме отклони от намерението ми, и признавам, че страхотното му описание на корсиканците и страната им охлади много желанието ми да отида да живея сред тях.

Но когато преследванията в Мотие ме доведоха до мисълта да напусна Швейцария, това желание се събуди отново с надеждата, че ще намеря най-сетне при тези островитяни спокойствието, което не ми даваха да вкуся никъде. Само едно нещо ме плашеше в това пътуване: неспособността и отвращението, които съм проявявал винаги към активния живот, на който щях да се обрека. Създаден да размишлявам на воля в усамотение, аз съвсем не бях създаден да говоря, да действам и да обсъждам различни проблеми между хората. Природата, надарявайки ме с първото, ми бе отказала второто. А аз чувствах, от друга страна, че дори да не участвам пряко в обществения живот, щях да бъда принуден веднага след пристигането си в Корсика да споделя нетърпението на народа и твърде често да се съветвам с водачите му.

Самата цел на пътуването ми налагаше не да търся усамотение, но, напротив, да издиря сред народа сведенията, които ми бяха необходими. Ясно беше, че няма да мога вече да разполагам със себе си и увлечен против волята си във вихрушка, за която не съм създаден, ще водя живот, съвсем противен на склонностите ми, и няма да се покажа в най-добрата си светлина. Предвиждах, че не съумявайки с присъствието си да потвърдя убеждението, което може би книгите ми им бяха създали, аз щях да подроня авторитета си при корсиканците и щях да загубя доверието, което ми бяха гласували, а без него нямаше да мога да проведя успешно работата, която очаквах от мене, и това щеше да бъде както в мой, така и в техен ущърб. Бях сигурен, че ако изляза от сферата си, нямаше да им бъда полезен, а същевременно щях да се чувствам нещастен.

Изтерзан, обрулен от всевъзможни бури, уморен от пътувания и гонения, вече няколко години аз чувствах остра нужда от почивка, а враговете ми варвари се забавляваха да ме лишават от нея. Копнеех повече от когато и да било за така бленуваното любимо безделие, за сладкия покой на душата и тялото; в тях сърцето ми, разочаровано от химерите на любовта и приятелството, виждаше засега върховното си щастие. С ужас си представях работата, която се канех да започна, бурния живот, на който щях да се отдам. И ако величието, красотата, полезността на задачата ми вдъхваха смелост, невъзможността ми да се справя успешно напълно ме обезкуражаваше. Двадесет години дълбок размисъл насаме биха ми стрували по-малко от шест месеца деен живот сред хора и ангажменти, като при това бях сигурен в неуспеха.

Измислих едно средство, което ми се стори годно да съгласува всичко. Преследван във всичките ми убежища от козните на моите преследвачи, не виждайки освен Корсика друго място, където бих могъл да се надявам да намеря покой на старини, какъвто не ме оставяха да вкуся никъде другаде, реших да отида там, следвайки указанията на Бутафоко, веднага щом ми се удаде. Но за да мога да живея спокойно, да се откажа поне привидно от проектите в областта на законодателството и за да заплатя, така да се каже, гостоприемството на домакините си, да се ограничи с написването на самото място историята на страната, като събирам безшумно необходимите данни, и така да им бъда полезен, ако ми се удадеше. Не

поемайки никакви задължения в началото, аз се надявах, че ще бъда в състояние да размишлявам тайно и по-свободно върху един проект, който би им подхождал, като същевременно нямаше да се откажа напълно от моята скъпа самота, нито да се заробвам с живот, който ми беше непоносим и за който не бях пригоден.

Но това пътуване при моето положение не беше лесноосъществимо. Според описанието, което ми беше направил господин Дастие, в Корсика можех да намеря по отношение на най-простите битови нужди само това, което щях да донеса със себе си: бельо, дрехи, съдове, кухненски принадлежности, хартия, книги — така че трябваше да нося всичко това със себе си. За да се пренеса заедно с моята „гувернантка“, трябваше да прекосим Алпите и на разстояние двеста левги да влачим след себе си целия този багаж. Трябваше да минем през държавиците на много владетели, а като се има предвид тонът, който беше даден по отношение на мене в цяла Европа, трябваше естествено да очаквам след изживените нещастия да срещам навсякъде пречки и всеки да счита за чест да ме срази с нова немилост и да наруши в мое лице всички човешки и природни права. Огромните разходи, умората, опасностите от подобно пътуване ме принуждаваха да предвидя и да преценя предварително всички трудности. Мисълта да се окажа съвсем сам, без никаква подкрепа на моята възраст и далеч от всичките си познати, изложен на произвола на този варварски и жесток народ, както ми го описваше Дастие, беше в състояние да ме накара да се поколебая, преди да изпълня подобно решение. Желаех страстно срещата, която Бутафоко ми беше обещал, и очаквах нейния резултат, за да се реша окончателно.

Докато се колебаех, започнаха преследванията в Мотие, които ме принудиха да бягам. Не бях готов за дълго пътуване и още по-малко за Корсика. Чаках вести от Бутафоко. Приютих се на остров Сен-Пиер, откъдето бях изгонен пред прага на зимата, както казах по-горе. Покритите със сняг Алпи правеха невъзможно преселването ми там, особено предвид краткия предписан срок. Вярно е, че нелогичността на тази заповед правеше изпълнението ѝ невъзможно. Защото сред това уединение, затворен сред водите, разполагащ само с двадесет и четири часа от издаването на заповедта, за да се приготвя за заминаване, да намеря кораби и коли, за да напусна острова и цялата територия, и крила да имах, мъчно можех да се подчиня. Писах на

господин Байи в Нидо в отговор на неговото писмо и побързах да напусна тази страна на безправие. Ето как бях принуден да се откажа от проекта, за който мислех, и как, неуспял в униинето си да издействам поне да ме лишат от свобода, реших да замина за Берлин по покана на милорд маршала, като оставя Терез да прекара зимата на остров Сен-Пиер с вещите и книгите ми и като предам книжката си на дю Перу. Аз приключих всичко това толкова бързо, че още на следващата сутрин напуснах острова и бях в Биен преди обед. За малко не приключих там пътуването си поради едно произшествие, което не бива да пропусна.

Щом се пръсна слухът, че съм получил заповед да напусна убежището си, бях затрупан с посещения, главно от страна на граждани на Берн, които с най-омразно лицемерие ме ласкаеха, уговаряха и уверяваха, че били използвали ваканцията и разпускането на Сената, за да измътят и издадат тази заповед, срещу която протестирах, според думите им, целият Съвет на двестата. Сред всички тия утешители дойдоха и неколцина от Биен, между другото един младеж на име Вилдрьоме, чието семейство беше едно от първите и се ползваше с най-голямо влияние в градчето. Вилдрьоме ме замоли живо от името на съгражданите си да се оттегля в тяхното градче, уверявайки ме в готовността им да ме приемат. Те считали за своя чест и задължение да ме накарат да забравя преследванията, на които съм бил подложен. Нямамо защо да се страхувам при тях от никакво влияние на Берн, Биен бил свободен град и не приемал заповеди от никого и всички граждани единодушно били решили да не се вслушат в никакво искане, насочено против мене.

Понеже виждаше, че не се разколебавам, Вилдрьоме извика на помощ и други хора както от Биен, така дори от околностите на Берн, между другото и самия Киркебергер, за когото споменах. Той ме беше търсил след оттеглянето ми в Швейцария и ми беше интересен поради дарбите и възгледите си. Но по-неочаквана и по-положителна беше намесата на господин Бартес, секретар на френското посолство, който дойде при мене заедно с Вилдрьоме и толкова настоя да се отзова на поканата му, че ме учуди с живото и сърдечно участие, което проявяваше към мене. Аз изобщо не познавах господин Бартес. Но виждах, че влага в думите си приятелска топлина и усърдие и виждах, че взема действително присърце плана да се установя в Биен. Той

превзнесе и градчето, и жителите му, с които се държеше толкова интимно, че няколко пъти ги нарече пред мене свои бащи и покровители.

Тази постъпка на Бартес съвсем ме обърка в предположенията ми. Винаги подозирах, че господин дьо Шоазьол беше подмолният виновник за всички гонения, които изтърпях в Швейцария. Поведението на френския резидент в Женева, на френския посланик в Сольор само потвърждаваше тия подозрения. Съзнавах, че Франция влияе тайно върху всичко, случило ми се в Берн, Женева и Ньошател, и си въобразявах, че нямам във Франция друг могъщ враг освен самия херцог дьо Шоазьол. Какво можех да мисля за посещението на Бартес и за искрения интерес, който той като че ли проявяваше към участта ми? Врълетелите ме нещастия още не бяха разрушили моята вродена доверчивост и опитът още не ме беше научил да виждам навсякъде клопки под любезностите. Търсех изненадан причината за благородното поведение на Бартес. Не бях толкова глупав да повярвам, че постъпва така на своя глава. Долавях известна показност и престореност, издаващи някакво скрито намерение, и никога не бях срещал у тези дребни чиновници благородната неустрашимост, която често бе въодушевявала моето сърце, когато заемах подобен пост.

Някога познавах бегло кавалера дьо Ботвил, когото бях срещнал у господин Люксамбур. Той беше проявил известно благородно поведение. След като бе станал посланик, пак ми бе показал, че не ме е забравил и дори ме беше поканил да го посетя в Сольор — покана, която, макар и да не бях приел, ме трогна, понеже не бях свикнал на такова любезно отношение от страна на високопоставените. Затова предположих, че господин дьо Ботвил, принуден да следва получените инструкции относно Женева, ме жалеше все пак за нещастията ми и ми бе осигурил по частен път това убежище в Биен, за да мога да живея спокойно под негово покровителство. Това внимание ме развълнува, но не пожелах да се възползвам от него и решен окончателно да замина за Берлин, копнеех да отида час по-скоро при милорд маршала, убеден, че само край него ще намеря истински покой и трайно щастие.

При заминаването ми от острова Киркебергер ме придружи чак до Биен. Там заварих Вилдрьоме и още неколцина биенчани, които ме чакаха на пристанището. Обядвахме заедно в странноприемницата и

още с пристигането първата грижа ми бе да потърся кола, защото исках да замина следващата сутрин. По време на обедата всички тия господа настояха много да остана при тях, и то толкова горещо и с толкова трогателни уверения, че въпреки твърдото решение, сърцето ми, което никога не е могло да устои на любезностите, се поддаде на техните. Щом видяха колебанието ми, те удвоиха усилията си и най-сетне аз се оставих да ме убедят и се съгласих да остана в Биен поне до следващата пролет.

Тутакси Вилдрьоме побърза да ми намери квартира и превъзнесе като рядка находка една грозна вътрешна стаичка на третия етаж, гледаща към двора, където можех да се наслаждавам на проснатите миризливи кожи на един камилар. Хазяинът ми беше дребно човече с подло изражение, голям мошеник, за когото узнах на другия ден, че бил развратник, комарджия и се ползвал с много лоша слава в квартала. Нямаше нито жена, нито деца, нито слуги и тъжно затворен в самотната си стаичка, аз бях така настанен в най-приветливата местност на света, че да загина от меланхолия за няколко дни. Най-много ме развълнува обстоятелството, че противно на всичко, което ми бяха казали за готовността на жителите да ме приемат, минавайки по улиците, аз не видях нищо почтено в поведението им спрямо мене, нито нещо мило в погледите им. Въпреки това бях напълно решен да остана там, когато узнах, видях лично и почувствах, и то още на следващия ден, че в града има страшно брожение против мене. Неколцина доброжелатели ме предупредиха услужливо, че още на другия ден щели да ми връчат възможно най-груба заповед да изляза веднага от държавата им, тоест от града. Нямах на кого да се доверя. Всички, които ме увещаваха да остана, се бяха пръснали. Вилдрьоме беше изчезнал. Не чух повече да се говори за Бартес, а и нямах впечатлението, че неговата препоръка щеше да ми бъде от особена полза пред „покровителите и бащите“, които интимничеше пред мене. Някой си господин дьо Во-Травер от Берн, който имаше хубава къща близо до града, ми предложи все пак убежище там, надявайки се, както ми каза, че ще избягна по този начин замерването с камъни. Изгодата не ми се видя кой знае колко голяма, за да ме изкуши да продължа престоя си при този гостоприемен народ.

Но тъй като бях загубил три дни поради това спиране, бях надхвърлил с много двадесет и четирите часа, които ми бяха дали

бернчани, за да изляза от всички техни държавици, и познавайки жестокостта им, се тревожех доста как ще ми позволят да ги прекося. Господин байито на Нидо обаче точно навреме ме спаси от затруднение. Понеже открито бе осъдил грубата постъпка на техни превъзходителства, той сметна във великодушието си, че ми дължи публично доказателство, че няма никакво участие в него и не се побоя да излезе от своята територия и да ме посети в Биен. Дойде в навечерието на заминаването ми и вместо да пристигне инкогнито, умишлено ми направи церемониално посещение, като дойде *in fìocche*^[111] в каретата си заедно със своя секретар и ми донесе паспорт, издаден лично от него, за да прекося свободно територията на Берн, без да бъда обезпокояван. Посещението му ме трогна повече, отколкото паспортът. Едва ли този негов жест би ме развълнувал по-малко, ако се отнасяше не за мене, а за някой друг. Нищо няма такава власт над сърцето ми, както една проява на смелост, извършена навреме в полза на несправедливо оскърбен безпомощен човек.

Най-сетне, след като с мъка се снабдих с кола, отпътувах на следната сутрин от тази земя на убийци преди пристигането на депутацията, която щеше да ми окаже почест, преди да успея да видя Терез, на която бях писал да дойде при мене, когато възнамерявах да се спра в Биен, и едва имах време да я предупредя с второ писмо за новото ми бедствие. В третата част, ако изобщо имам някога силата да я напиша, ще видите как, смятайки, че заминавам за Берлин, заминах всъщност за Англия и как двете дами, които желяеха да разполагат с мене, след като с много интриги ме изгониха от Швейцария, където не бях достатъчно в тяхна власт, успяха да ме предадат на своя приятел.

Прибавих следните думи, когато прочетох това произведение на граф и графиня д'Егмон, на принц Пинятели, на маркиза дьо Мем и на маркиз дьо Жуине:

Казах истината. Ако на някого са известни неща, несъответстващи на това, което изложих преди малко, макар и хиляди пъти доказани, те са лъжи и измами; и ако откаже да ги проучи и изясни с мене, докато съм още жив, той не обича нито истината, нито справедливостта. Колкото до мене, заявявам високо и без страх: всеки, който, дори без да е чел произведенията ми, види със собствените си

очи моя нрав, характер, морал, склонностите, удоволствията, навиците ми и може да ме смята за непочтен, заслужава да бъде удушен самият той.

С тия думи завърших четенето и всички замълчаха. Госпожа д'Егмон единствена ми се стори развълнувана. Тя видимо потрепери, но бързо се съвзе и не каза нито дума, както и цялата компания. Такова беше въздействието от прочетеното и от изявлението ми.

[92] Произведение на Хелвеций — една от най-ярките изяви на философския материализъм от XVIII в. ↑

[93] Правителствен чиновник с административна и съдебна власт. — Б.пр. ↑

[94] Римският пълководец Кориолан, осъден на изгнание, бил посрещнат любезно от враговете на Рим въпреки неговите предишни победи над тях. — Б.пр. ↑

[95] В неговите „Музикални елементи“ бях открил много неща, взети от предадената му много години преди обнародването на тези „Елементи“ статия, която бях писал върху това изкуство за „Енциклопедията“. Не зная какво е неговото участие в една книга, озаглавена „Речник по изящните изкуства“, но намерих в нея статии, преписани от мене дума по дума, и то дълго преди да бъдат отпечатани в „Енциклопедията“!... — Б.а. ↑

[96] Жан-Робер Троншен, който не трябва да се смесва с братовчед му Теодор Троншен, известен тенор, за когото се споменава в VIII и X книга. Именно него има предвид Русо, наричайки го фокусника, без да го наименува. — Б.фр.изд. ↑

[97] Земята мълчи (лат.). — Б.пр. ↑

[98] Сгреших (ит.). Б.пр. ↑

[99] Госпожа дьо Варан умряла във Фобур Незен, Шамбери, на 29 юни 1762 година и била погребана в старата гробница на града. — Б.фр.изд. ↑

[100] В Париж заедно с „Философски речник“ на Волтер (Присъда от 19 март 1765 година). — Б.фр.изд. ↑

[101] Жакоб Верн, женевски пастор (1728 — 1790). Неговите „Писма за християнството на Ж.-Ж. Русо“ излезли в Женева през

последните дни на юли 1763 година. — Б.фр.изд. ↑

[102] „Чувства на гражданин“ от Волтер, което Русо уж приписал без доказателства на Верн. — Б.фр.изд. ↑

[103] Подземна река с огнени води в царството на мъртвите (древногръцки мит). Б.пр. ↑

[104] Местен владетел на замък. Б.пр. ↑

[105] Може би не е излишно да се отбележи, че аз оставих там мой личен враг в лицето на господин дьо Теро, кмет на Вернер, ползващ се с не особено голямо уважение в този край, но неговият брат, честен човек, както разправят, служеше в канцеларията на господин дьо Сен-Флорантен. Кметът му беше дошъл на гости малко преди моите злополучни истории. Малки наблюдения от подобно естество могат впоследствие да доведат до разкриването на много козни. — Б.а. ↑

[106] Въображаем остров от романа на Рабле „Пантагрюел“, населен с безделници. Б.пр. ↑

[107] Лафонтен — „Дяволът от Панфигиер“. — Б.фр.изд. ↑

[108] Флората на остров Сен-Пиер (лат). Б.пр. ↑

[109] Русо напуска острова на 25 октомври. — Б.фр.изд. ↑

[110] Паскал Поали (1726–1816). — Б.фр. изд. ↑

[111] Парадно (ит.). Б.пр. ↑

Издание:

Жан-Жак Русо. Изповеди

Френска. Първо издание

Литературна група IV. Тематичен номер 3360

Редактор: Пенка Пройкова

Художник: Иван Кьосев

Художествено оформление: Иван Кьосев

Художник-редактор: Васил Йончев

Техн. редактор: Александър Димитров

Коректори: Йорданка Киркова, Лидия Стоянова

Дадена за набор на 18.IX.1972 г.

Подписана за печат през януари 1973 г.

Излязла от печат през февруари 1973 г.

Формат 84×108/32. Печатни коли 44 3/4. Издателски коли 34,01

Цена 3 лв.

ДИ „Народна култура“ — София, ул. Гр. Игнатиев 2-а

ДПК „Димитър Благоев“ — София, ул. Ракитин 2

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.